

KARL MARX-F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Dvadeseti tom

Urednik

Gajo Petrović

Prevodioci

Branko Petrović

Miloš Sofrenović

Mara Fran

Moša Pijade

Institut
za međunarodni
radnički pokret

.

Prosveta
izdavačka radna organizacija

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 20

BEOGRAD 1979

KARL MARX

Osnovi kritike političke ekonomije

(Rukopis iz 1857—1858)

DRUGI DEO

III. Glava o kapitalu (nastavak)^[1]

DRUGI ODJELJAK

Prometni proces kapitala (nastavak)

E. Kružno kretanje i obrt kapitala (nastavak)

1. [*Opticajni i stalni kapital*]

Retournons maintenant à nos moutons.¹

Faze, kroz koje prolazi kapital, a koje sačinjavaju jedan obrt kapitala počinju pojmovno s pretvaranjem novca u uslove proizvodnje. Ali sada, kad ne polazimo od nastajućeg kapitala nego od nastalog, on prolazi kroz ove faze: 1) Stvaranje viška vrijednosti ili neposredni proces proizvodnje. Njegov rezultat je proizvod. 2) Doprema proizvoda na tržište. Pretvaranje proizvoda u robu. 3) α) Ulaženje robe u jednostavan promet. Promet robe. Njegov rezultat: pretvaranje robe u novac. Ovo se pojavljuje kao prvi moment običnog prometa. β) Ponovno pretvaranje novca u uslove proizvodnje, promet novca; u običnom prometu pojavljuju se robni promet i novčani promet uvijek podijeljeni na dva razna subjekta. Kapital cirkulira najprije kao roba, zatim kao novac i *vice versa*. 4) Obnavljanje procesa proizvodnje, što se ovdje pojavljuje kao reprodukcija prvobitnog kapitala i proces proizvodnje viška kapitala.

Troškovi prometa svode se na troškove kretanja, troškove da se proizvod dopremi na tržište, radno vrijeme koje je potrebno da bi se izvršila promjena iz jednog stanja u drugo; svi se oni zapravo svode na računске operacije i na ono vrijeme, koje te operacije iziskuju (to je osnova zasebnog, tehničkog novčanog posla). (Da li ove posljednje troškove treba ili ne treba promatrati kao odbitke od viška vrijednosti, pokazat će se kasnije.)

Kad promatramo to kretanje opažamo da se promet kapitala posredstvom operacija razmjene, s jedne strane, otvara da bi proizvod pustio u opći promet i da bi iz prometa dobio njegov ekvivalent u novcu. Šta će biti s tim proizvodom koji je tako ispao iz prometa kapitala i pripao običnom prometu, to nas se ovdje ne tiče. S druge

¹ Vratimo se sad našem predmetu.

strane, kapital ponovo izbacuje iz svog prometnog procesa svoj novčani lik (djelomice, ukoliko nije riječ o najamnini) ili se pak kreće u novčanom obliku, iza kako se u njemu realizirao kao vrijednost i ujedno samog sebe postavio kao mjeru svoje oplodnje, kreće se, dakle u novcu samo kao optičajnom sredstvu, i tako usisava u sebe iz općeg prometa robe potrebne za proizvodnju (uslove proizvodnje). Kao roba on se izbacuje iz svog prometa u opći; kao roba on izmiče općem prometu i prima ga u sebe, u svoj tok, kako bi se reklo u proces proizvodnje. Promet kapitala tako dolazi i u određeni odnos prema općem prometu, čiji jedan moment sačinjava njegov vlastiti promet, kao što se i on sam [opći promet] pojavljuje kao postavljen njime [tim momentom, kapital.] Ovo razmotriti kasnije.

Ukupan proces proizvodnje kapitala uključuje i prometni proces i proces proizvodnje u pravom smislu riječi. Oni sačinjavaju dva velika odsječka njegovog kretanja, koje se pojavljuje kao totalitet tih dvaju procesa. Na jednoj strani je radno vrijeme, a na drugoj vrijeme prometa. A cjelina kretanja javlja se kao jedinstvo radnog vremena i vremena prometa, kao jedinstvo proizvodnje i prometa. Samo to jedinstvo je kretanje, proces. Kapital se pojavljuje kao to procesno jedinstvo proizvodnje i prometa, kao jedinstvo koje se može promatrati i kao cjelina procesa proizvodnje kapitala i kao određeni tok *jednog* obrta kapitala, *jednog* kretanja koje se vraća samo sebi.

Vrijeme prometa kao uslov — pored radnog vremena — za kapital je, međutim, samo uslov proizvodnje osnovane na podjeli rada i na razmjeni, taj uslov u adekvatnom, u posljednjem obliku. Troškovi prometa su troškovi podjele rada i razmjene, koji se moraju naći u svakom pretkapitalističkom, manje razvijenom, obliku proizvodnje na toj osnovi.

Kao subjekt, kao vrijednost koja nadilazi različite faze tog kretanja i u njemu se održava i umnožava, kao subjekt tih promjena koje se zbivaju u kružnom kretanju — u spirali, u krugu koji se proširuje — kapital je *Capital Circulant*¹. Zato capital circulant ponajprije nije *poseban* oblik kapitala, već je on *sâm* kapital, u jednom dalje razvijenom određenju kao subjekt opisanog kretanja, a on jest to kao svoj vlastiti proces oplodnje. S te strane je, dakle, svaki kapital *optičajni kapital*.

U jednostavnom prometu sam se promet pojavljuje kao subjekt. Jedna roba izbacuje se iz njega, a druga ulazi unutra. Ali ista roba u njemu je samo prolazno. Sâm novac, ukoliko prestane da bude optičajno sredstvo i postavi se kao samostalna vrijednost, izlazi iz prometa. Međutim, kapital je postavljen kao subjekt prometa, a promet kao njegov vlastiti životni tok.

Ali ako je kapital tako kao cjelina prometa *optičajni kapital*, prijelaz iz jedne faze u drugu, on je isto tako u svojoj fazi postavljen u

¹ optičajni kapital

nekoj određenosti, kao vezan za poseban oblik, koji je negacija njega kao subjekta cijelog kretanja. Zato je kapital u svakoj posebnoj fazi negacije sebe kao subjekta različitih promjena, dakle kapital koji ne optječe. *Stalni kapital* (Fixes Kapital), zapravo *ustaljeni kapital* (fixiertes Kapital), kapital fiksiran u jednoj od različitih određenosti, fazā kroz koje treba da prode. Dok kapital ostaje u jednoj od tih fazā, dok se sama faza ne pojavljuje kao tekući prijelaz (a svaka faza ima svoje trajanje), on ne cirkulira, već je fiksiran.

Dok kapital ostaje procesu proizvodnje, on nije sposoban za promet i virtualiter¹ je obezvrijeđen. Dok on ostaje u prometu, on nije sposoban za proizvodnju, ne stvara višak vrijednosti, ne napreduje kao kapital. Dotle dok se ne može baciti na tržište on je fiksiran kao proizvod; kad mora ostati na tržištu fiksiran je kao roba. Dok se ne može razmijeniti za uslove proizvodnje fiksiran je kao novac. Najzad, ako uslovi proizvodnje ostanu u svom obliku kao uslovi i ne uđu u proizvodni proces, on je opet fiksiran i obezvrijeđen. Kapital kao subjekt koji prolazi kroz sve faze, kao pokretno, procesno jedinstvo prometa i proizvodnje, predstavlja *opticajni kapital*; kapital kao ono što je samo vezano u svakoj od tih faza, kao postavljen u svojim *razlikama*, predstavlja *fiksirani kapital*, *angažirani kapital*. Kao *opticajni kapital* on se fiksira, a kao *fiksirani kapital* on cirkulira.

Razlika između *capital circulant*² i *capital fixe*³ pojavljuje se stoga prije svega kao određenje oblika kapitala, već prema tome da li se kapital pojavljuje kao jedinstvo procesa ili kao njegov određeni moment. Pojam *capital dormant*⁴, pojam nekorišćenog kapitala, može se odnositi samo na njegovo nekorišćenje u jednom od tih određenja, a uslov je kapitala da on uvijek dijelom leži neiskorišćen. To se ispoljava tako da je jedan dio nacionalnog kapitala uvijek zamrznut u jednoj od fazā kroz koje kapital treba da prode. Zbog toga A. Smith promatra i sam *novac*, ukoliko on čini poseban dio kapitala nacije ali stalno ostaje u obliku *opticajnog sredstva*, dakle nikad ne prolazi kroz druge faze, kao neki pseudooblik stalnog kapitala. Isto tako kapital može ležati neiskorišćen, biti fiksiran u obliku novca, vrijednosti izuzete iz opticaja. U krizama — *iza* trenutka panike — u doba za stvoja industrije, novac je fiksiran u rukama bankara, senzala itd., pa kao što jelen vapi za svježom vodom,^{12]} novac vapi za poljem ulaganja kako bi se mogao oploditi kao kapital.

To, što određuje *circulant*⁵ i *fixe*⁶ prije svega ne znači ništa drugo nego sam kapital postavljen u ta dva određenja, prvo kao jedinstvo procesa, a zatim kao njegova posebna faza, sam kapital kao *razliku* od sebe kao jedinstva, ne kao dvije posebne vrste kapitala, kao kapital u dvije posebne vrste, već kao različita *formalna određenja istog kapitala*, izazvalo je mnogo zbrke u političkoj ekonomiji.

¹ virtualno (u biti, iako ne formalno) — ² opticajnog kapitala — ³ stalnog kapitala — ⁴ »spavajući«, mirujući kapital — ⁵ opticajni — ⁶ stalni

Ako se u jednom materijalnom proizvodu uočila jedna strana, prema kojoj je on trebalo da bude *capital circulant*, bilo je lako ukazati i na suprotnu stranu i obratno. Kapital kao jedinstvo prometa i proizvodnje isto je toliko i njihova razlika i to razlika u kojoj se oni prostorno i vremenski ne poklapaju. U svakom od ova dva momenta kapital ima ravnodušan oblik prema onom drugom. Za pojedini kapital prijelaz iz jednog u drugi pojavljuje se kao slučaj koji zavisi od vanjskih stanja što se ne mogu kontrolirati. *Isti* kapital pojavljuje se dakle uvijek u oba određenja, što se izražava tako da se jedan njegov dio pojavljuje u jednom određenju, a drugi u drugom, jedan dio kao vezan, a drugi kao cirkulirajući; cirkulirajući ovdje nije uzet u tom smislu kao da se on nalazi u *pravoj fazi prometa* za razliku od *faze proizvodnje*, već [u tom smislu] da se kapital u fazi u kojoj se nalazi, nalazi kao u tekućoj fazi, kao u fazi procesa, u fazi koja vodi u drugu; ni u jednoj fazi kao takvoj on nije prikovan ni u svom ukupnom procesu zaustavljen.

Na primjer: industrijalac upotrebljava u proizvodnji samo jedan dio kapitala kojim raspolaže (da li posuđenog ili vlastitog to ovdje nije važno; a ako se promatra ukupan kapital nije važno ni za ekonomski proces), jer drugi dio kapitala treba određeno vrijeme prije nego što se vrati iz prometa. Dio koji je aktivan u proizvodnji tada cirkulira, a onaj koji se nalazi u prometu je fiksiran. Time je dakle njegova ukupna proizvodnost ograničena; ograničen je dio koji se reproducira, a ograničen je stoga i onaj dio koji je bačen na tržište.

Tako [postupa] i trgovac: jedan dio njegovog kapitala je vezan kao robna zaliha, a drugi se povećava. Istina, sad jedan sad drugi dio stupa u to određenje, kao kod tvorničara, ali njegov ukupni kapital neprestano postoji u oba određenja.

S druge strane, kako ta granica koja proizlazi iz prirode samog procesa oplodnje nije čvrsta, već se prema okolnostima mijenja, pa se i kapital može više ili manje približiti svom adekvatnom određenju kao optičajni kapital; kako raspadanje na ta dva određenja (po kojima se proces oplodnje istovremeno pojavljuje kao proces obezvređenja) protivuriječi tendenciji kapitala za što je moguće većom oplodnjom, to kapital pronalazi sredstva da bi skratio fazu fiksiranosti, a s druge strane, umjesto da oba određenja postoje istovremeno jedno pored drugog, *ona se smjenjuju*. U jednom periodu proces se pojavljuje kao potpuno tekuć — to je period najvećeg oplodjenja kapitala; u drugom periodu, koji je reakcija na prvi, uspostavlja se tim nasilnije drugi moment, period krajnjeg obezvređenja kapitala i zastoja u procesu proizvodnje. Momenti u kojima se oba određenja pojavljuju jedno pored drugog samo su međuperiodi između tih nasilnih prijelaza i preokreta.

Neobično je važno da se ta određenja optičajnog i fiksiranog kapitala shvate kao *određenja oblika* kapitala uopće, jer je inače neshvatljivo mnoštvo pojava građanske ekonomije — periodi ekonomskog cik-

lusa, koji se bitno razlikuje od jednokratnog optičajnog vremena kapitala; djelovanje nove potražnje; čak i djelovanje novih zemalja koje proizvode zlato i srebro na opću proizvodnju. Ne vrijedi govoriti o poticaju što ga daje australsko zlato ili neko novootkriveno tržište. Kad ne bi bilo u prirodi kapitala da nikad ne bude potpuno zaposlen, tj. da stalno bude *djelomično fiksiran*, obezvrijeđen, neproduktivan, nikakvi stimulansi ne bi ga mogli natjerati na veću proizvodnju. S druge strane, [tu su] besmislene protivurječnosti u koje upadaju ekonomisti, čak i Ricardo, koji pretpostavljaju da je kapital stalno potpuno zaposlen; dakle samo stvaranjem novog kapitala objašnjavaju povećanje proizvodnje. Tada bi svako povećanje pretpostavljalo ranije povećanje ili porast proizvodnih snaga.

Te granice proizvodnje zasnovane na kapitalu svojstvene su još u mnogo većoj mjeri ranijim načinima proizvodnje ukoliko oni počivaju na razmjeni. Ali one ne sačinjavaju zakon proizvodnje uopće; čim razmjenska vrijednost više ne bude granica za materijalnu proizvodnju, već se njena granica bude postavljala njenim odnosom prema ukupnom razvitku individuumu, otpast će cijela ta priča sa svojim grčevima i mukama. Dok smo maloprije vidjeli da novac ukida granice trgovanja trampom samo time što ih uopćava — tj. time što potpuno međusobno odvaja kupovinu i prodaju — tako ćemo kasnije vidjeti kako *kredit* te granice oplodnje kapitala isto tako ukida samo time što ih uzdiže u njihov najopćiji oblik, razdvajajući periode prekomjerne proizvodnje i nedovoljne proizvodnje kao dva perioda.

2. [Obrt kapitala i troškovi prometa]

Vrijednost koju kapital postavlja u jednom obrtnom periodu, u jednoj revoluciji, u jednom *obrtu* jednaka je vrijednosti postavljenoj u procesu proizvodnje, tj. = reproduciranoj vrijednosti + nova vrijednost. Hoćemo li smatrati da je obrt dovršen u tački u kojoj se roba pretvorila u novac ili u tački u kojoj se novac pretvorio natrag u uslove proizvodnje, rezultat je uvijek, bilo da je izražen u novcu ili u uslovima proizvodnje, apsolutno jednak vrijednosti postavljenoj u procesu proizvodnje. Mi ovdje računamo da je fizičko donošenje proizvoda na tržište = 0 ili bolje rečeno mi ga uračunavamo u neposredni proces proizvodnje. Ekonomski promet proizvođa počinje tek kada se on kao roba pojavi na tržištu — tek tada on cirkulira. Ovdje se radi samo o ekonomskim razlikama, određenjima, momentima prometa, a ne o fizičkim uslovima prenošenja gotovog proizvoda kao robe u drugu fazu, u promet, kao što nas se malo tiče i onaj tehnološki proces kojim je sirovina pretvorena u proizvod. Veća ili manja udaljenost tržišta od proizvođača itd. ovdje nas se još ne tiče.

Htjeli bismo prije svega konstatirati da troškovi koji nastaju iz prolaženja [kapitala] kroz razne ekonomske momente kao takve, tro-

škovi prometa kao takvi, ništa ne dodaju vrijednosti proizvoda, da oni nisu troškovi koji postavljaju vrijednost, ma koliki rad bio s tim povezan. Oni su samo *odbici od stvorene vrijednosti*. Kad bi od dva individuumu svaki bio sâm proizvođač svoga proizvoda, ali bi njihov rad počivao na diobi rada, tako da bi oni između sebe vršili razmjenu i da bi oplodivanje vrijednosti njihovog proizvoda zavisilo od zadovoljavanja njihovih potreba tom razmjenom, tada očividno vrijeme koje iziskuje njihova razmjena, npr. uzajamno cjenkanje, računanje prije nego što se sporazumiju o cijeni, ne bi ni najmanje uvećalo ni njihove proizvode ni razmjensku vrijednost tih proizvoda.

Kad bi A dokazivao B-u, da mu razmjena uzima toliko i toliko vremena, onda bi B to isto mogao dokazivati A-u. Svaki od njih gubi pri razmjeni isto toliko vremena kao i drugi. Vrijeme razmjene je njima zajedničko vrijeme. Kad bi A zahtijevao 10 talira za proizvod — njegov ekvivalent — i 10 talira za vrijeme potrebno da od B-a dobije tih 10 talira, ovaj bi ga proglasio zrelim za ludnicu. Taj gubitak vremena proizlazi iz podjele rada i nužnosti razmjene. Kad bi A sam proizvodio sve, on ne bi gubio svoje vrijeme na razmjenu sa B ni na pretvaranje svog proizvoda u novac i novca ponovo u proizvod.

Pravi *troškovi prometa* (a u novčanom poslu oni dobivaju značajan samostalan razvoj) ne mogu se svesti na produktivno radno vrijeme. Ali oni se i po svojoj prirodi ograničavaju na vrijeme koje je nužno potrebno za pretvaranje robe u novac i novac ponovo u robu, tj. na vrijeme koje je potrebno za prijelaz kapitala iz jednog oblika u drugi. Ako bi sada B i A našli da bi uštedjeli na vremenu kad bi kao posrednika između sebe umetnuli neku treću osobu C, koja bi trošila svoje vrijeme u tom *prometnom procesu*, u okolnostima koje bi npr. nastupile kad bi bilo dovoljno razmjenjivača, dovoljno subjekata prometnih procesa, da bi vrijeme koje bi oni dva po dva jedan za drugim upotrijebili u jednoj godini bilo = jednoj godini; kad bi svaki individuum, recimo, u činu prometa morao na smjenu utrošiti $\frac{1}{50}$ godine, a njih bi bilo 50, tada bi 1 individuum mogao u tom zanimanju provesti cijelo svoje vrijeme. Za tog individuumu, kad bi njemu bilo plaćeno samo njegovo potrebno radno vrijeme, tj. kad bi on cijelo svoje vrijeme morao davati u razmjenu za životna sredstva, nagrada koju bi primio bila bi najamnina. Ali kad bi on zaračunao cijelo svoje vrijeme, onda bi najamnina koju bi primio bila ekvivalent, objektivirano radno vrijeme. Međutim, taj individuum ne bi ništa dodao vrijednosti, već bi samo sa kapitalistima A, B itd. dijelio njihov višak vrijednosti. Oni bi bili na dobitku, jer bi se prema pretpostavci smanjio dobitak od njihovog viška vrijednosti. (Kapital nije ni jednostavna količina, ni jednostavna operacija, već je oboje u isti mah.)

Sam *novac* ukoliko se sastoji od plemenitih metala ili ukoliko njegova proizvodnja uopće, kao npr. čak kod papirnog opticaja, proizvodi troškove, ukoliko on sam stoji radnog vremena, ne dodaje razmijenjenim predmetima — razmjenskim vrijednostima — nikakvu

vrijednost; nego su njegovi troškovi odbitak od tih vrijednosti, odbitak koji u alikvotnim dijelovima moraju snositi oni koji vrše razmjenu. Dragocjenost instrumenta prometa, instrumenta razmjene, izražava samo *troškove razmjene*. Umjesto da dodaju vrijednosti, oni oduzimaju od vrijednosti. Zlatan i srebrn novac su npr. i sami vrijednosti *kao i druge* (ne u smislu novca) ukoliko je u njima opredmećen rad. Ali to što te vrijednosti služe kao *optičajno sredstvo* predstavlja odbitak od raspoloživog bogatstva.

Isto to važi za proizvodne troškove prometa kapitala. Taj promet ne povećava vrijednosti. *Troškovi prometa* kao takvi *ne postavljaju vrijednost, već su oni troškovi realiziranja vrijednosti* — odbitak od vrijednosti. *Promet je kao niz transformacija* koje vrši kapital, ali s gledišta vrijednosti promet ne povećava kapital, već ga postavlja u obliku vrijednosti. Potencijalna vrijednost koja se putem prometa pretvara u novac, pretpostavljena je kao rezultat procesa proizvodnje. Ukoliko se taj niz procesa odvija u vremenu i izaziva troškove, iziskuje radno vrijeme ili opredmećeni rad, ti su *prometni troškovi* odbici od količine vrijednosti.

Ako se prometni troškovi stave = 0, tada je s gledišta vrijednosti rezultat *jednog* obrta kapitala = vrijednosti stvorenoj u procesu proizvodnje. To znači da je vrijednost koja je pretpostavljena prometu ona koja iz njega proizlazi. Najviše što se — uslijed troškova prometa — može dogoditi jest to da iziđe manja vrijednost nego što ude. S tog gledišta vrijeme prometa ne dodaje ništa vrijednosti; vrijeme prometa ne pojavljuje se pored radnog vremena kao vrijeme koje stvara vrijednost. Ako je proizvodnja stvorila neku robu = vrijednost od 10 funti, tad je potreban promet da bi se ta roba izjednačila sa 10 funti, sa svojom vrijednošću koja postoji kao novac. Troškovi koje prouzrokuje taj proces, ta promjena oblika, predstavljaju odbitak od vrijednosti robe. *Promet kapitala je promjena oblika koju vrši vrijednost prolazeći kroz razne faze. Vrijeme u toku kojeg ovaj proces traje ili koje on iziskuje da bi se dobro izvršio pripada među proizvodne troškove prometa, podjele rada, proizvodnje koja se temelji na razmjeni.*

Ovo vrijedi za *jedan obrt kapitala*, tj. za jednokratno prolaženje kapitala kroz te svoje različite momente. Proces kapitala kao vrijednosti ima svoje ishodište u novcu i završava s novcem, ali s većom količinom novca. Razlika je samo kvantitativna. N—R—R—N tako je dobilo svoj sadržaj. Ako promatramo optičaj do te tačke, nalazimo se ponovo na polaznoj tački. Kapital je ponovo postao novac. Ali sada je ujedno postavljeno, sada je postalo uslovom za taj novac da ponovo postane kapital, novac koji se kupovinom rada i prolaženjem kroz proces proizvodnje umnožava i održava. Njegov oblik kao novca postavljen je kao puki oblik, jedan od mnogih oblika kroz koje kapital u svojoj metamorfozi prolazi.

Ako sad tu tačku ne promatramo kao krajnju, već — kao što je sad i moramo promatrati — kao prolaznu ili kao novu polaznu tačku,

koja je sama procesom proizvodnje postavljena kao privremena krajnja tačka i samo prividna polazna tačka, tada je jasno da se obratno pretvaranje vrijednosti postavljene kao novac u djelatnu vrijednost koja ulazi u proces proizvodnje može vršiti, odnosno da se *obnova procesa proizvodnje* može zbivati samo kad je dovršen onaj dio prometnog procesa koji se razlikuje od procesa proizvodnje.

Drugi obrt kapitala — promjena novca natrag u kapital kao takav, odnosno obnova procesa proizvodnje, zavisi od vremena koje je kapitalu potrebno da bi dovršio svoj promet, tj. od njegovog *vremena prometa* za razliku od vremena proizvodnje. Međutim, kako smo vidjeli da je ukupna vrijednost što ju je stvorio kapital (kako reproducirana tako i novostvorena vrijednost), koja se kao takva realizira u prometu, određena isključivo procesom proizvodnje, to suma vrijednosti koja može da se stvori za neko određeno vrijeme zavisi od broja ponavljanja procesa proizvodnje u tom vremenskom periodu. Ali ponavljanje procesa proizvodnje određeno je vremenom prometa, koje je jednako brzini prometa. Čim je brži promet, čim je kraće vrijeme prometa, tim češće može isti kapital ponavljati proces proizvodnje. Prema tome, u nekom određenom ciklusu obrta kapitala suma vrijednosti što ih je on stvorio (pa dakle i viškova vrijednosti, jer kapital postavlja potreban rad uvijek samo kao rad potreban za višak rada) *upravno je proporcionalna radnom vremenu a obrnuto proporcionalna vremenu prometa*. U jednom određenom ciklusu ukupna vrijednost (a prema tome i suma novostvorenih viškova vrijednosti) = radnom vremenu pomnoženom s brojem obrta kapitala.

Drugim riječima, višak vrijednosti što ga postavlja kapital sad više nije jednostavno određen viškom rada što ga on sebi prisvaja u procesu proizvodnje, već koeficijentom procesa proizvodnje, tj. brojem koji izražava kako često se on ponavlja u danom vremenskom periodu. A taj koeficijent određuje se vremenom prometa koje je potrebno kapitalu za jedan obrt. Suma vrijednosti (i viškova vrijednosti) određuje se dakle vrijednošću stvorenom u jednom obrtu pomnoženom s brojem obrta u određenom razdoblju. Jedan obrt kapitala je = vremenu proizvodnje + vrijeme prometa. Ako se vrijeme prometa pretpostavi kao dano, ukupno vrijeme koje treba obrt zavisi od vremena proizvodnje. Ako se pretpostavi vrijeme proizvodnje, trajanje obrta zavisi od vremena prometa. Stoga vrijeme prometa, ukoliko ono određuje ukupnu masu vremena proizvodnje u određenom razdoblju, ukoliko od njega zavisi ponavljanje procesa proizvodnje, njegovo obnavljanje u danom razdoblju, predstavlja i samo moment proizvodnje ili bolje rečeno pojavljuje se kao granica proizvodnje.

Priroda je kapitala, priroda je na kapitalu zasnovane proizvodnje da vrijeme prometa postaje određujućim momentom radnog vremena, stvaranja vrijednosti. Time se negira samostalnost radnog vremena, a sam proces proizvodnje postavlja se kao određen razmjenom, tako da su društveni odnos i zavisnost od tog odnosa u neposrednoj

proizvodnji postavljeni ne samo kao materijalan moment već i kao *ekonomski* moment, kao određenje oblika. Maksimum prometa — granica obnove procesa proizvodnje pomoću prometa — očividno je određena trajanjem vremena proizvodnje u toku jednog obrta.

Recimo da proces proizvodnje određenog kapitala, tj. vrijeme koje mu je potrebno da reproducira svoju vrijednost i postavi višak vrijednosti, traje 3 mjeseca. (Ili vrijeme koje je potrebno da se dovrši neka količina proizvoda = ukupnoj vrijednosti proizvodnog kapitala + višak vrijednosti.) Tada kapital ne bi ni u kom slučaju mogao da više od 4 puta godišnje obnovi proces proizvodnje ili oplodnje. Maksimum obrta kapitala bio bi 4 obrta godišnje, tj. tada ne bi bilo nikakvih prekida između dovršenja jedne proizvodne faze i ponovnog obnavljanja. Maksimum obrta bio bi = kontinuitetu procesa proizvodnje, tako da se, čim se proizvod dovrši, nova sirovina ponovo prerađuje u proizvod. Taj kontinuitet se ne bi odnosio samo na kontinuitet unutar jedne faze proizvodnje već i na *kontinuitet samih tih faza*.

Ali uzmimo sad da kapital na kraju svake faze treba jedan mjesec vremena prometa — kako bi se vratio u oblik uslova proizvodnje — tada bi on mogao izvršiti samo 3 obrta [godišnje]. U prvom slučaju broj obrta bio je = 1 faza \times 4; ili 12 mjeseci podijeljeno sa 3. Maksimum kapitalističkog stvaranja vrijednosti u danom razdoblju jednak je tom razdoblju podijeljenom s trajanjem procesa proizvodnje (vremenom proizvodnje). U drugom slučaju kapital bi izvršio samo 3 obrta godišnje; proces oplodnje ponovio bi se samo 3 puta. Suma njegovih procesa oplodnje bila bi dakle = $12/4 = 3$. Divizor je ovdje ukupno vrijeme prometa koje mu je potrebno: 4 mjeseca; ili vrijeme prometa koje mu je potrebno za jednu fazu proizvodnje pomnoženo s brojem u kojem je to vrijeme prometa sadržano u toj godini.

U prvom slučaju broj je obrta = 12 mjeseci, godini, danom vremenu podijeljenom s vremenom jedne faze proizvodnje ili s trajanjem samog vremena proizvodnje; u drugom slučaju jednak je istom vremenu podijeljenom s vremenom prometa. Maksimum je oplodnje kapitala, kao i kontinuiteta procesa proizvodnje, kad je vrijeme prometa postavljeno = 0; dakle kad su ukinuti uslovi uz koje kapital proizvodi, kad je ukinuta njegova ograničenost vremenom prometa, nužnost da prolazi kroz razne faze svoje metamorfoze. Nužna je tendencija kapitala da teži za postavljanjem vremena prometa = 0, tj. za ukidanjem sama sebe, jer je samo zahvaljujući kapitalu vrijeme prometa postavljeno kao moment koji određuje vrijeme proizvodnje. To je isto što i ukidanje nužnosti razmjene, novca i podjele rada koja na njima počiva, dakle [isto što i ukidanje] samog kapitala.

Ako zasad apstrahiramo od pretvaranja viška vrijednosti u višak kapitala, uz prvu bi se pretpostavku kapital od 100 talira, koji u procesu proizvodnje proizvodi višak vrijednosti od 4% na ukupan kapital, reproducirao 4 puta i na kraju godine donio višak vrijednosti

16. Kapital bi na kraju godine bio = 116. To bi bilo isto kao da se kapital od 400 obrnuo jedanput u godini isto tako uz višak vrijednosti od 4%. U odnosu na ukupnu proizvodnju roba i vrijednosti višak vrijednosti je učestvostručen. U drugom slučaju kapital od 100 talira stvorio bi samo višak vrijednosti 12; ukupan kapital na kraju godine bio bi = 112. U odnosu na ukupnu proizvodnju — bilo u odnosu na vrijednosti ili na upotrebne vrijednosti — razlika bi bila još značajnija. U prvom slučaju, npr. s kapitalom od 100 talira pretvorilo bi se u cipele 400 talira kože, a u drugom samo 300 talira kože.

Ukupna oplodnja kapitala određuje se, dakle, trajanjem faze proizvodnje — koju ovdje zasad još identificiramo s vremenom rada — pomnoženim s brojem obrta ili obnavljanjem te faze proizvodnje u danom razdoblju. Kad bi se obrti određivali samo trajanjem jedne faze proizvodnje, tada bi se ukupna oplodnja jednostavno određivala brojem faza proizvodnje koji je sadržan u danom razdoblju; drugim riječima, obrti bi se apsolutno određivali samim vremenom proizvodnje. *To bi bio maksimum oplodnje vrijednosti.* Jasno je stoga da je vrijeme prometa, ako se promatra apsolutno, odbitak od maksimuma oplodnje, da je manje od apsolutne oplodnje. Nemoguće je dakle da bi bilo kakva brzina prometa ili bilo kakvo skraćenje vremena prometa stvorilo oplodnju veću od oplodnje postavljene samom fazom proizvodnje. Onaj maksimum koji bi mogla postići brzina prometa kad bi porasla na ∞ bio bi svodenje vremena prometa na = 0, tj. njegovo samoukidanje. Vrijeme prometa, dakle, ne može biti pozitivan moment koji stvara vrijednost, jer bi njegovo ukidanje — promet bez vremena prometa — bilo maksimum oplodnje, a njegova negacija = najvišem položaju produktivnosti kapitala.* Ukupna proizvodnost kapitala je = trajanju jedne faze proizvodnje pomnoženom s brojem njenog ponavljanja u određenom razdoblju. A taj broj određuje se vremenom prometa.

Uzmimo da se neki kapital 100 obrne 4 puta godišnje, da postavi proces proizvodnje 4 puta; tada bi, ako je višak vrijednosti svaki put = 5%, višak vrijednosti stvoren do kraja godine bio = 20 za kapital od 100; s druge strane za kapital od 400 koji se u jednoj godini obrne jedanput uz istu stopu 5% bio bi višak isto tako = 20. Tako bi kapital od 100 uz 4-struki promet u godini dao dobit 20%, dok bi 4 puta veći kapital uz jednostruk obrt dao samo profit od 5%. (Odmah će se pokazati pobliže da je višak vrijednosti sasvim isti.) Izgleda, dakle, da se veličina kapitala može zamijeniti brzinom opticaja, a brzina opticaja veličinom kapitala. Tako se stvara privid kao da je vrijeme prometa samo po sebi produktivno. Zato treba na ovom primjeru razjasniti tu stvar.

* Proizvodnost kapitala kao kapitala nije proizvodna snaga koja povećava upotrebne vrijednosti, već njegova sposobnost da stvara vrijednosti, stupanj u kojem on proizvodi vrijednost.

Drugo pitanje koje se također postavlja: Ako se obrt od 100 talira vrši 4 puta u godini, svaki put recimo uz 5%, tada bi se drugi obrt procesa proizvodnje mogao otpočeti sa 105 talira, a proizvod bi iznosio $110 \frac{1}{4}$; na početku 3. obrta [kapital bi bio] $110 \frac{1}{4}$, a proizvod $115 \frac{41}{80}$; na početku 4. obrta [kapital bi bio] $115 \frac{41}{80}$, a na kraju $121 \frac{221}{1600}$. Same brojke ovdje nisu važne. Stvar je u tome da u slučaju da se kapital 400 obrne samo jedanput u godini uz 5%, dobit može biti samo 20; naprotiv, ako se 4 puta manji kapital obrne 4 puta uz istu stopu, dobit iznosi za $1 \mp \frac{221}{1600}$ više. Tako izgleda da uslijed pukog momenta obrta — ponavljanja — dakle uslijed jednog momenta određenog vremenom prometa ili, bolje rečeno, uslijed momenta određenog *prometom*, ne samo da se vrijednost realizira, već da ona i apsolutno raste. I ovo treba istražiti.

Vrijeme prometa izražava samo brzinu prometa, a brzina prometa samo njegovu granicu. *Promet bez vremena prometa* — tj. prijelaz kapitala iz jedne faze u drugu s istom brzinom s kojom se pojam obrće — to bi bio maksimum, tj. poklapanje obnove procesa proizvodnje s njegovim dovršenjem.

3. [Vrijeme prometa i »radno vrijeme« kapitalista]

Ekonomске operacije putem kojih se vrši promet svode se na niz razmjena sve do tačke gdje se kapital ne odnosi kao roba prema novcu ili kao novac prema robi, nego kao vrijednost prema svojoj specifičnoj upotrebnoj vrijednosti, radu. Akt razmjene vrijednosti u jednom obliku za vrijednost u drugom obliku, novca za robu ili robe za novac (a to su momenti jednostavnog prometa) postavlja vrijednost jedne robe u drugoj i tako realizira robu kao razmjensku vrijednost; ili pak postavlja robe kao ekvivalente. Akt razmjene tako *postavlja vrijednost* ukoliko se vrijednosti već pretpostavljaju; on realizira *određenje* objekata razmjene kao vrijednosti. Ali akt koji neku robu postavlja kao *vrijednost*, ili koji, što je isto, neku drugu robu postavlja kao njen *ekvivalent*, ili koji, što je opet isto, postavlja *jednakovrijednost* obiju roba, očito ne dodaje samoj vrijednosti ništa, kao što ni znak \pm ne povećava niti smanjuje brojku koja stoji iza njega.

Stavim li 4 kao plus ili minus, taj 4 ostaje i poslije te operacije, nezavisno od predznaka, jednak sam sebi, 4, a ne postaje ni 3 ni 5. Isto tako, ako jednu funtu pamuka s razmjenskom vrijednošću od 6 penija razmijenim za 6 penija, tada je ona postavljena kao vrijednost; a isto tako se može reći da je 6 penija postavljeno kao vrijednost u funti pamuka, tj. radno vrijeme koje je sadržano u 6 penija (ovdje 6 penija promatranih kao *vrijednost*) sada je izraženo u drugoj materijalizaciji istog radnog vremena. Ali kako su činom razmjene i funta pamuka i 6 bakrenih penija postavljeni = svako svojoj vrijednosti, to

je nemoguće da putem te razmjene kvantitativno poraste bilo vrijednost pamuka, bilo vrijednost 6 penija, bilo zbroj njihovih vrijednosti.

Razmjena kao postavljanje ekvivalentna mijenja samo oblik, realizira vrijednosti koje potencijalno postoje; realizira cijene, if you like.¹ Postavljanje ekvivalenta, npr. postavljanje a i b kao ekvivalenta, ne može povisiti vrijednost od a , jer to je čin kojim se a postavlja jednakim svojoj vlastitoj vrijednosti, dakle ne njoj nejednakim; nejednakim samo u pogledu oblika, utoliko što a ranije nije bilo postavljeno kao vrijednost; to je ujedno čin kojim se vrijednost od a stavlja = vrijednosti od b i vrijednost od b = vrijednosti od a . Zbroj razmjenom zamijenjenih vrijednosti = vrijednost a + vrijednost b . Svako ostaje = svojoj vlastitoj vrijednosti, dakle njihov zbroj ostaje jednak zbroju njihovih vrijednosti. Razmjena kao *postavljanje ekvivalenta* zato ne može po svojoj prirodi povisiti zbroj vrijednosti ni vrijednost razmijenjenih roba. (Da to kod razmjene s radom stoji drukčije, proizlazi iz toga što upotreba vrijednost rada sama *postavlja vrijednost*, ali nije direktno povezana s razmjenskom vrijednošću rada.)

Ali kao što jedna operacija razmjene ne može povećati vrijednost onog što se razmjenjuje, tako to ne može ni zbroj razmjena.

(Neophodno je da se to objasni, jer raspodjela viška vrijednosti među kapitalne, *razračunavanje* ukupnog viška vrijednosti među pojedine kapitalne — ta *sekundarna* ekonomska operacija — izaziva fenomene koji se u običnim političkim ekonomijama brkaju s primarnima.)

Ponovim li ja neki čin koji ne stvara vrijednost jedanput ili ∞ puta, tim ponavljanjem on ne može promijeniti svoju prirodu. Ponavljanje čina koji ne stvara vrijednost ne može nikad postati činom stvaranja vrijednosti. Na primjer, $\frac{1}{4}$ izražava neki određeni omjer. Pretvorim li tu $\frac{1}{4}$ u decimalni razlomak, stavim li je dakle = 0,25, njen je oblik izmijenjen. Ta promjena oblika ostavlja vrijednost istom. Isto tako, ako neku robu pretvorim u oblik novca ili novac u oblik robe, vrijednost ostaje ista, ali je oblik izmijenjen.

Jasno je, dakle, da promet — budući da se on svodi na niz razmjena ekvivalenta — ne može povećati vrijednost roba u prometu. Zato, ako je potrebno neko radno vrijeme da bi se poduzela ta operacija, tj. ako se moraju utrošiti vrijednosti (jer se svako trošenje vrijednosti svodi na trošenje radnog vremena ili opredmećenog radnog vremena, proizvoda), ako, dakle, promet prouzrokuje troškove, a vrijeme prometa stoji radnog vremena, tada je to odbitak, relativno ukiđanje vrijednosti koje cirkuliraju, njihovo obezvređivanje za iznos troškova prometa.

Ako zamislimo dva radnika koji vrše razmjenu, ribara i lovca, tada vrijeme koje oni izgube kod vršenja razmjene ne bi stvorilo ni ribu ni divljač, već bi bilo odbitak od vremena u kojem njih dvojica mogu stvarati vrijednosti, jedan hvatati ribe, a drugi loviti, opredme-

¹ ako hoćete

ćivati svoje radno vrijeme u nekoj upotrebnoj vrijednosti. Ako bi ribar htio da se za taj gubitak obešteti tako da od lovca traži više divljači ili da mu dade manje riba, ovaj bi imao to isto pravo. Gubitak bi im bio zajednički. Ti prometni troškovi, troškovi razmjene mogli bi se pojaviti samo kao odbitak od ukupne proizvodnje i stvaranja vrijednosti obojice. Kad bi oni nekom trećem C-u povjerali ove razmjene i tako ne bi direktno gubili radno vrijeme, svaki od njih morao bi prepustiti C-u jedan dio svog proizvoda u alikvotnim dijelovima. Ono što bi oni pri tom mogli dobiti, bilo bi samo povećanje ili smanjenje gubitka. Ali ako bi oni radili kao zajednički vlasnici, ne bi se vršila razmjena, već zajednička potrošnja. Troškovi razmjene stoga bi otpali. Ne bi otpala podjela rada, ali bi otpala podjela rada zasnovana na razmjeni. Pogrešno je, dakle, kad J. St. Mill promatra troškove prometa *kao nužnu cijenu podjele rada*. Oni su samo troškovi samonikle podjele rada koja ne počiva na zajedništvu vlasništva već na privatnom vlasništvu.

Troškovi prometa kao takvi (tj. operacijom razmjene i nizom operacija razmjene prouzrokovana potrošnja radnog vremena ili opredmećenog radnog vremena, vrijednosti) predstavljaju, dakle, odbitak, ili od vremena utrošenog na proizvodnju ili od vrijednosti postavljenih proizvodnjom. Oni nikad ne mogu povećati vrijednost. Oni spadaju u *faux frais de production*¹, a ti *faux frais de production* pripadaju imanentnim troškovima proizvodnje koja počiva na kapitalu. Trgovački posao i još više pravi novčani posao — ukoliko ne vrše ništa drugo do operacije prometa kao takve, dakle ukoliko npr. vrše određivanje cijena (mjerjenje vrijednosti i njihovo izračunavanje), odnosno ukoliko uopće vrše tu operaciju razmjene kao jednu podjelom rada osamostaljenu funkciju, reprezentiraju tu funkciju cjelokupnog procesa kapitala — predstavljaju samo *faux frais de production* kapitala. Ukoliko oni smanjuju te *faux frais*, oni doprinose proizvodnji, ne time što stvaraju vrijednost, već time što smanjuju negaciju stvorenih vrijednosti. Kad bi oni djelovali čisto kao takva funkcija, oni bi uvijek predstavljali samo minimalne *faux frais de production*. Pomognu li oni proizvođačima da stvore više vrijednosti nego što bi mogli bez te podjele rada, i to toliko više da poslije plaćanja te funkcije ostane višak, tad su oni faktično povećali proizvodnju. Međutim, vrijednosti su tada povećane ne zato što bi prometne operacije stvorile vrijednost, već zato što su apsorbirale manje vrijednosti nego što bi to učinile u drugom slučaju. Te su operacije, međutim, nužan uslov za proizvodnju kapitala.

Vrijeme koje neki kapitalist gubi u razmjeni nije kao takvo odbitak od radnog vremena. On je kapitalist, tj. predstavnik kapitala, personificirani kapital samo kad se odnosi prema radu kao prema tuđem radu i kada prisvaja tuđe radno vrijeme i postavlja ga. Troškovi

¹ uzgredne (neproizvodne) troškove proizvodnje

prometa, dakle, ne postoje, ukoliko ih uklanja *vrijeme kapitalista*. Njegovo vrijeme je postavljeno kao *izlišno vrijeme*: *ne-radno vrijeme*, vrijeme koje ne stvara vrijednost, premda upravo kapital realizira stvorenu vrijednost. To što radnik mora da radi višak vremena, identično je s tim da kapitalist ne treba da radi pa je tako njegovo vrijeme postavljeno kao *ne-radno vrijeme*; tako da on ne radi ni *potrebno vrijeme*. Radnik mora raditi višak vremena da bi smio da opredmeti, oplodi, tj. objektivira radno vrijeme koje je potrebno za njegovu reprodukciju. Zato je, s druge strane, i *potrebno radno vrijeme kapitalista slobodno vrijeme*, vrijeme koje se ne iziskuje za neposredno izdržavanje. Kako je sve *slobodno vrijeme* — vrijeme za slobodan razvitak, kapitalist uzurpira *slobodno vrijeme* koje stvaraju radnici za društvo, tj. za civilizaciju, i Wade je u tom smislu opet u pravu kad izjednačuje kapital i civilizaciju.

Vrijeme prometa — ukoliko ono iziskuje vrijeme kapitalista kao takvog — tiče nas se, ekonomski gledano, isto toliko koliko i vrijeme koje on sprovodi sa svojom loretom. Ako je *time money*,¹ tada je to sa stanovišta kapitala samo tuđe radno vrijeme, koje je svakako u najdoslovnijem smislu riječi *money* kapitala. U odnosu na kapital kao takav vrijeme prometa može se podudarati s radnim vremenom samo ukoliko ono prekida vrijeme u toku kojeg kapital može prisvajati tuđe radno vrijeme (i jasno je da se to relativno obezvređenje kapitala ne može dodati njegovoj oplodnji, već samo oduzeti od nje); ili ukoliko promet stoji kapital objektiviranog tuđeg radnog vremena, vriednosti. (Na primjer zato što kapital mora platiti nekom drugom kapitalu koji preuzima tu funkciju.) U oba slučaja vrijeme prometa dolazi u obzir samo ukoliko je ono ukidanje, negacija tuđeg radnog vremena, bilo da prekida kapital u procesu prisvajanja tog tuđeg radnog vremena, bilo da ga sili da utroši dio stvorene vrijednosti, da troši kako bi dovršio operacije prometa, tj. kako bi postavio sebe kao kapital. (To treba jako razlikovati od *private consumption of the capitalist*.²)

Vrijeme prometa dolazi u obzir samo u svom odnosu (kao granica, negacija) prema vremenu proizvodnje kapitala; ali to vrijeme proizvodnje je vrijeme u toku kojeg on prisvaja tuđi rad, tuđe radno vrijeme koje on postavlja. Najveća je zbrka ako se na vrijeme koje kapitalist troši u prometu gleda kao na vrijeme koje stvara vrijednost ili čak višak vrijednosti. Kapital kao takav nema nikakvo radno vrijeme osim svog vremena proizvodnje. Kapitalist nas se ovdje apsolutno ništa ne tiče izuzev kao [personificirani] kapital. Samo kao takav on i funkcionira u ukupnom procesu koji treba da razmotrimo. Inače bi još netko mogao uobraziti da bi *kapitalistu trebalo nadoknaditi vrijeme u toku kojeg ne zarađuje novac kao najamni radnik nekog drugog kapitalista, odnosno da on to vrijeme gubi*. Ono navodno pripada

¹ vrijeme novac — ² privatne potrošnje kapitalista

u troškove proizvodnje. Vrijeme koje on kao kapitalist gubi ili upotrebljava s tog je gledišta uopće *izgubljeno vrijeme*, placé à fonds perdu.¹ Takozvano *radno vrijeme kapitalista*, za razliku od radnog vremena radnika, koje treba da čini osnovu njegovog *profita* kao wages sui generis,² razmotrit ćemo kasnije.

Vrlo često, transport i ostalo ukoliko je povezano s trgovinom unosi se u čiste prometne troškove. Ukoliko trgovina donosi na tržište neki proizvod, ona mu daje nov oblik. Ona mu, doduše, mijenja samo prostorno postojanje. Ali način promjene oblika nas se ne tiče. Ona daje proizvodu novu upotrebnu vrijednost (a to vrijedi sve dolje do trgovca na malo, koji vâže, mjeri, pakira i tako daje proizvodu oblik za potrošnju) i ta nova upotrebna vrijednost stoji radnog vremena, pa je dakle, ujedno i razmjenska vrijednost. Donošenje na tržište spada u sam proces proizvodnje. Proizvod je roba, nalazi se u prometu tek kad se nalazi na tržištu.

4. [*Storch o prometu kapitala i optičajni kapital kao opće obilježje kapitala*]

[*U svakoj grani industrije poduzetnici postaju prodavači proizvoda, dok su sav ostatak nacije, a često čak i tuđe nacije kupci tih proizvoda... Stalno kretanje, koje se ponavlja bez prestanka, što ga vrši *optičajni kapital* da bi otišao od poduzetnika i da bi mu se vratio u prvom obliku može se usporediti s krugom koji on opisuje; odatle ime *circulant*³ koje nosi kapital i cirkulacija (promet) za njegovo kretanje*. (p. 404, 405.) (*Storch, Cours d'économie politique*.⁴ Paris 1823, t. I, p. 405. Svezak, str. 34.) *U širem smislu promet obuhvaća kretanje svake robe koja se razmjenjuje*. (p. 405, l.c.) *Promet se vrši putem razmjena... Od trenutka kad se pojavio novac, robe se više ne razmjenjuju nego se prodaju*. (p. 405, 406, l.c.) *Da bi neka roba bila u prometu, dovoljna je ponuda... Bogatstvo u prometu: *roba** (p. 407, l.c.) *Trgovina je samo dio prometa; ona obuhvaća samo kupovine i prodaje koje vrše trgovci; a promet one koje vrše svi poduzetnici, pa čak i svi stanovnici*. (p. 408, l.c.)

*Samo dok su *troškovi* prometa neophodni da bi se *robe isporučile potrošačima*, promet je realan i *njegova vrijednost* povećava godišnji proizvod. Od trenutka kad prekorači tu mjeru, promet je fiktivan i više ničim ne doprinosi obogaćenju nacije.* (Str. 409.) *U Rusiji smo posljednjih godina vidjeli u Petrogradu primjere fiktivnog prometa. Zastoj u vanjskoj trgovini naveo je trgovce da svoje nezaposlene kapitale angažiraju na drugi način; kako ih više nisu mogli upotrebljavati za nabavku strane robe i za izvoz robe iz zemlje, dosjetili su se da iz toga izvuku korist za sebe kupujući i ponovo prodajući robe koje su već bile na tržištu. Ogromne količine šećera, kave, kudjelje, željeza itd. prelazile su brzo iz jedne ruke u drugu, i često je neka roba promijenila dvadeset puta vlasnika ne izlazeći iz skladišta. Takav pro-

¹ izgubljeno zauvijek, bespovratno — ² svojevrsne najamnine — ³ optičajni — ⁴ *Tečaj političke ekonomije*

met pruža trgovcima sve šanse hazardne igre; ali obogaćujući jedne on upropašćuje druge, a narodno bogatstvo pri tome ništa ne dobija. Isto je u opticaju novca... Takav fiktivan promet koji se zasniva samo na jednostavnoj promjeni cijena naziva se agiotage¹, (p. 410, 411.) Promet je koristan za društvo samo ako je neopohodan da roba dode do potrošača. Svaki zaobilazak, zakašnjenje, posredna razmjena koji nisu apsolutno potrebni da se to postigne ili koji ne doprinose smanjenju troškova prometa postaju štetni za narodno bogatstvo, nepotrebno povisujući cijenu roba.» (p. 411)

«Promet je to produktivniji, što je brži, tj. što manje vremena zahtijeva da bi se poduzetnik mogao osloboditi gotovog proizvoda koji on izlaže prodaji i da bi mu se kapital vratio u njegovom prvom obliku.» (p. 411.) «Poduzetnik može iznova započeti proizvodnju tek kada dovršeni proizvod proda a cijenu upotrijebi za kupovinu novih sirovina i nove najamnine, prema tome što brže promet daje ova dva efekta, to će prije poduzetnik moći da iznova započne svoju proizvodnju i to će više profita donijeti njegov kapital u danom razdoblju.» (p. 411, 412.) «Nacija čiji kapital cirkulira s brzinom dovoljnom da bi se više puta godišnje vratio onom tko ga je prvi stavio u pokret u istom je položaju kao težak sretnih podneblja koji od iste zemlje može u istoj godini dobiti uzastopce tri ili četiri žetve.» (p. 412, 413.) «Spor promet poskupljuje predmete potrošnje 1) indirektno, smanjenjem mase roba koje bi mogle postojati; 2) direktno, jer dok je neki proizvod u prometu njegova vrijednost progresivno raste zahvaljujući kamatama na kapital upotrebljen za njegovu proizvodnju; što je proizvodnja sporija, to se više akumuliraju te kamate, a to nepotrebno povisuje cijenu roba.» «Sredstva za skraćenje i ubrzanje prometa: 1) izdvajanje klase radnika koji se bave jedino trgovinom; 2) lakoća transporta; 3) novac; 4) kredit.» (p. 413.)

Jednostavan promet sastojao se od mnoštva istovremenih ili uzastopnih razmjena. Njihovo jedinstvo promatrano kao promet postojalo je zapravo samo sa stanovišta promatrača. (Razmjena može biti slučajna, i ona ima više ili manje taj karakter kada je ograničena na razmjenu suviška, kad nije obuhvatila cjelinu procesa proizvodnje.) U prometu kapitala imamo niz razmjenskih operacija, niz činova razmjene svaki od kojih predstavlja prema drugom neki kvalitativan moment, moment u reprodukciji i porastu kapitala. To je sistem razmjena, izmjena materije ukoliko se promatra vrijednost kao takva. Promjena oblika, ukoliko se promatra upotrebna vrijednost. Proizvod se odnosi prema robi kao upotrebna vrijednost prema razmjenskoj vrijednosti; isto tako i roba prema novcu. Ovdje jedan niz postiže svoj vrhunac. Novac se odnosi prema robi u koju se on ponovo pretvara kao razmjenska vrijednost prema upotrebnoj vrijednosti; još više se tako odnosi novac prema radu.

Ukoliko kapital u svakom momentu procesa sam predstavlja mogućnost prijelaza u njegovu drugu, iduću fazu i tako mogućnost cijelog procesa koji izražava životni čin kapitala, utoliko se svaki od

¹ aziotaža, bunovna špekulacija

tih momenata potencijalno javlja kao kapital — otud robni kapital, novčani kapital — pored vrijednosti koja se postavlja kao kapital u procesu proizvodnje. Roba može predstavljati kapital dotle dok se može pretvarati u novac i, dakle, kupovati najamni rad (višak rada); tako je to s *oblikovne strane* koja nastaje iz prometa kapitala. S materijalne strane roba ostaje kapital dotle dok predstavlja sirovine (prave ili polufabrikate), oruđe, životna sredstva za radnike. Svaki od tih oblika je potencijalni kapital. Novac je, s jedne strane, realizirani kapital, kapital kao realizirana vrijednost. S te strane on je (promatran kao završna tačka prometa, gdje se on mora promatrati i kao polazna tačka) kapital $\kappa\alpha\tau' \acute{\epsilon}\xi\omicron\chi\acute{\eta}\nu^1$. Zatim je on opet kapital specijalno u odnosu na proces proizvodnje, ukoliko se on razmjenjuje za živi rad. Naprotiv, u svojoj razmjeni za robu (ponovna kupovina sirovina itd.) koju vrši kapitalist, novac se ne pojavljuje kao kapital, već kao opticajno sredstvo, samo prolazno posredovanje, kojim kapitalist razmjenjuje svoj proizvod za njegove prvobitne elemente.

Promet nije za kapital samo vanjska operacija. Kao što kapital postaje tek putem procesa proizvodnje time što se putem ovoga vrijednost uvijekovječuje i povećava, tako se on i ponovo pretvara u *čist* oblik vrijednosti — gdje su izbrisani kako tragovi nastajanja tako i njegovo specifično postojanje u upotrebnoj vrijednosti — samo putem prvog čina prometa, dok je ponavljanje tog čina, tj. životnog procesa kapitala moguće samo putem drugog čina prometa, koji se sastoji u razmjeni novca za uslove proizvodnje i sačinjava uvod u čin proizvodnje. Promet, dakle, spada u pojam kapitala. Kao što se prvobitno novac ili nagomilani rad pojavljivao kao pretpostavka *prije* razmjene sa slobodnim radom, ali je prividna samostalnost objektivnog momenta kapitala prema radu bila ukinuta i objektivirani se rad, koji se osamostaljuje u vrijednosti, pojavljivao u svakom pogledu kao *proizvod tuđeg rada*, kao *otudeni proizvod* samog rada, tako se kapital tek sada pojavljuje kao pretpostavka svog prometa (kapital kao novac bio je pretpostavka svog postanka kapitalom; ali kapital kao rezultat vrijednosti koja je u sebe apsorbirala i asimilirala živi rad pojavljivao se kao polazna tačka ne prometa uopće, već *prometa kapitala*), tako da bi kapital postojao samostalno i ravnodušno i *bez* toga procesa. Ali *kretanje metamorfoza kroz koje on treba da prođe sada se pojavljuje kao uslov samog procesa proizvodnje; a isto* toliko i kao njegov rezultat.

Zato se kapital u svojoj realnosti javlja kao niz obrta u danom *periodu*. On više nije samo *jedan obrt*, jedna cirkulacija, nego postavljanje obrta, postavljanje cijelog toka. Samo njegovo stvaranje vrijednosti pojavljuje se stoga uslovljeno (a vrijednost je kapital samo kao vrijednost koja se uvijekovječuje i umnožava): 1) *kvalitativno*, zato što kapital ne može obnoviti fazu proizvodnje a da ne prođe kroz faze prometa; 2) *kvantitativno*, zato što masa vrijednosti koja kapital po-

¹ u pravom smislu

stavlja zavisi od broja njegovih obrta u danom periodu; 3) zato što se vrijeme prometa tako u oba aspekta pojavljuje kao ograničavajuće načelo, granica vremena proizvodnje i *vice versa*. Kapital je stoga bitno optičajni kapital. Pojavljuje li se kapital u radionici procesa proizvodnje kao vlasnik i gospodar, on se s gledišta prometa pojavljuje kao zavisani i određen društvenim kontekstom koji ga sa stanovišta na kojem se još nalazimo uvodi u jednostavni promet i prisiljava ga da figuriira naizmjenice kao R prema N i kao N prema R.

Ali taj je promet magla ispod koje se skriva još cijeli jedan svijet, svijet spletova kapitala koji ovo vlasništvo što potječe iz prometa, iz društvenog saobraćaja prikivaju uz kapital, oduzimajući mu nezavisnost autarhičnog vlasništva, kao i njegovu prirodu. Već su se otvorila dva pogleda u taj svijet, koji zasad još leži u daljini, i to na dvije tačke, [prvo] tamo gdje promet kapitala izbacuje iz njegovog kruga vrijednost koju je on postavio u obliku proizvoda i stavio u promet, i drugo, tamo gdje kapital uvlači iz prometa u svoj kružni tok neki drugi proizvod i sam taj proizvod pretvara u jedan od momenata svog postojanja. Na drugoj tački kapital pretpostavlja proizvodnju, ali ne svoju vlastitu neposrednu proizvodnju; na prvoj tački kapital može pretpostavljati proizvodnju, ako je sam njegov proizvod sirovina za drugu proizvodnju; ili potrošnju, ako je proizvod dobio završni oblik za potrošnju. Jasno je da potrošnja ne mora *direktno* ući u njegov krug. Pravi promet kapitala još je, kako ćemo vidjeti kasnije, međusobni promet među poslovnim ljudima. Promet između poslovnih ljudi i potrošača, koji je identičan s maloprodajom, drugi je krug, koji ne spada u neposrednu prometnu sferu kapitala. To je pitanja koju kapital opisuje nakon što je opisana prva i istovremeno pored nje. *Istovremenost različitih putanja kapitala*, kao i istovremenost njegovih raznih određenja postaje jasnom tek ako se pretpostave mnogi kapitali. Tako se životni proces čovjeka sastoji u prolazanju kroz razna doba života. Ali ujedno sva doba života postoje naporedo, razdijeljena na razne individue.

Ukoliko je proces proizvodnje kapitala u isti mah i tehnološki proces proizvodnje uopće — naime proizvodnja određenih upotrebnih vrijednosti određenim radom, ukoliko na način koji je određen samom tom svrhom; ukoliko je među svim tim procesima proizvodnje najfundamentalniji onaj kojim tijelo sebi reproducira potrebnu razmjenu materijala, tj. stvara sredstva za život u fiziološkom smislu; ukoliko se taj proces proizvodnje poklapa s poljoprivredom, a ova istovremeno direktno (kao u pamuku, lanu itd.) ili indirektno, posredstvom životinja koje hrani (svila, vuna itd.), isporučuje velik dio sirovina za industriju (zapravo sve one koje ne pripadaju ekstraktivnoj industriji); ukoliko je reprodukcija u poljoprivredi u umjerenom pojasu (zavičaju kapitala) vezana uz opću telursku cirkulaciju, tj. ukoliko su žetve većinom *godišnje* prirode, — utoliko se *godina* (samo što se ona računa različito za različite vrste proizvodnje) prihvaća kao opće razdoblje

po kojem se računa i mjeri suma obrta kapitala, kao što je i *prirodni radni dan* bio takva prirodna jedinica kao mjera radnog dana. Jer i kod računanja profita, a još više kod kamata, vidimo jedinstvo vremena prometa i vremena proizvodnje — kapital — koje je postavljeno kao takvo i mjeri samo sebe. Sam kapital kao onaj koji je u *procesu* — dakle prevaljuje jedan obrt — promatra se kao *radni kapital*, a plodovi za koje se pretpostavlja da ih on donosi računaju se prema njegovom radnom vremenu, prema ukupnom vremenu opticaja jednog obrta. Mistifikacija do koje pri tom dolazi leži u prirodi kapitala.

5. [Gradanski ekonomisti o razlici između stalnog i opticajnog kapitala]

Prije nego se sad bliže pozabavimo gore navedenim nedoumicama pogledajmo najprije kakve razlike navode ekonomisti između *capital fixe*¹ i *capital circulant*.² Gore smo već našli jedan nov moment koji pridolazi pri računanju profita za razliku od viška vrijednosti. Isto tako već sada mora se javiti i jedan novi moment između profita i kamate. Višak vrijednosti u odnosu na *opticajni kapital* javlja se očigledno kao profit za razliku od kamate, kao viška vrijednosti u odnosu na *stalni kapital*. Profit i kamata oboje su oblici viška vrijednosti. Profit se sadrži u *cijeni*. Zato on završava i realizira se čim kapital dođe do one tačke svog prometa gdje se on pretvara natrag u novac ili prelazi iz svog oblika robe u oblik novca. O frapantnom neznanju na kojem počiva Proudhonova polemika protiv kamate kasnije.

(Ovdje još jednom, da se ne zaboravi, ad vocem Proudhon:³ Višak vrijednosti koji svim rikardovcima i antirikardovcima zadaje mnogo brige taj smioni mislilac rješava jednostavno, mistificirajući ga, »svaki rad ostavlja višak«, »to postavljam kao aksiom«... Pravu formulu potražiti u svesci.^[3] To što se *radi površ* potrebnog rada Proudhon pretvara u mistično svojstvo rada. Pukim porastom proizvodne snage rada to se ne može objasniti; ona može umnožiti proizvode jednog određenog radnog vremena; ali ona im ne može dati višak vrijednosti. Povećana proizvodna snaga rada ovdje je značajna samo ukoliko oslobađa višak vremena, vrijeme za rad iznad potrebnog. Pri tom je jedina *izvanekonomska* činjenica da čovjeku nije potrebno cijelo njegovo vrijeme za proizvodnju nužnih predmeta, da on povrh radnog vremena koje mu je potrebno za izdržavanje raspolaže i slobodnim vremenom, koje dakle, može upotrijebiti i za višak rada. Ali tu nema baš ničeg mističnog, jer su njegove potrebe jednako malene kao i njegova radna snaga u sirovom stanju. Ali najamni rad nastupa uopće tek kada je razvoj proizvodne snage već toliko uznapredovao da se oslobodila znatna količina vremena; to je oslobođenje ovdje

¹ stalnog kapitala — ² opticajnog kapitala — ³ Kad je riječ o Proudhonu...

već historijski proizvod. Proudhonovo neznanje može se uporediti samo s Bastiatsovom padajućom profitnom stopom za koju se pretpostavlja da je ekvivalentna rastućoj stopi najamnine. Bastiat dvostruko izražava tu od Careya uzajmljenu besmislicu: prvo, profitna stopa (tj. odnos viška vrijednosti prema upotrijebljenom kapitalu) pada; drugo: cijene se smanjuju, ali vrijednost, tj. ukupna suma cijena postaje veća, što također znači samo da raste ukupan profit, a ne profitna stopa.

Prvo [o stalnom kapitalu] u gore navedenom smislu *fiksiranog* kapitala govori *John St. Mill (Essays on some unsettled Questions of Political Econ.*¹, London 1844, p. 55) kao o vezanom, neslobodnom, neraspoloživom kapitalu koji je zapeo u jednoj fazi svog ukupnog prometnog procesa. U tom smislu on kaže tačno, kao i Bailey u gornjim citatima, da velik dio kapitala jedne zemlje uvijek leži neiskorišćen.

«Razlika između stalnog i optičajnog kapitala više je prividna nego realna, npr. zlato je stalni kapital; optičajni samo kad se troši za pozlaćivanje itd. Brodovi su stalni kapital, iako doslovno plivaju. Inozemne željezničke dionice su predmet trgovine na našim tržištima; to mogu biti i naše željeznice na svjetskim tržištima i utoliko su one optičajni kapital ravan zlatu». (Anderson: *The Recent Commercial Distress etc.* London 1847, p. 4.) (Svezak I, 27.)

Prema Say-u [stalni kapital je] kapital

«toliko angažiran u jednoj vrsti proizvodnje da se ne može odvratiti od nje kako bi se posvetio drugoj vrsti proizvodnje.» [4]

To je identifikacija kapitala s određenom upotrebnom vrijednošću, s upotrebnom vrijednošću za proces proizvodnje. Ta *vezanost* kapitala kao vrijednost za jednu posebnu upotrebnu vrijednost — upotrebnu vrijednost unutar proizvodnje — svakako je važna strana. U tome je rečeno više nego kad se govori o nesposobnosti za promet, čime se zapravo samo kaže da je stalni kapital suprotnost optičajnom kapitalu.

U svojoj knjizi *Logic of Political Economy* (p. 114; Sveska X, 4) kaže *de Quincey*:

«Optičajni kapital u svojoj normalnoj ideji znači *bilo koji agens*» (lijep logičar) «upotrijebljen produktivno koji propada u samom činu svoje upotrebe».

(Prema tome bi ugalj i ulje bili *optičajni kapital*, ali pamuk ne bi itd. Ne može se reći da pamuk propada time što se pretvara u pređu ili platno, a takvo pretvaranje sigurno znači da se upotrebljava proizvodno».

«*Stalan* je kapital ako stvar služi neprestano uvijek iznova za istu operaciju, i što je veći broj ponavljanja, to veće pravo imaju *oruđe, stroj ili mašinerija* na naziv stalnog kapitala.» (p. 114; Sveska X, 4.)

¹ *Ogledi o nekim neriješenim pitanjima političke ekonomije.*

Prema ovome opticajni kapital bi propadao, bio bi trošen u činu proizvodnje, a stalni — koji se radi veće jasnoće određuje kao *oruđe, stroj ili mašinerija* (dakle, npr. melioracije uložene u tlo bile bi isključene) — služio bi uvijek iznova za istu operaciju. Razlikovanje se ovdje odnosi samo na tehnološku razliku u činu proizvodnje, a nipošto se ne odnosi na oblik; opticajni i stalni kapital, s razlikama koje se ovdje za njih navode, svakako imaju obilježja prema kojima je jedan od faktora stalan, a drugi u opticaju, ali nijedan od njih nema bilo kakvo svojstvo koje bi mu davalo pravo na *»naziv« kapitala*.

Prema Ramsayu (IX, 84)

»samo aprovizacija je opticajni kapital, jer se kapitalist mora odmah rastati od nje i ona uopće ne ulazi u proces reprodukcije, već se neposredno razmjenjuje za živi rad radi potrošnje. Sav drugi kapital (i sirovine) ostaje u posjedu svog vlasnika ili poslodavca dok se ne dovrši proizvod.« (L. c.) Opticajni kapital sastoji se samo od sredstava za život i drugih nužnih predmeta predumljenih radniku prije dovršenja proizvoda njegovog rada«. (I. c.)

U pogledu *aprovizacije* on je utoliko u pravu, ukoliko je to jedini dio kapitala koji cirkulira za vrijeme same faze proizvodnje i s te strane on je opticajni kapital *par excellence*. S druge strane pogrešno je da stalni kapital ostaje u posjedu svog vlasnika ili poslodavca samo *»dok se ne dovrši proizvod«*. Stoga Ramsay kasnije i objašnjava stalni kapital kao

»bilo koji dio tog rada (utrošenog na neku robu) u obliku u kojem on iako pomaže u izradi buduće robe, ne održava rad«.

(Ali kolike robe *ne održavaju rad!* To jest ne pripadaju među predmete potrošnje radnika. Prema Ramsayu sve su one *stalni kapital*.)

(Ako kamata za 100 funti na kraju prve godine ili na kraju prva 3 mjeseca iznosi 5 funti, tada kapital na kraju prve godine iznosi 105 ili $100(1+0,05)$; na kraju 4. godine = $100(1+0,05)^4 = 121$ funta $\frac{55}{100}$ i $\frac{1}{1600}$ funte = 121 funta 11 šilinga i $\frac{3}{5}$ farthinga ili 121 funta 11 šilinga 0,6 farthinga. Dakle za 1 funtu 11 šilinga i $\frac{6}{10}$ farthinga više od 20.)

(U gore postavljenom pitanju [o izračunavanju profita u zavisnosti od broja obrta kapitala] pretpostavljeno je da se, s jedne strane, kapital od 400 obrne samo jednom godišnje, a s druge strane kapital od 100 funti 4 puta, oba puta uz 5%. U prvom slučaju kapital bi jednom godišnje donio $5\% = 20$ na 400, a u drugom $4 \times 5\%$, dakle također = 20 na 100 za godinu. Brzina obrta nadoknadila bi veličinu kapitala; isto tako kao u jednostavnom novčanom opticaju 100 000 talira koji se obrnu 3 puta u godini = 300 000, a 3000 koje se obrnu 100 puta isto tako = 300 000. Ali ako se kapital obrne 4 puta u godini, tada je *moгуće* da se i sam profit u drugom obrtu doda kapitalu i obrne s njim i time dođe do razlike od 1 funte 11 šilinga i 0,6

farthinga. Međutim ova razlika nipošto ne slijedi iz navedene pretpostavke. Postoji samo *apstraktna* mogućnost. Iz pretpostavke bi na protiv slijedilo, da su za obrt kapitala od 100 funti potrebna 3 mjeseca. Dakle, npr., ako je mjesec = 30 dana, za 105 funti (pri istom odnosu obrta, pri istom odnosu vremena obrta prema veličini kapitala) nisu potrebna 3 mjeseca,* već $105:x=100:90$; $x=\frac{90 \times 105}{100} = \frac{9450}{100} = 94\frac{5}{10}$ dana = 3 mjeseca 4 $\frac{1}{2}$ dana. Time je prva teškoća potpuno riješena.)

(Iz toga što jedan veći kapital s polaganijim obrtom ne stvara više viška vrijednosti nego jedan manji s razmjerno bržim opticajem nipošto ne slijedi samo po sebi da manji kapital ima brži opticaj nego veći. Svakako je to slučaj ukoliko se veći sastoji od više stalnog kapitala i mora tražiti udaljenija tržišta. Veličina tržišta i brzina opticaja ne stoje nužno u obrnutom razmjeru. Ovo se zbiva samo kad dano fizičko tržište nije ekonomsko tržište, tj. kad se ekonomsko tržište sve više udaljava od mjesta proizvodnje. Uostalom, ukoliko to ne proizlazi samo iz razlike između stalnog i opticajnog kapitala ovdje se još nipošto ne mogu izložiti momenti koji određuju promet raznih kapitala. Uzgred rečeno: Ukoliko trgovina stvara nove prometne tačke, tj. uvlači u promet razne zemlje, otkriva nova tržišta itd., to je nešto sasvim drugo nego čisti prometni troškovi koji su potrebni za izvođenje određene mase operacija razmjene; to je stvaranje ne operacija razmjene, već same razmjene. Stvaranje tržišta. Tu tačku još će trebati razmotriti posebno prije nego što završimo s prometom.)

Nastavimo sad s razmatranjem mišljenja o »stalnom« i »opticajnom kapitalu«.

»Već prema tome da li je kapital više ili manje prolazan, dakle da li se u danom vremenu mora reproducirati češće ili manje često, on se zove opticajni ili stalni kapital. Nadalje [opticajni] kapital cirkulira ili vraća se onom tko ga upotrebljava u vrlo nejednakim rokovima; npr. pšenica koju zakupac kupuje za sjetvu relativno se stalan kapital prema pšenici koju kupuje pekar za pravljenje kruha.« (Ricardo VIII, 19).

Zatim Ricardo napominje i ovo:

»Različite proporcije stalnog i opticajnog kapitala u različitim granama; različita trajnost samog stalnog kapitala.« (Ricardo, l.c.) »Dva razna preduzeća mogu upotrebljavati kapital iste vrijednosti, ali s obzirom na stalni i na opticajni dio ovaj može biti podijeljen na vrlo različit način. Ona čak mogu upotrebljavati i istu vrijednost stalnog i opticajnog kapitala, ali trajanje stalnog kapitala može biti vrlo nejednako. Na primjer, jedno [može upotrebljavati] parni stroj od 10.000 funti, a drugo brodove.« (Ovo iz Sayovog prijevoda Ricarda, t. I, p. 29, 30.)

* Inače bi se s druge strane također moglo prihvatiti da se uz kontinuitet procesa proizvodnje dobijeni višak svaka 3 mjeseca ponovo pretvara u kapital.

Netačno je od samog početka što, prema Ricardu, kapital treba da bude *»više ili manje prolazan«*. Kapital kao kapital nije prolazan — on je *vrijednost*. Ali upotrebna vrijednost u kojoj je vrijednost fiksirana, u kojoj ona postoji, *»više je ili manje prolazna«* i zato mora *»biti reproducirana češće ili rjeđe u danom vremenu«*. Razlika između stalnog i optičajnog kapitala ovdje je, dakle, reducirana na više ili manje *nužnosti reprodukcije za dani kapital u danom vremenu*. To je jedna od razlika koju pravi Ricardo.

Drugu razliku čine različiti *stepeni trajnosti ili različiti stepeni stalnog kapitala*, tj. *različiti stepeni ili relativno trajanje relativno stalnog*. Tako da je i sam stalni kapital više ili manje stalan. *Isti kapital pojavljuje se u istom poslu u dva različita oblika, dva posebna načina egzistencije kao stalan i optičajni*, dakle postoji dvostruko. Biti stalan ili optičajni pojavljuje se kao *posebna određenost kapitala pored one da je on kapital*. Ali on se mora razviti do te posebnosti.

Najzad, što se tiče treće razlike *»da kapital cirkulira ili se vraća u vrlo nejednakim vremenskim razmacima«*, pod tim Ricardo kako to pokazuje njegov primjer o pekaru i zakupcu, podrazumijeva samo razliku u vremenu u kojem je kapital u raznim poslovnim granama, već prema njihovoj specijalnosti, *fiksiran, angažiran u fazi proizvodnje* za razliku od faze prometa. Ovdje se, dakle, pojavljuje stalni kapital, kao što smo ga imali i ranije kao fiksiranost u svakoj fazi; samo što se specifično duža ili kraća fiksiranost u fazi proizvodnje, u toj određenoj fazi, promatra kao ono što postavlja osobitost, posebnost kapitala.

Novac se pokušao postaviti kao *neprolazna vrijednost*, kao vječita vrijednost, odnoseći se negativno prema prometu, tj. prema razmjeni za realno bogatstvo, za prolazne robe koje se, kako to vrlo lijepo i vrlo naivno opisuje Petty, rastvaraju u prolazna uživanja. U kapitalu se postavlja neprolaznost vrijednosti (u izvjesnoj mjeri), i to tako da se on doduše inkarnira u prolazne robe, poprima njihov oblik, ali ga isto tako i neprestano mijenja; mijenja se između svog vječnog lika u novcu i svog prolaznog lika u robama; neprolaznost se postavlja kao ono jedino što ona može biti, kao prolaznost koja prolazi — proces — život. Ali tu sposobnost kapital dobija samo time što on kao vampir neprestano siše živi rad kao dušu.

Neprolaznost — trajnost vrijednosti u obliku kapitala — postavlja se samo putem reprodukcije, koja je sama dvojaka, reprodukcija [kapitala] kao robe, reprodukcija [kapitala] kao novca i jedinstvo tih dvaju procesa reprodukcije. Reproducirajući se kao roba kapital je fiksiran u određenom obliku upotrebne vrijednosti, pa tako nije *opća razmjenska vrijednost*, ni još manje realizirana *vrijednost*, kako bi to trebalo da bude. Da je kapital sebe u činu reprodukcije, u fazi proizvodnje postavio kao vrijednost — to on potvrđuje tek putem prometa. Veća ili manja prolaznost robe u kojoj postoji vrijednost traži njenu sporiiju ili bržu reprodukciju, tj. ponavljanje radnog procesa.

Posebna priroda upotrebne vrijednosti u kojoj postoji vrijednost, odnosno koja se sada pojavljuje kao tijelo kapitala, ovdje se pojavljuje kao ona koja *određuje oblik* i djelovanje kapitala, dajući jednom kapitalu posebno svojstvo u odnosu na drugi, izdvajajući ga. Stoga, kako smo to već vidjeli u više slučajeva, ništa nije pogrešnije nego previdjeti da razlikovanje između upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti, koje u jednostavnom prometu ukoliko se ovaj *realizira* pada izvan ekonomskog određenja oblika, općenito pada izvan ekonomskog određenja oblika. Naprotiv, na različitim stupnjevima razvitka ekonomskih odnosa našli smo da su razmjenska vrijednost i upotrebna vrijednost određene u različitim odnosima, i da se sama ta određenost pojavljuje kao različito određenje vrijednosti kao takve.

Upotrebna vrijednost i sama igra ulogu kao ekonomska kategorija. Gdje je ona igra proizlazi iz samog izlaganja. Ricardo, npr., koji misli da se građanska ekonomija bavi samo razmjenskom vrijednošću, i da samo egzoterički dodiruje upotrebnu vrijednost, uzima upravo najvažnija određenja razmjenske vrijednosti iz upotrebne vrijednosti, iz njenog odnosa prema razmjenskoj vrijednosti: npr. *zemljišnu rentu, minimalnu najamninu, razliku između stalnog i optičajnog kapitala*, kojoj on upravo pripisuje najznačajniji utjecaj na određivanje cijena (putem različitog djelovanja što ga na cijene vrši porast ili pad stope najamnine); isto tako u odnosu potražnje i ponude itd.

Isto određenje pojavljuje se sad u određivanju upotrebne vrijednosti a sad u određivanju razmjenske vrijednosti, ali na raznim stupnjevima i s različitim značenjem. Upotrebljavati je isto što i trošiti, bilo za proizvodnju bilo za potrošnju. Razmjenjivanje je taj čin posredovan nekim društvenim procesom. Samo upotrebljavanje može biti postavljeno razmjenjivanjem i biti puka konsekvencija ovoga; s druge strane razmjenjivanje se može pojaviti i samo kao moment upotrebljavanja itd. Sa stanovišta kapitala (u prometu) razmjenjivanje se pojavljuje kao postavljanje njegove upotrebne vrijednosti, dok se s druge strane njegovo upotrebljavanje (u činu proizvodnje) pojavljuje kao postavljanje za razmjenu, kao postavljanje njegove razmjenske vrijednosti. Isto je tako s proizvodnjom i potrošnjom. U građanskoj ekonomiji (kao i u svakoj drugoj) one su postavljene u specifičnim razlikama i u specifičnom jedinstvu. Radi se upravo o tom da se shvati ta *differentia specifica*. Od tvrdnje g. Proudhona ili socijalsentimentalista da su one *isto* nema koristi.

Dobra strana Ricardovog objašnjenja je u tome što se prije svega ističe moment nužnosti *brže ili sporije reprodukcije*; što se, dakle, veća ili manja prolaznost, sporija ili brža potrošnja (u smislu samopotrošnje), promatra u odnosu na sam *kapital*. Dakle odnos upotrebne vrijednosti za sam *kapital*.

Sismondi, naprotiv, odmah uvodi jedno određenje koje je kapitalu prije svega egzoterično, *direktnu ili indirektnu potrošnju od strane čovjeka*: da li je predmet za njega direktno ili indirektno sredstvo

za život; s tim on povezuje *bržu ili sporiju potrošnju samog predmeta*. Predmeti koji direktno služe kao sredstva za život prolazniji su jer su predviđeni za nestajanje) nego oni koji pomažu izradi sredstava za život. Kod posljednjih je trajanje njihovo određeno; njihova prolaznost — *fatum*. Sismondi kaže:

•Stalni kapital troši se indirektno, *sporo* pomažući da se utroši ono što čovjek namjenjuje za svoju upotrebu; stalni kapital ne prestaje da se primjenjuje direktno za upotrebu čovjeka . . . Kad je neka stvar potrošena, ona je to za nekog *bespovratno*; u isto vrijeme može postojati netko za koga je ona potrošena s reprodukcijom. (Sismondi VI.)

Sismondi prikazuje situaciju i tako da je:

•*prvo pretvaranje* godišnje potrošnje u trajna postrojenja pogodna za *povećanje proizvodnih snaga budućeg rada — stalni kapital*; taj prvi posao izvršava uvijek rad predstavljen najamnikom, koji se razmjenjuje za sredstva za život što ih radnik troši za vrijeme rada. *Stalni kapital troši se malo po malo* (tj. haba se postepeno). *Drugo pretvaranje*: •*Stalni kapital* sastoji se od *sjemena rada* (sirovine) i od *potrošnje radnika* (l. c.)

Ovo se više odnosi na nastajanje. Na prvom mjestu [tu nalazimo] *pretvaranje*, [u tom smislu] da je sam stalni kapital samo oblik optičajnog kapitala koji je postao nepokretni, *fiksirani* optičajni kapital; na drugom mjestu [nalazimo] namjenu: jedan je određen da bude utrošen kao sredstvo za proizvodnju, drugi, [da bude utrošen] kao proizvod; odnosno različit način njihove *potrošnje* određen je njihovom ulogom među uslovima proizvodnje u procesu proizvodnje.

Cherbuliez pojednostavnjuje stvar tako da je optičajni kapital onaj dio kapitala koji je *za potrošnju*, a *stalni kapital* onaj dio koji nije za potrošnju. (Jedan se može pojesti, a drugi ne. Vrlo laka metoda da se stvar objasni.)¹⁵

Storch na jednom gore već navedenom mjestu (29. u Svesci) općenito svojata za optičajni kapital određenje kapitala da cirkulira. On pobija sam sebe kad kaže:

•svaki stalni kapital prvobitno potječe od nekog optičajnog kapitala i treba ga stalno održavati na račun ovog posljednjeg

(stalni kapital dakle, potječe iz prometa ili sam u svom prvom trenutku cirkulira i neprestano se obnavlja *putem* prometa; iako *on*, dakle, ne ulazi u *promet*, promet ulazi u *njega*). Na ono što *Storch* zatim dodaje:

•*stalni kapital može donijeti prihod samo pomoću optičajnog kapitala* (Sveska, 26, a) vratit ćemo se kasnije.

[•Reproduktivna potrošnja u stvari nije trošak već samo *predujam*, jer se izdaci vraćaju onima koji ih čine. (p. 54)

U Storchovom spisu protiv Saya (str. 5 b, druga sveska o Storchu). (Kapitalist vraća radniku jedan dio njegovog vlastitog viška rada u obliku *predujma* kao nečeg što on treba da plati ne samo ekvivalentom već i viškom rada.)

(Formula za složeni kamatni račun glasi: $S = c(1+i)^n$. — S je ukupna visina kapitala c po isteku n godina uz kamatnu stopu i .)

Formula za izračunavanje anuiteta glasi:

$$\text{anuitet } x = \frac{c(1+i)^n}{1 + (1+i) + (1+i)^2 + \dots + (1+i)^{n-1}}$$

* * *

Gore smo podijelili kapital na *postojanu* i na *promjenljivu vrijednost*; to je uvijek tačno ako se kapital promatra unutar faze proizvodnje, tj. u svom neposrednom procesu oplodnje. Kako sam kapital kao pretpostavljena vrijednost može mijenjati svoju vrijednost prema tome da li njegovi reprodukcioni troškovi rastu ili padaju ili također uslijed padanja profita itd. — to očito spada tek u odjeljak gdje se kapital razmatra kao realan kapital, kao uzajamno djelovanje mnogih kapitala jednog na drugi, a ne ovamo u njegov opći pojam.

6. [»Slobodna konkurencija« kao sloboda kapitala]

[Budući da se konkurencija historijski unutar jedne zemlje pojavljuje kao raspadanje cehovske stēge, upravnih mjera, unutrašnjih carina i sličnog, a na svjetskom tržištu kao ukidanje izolacije, prohibicije ili protekcije, ukoliko zato što se historijski javlja kao ukidanje granica i prepreka koje su bile svojstvene stupnjevima proizvodnje što su prethodili kapitalu; budući da su je fiziokrati historijski sasvim tačno označavali i zagovarali kao *laissez faire*, *laissez passer*,¹ — ona se nije nikad razmatrala s te njene samo negativne strane, s te njene samo historijske strane, a s druge strane došlo je do još veće gluposti da se na nju gledalo kao na sukob individua oslobođenih okova, određenih samo njihovim vlastitim interesima, kao na repulziju i atrakciju slobodnih individua u međusobnom odnosu i tako kao na apsolutan oblik postojanja slobodne individualnosti u sferi proizvodnje i razmjene. Nema ničeg pogrešnijeg.

Prvo, ako je slobodna konkurencija srušila prepreke ranijih odnosa i načina proizvodnje, treba najprije primijetiti da je ono što je za nju bila prepreka, za ranije načine proizvodnje bilo imanentna granica u kojoj su se oni prirodno razvijali i kretali. Te su granice postale

¹ »neka svatko čini što hoće i neka sve ide svojim tokom« — deviza ekonomskog liberalizma

prepreke tek kad su se proizvodne snage i odnosi prometa dovoljno razvili da bi kapital kao takav mogao početi da nastupa kao regulirajući princip proizvodnje. Granice koje je on porušio bile su prepreke za njegovo kretanje, razvitak, ostvarenje. Kapital time nije nipošto ukinuo sve granice, ni sve prepreke, nego samo one granice koje mu nisu odgovarale, koje su za njega bile prepreke. Unutar svojih vlastitih granica (ma koliko da se one s jednog višeg gledišta pojavljuju kao prepreke proizvodnje i kao takve se postavljaju njegovim vlastitim historijskim razvitkom), kapital se osjeća slobodan, bez prepreka, tj. ograničen samo samim sobom, samo svojim vlastitim životnim uslovima. Isto kao što je i cehovski obrt u svom dobu procvata našao u cehovskoj organizaciji potpunu slobodu koja mu je bila potrebna, tj. sebi odgovarajuće odnose proizvodnje. Ta on ih je i rodio sam iz sebe i razvio ih je kao *svoje* imanentne uvjete, a stoga nipošto ne kao vanjske skućavajuće prepreke. Historijska strana negacije cehovskog itd. uređenja od strane kapitala putem slobodne konkurencije znači samo to da je dovoljno ojačani kapital pomoću adekvatnog mu načina prometa porušio historijske prepreke koje su ometale i kočile kretanje adekvatno kapitalu.

Ali konkurencija je daleko od toga da bi imala samo to historijsko značenje ili da bi bila samo *to negativno*. *Slobodna konkurencija* je odnos kapitala prema samom sebi kao drugom kapitalu, tj. realno ponašanje kapitala kao kapitala. Unutrašnji zakoni kapitala — koji se na historijskim predstupnjevima njegovog razvitka javljaju samo kao tendencije — tek sada se postavljaju kao zakoni; a proizvodnja koja je zasnovana na kapitalu postavlja se u svojim adekvatnim oblicima samo ukoliko i u onoj mjeri u kojoj se razvija slobodna konkurencija. Jer slobodna je konkurencija slobodan razvoj načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu; slobodan razvoj uslova kapitala i samog kapitala kao procesa koji te uslove neprestano reproducira.

U slobodnoj konkurenciji nisu individue, postavljene kao slobodne nego je kao slobodan postavljen kapital. Dok je proizvodnja koja počiva na kapitalu nužan, a stoga i najprimjerniji oblik za razvijanje društvene proizvodne snage, kretanje individua unutar čistih uslova kapitala pojavljuje se kao njihova sloboda; koja se, međutim, tada i dogmatski potkrepljuje kao takva neprestanim podsjećanjem na prepreke koje je slobodna konkurencija srušila. Slobodna konkurencija je realan razvoj kapitala. Njom se kao vanjska nužnost za pojedini kapital postavlja ono što odgovara prirodi kapitala, načinu proizvodnje zasnovanom na kapitalu, što odgovara pojmu kapitala. Uza- jamna prinuda koju u njoj vrše kapitali jedan na drugi, na rad itd. (konkurencija radnika između sebe samo je drugi oblik konkurencije kapitala) — jest *slobodan* i ujedno realan razvoj bogatstva kao kapitala. To je u tolikoj mjeri tako da najdublji ekonomski mislioci, kao na primjer Ricardo, *pretpostavljaju* apsolutno gospodstvo slobodne konkurencije kako bi mogli studirati i formulirati adekvatne zakone kapi-

tala — zakone koji se u isti mah javljaju kao vitalne tendencije koje njime gospodare.

Ali slobodna konkurencija adekvatan je oblik procesa proizvodnje kapitala. Što je ona razvijenija, to se čistije ispoljavaju oblici kretanja kapitala. Ono što je Ricardo time malgré lui¹ priznao, jest *historijska priroda* kapitala i ograničeni karakter slobodne konkurencije, koja je upravo samo slobodno kretanje kapitala, tj. njihovo kretanje unutar uslova koji ne pripadaju ukinutim predstavnicima, nego su vlastiti uslovi kapitala. Gospodstvo kapitala pretpostavka je slobodne konkurencije, upravo kao što je rimska despotija bila pretpostavka slobodnog rimskog »privatnog prava«.

Dok je kapital slab, on još traži štake nestalih ili s njegovom pojavom nestajućih načina proizvodnje; čim se osjeti jak, on odbacuje te štake i kreće se prema svojim vlastitim zakonima. Čim počne osjećati i shvaćati samog sebe kao prepreku za razvitak, on pribjegava oblicima koji, kako se čini, dovršavaju gospodstvo kapitala, ali ujedno, obuzdavanjem slobodne konkurencije, predstavljaju vjesnike njegovog raspadanja i raspadanja načina proizvodnje koji na njemu počiva. Ono što leži u prirodi kapitala realno se ispoljava kao vanjska nužnost samo konkurencijom, koja nije ništa drugo do to da mnogi kapitali nameću imanentna određenja kapitala jedan drugom i sami sebi. Stoga nijedna kategorija građanske ekonomije, pa ni prva, npr. određenje vrijednosti, ne postaje zbiljska drukčije nego putem slobodne konkurencije, tj. putem zbiljskog procesa kapitala koji se pojavljuje kao uzajamno djelovanje raznih kapitala jednog na drugi kao i svih drugih odnosa proizvodnje i prometa koji su određeni kapitalom.

Zato je, s druge strane, besmislica smatrati slobodnu konkurenciju najvišim razvojem ljudske slobode, a negaciju slobodne konkurencije izjednačavati s negacijom individualne slobode i na individualnoj slobodi zasnovane društvene proizvodnje. To je samo slobodan razvitak na ograničenoj osnovi — na osnovi gospodstva kapitala. Zato je ta vrsta individualne slobode u isti mah najpotpunije ukidanje svake individualne slobode i potpuno podjarmljivanje individualnosti pod društvene uslove koji uzimaju oblik stvarnih² moći, pa čak i nadmoćnih stvari³ — stvari nezavisnih od individua u međusobnim odnosima. Izlaganje toga šta je slobodna konkurencija jedini je racionalan odgovor na njeno uzdizanje u nebesa od strane proroka srednje klase kao i na njeno proklinjanje od strane socijalista. Kad se kaže da u slobodnoj konkurenciji individue slijedeći čisto svoj privatni interes ostvaruju zajednički, odnosno *opći* interes, kaže se samo to da one pod uslovima kapitalističke proizvodnje tlače jedne druge i da je stoga sam njihov antagonizam samo ponovno stvaranje uslova pod kojima se to uzajamno djelovanje zbiva. Uostalom, kad iluzija o konkurenciji kao navodnom apsolutnom obliku slobodne individualnosti nestane, to

¹ protiv volje, nehotice — ² sachlichen — ³ Sachen

će biti dokaz da se uslovi konkurencije, tj. proizvodnje zasnovane na kapitalu, već osjećaju i misle kao *prepreke* i da oni to stoga već i *jesu* i sve više postaju. Tvrdnja da je slobodna konkurencija = posljednjem obliku razvitka proizvodnih snaga i, dakle, ljudske slobode — znači samo to da je gospodstvo srednje klase kraj svjetske povijesti, — svakako ugodna misao za skorojeviće od prekuče.]

7. [*Višak vrijednosti, vrijeme proizvodnje i vrijeme prometa (s umetkom o konkurenciji)*]

[Prije nego što nastavimo s razmatranjem gledišta o stalnom i o optičajnom kapitalu, vratimo se za trenutak onome što je izloženo ranije.

Uzmimo zasad da se vrijeme proizvodnje i vrijeme rada poklapaju. Slučaj kada se unutar same faze proizvodnje događaju prekidi uslovljeni tehnološkim procesom razmotrit ćemo kasnije.

Pretpostavimo da faza proizvodnje nekog kapitala iznosi 60 radnih dana; od toga neka je 40 potrebno radno vrijeme. Tada je, prema ranije izloženom zakonu, višak vrijednosti ili nova vrijednost što ju je stvorio kapital, tj. prisvojeno tuđe radno vrijeme = $60 - 40 = 20$. Nazovimo taj višak vrijednosti (= 20) slovom V; fazu proizvodnje ili radno vrijeme utrošeno u fazi proizvodnje — slovom f. U razdoblju od npr. 360 dana — nazovimo ga T — ukupna vrijednost ne može nikad biti veća od broja faza proizvodnje koji je sadržan u 360 dana. Najveći koeficijent veličine V, tj. maksimum viška vrijednosti što ga kapital može stvoriti uz date pretpostavke, jednak je broju ponavljanja stvaranja V za 360 dana. Krajnja granica toga ponavljanja, granica reprodukcije kapitala, ili sada tačnije reprodukcije njegovog procesa proizvodnje, određena je odnosom perioda proizvodnje prema ukupnom vremenskom periodu u kojem treba da se ponovi period proizvodnje. Ako je dano vrijeme = 360 dana, a trajanje proizvodnje = 60 dana, tada je $\frac{360}{60}$ ili $\frac{T}{f}$, tj. 6 onaj koeficijent koji pokazuje koliko se puta f sadrži u T, ili koliko puta se, prema svojim vlastitim imanentnim granicama, proces reprodukcije kapitala može ponoviti za 360 dana.

Samo se po sebi razumije da je maksimum stvaranja V, tj. postavljanja viška vrijednosti, dan brojem procesa u kojima se u danom razdoblju može proizvesti V. Taj odnos izražava $\frac{T}{f}$. Koeficijent $\frac{T}{f}$ ili q je najveći koeficijent veličine V u vremenu od 360 dana, uopće u T. Izraz $\frac{VT}{f}$ ili Vq predstavlja maksimum vrijednosti. Ako je $\frac{T}{f} = q$, tada je $T = fq$, tj. cijelo razdoblje T bilo bi vrijeme proizvodnje; faza proizvodnje f ponavlja se toliko puta koliko je sadržana

u T. Ukupna stvorena vrijednost kapitala u nekom određenom vremenu bila bi = višku rada koji kapital prisvaja u jednoj proizvodnoj fazi, pomnoženom brojem koji pokazuje koliko je puta ta faza proizvodnje sadržana u danom vremenu.

Dakle, u gornjem primjeru = $20 \times \frac{360}{60} = 20 \times 6 = 120$ dana. Broj q, tj. $\frac{T}{f}$ izražavao bi broj *obrta* kapitala; ali kako je $T = fq$, to bi bilo

$f = \frac{T}{q}$, tj. trajanje jedne faze proizvodnje bilo bi jednako ukupnom vremenu podijeljenom brojem obrta. Jedna faza proizvodnje kapitala bila bi, dakle, jednaka jednom njegovom obrtu. Vrijeme obrta i vrijeme proizvodnje bili bi potpuno identični; zato bi broj obrta bio određen isključivo odnosom jedne faze proizvodnje prema ukupnom vremenu.

Međutim, pri toj pretpostavci vrijeme prometa stavljeno je = 0. Ali ono ima određenu veličinu koja nikad ne može postati = 0. Uzimimo sad da na 60 dana vremena proizvodnje ili na 10 dana proizvodnje dolazi 30 dana prometa; to vrijeme prometa koje dolazi na f označimo slovom c. U tom slučaju jedan obrt kapitala, tj. ukupno vrijeme koje on treba prije nego što može ponoviti proces oplodnje, postavljanje viška vrijednosti, iznosio bi $30 + 60 = 90$ dana ($= f \times c$ ili 1 obrt $U = f + c$).

Jedan obrt od 90 dana može se ponoviti u 360 dana samo $\frac{360}{90}$ puta, tj. 4 puta. Višak vrijednosti 20 mogao bi se, dakle, stvoriti samo 4 puta; $20 \times 4 = 80$. Za 60 dana kapital proizvede 20 dana viška; ali 30 dana on mora cirkulirati; tj. za tih 30 dana on ne može postaviti nikakav višak rada, nikakav višak vrijednosti. To je za kapital isto (ako se gleda na rezultat) kao kad bi za 90 dana donio samo višak vrijednosti od 20 dana. Dok je ranije broj obrta bio određen sa $\frac{T}{f}$, sada je određen sa $\frac{T}{f+c}$ ili $\frac{T}{U}$; maksimum [viška] vrijednosti bio je $\frac{VT}{f}$; doista stvoreni višak vrijednosti sada je $\frac{VT}{f+c}$ (ili $\frac{20 \cdot 360}{60+30} = 80$).

Broj je obrta dakle = ukupnom vremenu podijeljenom zbrojem vremena proizvodnje i vremena prometa, a ukupna vrijednost = V pomnoženo s brojem obrta. Međutim ovaj izraz još nam nije dovoljan da bi izrazio odnose između viška vrijednosti, vremena proizvodnje i vremena obrta.

Maksimum stvaranja vrijednosti sadržan je u formuli $\frac{VT}{f}$, a maksimum ograničen vremenom prometa u formuli $\frac{VT}{f+c}$ (ili $\frac{VT}{U}$); odbijemo li drugi izraz od prvog dobijamo

$$\frac{VT}{f} - \frac{VT}{f+c} = \frac{VT(f+c) - VTf}{f(f+c)} = \frac{VTf + VTc - VTf}{f(f+c)} = \frac{VTc}{f(f+c)}$$

Kao razliku dobijamo, dakle, $\frac{VTc}{f(f+c)}$ ili $\frac{VT}{f} \times \frac{c}{f+c}$ odnosno $\frac{VT}{f+c}$ ili V' , kako možemo nazvati vrijednost u drugom određenju, $V' = \frac{VT}{f} - \frac{VT}{f+c} \times \frac{c}{f+c}$. Prije nego nastavimo s objašnjavanjem ove formule, treba uvesti još neke.

Ako kvocijent $\frac{T}{f+c}$ označimo slovom q' , tada q' izražava koliko puta je $U = (f+c)$ sadržano u T , tj. broj obrta. $\frac{T}{f+c} = q'$; dakle $T = fq' + cq'$, gdje fq' izražava ukupno vrijeme proizvodnje, a cq' ukupno vrijeme prometa.

Označimo ukupno vrijeme prometa slovom C , dakle $cq' = C$. ($T = 360 = 4 \times 60 + 4 \times 30$.) $q' = 4$, kako je pretpostavljeno. $C = cq' = 4c$, jer je 4 = broju obrta. Vidjeli smo ranije da je maksimum stvaranja vrijednosti $= \frac{VT}{f}$; ali u tom slučaju je bilo stavljeno $T =$ vremenu proizvodnje. Međutim stvarno vrijeme proizvodnje je sada $T - C$, kako to slijedi i iz jednačine $T = pq'$ (ukupno vrijeme proizvodnje) + $+cq'$ (ukupno vrijeme prometa ili C). Dakle $T - C$, koje je $= cq'$. Dakle je $V \frac{T-C}{f}$ maksimum stvaranja vrijednosti. Kako vrijeme proizvodnje nije 360 dana, već $360 - cq'$, tj. $-4 \times 30 = -120$, tada je dakle

$$20 \frac{360 - 120}{60} = \frac{20 \times 240}{60} = 80.$$

Najzad što se tiče formule

$$V' = \frac{VT}{f} - \frac{VT}{f} \times \frac{c}{c+f} = \frac{360 \times 20}{60} - \frac{20 \times 360}{60} \times \frac{30}{30+60} =$$

$= 120 - 120 \times \frac{30}{90} = 120 - 120 \times \frac{1}{3} = 120 - 40 = 80$, ona kaže da je vrijednost [tj. višak vrijednosti] jednaka maksimumu [viška] vrijednosti, tj. vrijednosti određenoj samo odnosom vremena proizvodnje prema ukupnom vremenu minus broj koji izražava koliko puta je vrijeme prometa sadržano u tom maksimumu plus $\frac{c}{c+f} = \frac{c}{U}$; $\frac{c}{U}$ pokazuje odnos vremena prometa prema jednom obrtu kapitala. Ako brojnik i nazivnik pomnožimo sa q' , tada je $\frac{cq'}{(c+f)q'} = \frac{C}{T}$; $\frac{c}{c+f} = \frac{30}{30+60} = \frac{1}{3}$.

Izraz $\frac{c}{c+f}$ ili $\frac{1}{3}$ izražava odnos vremena prometa prema ukupnom vremenu, jer $\frac{360}{3} = 120$. (optičaj $(c+f)$ je u c sadržan $\frac{c}{c+f}$ ili $\frac{1}{3}$ (ili $\frac{C}{T}$).

puta, a taj broj je sam maksimum pomnožen brojem koji pokazuje koliko je jedan obrt sadržan u c , u vremenu prometa koje dolazi na jedan obrt ili podijeljen brojem koji izražava koliko puta je c sadržano u $(c+f)$ ili C u T .

Kad bi bilo $c=0$, tada bi bilo $V' = \frac{VT}{f}$ i stajalo bi na svom maksimumu. V' se smanjuje u istoj mjeri u kojoj C raste, obrnuto mu je razmjerno, jer u istoj mjeri raste faktor $\frac{c}{c+f}$ i faktor izraza $\frac{VT}{f}$. Broj koji treba odbiti od maksimalne vrijednosti je $\frac{VT}{f} \times \frac{c}{c+f}$ ili $\frac{VT}{f} \times \frac{c}{U}$.

Imamo dakle tri formule:

$$1) V' = \frac{VT}{f+c} = \frac{VT}{U}; \quad 2) V' = \frac{V(T-C)}{f};$$

$$3) V' = \frac{VT}{f} - \frac{VT}{f} \times \frac{c}{c+f} = V \left(\frac{T}{f} - \frac{T}{f} \times \frac{c}{c+f} \right).$$

Dakle $V:V' = \frac{VT}{f} : \frac{V(T-C)}{f}$ ili $V:V' = T:(T-C)$. Maksimum vrijednosti odnosi se prema stvarnoj vrijednosti kao dano razdoblje prema tom razdoblju umanjenom za ukupno vrijeme prometa. Ili također $V:V' = fq:(fq' - q'c)$, tj. $= f:(f-c)$.

Ad 3) $V' = \frac{VT}{f} - \frac{VT}{f} \times \frac{c}{c+f} = V \left(\frac{T}{f} - \frac{T}{f} \times \frac{c}{c+f} \right)$ ili, zato što je $\frac{T}{f} = q$, stoga je $V' = V \left(q - q - \frac{c}{c+f} \right) = V \left(q - q - \frac{c}{U} \right)$.

Ukupan višak vrijednosti je dakle = višku vrijednosti stvorenom u jednoj fazi proizvodnje, čiji koeficijent je broj u kojem je vrijeme proizvodnje sadržano u ukupnom vremenu minus broj u kojem je u tom posljednjem broju sadržano vrijeme prometa jednog obrta. $V \left(q - q - \frac{c}{U} \right) = Vq \left(1 - \frac{c}{U} \right) = Vq \left(\frac{U-c}{U} \right) = \frac{Vqf}{U} = \frac{VT}{f+c}$, što je prva formula. Tako se formula 3... svodi na

Formulu 1: Ukupan višak vrijednosti jednak je višku vrijednosti jedne faze proizvodnje pomnoženom s ukupnim vremenom i podijeljenom s vremenom obrta ili pomnoženom s brojem u kojem je zbroj vremena proizvodnje i vremena prometa sadržan u ukupnom vremenu.

Formula 2: Ukupna vrijednost [tj. višak vrijednosti] jednaka je višku vrijednosti [jedne faze proizvodnje] pomnoženom s ukupnim vremenom minus ukupno vrijeme prometa i podijeljenom trajanjem jedne faze proizvodnje.

[O konkurenciji]

(U konkurenciji je osnovni zakon koji se razvija za razliku od zakona postavljenog o vrijednosti i višku vrijednosti, da je vrijednost određena ne radom koji je u njoj sadržan ni radnim vremenom u kojem je proizvedena, već radnim vremenom u kojem se može proizvesti ili radnim vremenom potrebnim za njenu reprodukciju. Iako se čini kao da je time prvobitni zakon oboren, tek time je realiter pojedini kapital uopće postavljen u uslove kapitala. Ali *potrebno* radno vrijeme tek tako je postavljeno kao određeno kretanjem samog kapitala. To je osnovni zakon konkurencije. Potražnja, ponuda, cijena (troškovi proizvodnje) daljnja su određenja oblika; cijena kao tržišna cijena ili opća cijena. Zatim uspostavljanje opće profitne stope. Uslijed tržišne cijene kapitali se tada dijele na razne grane. Snižavanje troškova proizvodnje itd. Ukratko ovdje se sva određenja pojavljuju *obrnuto* nego kod kapitala uopće. Tamo se cijena određuje radom, ovdje se rad određuje cijenom itd., itd.

Upravo djelovanje pojedinih kapitala jednog na drugi čini da se oni moraju ponašati kao *kapital*; prividno nezavisno djelovanje pojedinih kapitala i njihovo neregulirano sukobljavanje upravo je postavljanje njihovog općeg zakona. Tržište ovdje dobija još jedno drugo značenje. Djelovanje kapitala kao pojedinih kapitala jednih na druge postaje tako upravo njihovo postavljanje kao općih i ukidanje prividne nezavisnosti i samostalnog postojanja pojedinih. Još više se to ukidanje događa kod kredita. I krajnji oblik prema kojem ide ukidanje, ali koji je ujedno *posljednje postavljanje* kapitala u njemu adekvatnom obliku — dionički kapital.)

(Potražnja, ponuda, cijena, troškovi proizvodnje, suprotnost profita i kamate, različiti odnosi između razmjenske vrijednosti i upotrebne vrijednosti, potrošnja i proizvodnja.)

* * *

Vidjeli smo, dakle, da se višak vrijednosti što ga kapital može stvoriti u određenom razdoblju određuje time kako često se u određenom razdoblju može ponoviti proces oplodnje ili reproducirati kapital, ali da je broj tih reprodukcija određen odnosom trajanja faze proizvodnje ne prema ukupnom razdoblju, već prema tom ukupnom vremenu umanjenom za vrijeme prometa. Vrijeme prometa pojavljuje se, dakle, kao vrijeme u kojem je ukinuta sposobnost kapitala da reproducira sebe, a zato i višak vrijednosti. Njegova proizvodnost, tj. njegovo stvaranje viškova vrijednosti, stoji dakle u obrnutom omjeru prema vremenu prometa i postigla bi maksimum kad bi posljednje spalo na 0.

Kako je promet prolaženje kapitala kroz različite, pojmovno određene momente njegove nužne metamorfoze, njegovog životnog

processa, on je neophodan uslov za kapital, uslov postavljen njegovom vlastitom prirodom. Utoliko to prolaženje stoji vremena, to je vrijeme u kojem kapital ne može *povećavati* svoju vrijednost, jer je to prolaženje vrijeme *ne-proizvodnje*, vrijeme u kojem on *ne* prisvaja živi rad. To vrijeme prometa, dakle, ne može nikad povećati vrijedost koju je stvorio kapital, već može samo postaviti vrijeme koje *ne postavlja vrijednost*, dakle pojaviti se kao granica za povećanje vrijednosti, i to u istom omjeru u kojem se ono nalazi prema radnom vremenu. To vrijeme prometa ne može se uračunati u vrijeme koje stvara vrijednost, jer takvo je samo radno vrijeme, koje se opredmećuje u vrijednosti. Vrijeme prometa ne pripada ni u troškove proizvodnje vrijednosti, a isto tako ni u troškove proizvodnje kapitala; ali ono je otežavajući uslov samoreprodukcije kapitala.

Zapreke na koje nailazi kapital pri oplodnji — tj. pri prisvajanju živog rada — prirodno ne sačinjavaju moment njegove oplodnje, njegovog postavljanja vrijednosti. Zbog toga je smiješno uzimati ovdje *troškove proizvodnje* u prvotnom smislu. Ili moramo odvojiti troškove proizvodnje kao poseban oblik od radnog vremena koje se opredmećuje u vrijednosti (kao što moramo odvojiti profit od viška vrijednosti). Ali čak ni tada vrijeme prometa ne spada u troškove proizvodnje kapitala u istom smislu kao najamnina itd., već je ono jedna stavka koja dolazi u obzir kod međusobnog obračunavanja pojedinih kapitala, jer oni dijele višak vrijednosti između sebe u određenim općim proporcijama.

Vrijeme prometa nije vrijeme u kojem kapital stvara vrijednost, već ono u kojem on realizira vrijednost stvorenu u procesu proizvodnje. Kapital [u to vrijeme] ne povećava njenu količinu, već je postavlja u odgovarajuće drugo određenje oblika, iz određenja proizvoda u određenje robe, iz određenja robe u određenje novca itd. Uslijed toga što se cijena koja je ranije postojala idealno urobi sada postavlja realno; uslijed toga što se ona sada doista razmjenjuje za svoju cijenu — za novac — naravno da se ta cijena ne povećava.

Vrijeme prometa ne pojavljuje se, dakle, kao vrijeme koje određuje cijenu, a broj obrta, ukoliko se određuje vremenom prometa, ne pojavljuje se tako da kapital donosi jedan nov element za određivanje vrijednosti, element *sui generis* koji pripada kapitalu za razliku od rada, nego [se vrijeme prometa pojavljuje] kao ograničavajući, negativan princip. Zato je nužna tendencija kapitala *promet bez vremena prometa*, i ta tendencija je osnovno određenje kredita i kreditnih operacija kapitala. S druge strane kredit je, dalje, također oblik u kojem kapital nastoji postaviti sebe za razliku od pojedinih kapitala ili u kojem pojedini kapital nastoji povratiti sebe kao kapital za razliku od svoje kvantitativne granice. Međutim, najviši rezultat do kojeg dolazi kapital na toj liniji jest, s jedne strane, *fiktivni kapital*; dok se, s druge strane kredit pojavljuje samo kao nov element *koncentracije*, uništenja raznih kapitala u pojedinim centralizirajućim kapitalima.

S jedne strane vrijeme prometa opredmećeno je u *novcu*. Kredit pokušava postaviti novac samo kao moment oblika, tako da bi on posredovao promjenu oblika, a sam ne bi bio *kapital*, tj. vrijednost. Ovo je jedan oblik *prometa bez vremena prometa*. Sam novac predstavlja proizvod prometa. Pokazat će se kako kapital pomoću kredita stvara nove proizvode prometa.

Ali dok je, s jedne strane, nastojanje kapitala *promet bez vremena prometa*, s druge strane on pokušava da *vremenu prometa* kao takvom dade *vrijednost, vrijednost vremena proizvodnje* u različitim organima u kojima se posreduje proces vremena prometa i prometa; da se svi oni postave kao novac i u daljnjem određenju kao kapital. To je druga strana kredita. Sve to potječe iz istog izvora. Sve potrebe prometa, novac, pretvaranje robe u novac, pretvaranje novca u robu itd. — iako poprimaju različite, prividno sasvim heterogene oblike, mogu se sve svesti na *vrijeme prometa*. Njemu pripadaju i sami strojevi za njegovo skraćenje.

Vrijeme prometa je ono vrijeme kapitala koje se može promatrati kao vrijeme njegovog specifičnog kretanja kao kapitala za razliku od vremena proizvodnje, u kojem se on reproducira, traje ne kao gotov kapital koji treba da prođe samo kroz formalne promjene, već kao djelotvorni, stvaralački kapital koji dušu svog života siše iz rada.

Suprotnost između radnog vremena i vremena prometa sadrži cijelo učenje o kreditu, napose ukoliko ovamo ulazi pitanje novčanog opticaja itd. Naravno, kasnije, kad nije samo vrijeme prometa odbitak od mogućeg vremena proizvodnje, pokazat će se osim toga i stvarni troškovi prometa, pokazat će se da se u prometu moraju trošiti već zbiljski stvorene vrijednosti. Međutim, sve su to u stvari samo troškovi koje kapital pravi sebi — odbici od već stvorenog viška vrijednosti — kako bi povećao npr. sumu viškova vrijednosti koja je moguća u jednoj godini, tj. alikvotni dio vremena proizvodnje koje dolazi na neko određeno vrijeme — tj. kako bi skratio vrijeme prometa.

Doduše, u praksi se vrijeme proizvodnje doista ne prekida vremenom prometa (izuzev u krizama i u trgovačkoj depresiji). Ali ovo samo zbog toga što se svaki kapital dijeli na udjele, pa je jedan dio u fazi proizvodnje, a drugi u fazi prometa. Tako npr. (već prema odnosu između vremena prometa i vremena proizvodnje) nije aktivan cijeli kapital, već njegova $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{x}$, dok se drugi dio nalazi u prometu. Ili stvar može dobiti još i taj oblik da se neki određeni kapital udvostruči (npr. pomoću kredita). Za taj kapital, za izvorni kapital, tada je to isto kao da uopće ne postoji nikakvo vrijeme prometa. Ali tada je u tom neugodnom položaju kapital koji je on uzajmio. I ako se apstrahira od vlasništva, to je opet sasvim isto kao da je jedan kapital podijeljen na dva. Umjesto da se [kapital] *a* podijeli na dva i [kapital] *b* na dva, [kapital] *a* privlači k sebi [kapital] *b* i dijeli se na *a* i *b*. Iluzije o ovom procesu česte su kod vjernika kredita (koji su rijetko vjerovnici, a često dužnici).

Već smo gore ukazali na to kako se dvostruk i protivurječan uslov kapitala, kontinuitet proizvodnje i nužnost vremena prometa, ili također kontinuitet prometa (a ne vremena prometa) i nužnost vremena proizvodnje mogu posredovati samo tako da se kapital podijeli na dijelove (od kojih jedan *cirkulira kao gotov proizvod*, a drugi se reproducira u *procesu proizvodnje*) i da se ti dijelovi smenjuju; dok se jedan vraća u fazu P (proces proizvodnje), drugi je napušta.

Taj proces vrši se svakodnevno, kao i u većim vremenskim razmacima (vremenskim dimenzijama). Cijeli kapital i ukupna vrijednost reproducirani su čim oba dijela produku kroz proces proizvodnje i proces prometa, ili također čim drugi dio iznova stupa u promet. Time je polazna tačka ujedno završna tačka. Zato obrt zavisi od veličine kapitala ili tačnije ovdje još od *ukupne sume* tih dvaju dijelova. Tek kad je ona reproducirana završen je cijeli *obrt*; inače samo $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{x}$, već prema veličini dijela koji neprestano cirkulira.

Bilo je nadalje naglašeno kako se svaki dio može u odnosu na drugi promatrati kao stalan ili kao optičajan i kako oni doista naizmjenice stoje u tom odnosu jedan prema drugom. Istovremenost procesa kapitala u različitim fazama procesa moguća je samo njegovom diobom i izdvajanjem u dijelove od kojih je svaki kapital, ali kapital u različitom određenju. To je promjena oblika i materije kao u organskom tijelu. Kaže li se, npr., da se tijelo reproducira za 24 sata, ono to ne čini odjednom, već je izdvajanje u jednom obliku i obnavljanje u drugom podijeljeno i zbiva se istovremeno. Uostalom, u tijelu je kostur stalni kapital; on se ne obnavlja u istom vremenu kao meso i krv. Postoje različiti stepeni u brzini potrošnje (samopotrošnje), a stoga i reprodukcije. (Tu je, dakle, već *prijelaz* na mnogo kapitala.) Ovdje je prije svega važno samo to da se pred očima ima kapital kao takav; jer su određenja koja se ovdje izlažu određenja koja uopće čine vrijednost kapitalom, koje konstituiraju *differentia specifica*¹ kapitala kao takvog.

Prije nego produžimo, skrenimo još jedanput pažnju na tu važnu tačku da je vrijeme prometa — tj. vrijeme kroz koje je kapital odvojen od procesa u kojem on u sebe apsorбира rad, tj. radno vrijeme kapitala kao kapitala — samo preobraćanje *pretpostavljene* vrijednosti iz jednog određenja oblika u drugo, ali nije element koji *stvara*, povećava vrijednost. Pretvaranjem jedne vrijednosti od 4 radna dana koja je postojala u obliku pređe u oblik 4 radna dana koji postoje kao novac ili u oblik simbola koji je priznat kao predstavnik 4 radna dana uopće, 4 opća radna dana, *pretpostavljena* i *izmjerena* vrijednost prevodi se iz jednog oblika u drugi, ali se ne povećava. Razmjena ekvivalenta ostavlja ove kao količine vrijednosti *poslije* razmjene onakvima kakvi su bili *prije* razmjene. Ako se zamisli jedan kapital ili ako se razni kapitali neke zemlje promatraju kao jedan kapital (nacionalni kapital) za razliku od kapitala drugih zemalja, jasno je da se vrijeme u kojem

¹ specifičnu razliku

taj kapital ne djeluje kao produktivan kapital, tj. ne stvara višak vrijednosti, odbija od vremena oplodnje vrijednosti koje stoji na raspolaganju kapitalu.

To se vrijeme — u toj apstraktnoj formulaciji, još sasvim bez obzira na troškove samog prometa — pojavljuje kao negacija ne stvarno postavljenog vremena oplodnje vrijednosti, već *mogućeg* vremena oplodnje, tj. mogućeg, kad bi vrijeme prometa bilo = 0. A jasno je da nacionalni kapital ne može vrijeme u kojem se ne umnožava promatrati kao vrijeme u kojem se umnožava, kao što npr. ni neki izolirani seljak ne može vrijeme u kojem ne može ni da žanje ni da sije, uopće vrijeme u kojem se prekida njegov rad, promatrati kao vrijeme koje ga obogaćuje. Što kapital kad se, i to nužno, počeo promatrati kao produktivan, kao plodonosan, nezavisno od rada, od apsorpcije rada, pretpostavlja da je plodan u svako doba i svoje vrijeme prometa računa kao vrijeme koje stvara vrijednost — kao trošak proizvodnje — to je druga stvar.

Odatle se vidi koliko je pogrešno, kad npr. Ramsay kaže da

«upotreba stalnog kapitala u znatnoj mjeri modificira princip da vrijednost zavisi od količine rada. Jer neke robe na koje je utrošena ista količina rada zahtijevaju vrlo različite periode prije nego što su spremne za potrošnju. Ali kako za to vrijeme kapital ne donosi prihod, *da upotreba o kojoj je riječ ne bi bila manje lukrativna od drugih u kojima je protzvod prije spreman za upotrebu* potrebno je da se vrijednost robe, kada je najzad otpremljena na tržište, poveća za cijelu sumu uskraćenog profita.»

(Ovdje je već pretpostavljeno da kapital kao takav uvijek ravnomjerno donosi profit kao zdravo drvo plodove.)

«*To pokazuje . . . kako kapital može regulirati vrijednost nezavisno od rada.*» Npr. vino u podrumu. (Ramsay, IX, 84.)

Ovdje kao da vrijeme prometa pored radnog vremena — ili ravnopravno s njime — proizvodi *vrijednost*. Kapital svakako sadrži u sebi oba momenta. 1) *Radno vrijeme* kao moment koji stvara vrijednost. 2) *Vrijeme prometa* kao moment koji ograničava radno vrijeme i time ukupno stvaranje vrijednosti pomoću kapitala; kao nužan moment, jer je vrijednost ili kapital kao neposredan rezultat procesa proizvodnje doduše *vrijednost*, ali ne vrijednost postavljena u svom adekvatnom obliku. Vrijeme koje zahtijeva ta pretvaranja oblika — koje, dakle, protječe između proizvodnje i reprodukcije — jest vrijeme koje obezvrđuje kapital. Ako se u određenju kapitala kao cirkulirajućeg, djelujućeg sadrži, s jedne strane, *kontinuitet*, u njemu se isto tako sadrži i *prekid* kontinuiteta.

Time što promet, obrt koji kapital mora izvršiti da bi se rasplamsao za novu proizvodnju određuju tačno kao une serie d'échanges¹

¹ seriju (niz) razmjena

ekonomisti sami od sebe priznaju da to vrijeme prometa ne može biti vrijeme koje povećava količinu vrijednosti, dakle ne može biti vrijeme koje stvara novu vrijednost, jer je jedna serija razmjena, ma koliko razmjena ona uključivala u sebe, i ma koliko vremena stajalo dovršenje tih operacija, samo razmjena ekvivalenata. Postavljanje vrijednosti — ekstrema posredovanja — kao jednakih, naravno ne može da ih učini nejednakim. Promatrane kvantitativno, one se razmjenom nisu mogle ni povećati ni smanjiti.

Višak vrijednosti jedne faze proizvodnje određuje se viškom rada koji je kapital za vrijeme te faze stavio u kretanje (prisvojenim viškom rada); zbroj viškova vrijednosti koje kapital može stvoriti u određenom razdoblju određuje se ponavljanjem faze proizvodnje u tom razdoblju odnosno *obrtom* kapitala. A obrt je jednak trajanju faze proizvodnje plus trajanje prometa, jednak je zbroju vremena prometa i vremena proizvodnje. Obrt se približava tim više vremenu proizvodnje, čim je manje vrijeme prometa, tj. vrijeme koje proteče između izlaska kapitala iz proizvodnje i njegova povratka u nju.

Višak vrijednosti se *in fact*¹ određuje radnim vremenom opredmećenim za vrijeme jedne faze proizvodnje. Čim je češća reprodukcija kapitala, tim češće se vrši proizvodnja viška vrijednosti. Broj reprodukcija = broju *obrta*. Dakle, ukupan višak vrijednosti = V puta n U (ako je n broj obrta). $V' = V$ puta nU ; dakle $V = \frac{V'}{nU}$. Ako je vrijeme proiz-

vodnje koje u nekoj industrijskoj grani treba kapital od 100 talira jednako 3 mjeseca, onda bi se on mogao obrnuti 4 puta u godini, a ako je svaki put stvorena vrijednost $V = 5$, onda bi ukupan višak vrijednosti bio = 5 (V stvoren u jednoj fazi proizvodnje) puta 4 (broj obrta određen odnosom vremena proizvodnje prema jednoj godini) = 20. Ali ako je vrijeme prometa npr. = $\frac{1}{4}$ vremena proizvodnje, onda bi 1 obrt bio = 3 + 1 mjeseca, dakle 4 mjeseca, i kapital od 100 mogao bi se obrnuti samo 3 puta u godini, ili $V' = 15$. Zato iako kapital postavlja vrijednost V od 5f. st. za 3 mjeseca, za njega je to isto kao da on za 4 mjeseca postavlja vrijednost od samo 5, jer on u godini može postaviti samo vrijednost od 5×3 . Za njega je to isto kao da svaka 4 mjeseca proizvodi jedan V od 5, dakle za 3 mjeseca samo $\frac{15}{4}$ ili $3\frac{3}{4}$, a u jednom mjesecu prometa $\frac{1}{4}$.

Ukoliko je obrt različit od trajanja koje postavljaju uslovi same proizvodnje, on je = vremenu prometa. Ali ovo nije određeno radnim vremenom. Tako se zbroj viškova vrijednosti što ih postavlja kapital u datom razdoblju ne pojavljuje jednostavno određen radnim vremenom, već radnim vremenom i vremenom prometa u gore navedenim

¹ u stvari

odnosima. Međutim, određenje koje kapital ovdje unosi u postavljanje vrijednosti jest, kao što je gore pokazano, *negativno, ograničavajuće*.

Ako npr. kapital od 100 funti treba za proizvodnju recimo 3 mjeseca ili 90 dana, onda bi se kapital, kad bi vrijeme prometa bilo = 0, mogao obrnuti 4 puta u godini, i cijeli bi kapital bio neprestano aktivan kao kapital, tj. kao onaj koji postavlja višak rada, kao vrijednost koja se umnožava. Ako od 90 dana 80 predstavlja potrebni rad, onda je višak rada 10 dana. Pretpostavimo sad da vrijeme prometa iznosi $33\frac{1}{3}\%$ ili $\frac{1}{3}$ od vremena proizvodnje. Dakle na 3 mjeseca [proizvodnje] 1 [mjesec prometa]. Tada je vrijeme prometa = $\frac{90}{3}$; trećina vremena proizvodnje = 30 dana, $c = \frac{1}{3} f = \frac{f}{3}$. Well.¹

Pitanje je koji dio kapitala može sada biti neprestano zaposlen u proizvodnji u toku cijele godine. Kad bi kapital od 100 radio 90 dana i zatim kao proizvod od 105 cirkulirao jedan mjesec, tada on u tom mjesecu ne bi mogao zaposliti uopće nikakav rad. (90 radnih dana može naravno biti jednako 3, 4, 5, puta 90, već prema broju zaposlenih radnika za tih 90 dana. Bilo bi samo 90 dana, kad bi bio zaposlen samo jedan radnik. Ovo nas se ovdje zasad uopće ne tiče.) (Kod svih tih računanja pretpostavlja se da se višak vrijednosti ponovo ne kapitalizira, već da kapital produžuje rad s istim brojem radnika; ali da se u isto vrijeme kad se realizira višak vrijednosti ponovo realizira i cijeli kapital kao novac.) To znači da kapital u toku jednog mjeseca uopće ne bi mogao biti zaposlen. (Kapital od 100 zapošljava npr., trajno 5 radnika; u tome je sadržan i njihov višak rada i proizvod koji je stavljen u cirkulaciju nije nikad prvobitni kapital, već kapital koji je apsorbirao višak rada i zbog toga ima neki višak vrijednosti. Pod prometom kapitala od 100 treba, dakle, zapravo razumjeti npr. promet kapitala od 105, tj. promet kapitala s profitom koji je postavljen u jednom proizvodnom činu. Ali ova pogreška ovdje nema značenja, napose ne kod gornjeg pitanja.)

(Pretpostavimo da je na kraju tri mjeseca proizvedeno prede za 100 funti.) Sada će biti potreban 1 mjesec dok uberem novac i uzmog-nem iznova započeti s proizvodnjom. Da bi sad za vrijeme 1 mjeseca, dok kapital cirkulira, mogao pokrenuti isti broj radnika, morao bih imati višak kapitala od $33\frac{1}{3}$ funte; jer ako je 100 funti pokrenulo određeni broj radnika za vrijeme 3 mjeseca, $\frac{1}{3}$ od 100 funti pokrenula bi ih za vrijeme jednog mjeseca. Na kraju četvrtog mjeseca kapital od 100 funti vratio bi se u fazu proizvodnje, a kapital od $33\frac{1}{3}$ ušao bi u fazu prometa. Ovom posljednjem trebalo bi za njegov promet u istom omjeru $\frac{1}{3}$ mjeseca; on bi se, dakle vratio u proizvodnju poslije 10 dana. Prvi kapital mogao bi ponovo ući u promet tek rajem 7 mjeseca. Drugi kapital, koji je ušao u promet početkom 5. mjeseca, vratio bi se recimo 10. dan 5. mjeseca, ponovo bi ušao u promet 10. dan 6. mjeseca

¹ Dobro (u redu).

i vratio bi se 20. dan 6. mjeseca, da bi ponovo ušao u promet 20. u 7. mjesecu; krajem 7. mjeseca on bi se vratio, a prvi kapital ponovo bi počeo svoje kretanje u istom trenutku kad bi se drugi vratio. Početak 8. mjeseca i vraćanje toga i toga itd. Početak 9-og itd.

Jednom riječju: kad bi kapital bio veći za $\frac{1}{3}$ — upravo toliko koliko iznosi vrijeme prometa — onda bi on mogao neprestano zapošljavati isti broj radnika. Ali kapital može isto tako neprestano biti u fazi proizvodnje ako stalno zapošljava $\frac{1}{3}$ manje rada. Kad bi kapitalist počeo samo s kapitalom od 75, tada bi na kraju 3. mjeseca proizvodnja bila završena; sad bi kapital cirkulirao jedan mjesec; ali u tom mjesecu kapitalist bi mogao nastaviti s proizvodnjom, jer je u rukama zadržao kapital od 25, a ako mu treba 75 da bi stavio u kretanje određenu masu rada za vrijeme 3 mjeseca, treba mu 25 da bi odgovarajuću masu stavio u kretanje za vrijeme 1 mjeseca. Kapitalist bi neprestano imao u kretanju isti broj radnika. Svakoju od njegovih roba potrebna je $\frac{1}{12}$ godine da bi se prodala.

Ako on stalno za prodaju svojih roba treba $\frac{1}{11}$ vremena proizvodnje, onda itd. Ta stvar mora biti rješiva vrlo jednostavnom jednadžbom, na koju ćemo se vratiti kasnije. Ona zapravo ne spada ovamo. Ali pitanje je važno zbog kreditnih pitanja kasnije. No jedno je međutim jasno. Označimo vrijeme proizvodnje slovima pt , vrijeme prometa — ct , kapital — K . K ne može biti u isti mah u svojoj fazi proizvodnje i u svojoj fazi prometa. Treba li on da nastavi s proizvodnjom dok cirkulira, on se mora raspasti na 2 dijela, od kojih je jedan u fazi proizvodnje dok je drugi u fazi prometa, a kontinuitet procesa održava se time što je, ako je dio a postavljen u jednom određenju, onda dio b postavljen u drugom. Neka dio kapitala koji se uvijek nalazi u proizvodnji bude x ; tada je $x=K-b$ (neka b bude dio kapitala koji se nalazi u prometu). $K=b+x$. Kad bi vrijeme prometa ct bilo $=0$, tada bi također b bilo $=0$, ax bi bilo $=K$. Nadalje b (dio kapitala koji se nalazi u prometu) : K (ukupnom kapitalu) $= ct$ (vrijeme prometa) : pt (vremenu proizvodnje); $b:K=ct:pt$, tj. dio kapitala koji se nalazi u prometu odnosi se prema ukupnom kapitalu kao vrijeme prometa prema vremenu proizvodnje.

Ako se neki kapital od 100 obrće uz dobit 5% svaka 4 mjeseca, tako da 1 mjesec vremena prometa dolazi na 3 mjeseca vremena proizvodnje, tada će ukupan višak vrijednosti, kao što smo vidjeli, biti $= \frac{5 \times 12}{4} M$ (mjeseca) $= 5 \times 3 = 15$, umjesto 20, kada je $c=0$, jer tada $V^* = \frac{5 \times 12}{3} = 20$. Ali 15 je dobit jednog kapitala od 75 uz 5%, kod ko-

jega bi vrijeme porometa bilo $=0$, a koji bi se obrnuo 4 puta u godini i bio bi neprestano zaposlen. Na kraju prvog tromjesečja [njegova bi dobit bila] $3^{\frac{3}{4}}$, a na kraju godine 15. (Ali bi se obrtao samo ukupan kapital od 300; dok [bi se obrtao kapital od] 400, kad bi u gornjem slučaju bilo $ct=0$.) Kapital od 100, kod kojega vrijeme obrta iznosi

1 mjesec na 3 mjeseca vremena proizvodnje, može, dakle, neprestano produktivno zapošljavati kapital od 75; kapital od 25 neprestano je u prometu i neproduktivan. $75:25=3 M:1 M$; ili, ako dio kapitala zaposlen u proizvodnji označimo slovom p , dio u prometu slovom c , a odgovarajuća vremena slovima c' i p' , tada je $p:c=p'-c'$; ($p:c=1:1/3$). Onaj dio kapitala K koji se nalazi u proizvodnji odnosi se prema onom dijelu kapitala koji se nalazi u prometu neprestano kao $1:1/3$; a ova $1/3$ neprestano je predstavljena sastavnim dijelovima koji se mijenjaju. Ali $p:K=75:100=3/4$; $c=1/4$; $p:K=1:4/3$, a $c:K=1:4$. Ukupan opticaj = $4 M$, $p:U=3 M:4 M=1:4/3$.

* * *

Pri prometu kapitala vrši se istovremeno promjena oblika i razmjena materije.¹ Ovdje moramo kao od pretpostavke početi ne od N , već od procesa proizvodnje. U proizvodnji, ako se stvar promatra s materijalne strane, troši se orude i prerađuju se sirovine. Rezultat je proizvod — novostvorena upotrebna vrijednost, različita od svojih elementarnih pretpostavki. Ako se stvar posmatra s materijalne strane, proizvod se stvara tek u procesu proizvodnje. To je prva i bitna materijalna promjena. Na tržištu, pri razmjeni za novac, proizvod se izbacuje iz kružnog kretanja kapitala i dopada potrošnji, postaje predmetom potrošnje, bilo za konačno zadovoljenje neke individualne potrebe, bilo kao sirovina nekog drugog kapitala.

Pri razmjeni robe za novac poklapa se materijalna promjena i promjena oblika, jer u novcu upravo sam sadržaj pripada ekonomskom određenju oblika. Ali ponovno pretvaranje novca u robu ovdje se ujedno javlja u ponovnom pretvaranju kapitala u materijalne uslove proizvodnje. Vršiti se reprodukcija kako određene upotrebne vrijednosti, tako i vrijednosti kao takve. Ali kako je materijalni element ovdje od samog početka kod stupanja u promet bio postavljen kao proizvod, tako je na kraju prometa roba ponovo postavljena kao uslov proizvodnje. Ukoliko novac ovdje figurira kao opticajno sredstvo, on je to u stvari samo kao posredovanje, s jedne strane, između proizvodnje i potrošnje, u razmjeni u kojoj kapital odbacuje od sebe vrijednost u obliku proizvoda, a s druge strane, kao posredovanje između proizvodnje i proizvodnje, u kojem kapital odbacuje sebe u obliku novca i u svoje kružno kretanje uvlači robu u obliku uslova proizvodnje.

S gledišta materijalne strane kapitala novac se pojavljuje samo kao opticajno sredstvo; sa strane oblika kao nominalna mjera njegovog oplodjenja i za određenu fazu kao za sebe bivstvujuća vrijednost; kapi-

¹ *Prechtano*: Najprije kapital postoji kao novac, koji zasad možemo predstaviti još u obliku metalnog novca. Ovdje su oblik i sadržaj apstraktno identični; apstraktno uzeto materija vrijednosti i njen oblik su isto, jer kapital kao ...

tal je zato isto tako $R - N - N - R$ kao i $N - R - R - N$, i to tako da su oba oblika jednostavnog prometa ovdje u isti mah dalje određena, jer je $N - N$ novac koji stvara novac, a $R - R$ roba čija se upotrebnost vrijednost kako reproducira tako i povećava. U vezi s prometom novca, koji se ovdje pojavljuje kao onaj koji ulazi u promet kapitala i njime je određen, želimo samo en passant¹ napomenuti — jer se stvar može au fond² obraditi tek nakon što se razmotri mnoštvo kapitala u njihovoj uzajamnoj akciji i reakciji — da je novac ovdje očevidno postavljen u različitim određenjima.

8. [Razlika između vremena proizvodnje i radnog vremena]

Dosad smo pretpostavljali da se vrijeme proizvodnje podudara s radnim vremenom. Ali sad, npr. u poljoprivredi, događaju se prekidi rada unutar same proizvodnje prije nego što je proizvod dovršen. Može se [u dva slučaja] upotrijebiti isto radno vrijeme, a da trajanje faze proizvodnje bude različito, jer se rad [u jednom slučaju] prekida. Ako se razlika sastoji samo u tom što je u jednom slučaju za dovršenje proizvoda potreban duži rad nego u drugom slučaju, tada no case at all is constituted,³ jer je tada prema općem zakonu jasno da proizvod u kojem se sadrži veća količina rada predstavlja utoliko veću vrijednost, i ako je tada reprodukcija u nekom razdoblju manje česta, reproducirana je vrijednost utoliko veća. 2×100 je tačno toliko kao i 4×50 . Jednako kao s ukupnom vrijednošću, stvar stoji i s viškom vrijednosti. Nejednako trajanje [proizvodnje] što ga zahtijevaju različiti proizvodi, iako se na njih upotrebljava isto radno vrijeme (naime ako se zajedno uzmu nagomilani i živi rad) — to je ono što predstavlja problem. Ovdje stalni kapital djeluje tobože sasvim sam, bez ljudskog rada, kao npr. sjeme povjereno utrobi zemlje. Ukoliko se još zahtijeva rad, treba ga apstrahirati. Pitanje treba postaviti čisto!

Ako je vrijeme prometa ovdje isto, to je obrt rjeđi, jer je faza proizvodnje veća. Dakle vrijeme proizvodnje + vrijeme prometa = 1 U ovdje je veće nego u slučaju kad se vrijeme proizvodnje poklapa s radnim vremenom. Vrijeme koje je ovdje potrebno da bi proizvod sazrio i prekidi rada sačinjavaju ovdje uslove proizvodnje. Ne-radno vrijeme predstavlja uslov za radno vrijeme, uslov da bi se ovo pretvorilo u istinsko vrijeme proizvodnje. Očevidno, ovo pitanje spada zapravo tek u izjednačavanje profitne stope. Međutim, ovdje se mora razjasniti ono temeljno.

Sporiji obrt [kapitala] — to je bitno — ne potječe ovdje od vremena prometa, već od samih uslova pod kojima rad postaje produk-

¹ uzgred — ² u biti — ³ nema nikakvog problema

tivan; on pripada među tehnološke uslove procesa proizvodnje. Apolutno se mora odbaciti, jer je upravo besmisleno, da neka prirodna okolnost koja u određenoj grani proizvodnje sprečava kapital da se u istom vremenu razmijeni za istu količinu radnog vremena kao neki drugi kapital u drugoj proizvodnoj grani može bilo kako pridonijeti *povećanju* vrijednosti kapitala. Ni vrijednost, pa dakle ni višak vrijednosti, nije = vremenu trajanja faze proizvodnje, već radnom vremenu koje je utrošeno u toku te faze proizvodnje, opredmećenom i živom. Samo posljednje — i to u razmjeru u kojem je ono utrošeno u odnosu na opredmećeno vrijeme — može stvarati višak vrijednosti, jer može biti i višak radnog vremena.*

Prema tome, s pravom se tvrdilo da je u tom pogledu poljoprivreda npr. manje produktivna (produktivnost se ovdje odnosi na proizvodnju vrijednosti) nego druge grane proizvodnje. Isto kao što je ona s druge strane — *ukoliko u njoj porast produktivnosti direktno smanjuje potrebno radno vrijeme — produktivnija nego sve druge*. Ali sama ta okolnost može joj koristiti samo tamo gdje već vlada *kapital* i njemu odgovarajući opći oblik proizvodnje. Već u tom prekidu unutar faze proizvodnje leži razlog da poljoprivreda nikad ne može biti oblast s kojom kapital počinje, gdje se on prvobitno nastanjuje. To protivurječi prvim osnovnim uslovima industrijskog rada. Tek povratnim djelovanjem [industrije na poljoprivredu] dolazi, dakle, do toga da kapital ovladava poljoprivredom i da se zemljoradnja industrijalizira. S jedne strane, to zahtijeva visok razvitak konkurencije, a s druge strane velik razvitak kemije, mehanike itd., tj. manufakturne industrije. Zbog toga i historijski nalazimo da se poljoprivreda nikad ne *pojavljuje u čistom obliku* u načinima proizvodnje koji prethode kapitalu ili odgovaraju njegovim vlastitim nerazvijenim stupnjevima. Seoska uzgredna radinost, kao pređenje, tkanje itd. mora nadoknaditi granicu upotrebe radnog vremena koja je ovdje postavljena, a koja leži u tim prekidima.

Nepoklapanje vremena proizvodnje s radnim vremenom može uopće zavisiti samo od prirodnih uslova, koji su ovdje direktna zapreka oplodnji rada, tj. prisvajanju viška rada, od strane kapitala. Ove smetnje na putu kapitala ne sačinjavaju naravno prednosti, već s njegovog gledišta gubitke. Cijeli slučaj ovdje zapravo treba spomenuti samo kao primjer fiksiranog kapitala, fiksiranog u jednoj fazi. Ovdje samo treba zapamtiti da kapital ne stvara višak vrijednosti, ako ne upotrebljava živi rad. Sama reprodukcija upotrebljenog stalnog kapitala, naravno, nije postavljanje viška vrijednosti.

(Kod ljudskog tijela, kao i kod kapitala, razni dijelovi ne izmjenjuju se pri reprodukciji u jednakim vremenskim razmacima, krv se obnavlja brže nego mišići, a mišići brže nego kosti, koje se s te strane mogu promatrati kao stalni kapital ljudskog tijela).

* Jasno da kod izjednačavanja profitne stope dolaze i druga određenja. Ali ovdje se ne radi o raspodjeli viška vrijednosti, već o njegovom stvaranju.

Kao sredstva za ubrzanje prometa Storch nabroja: 1) stvaranje jedne klase »radnika« koja se bavi samo trgovinom; 2) dobra transportna sredstva; 3) novac; 4) kredit. (Vidi gore.)

Iz tog ispremiješanog nabrojanja proizlazi sva konfuzija političkih ekonomista. Novac i promet novca — ono što smo mi nazvali jednostavnim prometom — pretpostavka je, uslov kako samog kapitala tako i prometa kapitala. Za novac kako on, dakle, egzistira kao odnos prometa koji pripada jednom stupnju proizvodnje što je prethodio kapitalu, za novac kao novac u njegovom neposrednom obliku, zato se ne može reći da ubrzava promet kapitala, nego je on pretpostavka tog prometa. Kad govorimo o kapitalu i o njegovom prometu, nalazimo se na stupnju društvenog razvitka na kojem se uvođenje novca ne pojavljuje kao otkriće itd., već je *pretpostavka*. Ukoliko novac u svom samom neposrednom obliku sam ima vrijednost, nije samo vrijednost drugih roba, simbol njihove vrijednosti (jer kad nešto što je samo neposredno treba da bude neko drugo neposredno, ono ga može samo *predstavljati* na ovaj ili na onaj način kao simbol) nego i sam ima vrijednost, sam je rad opredmećen u određenoj upotrebnoj vrijednosti, novac je tako daleko od toga da bi ubrzavao promet kapitala, da ga naprotiv zadržava.

Novac, ako se promatra s obje strane kako se javlja u prometu kapitala, kao sredstvo prometa i kao realizirana vrijednost kapitala, pripada troškovima prometa, ukoliko je on sam radno vrijeme koje se upotrebljava, s jedne strane, za skraćivanje vremena prometa, a s druge strane za predstavljanje jednog kvalitativnog momenta prometa — obratnog pretvaranju kapitala u sebe kao za sebe bivstvujuću vrijednost. Ni u jednom od ova dva aspekta novac ne povećava vrijednost. S jedne strane, on je skupocjen oblik predstavljanja vrijednosti, koji stoji radnog vremena pa se, dakle, odbija od viška vrijednosti. S druge strane, novac se može promatrati kao stroj koji štedi vrijeme prometa i tako oslobađa vrijeme za proizvodnju. Ali ukoliko on sam kao takav stroj stoji rada i proizvod je rada, on predstavlja u odnosu na kapital *faux frais de la production*¹. On figurira među troškovima prometa.

Prvobitni trošak prometa je samo vrijeme prometa nasuprot radnom vremenu. Realni troškovi prometa sami su opredmećeno radno vrijeme — strojevi za smanjenje prvobitnih troškova vremena prometa. Novac u svom neposrednom obliku, kako pripada jednom historijskom stupnju proizvodnje koji je prethodio kapitalu, izgleda mu zbog toga kao trošak prometa, i zato nastojanje kapitala ide za tim da ga preobrazu adekvatno sebi, da ga dakle pretvori u predstavnika jednog momenta prometa, predstavnika koji ne stoji radnog vremena i koji sam nema vrijednosti. Kapital zato teži za tim da ukine novac u njegovoj naslijeđenoj, neposrednoj realnosti i da ga pretvori u nešto što samo kapital *postavlja* i isto tako ukida, u nešto čisto *idealno*. Zato se ne može reći, kao što to čini Storch, da je novac općenito sredstvo za ubrzanje pro-

¹ sporedne (neproizvodne) troškove proizvodnje

meta kapitala, već se naprotiv mora reći da ga kapital pokušava pretvoriti u jedan samo *idealan* moment svog prometa i dati mu sebi [kapitalu] odgovarajući adekvatni oblik. Ukidanje novca u njegovom neposrednom obliku pojavljuje se kao zahtjev novčanog prometa, koji je postao momentom prometa kapitala; jer u svom neposredno pretpostavljenom obliku novac je *granica* prometa kapitala. Tendencija je kapitala *promet bez vremena prometa*; a stoga i pretvaranje instrumenata koji služe samo za skraćenje vremena prometa u *određenja oblika* koje postavlja samo kapital, kao što su i različiti momenti kroz koje kapital prolazi u prometu kvalitativna određenja njegove vlastite metamorfoze.

Što se tiče stvaranja posebnog trgovačkog staleža, tj. razvitka podjele rada koja je sam posao razmjene pretvorila u poseban rad, za što je, naravno, suma operacija razmjene već morala dostići izvjesnu visinu — (kad bi razmjena kod 100 ljudi iziskivala $\frac{1}{100}$ njihovog radnog vremena, tada bi svaki čovjek bio sa $\frac{1}{100}$ razmjenjivač; $\frac{100}{100}$ razmjenjivača predstavljalo bi jednog čovjeka. Na 100 ljudi mogao bi tada doći jedan trgovac. Odvajanje trgovine od same proizvodnje, odnosno to da sama razmjena bude predstavljena nasuprot razmjenjivačima, zahtijeva općenito da razmjena i promet budu u određenoj mjeri razvijeni. Trgovac predstavlja prema prodavaču sve kupce, a prema kupcu sve prodavače i *vice versa*, on dakle nije ekstrem, već sredina same razmjene; pojavljuje se dakle kao posrednik) — stvaranje trgovačkog staleža, koje pretpostavlja stvaranje novca, iako ne razvijenog u svim njegovim momentima, isto tako je pretpostavka za kapital i stoga se ne može navoditi kao posrednik njegovog specifičnog prometa. Kako je trgovina i historijski i pojmovno *pretpostavka* za nastanak kapitala, morat ćemo se prije nego završimo ovu glavu vratiti na to, jer to spada prije odjeljka o nastanku kapitala ili u taj odjeljak.

Poboljšanje transportnih sredstava, ukoliko ono znači poboljšanje fizičkog prometa roba, ne spada ovamo gdje se razmatraju samo formalna određenja prometa kapitala. Proizvod postaje roba, istupa iz faze proizvodnje tek kad se pojavi na *tržištu*. S druge strane, transportna sredstva spadaju utoliko ovamo što *obrt* kapitala — tj. vrijeme prometa — mora rasti s udaljenošću tržišta od mjesta proizvodnje. Skraćivanje tog vremena pomoću transportnih sredstava pojavljuje se dakle kao nešto što direktno, s te strane direktno, spada u razmatranje prometa kapitala. Ali to zapravo spada u učenje o tržištu, koje samo spada u odjeljak o kapitalu.

Najzad *kredit*. Ovaj oblik prometa itd. koji je direktno stvorio kapital — koji dakle proizlazi specifično iz prirode kapitala — tu *differentiam specificam*¹ kapitala bacaju Storch i ostali na istu hrpu s novcem, trgovačkim staležom itd., koji pripadaju općenito razvitku razmjene i proizvodnje koja je na njoj više ili manje osnovana. Navo-

¹ vrsnu razliku

denje te *differentiae specificae*, ovdje je kako *logički* razvitak tako i ključ za razumijevanje *historijskog razvitka*. Mi i historijski nalazimo, npr. u Engleskoj (isto tako i u Francuskoj) pokušaje da se novac zamijeni papиром, a s druge strane da se kapitalu ukoliko postoji u obliku *vrijednosti* dade jedan oblik koji isključivo određuje on sam, i najzad pokušaje za osnivanje kredita odmah s pojavljivanjem kapitala. (Npr. Petty, Boisguillebert.)

9. [Mali promet ili razmjena između kapitala i radne sposobnosti]

Unutar prometa kao ukupnog procesa možemo razlikovati veliki i mali promet. Prvi obuhvaća cijeli period od trenutka kad kapital istupa iz procesa proizvodnje do trenutka njegova vraćanja u njega. Drugi je kontinuiran i zbiva se neprestano, istovremeno sa samim procesom proizvodnje. To je dio kapitala koji se isplaćuje kao najamnina, razmjenjuje za radnu sposobnost. Taj prometni proces kapitala, koji je po obliku postavljen kao razmjena ekvivalenata ali se u stvari ukida i samo formalno postavlja (prijelaz vrijednost u kapital, gdje se razmjena ekvivalenata pretvara u svoju suprotnost i na osnovi razmjene razmjena postaje čisto formalna, a sva uzajamnost ostaje na jednoj strani), treba izložiti ovako:

Vrijednosti koje se razmjenjuju uvijek su opredmećeno radno vrijeme, predmetno dano, *uzajamno* pretpostavljena količina rada koji postoji (u nekoj upotrebnoj vrijednosti). Vrijednost kao takva uvijek je posljedica, a nikad uzrok. Ona izražava količinu rada kojom je neki predmet proizveden i dakle — ako se pretpostavi isti stupanj proizvodnih snaga — može biti reproduciran. Kapitalist ne razmjenjuje direktno kapital za rad ili za radno vrijeme, već u robama sadržano, odrađeno vrijeme za radno vrijeme sadržano, ugrađeno u živoj radnoj sposobnosti. Živo radno vrijeme koje on dobija u razmjeni nije razmjenska vrijednost radne sposobnosti već njena upotrebna vrijednost. Kao što se neki stroj ne razmjenjuje, ne plaća kao uzrok efekata, već kao sam efekt, ne prema njegovoj upotrebnoj vrijednosti u procesu proizvodnje, već kao proizvod — određena količina opredmećenog rada. Radno vrijeme koje se sadrži u radnoj sposobnosti, tj. vrijeme koje je potrebno za proizvodnju žive radne sposobnosti, isto je ono koje je potrebno — ako se pretpostavi isti stupanj proizvodnih snaga — za njenu reprodukciju, tj. održanje.

Prema tome, razmjena koja se vrši između kapitalista i radnika u potpunosti odgovara zakonima razmjene; ali ne samo da joj odgovara već je njen najrazvijeniji oblik. Jer dotle dok se ne razmjenjuje sama radna sposobnost, osnova proizvodnje još ne počiva na razmjeni, već je razmjena samo uski krug koji počiva na ne-razmjeni kao na svojoj bazi, kao u svim stupnjevima koji prethode građanskoj proizvodnji.

Ali upotrebna vrijednost vrijednosti koju je kapitalist primio u razmjeni sama je element oplodivanja vrijednosti a njegova su mjera živ rad i radno vrijeme, i to više radnog vremena nego što je opredmećeno u radnoj sposobnosti, tj. više radnog vremena nego što stoji reprodukcija živog radnika. Time, dakle, što je kapital u razmjeni dobio kao ekvivalent radnu sposobnost, on je radno vrijeme — ukoliko ono prekoračuje vrijeme koje je sadržano u radnoj sposobnosti — razmijenio bez ekvivalenta; on je prisvojio tuđe radno vrijeme *bez razmjene* pomoću *oblika* razmjene. Zato razmjena postaje čisto formalna i, kao što smo vidjeli, pri daljnjem razvitku kapitala nestaje i privid kao da kapital u razmjeni za radnu sposobnost daje nešto drugo a ne njen vlastiti opredmećeni rad; dakle, privid da uopće išta daje za nju u razmjeni.

Do izvrtanja, dakle, dolazi uslijed toga što posljednji stupanj slobodne razmjene predstavlja razmjena radne sposobnosti kao robe, kao vrijednosti za robu, za vrijednost, što se radna sposobnost kupuje kao opredmećeni rad, ali se njezina upotrebna vrijednost sastoji u živom radu, tj. u stvaranju razmjenske vrijednosti. Izvrtanje proizlazi iz toga što upotrebna vrijednost radne sposobnosti kao vrijednosti sama predstavlja element koji stvara vrijednost, što je ona supstancija vrijednosti i supstancija koja povećava vrijednost. U toj razmjeni radnik dakle za ekvivalent radnog vremena koje je u njemu opredmećeno daje svoje živo radno vrijeme koje stvara i povećava vrijednost. On prodaje sebe kao efekt. Kao uzrok, kao djelatnost, njega apsorbira kapital i on je inkarniran u kapitalu. Tako se razmjena pretvara u svoju suprotnost, a zakoni privatnog vlasništva — sloboda, jednakost, vlasništvo — vlasništvo nad vlastitim radom i slobodno raspolaganje njime — pretvaraju se u radnikovu lišenost vlasništva i u otuđenje¹ njegovog rada, u njegov odnos prema svom radu kao prema tuđem vlasništvu i *vice versa*.²

Promet dijela kapitala koji je postavljen kao najamnina prati proces proizvodnje, pojavljuje se pored njega kao ekonomski odnos oblika, istovremen je i isprepletan s njim. Tek taj promet i postavlja kapital kao takav, on je uslov njegovog procesa oplodnje i ne postavlja samo određenje oblika kapitala, već i njegovu supstanciju. To je dio kapitala koji neprestano cirkulira, koji ni na trenutak ne ulazi u sam proces proizvodnje, a stalno ga prati. To je dio kapitala koji ni na trenutak ne ulazi u proces njegove reprodukcije, što nije slučaj sa sirovinama. *Provijant* radnika izlazi iz procesa proizvodnje kao proizvod, kao rezultat; ali kao takav nikad ne ulazi u proces proizvodnje, jer je on za individualnu potrošnju gotov proizvod, ulazi neposredno u potrošnju radnika i razmjenjuje se neposredno za nju. On je, dakle, za razliku kako od sirovine, tako i od oruđa za rad circulating capital kat egzohén³. To je jedini moment u kružnom kretanju kapitala gdje

¹ Entäußerung — ² obrnuto — ³ optičajni kapital u pravom smislu

u njega neposredno ulazi potrošnja. Tamo gdje se roba razmjenjuje za novac, može je razmjenom dobiti neki drugi kapital kao sirovinu za novu proizvodnju. Nadalje prema pretpostavkama kapitala prema njemu ne istupa pojedini potrošač, već trgovac koji sam kupuje robu da bi je prodao za novac. (Tu pretpostavku o trgovačkom staležu treba izložiti općenito. Time je promet između trgovca različit od prometa između trgovca i potrošača.)

Prema tome, opticajni kapital pojavljuje se ovdje direktno kao nešto što je namijenjeno individualnoj potrošnji radnikâ; uopće kao nešto što je namijenjeno neposrednoj potrošnji i stoga egzistira u obliku gotovog proizvoda. Zato, ako se s jedne strane kapital javlja kao pretpostavka proizvoda, isto se tako gotov proizvod javlja kao pretpostavka kapitala — što se historijski svodi na to da kapital nije stvorio svijet, već da je zatekao proizvodnju i proizvode prije nego što ih je potčinio svom procesu. Kad se kapital jednom pokrenuo, kad polazi sam od sebe, on neprestano pretpostavlja sebe u svojim različitim oblicima kao potrošni proizvod, sirovina i oruđe za rad, da bi se u tim oblicima neprestano reproducirao. Oni se pojavljuju najprije kao uslovi koje je on sam pretpostavio, a zatim kao njegov rezultat. U svojoj reprodukciji on proizvodi svoje vlastite uslove.

Ovdje dakle nalazimo — putem odnosa kapitala prema živoj radnoj sposobnosti i prema prirodnim uslovima njenog održanja — da je opticajni kapital određen i u pogledu upotrebne vrijednosti kao onaj koji direktno ulazi u individualnu potrošnju i koji ova treba da potroši kao proizvod. Zbog toga se pogrešno zaključivalo da je opticajni kapital uopće nešto *potrošno* kao da se ugali, ulje, boja itd., oruđa itd., melioracija tla itd. tvornice itd. isto tako svi ne troše ako se pod potrošnjom misli ukidanje njihove upotrebne vrijednosti i njihovog oblika; ali oni se isto tako ne troše, ako se pod tim misli individualna potrošnja, potrošnja u pravom smislu.

U tom prometu kapital se kao opredmećeni rad neprestano odvaja od sebe, da bi u sebe asimilirao živu radnu snagu, svo životni zrak. A što se tiče potrošnje radnika, ona reproducira jedno — naime njega samog kao živu radnu sposobnost. *Kako je ta reprodukcija samog radnika uslov za kapital, to se i potrošnja radnika pojavljuje kao reprodukcija ne direktno kapitala, već odnosâ pod kojima je on jedino kapital. Živa radna sposobnost spada među njegove uslove egzistencije jednako kao i sirovina i oruđe. On se dakle reproducira dvostruko, u svom vlastitom obliku i u potrošnji radnika, ali samo ukoliko ga ona reproducira kao živu radnu sposobnost. Zato kapital tu potrošnju naziva proizvodnom potrošnjom — proizvodnom, ne zato što ona reproducira individuum, već zato što reproducira individue kao radnu sposobnost.*

Ako se Rossi zgraža zbog toga što je najamnina uzeta dvaput u račun, najprije kao dohodak radnika, a zatim kao reproduktivna potrošnja kapitala, to taj prigovor vrijedi samo u odnosu na one koji najaminu uvode direktno u proces proizvodnje kapitala kao vrijednost.

Jer plaćanje najamnine je čin prometa koji se zbiva istovremeno s činom proizvodnje i naporedo s njim. Ili kako to s tog stanovišta kaže Sismondi⁶⁾ — radnik troši svoju najamninu nereproduktivno; ali kapitalist je troši produktivno ukoliko je razmjenjuje za rad koji reproducira najamninu i više od najamnine.

To se odnosi na sam kapital samo kad se on promatra kao objekt. Ali ukoliko je kapital odnos, i to odnos prema živoj radnoj sposobnosti, taj odnos reproducira radnikova potrošnja i drugim riječima kapital se reproducira dvostruko, kao vrijednost — kao mogućnost da se proces oplodnje vrijednosti započne iznova, da se iznova djeluje kao kapital — on se reproducira razmjenom na rad; kao odnos on se reproducira putem radnikove potrošnje, koja radnika reproducira kao radnu sposobnost razmjenjivu za kapital, za najamninu kao dio kapitala.

Taj promet između kapitala i rada pokazuje, dakle, da je određenje jednog dijela kapitala da neprestano cirkulira, da bude provijant, da se neprestano troši, da neprestano reproducira. Na tom prometu pokazuje se uvjerljivo razlika između kapitala i novca, između prometa kapitala i prometa novca. Kapital npr. plaća nedjeljno najamninu; radnik nosi tu najamninu dućandžiji itd.; ovaj je direktno ili indirektno deponira kod bankara; a slijedeće nedjelje tvorničar je ponovo uzima od bankara, da bi je ponovo razdijelio među iste radnike i tako dalje. Ista suma novca neprestano stavlja u promet nove dijelove kapitala. Ali sama suma novca ne određuje one dijelove kapitala koji se tako stavljaju u promet. Ako novčana vrijednost najamnine poraste, porast će i sredstva u prometu, ali masa tih sredstava ne određuje porast. Kad troškovi proizvodnje novca ne bi padali, tada nikakvo povećanje količine novca ne bi utjecalo na onaj njegov dio koji ulazi u taj promet. Ovdje se novac pojavljuje kao puko opticajno sredstvo. Kako istovremeno treba platiti mnogo radnika, istovremeno je potrebna i određena svota novca, koja s njihovim brojem raste. S druge strane, uslijed obrta novca potrebna je opet manja suma nego u stanjima gdje ima manje radnika, ali mehanizam prometa novca nije tako dobro reguliran.

Taj promet predstavlja uslov procesa proizvodnje a time i prometnog procesa. S druge strane, da se kapital ne vraća iz prometa, taj promet između radnika i kapitala ne bi mogao da se obnavlja; on je dakle, sa svoje strane uslovljen time da kapital prolazi kroz razne momente svoje metamorfoze *izvan* procesa proizvodnje. Kad se to ne bi događalo, tada to ne bi bilo zato što nema dovoljno *novca* kao *opticajnog sredstva*, već ili zato što ne bi bilo kapitala u obliku *proizvodâ*, što bi nedostajao taj dio *opticajnog* kapitala, ili zato što kapital ne bi bio postavljen u *obliku novca*, tj. ne bi se realizirao kao kapital, ali ni to opet ne bi potjecalo od količine *opticajnog sredstva*, već otuda što se kapital nije postavio u *kvalitativnom određenju* kao novac, za što se nikako nije potrebno da bude postavljen u obliku of hard cash,¹

¹ gotovog novca

u neposrednom novčanom obliku; a da li se on jest ili nije postavio u tom obliku to opet ne bi zavisilo od količine novca koji kruži kao optičajno sredstvo, već od razmjene kapitala za vrijednost kao takvu; opet jedan kvalitativan a ne kvantitativan moment, kao što ćemo bliže raspraviti kad budemo govorili o kapitalu kao novcu. (Kamata itd.)

10. [Trostruko određenje ili način prometa kapitala
i razlike između optičajnog i stalnog kapitala]

Razmatran u cjelini promet se dakle javlja trostruko:

1) Ukupan proces — prolazjenje kapitala kroz njegove različite momente; prema tome je kapital postavljen kao tekući, kao cirkulirajući; ukoliko je u svakom od tih momenata kontinuitet virtualiter¹ prekinut i može se učvrstiti suprotstavljajući se prelazu u iduću fazu, kapital se ovdje pojavljuje također kao fiksiran u različitim odnosima i različiti načini te fiksiranosti sačinjavaju različite kapitale, robni kapital, novčani kapital, kapital kao uslovi proizvodnje.

2) Mali promet između kapitala i radne sposobnosti. On prati proces proizvodnje i pojavljuje se kao ugovor, razmjena, oblik prometa, što su ove pretpostavke angažiranja procesa proizvodnje. Dio kapitala koji ulazi u taj promet — aprovizacija — jest capital circulant kat egzohén². On nije određen samo prema obliku, već jedan dio njegove određenosti oblika sačinjava sama njegova upotrebna vrijednost, tj. njegova materijalna određenost kao proizvoda koji je potrošljiv i direktno ulazi u individualnu potrošnju.

3) Veliki promet; kretanje kapitala izvan faze proizvodnje, pri kojem se njegovo vrijeme u suprotnosti s radnim vremenom javlja kao vrijeme prometa. Iz te suprotnosti između kapitala koji se nalazi u fazi proizvodnje i kapitala koji iz nje istupa proizlazi razlika između *optičajnog* i *stalnog kapitala*. Posljednji je onaj koji je vezan uz proces proizvodnje i troši se u njemu samom; on doduše dolazi iz velikog prometa ali se u njega ne vraća i ukoliko cirkulira, cirkulira samo da bi u procesu proizvodnje bio potrošen, zadržan.

Iz tri navedene razlike u prometu kapitala proizlaze [prvo] tri razlike između optičajnog i fiksnog kapitala; one [drugo] postavljaju jedan dio kapitala kao optičajni kat egzohén³, jer on nikad ne ulazi u proces proizvodnje ali ga stalno prati; a treće postavljaju razliku između *optičajnog* i *stalnog* kapitala. Optičajni kapital u obliku broja 3 uključuje i oblik broj 2, jer i on stoji u suprotnosti prema stalnom; ali oblik broj 2 ne uključuje broj 3.

Dio kapitala koji kao takav pripada procesu proizvodnje onaj je njegov dio koji materijalno služi samo kao *sredstvo za proizvodnju*, sačinjava sredinu između živog rada i materijala koji treba obraditi.

¹ virtualno — ² optičajni kapital u punom smislu — ³ u punom smislu

Dio optičajnog kapitala, kao ugalj, ulje itd. također služi samo kao sredstvo za proizvodnju. Sve što služi samo kao sredstvo da se radni stroj ili stroj koji ga pokreće održi u hodu [pripada ovamo]. Trebat će da se ta razlika istraži još bliže. Prije svega to ne protivrječi određenju 1, jer i stalni kapital kao *vrijednost* također cirkulira razmjerno svom habanju. *Razvijeni kapital*, koliko ga dosad poznajemo kao proizvodni kapital, predstavlja se najupadljivije upravo u tom određenju stalnog kapitala — tj. u određenju u kojem je kapital izgubio svoj tekući karakter i identificira se s *određenom* upotrebnom vrijednošću koja mu oduzima njegovu sposobnost preobražavanja — upravo u tom prividno neadekvatnom obliku i u rastućem razmjeru tog oblika prema obliku optičajnog kapitala u broju 2 mjeri se razvitak kapitala kao kapitala. To je lijepa protivrječnost. Obraditi.

Različite vrste kapitala, koje su kao kiša napadale izvana u političku ekonomiju, ovdje se sve pojavljuju kao razne padavine kretanja koja proizlaze iz same prirode kapitala ili bolje samog tog kretanja u njegovim raznim određenjima.

Optičajni kapital neprestano «odlazi» od kapitalista, da bi mu se u prvom obliku vratio. Stalni kapital to ne čini. (*Storch*). «Optičajni kapital je onaj dio kapitala koji ne donosi profit *dok se od njega ne rastanemo*; stalni itd. donosi profit *ostajući u posjedu vlasnika*» (*Malthus*). «Optičajni kapital ne donosi svom gospodaru ni prihod ni profit *dok god ostaje u njegovom posjedu*; stalni kapital, ne mijenjajući gospodara i nemajući potrebe za prometom, donosi mu profit» (*A. Smith*).⁽⁷⁾

S te strane, kako odlazak kapitala od svog vlasnika (*partir de son possesseur*¹) znači samo *otudjenje*² vlasništva ili posjeda koje se zbiva u činu razmjene i kako je priroda svake razmjenske vrijednosti, pa dakle i svakog kapitala da otudjenjem postaje vrijednost za svog vlasnika, ovo određenje u svojoj gornjoj formulaciji ne može biti tačno. Kad bi stalni kapital postojao za svog vlasnika bez posredovanja razmjene i u njoj zadržane upotrebne vrijednosti, stalni kapital bio bi u stvari samo upotrebna vrijednost, dakle ne i kapital.

Međutim, u osnovi je gornjeg određenja ovo: stalni kapital cirkulira kao *vrijednost* (premda samo na rate, sukcesivno, kao što ćemo vidjeti). Kao *upotrebna vrijednost* on ne cirkulira. Stalni kapital ukoliko se promatra s njegove materijalne strane, kao moment procesa proizvodnje, ne napušta nikad svoje granice: njegov vlasnik ga ne otuđuje,³ on ostaje u njegovim rukama. On cirkulira samo sa svoje *formalne strane* kao kapital, kao perenirajuća vrijednost. U optičajnom kapitalu ne postoji ta razlika između oblika i sadržaja, između upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti. Da bi cirkulirao kao razmjenska vrijednost, da bi bio razmjenska vrijednost, on mora ući u promet, biti otuđen kao upotrebna vrijednost. Upotrebna vrijednost za *kapital* kao takav je samo sama vrijednost. Optičajni kapital realizira se kao

¹ odlazak od svog vlasnika — ² Veräußerung — ³ veraußert

vrijednost za kapital tek kad bude otuđen. Dok ostaje u ruci kapitalista on ima samo vrijednost *po sebi*; ali nije postavljen; samo *dynamei*¹ — ali ne *actu*.² Naprotiv, stalni kapital realizira se kao vrijednost samo dok ostaje u ruci kapitalista kao upotrebna vrijednost, ili ako se to izrazi kao materijalni odnos, dok ostaje u procesu proizvodnje, što se može promatrati kao unutrašnje organsko kretanje kapitala, njegov odnos prema sebi, nasuprot njegovom animalnom kretanju, njegovom postojanju za drugo. Kako, dakle, stalni kapital čim je ušao u proces proizvodnje ostaje u njemu, on u njemu i nestaje, u njemu biva potrošen. Trajanje tog nestajanja ovdje nas se još ne tiče.

S te strane, dakle, u stalni kapital pripada sve ono što Cherbuliez^[8] naziva *matières instrumentales*,³ kao ugali, drvo, ulje, loj itd., materije koje se potpuno uništavaju u procesu proizvodnje i koje za sam proces proizvodnje imaju samo *upotrebnu vrijednost*. Iste materije imaju, međutim, *upotrebnu vrijednost* i izvan proizvodnje i mogu se utrošiti i na drugi način, kao što ni građevine, kuće itd. nisu nužno predodređene za proizvodnju. One su stalni kapital ne zahvaljujući određenom načinu svog bivstvovanja, već zahvaljujući svojoj upotrebi. One to postaju čim stupe u proces proizvodnje. One su *stalni kapital* čim su postavljene kao momenti procesa proizvodnje kapitala; jer tada one gube svoje svojstvo da mogu biti i optičajni kapital.

Kao što, dakle, dio kapitala koji ulazi u mali kružni tok kapitala — ili kapital ukoliko ulazi u to kretanje, promet između kapitala i radne sposobnosti, dio kapitala koji cirkulira kao najamnina — po svojoj materijalnoj strani, kao upotrebna vrijednost, *nikad ne izlazi iz prometa i nikad ne ulazi u proces proizvodnje kapitala*, nego se uvijek izbacuje iz ovog kao proizvod, kao rezultat jednog prethodnog procesa proizvodnje, tako obrnuto dio kapitala koji je određen kao stalni kapital ne izlazi kao upotrebna vrijednost, prema svom materijalnom postojanju, nikad iz *procesa proizvodnje* i nikad ne *ulazi ponovo u promet*. Dok posljednji ulazi u promet samo kao *vrijednost* (kao dio vrijednosti gotovog proizvoda), dotle onaj drugi ulazi samo kao *vrijednost* u proces proizvodnje, jer je potrebni rad reprodukcija najamnine, onog dijela vrijednosti kapitala koji cirkulira kao najamnina. To je dakle *prvo* određenje stalnog kapitala i s te strane on obuhvaća i pomoćne materije.

Drugo: Stalni kapital može, međutim, ući u promet kao vrijednost samo ukoliko on u procesu proizvodnje nestaje kao upotrebna vrijednost. On ulazi u proizvod kao *virjednost* — tj. kao radno vrijeme koje je u njemu odrađeno ili je u njemu ukinuto — ukoliko nestane u svom samostalnom obliku kao upotrebna vrijednost. On se haba svojom upotrebom, ali tako da se njegova vrijednost prenosi iz njegovog oblika u oblik proizvoda. Ako se on ne upotrebljava, ne troši u samom pro-

¹ potencijalno — ² zbiljski — ³ pomoćne materije

cesu proizvodnje — stroj miruje, željezo rđa, drvo trune — tada naravno njegova vrijednost nestaje zajedno s njegovim prolaznim postojanjem kao upotrebne vrijednosti. Njegov promet kao vrijednosti odgovara njegovoj potrošnji u procesu proizvodnje kao upotrebne vrijednosti. Njegova cjelokupna vrijednost potpuno će se reproducirati, tj. vratiti iz prometa samo kad se on kao upotrebna vrijednost potpuno utroši u procesu proizvodnje. Čim se stalni kapital potpuno pretvorio u vrijednost, dakle potpuno ušao u promet, on je kao upotrebna vrijednost potpuno nestao i zato se mora kao potreban moment proizvodnje zamijeniti novom upotrebnom vrijednošću iste vrste, tj. mora se reproducirati. Potreba da se on reproducira, tj. vrijeme njegove reprodukcije određuje se vremenom u kojem se on unutar procesa proizvodnje utroši, konzumira.

Kod optičajnog kapitala reprodukcija se određuje vremenom prometa, a kod stalnog kapitala promet je određen vremenom u kojem se on utroši kao upotrebna vrijednost, u njegovom materijalnom postojanju unutar čina proizvodnje, tj. vremenom u kojemu se on mora reproducirati. Hiljada funti prede može se ponovo reproducirati čim se ona proda, a novac dobijen za nju ponovo razmijeni za pamuk itd., ukoliko za elemente proizvodnje prede. Njihova reprodukcija određena je dakle vremenom prometa. Stroj vrijedan 1000 funti koji traje 5 godina, koji se pohaba tek za 5 godina, nakon čega je još samo staro željezo, istroši se svake godine recimo za $\frac{1}{5}$, ako uzmemo prosjek potrošnje u procesu proizvodnje. Prema tome svake godine ulazi u promet samo $\frac{1}{5}$ vrijednosti stroja, i tek po isteku 5 godina on je posve ušao u promet i iz njega se vratio. Njegovo stupanje u promet je, dakle, jasno određeno njegovim vremenom habanja, a vrijeme koje treba njegova vrijednost da bi potpuno ušla u promet i iz njega se vratila određeno je njegovim ukupnim vremenom reprodukcije, vremenom u kojem se on mora reproducirati.

Stalni kapital ulazi u proizvod samo kao vrijednost, dok je upotrebna vrijednost optičajnog kapitala ostala u proizvodu kao njegova supstancija i samo je dobila drugi oblik. Ovim razlikovanjem vrijeme obrta ukupnog kapitala razlučenog na optičajni i na stalni kapital bitno se modificira. Uzmimo da je ukupni kapital = S, njegov optičajni dio = c, stalni = f; neka stalni kapital bude $\frac{1}{x}$ S, a optičajni $\frac{S}{y}$. Neka se optičajni obrne 3 puta godišnje, a stalni samo 2 puta svakih 10 godina. Za 10 godina će se f ili $\frac{S}{x}$ obrnuti dvaput; dok se za tih istih 10 godina $\frac{S}{y}$ obrne $3 \times 10 = 30$ puta. Kad bi bilo $S = \frac{S}{y}$, tj. kad bi sav kapital bio samo optičajni kapital, tada bi njegov obrt bio $U = 30$, a ukupno obrnuti kapital bio bi $30 \times \frac{S}{y}$; to bi bio ukupan kapital obrnut za 10 godina. Ali stalni kapital obrne se samo 2 puta

za 10 godina. Njegov $U' = 2$, a ukupno obrnuti stalni kapital $= \frac{2-S}{x}$.

Ali $S = \frac{S}{y} + \frac{S}{x}$, a njegovo ukupno vrijeme obrta = cjelokupnom vremenu obrta ovih dvaju dijelova. Ako se stalni kapital obrne za 10 godina dva-put, on se za jednu godinu obrne $\frac{2}{10}$ ili $\frac{1}{5}$ puta, dok se opticajni kapital za jednu godinu obrne 3 puta. $\frac{S}{5x}$ obrne se svake godine jednom.

Pitanje je jednostavno, ako je kapital od 1000 talira = 600 opticajni kapital i 400 stalni kapital; dakle $\frac{3}{5}$ opticajni i $\frac{2}{5}$ stalni kapital; ako stalni kapital traje 5 godina, dakle se obrne jednom u 5 godina, a opticajni se obrne 3 puta godišnje, koliki je prosječan broj obrta odnosno prosječno vrijeme obrta ukupnog kapitala? Kad bi kapital bio samo opticajni kapital, on bi se obrnuo 5×3 , 15 puta; ukupan obrnuti kapital za 5 godina bio bi 15 000. Ali $\frac{2}{5}$ kapitala obrnu se samo jednom u 5 godina. Od tih 400 talira obrne se dakle za jednu godinu $\frac{400}{5} = 80$ talira. Od 1000 talira obrne se godišnje 600 talira 3 puta, 80 jedanput; odnosno za cijelu godinu obrnulo bi se samo 1880; za 5 godina obrne se dakle $5 \times 1880 = 9400$, tj. za 5600 manje nego kad bi se ukupan kapital sastojao samo iz opticajnog. Kad bi se cijeli kapital sastojao samo iz opticajnog kapitala, on bi se obrnuo jednom u $\frac{1}{3}$ godine.¹

Ako je kapital = 1000, $c = 600$ obrne se 2 puta godišnje, a $f = 400$ obrne se 1 put godišnje; tada se 600 ($\frac{3}{5} S$) obrne za pola godine, a $\frac{400}{2}$ ili $\frac{2S}{5 \times 2}$ isto tako za pola godine. Za pola godine obrne se dakle $600 + 200 = 800$ (tj. $c + \frac{1}{2}f$). Za cijelu godinu obrne se dakle 2×800 ili 1600; 1600 talira za 1 godinu, dakle 100 za $\frac{12}{16}$ mjeseci, dakle 100 za $\frac{120}{16}$ mjeseci = $7\frac{1}{2}$ mjeseci. Cijeli kapital od 1000 obrne se dakle za $7\frac{1}{2}$ mjeseci, dok bi se obrnuo za 6 mjeseci kad bi se sastojao samo od opticajnog kapitala. $7\frac{1}{2} : 6 = 1\frac{1}{4} : 1$ ili kao $\frac{5}{4} : 1$. Ako je kapital = 100, opticajni = 50, stalni = 50, i prvi se obrne 2 puta godišnje, a drugi jedanput; tada se obrne $\frac{1}{2}$ od 100 je danput za 6 mjeseci, a $\frac{1}{4}$ od 100 isto tako 1 put za 6 mjeseci; za 6 mjeseci obrne se dakle $\frac{3}{4}$ kapitala, $\frac{3}{4}$ od 100 za 6 mjeseci ili 75 za 6 mjeseci, a 100 za 8 mjeseci. Ako se $\frac{2}{4}$ od 100 obrnu za 6 mjeseci a za istih tih 6 mjeseci $\frac{1}{4}$ od 100 ($\frac{1}{2}$ stalnog kapitala), tada se obrnu $\frac{3}{4}$ od 100 za 6 mjeseci. Dakle $\frac{1}{4}$ za $\frac{6}{3} = 2$; dakle $\frac{4}{4}$ od 100 ili 100

¹ *Prechtano*: Ali $\frac{2}{5}$ kapitala, njegov stalni dio, obrnu se samo jedanput godišnje, dakle se samo $\frac{1}{3}$ od $\frac{2}{5}$ obrne u $\frac{1}{3}$ godine. Od ukupnog kapitala obrne se dakle $\frac{3}{5}$ jedanput za $\frac{1}{3}$ godine; a jedanput $\frac{2}{15}$; za $\frac{1}{3}$ godine obrne se dakle $\frac{3}{5} + \frac{2}{15}$ ili $\frac{11}{15}$. Ukupan kapital obrne se za jednu godinu $\frac{33}{15}$ ili $2\frac{1}{5}$ puta. Kad bi to bio sve opticajni kapital, obrnuo bi se 3 puta ili $2\frac{5}{5}$ puta. Razlika između stvarnog vremena obrta kapitala i onog kad bi on bio samo opticajni kapital = $3 - 2\frac{1}{5} = \frac{4}{5}$, tj. jednaka je dijelu...

za $6 + 2$, tj. za 8 mjeseci. Ukupan broj obrta kapitala = 6 (vrijeme obrta cijelog optičajnog kapitala i $\frac{1}{2}$ stalnog kapitala ili $\frac{1}{4}$ ukupnog kapitala) + $\frac{6}{3}$, tj. + to vrijeme obrta podijeljeno brojem koji izražava koji alikvotni dio sačinjava preostali stalni kapital od kapitala koji se obrnuo u vremenu obrta optičajnog kapitala. Tako u gornjem primjeru: $\frac{3}{6}$ od 100 obrne se za 6 mjeseci; isto $\frac{1}{6}$ od 100, dakle $\frac{4}{6}$ od 100 za 6 mjeseci; dakle preostalih $\frac{1}{6}$ od 100 za $\frac{6}{4}$ mjeseca, dakle cijeli kapital za $6 + \frac{6}{4}$ mjeseca = $6 + 1\frac{1}{2}$ ili $7\frac{1}{2}$ mjeseci.

Prema tome općenito rečeno¹: Prosječno vrijeme obrta = vremenu obrta optičajnog kapitala + to vrijeme obrta podijeljeno brojem koji izražava koliko puta je preostali dio stalnog kapitala sadržan u ukupnoj sumi kapitala koja je bila u prometu u tom vremenu obrta.²

Ako se od dva kapitala po 100 talira, od kojih je jedan u cijelosti optičajni kapital, a drugi napola stalni kapital pri čemu svaki donosi 5% dobitka, prvi obrne cio dvaput u godini, a u drugom optičajni kapital također dvaput, ali stalni kapital samo jedanput, tada bi cio kapital koji se obrće bio u prvom slučaju + 200, a profit = 10; u drugom = 3 obrta za 8 mjeseci, a $1\frac{1}{2}$ za 4, odnosno 150 bi se obrnulo za 12 mjeseci; tada bi profit bio = $7\frac{1}{2}$.

Takav način računanja potvrdio je u običnom gledanju predra sudu, kao da optičajni kapital ili stalni kapital donose dobit zahvaljujući nekoj misterioznoj urođenoj moći, kao što se izražava i u frazama koje upotrebljava Malthus »optičajni kapital donosi dobit, kad se njegovi vlasnici rastaju od njega itd.«; isto tako i u gore navedenim mjestima iz njegove *Measure of value*³ itd. način na koji se po njemu akumuliraju profiti stalnog kapitala. Uslijed toga što se učenje o višku dobiti u dosadašnjim političkim ekonomijama nije razmatralo u čistom obliku, već se brkalo s učenjem o realnom profitu koje se svodi na učešće različitih kapitala u općoj profitnoj stopi, nastala je najveća zbrka i mistifikacija. Profit kapitalista kao klase ili profit kapitala mora postojati prije nego što se može dijeliti i krajnje je apsurdno htjeti objasniti njegov postanak pomoću njegove raspodjele. Prema

¹ *Precrtano*: Neka U bude vrijeme obrta optičajnog kapitala c. To c neka bude $2\frac{C}{a}$ od ukupnog kapitala. $\frac{C}{a}$ obrne se za U. Ali istovremeno se za U obrne jedan dio stalnog kapitala. I ako se stalni kapital, to neka bude = $\frac{C}{2a}$, obrne za mU, tada se za vrijeme U obrnu $c = \frac{C}{a}$ i $\frac{C}{2am} = \frac{f}{m}$. Dakle se za U obrne $\frac{C}{a} + \frac{C}{2am}$, dakle $\frac{2mC}{2ma} + \frac{C}{2ma} = \frac{C(2m+1)}{2ma}$. Preostali dio kapitala = $\frac{C}{2a} - \frac{C}{2ma}$, recimo = $\frac{C}{b}$, tada $U' = U + U$. — ² *Precrtano*: Vrijeme obrta optičajnog kapitala je samo = U optičajnog kapitala + $\frac{1}{x}$ stalnog kapitala. Optičajni kapital + $\frac{1}{x}$ stalnog kapitala sačinjavaju ukupno $c - a = \frac{m-a}{U}$ — ³ *Mjere vrijednosti*

gornjem profit se smanjuje zato što vrijeme opticaja kapitala raste* u istoj mjeri u kojoj raste njegov sastavni dio koji se zove stalni kapital.

Kapital iste veličine, u gornjem slučaju 100, obrnuo bi se cio dvaput godišnje, kad bi se sastojao samo od opticajnog kapitala. Ali on se obrne samo dvaput za 16 mjeseci ili samo 150 talira obrne se za jednu godinu, jer se napola sastoji od stalnog kapitala. Kako opada broj njegovih reprodukcija u određenom vremenu ili kako opada njegova količina koja se reproducira u tom određenom vremenu, tako opada i proizvodnja viška vremena ili viška vrijednosti, jer kapital uopće ostvaruje vrijednost samo ukoliko ostvaruje višak vrijednosti. (To je bar njegova tendencija, njegovo adekvatno djelovanje.)

Stalni kapital, kao što smo vidjeli, cirkulira kao vrijednost samo u onoj mjeri u kojoj se on kao upotrebna vrijednost haba ili troši u procesu proizvodnje. Ali od njegove relativne trajnosti zavisi vrijeme u kojem se on tako utroši i mora da se reproducira u svom obliku kao upotrebna vrijednost. Njegova trajnost ili njegova veća ili manja prolaznost — ono duže ili kraće vrijeme u toku kojeg on može produžiti da u ponovljenim procesima proizvodnje kapitala ponavlja svoju funkciju unutar tih procesa — to određene njegove upotrebne vrijednosti ovdje dakle postaje moment koji određuje oblik, tj. moment koji određuje kapital s njegove oblikovne strane, a ne s materijalne. Potrebno vrijeme reprodukcije stalnog kapitala, jednako kao i proporcija u kojoj se on nalazi prema cijelom kapitalu, ovdje dakle modificiraju vrijeme obrta ukupnog kapitala a time i njegovu oplodnju. Veća trajnost kapitala (smanjenje (trajanje) njegovog potrebnog vremena reprodukcije) i proporcija stalnog kapitala prema ukupnom kapitalu ovdje dakle djeluju na oplodnju isto onako kao što to čini i sporiji obrt ili zato što je tržište s koga se kapital vraća kao novac prostorno udaljenije, dakle zato što je vrijeme potrebno za opisivanje staze prometa duže (kao što se npr. kapitali koji u Engleskoj rade za istočnoindijsko tržište sporije vraćaju nego oni koji rade za bliža vanjska tržišta ili za domaće tržište) ili zato što se sama faza proizvodnje prekida uslijed prirodnih uslova, kao u poljoprivredi. Ricardo, koji je prvi naglasio uticaj stalnog kapitala na proces oplodnje, brka sva ta određenja kako se to može vidjeti iz gore navedenih mjesta.

* Njegova veličina pretpostavljena je kao trajna i ovdje nas se uopće ne tiče, jer je postavka istinita za kapital svake veličine. Kapitali imaju raznu veličinu, ali veličina svakog pojedinog kapitala jednaka je samoj sebi, dakle ukoliko se razmatra samo njegovo svojstvo kao kapitala [može se uzeti] bilo kakva veličina. Ali ako razmatramo dva kapitala kao međusobno različita, tada uslijed različitosti njihove veličine dolazi do određenog odnosa kvalitativnih određenja. Sama veličina postaje njihov razlikujući kvalitet. *Ovo je bitno gledište* (za koje je veličina samo jedan pojedinačni primjer) kako se razmatranje kapitala kao takvog razlikuje od razmatranja kapitala u odnosu na drugi kapital ili od razmatranja kapitala u njegovoj realnosti.

U prvom slučaju (sa stalnim kapitalom) obrt kapitala smanjuje se zato što se stalni kapital sporo troši unutar procesa proizvodnje, odnosno uzrok leži u trajanju vremena koje je potrebno za njegovu reprodukciju. U drugom slučaju smanjeni obrt potječe od produženja vremena prometa (u prvom slučaju stalni kapital cirkulira nužno uvijek jednako brzo kao i proizvod, *ukoliko* uopće cirkulira, stupa u promet, jer on ne cirkulira u svojoj materijalnoj egzistenciji, već samo kao vrijednost, tj. kao idealni sastavni dio ukupne vrijednosti proizvoda) i to vremena prometa druge polovine pravog prometnog procesa, obratnog pretvaranja novca; u trećem slučaju smanjeni obrt potječe od dužeg vremena, ne vremena koje je kapitalu potrebno, kao u prvom slučaju, da nestane u procesu proizvodnje, već [vremena koje mu je potrebno] da iz njega izide kao proizvod. Prvi slučaj je specifično svojstven stalnom kapitalu, a drugi [i treći] spada u kategoriju kapitala koji ne teče, koji je fiksiran, fiksiran u bilo kojoj fazi ukupnog prometnog procesa (stalni kapital znatnog stupnja trajnosti *ili* optičajni kapital koji se vraća u dužim periodima. Mc Culloch. *Principles of Political Economy*¹ Sveska, str. 15).

Treće: Dosad smo razmatrali stalni kapital samo s one strane s koje su njegove odlike određene njegovim posebnim ponašanjem, specifičnim ponašanjem prema pravom prometnom procesu. S te strane pokazat će se još i druge razlike. Prvo, [razlika je] sukcesivno vraćanje njegove vrijednosti, dok se svaki dio optičajnog kapitala potpuno razmjenjuje, jer se kod njega egzistencija vrijednosti podudara s egzistencijom upotrebne vrijednosti. Drugo [različit je], ne samo, kao što smo dosad isticali njegov utjecaj na prosječno vrijeme obrta danog kapitala, već i na vrijeme obrta koje on ima uzet za sebe. Posljednja okolnost postaje važna kad se stalni kapital ne javlja samo kao oruđe proizvodnje u procesu proizvodnje, već kao samostalan oblik kapitala, npr. u obliku željeznica, kanala, puteva, vodovoda, kao kapital uloženi u zemljište itd. Ovo posljednje određenje postaje napose važno za odnos u kojem se ukupan kapital neke zemlje dijeli na ta dva oblika. Zatim način kako se on obnavlja i održava, što se kod ekonomista javlja u tom obliku da stalni kapital može donositi dohodak samo posredstvom optičajnog kapitala itd. Ovo posljednje je *au fond* samo razmatranje momenta u kojem se stalni kapital javlja ne kao posebna samostalna egzistencija pored optičajnog kapitala i izvan njega, već kao optičajni kapital pretvoren u stalni kapital. Ali mi bismo ovdje htjeli prije svega da razmotrimo ne odnos stalnog kapitala prema vani, već taj odnos ukoliko je on dan uslijed njegove zarobljenosti u procesu proizvodnje. On je postavljen time što je on određeni moment samog procesa proizvodnje.

[Nipošto nije rečeno da je stalni kapital u svakom određenju kapital koji ne služi individualnoj potrošnji, nego samo proizvodnji.

¹ *Načela političke ekonomije*

Kuća može služiti kako za proizvodnju tako i za potrošnju; isto tako sva vozila: brod i vagon mogu poslužiti za izlet ali također kao transportno sredstvo; ulica kao saobraćajno sredstvo za pravu proizvodnju, ali također za šetnju itd. Stalni kapital nas se u tom drugom odnosu nimalo ne tiče, jer ovdje promatramo kapital samo kao proces oplodnje i proces proizvodnje. Kod kamate će ući još i drugo određenje. Ricardo je možda imao u vidu samo to određenje kad je rekao:

«Prema tome da li je kapital više ili manje prolazan i da li se, dakle, mora u danom vremenu reproducirati češće ili rjeđe, on se zove opticajni ili stalni kapital.» (Ricardo, VIII, 19.)

Prema tome bi ibrik za kavu bio stalni kapital, a kava opticajni. Grubi materijalizam ekonomista da društvene odnose čovjekove proizvodnje i određenja koja dobijaju stvari kad su podvedene pod te odnose smatraju za *prirodna svojstva* stvari isto je toliko grubi idealizam, pa čak i fetišizam, koji stvarima pripisuje društvene odnose kao njima imanentna određenja i tako ih mistificira. (Teškoća da se bilo koja stvar fiksira kao stalni ili opticajni kapital prema njenim prirodnim svojstvima dovela je ovdje ekonomiste iznimno na pomisao da same stvari nisu ni stalni ni opticajni kapital, dakle da čak uopće nisu kapital, kao što nije ni prirodno svojstvo zlata da bude novac.)

(K ovim gore nabrojanim tačkama, da se ne zaboravi, treba dodati još i promet stalnog kapitala kao opticajnog, tj. transakcije putem kojih on mijenja svoje vlasnike.)

«*Stalni kapital nije angažiran*: taj je kapital tako angažiran u jednoj vrsti proizvodnje da se on više ne može odvratiti od nje da bi se posvetio *nekoj drugoj vrsti proizvodnje*.» (Say 24) Stalni kapital se troši da bi pomogao proizvođenju onog što čovjek namjenjuje svojoj upotrebi . . . On se sastoji od *trajnih predmeta sposobnih da povećaju proizvodne snage budućeg rada*.» (Sismondi, VI.)

«Stalni kapital — to je kapital koji je potreban za održavanje oruđa, strojeva itd. za rad.» (Smith, t. II, p. 126) «Opticajni kapital se troši, a stalni kapital samo se upotrebljava u velikom dijelu proizvodnje.» (Economist⁽⁹⁾, t. II, p. 126). «Pokazat ćemo da su prva batina ili prvi kamen što ih je čovjek uzeo u ruku da se njima posluži radi postizanja tih ciljeva, obavljajući dio njegovog rada vršili tačno istu uslugu kao kapitali što ih sada upotrebljavaju trgovački narodi.» (Lauderdale p. 87, sveska).

«Jedna je od crta koje karakteriziraju i odlikuju ljudski rod da se tako rad zamjenjuje kapitalom pretvorenim u strojeve.» (p. 20.) (Vidi 9 svesku Lauderdale).

«Sad se shvaća da profit kapitala proistječe uvijek ili odatle što oni zamjenjuju dio rada koji bi čovjek trebalo da izvrši ručno ili odatle što obavljaju dio rada koji nadilazi čovjekove lične snage i koji on ne bi mogao izvršiti sâm.» (p. 119, l.c.)

Lauderdale polemizira sa Smithom i Lockeom, čije shvaćanje o radu kao tvorcu profita prema njemu rezultira u ovom:

«Kad bi ta ideja o profitu od kapitala bila strogo tačna, iz toga bi proizlazilo da on nije *iskonski izvor* bogatstva, već izvedeni; i kapitali se ne bi mogli promat-

rati kao jedan od izvora bogatstva, jer bi njihov profit bio samo prijenos iz džepa radnika u džep kapitalista.* (l.c., 116, 117)

•Profit od kapitala proistječe uvijek ili odatle što oni zamjenjuju dio rada koji bi čovjek trebalo da izvrši svojim rukama; ili odatle što on obavlja dio rada koji nadilazi lične napore čovjeka, a koje on ne bi mogao da izvrši sâm.* (p. 119, l.c., str. 9 b)

•Treba zabilježiti da ako kapitalist upotrebom svog novca uštedi klasi potrošača neki rad, da on u zamjenu za taj rad ne daje jednak dio svog rada, što dokazuje da ga vrši njegov kapital, a ne on sâm.* (10 sveska, l.c., p. 132)

•Da je Adam Smith, umjesto da mašta da je djelovanje stroja da olakša rad ili, kako se on sam izražava, da povećava proizvodnu snagu rada (g. Smith je samo zahvaljujući čudnovatoj zbrci pojmova mogao reći da je efekat kapitala da povećavaju proizvodnu snagu rada; po istoj logici moglo bi se također tvrditi da skratiti napola zaobilazni put između dva mjesta znači udvostručiti brzinu pješaka) zapazio da sredstva kojima se plaća stroj donose profit zamjenjujući rad, on bi toj istoj okolnosti pripisao i porijeklo profita.* (Str. 11, p. 137)

•Kapitali, bilo stalni bilo optičajni, u unutrašnjoj trgovini, daleko od toga da bi služili za pokretanje rada, daleko od toga da bi povećavali njegovu proizvodnu snagu, korisni su i probitačni samo u ova dva slučaja: ili kad zamjenjuju potrebu za dijelom rada koji bi čovjek morao izvršiti ručno ili kad obavljaju neki rad koji čovjek nije u stanju da izvrši sâm.*

Ovo, kaže Lauderdale, nije samo razlika u riječima.

•Ideja da kapitali pokreću rad i povećavaju njegovu proizvodnu snagu pruža povod za mišljenje da je rad svuda razmjeran količini postojećih kapitala i da je proizvodnja jedne zemlje uvijek razmjerna upotrebljenim fondovima, a odatle bi slijedilo da je povećanje kapitala suvereno i neograničeno sredstvo za porast bogatstva. Umjesto toga, ako se dopusti da kapitali mogu imati korisnu i probitačnu upotrebu samo tako da razmjenjuju neki rad ili da ga vrše, doći ćemo do prirodnog zaključka da država ne bi imala nikakve koristi od toga da posjeduje više kapitala nego što ih može upotrijebiti da vrše rad ili da ga zamjenjuju u proizvodnji i u izradi stvari koje traži potrošač.* (p. 151, 152, str. 11, 12.)

Tako bi dokazao svoje gledište da je kapital nezavisno od rada svojevrsan izvor profita, a stoga i bogatstva, Lauderdale upućuje na superprofite koje dobija vlasnik nekog novopronađenog stroja dok ne istekne rok njegovog patenta i konkurencija ne snizi cijene, a zatim završava riječima:

•Ta promjena pravila za cijenu ne sprečava da se koristi* (za upotrebnu vrijednost) stroja izvlači iz fonda iste vrste kao onaj iz koga se podmirivala prije isteka patenta: taj fond je uvijek onaj dio prihoda neke zemlje koji je ranije bio namijenjen plaćanju rada što ga zamjenjuje novi pronalazak.* (l.c. 125, str. 10 b)

Nasuprot ovome kaže Ravenstone (X, 32):

•Strojevi se rijetko mogu primijeniti s uspjehom za skraćenje rada jednog individuumu; više bi se vremena utrošilo na njihovu izradu nego što bi se ušte-

djelo njihovom primjenom. Strojevi su stvarno korisni samo kad rade s velikim količinama, kad jedan stroj sam može pomoći radu više hiljada. Zato ih uvijek ima najviše u najnaseljenijim zemljama, gdje ima najviše nezaposlenih ljudi. Do njihove upotrebe ne dolazi zbog nestašice ljudi, već zbog lakoće s kojom oni mogu da se skupe.» (l.c.)

»Podjela strojeva na 1) strojeve koji se upotrebljavaju za proizvodnju sila, 2) strojeve čija je svrha jednostavno da prenose silu i vrše rad.« (Babbage, sveska, str. 10.)

»*Tvornica* znači kooperaciju više vrsta radnika, odraslih i maloljetnih, koji vješto i savjesno bdiju nad sistemom proizvodnih mehanizama koje neprekidno pokreće jedna centralna snaga . . . To isključuje svaku tvornicu čiji mehanizam ne sačinjava neprekidan sistem ili ne zavisi od jednog pokretačkog principa. Primjeri ove posljednje vrste u tvornicama tkanina, livnicama bakra itd . . . Taj izraz u svom najstrožem značenju izaziva pomisao o ogromnom automatu, sastavljenom od brojnih *mehaničkih i intelektualnih organa* koji djeluju složno i bez prekida da bi proizveli jedan isti predmet, pri čemu su svi ti organi podređeni jednoj pokretačkoj sili koja se kreće sama od sebe.« (Ure, 13)

11. [*Strojevi i nauka u službi kapitala*]

Kapital koji se troši u samom procesu proizvodnje ili capital fixe¹ predstavlja sredstvo za proizvodnju u emfatičnom smislu. U širem smislu cijeli je proces proizvodnje i svaki njegov moment, kao i promet — ukoliko se razmatra s materijalne strane — samo sredstvo proizvodnje za kapital, za koji postoji samo jedna samosvrha: vrijednost. Čak i materijalno promatrano, sirovina je sredstvo proizvodnje za proizvod itd.

Ali određenje upotrebne vrijednosti stalnog kapitala kao onog koji se troši u samom procesu proizvodnje identično je s time da se stalni kapital u tom procesu upotrebljava samo kao sredstvo i da postoji samo kao agens za pretvaranje sirovine u proizvod. Njegova upotrebna vrijednost kao takvog sredstva za proizvodnju može se sastojati u tome da je on samo tehnološki uslov odvijanja tog procesa (mjesto gdje se zbiva proces proizvodnje), kao kod građevina itd., ili u tome da je neposredni uslov za djelovanje pravog sredstva za proizvodnju, kao sve *matières instrumentales*.² Oboje je opet samo materijalna pretpostavka za zbivanje procesa proizvodnje uopće ili za primjenu i održavanje sredstva za rad. Ali to sredstvo u pravom smislu služi samo u proizvodnji i za proizvodnju i nema nikakve druge upotrebne vrijednosti.

Prvobitno, kad smo razmatrali prijelaz vrijednosti u kapital, radni je proces bio jednostavno uključen u kapital, a kapital se prema svojim materijalnim uslovima svom materijalnom postojanju pojavljivao kao

¹ stalni kapital — ² pomoćne materije

totalitet uslova tog procesa i lučio se prema njemu na izvjesne kvalitativno različite dijelove, kao *materijal rada* (ovo, a ne sirovina, predstavlja tačan i pojmovni izraz), *sredstvo za rad i živi rad*. S jedne strane, kapital se prema svom materijalnom sastavu rastavio na ta tri elementa; s druge strane, njihovo pokretno jedinstvo bilo je *proces rada* (ili ulaženje tih elemenata zajedno u proces), a mirujuće — proizvod. U tom obliku javljaju se materijalni elementi — materijal rada, sredstvo za rad i živi rad — samo kao bitni momenti samo radnog procesa što ga kapital prisvaja. Ali ta materijalna strana — ili određenje kapitala kao upotrebne vrijednosti i realnog procesa — posve se razišla s određenjem njegova oblika. U samom tom određenju pojavila su se:

1) tri elementa u kojima se on pojavljuje prije razmjene za radnu snagu, prije zbiljskog procesa, samo kao kvantitativno različiti dijelovi njega samog, kao količine vrijednosti čije jedinstvo sačinjava on sâm kao zbroj. Materijalni oblik, upotrebna vrijednost, u kojem su egzistirali ti različiti dijelovi, nije izmijenio ništa na istovrsnosti ovog određenja. Prema određenju oblika oni su se pojavili samo tako da se kapital kvantitativno raščlanio na dijelove;

2) unutar samog procesa element rada i druga dva elementa, promatrani prema obliku, razlikovali su se samo tako što su ovi posljednji bili određeni kao stalne vrijednosti, a rad kao onaj koji postavlja vrijednost. Ali što se tiče njihove različitosti kao upotrebni vrijednosti, materijalne strane, ona je padala posve izvan određenja oblika kapitala. Ali sada je u obliku razlike između *capital circulant*¹ (sirovina i proizvod) i *capital fixe*² (sredstva za rad) razlika elemenata kao upotrebni vrijednosti postavljena u isti mah kao razlika kapitala kao kapitala u njegovom određenju oblika. Uzajamni odnos faktora, koji je bio samo kvantitativan, sada se pojavljuje kao kvalitativna razlika samog kapitala i kao odnos koji određuje njegovo ukupno kretanje (obrt kapitala). Materijal rada i proizvod rada, taj neutralan talog procesa rada, kao *sirovina i proizvod*, već više nisu ni materijalno određeni kao materijal i proizvod rada, nego kao upotrebna vrijednost samog kapitala u različitim fazama.

Dotle dok sredstvo za rad ostaje sredstvo za rad u pravom smislu te riječi, onako kako ga je neposredno, historijski, kapital preuzeo u svoj proces oplodnje, ono pretrpljuje samo formalnu promjenu time što se sada pojavljuje ne samo kao sredstvo rada po svojoj materijalnoj strani, već ujedno kao ukupnim procesom kapitala određeni poseban način njegova postojanja — kao *capital fixe*.

Ali uključeno u proces proizvodnje kapitala sredstvo za rad prolazi kroz razne metamorfoze, od kojih je posljednja *stroj (mašina)* ili bolje rečeno *automatski sistem mašinerije* (sistem mašinerije; *automatski sistem* je samo njegov najsavršeniji, najadekvatniji oblik, tek on pre-

¹ optičajnog kapitala — ² stalnog kapitala.

tvara mašineriju u sistem) stavljen u kretanje automatom, pokretačkom snagom koja sama sebe pokreće. Kako se taj automat sastoji od mnogobrojnih mehaničkih i intelektualnih organa, sami su radnici određeni samo kao njegovi svjesni članovi. U mašini, a još više u mašineriji kao automatskom sistemu, sredstvo za rad preobraženo je po svojoj upotrebnoj vrijednosti, tj. po svom materijalnom postojanju u jednu stalnom kapitalu i kapitalu uopće adekvatnu egzistenciju, a onaj oblik u kojem je ono kao neposredno sredstvo za rad bilo uključeno u proces proizvodnje kapitala ukinut je i podignut u oblik koji je postavio sam kapital i koji kapitalu odgovara.

Stroj se ne pojavljuje ni u kom pogledu kao sredstvo za rad jedinog radnika. Njegova *differentia specifica*¹ nije nipošto kao kod sredstva za rad da posreduje pri djelatnosti radnika na predmet, već naprotiv ta djelatnost je postavljena tako da je ona još samo posrednik u radu stroja, u njegovom djelovanju na sirovinu, — da ga nadzire i čuva od poremećaja. Ne kao kod alata, kojem radnik kao svom organu svojom vlastitom umješnošću i djelatnošću udahnuje dušu i čije rukovanje stoga zavisi od njegove virtuoznosti. Naprotiv, stroj, koji umjesto radnika posjeduje umješnost i snagu, sam je virtuoz koji posjeduje vlastitu dušu u mehaničkim zakonima što u njemu djeluju i koji za svoje neprestano samokretanje, kao radnik namirnice, troši ugalj, ulje itd. (*matières instrumentales*²). Djelatnost radnika, ograničena na puku apstrakciju djelatnosti, svestrano se određuje i regulira kretanjem mašinerije, a ne obrnuto. Nauka, koja mrtve udove mašinerije prisiljava da svojom konstrukcijom djeluju svrsishodno kao automat, ne egzistira u svijesti radnika, već djeluje na njega preko stroja kao tuđa moć, kao moć samog stroja.

Prisvajanje živog rada pomoću opredmećenog rada (oplođujuće snage ili djelatnosti pomoću vrijednosti koja bivstvuje za sebe) koje se sadrži u pojmu kapitala, u proizvodnji što počiva na mašineriji postavljeno je kao karakter samog procesa proizvodnje, također i prema njegovim materijalnim elementima i njegovom materijalnom kretanju. Proces proizvodnje prestao je da bude proces rada u onom smislu u kojem bi ga rad obuhvaćao kao jedinstvo što gospodari nad njim. Naprotiv, rad se pojavljuje samo kao svjestan organ na mnogim tačkama mehaničkog sistema u pojedinim živim radnicima, raspršen, supsumiran pod cjelokupan proces same mašinerije, sâm samo jedan član sistema čije jedinstvo ne postoji u živim radnicima nego u živoj (aktivnoj) mašineriji, u mašineriji koja se prema njegovom pojedinačnom, beznačajnom djelovanju pojavljuje nasuprot njemu kao moćan organizam. U samom procesu rada opredmećeni rad u obliku mašinerije istupa prema živom radu kao moć koja gospodari njime, koja je po svom obliku kapital kao prisvajanje živog rada. Uključivanje procesa rada kao pukog momenta u proces oplođnje kapitala postav-

¹ specifična (vrsna) razlika — ² pomoćne materije

ljeno je i s materijalne strane pretvaranjem sredstva za rad u mašineriju, a živog rada u puki živi pribor te mašinerije, u sredstvo njene djelatnosti.

Kako smo vidjeli, povećanje proizvodne snage rada i maksimalna negacija potrebnog rada nužna je tendencija kapitala. Ostvarenje te tendencije predstavlja pretvaranje sredstva za rad u mašineriju. U mašineriji istupa opredmećeni rad materijalno nasuprot živom kao vladajuća moć i kao aktivno potčinjavanje ovoga pod sebe, ne samo njegovim prisvajanjem, već i u samom realnom procesu proizvodnje. Odnos kapitala kao vrijednosti koja prisvaja djelatnost stvaranja vrijednosti postavljen je u stalnom kapitalu koji postoji kao mašinerija ujedno kao odnos upotrebne vrijednosti kapitala prema upotrebnoj vrijednosti radne snage.

Vrijednost opredmećena u mašineriji javlja se nadalje kao pretpostavka u odnosu na koju oplodujuća snaga pojedine radne snage iščezava kao nešto beskonačno malo; proizvodnjom u golemim količinama, koja je ostvarena s mašinerijom, u proizvodu isto tako nestaje svaka veza s neposrednom potrebom proizvođača, a stoga i s neposrednom upotrebnom vrijednošću; u onom obliku u kojem se proizvod proizvodi i u uslovima u kojima se proizvodi već je postavljeno da se proizvod proizvodi samo kao nosilac vrijednosti, a njegova upotrebna vrijednost samo kao uslov za to. Opredmećeni rad pojavljuje se neposredno u mašineriji ne samo u obliku proizvoda ili proizvoda primijenjenog kao sredstvo za rad, već u obliku same proizvodne snage. Razvitak sredstva za rad u mašineriju nije za kapital slučajan, već je to historijska transformacija tradicionalno naslijeđenog sredstva za rad koje je time preobraženo adekvatno kapitalu. Tako je u kapitalu, nasuprot radu, apsorbirana akumulacija znanja i vještine, općih proizvodnih snaga društvenog mozga, i zato se ona pojavljuje kao svojstvo kapitala, i određenije *stalnog kapitala* ukoliko on kao pravo sredstvo za proizvodnju ulazi u proces proizvodnje.

Mašinerija se, dakle, pojavljuje kao najadekvatniji oblik *stalnog kapitala*, a stalni kapital, ukoliko se promatra kapital u svom odnosu prema samom sebi, kao *najadekvatniji oblik kapitala uopće*. S druge strane, ukoliko je stalni kapital učvršćen u svom postojanju kao određena upotrebna vrijednost, on ne odgovara pojmu kapitala, koji je kao vrijednost ravnodušan prema svakom određenom obliku upotrebne vrijednosti i može da poprimi ili odbaci svaki od njih kao njemu indiferentnu inkarnaciju. S te strane, po odnosu kapitala prema vani, kao adekvatan oblik kapitala javlja se *optičajni kapital*, a ne stalni kapital.

Ukoliko se, nadalje, mašinerija razvija s akumuliranjem društvene nauke, proizvodne snage općenito, opći društveni rad ne predstavlja se više u radu, već u kapitalu. Proizvodna snaga društva mjeri se *stalnim kapitalom*, egzistira u njemu u opredmećenom obliku, a obrnuto proizvodna snaga kapitala razvija se s tim općim napretkom što ga

kapital besplatno prisvaja. Ovdje ne treba ulaziti u razvitak mašinerije *en détail*,¹ već samo s opće strane, ukoliko *sredstvo za rad*, sa svoje materijalne strane, u *stalnom kapitalu* gubi svoj neposredni oblik i prema radniku istupa materijalno kao *kapital*. Znanje se u mašineriji pojavljuje kao nešto tuđe, izvan radnika, a živi rad kao potčinjen samostalno djelujućem opredmećenom radu. Radnik se pojavljuje kao suvišan ukoliko njegova djelatnost nije uslovljena potrebom (kapitala).

Kapital se, dakle, potpuno razvija tek tada — ili kapital je tek tada postavio sebi odgovarajući način proizvodnje — kada sredstvo za rad nije samo formalno određeno kao *stalni kapital*, već kada je u svom neposrednom obliku ukinuto, te stalni kapital u procesu proizvodnje nastupa prema radu kao stroj, a cijeli proces proizvodnje ne kao potčinjen neposrednoj umješnosti radnika, nego kao tehnološka primjena nauke. Zato je tendencija kapitala da proizvodnji dade naučni karakter, a da neposredan rad unizi do pukog momenta toga procesa. Kako kod pretvaranja vrijednosti u kapital, tako i kod bližeg razvijanja kapitala pokazuje se da on, s jedne strane, pretpostavlja određen dani historijski razvoj proizvodnih snaga (među tim je proizvodnim snagama i nauka), a s druge strane, da ih goni naprijed i forsira.

Stoga kvantitativni opseg i djelotvornost (intenzivnost) u kojima je kapital razvijen kao stalni kapital pokazuju općenito onaj stupanj do kojeg se razvio kapital kao kapital, kao moć nad živim radom, i uopće stupanj u kojem je kapital sebi potčinio proces proizvodnje. Pokazuju također i u tom smislu što stalni kapital izražava akumulaciju opredmećenih proizvodnih snaga, kao i opredmećenog rada. Ali ako kapital tek u mašineriji i u drugim materijalnim oblicima postojanja stalnog kapitala, kao željeznicama itd. (na što ćemo doći kasnije) daje sebi svoj adekvatan lik kao upotrebna vrijednost u procesu proizvodnje, to nipošto ne znači da je ta upotrebna vrijednost (mašinerija po sebi) kapital ili da je njeno postojanje kao mašinerije identično s njenim postojanjem kao kapitala (kao što ni zlato ne bi izgubilo svoju upotrebnu vrijednost kao zlato kad više ne bi bilo *novac*). Mašinerija ne bi izgubila svoju upotrebnu vrijednost kad bi prestala da bude kapital. Iz toga što je mašinerija najprikladniji oblik upotrebne vrijednosti stalnog kapitala nipošto ne slijedi da je potčinjavanje pod društveni odnos kapitala najprikladniji i konačni društveni odnos proizvodnje za primjenu mašinerije.

U onoj istoj mjeri u kojoj kapital postavlja radno vrijeme (puku količinu rada) kao jedino određujući element, u toj istoj mjeri neposredni rad i njegova količina nestaju kao određujući princip proizvodnje (stvaranja upotrebni vrijednosti) i smanjuju se kako kvantitativno (na neznatan udio), tako i kvalitativno, kao doduše neophodan, ali podređen moment u odnosu na opći naučni rad, u odnosu na techno-

¹ detaljno, potanko

lošku primjenu prirodnih nauka, na jednoj strani, kao i u odnosu na opću proizvodnu snagu koja proizlazi iz društvene raščlanjenosti u ukupnoj proizvodnji — snagu koja se (iako je historijski proizvod) pojavljuje kao prirodni dar društvenog rada. Kapital tako radi na svom vlastitom ukidanju kao oblika koji gospodari proizvodnjom.

Ako se tako, s jedne strane, pretvaranje procesa proizvodnje iz jednostavnog procesa rada u naučni proces, koji prirodne sile potčinjava svojoj službi i prisiljava ih da djeluju u službi čovjekovih potreba, pojavljuje kao svojstvo *stalnog kapitala* nasuprot živom radu; ako pojedinačni rad kao takav uopće prestaje da se pojavljuje kao proizvodan, već je naprotiv proizvodan samo u zajedničkim radovima koji sebi podređuju prirodne sile, a to se pretvaranje neposrednog rada u društveni pojavljuje kao redukcija pojedinačnog rada na bespomoćnost u odnosu na zajedništvo koje je predstavljeno, koncentrirano u kapitalu; s druge strane sad kao svojstvo *optičajnog kapitala* javlja održanje rada u jednoj grani proizvodnje putem *koegzistirajućeg rada*^[10] u nekoj drugoj grani.

U malom prometu kapital predujmljuje radniku najamninu, a on tu najamninu razmjenjuje za proizvode koji su mu potrebni za njegovu potrošnju. Novac koji je radnik dobio ima tu moć samo zato što istovremeno i naporedo s njim rade i drugi; a kapital mu samo zato što prisvaja njegov rad može dati u novcu uputnicu na tuđi rad. Ta razmjena vlastitog rada za tuđi ne pojavljuje se ovdje posredovana i uvjetovana istovremenom koegzistencijom rada drugih, već avansom koji daje kapital. To što radnik za vrijeme proizvodnje može vršiti izmjenu materije potrebnu za svoju potrošnju pojavljuje se kao svojstvo onog dijela *optičajnog kapitala* koji se ustupa radniku i optičajnog kapitala uopće. To se ne pojavljuje kao izmjena materije istovremenih radnih snaga, već kao izmjena materije kapitala, kao posljedica toga što egzistira optičajni kapital.

Tako se sve snage rada transponiraju u snage kapitala. U stalnom kapitalu javlja se proizvodna snaga rada koja je postavljena izvan rada i egzistira stvarno¹ kao nezavisna od rada. A u optičajnom kapitalu to što je, s jedne strane, radnik sam sebi pretpostavio uslove ponavljanja svog rada, i što je, s druge strane, razmjena tog njegovog rada posredovana koegzistirajućim radom drugih — pojavljuje se tako da kapital daje predujmove radniku, a s druge strane postavlja istovremenost grana rada. (Oba posljednja određenja pripadaju zapravo u akumulaciju.) Kapital se postavlja kao posrednik između raznih radnika u obliku optičajnog kapitala.

Stalni kapital u svom određenju kao sredstvo za proizvodnju (čiji je najadekvatniji oblik mašinerija), proizvodi vrijednost, tj. povećava vrijednost proizvoda samo u dva pravca: 1) ukoliko ima *vrijednost*, tj. ukoliko je sam proizvod rada, izvjesna količina rada u op-

¹ sachlich

redmećenom obliku; 2) ukoliko povećava omjer viška rada prema potrebnom radu, osposobljavajući rad da povećanjem svoje proizvodne snage stvara u kraćem vremenu veću masu proizvoda potrebnih za izdržavanje žive radne snage. Zato je krajnje apsurdna građanska fraza da radnik dijeli s kapitalistom, jer mu ovaj pomoću stalnog kapitala (koji je uostalom i sâm proizvod rada, i to tuđeg rada koji je kapital samo prisvojio) olakšava njegov rad (on ga naprotiv strojem lišava svake samostalnosti i privlačnog karaktera) ili skraćuje njegov rad.

Kapital, naprotiv, upotrebljava stroj samo ukoliko on osposobljava radnika da veći dio svoga vremena radi za kapital, da se odnosi prema većem dijelu svoga vremena kao nečem što mu ne pripada, da duže radi za drugoga. Tim se procesom, u stvari, količina rada potrebna za proizvodnju izvjesnog predmeta reducira na minimum, ali samo zato da bi se maksimum rada oplodio u maksimumu takvih predmeta. Prva strana je važna, jer kapital ovdje — posve nenamjerno — reducira na minimum ljudski rad, utrošak snage. Ovo će koristiti emancipiranom radu i uslov je njegove emancipacije.

Iz rečenog proizilazi apsurdnost Lauderdaleove težnje da stalni kapital pretvori u samostalan, od radne snage nezavisan izvor vrijednosti⁽¹¹⁾. Stalni je kapital takav izvor samo ukoliko je i sam opredmećeni rad i ukoliko postavlja višak radnog vremena. Sama mašinerija — vidi gore Ravenstonea — historijski pretpostavlja za svoju primjenu suviše ruke. Samo tako gdje postoji izobilje radne snage, iskršava mašinerija da zamijeni rad. Samo se u mašti ekonomista događa to da mašinerija dolazi u pomoć pojedinom radniku. Ona može djelovati samo s masama radnika, čija je koncentracija u odnosu na kapital, kako smo vidjeli, jedna od njegovih historijskih pretpostavki. Mašinerija se ne javlja da bi nadomjestila nedostajuću radnu snagu, već da bi onu masovno postojeću reducirala na njenu nužnu mjeru. Samo tamo gdje ima mnogo radne snage, pojavljuje se mašinerija. (Vratiti se na ovo.)

Lauderdale vjeruje da je napravio veliko otkriće da mašinerija ne povećava proizvodnu snagu rada, jer ga ona, naprotiv, zamjenjuje ili čini ono što rad sa svojom snagom ne može učiniti. U pojam kapitala ulazi da je povećana proizvodna snaga rada postavljena upravo kao povećanje jedne snage izvan rada i kao njegovo vlastito obesažjenje. Sredstva za rad čini radnika samostalnim — postavlja ga kao vlasnika. Mašinerija — kao stalni kapital — postavlja radnika kao nesamostalnog, čini ga prisvojenim. To djelovanje mašinerije vrijedi samo ukoliko je ona određena kao stalni kapital, a ona je određena kao takva samo time što se radnik odnosi prema njoj kao najamni radnik, a djelatni individuum uopće — kao puki radnik.

Dok su se dosad stalni i opticajni kapital pojavljivali samo kao različita prolazna određenja kapitala, oni su se sada stvrdnuli u njegove posebne načine postojanja, pa se pored stalnog kapitala pojavljuje opticajni kapital. To su sada dvije posebne vrste kapitala. Uko-

liko se razmatra jedan kapital u nekoj određenoj grani proizvodnje, on se pojavljuje podijeljen na ta dva dijela ili se raspada u određenoj proporciji na te dvije vrste kapitala.

Razlika unutar procesa proizvodnje, prvobitno između sredstva za rad i materijala rada, a konačno proizvoda rada, sada se pojavljuje kao optičajni kapital (materijal i proizvod rada) i stalni kapital. Razlikovanje kapitala prema njegovoj čisto materijalnoj strani sada je uključeno u sam njegov oblik i pojavljuje se kao nešto što ga diferencira.

Za mišljenje onih koji bi, kao *Lauderdale* itd., htjeli prikazati da kapital kao takav, odvojen od rada, stvara *vrijednost*, a stoga i *višak vrijednosti* (ili profit), stalni kapital (napose onaj čije je materijalno postojanje ili upotreba vrijednost mašinerija) predstavlja oblik koji njihovim lakomislenim *fallacies*¹ daje još najveći privid istinitosti. Nasuprot njima, npr. u *Labour defended*,² kaže se da graditelj puta može dijeliti s korisnikom puta, ali ne i »put« sam.^[12]

Ako se sad pretpostavi da optičajni kapital doista prolazi kroz svoje različite faze, tada opadanje ili porast, kratkoća ili dužina optičajnog vremena, lakše ili napornije prevlađivanje različitih stadija prometa prouzrokuje smanjenje viška vrijednosti koji bi se mogao stvoriti u danom razdoblju bez tih prekida, i to ili zato što broj *reprodukcija* postaje manji ili zato što se sažima količina kapitala koji se neprestano nalazi u procesu proizvodnje. Ni u jednom od ta dva slučaja to nije smanjenje pretpostavljene vrijednosti, nego smanjenje brzine njenog porasta. Međutim, kad se stalni kapital razvio do izvjesnog opsega (taj je opseg, kako je naznačeno, mjerilo razvoja velike industrije uopće, pa, dakle, raste razmjerno razvoju industrijskih proizvodnih snaga; sam stalni kapital opredmećenje je tih proizvodnih snaga, isto što i same te snage kao pretpostavljeni proizvod), od tog trenutka dalje djeluje svako prekidanje procesa proizvodnje direktno kao smanjenje samog kapitala, njegove pretpostavljene vrijednosti.

Vrijednost stalnog kapitala reproducira se samo ukoliko se troši u procesu proizvodnje. Nekorišćenjem on gubi svoju upotrebnu vrijednost, a njegova vrijednost ne prelazi na proizvod. Zbog toga, što se u većoj mjeri razvija stalni kapital u onom smislu u kojem ga ovdje razmatramo, to više *kontinuitet procesa proizvodnje* ili neprestani tok reprodukcije postaje vanjski prisilni uslov načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu.

Prisvajanje živog rada od strane kapitala dobija u mašineriji također i u slijedećem smislu neposrednu realnost. S jedne strane, analiza i primjena mehaničkih i kemijskih zakona koji proizlaze direktno iz nauke osposobljavaju stroj da obavlja isti posao koji je ranije vršio radnik. Međutim, razvitak mašinerije na tom putu nastupa tek tada kada je velika industrija već dostigla viši stupanj i kad su sve nauke

¹ logičkim pogreškama - ² Odbrana rada

stavljene u službu kapitala, a s druge strane, postojeća mašinerija već sama pruža velika sredstva. Pronalazak tada postaje trgovački posao, a primjena nauke na neposrednu proizvodnju gledište koje je određuje i podstiče.

Međutim, ovo nije put koji je doveo do mašinerije u cijelini, a još manje put koji ona slijedi u detalju. Taj put je analiza koja podjelom rada sve više pretvara operacije radnika u mehaničke, tako da na izvjesnoj tački na njihovo mjesto može stupiti mehanizam. (*Ad economy of power.*¹) Tu je, dakle, određeni način rada direktno prenijet s radnika na kapital u obliku stroja, a tim je prenošenjem njegova vlastita radna snaga obezvrijeđena. Otud borba radnika protiv mašinerije. Ono što je bilo djelatnost živog radnika, postaje djelatnost stroja. Tako se radniku grubo-osjetilno suprotstavlja prisvajanje rada od strane kapitala, odnosno kapital kao onaj koji apsorbira u sebe živi rad — »kao da ga ljubav mori«.²

12. [*Mogućnost zbiljskog bogatstva i slobodnog razvoja individualnosti*]

Razmjena živog rada opredmećeni, tj. postavljanje društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada — posljednji je razvitak *odnosa vrijednosti* i proizvodnje koja počiva na vrijednosti. Njena pretpostavka jest i ostaje — masa neposrednog radnog vremena, količina upotrijebljenog rada kao odlučujući faktor proizvodnje bogatstva. Ali u onoj mjeri u kojoj se razvija velika industrija, stvaranje zbiljskog bogatstva postaje zavisno manje od radnog vremena i od količine primijenjenog rada, a više od moći agensa koji se za radnog vremena stavljaju u pokret i koji sami, odnosno njihova powerful effectiveness³, sa svoje strane ne stoji ni u kakvom odnosu prema neposrednom radnom vremenu što ih ga stoji njihova proizvodnja, već naprotiv zavisí od općeg stanja nauke i napretka tehnologije ili primjene te nauke na proizvodnju. (Razvitak te nauke, naročito prirodnih nauka, a s njima i svih ostalih, sam je sa svoje strane razmjern razvitku materijalne proizvodnje.) Poljoprivreda npr. postaje puka primjena nauke o materijalnoj razmjeni tvari, kako se ona može regulirati najkorisnije za cijeli društveni organizam.

Zbiljsko bogatstvo manifestira se naprotiv — a to otkriva velika industrija — u ogromnom nerazmjeru između upotrijebljenog radnog vremena i njegovog proizvoda, a isto tako u kvalitativnom nerazmjeru između rada reduciranog na čistu apstrakciju i snage procesa proizvodnje nad kojim on stražari. Rad se ne pojavljuje više toliko kao uključen u proces proizvodnje, koliko se naprotiv čovjek odnosi prema

¹ K pitanju o štednji snage. — ² »als hätt' es Lieb im Leibe« (Goethe, »Faust« I dio, Auerbachov podrum — ³ moćna djelatnost (efikasnost)

samom procesu proizvodnje kao čuvar i regulator. (Što vrijedi za mašineriju, vrijedi isto tako za kombiniranje ljudskih djelatnosti i razvitak ophođenja među ljudima.) Radnik nije više onaj koji između objekta i sebe umeće modificirani prirodni predmet kao srednji član, već on prirodni proces pretvara u industrijski i gura ga kao posrednika između sebe i anorganske prirode kojom ovladava. On stupa pored procesa proizvodnje umjesto da bude njegov glavni agent.

U tom se preobražaju kao kamen temeljac proizvodnje i bogatstva ne pojavljuje niti neposredan rad koji čovjek sâm obavlja, niti vrijeme koje on radi, već prisvajanje njegove vlastite opće proizvodne snage, njegovo poznavanje prirode i ovladavanje njom putem njegova postojanja kao društvenog organizma — jednom riječju razvitak društvenog individuuma. *Krada tudeg radnog vremena, na čemu počiva sadašnje bogatstvo*, izgleda bijedna osnovica prema toj novorazvijenoj koju je stvorila sama velika industrija. Čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude velik izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost — mjera upotrebne vrijednosti. *Višak rada mase* prestao je da bude uslov za razvitak općeg bogatstva, upravo kao i *nerad malobrojnih* za razvitak općih moći ljudskog mozga. Time se ruši proizvodnja koja počiva na razmjenskoj vrijednosti i sam neposredni materijalni proces proizvodnje dobija oblik koji se oslobodio nemaštine i suprotnosti. Slobodan razvitak individualnosti, i stoga ne reduciranje potrebnog radnog vremena da bi se stvorio višak rada, već uopće redukcija potrebnog rada društva na minimum, čemu tada odgovara umjetničko, naučno itd. razvijanje individua zahvaljujući za sve njih oslobođenom vremenu i stvorenim sredstvima.

Sam kapital je djelatna protivurječnost time što on ometa da se radno vrijeme reducira na minimumu, dok s druge strane postavlja radno vrijeme kao jedinu mjeru i izvor bogatstva. On zato smanjuje radno vrijeme u obliku potrebnog vremena da bi ga povećavao u obliku suvišnog, zato postavlja suvišno radno vrijeme u sve većoj mjeri kao uslov — *question de vie et de mort*¹ — za potrebno. S jedne strane, dakle, on oživljava sve snage nauke i prirode, kao i društvenog grupiranja i društvenog ophođenja kako bi stvaranje bogatstva učinio (relativno) nezavisnim od radnog vremena upotrijebljenog za to stvaranje. S druge strane, on hoće da te tako stvorene ogromne društvene snage mjeri radnim vremenom i da ih satjera u granice koje se traže kako bi se već stvorena vrijednost održala kao vrijednost. Proizvodne snage i društveni odnosi — oboje različite strane razvitka društvenog individuuma — izgledaju kapitalu samo kao sredstvo, i za njega i jesu samo sredstvo da bi proizvodio polazeći od svoje ograničene osnovice. Ali in fact oni su materijalni uslovi za njeno dizanje u zrak.

¹ pitanje života i smrti

»Nacija je istinski bogata ako se umjesto 12 sati radi 6 sati. *Wealth*¹ nije raspolaganje viškom radnog vremena« (realno bogatstvo), »već *disposable time*² izvan onog upotrebljenog u neposrednoj proizvodnji, za *svaki individuum* i za cijelo društvo«. (*The Source and Remedy*³ etc. 1821, p. 6)^[13]

Priroda ne gradi strojeve, ni lokomotive, željeznice, *electric telegraphs*, *selfacting mules*⁴ etc. Oni su proizvodi čovjekove radinosti; prirodni materijal pretvoren u organe čovjekove volje nad prirodom ili njegove djelatnosti u prirodi. *Oni su organi čovjekovog mozga stvoreni čovjekovom rukom*, opredmećena snaga znanja. Razvitak stalnog kapitala pokazuje u kojoj je mjeri opće društveno znanje, *knowledge*, postalo *neposrednom proizvodnom snagom*, i u kojoj su mjeri stoga i uslovi samog životnog procesa društva došli pod kontrolu općeg uma⁵ i preobraženi u skladu s njim. U kojoj su mjeri proizvedene društvene proizvodne snage ne samo u obliku znanja, već i kao neposredni organi društvene prakse; realnog životnog procesa.

13. [Slobodno vrijeme kao mjera bogatstva]

Razvitak stalnog kapitala još s jedne strane pokazuje stupanj razvika bogatstva uopće ili razvika kapitala: Predmet proizvodnje usmjerene neposredno na upotrebnju vrijednost, a isto tako neposredno na razmjensku vrijednost jest sam proizvod koji je određen za potrošnju. Dio proizvodnje usmjeren na proizvodnju stalnog kapitala ne proizvodi neposredne predmete potrošnje, niti neposredne razmjenske vrijednosti, bar ne razmjenske vrijednosti koje se mogu neposredno realizirati. *Od već postignutog stupnja produktivnosti — od toga da li je jedan dio vremena proizvodnje dovoljan za neposrednu proizvodnju — zavisi, dakle, da li će se jedan sve veći dio vremena proizvodnje upotrebljavati za proizvodnju sredstava za proizvodnju.*

Za to je potrebno da društvo može pričekati, da ono velik dio već stvorenog bogatstva može uskratiti kako neposrednoj potrošnji, tako i proizvodnji određenoj za neposrednu potrošnju, kako bi taj dio upotrijebilo za rad koji nije *neposredno proizvođen* (unutar samog materijalnog procesa proizvodnje). Ovo iziskuje visoki nivo već postignute produktivnosti i relativnog izobilja, i to visoki nivo koji je direktno razmjerni promjeni optičajnog kapitala u stalni kapital. Kao što *veličina relativnog viška rada zavisi od produktivnosti potrebnog rada, tako veličina radnog vremena — i živog i opredmećenog — upotrebljenog za proizvodnju stalnog kapitala zavisi od produktivnosti radnog vremena predviđenog za direktnu proizvodnju proizvoda.*

¹ Bogatstvo — ² Raspoloživo (slobodno) vrijeme — ³ Izvor i lijek nacionalnih teškoća (naslov anonimne socijalističke brošure objavljene u Londonu 1821) — ⁴ Električne telegrafe, automatske predilice itd. — ⁵ general intellect

Višak stanovništva (s toga stanovišta), kao i *višak proizvodnje*, uslovi su za ovo. To znači, rezultat vremena upotrijebljenog za neposrednu proizvodnju mora biti relativno prevelik da bi bio neposredno potreban za reprodukciju kapitala upotrijebljenog u tim industrijskim granama. *Sto manje stalni kapital* donosi neposredne plodove, što manje zadire u *neposredni proces proizvodnje*, to veći mora biti taj relativni *višak stanovništva* i *višak proizvodnje*; dakle ima ga više za građevne željeznice, kanala, vodovoda, telegrafa itd. nego za mašineriju koja se upotrebljava direktno u samom neposrednom procesu proizvodnje. Otud (na što ćemo se vratiti kasnije) u stalnoj prekomjernoj ili nedovoljnoj proizvodnji moderne industrije — stalna kolebanja i grčevi od nerazmjera u kojem se čas previše, a čas premalo optičajnog kapitala pretvara u stalni kapital.

[*Stvaranje velike količine slobodnog vremena* — izvan potrebnog radnog vremena — za društvo uopće i za svakog njegovog člana (tj. prostor za razvoj punih proizvodnih snaga pojedinaca, a dakle i društva), to stvaranje ne-radnog vremena na stanovištu kapitala, kao i na svim ranijim stupnjevima, pokazuje se kao ne-radno vrijeme, slobodno vrijeme za neke. Kapital tome dodaje da on svim sredstvima umjetnosti i nauke povećava višak radnog vremena mase, jer se njegovo bogatstvo sastoji direktno u prisvajanju viška radnog vremena, jer je njegov *cilj direktno vrijednost*, a ne upotrebna vrijednost.

Kapital tako i nehotice pridonosi stvaranju pretpostavki društvenog slobodnog vremena, pretpostavki da bi se radno vrijeme za cijelo društvo reduciralo na sve manji minimum i time vrijeme sviju oslobodilo za njihov vlastiti razvoj. Međutim, njegova je tendencija uvijek, s jedne strane, da *stvara slobodno vrijeme*, a s druge strane, da *ga pretvara u višak rada*. Uspijeva li mu prvo previše dobro, počinje trpjeti od viška proizvodnje i tada se potreban rad prekida, jer *kapital ne može* da oplodi nikakav *višak rada*.

Što se više razvija ta protivurječnost, to se više ispostavlja da se porast proizvodnih snaga ne može više vezati uz prisvajanje tuđeg viška rada, već da sama radnička masa mora prisvajati svoj višak rada. Ako to ona učini — i ako *slobodno vrijeme* time izgubi *antagonističku egzistenciju*, — tada će, s jedne strane, potrebno radno vrijeme dobiti svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma, a s druge će strane razvoj društvene proizvodne snage rasti tako brzo da će, premda će sada proizvodnja biti sračunata na bogatstvo svih, rasti i *slobodno vrijeme* svih. Jer pravo bogatstvo jest razvijena proizvodna snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada više nipošto neće biti radno vrijeme, nego slobodno vrijeme. *Radno vrijeme kao mjera bogatstva* pretpostavlja da je samo bogatstvo zasnovano na siromaštvu i da slobodno vrijeme egzistira u *suprotnosti* i *zahvaljujući suprotnosti prema višku radnog vremena*. To, drugim riječima, znači postavljanje cijelog vremena individuuma kao radnog vremena i stoga degradaciju individuuma na golog radnika, njegovo potčinjavanje pod rad. *Zato sad najrazvijenija maši-*

nerija prisiljava radnika da radi duže nego divljak ili duže nego što je i sam radio s najjednostavnijim, najgrubljim oruđima.

•Kad bi cijeli rad jedne zemlje bio dovoljan samo da osigura izdržavanje cijelog stanovništva, ne bi bilo *viška rada*, i prema tome ničeg što bi se moglo akumulirati kao kapital. Ako ljudi proizvode u jednoj godini dovoljno za izdržavanje u toku dvije godine, jednogodišnja potrošnja mora propasti ili ljudi moraju na godinu dana prestati s proizvodnim radom. Ali *vlasnici viška proizvoda ili kapitala . . . zapošljavaju ljude na nečem što nije direktno i neposredno produktivno*, npr. na izradi mašinerije. Tako to ide dalje. (*The Source and Remedy of the National Difficulties*¹)

[Kao što s razvitkom velike industrije baza na kojoj ona počiva, prisvajanje tuđeg radnog vremena, prestaje biti odnosno stvarati bogatstvo, tako s tim razvitkom i *neposredni rad* kao takav prestaje da bude baza proizvodnje, mijenjajući se, s jedne strane, u više nadzornu i regulatorsku djelatnost, a zatim također i zbog toga što proizvod prestaje da bude proizvod pojedinačnog neposrednog rada i kao proizvođač se naprotiv pojavljuje *kombinirana društvena djelatnost*.

•Kad je razvijena podjela rada, gotovo svaki rad pojedinog individuuma je dio neke cjeline i *nema nikakvu vrijednost ni korisnost sam po sebi. Nema ničega za čim bi radnik mogao da posegne i kaže: ovo je moj proizvod, ovo ću zadržati za sebe.* (*Labour defendend*²)

U neposrednoj razmjeni pojavljuje se pojedinačni neposredni rad kao realiziran u nekom posebnom proizvodu ili dijelu proizvoda, a njegov zajednički društveni karakter — njegov karakter kao opredmećenja općeg rada i zadovoljenja opće potrebe — postavljen je samo razmjenom. Naprotiv u procesu proizvodnje velike industrije, kao što, s jedne strane, potčinjavanje prirodnih sila društvom razumu predstavlja pretpostavku proizvodne snage sredstva za rad razvijenog u automatski proces, *tako je, s druge strane, rad pojedinca u neposrednom postojanju rada postavljen kao ukinuti pojedinačni rad, tj. kao društveni rad. Tako otpada i druga baza ovog načina proizvodnje.*

U samom procesu proizvodnje kapitala radno vrijeme koje se upotrebljava na proizvodnju stalnog kapitala odnosi se prema vremenu koje se upotrebljava za proizvodnju optičajnog kapitala kao *višak radnog vremena prema potrebnom vremenu*. U onoj mjeri u kojoj je proizvodnja usmjerena na zadovoljenje neposredne potrebe produktivnija, veći dio proizvodnje može biti usmjeren na zadovoljenje potreba same proizvodnje ili na proizvodnju sredstava za proizvodnju. Ukoliko je proizvodnja *stalnog kapitala* i s materijalne strane neposredno usmjerena ne na proizvodnju neposrednih upotrebnih vrijednosti, niti na proizvodnju vrijednosti koje su potrebne za neposrednu reprodukciju

¹ Izvor i lijek nacionalnih teškoća — ² Odbrana rada

kapitala (koje, dakle, u samom stvaranju vrijednosti opet relativno predstavljaju upotrebnu vrijednost), nego na proizvodnju sredstava za stvaranje vrijednosti, dakle ne na vrijednost kao neposredan predmet, nego na stvaranje vrijednosti, na sredstva za oplodnju kao neposredni predmet proizvodnje (pri čemu je proizvodnja vrijednosti materijalno u samom predmetu proizvodnje postavljena kao cilj proizvodnje, kao cilj opredmećenja proizvodne snage, snage kapitala koja proizvodi vrijednost), kapital se u proizvodnji *stalnog kapitala u višem stupnju nego u proizvodnji opticajnog kapitala postavlja kao samosvrha* i pokazuje efikasan kao *kapital*. S te strane je zato i dimenzija koju stalni kapital već posjeduje i koju njegova proizvodnja zauzima u ukupnoj proizvodnji *mjerilo razvika* bogatstva zasnovanog na kapitalističkom načinu proizvodnje.

•Broj radnika zavisi toliko od opticajnog kapitala, koliko zavisi od količine proizvodâ koegzistirajućeg rada koju radnici smiju da potroše.« (*Labour defended*)

Gore navedena mjesta iz djela raznih ekonomista odnose se sva na stalni kapital kao na onaj dio kapitala koji je uključen u proces proizvodnje.

•Opticajni kapital se troši, a stalni kapital se samo upotrebljava u velikom procesu proizvodnje.« (*Economist*, VI, 1).

To je pogrešno i vrijedi samo za onaj dio opticajnog kapitala koji stalni kapital utroši za pomoćne materije. »U velikom procesu proizvodnje«, ako se on promatra kao neposredni proces proizvodnje, troši se samo *stalni kapital*. Ali trošiti u procesu proizvodnje znači doista *rabiti, habati*.

Nadalje, *veću trajnost stalnog kapitala* ne treba shvatiti čisto materijalno. Željezo i drvo od kojih je napravljen krevet na kojem spavam, kamen od kojeg je sagrađena kuća u kojoj stanujem, mramorna statua kojom je ukrašena neka palača — jednako su trajni kao i željezo i drvo itd. koji su upotrebljeni za mašineriju. Ali *trajnost* je kod oruda, kod sredstva za proizvodnju, uslov ne samo iz tehničkih razloga, zato što su metali itd. glavni materijal svake mašinerije, već i zato što je oruđe određeno da u ponovljenim procesima proizvodnje neprestano igra istu ulogu. Njegovu trajnost kao sredstva za proizvodnju neposredno zahtijeva njegova upotrebna vrijednost. Što češće bi se ono moralo obnavljati, to bi bilo skuplje, to bi se veći dio kapitala morao na njega upotrijebiti beskorisno. Njegovo trajanje je njegovo postojanje kao sredstva za proizvodnju. Njegovo trajanje je povećanje njegove proizvodne snage. Naprotiv, kod opticajnog kapitala, uoliko se ne pretvara u stalni kapital, trajnost nipošto nije povezana sa samim činom proizvodnje i, dakle, nije pojmovno postavljeni moment. To što se neki od predmeta bačenih u fonds de consommation¹, zbog toga što se polaganije

¹ fond potrošnje

troše i mogu biti trošeni od mnogih individua radom, određuju opet kao stalni kapital, u vezi je s daljnjim određenjima (izdavanje u najam umjesto prodaje, kamata itd.), o čemu ovdje još nije riječ.

«Od općeg uvođenja mehanizma bez duše u britansku manufakturu postupa se s ljudima s malim izuzecima kao sa sekundarnim i podređenim strojem, i mnogo se više pažnje poklanja usavršavanju sirovina od drva i metalâ nego usavršavanju tijela i duha.» (Robert Owen: *Essays on the formation of the human character*,¹ London, 1840, p. 31.)

14. [Ukidanje suprotnosti između radnog i slobodnog vremena]

[Prava ekonomija — ušteta — sastoji se u uštedi radnog vremena (u minimumu, i redukciji na minimum, troškova proizvodnje); ali ta ušteta je identična s razvitkom proizvodne snage. Dakle, nipošto ne odricanje od uživanja,² već razvijanje power,³ sposobnosti za proizvodnju, i stoga razvijanje kako sposobnosti tako i sredstava uživanja. Sposobnost uživanja je uslov za uživanje, dakle njegovo prvo sredstvo, i ta je sposobnost razvijanje jedne individualne predispozicije, proizvodna snaga.

Ušteta radnog vremena jednaka je povećanju slobodnog vremena, tj. vremena za pun razvitak individuumâ, razvitak koji sa svoje strane djeluje povratno na proizvodnu snagu rada kao najveća proizvodna snaga. Sa stanovišta neposrednog procesa proizvodnje taj se razvitak može promatrati kao proizvodnja *capital fixe*-a⁴; taj *capital fixe* being man himself.⁵

Da uostalom samo neposredno radno vrijeme ne može ostati u apstraktnoj suprotnosti prema slobodnom vremenu — kako se ono pojavljuje sa stanovišta građanske ekonomije — razumije se samo po sebi. Rad ne može postati igra, kako to hoće Fourier, kojem ostaje velika zasluga što je za krajnji cilj proglasio prevazilaženje ne samo raspodjele, već i samog načina proizvodnje u viši oblik. Slobodno vrijeme — koje je i dokolica i vrijeme za višu djelatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt, i kao taj drugi subjekt on tada ulazi i u neposredni proces proizvodnje. Taj je proces u isti mah disciplina u odnosu na čovjeka koji nastaje i djelatnost, eksperimentalna nauka, materijalno stvaralačka i opredmećujuća se nauka u odnosu na nastalog

¹ Ogleđi o formiranju ljudskog karaktera — ² *Genus* znači «užitak», ali i «potreba, potrošnja». Marx upotrebljava tu riječ ponekad u jednom, a ponekad u drugom značenju, no najčešće tako da se u isti mah osjećaju oba. Stoga se najčešće najbolje prevodi riječju «uživanje», koja ima istu dvoznačnost (uživanje u nečem i uživanje nečega). — ³ moći — ⁴ stalnog kapitala — ⁵ pri čemu je taj stalni kapital sam čovjek

čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva. Za oba, ukoliko rad zahtijeva praktičnu upotrebu ruku i slobodno kretanje, kao u poljoprivredi, to je u isti mah i tjelesna vježba.

Kao što nam se tek postupno razotkrio sistem građanske ekonomije, tako i njena samonegacija, koja je njen posljednji rezultat. Mi sada još imamo posla s neposrednim procesom proizvodnje. Promatramo li građansko društvo u cjelini, uvijek se kao posljednji rezultat društvenog procesa proizvodnje pojavljuje samo društvo, tj. sam čovjek u svojim društvenim odnosima. Sve što ima čvrst oblik, kao proizvod itd., pojavljuje se samo kao moment, prolazan moment u tom kretanju. Sam neposredni proces proizvodnje pojavljuje se ovdje samo kao moment. Uslovi i opredmećenja procesa sami su ravnomjerno njegovi momenti, a kao njegovi subjekti pojavljuju se samo individue, ali individue u međusobnim odnosima, koje one isto tako reproduciraju kao i nanovo produciraju. To je njihov vlastiti neprestani proces kretanja u kojem se one obnavljaju u jednakoj mjeri kao i svijet bogatstva što ga stvaraju.]

15. [Owenovo historijsko shvaćanje industrijske (kapitalističke) proizvodnje]

(U svojim *«Six lectures delivered in Manchester 1837»*¹ Owen govori o razlici između radnika i kapitalista što je kapital stvara samim svojim porastom (i većim širenjem, što ga kapital postiže tek u krupnoj industriji, koja je povezana s razvitkom stalnog kapitala); ali on tvrdi da je razvitak kapitala *nužan uslov* društvenog preobražaja i priča o samom sebi:

«Upravo postepeno učeći da stvara i vodi neke od tih velikih» (manufakturnih) «poduzeća, vaš je predavač» (sam Owen) «naučio da shvaća velike zablude i mane prošlih i sadašnjih pokušaja da se poprave karakter i položaj njegovih sugrađana.» (p. 58)

Ovdje navodimo to cijelo mjesto, da bismo ga iskoristili drugom prilikom.

«Proizvođači stvorenog bogatstva mogu se podijeliti na radnike s mekim i na radnike s tvrdim materijalima, oćenito pod neposrednom upravom gazda čija je svrha da zarađuju novac pomoću rada onih koje zapošljavaju. Prije uvođenja kemijskog i mehaničkog manufakturnog sistema operacije su izvođene u ograničenim razmjerima; bilo je puno malih gazda, svaki s malim brojem nadničara, koji su očekivali da će s vremenom i sami postati male gazde. Oni su obično jeli za istim stolom i živjeli su zajedno; među njima je vladao duh i osjećaj jednakosti. Od vremena kad je naučna moć počela da se široko primjenjuje u manufakturi u

¹ *Sest predavanja održanih u Manchesteru 1837*

tom je pogledu došlo do postepene promjene. Gotovo sve manufakture, da bi bile uspješne, moraju se sad izvoditi ekstenzivno i s velikim kapitalom; male gazde s malim kapitalima sada imaju vrlo malo izgleda na uspjeh, napose u manufaktura-
ma s mekim materijalima kao što su pamuk, vuna, lan itd.; sada je u stvari evi-
dentno da će dok se održava sadašnja klasifikacija društva i način vođenja poslovnog
života, male gazde biti sve više i više potiskivane od vlasnika velikih kapitala, te
da prijašnja razmjerno sretnija jednakost među proizvođačima mora ustupiti mjesto
najvećoj nejednakosti između gazda i radnika, kakve nije bilo nikad ranije u po-
vjesti čovječanstva. Veliki kapitalist sada se uzdigao u poziciju zapovjedničkog
lorda koji indirektno upravlja zdravljem, životom i smrću svojih robova po svojoj
volji. Tu moć on dobiva putem kombinacije s drugim velikim kapitalistima koji
su angažirani u istom interesu s njim i tako uspješno podređuje svojoj svrsi one
koje zapošljava. Veliki kapitalist sada pliva u bogatstvu čiju pravu upotrebu nije
naučio niti je poznaje. Pomoću svog bogatstva on je stekao moć. Njegovo bogatstvo
i njegova moć zaslijepljuju njegov um; čak i kada najžešće ugnjetava, on vjeruje da
čini milost . . . Njegove sluge, kako ih zovu, u stvari njegovi robovi, dovedeni su
do najbeznađnije degradacije; većina njih lišena je zdravlja, kućnog konfora, do-
kolicice i nekadašnjih zdravih užitaka na čistom zraku. Pretjeranim iscrpljivanjem
svojih snaga, što je posljedica dugih, razvučenih monotonih zaposlenja, oni postaju
neumjereni i nesposobni za mišljenje ili refleksiju. Oni ne mogu imati nikakve fi-
zičke, intelektualne ili moralne zabave osim onih najgorih; sva stvarna zadovoljstva
života njima su daleka. Život što ga vrlo velik dio radnika provodi pod sadašnjim
sistemom jednom riječju nije vrijedan da ga čovjek ima.

Ali pojedinci nisu krivi za promjene iz kojih sve to rezultira; *te se promjene
vrše pravilnim prirodnim tokom i predstavljaju pripremne i nužne stupnjeve za veliku
i važnu socijalnu revoluciju koja* je u toku. Bez velikih kapitala ne mogu se osnivati
velika poduzeća, ljude ne bi bilo moguće navesti da shvate ostvarljivost novih kombi-
nacija kako bi se osigurao superiorni karakter svima i proizvodnja većeg godišnjeg
bogatstva, nego što ga svi mogu potrošiti; kao ni to da i bogatstvo treba da bude
više vrste od onoga koje se dosad općenito proizvodilo.* (l.c. 56, 57)

*Upravo taj novi kemijski i mehanički sistem proizvodnje sad proširuje ljud-
ske sposobnosti i priprema ljude da shvate i prihvate druge principe i drugu praksu
i da tako ostvare najblagotvorniju promjenu u poslovima što ju je svijet ikad upo-
znao. Taj novi sistem proizvodnje sad stvara potrebu za drugačijom i višom kla-
sifikacijom društva.* (l. c. 58)

16. Oblici kapitala i prirodni faktori

Ranije smo spomenuli da proizvodna snaga (stalni kapital predaje
vrijednost samo tada, jer samo tada i ima vrijednost, ako je sama ta
proizvodna snaga proizvedena, ukoliko i ona sama predstavlja određenu
količinu opredmećenog radnog vremena. Ali tu ulaze i prirodni faktori,
kao voda, zemljište (naročito ono), rudnici itd. koji su prisvojeni,
dakle posjeduju razmjensku vrijednost i stoga kao vrijednosti ulaze u

račun troškova proizvodnje. Jednom riječju, tu ulazi zemljišno vlasništvo (koje obuhvaća zemlju, rudnike, vodu). Vrijednost sredstava proizvodnje koja nisu proizvod rada još ne spada ovamo, jer ona ne proizlaze iz razmatranja samog kapitala. Ona se za kapital pojavljuju prije svega kao dana, historijska pretpostavka. I kao takva mi ih i ostavljamo ovdje. Tek prema kapitalu modificirani oblik zemljišnog vlasništva — ili prirodnih faktora kao veličina koje određuju vrijednost — spada u razmatranje sistema građanske ekonomije. Za razmatranje kapitala na tački do koje smo stigli ne mijenja se ništa ako se zemlja itd. razmatraju kao oblik stalnog kapitala.

Kako *stalni kapital* u smislu proizvedene proizvodne snage, kao agent proizvodnje, povećava masu upotrebničkih vrijednosti stvorenih u određenom vremenu, to on ne može rasti, ako ne rastu sirovine koje on prerađuje (u manufakturnoj industriji. U ekstraktivnoj industriji kao što su ribarstvo i rudarstvo rad se sastoji u pukom savladavanju prepreka koje je potrebno za vađenje i prisvajanje sirovina ili primarnih proizvoda. Sirovine za proizvodnju ne prerađuju se, već se u stvari prisvaja postojeći sirovi proizvod. Naprotiv u poljoprivredi sirovina je sama zemlja, optičajni kapital je sjeme itd.). Primjena stalnog kapitala u većem mjerilu pretpostavlja dakle proširenje onog dijela optičajnog kapitala koji se sastoji od sirovina; dakle pretpostavlja porast kapitala uopće. To isto tako pretpostavlja (relativno) opadanje onog dijela kapitala koji se razmjenjuje za živi rad.

U *capital fixe*¹ kapital ni materijalno ne postoji samo kao opredmećeni rad, namijenjen da služi kao sredstvo za novi rad, već i kao vrijednost čija je upotrebna vrijednost stvaranje novih vrijednosti. Postojanje stalnog kapitala je dakle *lat egrohen*² njegovo postojanje kao proizvodnog kapitala. Zato se već dostignuti stupanj razvoja načina proizvodnje koji počiva na kapitalu — ili to koliko je sâm kapital kao uslov svoje vlastite proizvodnje već pretpostavljen, odnosno sebe pretpostavio — mjeri postojećim opsegom stalnog kapitala; ne samo njegovom količinom, već isto tako i kvalitetom.

Najzad: U stalnom kapitalu društvena proizvodna snaga rada postavljena je kao svojstvo inherentno kapitalu: *kao naučna moć i kao kombinacija društvenih snaga u procesu proizvodnje, a konačno i kao umješnost prenijeta iz neposrednog rada u stroj, u mrtvu proizvodnu snagu*. Naprotiv, u *optičajnom kapitalu* kao *svojstvo kapitala* pojavljuje se razmjena rada, razmjena raznih grana rada, njihovo isprepletanje i stvaranje sistema, koegzistencija proizvodnog rada.*

* Određenja sirovine, proizvoda, oruđa za proizvodnju mijenjaju se prema namjeni što je upotrebne vrijednosti dobijaju u samom procesu proizvodnje. Ono što se može promatrati kao gola sirovina (sigurno ne poljoprivredni proizvodi,

¹ stalnom kapitalu — ² u pravom smislu

Četvrto:

Sad treba da razmotrimo druge odnose stalnog i opticajnog kapitala.

Rekli smo gore da je u *opticajnom kapitalu* kao svojstvo kapitala postavljen društveni odnos različitih oblika rada jednog prema drugom, kao u stalnom kapitalu društvena proizvodna snaga rada.

«Opticajni kapital neke nacije čine novac, sredstva za život, sirovine i gotovi proizvodi.» (*Adam Smith*, t. II, p. 218)

S novcem je Smith u nedoumici da li da ga nazove opticajnim ili stalnim kapitalom. Ukoliko novac stalno služi samo kao instrument prometa, koji je i sam moment sveukupnog procesa proizvodnje, on je *stalni kapital* — kao instrument prometa. Ali sama njegova upotrebnost sastoji se u tome da samo cirkulira i nikad ne ulazi ni u pravi proces proizvodnje ni u individualnu potrošnju. To je dio kapitala koji je neprestano fiksiran u prometnoj fazi i s te strane to je naj-

koji su svi reproducirani i to ne samo reproducirani u svom prvobitnom obliku, već i u samom svom prirodnom postojanju, modificirani prema ljudskim potrebama. Navodi iz Hodgesa itd. Proizvodi čisto ekstraktivne industrije, kao npr. uglj, metali, sami su rezultat rada potrebnog ne samo da se oni dopreme na svijetlo dana, već da se i sami kao kod metala, najprije dovedu u oblik u kojem mogu poslužiti kao sirovine za industriju. Ali oni se ne reproduciraju, jer još zasad ne znamo da pravimo metale) i samo je proizvod rada.

Proizvod jedne industrije je sirovina za drugu *et vice versa*.¹ Samo orude proizvodnje je proizvod jedne industrije a služi kao orude proizvodnje tek u drugoj. Otpadak jedne industrije je sirovina za drugu. U poljoprivredi jedan dio proizvoda (sjeme, stoka itd.) sam se pojavljuje kao sirovina u toj istoj oblasti; prema tome kao ni sam stalni kapital nikad ne izlazi iz procesa proizvodnje; dio poljoprivrednih proizvoda koji je namijenjen za hranjenje stoke može se smatrati pomoćnom materijom; ali sjeme se reproducira u procesu proizvodnje dok se orude kao takvo u njemu troši. Ne bi li se i sjeme, s obzirom da ono uvijek ostaje u procesu proizvodnje, jednako kao i radna stoka, moglo isto kao i radna stoka promatrati kao stalni kapital? Ne, jer bi se inače sve sirovine morale promatrati kao stalni kapital. Sirovina je kao takva uvijek obuhvaćena procesom proizvodnje.

Najzad, proizvodi koji ulaze u direktnu potrošnju ponovo izlaze iz potrošnje kao sirovine za proizvodnju, đubrivo u prirodnom procesu itd. papir iz krpa itd.; ali drugo, njihova potrošnja reproducira samog individuuma u određenom načinu postojanja, a ne samo u njegovoj neposrednoj životnosti, i u određenim društvenim odnosima. Stoga konačno prisvajanje od strane individua, koje se vrši u procesu potrošnje, reproducira individue u onim prvobitnim odnosima u kojima se oni nalaze prema procesu proizvodnje i jedan prema drugom; reproducira njih u njihovom društvenom postojanju, jednako kao i njihovo društveno postojanje — društvo koje se pojavljuje isto toliko kao subjekt i kao rezultat tog velikog ukupnog procesa.

¹ i obrnuto

potpuniji oblik optičajnog kapitala; s druge strane, kako je kao instrument fiksiran, on je *stalni kapital*.

Ako je riječ o razlici između *stalnog i optičajnog kapitala* s obzirom na individualnu potrošnju, to je ona dana već time što *stalni kapital* ne ulazi u promet kao upotrebna vrijednost. (Od sjemena u poljoprivredi, jer se ono umnožava, jedan dio ulazi u promet kao upotrebna vrijednost.) Neulaženje-u-promet-kao-upotrebna-vrijednost pretpostavlja da kapital ne postaje predmetom individualne potrošnje.

17. [Vrijeme obrta i reprodukcija stalnog i optičajnog kapitala]

«*Stalni kapital*» služi stalno uvijek iznova za istu operaciju, »i što je veći broj tih ponavljanja to više oruđe, stroj ili mašinerija ima pravo na naziv stalnog kapitala.« (De Quincey, X, 4) Ako se neki kapital sastoji od 10 000 f. st., od čega je 5 000 stalni, a 5 000 optičajni, i ako se posljednji obrne 1 put u 1 godini, a prvi 1 put u 5 godina, tada se dakle obrne 5 000 ili $\frac{1}{2}$ ukupnog kapitala 1 put u jednoj godini. U istoj godini obrne se $\frac{1}{5}$ stalnog kapitala ili 1 000 f. st.; u 1 godini obrne se dakle 6 000 f. ili $\frac{3}{5}$ ukupnog kapitala. Otud se $\frac{3}{5}$ ukupnog kapitala obrne za $\frac{12}{3}$ mjeseci, a cijeli kapital za $\frac{12 \cdot 5}{3}$ mjeseci, za $\frac{60}{3} = 20$ mjeseci = 1 godina i 8 mjeseci. Za 20 mjeseci obrnuo se ukupan kapital od 10 000 f. st., mada se stalni kapital nadoknađuje tek za 5 godina. Ipak to vrijeme obrta vrijedi samo za ponavljanje procesa proizvodnje i tako za stvaranje viška vrijednosti, a ne za samu reprodukciju kapitala. Ako kapital rjeđe počinje proces iznova (vraća se iz prometa u oblik stalnog kapitala), on se tim češće vraća u oblik optičajnog kapitala. Ali time sam kapital nije nadoknađen.

Tako je to i kod samog optičajnog kapitala. Ako se neki kapital od 100 obrne 4 puta u godini i zato donese 20%, jednako kao neki kapital od 400 koji se obrne samo jedanput, ipak je prvi kapital kao i prije na kraju godine 100, a drugi 400, premda je prvi kapital u proizvodnji upotrebni vrijednosti kao i u postavljanju viška vrijednosti djelovao kao 4 puta veći kapital. To što ovdje brzina obrta naknađuje veličinu kapitala uvjerljivo pokazuje da stvaranje vrijednosti kao i stvaranje viška vrijednosti određuje samo količina viška rada stavljenog u kretanje i rad općenito, a ne veličina kapitala za sebe. Kapital od 100 sukcesivno je tokom godine stavio u kretanje isto toliko rada kao i onaj od 400 i zato je stvorio i isti višak vrijednosti.

Ali evo u čemu je ovdje stvar. U gornjem primjeru optičajni kapital od 5 000 vraća se najprije sredinom prve godine, zatim krajem druge polovine; onda sredinom druge godine; u drugoj polovini druge (za prva 4 mjeseca) vraćeno je od toga 3333 $\frac{2}{3}$ f. st., a ostatak će biti vraćen krajem tog polugodišta.

Međutim, od stalnog kapitala vraćena je samo $\frac{1}{5}$ u prvoj godini, a $\frac{1}{5}$ u drugoj. U ruci vlasnika nalazi se krajem prve godine 6000 f.st., krajem druge 7000, treće 8000, četvrte 9000, pete 10 000. Tek krajem pete godine on je ponovo u posjedu svog ukupnog kapitala s kojim je otpočeo proces proizvodnje; premda je *pri proizvodnji viška vrijednosti njegov kapital djelovao kao da se sav obrtao za 20 mjeseci; tako se ukupni kapital reproducira tek za 5 godina.*

Prvo određenje obrta važno je za odnos u kojem se kapital oploduje, ali drugo unosi jedan nov odnos, kojeg kod opticajnog kapitala uopće nema. Kako opticajni kapital ulazi sav u promet i sav se iz njega vraća, on se kao kapital reproducira isti broj puta koliko se realizira kao višak vrijednosti ili kao višak kapitala. Ali kako stalni kapital nikad ne ulazi u promet kao upotrebnna vrijednost, a kao vrijednost ulazi u promet samo u onoj mjeri u kojoj se troši kao upotrebnna vrijednost, on nipošto još nije reproduciran čim je postavljen višak vrijednosti određen prosječnim vremenom obrta ukupnog kapitala.

Obrt opticajnog kapitala mora se izvršiti 10 puta za 5 godina, prije nego se reproducira stalni kapital; tj. period vraćanja opticajnog kapitala mora se ponoviti 10 puta dok se period stalnog kapitala ponovi jedanput a *ukupan prosječan obrt kapitala — 20 mjeseci — mora se ponoviti 3 puta prije nego što se reproducira stalni kapital.* Dakle, čim je veći dio kapitala koji se sastoji od stalnog kapitala — tj. čim više kapital djeluje u načinu proizvodnje koji mu odgovara, s velikom upotrebom proizvedene proizvodne snage — i čim je trajniji stalni kapital, tj. čim je duže vrijeme njegove reprodukcije, čim više njegova upotrebnna vrijednost odgovara njegovom određenju — tim češće onaj dio kapitala koji je određen kao opticajni mora ponavljati *period svog obrta i tim je duže ukupno vrijeme koje je kapitalu potrebno da bi prevalio svoju ukupnu prometnu stazu.*

Zato je za kapital s razvojem onog njegovog dijela koji je određen kao stalni kapital *kontinuitet* proizvodnje postao spoljašnja nužnost. Za opticajni kapital je *prekid, ako ne traje tako dugo da bi uništio njegovu upotrebnnu vrijednost, samo prekid u stvaranju viška vrijednosti. Ali za stalni kapital prekid, ukoliko se u međuvremenu njegova upotrebnna vrijednost nužno relativno neproduktivno uništava, tj. ne nadoknađuje kao vrijednost, predstavlja razaranja same njegove izvorne vrijednosti.* Stoga tek s razvitkom stalnog kapitala kontinuitet procesa proizvodnje koji odgovara pojmu kapitala postaje *conditio sine qua [non]* za njegovo održanje; dakle isto tako kontinuitet i neprestan porast potrošnje.

To je broj I. Ali broj II koji se tiče oblikovne strane još je važniji. Ukupno vrijeme kojim mjerimo obrt kapitala bila je godina, kao što je dan vremenska jedinica kojom mjerimo rad. Činili smo tako, prvo, zato što je godina manje više prirodno vrijeme reprodukcije ili trajanje proizvodne faze za reprodukciju većeg dijela biljnih sirovina koje se troše u industriji. Zato se obrt opticajnog kapitala određivao prema

broju obrta u godini kao ukupnom vremenu. U stvari optičajni kapital počinje svoju reprodukciju krajem svakog obrta i dok broj obrta tokom godine utječe na ukupnu vrijednost, sudbina što je on doživljava tokom svakog obrta doduše djeluje na uslove pod kojima on iznova započinje reprodukciju, ali svaka reprodukcija za sebe jest jedan njegov potpun životni čin. Kad se kapital pretvorio natrag u novac, on se može npr. pretvoriti u uslove proizvodnje drukčije od onih prvih, može preći iz jedne grane proizvodnje u drugu, tako da se *reprodukcija, ako se promatra materijalno, neće ponoviti u istom obliku.*

Nastupom stalnog kapitala to se mijenja pa se ni vrijeme obrta kapitala ni jedinica kojom se mjeri njihov broj, godina, ne pojavljuju više kao mjera vremena za kretanje kapitala. Naprotiv sada se ta jedinica određuje *vremenom reprodukcije* koje iziskuje stalni kapital, dakle njegovim ukupnim vremenom prometa koje on treba da kao vrijednost uđe u promet i iz njega se vrati u svojoj ukupnoj vrijednosti. Reprodukcijski optičajnog kapitala mora se cijelo to vrijeme *dogadati i materijalno u istom obliku*, i broj njegovih nužnih obrta, tj. *obrti potrebnih za reprodukciju prvobitnog kapitala razdijeljen je na duži ili kraći niz godina*. Zbog toga je kao jedinica kojom se mjeri njegovi obrti postavljen *duži ukupan period* a njihovo *ponavljanje* sada je ne spoljašnje već nužno povezano s tom jedinicom. Prema Babbageu^[14] prosječna reprodukcija mašinerije u Engleskoj iznosi 5 godina; realna je stoga možda 10 godina. Ne može biti nikakve sumnje da ciklus kroz koji prolazi industrija, otkako se stalni kapital razvio u većem mjerilu, u jednom više ili manje desetgodišnjem razdoblju stoji u vezi s tom tako određenom *fazom cjelokupne reprodukcije kapitala*. Naći ćemo i druge određujuće razloge. Ali ovo je jedan. I ranije je bilo dobrih i loših vremena za industriju, kao i za žetve (poljoprivredu). Ali više-godišnji industrijski ciklus podijeljen na karakteristične periode, epohe svojstven je velikoj industriji.

Sad dolazimo do nove razlike broj III.

Optičajni kapital izbačen je iz procesa proizvodnje u promet u obliku proizvoda, novostvorene upotrebne vrijednosti, on je potpuno ušao u promet; pretvorivši se ponovo u novac vrijednost proizvoda (cijelo u proizvodu opredmećeno radno vrijeme, potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena) potpuno se realizirala, a time se isto tako realizirao i višak vrijednosti i ispunili su se svi uslovi reprodukcije. S realizacijom cijene robe bili su ispunjeni svi ti uslovi i proces je mogao početi iznova. Međutim, ovo vrijedi samo za onaj dio optičajnog kapitala koji ulazi u veliki promet. Što se tiče njegovog drugog dijela, koji neprekidno prati sam proces proizvodnje, prometa onog dijela optičajnog kapitala koji se pretvara u najamninu, to naravno zavisi od toga da li je rad upotrijebljen za proizvodnju stalnog ili optičajnog kapitala, hoće li se ta najamnina zamijeniti nekom upotrebnom vrijednošću koja ulazi u promet ili neće.

Stalni kapital, naprotiv, ne cirkulira sam kao upotrebna vrijednost,

već samo u onoj mjeri u kojoj se u procesu proizvodnje troši kao upotrebna vrijednost, ulazi kao vrijednost u prerađene sirovine (u manufakturi i poljoprivredi) ili u neposredno ekstrahirane sirovine (npr. u rudarstvu). Stalni kapital u svom razvijenom obliku vraća se, dakle, samo u ciklusu godina, koji obuhvaća niz obrta opticajnog kapitala. On se u proizvodu ne razmjenjuje odmah za novac, tako da bi se njegov proces reprodukcije poklapao s obrtom opticajnog kapitala. On samo sukcesivno ulazi u cijenu proizvoda i zbog toga se i kao vrijednost vraća samo sukcesivno. *On se vraća u dužim razdobljima fragmentarno, dok opticajni kapital cirkulira u kraćim razdobljima cijeli.* Ukoliko stalni kapital postoji kao takav, on se ne vraća, jer ne ulazi u promet; ukoliko ulazi u promet, on više ne postoji kao stalni kapital već sačinjava idealni sastavni dio vrijednosti opticajnog kapitala. Uopće on se vraća samo ukoliko se direktno ili indirektno *pretvara u proizvod, dakle u opticajni kapital.* Kako on nije nikakva neposredna upotrebna vrijednost za potrošnju, on ne ulazi u promet kao upotrebna vrijednost.

Taj različiti način obrtanja stalnog i opticajnog kapitala pokazat će se kasnije značajnim kao razlika između prodaje i iznajmljivanja, anuiteta, kamate i profita, zakupnine u njenim različitim oblicima i profita; neshvaćanje ove *samo formalne* razlike zavelo je, kao što ćemo vidjeti, Proudhona i njegovu družinu na najkonfuznije zaključke.

»*The Economist*« u svojim razmatranjima o posljednjoj krizi svodi cijelu razliku između stalnog i opticajnog kapitala na

»prodaju robe u *kratkom periodu i uz profit*«. (*Economist* broj 754, 6. februar 1858) i »proizvodnju dohotka dosta velikog da pokrije *troškove, rizik, amortizaciju i tržišnu kamatnu stopu*«.*

* *Rizik*, koji kod ekonomista igra ulogu pri određivanju profita (on očividno ne može igrati nikakvu ulogu kod viška dobiti, jer stvaranje viška vrijednosti ne raste niti postaje moguće uslijed toga što je kapital izložen riziku pri *realizaciji* tog viška vrijednosti), jest opasnost da kapital ne prođe kroz različite faze prometa ili da u jednoj od njih ostane fiksiran. Vidjeli smo da višak dobiti pripada troškovima proizvodnje, ako ne kapitala, a ono proizvoda. Nužnost za kapital da realizira taj višak dobiti ili njegov dio — nameće mu se kao vanjska prinuda dvojako. Kad se kamata i profit odvoje, kad, dakle, industrijski kapitalist mora da plaća kamatu, onda jedan dio viška dobiti predstavlja *troškove proizvodnje* u smislu kapitala, tj. sam pripada među njegove izdatke. S druge strane, da bi izbjegao opasnost obezvređenja koja mu prijete pri metamorfozama ukupnog procesa, kapital daje sam sebi prosječno osiguranje. Dio viška dobiti čini mu se samo kao kompenzacija za rizik koji preuzima da bi zaradio više novaca, rizik pri kojem može propasti i sama pretpostavljena vrijednost. U tom obliku realizacija viška dobiti javlja se u odnosu na kapital kao nužna da bi se osigurala njegova reprodukcija. Oba odnosa naravno ne određuju višak vrijednosti, već čine da se njegovo postavljanje pojavi kao spoljašnja nužnost za kapital, a ne samo kao zadovoljenje njegove tendencije za bogaćenjem.

Kraći obrt zahvaljujući prodaji cijelog artikla i samo godišnji obrt jednog dijela stalnog kapitala objašnjeni su gore. Što se tiče profita — trgovački profit ovdje nas ne zanima svaki dio optičajnog kapitala ukoliko on istupa iz procesa proizvodnje i vraća se u njega, tj. ukoliko je u njemu sadržan opredmećeni rad (vrijednost predujmova), potrebni rad (vrijednost najamnina) i višak rada — odnosi profit kad prode kroz promet, jer se s proizvodom realizira i višak rada koji je u njemu sadržan. Međutim profit ne stvara ni optičajni kapital ni stalni kapital, već ga stvara njima posredovano prisvajanje tuđeg rada, dakle au fond¹ samo onaj dio optičajnog kapitala koji ulazi u mali promet. Ali taj se profit u stvari realizira samo ulaskom kapitala u promet, dakle samo u njegovom obliku optičajnog kapitala, nikad u njegovom obliku stalnog kapitala. Međutim *Economist* ovdje pod stalnim kapitalom — ukoliko je riječ o prihodima pomoću ovoga — podrazumijeva onaj oblik stalnog kapitala u kojem on ne ulazi direktno u proces proizvodnje kao mašinerija, već predstavlja željeznice, zgrade, melioracije, isušnja itd.* gdje se dakle realiziranje u njemu sadržane vrijednosti i viška vrijednosti javlja u obliku anuiteta, pri čemu kamata predstavlja višak vrijednosti, a anuitet sukcesivno vraćanje predujmljene vrijednosti. Ovdje se, dakle, in fact ne radi (iako je to slučaj kod poljoprivrednih melioracija) o ulasku stalnog kapitala kao vrijednosti u promet zato što on sačinjava dio proizvoda, već o prodaji stalnog kapitala u obliku njegove upotrebne vrijednosti. On se ovdje ne prodaje najedanput, već kao anuitet. Sad je d'abord jasno da neki oblici stalnog kapitala najprije figuriraju kao optičajni kapital, a stalni kapital postaju tek kada se fiksiraju u procesu proizvodnje; na primjer, cirkulirajući proizvodi tvorničara strojeva su strojevi isto kao što je proizvod ткача pamuka platno i oni za njega ulaze u promet na sasvim isti način. Za tvorničara strojeva oni su optičajni kapital, a za tvorničara koji ih upotrebljava u procesu proizvodnje oni su stalni kapital, jer su za prvog proizvod, a za drugog samo oruđe za proizvodnju. Isto tako su čak i kuće, uprkos svojoj nepokretnosti, za građevinska poduzeća optičajni kapital, a za onog koji ih kupuje da bi ih iznajmio ili upotrijebio kao građevine za proizvodnju stalni kapital. Međutim, o tome koliko sâm stalni kapital cirkulira kao upo-

* *Mišljenje da svi dijelovi kapitala podjednako donose profit*, ta iluzija koja potječe iz diobe viška vrijednosti na prosječne udjele, nezavisno od odnosa sastavnih dijelova kapitala, optičajnog i stalnog i njegovog dijela koji je pretvoren u živi rad, ovdje nas se ne tiče. Kako Ricardo napola dijeli tu iluziju, on od samog početka pri određivanju vrijednosti kao takve razmatra utjecaj proporcija između stalnog i optičajnog kapitala, a prečasn² parson² Malthus govori stupidely³ prostodušno o profitima koje donosi stalni kapital, kao da kapital organski raste uslijed neke prirodne sile.

¹ u bitu — ² župnik — ³ glupo

trebna vrijednost, tj. biva prodan, prelazi iz ruke u ruku — govorit ćemo kasnije.

Ali gledište da se kapital prodaje kao kapital — bilo kao novac ili u obliku stalnog kapitala — očigledno ne spada ovamo gdje razmatramo promet kao kretanje kapitala u kojem se on postavlja u svojim različitim, pojmovno određenim momentima. Proizvodni kapital postaje proizvod, roba, novac i pretvara se natrag u uslove proizvodnje. U svakom od tih oblika on ostaje kapital i postaje kapital tek time što se realizira kao takav. Dok ostaje u jednoj od fah faza, on je fiksiran kao robni kapital, novčani kapital ili industrijski kapital. Ali svaka od tih faza samo je jedan moment njegovog kretanja i u obliku u kojem se odvaja da bi prešao iz jedne faze u drugu on prestaje da bude kapital. Ako odbaci oblik robe i postane novac ili *vice versa*¹ tada on ne postoji kao kapital u obliku koji je odbacio, već u novopriljenom. Istina, odbačeni oblik može ponovo postati oblik nekog drugog kapitala ili može biti neposredan oblik potrošnog proizvoda. Ali to nas se ne tiče, a ne tiče se ni samog kapitala ukoliko je riječ o njegovom kružnom kretanju koje samo u sebi revolvirava. Kapital, naprotiv, odbacuje svaki od navedenih oblika kao svoje bivstvovanje-ne-kapitalom, da bi taj oblik kasnije ponovo primio. Ali ako je kapital pozajmljen kao novac, zemljište, kuća itd. tada on *kao kapital* postaje roba, odnosno tada je roba koja se stavlja u promet *kapital kao kapital*. To treba dalje proučiti u idućem odeljku.

Pri pretvaranju robe u novac, ukoliko se njena cijena tiče dijela stalnog kapitala koji je prešao u vrijednost, plaća se onaj dio koji je potreban za njegovu djelomičnu reprodukciju, dio utrošen i istrošen u procesu proizvodnje. Kupac, dakle, plaća upotrebu ili trošenje stalnog kapitala ukoliko je on i sam vrijednost, opredmećeni rad. Kako se to trošenje vrši sukcesivno, kupac ga u proizvodu plaća na obroke, dok alikvotni dio sirovina koji je sadržan u proizvodu nadoknađuje u cijeni koju plaća za proizvod u cijeloj njegovoj vrijednosti. Stalni kapital se plaća ne samo sukcesivno, već mnoštvo kupaca plaća potrošeni, istrošeni alikvotni dio stalnog kapitala istovremeno, u razmjeru u kojem kupuju proizvode, na obroke.

Kako u prvoj polovini prometa kapitala on nastupa kao R a kupac kao N, i kako je cilj kapitala vrijednost, a kupčev cilj upotreba (da li ponovo produktivna, to nas se ne tiče ovdje, gdje treba da razmotrimo samo formalnu stranu kako se ona javlja prema kapitalu u njegovom prometu), to je odnos kupca prema proizvodu općenito odnos potrošača. Indirektno, dakle, kupac u svim robama sukcesivno i obročno plaća trošenje i upotrebu stalnog kapitala mada on kao upotrebna vrijednost ne ulazi u promet. Ali postoje oblici stalnog kapitala u kojima kupac direktno plaća za njegovu upotrebnu vrijednost — kao kod saobraćajnih, transportnih sredstava itd. U svim tim slu-

¹ obrnuto

čajevima, kao kod željeznica itd., stalni kapital in fact nikad ne izlazi iz procesa proizvodnje. Ali dok on jednima služi u procesu proizvodnje kao saobraćajno sredstvo za dopremu proizvoda na tržište i kao optičajno sredstvo za same proizvođače, on drugima može da posluži kao sredstvo potrošnje, kao upotrebna vrijednost, za putovanje radi razonode itd.

Promatran kao sredstvo za proizvodnju, stalni kapital se ovdje razlikuje od strojeva itd., jer ga istovremeno troše razni kapitali kao zajednički uslov za svoju proizvodnju i promet. (S potrošnjom kao takvom mi još ovdje nemamo posla). On se pojavljuje ne kao uklopljen u poseban proces proizvodnje, već kao žila koja povezuje mnoštvo takvih procesa proizvodnje posebnih kapitala, koji ga troše samo na obroke. Prema svim tima posebnim kapitalima i njihovim posebnim procesima proizvodnje stalni kapital je ovdje, dakle, određen kao proizvod posebne, od njih odvojene grane proizvodnje, u kojoj međutim nije kao u mašineriji, da ga jedan proizvođač prodaje kao optičajni kapital a drugi kupuje kao stalni kapital, već gdje se on može prodati samo u obliku samog stalnog kapitala. Tada se pojavljuje ono što je u robu sakriveno, njegovo sukcesivno vraćanje.

Ali tada ujedno stalni kapital, kao [onaj koji je i] sam prodani proizvod (za industrijalca stroj koji on upotrebljava nije proizvod), uključuje višak vrijednosti, dakle vraćanje kamate i profita, ako ga ima. Kako on [takav stalni kapital] može biti potrošen u istom zajedničkom i sukcesivnom obliku, može biti upotrebna vrijednost za neposrednu potrošnju, to se i njegova prodaja — ne kao oruđa za proizvodnju, već kao robe uopće — pojavljuje u istom obliku. Ali ukoliko se on prodaje kao oruđe za proizvodnju (stroj se *prodaje* kao puka roba i postaje oruđe za proizvodnju tek u industrijskom procesu), tj. ukoliko se njegova prodaja direktno poklapa s njegovim trošenjem u općem društvenom procesu proizvodnje, to je određenje koje ne spada u razmatranje jednostavnog prometa kapitala. U ovome [jednostavnom prometu kapitala] stalni kapital, ukoliko on sudjeluje kao agent proizvodnje, pojavljuje se kao pretpostavka procesa proizvodnje, ne kao njegov rezultat. Zbog toga se može raditi samo o nadoknadi njegove vrijednosti, u koju za onog koji ga upotrebljava nije uključen nikakav višak vrijednosti. Naprotiv *ovaj posljednji* je platio višak vrijednosti proizvođaču strojeva. Ali željeznica ili za proizvodnju iznajmljene građevine *istovremeno* su instrument za proizvodnju, a istovremeno ih njihov prodavalac realizira kao proizvod, kao kapital.

Kako je svaki moment koji se pojavljuje kao pretpostavka proizvodnje — zato što ona reproducira svoje vlastite uslove — u isti mah i njen rezultat, prvobitna podjela kapitala u procesu proizvodnje sada se javlja tako da se proces proizvodnje raspada na tri procesa proizvodnje, u kojima djeluju razni dijelovi kapitala, koji se sad pojavljuju i kao posebni kapitali. (Ovdje se još uvijek može pretpostavljati onaj oblik kad radi jedan kapital, jer mi razmatramo *kapital* [das Kapital] kao

takav, a pri takvom načinu gledanja postaje jednostavnijim ono što treba reći o proporciji među tim raznim vrstama kapitala.)

Kapital se godišnje reproducira u različitim i promjenljivim obrocima kao sirovina, kao proizvod i kao sredstvo za proizvodnju, jednom riječju kao stalni kapital i kao optičajni kapital. U svakom od tih procesa proizvodnje pojavljuje se kao pretpostavka bar onaj dio optičajnog kapitala koji je određen za razmjenu za radnu sposobnost i za održavanje i trošenje mašinerije ili oruđa i sredstava za proizvodnju.

U čistoj ekstraktivnoj industriji, na primjer u rudarstvu, sam rudnik postoji kao materijal rada, ali ne kao sirovina koja prelazi u proizvod, dok naprotiv u manufakturnoj industriji u svim oblicima sirovina mora imati posebnu egzistenciju. U poljoprivredi mogu se sjeme, dubrivo, stoka itd. promatrati podjednako i kao sirovina i kao pomoćne materije. Ona predstavlja način proizvodnje *sui generis*, jer se tu mehaničkom i kemijskom procesu pridružuje organski i jer se prirodni proces reprodukcije samo kontrolira i usmjerava; isto tako je ekstraktivna industrija (u kojoj je rudarstvo najvažnije) industrija *sui generis*, jer se u njoj ne zbiva nikakav proces reprodukcije, bar ne nikakav pod našom kontrolom niti nama poznat. (Ribarstvo, lov itd. mogu biti povezani s procesom reprodukcije, isto tako šumarstvo; dakle nisu nužno čisto ekstraktivna industrija.)

Ukoliko je sredstvo za proizvodnju, stalni kapital kao [onaj koji je i] sam proizvod kapitala i dakle uključuje opredmećeni višak vremena, takve prirode da ga njegov proizvođač može prodati tek kao optičajni kapital (kao[što] npr. proizvođač strojeva [može prodati] stroj), prije nego što on postane stalni kapital, dakle dok tek ulazi u promet kao upotrebna vrijednost, njegov promet ne sadrži uopće nikakva nova određenja. Ali ukoliko se takav stalni kapital, kao npr. željeznice, ne može nikad prodati, dok u isti mah služi kao instrument za proizvodnju, ili u onoj mjeri u kojoj se kao takav istroši, ona sa stalnim kapitalom općenito ima zajedničko da se njegova vrijednost vraća samo sukcesivno; ali tome još pridolazi da je u to vraćanje vrijednosti uključeno i vraćanje njegovog viška vrijednosti, viška rada koji je u njemu opredmećen. Tada on ima poseban oblik vraćanja.

Važno je da se proizvodnja kapitala tako pojavljuje kao proizvodnja optičajnog kapitala i stalnog kapitala u određenim porcijama, tako da kapital sam proizvodi svoj dvojadi način cirkulacije kao stalni kapital i optičajni kapital.

* * *

Prije nego riješimo posljednju tačku još nekoliko sporednih stvari.

«Optičajni kapital se troši, a stalni kapital samo upotrebljava u velikom djelu proizvodnje». (Economist, VI, p. 1)

Razlika između *potrošnje* i *upotrebe* svodi se na postepeno ili brzo uništenje. Nije potrebno da se dalje zadržavamo na tome.

•Opticajni kapital poprima *beskonačno mnoštvo oblika* a stalni kapital *ima samo jedan oblik*. (*Economist*, VI, p. 1)

To »beskonačno mnoštvo oblika«, ukoliko se razmatra proces proizvodnje samog kapitala, mnogo je tačnije kod Adama Smitha svedeno na puku promjenu oblika.

Stalni kapital koristi svom gospodaru »dok ostaje u istom liku«. To znači dok se kao upotrebna vrijednost, u određenom materijalnom postojanju, zadržava u procesu proizvodnje. Opticajni kapital, naprotiv, (*A. Smith*, t. II, p. 197, 198) »izlazi neprestano iz njegove ruke u određenom obliku« (kao proizvod) »da bi se vratio u drugom« (kao uslov proizvodnje) »pa samo posredstvom tog obrta i sukcesivnih promjena donosi profit«.

Smith ovdje ne govori o »beskonačnom mnoštvu oblika«, u kojima se pojavljuje opticajni kapital. Materijalno razmatran i stalni kapital poprima »beskonačno mnoštvo oblika«. Međutim, Smith govori o metamorfozama kroz koje prolazi opticajni kapital kao upotrebna vrijednost i to »beskonačno mnoštvo oblika« stoga se svodi na kvalitativne razlike različitih faza prometa. Opticajni kapital promatran u određenom procesu proizvodnje vraća se uvijek u istom obliku sirovina i novca za najamnine. Materijalno postojanje je na kraju procesa isto kao i na početku.

Uostalom *Economist* i sam na jednom drugom mjestu svodi »beskonačno mnoštvo oblika« na pojmovno određenu promjenu oblika prometa.

•Roba se potpuno potroši u obliku u kojem je proizvedena« (tj. kao upotrebna vrijednost ulazi u promet i iz nje se izbacuje) »i ponovo se pojavljuje u rukama proizvođača u novom obliku« (kao sirovina i najamnina), »spremna da ponovi *sličnu operaciju*« (zapravo istu). (l. c. VI, p. 1)

Smith takođe izričito kaže da stalni kapital »ne treba prometa«. (T. II, 197, 198.) Kod stalnog kapitala vrijednost je zatvorena u određenoj upotrebnoj vrijednosti; kod opticajnog kapitala vrijednost uzima oblik različitih upotrebničkih vrijednosti kao i oblik nezavisan od svake određene upotrebne vrijednosti (oblik novac) isto toliko koliko te oblik odbacuje; vrši se dakle neprestana promjena materijala i oblika.

•Opticajni kapital snabdijeva ga« (poduzetnika) »materijalom i najamninama radnika i stavlja industriju u pokret.« (*A. Smith*, t. II, p. 126)

•*Svaki stalni kapital prvobitno poiječe od opticajnog kapitala* pa ga treba neprestano održavati *pomoću opticajnog kapitala*.« (l. c. p. 207)

•Kako se tako velik dio opticajnog kapitala neprestano povlači radi ulaganja u druge dvije grane općeg društvenog fonda, taj kapital treba obnavljati neprestanim dodavanjem, jer bi inače uskoro spao na ništa. To dodavanje dobiva se iz tri glavna izvora: proizvodi poljoprivrede, rudarstva i ribarstva.« (l. c. p. 208)

[O jednoj razlici koju je istakao *Economist* već smo govorili:

*Svaka proizvodnja čiji se cijeli trošak vraća proizvođaču iz *tekućeg dohotka* zemlje jest *optičajni kapital*, ali svaka proizvodnja za koju se plaća samo *neka godišnja suma za upotrebu* jest *stalni kapital*.^o (Svezak VI, p. 1.) *U prvom slučaju proizvođač zavisi potpuno od tekućeg dohotka zemlje.^o (l. c.)

Vidjeli smo da se dio stalnog kapitala vraća u vremenu što ga određuje optičajni kapital, a koje služi kao jedinica njegovih obrta, jer je ono prirodna jedinica za reprodukciju najvećeg dijela namirnica i sirovina, kao što se ono i zato što se ono javlja kao prirodno razdoblje u životnom procesu (kozmičkom procesu) Zemlje. Ta jedinica je godina, čije građansko računanje odstupa više ili manje, ali neznatno, od njene prirodne veličine. Stalni kapital, što više njegovo materijalno postojanje odgovara njegovom pojmu, što je adekvatniji njegov materijalni način egzistencije obuhvaća kao vrijeme svog obrta višegodišnji ciklus.

Kako se optičajni kapital cijeli razmjenjuje prvo za novac, a zatim za svoje elemente, on pretpostavlja da je *proizvedena protuvrijednost* jednaka cijeloj njegovoj vrijednosti (koja uključuje i višak vrijednosti). Ne može se reći da optičajni kapital potpuno ulazi ili može ući u potrošnju, jer on isto tako mora dijelom ponovo poslužiti kao sirovina ili kao element za stalni kapital, ukratko mora ponovo sam poslužiti kao element za proizvodnju — za novu proizvodnju. Jedan dio upotrebne vrijednosti što je kapital odbacuje kao proizvod, kao rezultat procesa proizvodnje postaje predmetom potrošnje i tako uopće ispada iz prometa kapitala; drugi dio ulazi u neki drugi kapital kao uslov proizvodnje. To je postavljeno u samom prometu *kapitala* [*des Kapitals*], jer on se u prvoj polovini prometa kao rola, tj. kao upotrebna vrijednost odvajava od samog sebe, dakle *u odnosu na samog sebe* u tom obliku iz svog vlastitog prometa otpušta sebe kao upotrebnu vrijednost, artikal potrošnje; ali u drugoj polovini svog prometa on sebe kao novac razmjenjuje za robu kao uslov proizvodnje. Kao sama cirkulirajuća upotrebna vrijednost kapital dakle postavlja svoje materijalno postojanje kako kao predmet potrošnje tako i kao nov element proizvodnje ili bolje element reprodukcije. Ali u oba slučaja njegova protuvrijednost mora biti dana cijela, tj. on se u toku godine mora proizvesti cijeli. Na primjer, svi manufakturni proizvodi koji se za jednu godinu mogu razmijeniti za poljoprivredne proizvode određuju se masom sirovih proizvoda proizvedenih u toj godini, ako se računa od jedne žetve do druge. Kako ovdje govorimo o *određenom* kapitalu, o nastajućem kapitalu, nemamo još ničega osim njega — jer za nas još ne postoji mnoštvo kapitalâ — nemamo ništa osim njega samog i jednostavnog prometa, iz kojega on apsorpira u sebe vrijednost u dvojakom obliku, kao novac i kao robu, i u koji je baca u dvojakom obliku, kao novac i kao robu.

Ako neki industrijski narod koji proizvodi na osnovu kapitala, kao npr. Engleska, vrši razmjenu s Kinezima i iz njihovog procesa

proizvodnje, ili bolje time što ih uvlači u krug prometa svoga kapitala apsorbira vrijednost u obliku novca i robe, odmah se vidi da sami Kinezi ne moraju zbog toga proizvoditi kao kapitalisti. Čak i u okviru jednog društva kao što je englesko način proizvodnje kapitala razvija se u jednoj industrijskoj grani, dok u drugoj, npr. u poljoprivredi, više ili manje vladaju načini proizvodnje koji su prethodili kapitalu. Međutim 1) nužna je tendencija kapitala da na svim tačkama podvrgne sebi način proizvodnje, da ga dovede pod vladavinu kapitala. U okviru određenog nacionalnog društva do tog nužno dolazi već uslijed pretvaranja, pomoću kapitala, svega rada u najamni rad; 2) u odnosu prema inozemnim tržištima kapital iznudi je to širenje svog načina proizvodnje putem međunarodne konkurencije. Uopće konkurencija je način na koji kapital ostvaruje svoj način proizvodnje.

Ali jedno je jasno: sasvim nezavisno od toga da li to opet jedan kapital ili sâm kapital kao neki drugi kapital stoji na obje strane sukcesivnih razmjera i to svaki put u suprotnom određenju, oba su određenja već postavljena još prije nego što smo prišli razmatranju tog dvojakog kretanja, na osnovu kružnog kretanja samog kapitala. U prvoj fazi [obrta] on kao upotrebna vrijednost, kao roba, izlazi iz kretanja kapitala i razmjenjuje za novac. Roba koja je izišla iz prometa kapitala nije više roba kao moment perenirajuće vrijednosti, kao postojanje vrijednosti. Ona je dakle svoje postojanje kao upotrebna vrijednost, svoje bivstvo vanje za potrošnju. Kapital se pretvara iz oblika robe u oblik novca samo kad se u običnom prometu *nasuprot njemu* pojavi kao potrošač neki razmjenjivač i taj pretvori N u R, izvrši tu razmjenu s njene materijalne strane, tako da se prema upotrebnoj vrijednosti kao upotrebnoj vrijednosti odnosi kao potrošač, ona se samo time za kapital nadoknadije kao *vrijednost*. Kapital, dakle, stvara predmete potrošnje, ali ih u tom obliku odbacuje od sebe, izbacuje ih iz svog prometa. To je sve što slijedi iz dosad izloženih određenja.

Roba koja se kao takva izbacuje iz prometa kapitala gubi svoje određenje kao vrijednost i ispunjava svoje određenje kao upotrebna vrijednost potrošnje za razliku od proizvodnje. Ali u drugoj fazi prometa kapital razmjenjuje novac za robu i njegovo pretvaranje u robu pojavljuje se sad samo kao moment postavljanja vrijednosti, jer je roba kao takva uključena u prometni proces kapitala. Ako on u prvoj fazi pretpostavlja potrošnju, u drugoj on pretpostavlja proizvodnju, [i to] proizvodnju za proizvodnju; jer vrijednost u obliku robe ovdje se izvana uključuje u promet kapitala, odnosno poduzima se proces obrnut od onog u prvoj fazi. Roba kao upotrebna vrijednost za sam kapital može biti samo roba kao element, upotrebna vrijednost za proces proizvodnje kapitala.

Udvostručen predstavlja se proces ovako: u prvoj fazi kapital *a* razmjenjuje svoj proizvod kao R za N kapitala *b*; u drugoj fazi kapital *b* razmjenjuje se kao R za N kapitala *a*. Ili: u prvoj fazi razmjenjuje se kapital *b* kao N za R kapitala *a*, a u drugoj fazi kapital *a* kao N za

R kapitala *b*. To znači da je kapital istovremeno u svakoj od obiju prometnih faza postavljen kao N i R; ali u dva razna kapitala, koji se uvijek nalaze u suprotnim fazama svog prometnog procesa. U jedno-stavnom prometnom procesu akti razmjene R—N ili N—R neposredno se podudaraju ili se neposredno ne podudaraju. Promet nije samo uzastopnost dvaju oblika razmjene, već je on istovremeno svaki od njih podijeljen na dvije različite strane.

Međutim, ovdje još nemamo posla s razmjenom velikog broja kapitala. To spada u učenje o konkurenciji ili također o prometu kapitala (o kreditu). Nas ovdje zanima, s jedne strane, pretpostavka potrošnje, pretpostavka robe koja je iz kretanja vrijednosti izbačena kao upotrebna vrijednost + [s druge strane] pretpostavka proizvodnje za proizvodnju — pretpostavka o vrijednosti koja je postavljena kao upotrebna vrijednost kao o uslovu za reprodukciju kapitala koji je postavljen izvan njegovog prometnog procesa — naime da te obje strane proizlaze iz razmatranja jednostavnog oblika prometa kapitala.

Jedno je jasno: kako se cijeli opticajni kapital razmjenjuje u prvo fazi kao R za N, a u drugoj kao N za R, to su, ako godinu promatramo kao vremensku jedinicu njegovih evolucija, njegove transformacije ograničene kako time što se isto tako sirovine itd. reproduciraju godišnje (mora se proizvesti roba, za koju se on razmjenjuje kao novac, mora mu odgovarati istovremena proizvodnja), tako i time što se neprestano stvara godišnji dohodak (dio od N koji se razmjenjuje za robu kao upotrebnu vrijednost), da bi se potrošio proizvod kapitala koji je odbačen kao upotrebna vrijednost. Kao takav dohodak — jer razvijeniji odnosa ovdje još nema — egzistira samo dohodak samih kapitalista i dohodak radnika. Uostalom, razmatranje razmjene između kapitala i dohotka, drugi oblik odnosa između proizvodnje i potrošnje, još ne spada ovamo.

S druge strane, kako se stalni kapital razmjenjuje samo ukoliko on ulazi kao vrijednost u opticajni kapital, kako se on dakle u toku godine oploduje samo djelomično, to on također pretpostavlja samo *djelomičnu protuvrijednost*, dakle također samo djelomičnu proizvodnju te protuvrijednosti tokom godine. Stalni kapital plaća se samo razmjerno njegovom habanju. Međutim, jasno je, a to slijedi već i iz razlike u industrijskom ciklusu koju unosi stalni kapital, da *on angažira proizvodnju idućih godina* i jednako kao što doprinosi stvaranju velikog dohotka, isto tako anticipira budući rad kao protuvrijednost. Anticipiranje budućih plodova rada nije dakle nipošto posljedica državnih dugova itd., ukratko nije pronalazak kreditnog sistema. Ono ima *svoj korijen u specifičnom načinu oplodnje, u specifičnom načinu obrta, u specifičnom načinu reprodukcije stalnog kapitala*.

Kako nam se ovdje u biti radi o tome da utvrdimo čista određenja oblika, dakle da ne spajamo ono što ne spada zajedno, iz dosadašnjeg je postalo jasno da ovamo još nikako ne spadaju različiti oblici u kojima opticajni kapital i stalni kapital donose dohodak — kao ni razmatranje

dohotka uopće — već samo različiti načini kako se oni vraćaju i djeluju na ukupan obrt kapitala, uopće na njegov proces reprodukcije. Ali ono što je uzgred navedeno važno je — jer u isti mah odbacuje ono što su ekonomisti sabrali nasumce s brda s dola, a još nije na mjestu kod razmatranja jednostavne razlike između stalnog i optičajnog kapitala — zato što nam je pokazalo da različitost u dohotku itd. ima svoj osnov u razlici oblika reprodukcije stalnog i optičajnog kapitala. Ovdje se radi još samo o jednostavnom vraćanju vrijednosti. Kako ono postaje donošenjem dohotka, a ovo posljednje razlikom u određivanju dohotka, pokazat će se tek kasnije.

* * *

Još nismo govorili o *troškovima održavanja, o frais d'entretien du capital fixe*.¹ To su dijelom *matières instrumentales*² koje on troši da bi djelovao. One spadaju u stalni kapital u prvom značenju, u kojem smo ga razmatrali u procesu proizvodnje. One su optičajni kapital a mogu isto tako poslužiti i za potrošnju. One postaju stalni kapital samo ukoliko se troše u procesu proizvodnje, ali nemaju, kao pravi stalni kapital, materijalnost koja bi bila određena isključivo oblikom njihova postojanja. Drugi dio ovih troškova održavanja sastoji se iz radova potrebnih za popravke.

18. [Dohodak od stalnog i od optičajnog kapitala]

Prema određenju A. Smitha svaki stalni kapital prvobitno potječe od nekog optičajnog kapitala i optičajni kapital mora ga stalno održavati:

•Svaki stalni kapital potječe prvobitno od optičajnog kapitala i potrebno mu je neprekidno održavanje na račun ovog drugog. *Nijedan stalni kapital ne može davati dohodak osim na račun optičajnog kapitala.* (Storch, 246)

Što se tiče Storchove napomene o dohotku — određenja koje ne spada ovamo — jasno je: stalni kapital vraća se kao vrijednost samo tako da na obroke propada kao upotrebna vrijednost, kao stalni kapital i kao vrijednost ulazi u optičajni kapital. On se dakle može vraćati u obliku optičajnog kapitala samo ukoliko se razmatra njegova *vrijednost*. Ali kao upotrebna vrijednost on uopće ne cirkulira.

Kako on sam, dalje, ima za proizvodnju samo upotrebnu vrijednost, to se kao vrijednost za individualnu upotrebu, za potrošnju isto tako može vratiti samo u obliku optičajnog kapitala. Melioracije tla mogu kemijski ući direktno u proces reprodukcije i tako se direktno

¹ troškovima održavanja stalnog kapitala — ² pomoćne materije

pretvoriti u upotrebne vrijednosti. Ali tada se one troše u obliku u kojem postoje kao stalni kapital. *Općenito neki kapital može donositi dohodak samo u onom obliku u kojem ulazi u promet i iz njega se vraća, jer proizvodnja dohotka u direktnim upotrebnim vrijednostima, u upotrebnim vrijednostima koje nisu posredovane prometom, protivurječi prirodi kapitala. Prema tome, kako se stalni kapital vraća kao vrijednost samo u obliku opticajnog kapitala, on također samo u tom obliku može donositi dohodak.* Dohodak općenito nije ništa drugo nego onaj dio viška vrijednosti koji je namijenjen neposrednoj potrošnji. Njegova vraćanja dakle ovise od načina vraćanja same vrijednosti. Otud različiti oblici u kojima stalni kapital i opticajni kapital donose dohodak. Isto tako, kako stalni kapital kao takav nikad ne ulazi u promet kao upotrebna vrijednost, dakle nikad se ne izbacuje kao upotrebna vrijednost iz procesa oplodnje, on nikad ne služi za neposrednu potrošnju.

Što se tiče Smitha sada nam postaje jasnije njegovo shvaćanje kad kaže da se opticajni kapital mora nadoknađivati godišnje i stalno se obnavljati stalnim izvlačenjem iz mora, zemlje i rudnika. Ovdje mu, dakle, opticajni kapital postaje čisto materijalan; izvlače ga za kosu pecanjem, sijeku, žanju; to su pokretni primarni proizvodi, koji se oslobađaju veze sa zemljom, izoliraju i time postaju pokretljivi ili se u njihovoj već gotovoj pojedinačnosti, kao ribe itd. rastavljaju od njihovog elementa.

Nadalje je sa čisto materijalne strane sigurno, ako Smith pretpostavlja proizvodnju kapitala a ne prenosi se na početak svijeta, da svaki opticajni kapital prvobitno potječe od nekog stalnog kapitala. Bez mreža čovjek ne može loviti ribu, bez pluga ne može obrađivati njivu, a bez čekića itd. ne može vaditi rudu. Ako on upotrijebi makar i samo jedan kamen kao čekić itd., taj kamen naravno nije opticajni kapital, nije uopće kapital, već sredstvo za rad. Čim mora da proizvodi, čovjek se već odlučio da se direktno posluži dijelom postojećih prirodnih predmeta kao sredstvima za rad i potčinjava ih, kao što je to Hegel tačno rekao,^[15] bez daljnjeg procesa posredovanja svojoj djelatnosti.

Sav kapital, i opticajni i stalni, ne samo prvobitno, već i neprestano, potječe od prisvajanja tuđeg rada. Ali taj proces, kao što smo vidjeli, pretpostavlja stalni mali promet, razmjenu najamnine za radnu sposobnost ili sredstva za život. Proces proizvodnje kapitala ima za pretpostavku: *Sav kapital vraća se samo u obliku opticajnog kapitala;* stoga se stalni kapital može obnavljati samo tako da se fiksira jedan dio opticajnog kapitala, dakle tako da se dio stvorenih sirovina upotrijebi, a dio rada utroši (stoga i dio sredstava za život razmijeni za živi rad) da bi se proizveo stalni kapital. U poljoprivredi npr. dio proizvoda troši rad koji je predviđen za građenje vodovoda ili se dio žita razmjenjuje za guano, za kemijske supstancije itd., koje se dodaju zemlji, ali *in fact* također nemaju nikakvu upotrebnu vrijednost, osim ukoliko se prepuste njihovom kemijskom procesu.

Dio optičajnog kapitala ima upotrebnu vrijednost samo za reprodukciju stalnog kapitala i proizvodi se (makar se proizvodnja sastojala samo od radnog vremena potrebnog za njegovu promjenu mjesta) samo za stalni kapital. Ali sam stalni kapital može se obnavljati kao kapital samo ako postane sastavnim dijelom vrijednosti optičajnog kapitala i tako se njegovi *elementi reproduciraju pretvaranjem optičajnog kapitala u stalni*. Stalni kapital je isto tako *pretpostavka za proizvodnju optičajnog kapitala, kao što je optičajni kapital pretpostavka za proizvodnju stalnog kapitala*. Ili, reprodukcija stalnog kapitala iziskuje: 1) vraćanje njegove vrijednosti u obliku optičajnog kapitala, jer samo tako on se može razmijeniti za svoje uslove proizvodnje; 2) upotrebu dijela živog rada i sirovina za proizvodnju oruđa za proizvodnju, direktnih ili indirektnih, umjesto razmjenljivih proizvoda. Optičajni kapital ulazi po svojoj upotrebnoj vrijednosti u stalni kapital jednako kao i rad, dok stalni kapital ulazi po svojoj vrijednosti u optičajni kapital, a kao kretanje (kad je on direktno mašinerija), kao mirujuće kretanje, oblik, u upotrebnu vrijednost.

19. [Umetak o slobodnom radu kao latentnom pauperizmu]

[U vezi sa našim gore izloženim postavkama o slobodnom radu, napose o onom da je u njemu latentan pauperizam, treba navesti slijedeće rečenice iz djela Sir Fr. Morton Edena, baroneta *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England from the Conquest etc.*¹ 3 sveska, 4°. London 1797. (Citati iz t. I, knjiga I)^[16] U knjizi I, glava I kaže se:

•Naš geografski pojas zahtijeva rad za podmirenje potreba i zato bar jedan dio društva mora uvijek neumorno raditi; drugi rade u umjetnostima itd., a neki koji ne rade ipak imaju na raspolaganju proizvode marljivosti. Ali ti vlasnici to zahvaljuju samo *civilizaciji i redu*; oni su potpuno tvorevine *institucija civilizacije*. Jer ove su priznale da se plodovi rada mogu nabavljati i drugačije a ne samo radom; ljudi s nezavisnim imetkom zahvaljuju svoj imetak *gotovo potpuno radu drugih*, a ne svojoj vlastitoj sposobnosti, koja nipošto nije bolja. Bogate od siromaha ne dijeli posjedovanje zemlje ili novca, već vlast nad radom.^a

Od slobode zemljoradnika počinje *siromaštvo* kao takvo — feudalno prikivanje za zemlju ili bar rejoniranje dotad je pošteđivalo zakonodavstvo da se bavi skitnicama, siromasima itd. Eden misli da su razni trgovački cehovi itd. također prehranjivali svoje vlastite siromahe. On kaže:

•Dakle, bez i najmanje namjere da omalovaži bezbrojne koristi što ih zemlja ima od manufakture i od trgovine, rezultat ovog istraživanja kako se čini vodi do

¹ Stanje sirotinje ili historija radnih klasa u Engleskoj od osvajanja itd.

*tog neizbježnog zaključka da su manufaktura i trgovina** (tj. područje proizvodnje kojim je kapital najprije ovladao) *«pravi roditelji naše sirotinje».*

Prema istom radu, od Henryja VII (kad istovremeno putem pretvaranja oranica u pašnjake počinje čišćenje zemlje od suvišnih usta, koje traje preko 150 godina, izazivajući bar jadikovanje i interferenciju zakonodavstva; dakle je porastao broj ruku koje stoje na raspolaganje industriji) najamnina se u industriji više ne propisuje, već samo u poljoprivredi. [Akt donijet u] 11 [godini vladanja], Henry VII. (Sa slobodnim radom najamni rad još nije potpuno postavljen. Radnici se još oslanjaju na feudalne odnose; njihova ponuda još je suviše malena, stoga je kapital kao kapital još nesposoban da najamninu svede na minimum. Zbog toga se najamnina određuje statutima. Dok se najamnina regulira statutima, ne može se još reći ni da je kapital podredio sebi proizvodnju, ni da je najamni rad dobio sebi adekvatan način egzistencije.)

U navedenom aktu spominju se još tkачi, građevinski radnici i graditelji brodova. Istim dekretom utvrđeno je i radno vrijeme:

«Kako mnogi nadničari besposličare pola dana, kasno dolaze, rano odlaze, po podne dugo spavaju, dugo sjede kod doručka, ručka i večere itd itd.», određuju se sljedeći radni sati: «od 15. marta do 15. septembra od 5 sati ujutro, 1/2 sata doručak, 1 1/2 sat ručak i odmor, 1/2 sata podnevni obrok, a rad do između 7 i 8 sati naveče. Zimi, dok se vidi, zato bez podnevnog spavanja, koje je dopušteno samo od 15. maja do 15. avgusta.»

[1514. je ponovo regulirana najamnina, gotovo isto tako kao i prošli put. Također su ponovo propisani radni sati. Tko nije htio raditi prema pravilima bio je zatvoren. Dakle još *prisilan rad* slobodnih radnika uz određenu najamninu. Njih treba tek *prisiliti* da rade uz uslove što ih je postavio kapital. Čovjek bez imovine je više sklon da postane skitnica, razbojnik i prosjak nego radnik. Rad se razumije po sebi tek pri razvijenom načinu proizvodnje kapitala. Na početnom stupnju kapitala državna prinuda da se siromasi pretovre u *radnike* uz uslove povoljne za kapital, koji ovdje još nisu nametnuli radnicima njihovom međusobnom konkurencijom.]

(Vrlo krvava prinudna sredstva ove vrste primijenjivala su se pod Henryjem VIII i dr.) (Ukidanje *samostana* pod Henryjem VIII također oslobađa mnoge ruke.) (Pod Edwardom VI još stroži zakoni protiv fizički sposobnih radnika koji neće da rade.) »1 Edward VI, 3:

«Tko je sposoban za rad, a odbija da radi i živi besposleno 3 dana, bit će žigosan usijanim željezom slovom V na prsima — bit će dodijeljen kao rob na dvije godine onoj osobi koja podnese prijavu protiv takvog besposličara itd.» «Ako pobjegne od svog gospodara na 14 dana postat će njegov doživotni rob i bit će žigosan na čelu ili obrazu slovom S, a ako pobjegne i drugi put i to dokažu dva valjana svjedoka, bit će smatran teškim zločincem i kažnjen smrću.»

(1376. prvi put su spomenute skitnice, lupeži, 1388 — siromasi.)
(Sličan okrutan zakon 1572. pod Elizabetom.)

20. [*Povezanost prometa i reprodukcije
stalnog i optičajnog kapitala*]

Opticajni kapital i stalni kapital, koji se u ranijem određenju javljaju kao naizmjenični oblici istog kapitala u raznim fazama njegovog obrta, sad su, kad se stalni kapital razvio do svog najvišeg oblika, postavljeni u isti mah kao dva različita načina egzistencije kapitala. Oni postaju takvima jer se obrću na različit način. Opticajni kapital koji se polako obrće ima jedno određenje zajedničko sa stalnim kapitalom. Ali on se od njega razlikuje time što sama njegova upotrebna vrijednost — njegovo materijalno postojanje — ulazi u promet i ujedno biva od njega odgurnuta, izbačena iz granica procesa obrta; dok stalni kapital — prema onom kako je dosad izložen — ulazi u promet samo kao vrijednost, a kad se on, kao npr. stroj koji je u prometu, nalazi u prometu još i kao upotrebna vrijednost, onda je on stalni kapital samo *dyndein*¹.

Ali ovo razlikovanje između stalnog i optičajnog kapitala, koje na prvom mjestu počiva na odnosu materijalnog postojanja kapitala ili njegovog postojanja kao upotrebne vrijednosti prema prometu, mora se kod reprodukcije u isti mah postaviti kao reprodukcija kapitala u dvojakom obliku stalnog kapitala i optičajnog kapitala. Ukoliko je reprodukcija kapitala u svakom obliku postavljanje ne samo određene radnog vremena, već i viška radnog vremena, ne samo reprodukcija njegove vrijednosti, već i viška vrijednosti, to se proizvodnja stalnog kapitala u tom pogledu ne može razlikovati od proizvodnje optičajnog kapitala. Stoga kod nekog proizvođača oruđa ili strojeva — u svim oblicima, u kojima se stalni kapital pojavljuje najprije kao optičajni kapital, prema svom materijalnom postojanju, u svom postojanju kao upotrebna vrijednost, prije nego što se fiksira kao stalni kapital, tj. prije nego što se potroši, jer ga upravo njegova potrošnja veže uz fazu proizvodnje i diferencira kao stalni kapital — i nema uopće nikakve razlike u oplodnji kapitala, bilo da se on reproducira u obliku stalnog kapitala ili u obliku optičajnog. Zbog toga ni ekonomski ovdje ne ulazi nikakvo novo određenje.

Ali tamo gdje je stalni kapital kao takav — a ne samo u određenju optičajnog kapitala — bačen od svog proizvođača u promet, dakle tamo gdje se prodaje njegova upotreba na obroke, bilo za proizvodnju, bilo za potrošnju — jer pri pretvaranja R u N koje se zbiva u prvoj fazi prometa kapitala njemu samom je svejedno da li će roba ponovo ući u

¹ u mogućnosti, potencijalno

prometnu sferu nekog drugog proizvodnog kapitala ili će poslužiti za direktnu potrošnju; u odnosu na njega roba se naprotiv određuje *uvijek kao upotrebna vrijednost*, ma koliko puta je on od sebe odgurnuo, razmijenio za N — za proizvođača stalnog kapitala način vraćanja mora biti drukčiji nego za proizvođača optičajnog kapitala. Višak vrijednosti koji je on stvorio može se vraćati samo u obrocima i sukcesivno, zajedno sa samom vrijednošću. Ovo treba razmotriti u idućem odeljku. Konačno, mada se sada optičajni kapital i stalni kapital javljaju kao dvije različite vrste, optičajni kapital je postavljen potrošnjom, utroškom stalnog kapitala; a stalni kapital sa svoje strane bivstuje samo kao optičajni kapital koji je pretvoren u taj određeni oblik. Svaki kapital koji je pretvoren u opredmećenu proizvodnu snagu — svaki stalni kapital fiksiran je u tom obliku i stoga je upotrebna vrijednost koja je kao upotrebna vrijednost izuzeta iz potrošnje kao i prometa. To što su radi izgradnje nekog stroja ili željeznice drvo, željezo, ugallj i živi rad (dakle indirektno također proizvodi koje je potrošio radnik) pretvoreni u tu određenu upotrebnu vrijednost, ne bi ih načinilo stalnim kapitalom, kad ne bi pridošla druga gore izložena određenja. Kad se optičajni kapital pretvara u stalni kapital, onda se dio upotrebnih vrijednosti u čijem je liku cirkulirao kapital, a indirektno i onaj dio kapitala koji se razmjenjuje za živi rad, pretvara u kapital, čija se protuvrijednost proizvodi tek u dužem ciklusu; u kapital koji samo u obrocima i sukcesivno ulazi u promet kao vrijednost i koji se može oploditi samo tako da se utroši u proizvodnji.

Pretvaranje optičajnog kapitala u stalni kapital pretpostavlja relativni višak kapitala, jer je to kapital, koji se ne upotrebljava za direktnu proizvodnju, već za proizvodnju novih sredstava proizvodnje. Sam stalni kapital može ponovo poslužiti kao direktan instrument proizvodnje — kao sredstvo u okviru neposrednog procesa proizvodnje. U tom slučaju njegova vrijednost ulazi u proizvod i nadoknađuje se sukcesivnim vraćanjem proizvodâ. Ili stalni kapital ne ulazi u neposredan proces proizvodnje — već se javlja kao opći uslov za procese proizvodnje, kao građevine, željeznice itd., a njegovu vrijednost može nadoknaditi samo optičajni kapital čijem stvaranju je on indirektno pridonio.

Pojedinosti o odnosu između proizvodnje stalnog kapitala i proizvodnje optičajnog kapitala spadaju tek u slijedeće odeljke. Kad bi se skupocjena mašinerija primijenjivala za proizvodnju neznatne mase proizvoda, tada ona ne bi djelovala kao proizvodna snaga, već bi neizmerno više poskupljivala proizvod nego kad bi se radilo bez mašinerije. Ona stvara višak vrijednosti, ne zato što ima vrijednost — jer ona se jednostavno nadoknađuje — već samo zato što povećava relativan višak vremena ili smanjuje potrebno radno vrijeme. Dakle, u istom omjeru u kojem raste njen opseg mora se povećavati i masa proizvoda, a primijenjeni živi rad mora se relativno smanjivati. *Čim je manja vrijednost stalnog kapitala u odnosu na njegovu efikasnost,*

tim više on odgovara svojoj svrsi. Sav nepotreban stalni kapital javlja se kao faux frais de production¹, kao i svi nepotrebni troškovi prometa. Kad bi kapital mogao posjedovati mašineriju, ne upotrebljavajući za nju rad, to bi povećalo proizvodnu snagu rada i smanjilo potreban rad, pri čemu se ne bi morao kupovati rad [za proizvodnju mašina]. Vrijednost stalnog kapitala nije, dakle, nikad samosvrha u proizvodnji kapitala.

Opticajni kapital pretvara se, dakle, u stalni kapital, a stalni kapital reproducira se u opticajnom kapitalu; oboje samo ukoliko kapital privsvaja živi rad.

•Svaka ušteda stalnog kapitala predstavlja porast čistog dohotka društva. (A. Smith.)

Zaključna i posljednja razlika [između stalnog i opticajnog kapitala] koju još navode ekonomisti jest razlika između *pokretnog* i *nepokretnog*; ne u tom smislu da jedno ulazi u kretanje prometa, a drugo ne; već u tom smislu da je jedno fizički fiksirano, nepokretno, na isti način kao što se razlikuju pokretno i nepokretno vlasništvo. Na primjer melioracije tla, vodovodi, građevine; najvećim dijelom i sama mašinerija, jer ona, da bi djelovala, mora biti fizički fiksirana; željeznice; ukratko svaki oblik u kojem je proizvod industrije prikovan za površinu zemlje. Au fond² to ne dodaje ništa određenju stalnog kapitala, ali u njegovom određenju svakako se sadrži da je on što više njegova upotrebna vrijednost, njegovo materijalno postojanje odgovora određenju njegovog oblika, to više u eminentnom smislu stalni kapital. Nepokretna upotrebna vrijednost, kao kuća, željeznica itd. stoga je najopipljiviji oblik stalnog kapitala. Doduše on može ipak i tada cirkulirati u istom smislu kao nepokretna imovina uopće — kao naslov; ali ne kao upotrebna vrijednost; ne može cirkulirati u fizičkom smislu. Prvobitno porast pokretnog vlasništva, njegovo povećanje u odnosu na nepokretno, pokazuje uzlazno kretanje kapitala u odnosu na zemljišno vlasništvo. Ali kad se jednom pretpostavi kapitalistički način proizvodnje, visina do koje je on sebi podvrgao nslove proizvodnje vidi se u pretvaranju kapitala u nepokretno vlasništvo. On se time nastanjuje na samoj zemlji i prividno čvrste pretpostavke, dane od prirode u zemljišnom vlasništvu, [pokazuju se] i same kao samo postavljene od strane industrije.

(Prvobitno su postojanje u zajednici i njim posredovani odnos prema zemlji kao prema vlasništvu osnovne pretpostake reprodukcije kako individuuma tako i zajednice. Kod pastirskih naroda zemlja se javlja samo kao uslov skitalačkog života, dakle nema ni govora o nje-nom prisvajanju. Kad se sa zemljoradnjom pojave i čvrsta naselja — tada je zemljišno vlasništvo najprije zajedničko, pa čak i tamo gdje ono prelazi u privatno vlasništvo odnos individuuma prema nje-

¹ sporedni (neproizvodni) trošak proizvodnje — ² U biti.

mu pokazuje se kao uslovljen njegovim odnosom prema zajednici. Vlasništvo se pojavljuje kao puko leno zajednice itd. itd. Njegovo pretvaranje u puku razmjenljivu vrijednost — ta njegova mobilizacija — proizvod je kapitala i potpunog podređivanja državnog organizma kapitalu. Stoga je zemlja, čak i gdje je postala privatno vlasništvo, samo u ograničenom smislu razmjenska vrijednost. Razmjenska vrijednost počinje s izoliranim prirodnim proizvodom koji je odvojen od zemlje i radinošću (ili pukim prisvajanjem) individualiziran. Ovdje prvi put nastupa i individualni rad. Prije svega, razmjena općenito ne počinje u okviru prvobitnih zajednica, već na njihovoj granici, tamo gdje one prestaju. Razmijeniti zemlju, svoje sjedište, prodati je tuđim zajednicama, to bi, of course,¹ bila izdaja. Razmjena se može samo by and by² proširavati sa svog prvobitnog područja, s pokretnog vlasništva na nepokretno. Samo proširavanjem prvog kapital malo po malo dobija u ruke posljednje. Novac je glavni agent u tom procesu.)

A. Smith razlikuje najprije optičajni kapital i stalni kapital najprije prema njihovom određenju u *procesu proizvodnje*. Tek kasnije on upotrebljava formulaciju:

»Kapital se može na različite načine uložiti uz dobit: 1) kao optičajni kapital, 2) kao stalni kapital.«

Ta druga formulacija očevidno ne pripada u razmatranje te razlike kao takve, jer se stalni kapital i optičajni kapital moraju već pretpostavljati kao dvije vrste kapitala prije nego što se može govoriti o tome kako se kapital može uložiti uz dobit u oba oblika.

»Ukupan kapital svakog poduzetnika nužno se dijeli ra njegov stalni kapital i na njegov optičajni kapital. Ako je suma ista, jedan dio bit će to veći što je drugi manji.« (A. Smith, t. II, p. 218.)

Kako se kapitali 1) dijele na nejednake udjele između stalnog i optičajnog kapitala, 2) imaju isprekidane i neprekidne faze proizvodnje i vraćaju se s udaljenijih ili bližih tržišta, dakle imaju nejednako vrijeme obrta, određenje viška vrijednosti koji se stvara u određenom vremenu, npr. godišnje, mora biti nejednako, jer je broj procesa reprodukcije u danom roku nejednak. Njihovo stvaranje vrijednosti ne određuje se jednostavno upotrijebljenim radom u toku neposrednog procesa proizvodnje, već stupnjem u kojem se ta eksploatacija rada može ponoviti u danom razdoblju.

Najzad, dakle, dok se pri razmatranju jednostavnog procesa proizvodnje kapital pojavljuje tako da se oplođuje samo u odnosu na najamni rad a promet ostaje po strani, u procesu njegove reprodukcije promet je uključen u kapital i to oba momenta prometa R—N—N—R (kao sistem razmjenâ kroz koje kapital treba da prođe, a kojima odgovara isto

¹ naravno — ² malo-pomalo

toliko njegovih kvalitativnih preobražaja). Promet je kao $N-R-R-N$ uključen u kapital ukoliko se polazi od kapitala u njegovom novčanom obliku i stoga se u taj oblik i vraća. Kapital sadrži oba kružna toka i to ne više kao puku promjenu oblika ni kao puku promjenu materije koja se ne tiče oblika, već kao oboje uključeno u samo određenje vrijednosti.

Proces proizvodnje, kao proces koji u samom sebi sadrži uslove svoje obnove, proces je reprodukcije, čija se brzina određuje raznim, gore izloženim odnosima, koji svi proizlaze iz razlika samog kružnog toka. U okviru reprodukcije kapitala ujedno se vrši reprodukcija onih upotrebnih vrijednosti u kojima je on ostvaren — odnosno neprestano obnavljanje i reprodukcija (ljudskim radom) upotrebnih vrijednosti, koje ljudi troše i koje su po svojoj prirodi prolazne. Izmjena materije i promjena oblika što ih ljudski rad podređuje čovjekovoj potrebi pokazuje se s gledišta kapitala kao reprodukcija njega samog. To je *au fond* neprestana reprodukcija samog rada.

•Kapitalne vrijednosti održavaju se reprodukcijom: proizvodi od kojih se sastoji kapital troše se isto tako kao i sve drugo, ali se njihova vrijednost u isto vrijeme dok se uništava potrošnjom reproducira u drugim materijama ili u istoj.* (Say, 14).

Razmjena i sistem razmjena, kao i (što je uključeno u to) pretvaranje u novac kao samostalnu vrijednost, pojavljuju se kao uslov i granica za reprodukciju kapitala. Kod njega je sama proizvodnja svestrano podvrgnuta razmjeni. Te operacije razmjene, promet kao takav, ne proizvode višak vrijednosti, ali su uslov za njegovu realizaciju. One su uslovi *proizvodnje samog kapitala* jer se njegov *oblik kao kapitala* postavlja samo ukoliko on prolazi kroz njih. Reprodukcija kapitala ujedno je proizvodnja određenih formalnih određenja, određenih načina postupanja u kojima se postavlja personificirani, opredmećeni rad. Zato promet nije samo razmjena porizvoda za uslove proizvodnje — dakle npr. proizvedene pšenice za sjeme, za nov rad itd. U svakom obliku proizvodnje radnik mora razmijeniti svoj proizvod za uslove proizvodnje, da bi mogao ponoviti proizvodnju. Seljak koji proizvodi za neposrednu upotrebu također pretvara dio proizvoda u sjeme, oruđe, tegleću stoku, gnojivo itd. i počinje svoj rad iznova. Pretvaranje u novac je potrebno za reprodukciju kapitala kao takvog i njegova reprodukcija nužno je proizvodnja viška vrijednosti.* Premda rad

* U odnosu na fazu reprodukcije (napose vrijeme prometa treba još zabilježiti da ona ima granice uslijed same upotrebne vrijednosti. Pšenica se mora reproducirati u jednoj godini. Prolazne stvari, kao mlijeko itd. moraju se reproducirati češće. Meso životinje, kako ona živi, dakle odolijeva vremenu, ne mora se reproducirati tako često, ali mrtvo mesto koje se nalazi na tržištu mora se reproducirati u vrlo kratkom roku u obliku novca, jer će se inače pokvariti. Reprodukcija vrijednosti i upotrebne vrijednosti dijelom se poklapaju, a dijelom ne.

ono što smo prije nazvali stalnim dijelom kapitala u jednom procesu proizvodnje održava samo po vrijednosti, on taj dio kapitala mora neprestano reproducirati u drugom procesu proizvodnje, jer ono što se u jednom procesu proizvodnje pojavljuje kao pretpostavka materijala i oruđa u drugom je proizvod, a to obnavljanje, ta reprodukcija mora se stalno vršiti istovremeno.

TREĆI ODJELJAK

Kapital kao ono što donosi plod (kamatu, profit itd.)

A) Pretvaranje viška vrijednosti u profit

1. [Kapital, višak vrijednosti i profit]

Kapital je sad postavljen kao jedinstvo proizvodnje i prometa, i višak vrijednosti koji on stvara u određenom razdoblju, npr. u jednoj godini, jest $= \frac{VT}{f+c} = \frac{VT}{U}$ ili $= V \left(\frac{T}{f} - \frac{T}{f} \times \frac{c}{c+f} \right)$.¹

Kapital je sada realiziran ne samo kao vrijednost koja se reproducira i dakle perenira, već također kao vrijednost koja postavlja vrijednost. Usisavanjem živog radnog vremena, kao i kretanjem prometa koje mu samom pripada (pri čemu se kretanje razmjene postavlja kao njegovo vlastito, kao imanentni proces opredmećenog rada), on se odnosi prema samom sebi kao prema onom koji postavlja novu vrijednost, proizvodi vrijednost. On se odnosi kao osnova prema višku vrijednosti kao onom što je zasnovao. Njegovo kretanje sastoji se u tome da se proizvođači sebe ujedno odnosi kao osnova sebe kao zasnovanog, kao pretpostavljena vrijednost prema samom sebi kao višku vrijednosti ili prema višku vrijednosti kao od sebe postavljenom.

U određenom razdoblju koje je postavljeno kao jedinica mjere njegovih obrta, jer je ono prirodna mjera njegove reprodukcije u poljoprivredi, kapital proizvodi određeni višak vrijednosti, određen ne samo viškom vrijednosti što ga on postavlja u jednom procesu proizvodnje, nego i brojem ponavljanja procesa proizvodnje ili brojem njegovih reprodukcija u određenom razdoblju. Time što je u njegov proces reprodukcije uključen i promet (njegovo kretanje izvan neposrednog procesa proizvodnje), višak vrijednosti ne *pojavljuje* se više kao postavljen njegovim jednostavnim, neposrednim odnosom prema živom radu; naprotiv, taj se odnos pokazuje samo kao jedan od momenata njegovog ukupnog kretanja.

¹ U ovoj formuli V označava višak vrijednosti, T – vrijeme f – fazu proizvodnje, c – fazu prometa, U – obrt kapitala (up. str. 33–36 u ovom tomu).

Kapital, polazeći od sebe kao od aktivnog subjekta, subjekta procesa (a u obrtu se neposredni proces proizvodnje doista pokazuje određen njegovim kretanjem kao kapitala nezavisno od njegovog odnosa prema radu), odnosi se prema sebi kao prema vrijednosti koja se povećava, tj. odnosi se prema višku vrijednosti kao prema nečem što je on postavio i zasnovao; odnosi se kao izvor proizvodnje prema samom sebi kao proizvodu; kao proizvodna vrijednost prema sebi samoj kao proizvedenoj vrijednosti. Zato kapital više ne mjeri novoproduzvenu vrijednost njenom realnom mjerom, odnosom viška rada prema potrebnom radu, nego je mjeri samim sobom kao njenom pretpostavkom. Kapital određene vrijednosti proizvodi u određenom razdoblju određeni višak vrijednosti.

Višak vrijednosti koji se tako mjeri vrijednošću pretpostavljenog kapitala, kapital tako postavljen kao vrijednost koja se oploduje — jest *profit*; promatran pod tim *specie* — ne *aeterni*, već — *capitalis*¹ višak vrijednosti je profit a kapital se razlikuje u samom sebi kao kapital, produktivna i reproduktivna vrijednost, od sebe kao profita, novoproduzvene vrijednosti. Proizvod kapitala je *profit*. Zato se veličina viška vrijednosti mjeri prema veličini vrijednosti kapitala, a *stopa profita* je zato određena odnosom njegove vrijednosti prema vrijednosti kapitala.

Vrlo velik dio onog što pripada ovamo već je razmotren gore. Ali ono što je anticipirano treba staviti ovamo.

2. [Zakoni profita i nužnost samonegacije kapitala]

Ukoliko se novopostavljena vrijednost, koja je iste prirode kao kapital, sama ponovo uključi u proces proizvodnje i sama se ponovo održava kao kapital, sam je kapital porastao i sada djeluje kao kapital veće vrijednosti. Nakon što je on profit kao novoreproduciranu vrijednost razlikovao od sebe kao pretpostavljene vrijednosti koja se oploduje, a profit postavio kao mjeru svoje oplodnje, on ponovo ukida odvajanje i postavlja profit u njegovoj identičnosti sa sobom kao kapitalom koji sad, povećan za profit, počinje isti proces iznova u većim dimenzijama. Opisivanjem svog kruga proširuje se on kao subjekt tog kruga i tako opisuje krug koji se širi, spiralu.

Upravo izložene opće zakone možemo sažeti ukratko ovako: Zbiljski višak vrijednosti određen je odnosom viška rada prema potrebnom radu ili odnosom dijela kapitala, dijela opredmećenog rada koji se razmjenjuje za živi rad prema dijelu opredmećenog rada kojim se on zamjenjuje. Međutim višak vrijednosti u obliku profita

¹ pod tim uglom gledanja — ne vječnosti, već kapitala (aluzija na Spinozin izraz *sub specie aeternitatis*)

mjeri se prema ukupnoj vrijednosti kapitala uloženog u proces proizvodnje. *Stopa profita* zavisi, dakle, — ako se *pretpostavi* isti višak vrijednosti, *isti višak rada u odnosu na potreban rad* — od odnosa dijela kapitala koji se razmjenjuje za živi rad prema onom dijelu koji postoji u obliku sirovina i sredstava za proizvodnju. Što manji, dakle, postaje dio razmijenjen za živi rad, to manja postaje stopa profita. U istom odnosu, dakle, u kojem u procesu proizvodnje kapital kao kapital zauzima veći prostor u razmjeru prema neposrednom radu, što više, dakle, raste relativni višak vrijednosti (ona snaga kapitala koja stvara vrijednost), to više *pada stopa profita*.

Vidjeli smo da se veličina već uloženog, reprodukciji pretpostavljenog kapitala izražava specifično u porastu stalnog kapitala kao proizvedenoj proizvodnoj snazi, kao opredmećenom radu obdarenom prividnim životom. Ukupnost vrijednosti proizvodnog kapitala izrazit će se u svakom njegovom dijelu kao smanjena proporcija kapitala razmijenjenog za živi rad prema dijelu kapitala koji egzistira kao postojana vrijednost. Uzmimo npr. manufakturnu industriju. U istom omjeru u kojem raste stalni kapital, mašinerija itd. ovdje mora rasti dio kapitala koji postoji u sirovinama, dok dio koji se razmjenjuje za živi rad opada.

Stopa profita opada, dakle, razmjerno veličini vrijednosti kapitala pretpostavljenog proizvodnji — i dijela kapitala koji u proizvodnji djeluje kao kapital. Čim je šira egzistencija koju je kapital već postigao, to je uži omjer novostvorene vrijednosti prema pretpostavljenoj vrijednosti (reproduciranoj vrijednosti). Zato *uz pretpostavku jednakog viška vrijednosti, tj. jednog odnosa viška rada i potrebnog rada*, profit može biti nejednak, i mora biti nejednak u odnosu na veličinu kapitala. Profitna stopa može padati, premda realan višak vrijednosti raste. Profitna stopa može rasti, premda realan višak vrijednosti pada.

Doista može rasti kapital, i u istom razmjeru stopa profita, ako veličina dijela kapitala koji je pretpostavljen kao vrijednost i koji postoji u obliku sirovina i stalnog kapitala raste ravnomjerno s dijelom kapitala koji se razmjenjuje za živi rad. Ali ta ravnomjernost ima za pretpostavku porast kapitala bez porasta i razvitka proizvodne snage rada. Jedna pretpostavka ukida drugu. To protivurječi zakonu razvoja kapitala, a posebno zakonu razvoja stalnog kapitala. Takav porast može se dogoditi samo na stupnjevima na kojima način proizvodnje kapitala još nije adekvatan kapitalu ili u takvim oblastima proizvodnje u kojima je on sebi prisvojio gospodstvo tek samo formalno, npr. u poljoprivredi. Tu može prirodna plodnost tla djelovati kao povećanje stalnog kapitala — tj. relativan višak radnog vremena može porasti — a da se količina potrebnog radnog vremena ne smanji. (Na primjer u *United States*.¹) *Gross profit*², tj. višak vrijednosti promatran izvan svog for-

¹ Sjedinjenim Državama — ² Bruto profit

malnog odnosa, ne kao razmjer, već kao jednostavna veličina vrijednosti bez veze s nekom drugom veličinom, u prosjeku neće rasti *kao stopa profita, već kao veličina kapitala*.

Ako je, dakle, stopa profita obrnuto proporcionalna vrijednosti kapitala, *suma profita* bit će joj direktno proporcionalna. Ali i ta postavka je istinita samo za ograničeni stupanj razvitka proizvodne snage kapitala ili rada. Kapital od 100 s profitom od 10% daje manju sumu profita nego kapital od 1000 s profitom od 2%. U prvom slučaju je suma profita 10, a u drugom 20, tj. bruto profit velikog kapitala je dvostruko veći nego onaj od 10 puta manjeg kapitala, iako je profitna stopa manjeg 5 puta veća nego profitna stopa većeg. Ali kad bi profit većeg kapitala bio samo 1%, suma profita bila bi 10, kao za 10 puta manji kapital, jer se u istom omjeru u kojem je porasla njegova veličina, smanjila profitna stopa. Kad bi profitna stopa za kapital od 1000 bila samo $\frac{1}{2}\%$, tada bi suma profita bila samo dvaput manja od one manjeg kapitala, bila bi samo 5, jer bi profitna stopa bila 20 puta manja.

Dakle izraženo općenito:

Smanjuje li se profitna stopa za veći kapital, ali ne razmjerno njegovoj veličini, bruto profit raste, iako se stopa profita smanjuje. Smanjuje li se profitna stopa razmjerno njegovoj veličini, bruto profit ostaje isti kao onaj manjeg kapitala, ostaje nepromijenjen. Smanjuje li se profitna stopa razmjerno više nego što raste njegova veličina, tada se bruto profit većeg kapitala, upoređen s manjim, smanjuje razmjerno smanjenju profitne stope. Ovo je u svakom pogledu najvažniji zakon moderne političke ekonomije i najbitniji za razumijevanje najtežih odnosa. To je s historijskog stanovišta najvažniji zakon. To je zakon koji uprkos svojoj jednostavnosti dosad nije nikad shvaćen, a pogotovu nije svjesno izrečen.

Kako je ovo smanjenje profitne stope istoznačno: 1) s već proizvedenom proizvodnom snagom i s materijalnom osnovom koju ona stvara za novu proizvodnju (a ovo u isti mah pretpostavlja golem razvitak *of scientific powers*¹); 2) sa smanjenjem onog dijela već proizvedenog kapitala koji se mora razmijeniti za neposredni rad, tj. sa smanjenjem neposrednog rada koji je potreban za reprodukciju goleme vrijednosti, što se izražava u velikoj masi proizvoda, u velikoj masi proizvoda po niskim cijenama, jer ukupna suma cijena je = reproduciranom kapitalu + profit; 3) s dimenzijama kapitala općenito, također i onog njegovog dijela koji nije stalni kapital; dakle i s dimenzijama izvanrednog razvijenog saobraćaja, velike sume operacija razmjene, veličine tržišta i svestranosti istovremenog rada; s razvijenošću saobraćajnih sredstava itd., s postojanjem potrebnih fondova potrošnje da bi se poduzeo taj golemi proces (da bi radnici jeli, stanovali itd.) — iz svega toga *vidi se* da je već postojeća materijalna proizvodna snaga

¹ naučnih moći

koja je već izrađena, koja egzistira u obliku stalnog kapitala, kao *scientific power*, kao stanovništvo itd. (ukratko svi uslovi bogatstva), da najveći uslovi za reprodukciju bogatstva, tj. za bogat razvitak društvenog individuuma, da razvitak proizvodnih snaga što ga je u svom historijskom razvoju donio sa sobom sam kapital, kad je dospio do određene tačke, ukida samooplodnju kapitala, umjesto da je postavlja.

Počev od izvjesne tačke razvitak proizvodnih snaga postaje prepreka za kapital; dakle, i odnos kapitala postaje prepreka za razvitak proizvodnih snaga rada. Kad stigne do te tačke, kapital, tj. najamni rad stupa u isti odnos prema razvitku društvenog bogatstva i proizvodnih snaga kao cehovstvo, kmetstvo, ropstvo i tada se on kao okov nužno raskida. Time se odstranjuje posljednji ropki lik koji je poprimila ljudska djelatnost, oblik najamnog rada na jednoj, a oblik kapitala na drugoj strani, i to odstranjenje samo je rezultat načina proizvodnje koji odgovara kapitalu: materijalni i duhovni uslovi negacije najamnog rada i kapitala, koji su već i sami negacija ranijih oblika neslobodne društvene proizvodnje, sami su rezultat kapitalističkog procesa proizvodnje.

U oštrim protivurječnostima, krizama, grčevima izražava se sve veći nesklad između proizvodnog razvoja društva i njegovih dosadašnjih odnosa proizvodnje. Nasilno uništenje kapitala, ne uslijed njemu vanjskih odnosa, već kao uslov njegovog samoodržanja, najprikladniji je oblik u kojem mu se daje *advice to be gone and to give room to a higher state of social production*.¹ Nije to samo porast naučne moći, već i stupanj u kojem je ona već postavljena kao stalni kapital, opseg, širina u kojima se ona realizirala i ovladala totalitetom proizvodnje. Isto tako je to razvoj stanovništva itd., ukratko svih momenata proizvodnje, jer je proizvodna snaga rada, jednako kao i primjena mašinerije, razmjerna stanovništvu, čiji porast je već sam po sebi pretpostavka i rezultat porasta upotrebnih vrijednosti koje treba reproducirati, pa dakle i konzumirati.

Kako to smanjenje profita znači isto što i razmjerno smanjenje neposrednog rada u odnosu na veličinu opredmećenog rada koji on reproducira i iznova postavlja, kapital će sve pokušati da nizak omjer živog rada prema veličini kapitala uopće, a dakle i nizak omjer viška vrijednosti, izraženog u obliku profita prema pretpostavljenom kapitalu, kompenzira smanjenjem udjela potrebnog rada i još većom ekspanzijom količine viška rada u odnosu na ukupan upotrebljeni rad. Stoga će se najviši razvitak proizvodne snage zajedno s najvećom ekspanzijom postojećeg bogatstva podudarati s obezvređivanjem kapitala, degradacijom radnika i najintenzivnijim iscrpljavanjem njegovih životnih snaga.

Te protivurječnosti vode do eksplozija, kataklizmi, kriza, u kojima se kapital trenutnim obustavljanjem rada i uništenjem velikog dijela

¹ Savjet da ode i da ustupi mjesto višem stanju društvene proizvodnje.

kapitala nasilno reducira do tačke, gdje može nastaviti da funkcioniра¹. Te protivrječnosti, naravno, vode do eksplozija, krziza, u kojima trenutno prekidanje svakog rada i uništenje velikog dijela kapitala nasilno svode kapital ponovo na tačku na kojoj je on *enabled fully employing its productive powers without committing suicide. Yet, these regularly recurring catastrophes lead to their repetition on a higher scale and finally to its violent overthrow.*²

3. [Još o padanju profitne stope]

U razvijenom kretanju kapitala ima momenata koji to kretanje zadržavaju drukčije a ne krizama; tako npr. stalno obezvređivanje jednog dijela postojećeg kapitala: pretvaranje velikog dijela kapitala u stalni kapital koji ne služi kao agent direktne proizvodnje; neproduktivno rasipanje velikog dijela kapitala itd. (Kapital, upotrijebljen produktivno, nadoknađuje se uvijek dvojako; kao što smo vidjeli, postavljanje vrijednosti proizvodnog kapitala pretpostavlja neku protivvrijednost. Neproduktivna potrošnja kapitala s jedne strane ga nadoknađuje, a s druge uništava.*

Dalje, da se padanje profitne stope može zadržati ukidanjem postojećih odbitaka od profita, npr. sniženjem poreza, smanjenjem zemljišne rente itd., ne spada zapravo ovamo, ma koliko da je od praktičnog značenja, jer to su sve udjeli profita pod drugim imenom i prisvojeni od drugih osoba a ne samih kapitalista.** Pad profitne stope također se zadržava stvaranjem novih grana proizvodnje, u kojima je potrebno više neposrednog rada u odnosu na kapital ili gdje još nije razvijena proizvodna snaga rada, tj. proizvodna snaga kapitala.) (Također monopoli.)

* Isti zakon izražava se jednostavno — ali taj izraz treba razmotriti kasnije u teoriji stanovništva — kao odnos porasta stanovništva, a napose njegovog radnog dijela, prema već postojećem kapitalu.

** Kako se taj isti zakon izražava drukčije u međusobnom odnosu mnogih kapital tj. u konkurenciji, također spada u drugi odjeljak. On se može izreći također kao zakon akumulacije kapitala; tako npr. kod Fullartona. Na to ćemo doći u idućem odjeljku. Važno je upozoriti na to da se kod toga zakona ne radi jednostavno o razvitku proizvodne snage *dynamei*³, već ujedno i o opsegu, u kojim ta proizvodna snaga djeluje kao kapital, kako je ona realizirana prije svega kao stalni kapital s jedne strane i stanovništvo s druge strane.

¹ Ova rečenica napisana je kod Marxa engleski. U idućoj rečenici on najprije ponavlja istu misao na njemačkom, a zatim ponovo prelazi na engleski. —

² U stanju da potpuno upotrijebi svoje proizvodne snage ne vršeci samoubistvo. Ipak, te katastrofe koje se redovno vraćaju vode njihovom ponavljanju na višem stupnju i konačno nasilnom obaranju kapitala. — ³ u mogućnosti, potencijalno

«Profit je izraz koji označava porast kapitala ili bogatstva; zato je neuspjeh da se nađu zakoni koji upravljaju profitnom stopom isto što i neuspjeh da se pro-
nađu zakoni formiranja kapitala.» (William Atkinson: *Principles of Political Economy etc.*¹, London. 1840, p. 55.)

Ali on nije uspio da shvati čak ni šta je profitna stopa.

A. Smith je objašnjavao padanje profitne stope s porastom kapitala međusobnom konkurencijom kapitala. Na to mu je Ricardo odgovorio da konkurencija doduše može reducirati profite u raznim poslovnim granama na neki prosječan nivo, može izravnati stopu, ali ne može oboriti samu tu prosječnu stopu. Postavka A. Smitha tačna je utoliko što se tek u konkurenciji — u djelovanju kapitala na kapital — realiziraju kapitalu imanentni zakoni, njegove tendencije. Ali ona je pogrešna u onom smislu u kojem je on shvaća kao da konkurencija nameće kapitalu spoljašnje, spolja unijete zakone, koji nisu njegovi vlastiti zakoni. Konkurencija može trajno snižavati profitnu stopu u svim granama industrije, tj. prosječnu profitnu stopu samo ako i samo ukoliko je također prije konkurencije i bez obzira na konkurenciju zamišljiv opći i trajan pad profitne stope koji djeluje kao zakon. Konkurencija izvršava unutrašnje zakone kapitala, čini ih prinudnim zakonima u odnosu na pojedini kapital, ali ih ona ne pronalazi. Ona ih realizira. Zato, htjeti objasniti te zakone jednostavno konkurencijom znači priznati da se oni ne razumiju.

Ricardo sa svoje strane kaže:

«Akumulacija kapitala ne može trajno snižavati profite ako jednako trajan uzrok ne povisuje najamnine.» (Paris 1835, *traduit de*² Constancio, t. II, p. 92.)

Taj uzrok on nalazi u rastućoj, relativno rastućoj neproduktivnosti poljoprivrede, u »rastućoj teškoći da se poveća količina sredstava za život«, tj. u porastu proporcionalne najamnine, tako da rad ne dobija realno više, nego dobija proizvod većeg rada; jednom riječju u tome što proizvodnja poljoprivrednih proizvoda iziskuje veći dio potrebnog rada. Stoga padajućoj profitnoj stopi kod Ricarda odgovara nominalan porast najamnine i realan porast zemljišne rente. Njegov jednostrani način shvaćanja, koji uzima samo jedan pojedini slučaj (kao npr. kako profitna stopa može pasti zato što je najamnina trenutno porasla itd.) i koji jedan historijski odnos iz razdoblja od 50 godina (koji će se u idućih 50 godina obrnuti) proglašava općim zakonom, način koji uopće počiva na historijskom nesrazmjeru između razvoja industrije i poljoprivrede (samo po sebi bilo je smiješno što su Ricardo, Malthus itd. u vrijeme kada fiziološka kemija još gotovo nije ni egzistirala, postavljali opće, vječne zakone o njoj), taj su Ricardov način shvaćanja zbog toga napadali sa svih strana više instiktivno osjećajući da je pogrešan i nezadovoljavajući; ali većinom više s njegove istinite nego s njegove pogrešne strane.

¹ *Principi političke ekonomije* itd. — ² preveo

«A. Smith je mislio da akumulacija ili porast kapitala uopće obara opću profitnu stopu, po istom principu po kojem porast kapitala u bilo kojem posebnom poslu obara profite u tom poslu. Ali takav porast kapitala u nekom posebnom poslu znači porast u *proporciji* većoj od one u kojoj je kapital istovremeno porastao u drugim poslovima. Taj je porast relativan.» (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus*¹, London 1821, p. 9.)

«Konkurencija među industrijskim kapitalistima može izjednačiti profite koji se posebno izdižu iznad nivoa, ali ne može sniziti taj obični nivo.» (*Ramsay*, IX, 88.)

(Ramsay i ostali ekonomisti s pravom razlikuju da li produktivnos raste u granama proizvodnje koje stvaraju stalni kapital i, naravno, najamninu ili u drugim granama, npr. u industrijama luksusa. Posljednje ne mogu smanjiti potrebno radno vrijeme. Ali one to mogu postići putem razmjene za poljoprivredne proizvode drugih naroda, a tada je to isto kao da se povećala produktivnost u poljoprivredi. Otuda važnost slobodne trgovine žitom za industrijske kapitaliste.)

Ricardo kaže (englesko izdanje *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3 edition.² London 1821):

«Farmer i tvorničar ne mogu živjeti bez profita, kao ni radnik bez najamnine.» (l. c., p. 23.) «Prirodna je tendencija profita da padaju, jer uz napredak društva i bogatstva dodatna hrana iziskuje sve više rada. Ova tendencija, ova sklonost profita zaustavlja se u stalnim vremenskim razmacima poboljšanjima mašinerije, koja služi za proizvodnju nužnih predmeta, kao i pronalascima u poljoprivrednoj nauci, koji smanjuju troškove proizvodnje.» (l.c., p. 121.)

Ricardo odmah neposredno stapa profit s viškom vrijednosti, on tu razliku uopće nije napravio. *Ali dok je stopa viška vrijednosti određena odnosom viška rada što ga primjenjuje kapital prema potrebnom radu, stopa profita nije ništa drugo do odnos viška vrijednosti prema ukupnoj vrijednosti kapitala uloženog u proizvodnju.* Njegova proporcija stoga pada i raste u skladu s odnosom dijela kapitala razmijenjenog za živi rad prema dijelu koji postoji kao materijal i stalni kapital. *U svakom slučaju višak vrijednosti promatran kao profit mora izraziti jednu proporciju dobiti koja je manja od stvarne proporcije viška vrijednosti.* Jer profit se u svakom slučaju mjeri prema ukupnom kapitalu, koji je uvijek veći od kapitala upotrebljenog za najamninu i razmijenjenog za živi rad.

Kako Ricardo na taj način jednostavno brka višak vrijednosti i profit a višak vrijednosti može se smanjivati stalno, može se smanjivati *tendencijski* samo ako se smanjuje omjer viška rada prema potreb-

¹ Istraživanje o principima o prirodni potražnji i nužnosti potrošnje što ih je u posljednje vrijeme zastupao Mr. Malthus — ² O principima političke ekonomije i oporezivanja, 3. izdanje

nom radu, tj. prema radu koji je potreban za reprodukciju radne sposobnosti (što je moguće samo pri smanjenju proizvodne snage rada) Ricardo uzima da produktivna snaga rada, u industriji s akumulacijom kapitala raste, dok u poljoprivredi pada. Iz ekonomije on bježi u organsku kemiju. Mi smo dokazali da je ova tendencija nužna bez ikakvog obzira na zemljišnu rentu, kao što se nismo trebali obazirati npr. ni na rastuću potražnju sa radom itd.

U kakvoj su vezi zemljišna renta i profit treba raspraviti tek pri razmatranju same zemljišne rente; to ne spada ovamo. Ali da je Ricardo fiziološki postulat, izražen kao opći zakon, pogrešan, to je dokazala moderna kemija. Međutim Ricardovi učenici, ukoliko ne ponavljaju mehanički njegove riječi, jednako kao i uopće novija politička ekonomija, mirno su odbacili ono što im je bilo neugodno u principima njihovog učitelja. To drop the problem is their general method of solving it.¹

Drugi ekonomisti, kao npr. Wakefield,⁽¹⁷⁾ pribjegavaju razmatranju *polja primjene* za rastući kapital. Ovo spada u razmatranje konkurencije i zapravo je *teškoća kapitala da realizira rastući profit; dakle poricanje imanentne tendencije padanja profitne stope*. Nužnost za kapital da traži sve šire polje primjene i sama je opet posljedica. Wakefield i njemu slični ne mogu se ubrojiti među one koji su sami postavili to pitanje. (U izvjesnoj mjeri to je reprodukcija gledišta A. Smitha.) Najzad harmoničari među najmodernijim ekonomistima, na čijem čelu stoji Amerikanac Carey, i čiji je najnametljiviji sljedbenik bio Francuz Bastiat (uzgred rečeno, najljepša je ironija historije da kontinentalni *free traders*² ponavljaju riječi gospodina Bastiata, koji sa svoje strane svoju mudrost crpi kod pristalice zaštitnih carina Careya) prihvaćaju *fact*,³ tendenciju padanja profitne stope proporcionalno rastu proizvodnog kapitala. Ali oni to tumače jednostavno time što raste vrijednost udjela rada, proporcije koju radnik prima od ukupnog proizvoda, dok se kapitalu daje obeštećenje putem povećanja bruto profita. Nemile suprotnosti, antagonizmi u kojima se kreće klasična ekonomija i koje Ricardo naglašava s naučnom nemilosrdnošću, tako se rasplinjaju u harmonije blagostanja. Careyeva analiza ima još neki izgled [analize], kao što on i uopće sam misli. Ta se analiza odnosi na jedan zakon koji mi treba da razmatramo tek u učenju o konkurenciji, gdje ćemo se tada s njim obračunati. Dosadnog Bastiata koji banalnosti izražava paradoksalno i minuciozno ih brusi, a najveće siromaštvo misli skriva pod formalnom logikom, možemo se otarasiti odmah ovdje.*

* Na ovom mjestu može se umetnuti ponešto o suprotnosti između Careya i Bastiata iz III sveske.⁽¹⁸⁾

¹ Dizanje ruku od problema je njihova opća metoda za njegovo rješavanje.
— ² pristalice slobodne trgovine — ³ činjenicu

U djelu *Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*,¹ Paris 1850 (Proudhon, uzgred rečeno, ima krajnje smiješnu figuru u toj polemici, u kojoj on svoju dijalektičku nemoć skriva pod retoričnom uobraženošću), u VIII pismu Bastiata (u kojem, uzgred rečeno, ovaj plemeniti duh sasvim jednostavno, pomoću svoje izmiriteljske dijalektike pretvara dobit koja proizlazi iz jednostavne podjele rada i dobro dolazi isto tako graditelju puta kao i korisniku puta u dobit koja pripada samom »putu«, tj. kapitalu) kaže se:

»Kako rastu kapitali (a s njima i proizvodi) apsolutni dio koji pripada kapitalu raste, a njegov proporcionalni dio se smanjuje. Kako kapitali rastu (a s njima i proizvodi) proporcionalni dio i apsolutni dio rada također rastu. Kako se apsolutni dio kapitala povećava, premda on sukcesivno dobija samo $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$ od ukupnog proizvoda, rad, kojem sukcesivno pripada $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, očevidno dobija pri diobi sve veći dio kako u proporcionalnom tako i u apsolutnom smislu.«

Kao ilustraciju Bastiat navodi:

	Ukupan proizvod	Udio kapitala	Udio rada
1. period	1000	$\frac{1}{2}$ ili 500	$\frac{1}{2}$ ili 500
2. „	1800	$\frac{1}{3}$ ili 600	$\frac{2}{3}$ ili 1200
3. „	2800	$\frac{1}{4}$ ili 700	$\frac{3}{4}$ ili 2100
4. „	4000	$\frac{1}{5}$ ili 800	$\frac{4}{5}$ ili 3200 (p. 130, 131)

Ista duhovitost ponavlja se na strani 288. u obliku rastućeg bruto profita pri padajućoj profitnoj stopi, ali rastućoj masi proizvoda koji se prodaju po nižim cijenama i tom se prilikom vrlo važno govori o »zakonu neograničenog smanjivanja koje nikad ne dolazi do nule, zakonu koji je dobro poznat matematičarima.« (p. 288.) »Ovdje se vidi« (lakrdijaš) »kako se multiplikator neprestano smanjuje zato što se multiplikand stalno povećava.« (l. c., p. 288.)

Ricardo je naslućivao svog Bastiata. Ističući porast profita kao sume pri rastućem kapitalu usprkos smanjivanju profitne stope — dakle anticipirajući cijelu Bastiatovu mudrost — on nije propustio napomenuti da je taj progres »istinit samo za neko određeno vrijeme«. On kaže doslovno: »Ma kako se smanjivala stopa profita od kapitala uslijed akumulacije kapitala na selu i uslijed porasta najamnine« (pod čime Ricardo, *notabene*, misli porast troškova proizvodnje poljoprivrednih proizvoda neophodnih za održavanje radne sposobnosti)

¹ *Besplatni kredit. Diskusija između g. Fr. Bastiata i g. Proudhona*

ukupan iznos profitâ mora ipak rasti. Tako uz pretpostavku da s ponovljenim akumulacijama od 100 000 f. st. profitna stopa padne sa 20 na 19, 18, 17% možemo očekivati da će cijeli iznos profita koji će dobijati sukcesivni vlasnici kapitala uvijek rasti; i da će biti veći ako kapital bude 200 000 nego ako bude 100 000; a još veći ako bude 300 000; i tako će rasti dalje, iako po padajućoj stopi, sa svakim povećanjem kapitala. *Taj porast je međutim istinit samo za neko određeno vrijeme:* tako je 19% od 200 000 f. st. više nego 20% od 100 000; 18% od 300 000 više nego 19% od 200 000; ali kad se kapital akumulira u velikoj mjeri i profit padne, daljnja akumulacija smanjit će sumu profita. Tako, uz pretpostavku akumulacije od 1 000 000 i profita od 7% ukupan iznos profita bit će 70 000 f. st.; ako se jednom milionu doda 100 000 f. st. a profit padne na 6%, vlasnici kapitala dobit će 66 000 funti ili za 4000 funti manje, premda je iznos kapitala porastao sa 1 000 000 na 1 100 000. (l. c. p. 124, 125.)

To naravno ne smeta gospodinu Bastiatu da izvrši djačku računsku operaciju, povećavajući jedan rastući multiplikand tako da on s opadajućim multiplikatorom daje rastući produkt, kao što ni zakoni proizvodnje nisu smetali dru Priceu da izgradi svoj složeni kamatni račun. Kako se stopa profita smanjuje — ona se smanjuje u odnosu na najamninu, koja dakle mora rasti i proporcionalno i apsolutno. Tako zaključuje Bastiat.

(Ricardo je zapazio tu tendenciju padanja profitne stope pri povećavanju kapitala; a kako on brka profit s viškom vrijednosti, morao je prisiliti najamninu da raste kako bi profitu omogućio da se smanjuje. Ali kako je on ujedno vidio da se najamnina realno više smanjuje nego povećava, pustio je da raste njena vrijednost, tj. količina potrebnog rada, ali nije dopustio da raste njena upotrebna vrijednost. Zato je on u stvari dao da raste samo zemljišna renta. Ali harmonični Bastiat otkrio je da s akumulacijom kapitalâ najamnina raste i proporcionalno i apsolutno.)

Bastiat pretpostavlja ono što treba da dokaže, naime da je padanje profitne stope identično s porastom stope najamnine, a zatim »ilustrira« svoju pretpostavku jednim računskim primjerom koji mu se, čini se, mnogo dopao.¹ Ako pad profitne stope izražava samo pad omjera u kojem ukupan kapital treba živi rad za svoju reprodukciju, tada je to nešto drugo. Gospodin Bastiat previda malu okolnost da u njegovoj pretpostavci, iako se profitna stopa kapitala smanjuje, sam kapital, kapital uložen u proizvodnju, raste. Da vrijednost kapitala ne može rasti bez prisvajanja viška rada od strane kapitala, mogao je naslutiti čak i g. Bastiat. Da puko povećanje količine proizvoda ne povećava vrijednost, moglo mu je pokazati stalno jadikovanje u francuskoj historiji zbog suviše obilnih žetvi. Pitanje bi se tad jednostavno svelo na istraživanje da li pad profitne stope doista znači isto što i porast

¹ *Precitano:* Svakako, ako profitna stopa opada, ona mora opadati u odnosu na nešto, a to nešto je sam kapital.

stope viška rada u odnosu na potreban rad ili prije isto što i pad ukupne stope primijenjenog živog rada u odnosu na reproducirani kapital.

Zato g. Bastiat također jednostavno dijeli proizvod između kapitalista i radnika, umjesto da ga dijeli na sirovine, oruđe za proizvodnju i rad i da se upita u kojim se alikvotnim dijelovima njegova vrijednost upotrebljava u razmjeni za te različite udjele. Dio proizvoda koji se razmjenjuje za sirovine i oruđe za proizvodnju očividno se ništa ne tiče radnikâ. Ono što oni dijele s kapitalom kao najamninu i profit nije ništa drugo do sam novopridošli živi rad. Ali Bastiatu naročito zadaje brigu tko zapravo treba da pojede povećani proizvod. Kako će kapitalist pojesti jedan relativno malen dio, ne mora li radnik da pojede relativno velik? Napose u Francuskoj, čija ukupna proizvodnja, bar u fantaziji Bastiata, daje općenito mnogo za jelo, mogao se g. Bastiat uvjeriti da se oko kapitala lijepi masa parazitskih tijela koja po ovom ili onom drugom pravnom osnovu prisvajaju toliko od ukupne proizvodnje da radnik ne bi dobio previše. Uostalom, jasno je da se s proizvodnjom u većim razmjerima može povećavati ukupna masa primijenjenog rada, premda proporcija primijenjenog rada prema kapitalu opada, te da tako ništa ne smeta da s porastom kapitala za rastuće radno stanovništvo treba veća masa proizvoda. Uostalom Bastiat, u čijem su harmoničnom mozgu sve krave sive (vidi gore o najamnini), brka pad kamate s porastom najamnine, dok je prvo zapravo porast industrijskog profita i radnika se uopće ne tiče, već je samo proporcija u kojoj različite vrste kapitalista dijele ukupan profit.

4. [*Kapital, profit i troškovi proizvodnje*]

Retournons á nos moutons¹. Proizvod kapitala je dakle profit. Odnoseći se prema samom sebi kao prema profitu, kapital se odnosi prema sebi kao prema *izvoru proizvodnje vrijednosti, a stopa profita izražava proporciju u kojoj je on povećao svoju vlastitu vrijednost*. Ali kapitalist nije samo kapital. On mora živjeti, a kako ne živi od rada, mora živjeti od profita, tj. od tuđeg rada koji on prisvaja. Kao izvor bogatstva kapital je tako određen. Budući da je u sebe utjelovio produktivnost kao imanentno svojstvo, kapital se prema profitu odnosi kao prema *dohotku*. On može potrošiti jedan dio profita (prividno sav, ali to će se pokazati kao pogrešno), a da ne prestane biti kapital. Kad je potrošio taj plod, on može iznova donositi plod. On može predstavljati potrošno bogatstvo, a da ne prestane predstavljati opći oblik bogatstva, što je novcu u jednostavnom prometu bilo nemoguće. *Novac se morao odricati da bi ostao opći oblik bogatstva*; ili ako bi se potrošio za realno bogatstvo, potrošnju, prestajao da bi bude opći oblik bogatstva.

¹ Vratimo se našoj temi.

Tako se profit pojavljuje kao *oblik raspodjele*, poput najamnine. Ali kako kapital može rasti samo ponovnim pretvaranjem profita u kapital — u višak kapitala — profit je isto tako *oblik proizvodnje za kapital*; sasvim isto kao što je najamnina sa stanovišta kapitala samo *odnos proizvodnje*, a sa stanovišta radnika odnos raspodjele.

Ovdje se vidi kako odnosi proizvodnje proizvode same odnose raspodjele i kako ih čak predstavljaju s drugog gledišta. Vidi se, nadalje, kako je odnos proizvodnje prema potrošnji postavljen samom proizvodnjom.

Apsurdnost svih građanskih ekonomista, također npr. J. St. Milla, koji građanske odnose proizvodnje smatra vječnima, a njihove oblike raspodjele historijskim, pokazuje da on ne razumije ni jedne ni druge.

Kod jednostavne razmjene *Sismondi* tačno primjećuje:

•Razmjena uvijek pretpostavlja dvije vrijednosti, svaka od njih može imati različitu sudbinu; *ali kvalitet kapitala i dohotka* ne slijedi iz razmijenjenog predmeta; on pripada osobi koja je njegov vlasnik. (Sismondi, VI.)

Zbog toga se dohodak ne može objasniti jednostavnim odnosima razmjene. Svojsvo neke vrijednosti dobijene razmjenom da predstavlja kapital ili dohodak određeno je odnosima koji leže izvan jednostavne razmjene. Stoga je glupo svoditi te komplicirane oblike na one jednostavne odnose razmjene, kao što to čine harmonični freetraders.¹

Sa stanovišta jednostavne razmjene, i ako se akumulacija promatra kao puka akumulacija novca (razmjenska vrijednost), i profit i dohodak kapitala su nemogući.

•Ako bogataši troše akumulirano bogatstvo za luksusne proizvode — a oni mogu dobiti robe samo putem razmjene — njihov fond bio bi uskoro iscrpljen . . . Ali u društvenom poretku bogatstvo je steklo svojsvo da se reproducira pomoću *tudjeg rada*. Bogatstvo, kao rad, i *pomoću rada*, daje godišnji plod koji se može svake godine *uništiti*, a da bogataš time ne postane siromašniji. Plod je dohodak koji potječe od kapitala. (Sismondi, IV.)

Ako se profit tako javlja kao rezultat kapitala, s druge strane on se javlja kao *pretpostavka stvaranja kapitala*. I tako je iznova postavljeno kružno kretanje, u kojem se rezultat pojavljuje kao pretpostavka.

•Tako je dio dohotka pretvoren u kapital, u trajnu vrijednost koja se umnožava i koja više ne propada; ta vrijednost otrgla se od robe koja ju je stvorila; ona je kao kakav metafizički, nesupstancijalni kvalitet ostala uvijek u posjedu istog obrađivača zemlje, (kapitalista), *za kojega je poprimala različite oblike.* (Sismondi, VI.)

¹ pristalice slobodne trgovine

Time što je kapital postavljen kao tvorac profita, kao izvor bogatstva nezavisan od rada, pretpostavlja se da je svaki dio kapitala podjednako produktivan. Kako se višak vrijednosti u obliku profita mjeri odnosom prema ukupnoj vrijednosti kapitala, čini se da ga podjednako proizvode njegovi različiti sastavni dijelovi. Njegov optičajni dio (dio koji se sastoji od sirovina i namirnica) ne donosi, dakle, više profita nego sastavni dio koji sačinjava stalni kapital, a profit se odnosi ravnomjerno na te sastavne dijelove prema njihovoj veličini.

Kako se profit kapitala realizira samo u cijeni koja se plaća za njega, tj. za upotrebnu vrijednost koju je on stvorio, to je profit, dakle, određen *suviškom primljene cijene iznad cijene koja pokriva izdatke*. Kako se nadalje ta realizacija događa samo u *razmjeni*, to za pojedini kapital *profit nije nužno ograničen njegovim viškom vrijednosti*, viškom rada sadržanim u njemu, već stoji u odnosu prema suvišku cijene koju dobija u razmjeni. On se može *razmijeniti za više od svog ekvivalenta i tada je profit veći nego njegov višak vrijednosti*. To se može dogoditi samo ako drugi razmjenjivač ne dobije ekvivalent. Ukupan višak vrijednosti, jednako kao ni *ukupan profit*, koji je i sam samo *drukčije obračunati višak vrijednosti*, ne može tom operacijom nikad ni porasti ni pasti; njome se ne *modificira* on sâm, već samo *njegova podjela među različite kapitalne*. Međutim ovo, razmatranje spada tek u razmatranje mnogo kapitala, a ne ovamo.

U odnosu na profit vrijednost u proizvodnju uloženog kapitala pojavljuje se kao *predujam* — kao *troškovi proizvodnje* koji se moraju nadoknaditi u proizvodu. Po odbitku onog dijela cijene, koji ih nadoknadije, ostatak čini profit. Kako višak rada — i profit i kamata samo su njegovi udjeli — ne stoji kapital ništa, dakle ne pripada među vrijednosti koje je on predujmio, ne pripada u vrijednost koju je on posjedovao prije procesa proizvodnje i oplodnje proizvoda, to se taj višak rada, koji je uključen u troškove proizvodnje proizvoda i čini vrelo viška vrijednosti, pa dakle i profita, ne pojavljuje među troškovima proizvodnje kapitala. Ti su troškovi jednaki samo vrijednostima koje je on doista predujmio, a ne u proizvodnji prisvojenom i u prometu realiziranom višku vrijednosti. Zato troškovi proizvodnje sa stanovišta kapitala nisu stvarni troškovi proizvodnje upravo zato što *njega višak rada ne stoji ništa*. Suvišak cijene proizvoda iznad cijene troškova proizvodnje daje mu profit.

Za kapital, dakle, može postojati profit, a da njegovi stvarni troškovi proizvodnje, tj. cijeli višak rada koji je odrađen ne bude realiziran. Profit — suvišak iznad predujmova koje je dao kapital — može biti manji od viška vrijednosti, od viška živog rada što ga je kapital dobio razmjenom iznad opredmećenog rada koji je on u razmjeni dao za radnu sposobnost. Međutim, uslijed razdvajanja kamate od profita — što ćemo odmah razmotriti — čak se i za proizvodni kapital jedan dio viška vrijednosti postavlja kao trošak proizvodnje.

Brkanje *troškova proizvodnje* sa stanovišta kapitala s količinom

rada opredmećenom u proizvodu kapitala, uključujući višak rada, dovelo je do tvrdnje da

«profit nije uključen u prirodnu cijenu» i da je «apsurdno nazivati suvišak ili profit dijelom troškova.» (*Torrens*, IX, 30.)

Ovo zatim dovodi do velike zbrke; ili se profit ne smije realizirati u razmjeni, već mu treba dati da proistekne iz nje (što se uvijek može dogoditi samo relativno, ako jedan razmjenjivač ne dobije svoj ekvivalent) ili kapitalu treba pripisati magičnu moć koja iz ničega stvara nešto. Time što vrijednost koja je postavljena u procesu proizvodnje realizira svoju cijenu u razmjeni, cijena proizvoda pojavljuje se u stvari kao određena sumom novca koja izražava ekvivalent za ukupnu količinu rada sadržanu u sirovinama, mašineriji, najamninama i naplaćenom višku rada. Cijena se dakle ovdje pojavljuje još samo kao promjena oblika vrijednosti; kao vrijednost izražena u novcu; ali veličina te cijene je pretpostavljena u procesu proizvodnje kapitala. Kapital se time pojavljuje kao onaj koji određuje cijenu, tako da se cijena određuje predujmovima koje je dao kapital + višak rada koji je on realizirao u proizvodu. Kasnije ćemo vidjeti kako se cijena, naprotiv, pojavljuje kao ona koja određuje profit. I ako se ovdje ukupni stvarni troškovi proizvodnje pojavljuju kao oni koji određuju cijenu, kasnije se javlja cijena kao ona koja određuje troškove proizvodnje. Da bi njemu imanentne zakone nametnula kapitalu kao vanjsku nužnost, konkurencija ih očito sve preokreće. *Izvrće ih.*

Da još jednom ponovimo: profit kapitala ne zavisi od njegove veličine; nego pri istoj veličini [zavisi] od odnosa sastavnih dijelova (postojanog i promjenljivog dijela); zatim od produktivnosti rada (koja je, međutim, izražena u onoj prvoj proporciji, jer pri manjoj produktivnosti isti kapital ne bi mogao za isto vrijeme uz isti udio živog rada preraditi isti materijal); od vremena obrta, koje je određeno različitim proporcijama između stalnog i optičajnog kapitala, različitom trajnošću stalnog kapitala itd. itd. (vidi gore). Nejednakost profita u različitim industrijskim granama za kapitale iste veličine, tj. nejednakost profitne stope, uslov je i pretpostavka za izjednačivanja konkurencije.

Ukoliko kapital putem razmjene dobija, kupuje sirovine, oruđe i rad, sami njegovi elementi već su tu u obliku cijena; već su postavljeni kao cijene; pretpostavljeni su mu. Tada upoređenje tržišne cijene njegovog proizvoda s cijenama njegovih elemenata postaje za njega odlučujuće. Ali ovo spada tek u glavu o konkurenciji.

Dakle, višak vrijednosti što ga kapital stvara u danom vremenu obrta dobija oblik *profita* ako se mjeri odnosom prema ukupnoj vrijednosti kapitala koji je uloženi u proizvodnju. A višak vrijednosti mjeri se direktno viškom radnog vremena što ga kapital dobija u razmjeni sa živim radom. Profit je samo jedan drugi oblik viška vrijednosti, oblik koji je dalje razvijen u smislu kapitala. Višak vrijednosti tu se

više ne promatra kao nešto što se u procesu proizvodnje razmjenjuje za sam kapital a ne za rad. Pojavljuje se dakle kapital kao kapital, kao pretpostavljena (uložena) vrijednost koja se posredovanjem svog vlastitog procesa odnosi prema sebi kao postavljenoj, proizvedenoj vrijednosti, a vrijednost koju on postavlja zove se *profit*.

Dva zakona koja nam neposredno proizilaze pri tom pretvaranju viška vrijednosti u oblik profita jesu:

1) *Višak vrijednosti izražen kao profit pojavljuje se uvijek kao manja proporcija, nego što višak vrijednosti u svojoj neposrednoj realnosti doista iznosi.* Jer umjesto da se mjeri prema jednom dijelu kapitala, prema dijelu koji je razmijenjen za živi rad (odnos koji se pokazuje kao odnos potrebnog rada prema višku rada), on se mjeri prema cjelini [kapitala]. Ma kakav da je višak vrijednosti što ga donosi neki kapital a , i ma kakva da je u kapitalu a proporcija između p i pr , postojanog i promjenljivog dijela kapitala, višak vrijednosti v mora biti manji ako se mjeri u odnosu prema $p+pr$, nego ako se mjeri prema svojoj realnoj mjeri pr . Profit ili — ako se on ne promatra kao apsolutna suma, već (kako je to najčešće) kao *proporcija* (profitna stopa je profit izražen kao *odnos u kojem* je kapital postavio višak vrijednosti) — profitna stopa ne izražava nikad stvarnu stopu u kojoj kapital eksploatira rad, već uvijek jedan mnogo manji odnos, a odnos koji ona izražava to je pogrešniji što je kapital veći. Profitna stopa mogla bi samo tada izražavati stvarnu stopu viška vrijednosti kad bi se cijeli kapital pretvarao samo u najamninu, kad bi se cijeli kapital razmjenjivao za živi rad, kad bi, dakle, postojao samo kao provijant i kad kapital ne samo što ne bi postojao u obliku već proizvedenih sirovina (što se događa u ekstraktivnoj industriji, dakle kad ne samo što bi sirovine bile = 0, nego kad bi i sredstva za proizvodnju, bilo u obliku oruđa bilo u obliku razvijenog stalnog kapitala bila = 0. Posljednji slučaj ne može se dogoditi na temelju načina proizvodnje koji odgovara kapitalu. Ako $e = p+pr$, ma kakav bio broj m , onda je $\frac{p+pr}{m} < \frac{pr^1}{m}$.

2) Drugi je veliki zakon da se u onoj mjeri u kojoj je kapital već prisvojio živi rad u obliku opredmećenog rada, dakle u mjeri u kojoj je rad već kapitaliziran i stoga sve više djeluje u procesu proizvodnje u obliku stalnog kapitala, odnosno u mjeri u kojoj raste proizvodna snaga rada — smanjuje profitna stopa. Porast proizvodne snage rada znači isto što i a) porast relativnog viška vrijednosti ili relativnog viška radnog vremena koji radnik daje kapitalu; b) smanjenje radnog vremena potrebnog za reprodukciju radne sposobnosti; c) smanjenje dijela kapitala koji se uopće razmjenjuje za živi rad u odnosu na njegove dijelove koji kao opredmećeni rad i uložena vrijednost sudjeluju u

¹ Ovo je pogrešno; trebalo bi: $\frac{m}{p+pr} < \frac{m}{pr}$.

procesu proizvodnje. Profitna stopa stoji dakle u obrnutom odnosu prema porastu relativnog viška vrijednosti ili relativnog viška rada, prema razvitku proizvodnih snaga i prema veličini kapitala koji se primjenjuje u proizvodnji kao postojani kapital. Drugim riječima, drugi zakon predstavlja *tendencija profitne stope da pada* s razvojem kapitala, kako s razvojem njegove proizvodne snage tako i s razvojem opsega u kojem se on kao opredmećena vrijednost već postavio; opsega u kojem su kapitalizirani i rad i proizvodna snaga.

Drugi uzroci koji inače mogu djelovati na stopu profita, koji je mogu smanjiti za duže ili kraće periode, još ne spadaju ovamo. Sasvim je tačno, kad se proces proizvodnje razmatra u cjelini, da kapital koji djeluje kao materijal i stalni kapital nije samo opredmećeni rad, već ga rad mora iznova reproducirati i to reproducirati neprestano. Njegovo postojanje, opseg koji je postiglo njegovo postojanje, pretpostavlja dakle opseg radnog stanovništva, veliko stanovništvo, koje je samo po sebi uslov svake proizvodne snage — ali ta reprodukcija se zbiva svuda pod pretpostavkom djelovanja stalnog kapitala, sirovina i naučne moći, ne samo kao takvih već i kao uključenih u proizvodnju i u njoj realiziranih: Ovu tačku treba bliže izložiti tek pri razmatranju akumulacije.

Nadalje je jasno da se, iako se dio kapitala koji se razmjenjuje za živi rad promatran u odnosu na ukupan kapital smanjuje, ukupna masa primijenjenog živog rada može povećavati ili ostajati ista, ako kapital raste u istom ili u većem razmjeru. Stanovništvo može dakle stalno rasti u razmjeru u kojem se potrebni rad smanjuje. Ako kapital a ulaže $\frac{1}{2}$ u p i $\frac{1}{2}$ u pr , a kapital a' $\frac{3}{4}$ u p i $\frac{1}{4}$ u pr , tada bi kapital a' mogao na $\frac{6}{4} p$ primijeniti $\frac{2}{4} pr$. Ali ako je on prvobitno bio $= \frac{3}{4} p + \frac{1}{4} pr$, sada je $= \frac{6}{4} p + \frac{2}{3} pr$, odnosno porastao je za $\frac{4}{4}$, tj. udvostručio se. Međutim i taj odnos treba bliže istražiti tek kod teorije akumulacije i stanovništva. Uopće, zasad nas ne smiju smetati konskvencije koje proizilaze iz tih zakonâ i različite nedoumice u vezi s njima.

Profitna stopa ne određuje se dakle samo odnosom viška rada prema potrebnom radu niti odnosom u kojem se opredmećeni rad razmjenjuje za živi, već uopće odnosom primijenjenog živog rada prema opredmećenom radu; odnosom kapitala koji se uopće razmjenjuje za živi rad prema dijelu koji kao opredmećeni rad sudjeluje u procesu proizvodnje. Ali taj udio smanjuje se u istom odnosu u kojem raste višak rada prema potrebnom radu.

★ ★ ★

(Kako radnik mora reproducirati dio kapitala koji se razmjenjuje za njegovu radnu sposobnost jednako kao i ostale dijelove kapitala, to se odnos u kojem kapitalist ostvaruje dobitak pri razmjeni za radnu sposobnost javlja kao određen odnosom potrebnog rada prema višku rada. Prvobitno se to pojavljuje tako da mu potrebni rad samo nakna-

duje trošak. Ali kako kapitalist ne troši ništa nego sam rad — kao što se to vidi kod reprodukcije — taj se odnos (odnos viška vrijednosti) može izraziti jednostavno kao odnos viška rada prema potrebnom radu.)

5. [Stalni kapital i povećanje proizvodne snage rada]

[U odnosu na stalni kapital — i na trajnost kao njegov uslov koji ne pridolazi izvana — treba još primijetiti: Ukoliko je oruđe za proizvodnju i samo vrijednost, opredmećen rad, *ono ne doprinosi kao proizvodna snaga*. Kad bi neki stroj čija izrada stoji 100 radnih dana zamijenio samo 100 radnih dana, on ne bi ni na koji način povećao proizvodnu snagu rada, niti bi smanjio trošak proizvoda. Što je stroj trajniji, to se češće može s njim stvarati ista količina proizvoda, i to se češće može obnavljati optičajni kapital, ponavljati njegova reprodukcija, i to je manji udio vrijednosti (potreban da se nadoknade gubici, habanje stroja), tj. utoliko se više smanjuje cijena proizvoda i odgovarajući trošak njegove proizvodnje. Međutim, ovdje još ne smijemo unositi u izlaganje odnos cijena. Snižavanje cijena kao uslov za osvajanje tržišta pripada tek u konkurenciju.

To, dakle, treba analizirati drukčije. Kad bi kapital mogao dobiti oruđe proizvodnje bez troškova, za 0, kakva bi bila posljedica? Ista kao kad bi troškovi prometa bili = 0. Naime, rad potreban za održanje radne snage smanjio bi se i time bi se povećao višak rada, tj. višak vrijednosti, a da to ne bi kapital ništa stajalo. Takvo povećanje proizvodne snage, mašinerija koja ga ne stoji ništa, jest podjela rada i kombinacija rada unutar procesa proizvodnje. Ali to pretpostavlja radove u velikom opsegu, tj. razvoj kapitala i najamnog rada.

Jedna druga proizvodna snaga, koja ga ne stoji ništa, jest *scientific power*¹. (Da kapital uvijek mora platiti izvjestan danak za popove, učitelje i učenjake, bez obzira na to da li oni razvijaju veliku ili malu *scientific power*, razumije se samo po sebi.) Ali ovu posljednju kapital može prisvojiti samo primjenom mašinerije (djelomično i u kemijskom procesu). Porast stanovništva je takva proizvodna snaga koja ga ne stoji ništa.

Ukratko, sve društvene snage koje se razvijaju s porastom stanovništva i s historijskim razvojem društva ne stoje ga ništa. Ali ukoliko one, da bi se mogle primijeniti u neposrednom procesu proizvodnje, i same trebaju neki supstrat stvoren radom, tj. supstrat koji postoji u obliku opredmećenog rada, dakle ukoliko su i same vrijednosti, on ih može prisvojiti samo pomoću ekvivalenata.

Well². Stalni kapital čija bi primjena stajala više od primjene živog rada, tj. koji bi za svoju proizvodnju i održavanje zahtijevao više

¹ naučna snaga (moć nauke) — ² Dobro, u redu.

živog rada nego što bi ga nadomještao, bio bi *a nuisance*.¹ Takva snaga koja ne bi stajala ništa, već bi kapitalist samo trebalo da je prisvoji, imala bi za kapital maksimum vrijednosti. Iz jednostavne postavke da je mašinerija najvrednija za kapital kad je njena vrijednost = 0, slijedi da je svako smanjenje njenog troška za njega dobit. *Dok je, s jedne strane, tendencija kapitala da povećava ukupnu vrijednost stalnog kapitala, istovremeno je njegova tendencija da smanjuje vrijednost svakog njegovog alikvotnog dijela.*

Ukoliko stalni kapital ulazi u promet kao vrijednost, on prestaje djelovati kao upotrebna vrijednost u procesu proizvodnje. Njegova upotrebna vrijednost je upravo povećanje proizvodne snage rada, smanjenje potrebnog rada, povećanje relativnog viška rada i dakle viška vrijednosti. Ukoliko ulazi u promet, njegova se vrijednost samo nadoknađuje, ona se ne povećava. Naprotiv, proizvod optičajnog kapitala nosilac je viška vrijednosti, koji se realizira tek kada izide iz procesa proizvodnje i prijeđe u promet.

Kad bi stroj trajao vječno, kad se ne bi i sam sastojao od prolaznog materijala koji se mora reproducirati (posve nezavisno od pronalazanja savršenijih strojeva, koji mu oduzimaju karakter stroja), on bi bio perpetuum mobile, i tada bi najpotpunije odgovarao svom pojmu. Njegovu vrijednost ne bi trebalo nadoknađivati, jer bi ona trajala neprekidno u nerazorivoj materijalnosti. Kako se stalni kapital primjenjuje samo ako je manji kao vrijednost nego kao postavljač vrijednosti, uskoro bi ipak, premda on sam kao vrijednost nikad ne bi ušao u promet, višak vrijednosti realiziran u optičajnom kapitalu nadoknadio predujmove, i tako bi on djelovao kao onaj koji stvara vrijednost, nakon što bi za kapitalista njegovi troškovi kao i troškovi viška rada koji on sebi prisvaja bili = 0. On bi nastavio djelovati kao proizvodna snaga rada i ujedno bi bio novac u trećem značenju, konstantna za sebe bivstvajuća vrijednost.

Uzmimo neki kapital od 1000 funti. Neka četvrtina bude mašinerija, a suma viška vrijednosti neka bude 50. Vrijednost mašinerije je, dakle, jednaka 200. Poslije četiri obrta mašinerija bi bila isplaćena. A osim toga što bi kapital nastavio da u mašineriji posjeduje opredmećen rad od 200 funti, bilo bi od petog obrta dalje isto kao da s kapitalom koji ga stoji samo 800, pravi 50, dakle $6 \frac{1}{4}$ % umjesto 5%.

Kad stalni kapital uđe u promet kao vrijednost, prestaje njegova upotrebna vrijednost za proces oplodnje kapitala ili stalni kapital ulazi u promet samo kad taj proces prestane. Zato, što je trajniji stalni kapital, što on manje treba popravaka, cijele ili djelomične reprodukcije, što je duže njegovo vrijeme prometa, to više on djeluje kao proizvodna snaga rada, kao kapital, tj. kao opredmećeni rad koji postavlja živi

¹ neprilika, smetnja

višak rada. Trajanje stalnog kapitala, identično s dužinom vremena prometa njegove vrijednosti ili vremena potrebnog za njegovu reprodukciju, proizilazi kao njegov vrijednosni moment iz samog njegovog pojma. (Da se to trajanje po sebi i za sebe, promatrano čisto *materijalno*, sadrži u pojmu sredstva proizvodnje, ne treba nikakvog objašnjenja.)

Stopa viška vrijednosti jednostavno se određuje odnosom viška rada prema potrebnom radu; stopa profita određuje se odnosom ne samo viška rada prema potrebnom radu već i dijela kapitala razmijenjenog za živi rad prema cijelom kapitalu koji ulazi u proizvodnju.

Profit, kako ga još ovdje razmatramo, tj. kao profit kapitala *kao takvog*, ne jednog pojedinačnog kapitala na račun drugoga, nego, konkretno izraženo, *kao profit kapitalističke klase, ne može nikad biti veći od sume viška vrijednosti*. Kao suma on je suma viška vrijednosti, ali on je ta suma vrijednosti kao proporcija prema ukupnoj vrijednosti kapitala, umjesto prema njegovom dijelu čija vrijednost doista raste, tj. razmjenjuje se za živi rad. *U svom neposrednom obliku profit nije ništa nego suma viška vrijednosti izražena kao proporcija prema ukupnoj vrijednosti kapitala*.

6. [Rezime o višku vrijednosti]

Pretvaranje viška vrijednosti u oblik profita, taj način kako kapital obračunava višak vrijednosti, ma koliko da ono počiva na jednoj iluziji o prirodi viška vrijednosti, ili je bolje rečeno prikriva, nužno je sa stanovišta kapitala.

(Lako je uobraziti da stroj kao takav, budući da djeluje kao proizvodna snaga rada, stvara vrijednost. Međutim, kao stroj ne bi trebao nikakav rad, on bi mogao povećati upotrebnu vrijednost, ali razmjenska vrijednost koju bi stvorio ne bi nikad bila veća od njegovih vlastitih troškova proizvodnje, od njegove vlastite vrijednosti, od rada koji je opredmećen u njemu. Stroj stvara vrijednost ne zato što on zamjenjuje rad, nego samo ukoliko je on sredstvo za povećanje viška rada i samo taj višak rada ujedno je i mjera i supstancija viška vrijednosti koji je stvoren uz pomoć stroja; dakle uopće uz pomoć rada.)

Ako promatramo dan pojedinog radnika, smanjenje potrebnog rada u odnosu na višak rada izražava se u tome što kapital prisvaja veći dio radnog dana. Živi rad koji se primjenjuje ovdje ostaje isti. Pretpostavimo da su povećanjem proizvodne snage, npr. primjenom mašinerije, od 6 radnika, od kojih svaki radi 6 dana u sedmici, 3 postala suvišna. Kad bi tih 6 radnika bili i sami u posjedu mašinerije, svaki bi ubuduće radio samo pola dana. Ovako trojica nastavljaју da rade cijeli dan svakog dana u sedmici. Kad bi kapital nastavio da ih upotrebljava svih šest, onda bi svaki od njih radio samo pola dana, ali ne bi izvršio nikakav višak rada. Pretpostavimo da je potrebni rad prije

iznosio 10 sati, a višak vremena dnevno 2 sata, tada je cijeli višak rada svih 6 radnika iznosio dnevno 2×6 , dakle bio je jednak jednom danu, a u sedmici je iznosio 6 dana = 72 sata. Svaki od njih radio je jedan dan u sedmici besplatno. Ili to bi bilo isto kao kad bi šesti radnik radio besplatno cijelu sedmicu. Pet radnika predstavlja potrebni rad, a kad bi se njihov broj mogao smanjiti na 4, s tim da jedan radnik kao i prije radi besplatno — tada bi relativan višak vrijednosti porastao. On se ranije odnosio kao 1:6, a sad bi se odnosio kao 1:5. *Raniji zakon o povećanju broja sati viška rada, sada dakle, dobija oblik zakona o smanjenju broja potrebnih radnika.* Kada bi bilo moguće da isti kapital upotrijebi 6 radnika uz tu novu stopu, tada bi se višak vrijednosti povećao ne samo relativno, nego i apsolutno. Višak radnog vremena iznosio bi $14\frac{2}{5}$ sati. Po $2\frac{2}{5}$ sata na 6 radnika iznosi, naravno, više nego po $2\frac{2}{5}$ na 5.

Ako se razmatra apsolutni višak vrijednosti, pokazuje se da se on određuje apsolutnim produženjem radnog dana iznad potrebnog radnog vremena. Potrebno radno vrijeme radi za puku upotrebnu vrijednost, za održanje života. Višak radnog dana je rad za razmjensku vrijednost, za bogatstvo. On je prvi moment industrijskog rada. Prirodna granica je postavljena (uz pretpostavku da postoje uslovi rada, sirovine i oruđe rada ili jedno od tog dvoga, već prema tome da li je rad samo ekstraktivan ili oblikujući, da li upotrebnu vrijednost samo odvaja od zemlje ili je oblikuje) brojem istovremenih radnih sati ili žive radne snage, tj. radnim stanovništvom. Na tom stupnju razlika između kapitalističke proizvodnje i ranijih stupnjeva proizvodnje još je samo formalna. Otmica ljudi, ropstvo, trgovina robovima i prisilan rad robova, povećanje tih radnih strojeva koji proizvode višak proizvodnje, sve je to ovdje postignuto direktno nasiljem, a kod kapitala je posredovano razmjenom.

Upotrebne vrijednosti ovdje rastu u istoj jednostavnoj proporciji kao i razmjenske vrijednosti i zato se taj oblik viška rada pojavljuje u načinima proizvodnje ropstva, kmetstva itd., gdje se uglavnom i pretežno radi o upotrebnoj vrijednosti, kao i u kapitalističkom načinu proizvodnje, koji je usmjeren direktno na razmjensku vrijednost, a samo indirektno na upotrebnu vrijednost. Ta upotrebna vrijednost može biti čisto fantastična, kao npr. kod gradnje egipatskih piramida, ukratko kod religioznih luksuznih radova, na što je bila prisiljavana većina nacija u Egiptu, Indiji itd., ili usmjerena na ono što je neposredno korisno, kao npr. kod starih Etruščana.

Ali u drugom obliku viška vrijednosti, u obliku relativnog viška vrijednosti, koji se kao razvitak proizvodne snage radnika pojavljuje u odnosu na radni dan kao smanjenje potrebnog radnog vremena, a u odnosu na stanovništvo — kao smanjenje potrebnog radnog stanovništva (ovo je antagonistički oblik), u ovom obliku neposredno se javlja industrijski i specifično historijski karakter načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu.

Prvom obliku odgovara nasilno pretvaranje većeg dijela stanovništva u najamne radnike i disciplina koja njihovo postojanje pretvara u postojanje golih radnika. Tako u toku 150 godina, počev od Henryja VII, anali engleskog zakonodavstva bilježe krvavim slovima prisilne mjere što su se primjenjivale da bi se masa stanovništva koje je ostalo bez imovine i postalo slobodno pretvorila u slobodne najamne radnike. Ukidanje feudalnih svita, konfiskacija crkvenih dobara, ukidanje cehova i konfiskacija njihove imovine, nasilno protjerivanje stanovništva sa zemlje pretvaranjem njiva u pašnjake, *enclosures of commons*¹ itd. stvorili su radnike kao голу radnu snagu. Ali ovi su, naravno, pretpostavljali skitnju, prošnju itd. najamnom radu i morali su se tek nasilno navikavati na najamni rad. Slično se ponavlja kod uvođenja velike industrije, tvornica sa strojevima. Uporedi *Owena*.

Tek na izvjesnom stupnju razvoja kapitala *razmjena kapitala i rada postaje in fact formalno slobodna*. Može se reći da je najamni rad po obliku potpuno realiziran u Engleskoj tek krajem 18. vijeka poslije ukidanja *law of apprenticeship*.²

Tendencija je kapitala, naravno, da povezuje apsolutni višak vrijednosti s relativnim, dakle *najveće produženje radnog dana s najvećim brojem istovremenih radnih dana, u isti mah s reduciranjem na minimum, s jedne strane, potrebnog radnog vremena, a s druge strane, potrebnog broja radnika*. Taj protivurječan zahtjev, čiji će se razvitak pokazati u različitim oblicima kao hiperprodukcija, prenaseljenost etc., afirmira se u obliku procesa u kojem se protivurječna određenja smjenjuju u toku vremena. Jedna je njegova nužna konsenkvencija *maksimalno povećanje upotrebne vrijednosti rada* (ili maksimalno povećanje *produktivnih grana*) tako da proizvodnja kapitala stalno i nužno rada kako *razvitak intenzivnosti proizvodne snage rada*, s jedne strane, tako i, s druge strane, *neograničenu raznolikost grana rada*, tj. dakle najsvestranije bogatstvo oblika i sadržaja proizvodnje, kojoj podvrgava sve strane prirode.

7. [Razvoj proizvodnih snaga i međusobni odnos sastavnih dijelova kapitala]

Povećanje proizvodne snage, koja pri proizvodnji u velikom opsegu nastaje sama od sebe iz podjele i kombiniranja rada, iz uštede na velikim izdacima — uslovima procesa rada — koji *ostaju isti ili se smanjuju kod zajedničkog rada, kao grijanje* itd., *zgrade za rad* itd., ne stoji kapital ništa; on tu povećanu proizvodnu snagu rada dobija besplatno. Kad bi se proizvodna snaga povećala istovremeno u proizvodnji različitih uslova proizvodnje, sirovina, sredstava za proizvodnju i namirnica i u od njih zavisnim granama proizvodnje, tada njen porast ne bi izaz-

¹ ograđivanje općinskih pašnjaka — ² zakona o naukovanju (šegrtovanju).

vao nikakvu promjenu u međusobnom odnosu različitih sastavnih dijelova kapitala. Ako npr. proizvodna snaga rada poraste istovremeno u proizvodnji lana, razboja i samog tkanja (uslijed podjele rada), tada bi većoj masi koja bi se otkala u jednom danu odgovarala veća masa sirovina itd. U ekstraktivnim radovima, npr. u rudarstvu, nije potrebno da rastu sirovine kad rad postaje produktivniji, jer se ovdje ne prerađuju nikakve sirovine. Da bi žetve postale produktivnijim, nije potrebno čak ni da poraste broj oruđa, već samo da se ona *koncentriraju* i da se *rad koji su ranije vršile stotine ljudi rasparčano* sada vrši *zajednički*. Ali svi oblici viška rada iziskuju *porast stanovništva*; prvi oblik — porast radnog stanovništva; drugi oblik — stanovništva općenito, jer on zahtijeva razvitak nauke itd. Ali stanovništvo se ovdje pojavljuje kao glavni izvor bogatstva.

Ali kad kapital razmatramo prvobitno, čini se da sirovine i oruđa potječu iz prometa, da ih nije proizveo sam kapital; a i u realnosti pojedini kapital dobija uslove svoje proizvodnje iz prometa, premda je opet i njih proizveo kapital, samo neki drugi kapital. Iz toga slijedi, s jedne strane, nužna tendencija kapitala da svestrano ovlada proizvodnjom; njegova tendencija da proizvodnju materija rada i sirovina kao i oruđa postavi također tako da je vrši kapital, makar i neki drugi kapital; ekspanzionistička tendencija kapitala.

Ali s druge strane, ako vrijednost *objektivnih uslova proizvodnje koje kapital dobija iz prometa ostaje ista*, tj. ako se u istoj količini upotrebne vrijednosti opredmečuje ista količina rada, jasno je da se u živi rad može uložiti manji dio kapitala ili da se *proporcija sastavnih dijelova kapitala mijenja*. Ako kapital iznosi npr. 100, sirovina $\frac{2}{5}$, oruđe $\frac{1}{5}$, rad $\frac{2}{5}$, i ako bi uslijed udvostručenja proizvodne snage (podjelom rada) isti rad s istim orudem mogao preraditi dvostruko više sirovina, tada bi kapital morao porasti za 40; dakle, morao bi raditi kapital od 140, od čega 80 sirovine, 20 oruđe, 40 rad. Sad bi se rad odnosio [prema ukupnom kapitalu] kao 40:140 (ranije kao 40:100); ranije se rad odnosio kao 4:10, a sada još samo 4:14.

Ili uz isti kapital od 100 neka sad otpadne na sirovine $\frac{3}{5}$, na oruđe $\frac{1}{5}$, a na rad $\frac{1}{5}$. Neka dobit bude kao i ranije 20. Ali višak rada sada bi bio 60%, dok je ranije bio 50. Sada treba samo 20 jedinica rada za 60 sirovina i 20 oruđa. 80, 20, 100.

Kapital od 80 daje kapitalistu profit 20. Ako bi kapital na tom stupnju proizvodnje htio da primijeni cijeli rad, on bi morao porasti na 160, naime 80 sirovine, 40 oruđe i 40 rad. To bi dalo višak vrijednosti od 40. Na ranijem stupnju gdje kapital od 100 daje samo višak vrijednosti od 20, kapital od 160 dao bi višak vrijednosti samo od 32, dakle 8 manje, i kapital bi morao porasti na 200, da bi proizveo isti višak vrijednosti od 40.

Treba razlikovati:

1) Rastući rad (*ili veća intenzivnost, brzina rada*) ne iziskuje veće predujmove u materijalu ni u oruđu za rad. Npr. istih 100 radnika s

oruđem iste vrijednosti ulovi više ribe, ili obradi bolje zemlju, ili izvuče više rude iz rudnika ili ugljena iz ugljenokopa, ili iskuje više listića iz iste količine zlata većom vještinom, boljim rasporedom i podjelom rada itd.; ili upropaste manje sirovina, pa izvade više iz sirovina iste sume vrijednosti. U tom slučaju, dakle, ako pretpostavimo da sami njihovi proizvodi ulaze u njihovu potrošnju, smanjuje se njihovo potrebno radno vrijeme; s istim troškovima održavanja oni izvrše veći rad. Tada je za reprodukciju radne sposobnosti potreban manji dio njihovog rada. Potrebni dio radnog vremena smanjuje se u odnosu na višak radnog vremena i mada vrijednost proizvoda ostaje ista, 100 radnih dana, povećava se udio koji pripada kapitalu, višak vrijednosti. Ako je ukupan višak radnika bio $= \frac{1}{10}$, dakle $= 10$ radnih dana, a sada nije više nego $\frac{1}{5}$, onda je višak radnog vremena porastao za 10 dana. Radnici rade 80 dana za sebe a 20 za kapitalista, dok su u prvom slučaju radili 90 za sebe a samo 10 za kapitalista. (Ovo računanje u radnim danima i radno vrijeme kao jedina supstancija vrijednosti pokazuju se tako otvoreno tamo gdje postoje kmetski odnosi. Kod kapitala to je prikriveno novcem.) Od novostvorene vrijednosti veći dio pripada kapitalu. Ali odnosi između različitih sastavnih dijelova postojećeg kapitala ostaju prema našoj pretpostavci isti. To znači da kapitalist, mada upotrebljava veću masu viška rada, ne upotrebljava više kapitala u sirovinama i u oruđu, jer plaća manje najamnina. On razmjenjuje manji dio opredmećenog rada za istu količinu živog rada ili istu količinu opredmećenog za veću količinu živog rada. Ovo je moguće samo u ekstraktivnoj industriji; u prerađivačkoj [industriji to je moguće samo] ukoliko se više štede sirovine; nadalje [to je moguće] tamo gdje kemijski procesi povećavaju materiju, u poljoprivredi; i u transportnoj industriji.

2) Produktivnost se povećava ne samo u određenoj grani proizvodnje nego istovremeno i u njezinim uslovima, naime u tom slučaju kad se s intenzivnošću rada, s povećanjem proizvoda rada za isto vrijeme, moraju povećati sirovine ili oruđe ili oboje. (Sirovine ne moraju stajati ništa, npr. za pletenje sitâ, drvo koje ne stoji ništa itd.) U tom slučaju odnos [dijelova] kapitala ostao bi isti. To znači da s rastućom produktivnošću rada kapital ne treba da ulaže veću vrijednost u sirovine i u oruđa.

3) Povećana produktivnost rada iziskuje da se u sirovine i oruđe ulaže povećan dio kapitala. Ako je ista količina radnika postala produktivnija samo podjelom rada itd., onda oruđe ostaje isto; povećavati se moraju samo sirovine, jer ista radna snaga za isto vrijeme preradi veću količinu sirovina, a prema našoj pretpostavci produktivnost je proizašla samo iz veće vještine radnika, [iz bolje] podjele i rasporeda rada itd. U tom slučaju dio kapitala koji se razmjenjuje za živi rad ne smanjuje se samo relativno u odnosu na druge sastavne dijelove kapitala, koji ostaju isti, [i to] za veličinu svog vlastitog pada (taj dio ostaje isti ako raste samo apsolutno radno vrijeme, a smanjuje se ako

raste relativno radno vrijeme), već isto tako i za veličinu porasta ovoga [relativnog radnog vremena].

Ako je bilo:

	Sirovine	Oruđe	Rad	v
Radni dani	180	90	80	10
	$411 \frac{3}{7}$	90	70	20

onda u prvom slučaju od 90 radnih dana 10 čini višak radnih dana; a višak rada je $12\frac{1}{2}\%$. U drugom slučaju, ako se usporedi s prvim slučajem, sirovine su porasle u istom odnosu u kojem je porasla norma viška rada.

Ako u svim slučajevima porast viška vrijednosti pretpostavlja porast stanovništva, u ovom slučaju [on pretpostavlja] također i akumulaciju ili veći kapital koji ulazi u proizvodnju. (Ovo se u krajnjoj liniji također svodi na veće radno stanovništvo zaposleno u proizvodnji sirovina.) U prvom slučaju ukupan dio kapitala koji je upotrijebljen za rad čini $\frac{1}{4}$ ukupnog kapitala i odnosi se kao 1:3 prema postojećem dijelu kapitala; u drugom slučaju ukupan dio kapitala koji je upotrijebljen na rad čini manje od $\frac{1}{6}$ ukupnog kapitala i još se ne odnosi kao 1:5 prema postojećem dijelu kapitala. Zato premda *povećanje proizvodne snage koje počiva na podjeli i udruživanju rada počiva na apsolutnom povećanju zaposlene radne snage, ono je nužno povezano s njenim smanjenjem u odnosu na kapital koji je stavlja u kretanje.* I ako u prvom obliku, u obliku *apsolutnog viška rada, upotrijebljena masa rada mora rasti proporcionalno upotrijebljenom kapitalu*, to u drugom slučaju ona raste u manjoj mjeri, i to obrnuto proporcionalno porastu proizvodne snage.

Ako bi se uslijed primjene posljednje metode poljoprivrednog rada produktivnost tla udvostručila, i ako bi ista količina rada davala 1 kvarter pšenice umjesto $\frac{1}{2}$, tada bi potrebni rad pao za $\frac{1}{2}$ i kapital bi mogao s istom najamninom zaposliti dvostruk broj. (Ako bi se najamnina izrazila samo u žitu.) Ali uzмимо da on za obradu svoje zemlje ne bi trebao više radnika. Tada će on primijeniti isti rad uz polovinu ranije najamnine; dio njegovog kapitala, ranije uloženog u novac, oslobodit će se; upotrijebljeno radno vrijeme ostalo je isto u odnosu na upotrijebljeni kapital, ali njegov dio koji predstavlja višak radnog vremena porastao je u odnosu na potrebno radno vrijeme. Ako je ranije odnos potrebnog rada prema ukupnom radnom danu bio $=\frac{3}{4}$ radnog dana ili 9 sati, sada će on biti jednak $\frac{3}{8}$ [radnog dana] ili $=4\frac{1}{2}$ sata. Višak vrijednosti bio je u prvom slučaju 3 sata, a u drugom $=7\frac{1}{2}$.

Tok procesa je ovaj: Uz dano radno stanovništvo i uz danu veličinu radnog dana, tj. uz danu veličinu radnog dana pomnoženu s brojem istovremenih radnih dana, višak rada se sad može povećati samo relativno, zahvaljujući većoj proizvodnoj snazi rada, čija je mogućnost dana već u pretpostavljenom porastu stanovništva i njegovih radnih navika (čime se također pretpostavlja određeno slobodno vrijeme za stanovništvo koje ne radi, [odnosno] ne radi direktno, dakle za razvitak duhovnih kapaciteta itd.; za duhovno prisvajanja prirode). Kad je dan izvjestan stupanj razvitka proizvodnih snaga, višak rada može se povećati još samo apsolutno pretvaranjem većeg dijela stanovništva u radnike i porastom istovremenih radnih dana. Prvi proces je *relativno smanjenje radnog stanovništva, iako ono apsolutno ostaje isto*; drugi proces je *njegovo povećanje*. Obje tendencije su nužne tendencije kapitala. Jedinstvo tih protivurječnih tendencija, [koje je] stoga živa protivurječnost, [nastaje] tek s mašinerijom o kojoj ćemo govoriti odmah. Prvi oblik očevidno dozvoljava samo *malen broj neradnog stanovništva prema radnom*. Drugi oblik, kako se kod njega potrebna količina živog rada povećava polaganije nego količina upotrijebljenog kapitala, dopušta *veći broj neradnog stanovništva prema radnom*.

Međusobni odnos različitih sastavnih dijelova kapitala, kako se oni javljaju pri njegovom postajanju, kad on sirovine i orude, uslove proizvoda, dobija iz prometa, kad se prema njima odnosi kao prema danim pretpostavkama, nestaje doduše pri bližem razmatranju, jer se svi momenti pokazuju jednako kao proizvedeni od kapitala, i jer on inače ne bi sebi potčinio ukupne uslove svoje proizvodnje; ali za pojedini kapital ti dijelovi ostaju uvijek u takvom odnosu. Jedan dio pojedinačnog kapitala stoga se može uvijek promatrati kao postojana vrijednost, a mijenja se samo onaj dio koji je uložen u rad. Ovi sastavni dijelovi ne razvijaju se ravnomjerno, ali tendencija je kapitala, kao što će se vidjeti kod konkurencije, da proizvodnu snagu raspodijeli ravnomjerno.

Kako bi pri rastućoj produktivnosti rada kapital uvijek naišao na prepreku u nerastućoj masi sirovina i mašinerije, to je tok industrijskog razvitka takav da što više proizvodnja postaje proizvodnja sirovina za industriju, (kako sirovina za materijal rada tako i za oruđe) što se više materijal rada približava pukoj sirovini, upravo u tim granama počinje uvođenje rada na veliko i primjena mašinerije. Tako u predionicama prije nego u tkaonicama, a u tkaonicama prije nego u štamparijama platna itd. U proizvodnji metala, koji su glavna sirovina za sama radna oruđa — najprije. Ako se prava sirovina, koja daje sirovinu za industriju na najnižem stupnju, ne može sama brzo povećati — tada se pribjegava nadomjestku koji se povećava brže. (*Pamuk za lan, vunu i svilu.*) Pri zamjeni krompira za žito događa se isto kod živežnih namirnica. Veća produktivnost u posljednjem slučaju [poštiže se] proizvodnjom lošijeg artikla, koji sadržava manje supstancija

za stvaranje krvi i stoga traži jeftinije organske uslove svoje reprodukcije. Ovo posljednje spada u razmatranje najamnine. Pri pretresanju minimuma najamnine ne zaboraviti Rumforda!¹

Prijedimo sad na treći slučaj relativnog viška rada kako se taj rad manifestira pri primjeni mašinerije.

[U toku našeg prikaza pokazalo se kako je vrijednost, koja se pojavljuje kao apstrakcije, moguća kao takva apstrakcija samo kad je postavljen novac; s druge strane, taj novčani promet dovodi do kapitala, dakle se može potpuno razviti samo na osnovu kapitala, kao što uopće samo na njegovoj osnovi promet može zahvatiti sve momente proizvodnje. U izlaganju se stoga vidi ne samo historijski karakter oblika kao kapital, koji pripadaju određenoj historijskoj epohi; nego i takva određenja kao vrijednost, koja se javljaju čisto apstraktno, pokazuju historijsku osnovu od koje su apstrahirana i na kojoj se stoga jedino i mogu pojaviti u toj apstrakciji; i takva određenja koja više ili manje pripadaju svim epohama, kao npr. novac, pokazuju historijsku modifikaciju kroz koju prolaze. Ekonomski pojam vrijednosti ne nalazi se u starom vijeku. Vrijednost za razliku od pretium¹ [upotrebljava se] samo pravno protiv prevare itd. Pojam vrijednosti pripada potpuno najmodernijoj ekonomiji, jer je on najapstraktniji izraz samog kapitala i proizvodnje koja počiva na njemu. Pojam vrijednosti izdaje njihovu tajnu.]

Ono što odlikuje višak rada koji se zasniva na mašineriji jest smanjenje potrebnog radnog vremena, koje se primjenjuje na taj način da se upotrebljava manje istovremenih radnih dana, manje radnika. Drugi je moment da kapital mora platiti to povećanje proizvodne snage, da ono nije besplatno. Sredstvo pomoću kojeg se ostvaruje to povećanje proizvodne snage i samo je opredmećeno neposredno radno vrijeme, vrijednost, a da bi ga se domogao kapital mora dati u razmjenu dio svoje vrijednosti. Uvođenje mašinerije može se lako izvesti iz konkurencije i iz (konkurencijom pobuđenog) zakona o smanjenju troškova proizvodnje. Ovdje se radi o tome da se mašinerija izvede iz odnosa kapitala prema živom radu, bez obzira na drugi kapital.

Kad bi neki kapitalist zapošljavao u pamučnoj predionici 100 radnika koji ga godišnje stoje 2400 funti i kad bi 50 radnika zamijenio strojem od 1200 funti, ali tako da se stroj također pohaba za godinu dana i da ga na početku druge godine mora ponovo zamijeniti, tada on očevidno ne bi ništa dobio; niti bi svoje proizvode mogao prodati jeftinije. Preostalih 50 radnika radilo bi isti posao kao ranije njih 100; višak radnog vremena svakog pojedinog radnika povećao bi se proporcionalno smanjenju njihovog broja, dakle bi ostao isti. Ako je taj višak ranije bio dnevno 200 radnih sati, tj. 2 sata na svaki od 100 radnih dana, tada bi on sada bio također 200 radnih sati, tj. 4 sata na svaki od 50 radnih dana. Što se tiče radnika, njegov bi se višak radnog vre-

¹ cijene

mena povećao; za kapital bi bila stvar ista, jer bi on sada 50 radnih dana (potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena zajedno) morao razmijeniti za stroj. Onih 50 opredmećenih radnih dana što ih on razmijenjuje za mašineriju dali bi mu samo ekvivalent, dakle ne višak vremena, kao kad bi razmijenio 50 opredmećenih radnih dana za 50 živih. Ali to bi se nadoknadilo viškom radnog vremena preostalih 50 radnika. Stvar bi bila ista, kad se ostavi po strani oblik razmjene, kao kad bi kapitalist unajmio 50 radnika čiji bi cijeli radni dan bio samo potrebni rad, ali bi zato uposlio 50 drugih čiji bi radni dan nadoknađivao taj »gubitak«.

Međutim, ako se pretpostavi da stroj stoji samo 960 funti, tj. samo 40 radnih dana i da preostali radnici proizvode kao i prije svaki po 4 sata viška radnog vremena, dakle [zajedno] 200 sati ili 16 dana 4 sata ($16\frac{1}{3}$ dana), tada bi kapitalist na izdacima uštedio 240 funti. Ali dok je on ranije na izdatku od 2400 dobivao samo 16 dana i 4 sata, sada bi on na izdatak od 960 dobio također 200 radnih sati. 200 prema 2400 odnosi se kao 1:12, naprotiv $200:2160 = 1:10\frac{4}{5}$. Izraženo u radnim danima, on bi u prvom slučaju na 100 radnih dana dobio 16 dana 4 sata, a u drugom na 90 isto toliko; u prvom slučaju na dnevno 1200 radnih sati 200, a u drugom isto toliko na 1080. $200:1200 = 1:6$, $200:1080 = 1:5\frac{2}{5}$. U prvom slučaju višak vremena pojedinog radnika $= \frac{1}{6}$ radnog dana = 2 sata. U drugom slučaju [višak vremena] na 1 radnika [iznosi] $2\frac{6}{27}$ sati. K tome treba dodati i to da se pri primjeni mašinerije dio kapitala koji je ranije bio uložen u oruđa mora odbiti od viška troškova koje prouzrokuje mašinerija.

DODACI UZ GLAVE O NOVCU I O KAPITALU

1. [Ekscerpti i bilješke o raznim pitanjima teorije vrijednosti i teorije novca]

[»Novac koji je u opticaju u nekoj zemlji predstavlja određeni dio kapitala te zemlje, apsolutno povučen iz proizvodnih namjena kako bi se olakšala ili povećala produktivnost ostatka (kapitala). Izvjestan nivo bogatstva zato je nužan da bi se usvojilo zlato kao opticajno sredstvo jednako kao i za izradu stroja da bi se olakšala bilo kakva druga proizvodnja.« (Economist, sv. V, p. 519.)]

[»Šta je praksa? Jedan tvorničar primi u sobotu od svog bankara 500 funti u novčanicama za najamnine; on ih rasporedi među svoje radnike. Istog se dana većina novčanica donese dućandžijama, a oni ih vraćaju svaki svom bankaru.« (I. c. p. 575.)]

[»Preradivač pamuka, koji bi uz kapital od 100 000 funti uložio 95 000 funti za svoju tvornicu i mašineriju, uskoro bi utvrdio da mu nedostaju sredstva za kupovinu pamuka i za plaćanje najamnine. Njegov posao bio bi zakočen, a njegove financije poremećene. A ipak ljudi očekuju da će jedna nacija koja je lakomisleno

uložila glavninu svojih raspoloživih sredstava u željeznice biti ipak sposobna da vodi beskrajne operacije manufakture i trgovine.« (l. c. p. 1271.)]

«Novac . . . *adekvatan ekvivalent za sve što je otudivo.*» (*J. Stuart.*) (p. 13) (t. I, p. 32, izd. Dublin, 1770.)

[*U stara vremena prisiliti ljude da rade preko svojih potreba, prisiliti jedan dio ljudi da rade kako bi besplatno izdržavali druge, moglo se postići samo putem ropstva . . . Ako se ljudi ne prisile da rade, oni će raditi samo za sebe; a ako imaju male potrebe, bit će i malo rada. Ali kad se počinju stvarati države kojima su potrebne besposlene ruke da ih brane od nasilja njihovih neprijatelja, mora se svakako nabaviti hrana za one koji ne rade; a kako su, prema pretpostavci, potrebe radnika malene, morao se naći način da se njihov rad poveća iznad njihovih potreba. Za tu je svrhu smišljeno ropstvo . . . Tako je pronadena nasilna metoda da ljudi postanu marljivi u proizvodnji hrane; . . . Ljudi su tada bili prisiljeni da rade zato što su bili robovi drugih; danas su ljudi prisiljeni da rade zato što su robovi svojih vlastitih potreba.« (*Steuart*, t. I, p. 38-40.)

*Samo *beskonačna raznolikost potreba i vrsta robā* potrebnih za njihovo zadovoljenje čini strast za bogatstvom neograničenom i nezasićenom.« (*Wakefield*, u *A. Smith*, p. 64, bilješka^[20])]

*Ja na *strojeve* gledam kao na metodu da se (virtuelno) poveća broj onih koji rade bez izdatka za prehranu dodatnog broja ljudi.« (*Steuart*, t. I, p. 123.)

*Kad se proizvođači udruže u korporacije, oni ne zavise direktno od *potrošača*, već od *trgovaca*.« (*Steuart*, t. I, p. 123.)

*Loša poljoprivreda nije nikakva *trgovina*, jer ne prakticira *prodaju*, već je samo metoda za izdržavanje.« (l. c. p. 156.)

**Trgovina* je djelatnost kojom se posredstvom skupa ljudi nazvanih trgovcima bogatstvo ili djelo, bilo individuā bilo društva, može razmijeniti za ekvivalent prikladan da zadovolji svaku potrebu, bez ikakvog prekida u proizvodnji i bez ikakve smetnje u potrošnji.« (*Steuart*, I, p. 166.)

(*Dok potrebe ostaju jednostavne i malobrojne, zanatlija nalazi dosta vremena da raspačava sav svoj rad; kad se potrebe umnože ljudi moraju raditi više; *vrijeme postaje skupocjeno*; stoga se uvodi trgovina. Trgovac kao posrednik između radnika i potrošača.)* (l. c. p. 171.)

(*Novac je *zajednička* cijena svih stvari.)* (l. c. p. 177.)

*Novac predstavlja trgovac. Potrošačima trgovac predstavlja sve proizvođače, ovima sve potrošače a obim klasama (*njegov kredit zamjenjuje upotrebu novca. On redom predstavlja potrebe,*) proizvođače i novac.« (l. c. p. 177, 178.)

Steuart, vidi t. I, p. 181 - 183, razmatra profit za razliku od *realne vrijednosti*, koju on određuje vrlo zbrkano (pri tom misli na troškove proizvodnje) kao količinu opredmećenog rada (*ono što radnik može izvršiti za jedan dan etc.), kao nužne troškove radnika, kao cijenu sirovina, kao *profit od prodaje* koji fluktuiraju prema potražnji.

Kod *Steuarta* su kategorije još jako promjenljive; one još nisu fiksirane kao kod *A. Smitha*. Upravo smo vidjeli da je *realna vrijednost* identična s troškovima proizvodnje, pri čemu pored rada radnika i vrijednosti materijala na zbrkan način figuriraju još i najamnike kao

zaseban sastavni dio. Na jednom drugom mjestu on pod *unutrašnjom vrijednošću* neke robe misli vrijednost njene sirovine ili samu sirovinu, dok pod *korisnom vrijednošću* podrazumijeva radno vrijeme utrošeno na robu.

»Prva je nešto realno samo po sebi, npr. srebro u srebrnom pletivu. Unutrašnja vrijednost svilenog, vunenog ili lanenog proizvoda manja je od prvobitne upotrijebljene vrijednosti, jer je proizvod postao gotovo neupotrebljiv za bilo kakvu drugu upotrebu osim za onu kojoj je namijenjen; *upotrebna vrijednost, naprotiv, mora se procjenjivati prema radu koji je utrošen na njegovu izradu. Rad upotrijebljen u preradi predstavlja dio čovjekovog vremena, čijom je korisnom upotrebom nekoj supstanciji dan oblik, koji ju je učinio korisnom, ukrasnom, ili ukratko podesnom za čovjeka, posredno ili neposredno.*« (p. 361, 362, t. I l.c.)

(Prava upotrebna vrijednost je oblik koji je dan supstanci. Ali sam taj oblik samo je mirujući rad.)

»Kad za cijenu bilo kog predmeta utvrdimo opće mjerilo, moramo pretpostaviti da je njegovo otuđenje često i uobičajeno. U zemljama gdje vlada jednostavnost... jedva da je moguće odrediti ikakvo mjerilo za cijenu predmeta prve potrebe... U takvim društvenim stanjima prehrambeni artikli i životne potrepštine jedva da se mogu naći u trgovini; nitko ih ne kupuje, jer je glavni posao svakoga da ih proizvede sam za sebe... Samo prodaja može odrediti cijene i samo česta prodaja može fiksirati mjerilo. Međutim česta prodaja predmeta prve potrebe obilježava podjelu stanovnika na zemljoradnike i na slobodne najamnike itd. (t. I, p. 394. sqq., l. c.)

(Učenje o određivanju cijena masom novca u prometu prvi je postavio Locke, ono je ponovljeno 19. oktobra 1711. u časopisu *Spectator*^[21], a razvili su ga i elegantno formulirali Hume i Montesquieu; Ricardo ga je u njegovim temeljima formalno doveo do vrhunca, a Lloyd, pukovnik Torrens itd. praktično su ga primijenili sa svim njegovim apsurdnostima u bankarstvu itd.) *Steuart* polemizira protiv njega i ta njegova analiza anticipira sadržajno gotovo sve što su kasnije tvrdili Bosanquet, Tooke, Wilson. (Sveska, p. 26.)

(Steuart među ostalim daje kao historijsku ilustraciju:

»Činjenica je da se u vrijeme kad su Grčka i Rim plivali u bogatstvu, kad su svaki raritet i djela biranih umjetnika prodavani po pretjeranoj cijeni, vo kupovao u bescijenje, a žito je bilo možda jeftinije nego ikad u Škotskoj... Potražnja je proporcionalna ne broju onih koji troše, već broju onih koji kupuju; međutim dok su svi stanovnici potrošači, kupci su samo oni malobrojni radnici koji su slobodni... U Grčkoj i Rimu vladalo je ropstvo: oni koji su živjeli od rada svojih vlastitih robova, državnih robova ili od žita koje je narodu besplatno dijeljeno nisu imali potrebu da idu na tržište: oni nisu ulazili u konkurenciju s kupcima... Ono malo zanatlija za koje se tad znalo imali su općenito nevelike potrebe; prema tome broj slobodnih koji su radili bio je malen, a oni su bili jedine osobe koje su *mogle* doći u priliku da kupuju hranu i životne potrepštine: stoga je konkurencija kupaca morala

biti srazmjerno malena, a cijene niske; dalje, tržišta su se snabdijevala djelomično viškom proizvedenim na imanjima velikaša, koja su obrađivali robovi; a kako su se ovi hranili sa imanja, višak nije na neki način stajao vlasnike ništa; i kako je broj onih koji su imali potrebu da kupuju bio vrlo malen, taj višak je prodavan jeftino. Pored toga žito koje se dijelilo narodu besplatno nužno je moralo držati tržište nisko itd. Naprotiv za finu ribu ili umjetninu itd. postojala je velika konkurencija i stoga su cijene izvanredno rasle. Luksuz onih vremena, iako pretjeran, bio je ograničen na mali broj, pa kako je novac, općenito, cirkulirao samo sporo kroz ruke mnoštva, on je stalno stagnirao u rukama bogataša, koji nisu imali nikakve mjere, osim svoje vlastite čudi, da reguliraju cijene onog što su htjeli da posjeduju.) (Svezak, *Steuart*, 26, 27.)

Obračunski novac nije drugo do proizvoljno mjerilo s jednakim dijelovima, pronađeno za relativno mjerenje stvari koje se prodaju. Obračunski novac je posve različit od *kovanog novca*, koji je cijena i mogao bi postojati čak i kad na svijetu ne bi bilo nikakve supstancije koja je proporcionalni ekvivalent za sve robe. (t. II, p. 102.) »Obračunski novac služi na isti način za vrijednost kao stvari poput minuta, sekundi itd. za kutove ili mjerila za geografske mape itd. Kod svih tih pronalazaka uvijek se neki naziv uzima za jedinicu.« (I. c.) »Korisnost svih tih pronalazaka svodi se na označavanje *proporcije*. Upravo tako novčana jedinica ne može imati postojanu određenu proporciju prema bilo kom dijelu vrijednosti, tj. ona se ne može fiksirati kao neka posebna količina zlata, srebra ili bilo koje druge robe. Kad je jedinica jednom utvrđena možemo, množeći je, ići naviše do najveće vrijednosti« itd. (p. 103.) »Tako je novac mjerilo za mjerenje vrijednosti.« (p. 102.)

»Zato, kako vrijednost robâ zavisi od općeg sticaja okolnosti koje se tiču njih samih i ljudskih čudi, njihovu vrijednost treba smatrati promjenljivom samo u njihovom međusobnom odnosu; prema tome sve što ometa ili zapliče utvrđivanje tih *promjena proporcija pomoću općeg, određenog i nepromjenljivog mjerila* mora biti štetno za trgovinu i smetnja za prodaju.« (I. c.) »Treba bezuslovno razlikovati između *cijene* (tj. monete) kao mjerila i *cijene* kao ekvivalenta vrijednosti. Metali ne vrše podjednako dobro te dvije funkcije . . . *Novac je idealno mjerilo jednakih dijelova*. Na pitanje što bi trebalo da bude standard vrijednosti za neki dio odgovaram postavljajući drugo pitanje: Šta je standardna dužina jednog stupnja, jedne minute, jedne sekunde? Nema je — ali čim je određen jedan dio onda iz prirode danog mjerila svi ostali dijelovi moraju da slijede u proporciji.« (I. p. 105.) »Primjeri tog idealnog novca jesu amsterdamski bankovni novac i angolski novac na afričkoj obali . . . Bankovni novac je nepromjenljiv kao stijena u moru. Prema tom idealnom standardu reguliraju se cijene svih ostalih stvari.« (p. 106, 107. sqq.)

U zbirci talijanskih ekonomista što ju je izdao Custodi, *Parte Antica, Tomo III.*¹ *Montanari (Gemignano)*, u djelu *Della moneta*,² pisanom oko 1683, kaže o »pronalasku« novca:

»Veze među svim narodima tako su se proširile po cijeloj zemaljskoj kugli da se gotovo može reći da je cijeli svijet postao jedan jedini grad u kojem se stalno

¹ *Antički dio*. Svezak III. — ² *O novcu*.

trguje svakojakom robom i gdje svaki čovjek može pomoću novca nabaviti i u svojoj kući uživati sve što zemlja, životinje i ljudska radinost bilo gdje proizvode. Čudesan pronalazak!« (p. 40.) »Ali mjerama je još svojstveno da se tako odnose prema mjenjenim stvarima da na izveštaj način mjereno postaje mjerom onog što mjeri, pa kao što je kretanje mjera vremena, tako je i vrijeme mjera samog kretanja; odatle proizilazi da je ne samo novac mjera naših želja, već i obratno da su želje mjera samog novca i vrijednosti.« (str. 41, 42.) »Očito je da čim veći iznos novca bude u prometu u trgovini u granicama neke pokrajine u odnosu na robe koje se u njoj prodaju, te će robe biti tim skuplje, ako se neka stvar može nazvati skupom zato što stoji mnogo zлата u zemlji koja obiluje zlatom, i ako u tom slučaju ne bi prije trebalo nazvati jeftinim samo zlatom, kojega je toliki dio izjednačen s jednom stvari koja je drugdje jeftinija.« (str. 48.)

»Pred 100 godina glavna karakteristika trgovinske politike nacija bila je *zgrtanje* zлата i srebra kao svojevrstnog bogatstva u pravom smislu.« (str. 67.) (*Gouge Wm., A Short History of Paper Money and Banking in the United States.*¹ Philadelphia. 1833.)

*Barter in United States*² (vidi *Gouge*, sveska VIII, p. 81. sqq.):

»U Pennsylvaniji: kao i drugim kolonijama, značajan promet vršio se putem trampe . . . još 1723. u Marylandu donesen je zakon koji proglašava duhan legalnim sredstvom plaćanja po kursu jedan peni za funtu, a proso po kursu od 20 penija za bušel.« (str. 5.) (Dio II.) »Ali uskoro uslijed njihove trgovine sa Zapadnom Indijom i potajnog trgovanja sa Španjolcima srebro je postalo toliko obilno da je 1652. u Novoj Engleskoj bila osnovana kovnica novca za kovanje komada od 1 šilinga, šest penija i tri penija.« (1. c. str. 5.) »U Virginiji je 1645. zabranjeno trgovanje trampom i uveden je španjolski novac od 8 do 6 šilinga kao standardna valuta kolonije« (španjolski dolar) . . . »Druge kolonije davale su razne nazive dolaru . . . Obračunski novac bio je svuda nominalno isti kao u Engleskoj. Kovani novac u zemlji bio je osobito španjolski i portugalski« itd. (cf. str. 81, sveska VIII). (Zakonom kraljice Anne načinjen je pokus da se dokrajči ta zbrka. p. 6.)

2. [Ekscerpti o razvoju industrije i najamnog rada u Engleskoj]

Tuckett: *A History of the Past and Present State of the Labouring Population* etc. 2 vol.³ London 1846.

»Manufaktura vune: U doba Elizabete *suknar* je zauzimao mjesto *vlasnika tvornice ili tvorničara*; on je bio kapitalist koji je kupovao vunu i davao je tkalcu u obrocima po oko 12 funti da je preradi u sukno. U početku manufaktura je bila ograničena na *velike gradove*, na *korporativne gradove* i na *trgovišta*, dok su stanov-

¹ *Kratka historija papirnog novca i bankarstva u Sjedinjenim Državama* —

² *Trampa u Sjedinjenim Državama*. — ³ *Historija prošlog i sadašnjeg stanja radnog stanovništva* itd. 2 sveska.

nici sela izrađivali tek nešto više nego što je trebalo za njihove porodice. Kasnije se razvila i u nekorporativnim gradovima kojima su pogodovala lokalne prednosti, a također u seoskim mjestima gdje su farmeri, stočari i ratari počeli izrađivati sukno za prodaju i za domaću upotrebu.« (Grublje vrste.) »1551. donijet je statut, koji je ograničio broj razboja i šegrtu što su ih smjeli držati sukarni i tkalci koji stanuju izvan gradova; i odredio da nijedan seoski tkalac ne smije imati stroj za porubljanje ni porubljiivač — razboj. Prema zakonu iz iste godine svi tkalci sirovog sukna morali su da prođu naukovanje od 7 godina. Usprkos tome seoska manufaktura, kao predmet trgovačkog profita, uhvatila je čvrst korijen. Pete i šeste [godina vladavine] Edwarda VI, c. 22, [donijet je] statut koji zabranjuje upotrebu strojeva . . . Zbog toga su Flamanci i Nizozemci zadržali nadmoćnost u toj manufakturi do kraja 17. vijeka . . . 1668. uvezen je iz Holandije holandski razboj.« (p. 138 - 141.) »Zahvaljujući uvođenju strojeva 1800. godine mogla je jedna osoba izvršiti jednak rad kao 46 osoba 1785. god. Godine 1800. iznosio je kapital uložen u tvornice, strojeve itd. u industriji vune ne manje od 6 miliona funti sterlinga, a ukupan broj lica svih uzrasta u Engleskoj zaposlenih u toj grani iznosio je 1 500 000.« (p. 142/143.)

Proizvodna snaga rada porasla je dakle za 4600%. Ali, prvo, samo u odnosu prema stalnom kapitalu taj broj je približno samo $\frac{1}{8}$, a u odnosu na ukupan kapital (sirovine itd.) možda samo $\frac{1}{20}$.

»Jedva da je koja manufaktura izvukla toliko koristi iz napretka u nauci kao vještina bojadisanja sukna uslijed primjene zakona kemije.« (I. c., p. 144.)

Industrija svile. Do početka 18. vijeka »umijeće pređenja svile bilo je najuspješnije u Italiji, gdje su u tu svrhu uvedeni posebni strojevi. 1715. putovao je u Italiju John Lombe, jedan od tri brata koji su imali poduzeće za pređenje i prodaju svile, i uspio je da u jednoj od tamošnjih tvornica nabavi model . . . Tvornicu svile s usavršenim strojevima podignuli su Lombe i njegova braća 1719. u Derbyju. Ta tvornica sadržala je 26 586 točkova, a sve ih je okretalo jedno vodeno kolo . . . Parlament mu je dao 14 000 funti za otkrivanje tajne te proizvodnje. Ta tvornica više se približila pojmu moderne tvornice nego bilo koje ranije poduzeće te vrste. Stroj je imao 97 746 točkova, mehanizama i pojedinačnih dijelova koji su radili danonoćno, a bili su pokretani jednim velikim vodenim točkom i upravljani jednim regulatorom; a zapošljavao je 300 osoba koje su ga kontrolirale i snabdijevale poslom.« (133 - 134)

(U engleskoj industriji svile nije se ispoljio pronalazački duh; osnovali su je tak antverpenski tkalci koji su pobjegli u Englesku nakon pljačke grada što ju je izvršio vojvoda od Parme; zatim su razne grane osnovala francuske izbjeglice 1685 - 1692.)

1740. proizvedeno je 1700 tona željeza u 59 visokih peći; 1827: 690 000 [tona] u 284 [peći]. Visoke peći su dakle porasle u odnosu 1:4⁴⁸/₅₉, čak ni petostruko; a tone u odnosu 1:405¹⁶/₁₇. (Uporedi o odnosu u nizu godina I. c. Sveska, str. 12.)

Kod industrije stakla najbolje se vidi kako napredak nauke zavisi od industrije. S druge strane npr. do pronalaska kvadranta došlo je zbog potreba navigacije, parlament je raspisao nagradu za pronalasku.

8 strojeva za pređenje pamuka, koji su 1825. stajali 5000 funti, prodano je 1833. za 300 funti. (O predionicama pamuka vidi Svesku, I. c. p. 13.)

»Prvoklasna tvornica za pređenje pamuka ne može se izgraditi, opremiti mašinerijom i snabdjeti plinarom i parnim strojem ispod 100 000 funti. Jedan parni stroj od sto konjskih snaga okretat će 50 000 vretena koja će proizvoditi 62 500 milja finog pamučnog prediva na dan. U takvoj tvornici 1000 osoba će ispresti isto toliko prediva koliko bi 250 000 osoba moglo bez mašinerije. Mc Culoch cijeni taj broj u Britaniji na 130 000.« (I. c. p. 218.)

»Tamo gdje nema nikakvih redovnih puteva jedva da se može reći da postoji zajednica; ljudi ne mogu imati ništa zajedničko.« (*Tuckett* I. c. p. 270.)

»Od proizvoda zemlje korisnih ljudima, $\frac{99}{100}$ je proizvod čovjeka.« (I. c. p. 348.)

»Kad je bilo ukinuto ropstvo ili doživotno šegrtovanje, radnik je postao sam svoj gospodar i bio je prepušten svojim vlastitim sredstvima i sposobnostima. Ali kako i ne radeći dovoljno itd. ljudi neće umrijeti od gladi dok mogu prositi ili krasti, stoga se sirotinja najprije primila uloge lopova i prosjaka.« (I. c. t. II, p. 637, napomena.)

»Jedna od značajnih odlika sadašnjeg društvenog stanja, poslije Elizabete, jest da je njen zakon o sirotinji bio naročito zakon za prisiljavanje na rad, namijenjen sprečavanju masovne skitnje koja se razvila zbog ukidanja samostana i prijelaza iz ropstva na slobodan rad. Primjer je za to 5. zakon Elizabete koji ovlašćuje gazde što obrađuju pola pluga zemlje da zahtijevaju od svake osobe koju nadu nezaposlenu da postane njihov šegrt u gospodarstvu ili u bilo kom zanatu ili poslu; a onog tko se protivi da dovedu pred suca, koji je bio gotovo prisiljen da ga zatvori dok ovaj ne pristane da se obaveže na posao. Pod Elizabetom 85 od 100 ljudi bilo je potrebno za proizvodnje hrane. Sada ne nedostaje marljivost, već korisno zaposlenje. *Tada je velika teškoća bila* da se svlada sklonost ljenčarenju i skitnji, a ne da se ljudima pribavi posao uz nagradu. Za te vladavine donijeto je nekoliko zakona da se lijenčine prisile na rad.« (I. c. t. II p. 644, 645.)

3. [Ekscerpti o akumulaciji kapitala i o profitu]

»Stalni kapital, kad je jednom formiran, prestaje da utječe na potražnju za radom, ali za vrijeme svog formiranja on purža zaposlenje istom broju radnika kakav bi zaposlio jednak iznos optičajnog kapitala ili dohotka.« (p. 56. *John Barton, Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of Society*¹. London 1817.)

»Društvo se sastoji od *dviju klasa osoba*, od jedne koja troši i reproducira i druge koja troši ne reproducirajući. Kad bi se cijelo društvo sastojalo od proizvođača, tada bi bilo od male važnosti uz koju cijenu oni razmjenjuje svoje robe; ali oni koji su samo potrošači čine suviše brojnu klasu da bi se smjeli previdjeti.

¹ *Zapažanja o okolnostima koje utječu na stanje radnih klasa društva.*

Njihova kupovna moć potječe od funkcija, hipoteka, anuiteta, profesija i usluga razne vrste pruženih zajednici. Čim je viša cijena uz koju se klasa potrošača može navesti da kupuje, tim će veći biti profit proizvođača od robe koju im prodaju. Među tim klasama koje samo troše vlada zauzima najistaknutije mjesto.« (*W. Blake, Observations on the Effect produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments*,¹ London 1823, p. 42, 43.)

Kako bi pokazao da kapital koji je pozajmljen državi nije nužno onaj koji se ranije produktivno upotrebljavao — a nas ovdje zanima samo priznanje da je dio kapitala uvijek *dormant*² — Blake kaže:

«Zabluda leži u pretpostavci 1) da je cijeli kapital zemlje potpuno upotrijebljen; 2) da se odmah mogu upotrijebiti sukcesivne akumulacije kapitala kako on raste od štednje. Ja vjerujem da su u svako doba neki dijelovi kapitala uloženi u poduzeća koja pružaju vrlo sporo vraćanje i mršav profit, a da neki dijelovi kapitala leže posve neiskorišćeni u obliku roba za koje nema dovoljno potražnje... Sad, kad bi se ti neiskorišćeni dijelovi i uštede mogli prenijeti u ruke vlade u zamjenu za njene anuitete, oni bi postali izvor nove potražnje, ne dirajući u postojeći kapital.» (I. c. p. 54, 55.)

«Ma kolika se količina proizvoda povlačila s tržišta zahvaljujući potražnji štedljivog kapitalista, ona se ponovo vraća natrag, i to s dodatkom, u robama koje on reproducira. Vlada, naprotiv, odnosi proizvode za potrošnju bez reprodukcije... Tamo gdje se uštede prave od dohotka jasno je da je osoba koja je ovlašćena da uživa uštedeni dio zadovoljena ne trošeći taj dio. To dokazuje da je radinost zemlje sposobna da proizvede više nego što zahtijevaju potrebe zajednice. Ako je uštedena količina upotrebljena kao kapital za reprodukciju njoj ekvivalentne vrijednosti, zajedno s profitom, tu novu tvorevinu, kad se doda općem fondu, može povući samo ona osoba koja je izvršila uštede, tj. ona ista osoba koja je već pokazala da nije sklona da troši... Ako svatko troši ono što ima pravo da troši, tada nužno mora postojati tržište. Svatko tko štedi od svog dohotka odriče se tog prava i njegov udio ostaje neiskorišćen. Kad bi taj duh štednje bio opći, tržište bi nužno bilo pretrpano robom, a od stupnja akumulacije toga viška mora zavisiti može li on naći novu upotrebu kao kapital.» (56, 57)

(Uporedi ovo djelo općenito kod odjeljka o *akumulaciji*.)

(Up. sveska str. 68. i str. 70, gdje se pokazuje da je stopa profita i najamnine porasla uslijed cijena, uslijed ratne potražnje bez ikakve veze s kvalitetom zemlje koja je posljednja uzeta u obradu.)

«Tokom revolucionarnog rata porasla je tržišna stopa kamate na 7, 8, 9 i čak 10%, mada su se cijelo vrijeme obrađivala zemljišta najgoreg kvaliteta.» (I. c. p. 64 - 66.) «Porast kamate na 6, 8, 10 i čak 12% dokazuje porast profita. Obezvredjenje novca, ako se pretpostavi da je postojalo, ne bi moglo nimalo promijeniti odnos između kapitala i kamate. Ako 200 f. st. sad vrijedi samo 100 f. st., onda kamata od 10 f. st. sad vrijedi samo 5 f. st. Ono što utječe na vrijednost kapitala

¹ Zapažanja o posljedicama do kojih dovode izdaci vlade za vrijeme ograničenja gotovinskih plaćanja — ² neiskorišćen

jednako utječe na vrijednost profita, ali ne može promijeniti odnos među njima.* (p. 73)

«Ricardovo rasuđivanje da cijena najamnine ne može dovesti do porasta cijena roba ne vrijedi za društvo, gdje *velika klasa nije klasa potrošača.*» (1. c.) «Proizvođači dobijaju više od pravednog učešća na račun onog dijela koji s pravom pripada klasi onih koji su samo potrošači.» (74)

Ovo je naravno važno, jer se kapital ne razmjenjuje samo za kapital već i za dohodak i svaki se kapital može pojesti kao dohodak. Međutim, to ništa ne znači za određivanje profita općenito. On se u raznim oblicima profita, kamate, rente, penzija, poreza itd. može raspodijeliti (isto tako čak i kao dio najamnine) pod raznim imenima među razne klase stanovništva. One nikad ne mogu podijeliti između sebe više nego ukupan višak vrijednosti ili ukupan višak proizvoda. Proporcija u kojoj ga oni dijele naravno da je ekonomski važna, ali ne mijenja ništa u pitanju o kojemu je riječ.

«Kad bi promet roba od 400 miliona iziskivao 40 miliona novca u opticaju, i kad bi ta proporcija $\frac{1}{10}$ bila onaj pravi nivo, onda bi, kad bi vrijednost roba u prometu porasla na 450 miliona, opticaj novca iz prirodnih razloga, da bi ostao na potrebnom nivou, morao porasti na 45 miliona, ili 40 miliona trebalo bi pomoću bankarskih ili nekih drugih operacija podstaci da cirkuliraju takvom povećanom brzinom da mogu izvršiti funkciju od 45 miliona... Takvo povećanje ili takva brzina bila bi posljedica, a ne uzrok porasta cijena.» (*W. Blake*, 1. c. p. 80. sq. cf. Sveska, str. 70.)

«Viša i srednja klasa u Rimu stekle su veliko bogatstvo zahvaljujući osvajanjima u Aziji, ali kako ovo nije bilo stvoreno trgovinom ni industrijom, ono je naličilo na bogatstvo što ga je Španija dobila iz svojih američkih kolonija.» (p. 66, t. I. *Mackinnon, History of Civilisation*,¹ London 1846. t. I.)

«*Harrison* tvrdi» (vidi i Edena),^[22] «da su u 15. vijeku farmeri bili jedva u stanju da plate svoju zakupninu ne prodajući kravu, konja ili nešto od svojih proizvoda, iako su plaćali najviše 4 funte za jednu farmu. Seljak je u to vrijeme trošio glavni dio proizvoda što ih je uzgajao; a njegove sluge sjedili su s njim za istim stolom... *Glavni materijali za odjeći nisu se kupovali, već su se dobivali radinošću svoje porodice. Poljoprivredna oruđa* bila su tako jednostavna, da je mnoga od njih izrađivao ili bar popravljao sam seljak. Smatralo se da svaki slobodan seljak zna kako se radi jaram ili sedlo i oprema za plug; *takvim* su se poslom bavili za zimskih večeri.» (*Tuckett*, t. I, 1. c. p. 324, 325.)

* * *

Kamata i profit:

«Kad neki individuum produktivno upotrebljava svoje vlastite uštede, [on dobiva] nagradu za svoje vrijeme i vještinu, za *djelatnost nadzora* (nadalje *profit* uključuje rizik, kojemu je njegov kapital mogao biti izložen u njegovom posebnom

¹ *Historija civilizacije*

poslu), i nagradu za proizvodnu upotrebu njegovih ušteda, *kamatu*. Cijela ta nagrada je *bruto profit*; kad neki individuum upotrebljava tuđe uštede on dobija samo nagradu za tu djelatnost. Kad neki individuum pozajmljuje svoje uštede nekom drugom, dobija samo *kamatu* ili *neto profit*.* (*Westminster Review*,⁽²³⁾ *January* 1826, p. 107, 108.)

Dakle ovdje kamata = *neto profit* = nagrada za produktivnu upotrebu ušteda; pravi profit je nagrada za djelatnost nadzora za vrijeme produktivne upotrebe ušteda. Isti filistar kaže: »Svako usavršenje proizvodnje koje narušava proporciju između dijela kapitala koji je namijenjen i onog koji nije namijenjen plaćanju najamnine praćeno je porastom zaposlenosti radnih klasa:

»svaka nova primjena strojeva i konjskog rada praćena je porastom proizvoda i dakle kapitala; ma koliko to smanjilo odnos onog dijela nacionalnog kapitala koji čini fond za plaćanje najamnine prema dijelu koji se upotrebljava drukčije, njegova je tendencija ne smanjenje već povećanje apsolutnog iznosa tog fonda i stoga povećanje količine zaposlenja.« (l. c. p. 123.)

4. [Novac kao mjera vrijednosti i kritika teorija o idealnoj mjeri vrijednosti]

Iz određenja novca kao *mjere* [vrijednosti], i drugo, iz osnovnog zakona da masa optičajnih sredstava pretpostavlja određenu brzinu opticaja, da je određena cijenama roba i masom roba koje cirkuliraju uz određene cijene, ili ukupnom cijenom, ukupnom veličinom roba (koja je sama opet određena dvjema okolnostima: visinom cijene roba i masom roba, koje se nalaze u prometu uz određene cijene); i nadalje, treće, iz zakona da novac kao optičajno sredstvo postaje moneta, puki prolazni moment, puki *znak* vrijednosti koje razmjenjuje slijede daljnja određenja koja ćemo razmotriti tek kad se i ukoliko se poklope sa složenijim ekonomskim odnosima, cirkulacijom kredita, mjeničnim tečajem itd. Treba izbjegavati sve pojedinosti, a kad se moraju unijeti, treba ih unijeti tek tamo gdje gube svoj elementarni karakter.

Prije svega, novčani optičaj kao najpovršniji (u smislu: izbačen na površinu) i najapstraktniji oblik cijelog procesa proizvodnje sam po sebi je potpuno besadržajan, osim ukoliko njegov sadržaj ne sačinjavaju njegove vlastite formalne razlike, naime u II odjeljku analizirana jednostavna određenja. Jasno je da se jednostavan novčani promet promatran sam po sebi ne vraća natrag na polaznu tačku, da se sastoji od bezbroj indiferentnih kretanja koja slučajno teku jedno pored drugog. Može se npr. kovani novac promatrati kao polazna tačka novčanog opticaja, ali nema nikakvog zakona o povratnom kretanju prema kovnici osim obezvređenja uslijed habanja, koje čini nužnim pretapanje i ponovno kovanje novca. To se tiče samo materijalne strane i ne čini nikakav moment samog prometa.

Unutar samog prometa tačka vraćanja može biti različita od polazne tačke; ukoliko dolazi do vraćanja natrag, novčani opticaj pojavljuje se kao puka pojava jednog prometa koji leži iza njega i određuje ga, kao npr. kad promatramo novčani opticaj između tvorničara, radnika, trgovca i bankara. Nadalje uzroci koji se tiču mase roba što se baca u promet, porasta i pada cijena, brzine prometa, količine istovremenih plaćanja itd. — sve su to okolnosti koje leže *izvan* samog jednostavnog novčanog opticaja. To su odnosi koji dolaze do izraza u novčanom opticaju, on im tako reći daje imena, ali se iz njegovog vlastitog diferenciranja ne mogu objasniti. Kao novac služe različiti metali koji se jedan prema drugom nalaze u različitim, promjenljivim odnosima vrijednosti. Tako se javlja pitanje o dvostrukom standardu itd., koje poprima svjetskohistorijske oblike. Ali ono poprima te oblike samo zahvaljujući vanjskoj trgovini, a i sam dvostruki standard pojavljuje se samo zahvaljujući vanjskoj trgovini, pa dakle, da bi bilo korisno razmotreno, pretpostavlja analizu odnosa puno složenijih od jednostavnog novčanog odnosa.

Novac kao *mjera* vrijednosti ne izražava se u kvotama šipki od plemenitih metala, već u obračunskom novcu, u proizvoljnim imenima za alikvotne dijelove određene količine zlatne supstancije. Ta imena mogu se mijenjati, a može se mijenjati i odnos kovanog novca prema njegovoj metalnoj supstanciji dok ime ostaje isto. Otud krivotvorenja, koja igraju veliku ulogu u povijesti država. Nadalje vrste novca raznih zemalja. To pitanje je od interesa samo kod obračunskog tečaja.

Novac je *mjera* samo zato što on materijalizira radno vrijeme u nekoj određenoj supstanciji, što je dakle i sam *vrijednost* i to zato što ta određena materijalizacija vrijedi kao njegova općepredmetna materijalizacija kao materijalizacija radnog vremena kao takvog za razliku od njegovih samo zasebnih inkarnacija, dakle zato što je *ekvivalent*. Ali kako je novac u svojoj funkciji kao *mjera* samo zamišljena tačka za upoređenje, kako on u toj funkciji treba da egzistira samo idealno, kako se tu zbira samo idealno prevođenje roba u njihovo opće vrijednosno postojanje; kako novac, nadalje, u toj kvaliteti figurira kao mjerilo samo kao obračunski novac, i ja kažem da je neka roba, ako je prevedem u novac, vrijedna toliko šilinga, franaka itd., — to je dalo povoda za konfuznu ideju o nekoj idealnoj mjeri, ideju koju je izložio Steuart, a koja je oživljavana u raznim periodima, pa i tu skoro u Engleskoj kao duboko otkriće. Naime to se shvaća tako da imena funta, šiling, gvineja, dolar itd., koja vrijede kao obračunske jedinice, nisu određeni nazivi za određene količine zlata, srebra itd., već samo proizvoljne tačke poredjenja, koje same ne izražavaju nikakvu vrijednost, nikakvu određenu količinu opredmećenog radnog vremena.

Otud sve lupetanje o fiksiranju cijene zlata i srebra — pri čemu se pod cijenom ovdje shvaća ime kojim se nazivaju njihovi alikvotni dijelovi. Jedna unca zlata sada se dijeli na 3 funte, 17 šilinga i 10 pe-

nija. To znači fiksiranje cijene; to je, kao što to tačno primjećuje Locke, samo fiksiranje imena alikvotnih dijelova zlata i srebra itd. Izraženi u samima sebi zlato i srebro su prirodno jednaki sami sebi. Unca je unca, nazvao je ja 3 funte ili 20 funti.

Ukratko, ta *idealna mjera* u Steuartovom smislu znači ovo: Ako ja kažem da roba a vrijedi 12 funti, roba b — 6 funti, a roba c — 3 funte, onda se one odnose kao 12:6:3. Cijene izražavaju samo odnose u kojima se one uzajamno razmjenjuju. Razmjenjuje se $2b$ za $1a$, a $1\frac{1}{2}b$ za $3c$. Međutim, umjesto odnosa između a , b i c u realnom novcu koji i sam ima vrijednost, jest vrijednost, ja ne bih mogao umjesto funte sterlinga koja izražava određenu količinu zlata isto tako uzeti neko proizvoljno besadržajno ime (to se ovdje zove *idealno*), npr. skuša. $a = 15$ skuša, $b = 65$, $c = 35$. Ta riječ »skuša« (S) ovdje je samo ime, bez ikakve veze s nekim sadržajem koji bi joj pripadao.

Steuartov primjer sa stupnjem, minutom i sekundom ne dokazuje ništa, jer, premda stupanj, minuta i sekunda imaju promjenljive veličine, oni ipak nisu puka imena, već uvijek izražavaju odgovarajući dio određene prostorne ili vremenske veličine. Oni, dakle, u stvari imaju neku supstanciju. Da novac u određenu mjeru funkcionira samo kao *predstavljen* novac, ovdje se pretvara u to da je on proizvoljna predstava, puko ime, naime ime za numerički odnos vrijednosti. Ime za puki broječni odnos. Ali tada bi bilo ispravno da se ne upotrijebi nikakvo ime, već samo odnos brojeva, jer cijela je stvar u ovom: Ja dobijam $6b$ za $12a$, $3c$ za $6b$; ovaj odnos može se izraziti i ovako: $a = 12x$, $b = 6x$, $c = 3x$, gdje je samo x samo ime za odnos $a : b$ i $b : c$. Puki, neimenovani odnos brojaka ne bi valjao. Jer [tada bi se moglo zaključivati:] $a : b = 12 : 6 = 2 : 1$ i $b : c = 6 : 3 = 2 : 1$. Dakle $c = \frac{1}{2}b$. Dakle $b = \frac{1}{2}a$, dakle $b = c$. Dakle $a = 2$ i $b = 2$, dakle $a = b$.

Ako uzmem bilo koji cjenovnik, npr. potaša — centner¹ 35 šilinga; kakao — funta 60 šilinga; čelik (šipke) — tona 145 šilinga itd. tada, da bih dobio uzajamni omjer tih roba, ja ne samo što mogu da zaboravim na srebro u šilingu, nego puke brojke 35, 60, 145 itd. dovoljne su da se odredi uzajamni odnos vrijednosti potaše, kakaoa i čeličnih šipki. Bezimeni brojevi ovdje zadovoljavaju i ne samo da ja njihovoj jedinici, broju 1, mogu dati bilo koje ime, bez veze s bilo kakvom vrijednošću; ja joj ne moram dati uopće nikakvo ime. Steuart insistira na tom da joj moram dati nekakvo ime, ali da ono samo, kao puko proizvoljno ime jedinice, kao puka *oznaka proporcije* ne može biti fiksirano kao neki dio količine zlata, srebra ili bilo koje druge robe.

Kod svake mjere, čim ona služi kao tačka za upoređenje, tj. čim su same stvari koje treba uporediti stavljene u broječni odnos prema mjeri kao jedinici i zatim se stavlja u međusobni odnos, prirodna mjere postaje nevažna i nestaje u samom činu upoređivanja; jedinica

¹ 100 njemačkih funta (50 kolograma)

mjere postala je puka brojčana jedinica; kvalitet te jedinice je nestao kao npr. to da je ona sama određena veličina dužine ili vremena ili stupanj kuta itd. Ali samo tada kad se razne stvari već pretpostavljaju kao izmjerene, jedinica mjere *označava samo proporciju među njima*, dakle npr. u našem slučaju proporciju njihovih vrijednosti. Računska jedinica ne samo što ima različite nazive u raznim zemljama, već je ona i naziv za različite alikvotne dijelove npr. jedne unce zlata. Ali obračunski kurs reducira ih sve na istu težinsku jedinicu zlata ili srebra.

Ako, dakle, pretpostavim različite [vrijednosne] veličine roba, npr. kao gore 35 šilinga, 60, šilinga, 145 šilinga, tada je za njihovo upoređenje, kako je sada jedinica u svima pretpostavljena kao jednaka i one sve postale sumjerljive, potpuno suvišno umovanje da je šiling neka određena količina srebra, naziv za određenu količinu srebra. Ali one postaju međusobno uporedljive kao puke brojčane veličine, kao količine proizvoljne istoimene jedinice i izražavaju međusobne proporcije tek tada kada se svaka pojedina roba mjeri onom koja služi kao jedinica, kao mjera. Ali ja ih mogu mjeriti jednu s drugom, učiniti ih sumjerljivim samo ako one imaju neku jedinicu — a ta je u obje sadržano radno vrijeme.

Prema tome, jedinica mjere mora biti određena količina neke robe u kojoj je opredmećena neka količina rada. Kako ista količina rada nije uvijek izražena u istoj količini, npr. zlata, to je vrijednost same te jedinice mjere promjenljiva. Ali ako se novac promatra samo kao mjera, ta promjenljivost ne smeta. I kod trampe, kad se ona donekle razvila kao razmjenska trgovina, kad je postala normalna operacija koja se ponavlja, a ne samo pojedinačni čin razmjene, kao jedinica mjere javlja se neka druga roba, kao npr. kod Homera govoda. Kod divljeg Papanca sa obale, koji

»da bi došao do neke strane robe daje u trampu 1 ili 2 od svoje djece, a ako ona nisu pri ruci uzajmljuje susjedovu, obećavajući da će mu u zamjenu dati svoju kad mu dođu pod ruku, pri čemu se ta molba rijetko odbija«,

ne postoji nikakva mjera za razmjenu. Jedina strana razmjene koja za njega postoji jest ta da samo otuđenjem stvari koju posjeduje može prisvojiti tuđu. Samo to otuđenje nije za njega regulirano ničim osim njegovom željom, s jedne strane, i opsegom njegovog pokretnog posjeda, s druge.

U časopisu »*The Economist*« od 13. marta 1858. čitamo u jednom pismu redakciji:

»Kako zamjena srebra zlatom pri kovanju novca (što je dosad bilo glavno sredstvo za apsorpiranje zlata iz novih nalazišta) mora da se u Francuskoj približava kraju, a posebno kako će biti potrebno manje kovanog novca uz trgovinu u zastoju i snižene cijene, uskoro možemo očekivati da će naša čvrsta cijena od 3 funte 17 šilinga i 10¹/₂ penija po unci privući zlato ovamo.«

Međutim, šta znači ta naša »utvrđena cijena jedne unce« zlata? Ništa drugo nego to da se neki alikvotni dio jedne unce zove peni, neki višekratnik te peni-težine zlata šiling, a neki višekratnik te šiling-težine zlata funta? Ne uobražava li taj gospodin da u drugim zemljama zlatni guldeni, lujdori itd. ne označavaju isto tako određenu količinu zlata, tj. da određena količina zlata tamo nema fiksno ime, odnosno da je to privilegij Engleske ili njena specifičnost? Da je u Engleskoj kovani novac izražen u zlatu nešto više nego kovani novac, a u drugim zemljama nešto manje? Bilo bi zanimljivo znati šta taj plemeniti gospodin zamišlja pod obračunskim kursom.

Steuarta zavodi ovo: Cijene roba izražavaju samo odnose u kojima su one međusobno razmjenljive, *proporcije* u kojima se one razmjenjuju jedne za druge. Kad su te proporcije dane, ja mogu jedinici dati bilo koje ime, jer bi bio dovoljan i neimenovani apstraktni broj, i umjesto da kažem ova roba = 6 stivara,¹ ova = 3 itd., mogu reći ova = 6 jedinica, ova = 3; uopće ne bi trebao da jedinici dam ime. Kako se radi još samo o numeričkom odnosu, ja joj dakle mogu dati bilo koje ime. Ali ovdje se već pretpostavlja da su te proporcije *dane*, da su robe već postale sumjerljive veličine. Čim su jednom veličine postavljene kao sumjerljive, njihovi odnosi postaju jednostavni brojčani omjeri. Novac se pojavljuje upravo kao mjera, a određena količina te robe u kojoj se on predstavlja kao mjerna jedinica za utvrđivanje *proporcija*, za izražavanje roba kao sumjerljivih i za postupanje s njima. Ta stvarna jedinica je radno vrijeme, koje je u njima relativno opredmećeno. Ali to je samo radno vrijeme postavljeno kao opće. Proces putem kojeg se vrijednosti unutar novčanog sistema određuju radnim vremenom ne spada u razmatranje samog novca i pada izvan prometa; stoji iza prometa kao djelatni uzrok i pretpostavka.

Pitanje bi moglo biti samo ovo: umjesto da se kaže da je ova roba = jednoj unci zlata, zašto se ne kaže direktno da je ona = x radnog vremena opredmećenog u unci zlata? Zašto radno vrijeme, supstancija i mjera vrijednosti, nije u isti mah mjera cijena, ili drugim riječima zašto su cijena i vrijednost uopće različiti? Proudhonova škola vjeruje da je učinila mnogo kad traži da se postavi taj identitet i da se cijene roba izraze u radnom vremenu. Poklapanje cijene i vrijednosti pretpostavlja jednakost potražnje i ponude, голу razmjenu ekvivalenata (dakle ne razmjenu kapitala za rad) itd., ukratko ako se taj zahtjev formulira ekonomski, odmah se pokazuje da je on negacija cijele osnovice odnosa proizvodnje koji se zasnivaju na razmjenskoj vrijednosti. Ali ako pretpostavimo da je ta osnovica uklonjena, tada s druge strane opet otpada problem koji postoji samo na njoj i s njom. Da roba u svom neposrednom postojanju kao upotrebna vrijednost nije vrijednost, nije adekvatan oblik vrijednosti = da je ona kao nešto stvarno²

¹ 1 stivar je $\frac{1}{60}$ talira. — ² ein Sachliches

nešto drugo ili da je kao izjednačena s nekom drugom stvari ovo; ili da vrijednost posjeduje svoj adekvatan oblik tu u nekoj specifičnoj stvari za razliku od drugih. Kao vrijednosti robe su opredmećeni rad; stoga adekvatna vrijednost mora da se sama pojavi u obliku određene stvari, kao određeni oblik opredmećenog rada.

Naklapanje o idealnom mjerilu Steuart historijski objašnjava pomoću dva primjera, od kojih prvi, bankarski novac iz Amsterdama, pokazuje upravo suprotno, jer on nije ništa drugo do svodenje kovanog novca u opticaju na njegov sadržaj u šipkama (metalni sadržaj); drugi primjer ponavljaju, svi noviji ekonomisti koji slijede isti pravac. Na primjer Urquhart^[24] navodi primjer Berberije, gdje jedna idealna šipka (*bar*), željezna šipka, ali samo zamišljena željezna šipka, služi kao mjerilo koje ne raste i ne pada. Ako npr. zbiljska željezna šipka padne, recimo za 100%, tada *bar* vrijedi dvije željezne šipke, a ako ona ponovo poraste za 100% — samo jednu. Gospodin Urquhart tvrdi da je ujedno zapazio da u Berberiji nema ni trgovačkih ni industrijskih kriza, a još manje novčanih kriza, i to pripisuje magičnom djelovanju tog idealnog mjerila vrijednosti. To zamišljeno »idealno« mjerilo nije ništa drugo do zamišljena prava vrijednost, jedna ideja, koja međutim, kako novčani sistem nije razvio svoja daljnja određenja — a taj razvitek zavisi od sasvim drugih okolnosti — ne dolazi ni do kakve predmetne zbilje. To je isto kao kad bi se u mitologiji držale višim one religije čiji likovi bogova nisu izrađeni do očiglednosti, već ostaju u predstavi, dakle u najboljem slučaju dobivaju jezično, ali ne i umjetničko postojanje.

Bar se zasniva na zbiljskoj željeznoj šipci koja je kasnije pretvorena u fantastično biće i kao takvo fiksirana. Jedna unca zlata izražena u engleskom obračunskom novcu = 3 f. st., 17 šil. i 10¹/₂ penija. *Well. Well.*¹ Recimo da je jedna funta svile imala upravo tu cijenu, ali da je ta cijena kasnije pala, kao što je milanska sirova svila pala 12. marta 1858. u Londonu na 1 f. st. i 8 šil. po funti.^[25]

To je predstava o nekoj količini željeza, o jednoj željeznoj šipki koja zadržava istu vrijednost 1) u odnosu na sve druge robe, 2) u odnosu na radno vrijeme koje je sadržano u njoj. Ta željezna šipka je naravno čisto imaginarna, samo nije tako čvrsta i nepromjenljiva kao »hrid u moru«, kako to misli Steuart i gotovo 100 godina kasnije Urquhart. Jedino što je čvrsto na željeznoj šipci jest ime, u jednom slučaju zbiljska željezna šipka sadrži dvije idealne, a u drugom samo jednu. To se izražava tako da je ista, nepromjenljiva idealna šipka jednom = 2, a drugi put = 1 zbiljska. Tako, kad se ovo pretpostavi, promijenio se samo odnos zbiljske željezne šipke [prema idealnoj], a ne idealna šipka. Ali u stvari idealna željezna šipka u jednom slučaju je dvaput duža nego u drugom i samo je njeno ime neizmijenjeno. Jednom se

¹ Dobro. U redu.

npr. 100 funti željeza naziva *a bar*, a drugi put se 200 funti zove *a bar*.

Recimo da se izda novac koji predstavlja radno vrijeme, npr. bonovi na sate; taj bon na sate mogao bi sa svoje strane dobiti proizvodljivo krsno ime, npr. jedna funta, a dvadesetina sata — 1 šiling, $\frac{1}{240}$ sata — 1 peni. Zlato i srebro, kao i sve druge robe, već prema vremenu koliko traži njihova proizvodnja izražavali bi različite višekratnike ili alikvotne dijelove funti sterlinga, šilinga, penija, i jedna unca zlata mogla bi biti isto tako = 8 f. st., 6 šilinga i 3 penija kao i 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija. U tim brojevima bila bi uvijek izražena ona proporcija u kojoj se određena količina rada sadrži u unci. Umjesto da se kaže da 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija = jednoj unci zlata, sad stoje samo $\frac{1}{2}$ funte svile, može se zamisliti da je unca sada = 7 f. st., 15 šilinga i 9 penija ili da su 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija jednake samo jednoj polovini unce, jer su sada samo polovina [ranije] vrijednosti.

Ako uporedimo npr. cijene iz 15. vijeka u Engleskoj sa onima iz 18. vijeka možemo naći da su npr. neke dvije robe imale sasvim istu nominalnu novčanu vrijednost, npr. 1 funta sterlinga. U tom slučaju je funta sterlinga mjerilo, ali u prvom slučaju ona izražava četiri ili pet puta veću vrijednost nego u drugom i mogli bismo reći, ako je vrijednost te robe u 15. vijeku bila = 1 unci, da je ona u 18. vijeku bila = $\frac{1}{4}$ unce zlata, jer u 18. vijeku 1 unca zlata izražava isto radno vrijeme kao $\frac{1}{4}$ unca u 15. vijeku. Moglo bi se, dakle, reći da je mjera [vrijednosti], funta, ostala ista, ali da je u jednom slučaju = četiri puta više zlata nego u drugom. To je *idealno mjerilo*. To upoređivanje koje ovdje vršimo mogli bi izvršiti i sami ljudi iz 15. vijeka, da su poživjeli do 18. vijeka, i mogli bi reći da je 1 unca zlata, koja sada vrijedi 1 funtu sterlinga, ranije vrijedila samo $\frac{1}{4}$. Četiri funte zlata sada ne vrijede više nego 1 npr. u 15. vijeku. Ako je ta funta ranije imala ime livre,¹ ja mogu zamisliti da je jedna libra tada bila = 4 funte zlata i da je sada još samo = 1, da se vrijednost novca promijenila, ali da je mjera vrijednosti, *libra*, ostala nepromijenjena. *In fact*, jedna libra značila je u Francuskoj i Engleskoj prvobitno 1 funtu srebra, a sada još samo $\frac{1}{x}$. Može se dakle reći da je ime libra, mjerilo, ostalo nominalno uvijek isto, ali da je zato srebro promijenilo svoju vrijednost. Francuz koji bi živio od vremena Karla Velikog do danas mogao bi reći da je libra srebra ostala uvijek mjerilo vrijednosti, nepromijenjena, ali da je neko vrijeme bila stajala 1 funtu srebra, a sad nakon mnogih peripetija konačno samo $\frac{1}{x}$ jednog lota. Aršin je isti, samo je njegova dužina u raznim zemljama različita. To je in fact isto kao kad bi npr. proizvod jednog radnog dana, zlato koje se može iskopati za jedan radni dan

¹ libra

dobilo ime libra; ta libra bi ostala uvijek ista, mada bi u raznim periodima izražavala razne količine zlata.¹

Kako mi to u stvari postupamo kad upoređujemo 1 funtu sterlinga iz 15. vijeka s 1 funtom sterlinga iz 18. vijeka? Obje su ista masa metala (svaka = 20 šilinga), ali imaju različitu vrijednost, jer je metal vrijedio 4 puta više nego danas. Mi dakle kažemo, da je u poređenju s ovim danas libra bila = 4 puta više metalne mase nego što je ona sadrži danas. Moglo bi se zamisliti i da je libra ostala nepromijenjena, ali da je tada bila = 4 prave zlatne libre, a danas još samo = 1. To bi bilo samo relativno tačno, ne s obzirom na količinu metala sadržanu u jednoj libri, već s obzirom na njenu vrijednost; ali sama ta vrijednost izražava se opet kvantitativno tako da je $\frac{1}{4}$ tadašnje libre zlata = 1 sadašnjoj libri zlata. Well, libra je identična, ali tada je ona vrijedila 4 realne libre zlata (prema današnjoj vrijednosti), a danas još samo 1. Ako vrijednost zlata pada i ako se njegov relativan pad ili porast u odnosu na druge artikle izrazi u njihovoj cijeni, tada umjesto da se kaže da neki predmet koji je ranije stajao 1 f. st. u zlatu, sada stoji 2, moglo bi se reći da on još uvijek stoji jednu funtu, ali da jedna funta sada vrijedi 2 prave zlatne libre itd., dakle 1 libra [sastoji se] od 2 prave zlatne libre itd. Umjesto da se kaže: Ovu sam robu prodao juče za 1 f. st., a danas je prodajem za 4 f. st., može se reći: prodajem je za 1 f. st., ali juče sam je prodao za jednu f. st. od 1 realne f. st., a danas za 1 f. st. od 4 realne funte.

Sve ostale cijene proizilaze same od sebe čim je utvrđen odnos realne šipke prema imaginarnoj, ali to je jednostavno upoređenje između ranije vrijednosti šipke i sadašnje. To je isto kao kad bismo sve računali, na primjer, u funtama sterlinga iz 15. vijeka. Ono isto što mora učiniti historičar koji kroz razne vijekove prati istu vrstu kovanog novca, isto računsko ime za kovani novac istog metalnog sadržaja, kad taj novac računa u sadašnjem novcu, naime da ga prema promjenljivoj vrijednosti u raznim vjekovima izjednači s više ili manje zlata, to isto radi taj Berber ili Crnac. Polucivilizirani ljudi nastoje da novčanu jedinicu, masu metala koja važi kao mjera zadrže i kao vrijednost; da tu vrijednost zadrže kao čvrstu mjeru. Ali ujedno oni su ipak dovoljno dovtljivi da znaju da je bar² promijenila svoju realnu vrijednost. Uz ono malo roba koje taj Berber ima da mjeri i uz živu tradiciju kod neciviliziranih ljudi taj zamršeni način računanja nije tako težak kako izgleda.

Jedna unca je = 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija, dakle ne sasvim 4 f. st. Ali ako radi udobnosti pretpostavimo da je ona tačno = 4 f. st.

¹ *Precitano*: Jedna unca zlata ima u 18. vijeku još samo $\frac{1}{4}$ vrijednosti od one u 15. vijeku, tj. 4 unce zlata po vrijednosti su = 1 unci tri vijeka ranije. Kad bi se sad zadržalo ime unca kao računska jedinica, moglo bi se reći da je unca u 15. vijeku vrijedila 4 stvarne unce, a u 18. vijeku samo jednu. — ² šipka

tada će dakle $\frac{1}{4}$ unce zlata dobiti naziv funta i pod tim imenom služiti kao računski novac. Ali ta funta mijenja svoju vrijednost dijelom relativno u odnosu na vrijednost drugih roba koje mijenjaju svoju vrijednost, a dijelom zato što je ona i sama proizvod više ili manje radnog vremena. Jedino što je čvrsto na njoj — to su ime i količina, alikvotni dio unce, težinski dio zlata čije je ona ime, koji je dakle sadržan u jednom komadu novca koji se naziva funtom.

Divljak hoće da zadrži funtu kao nepromjenljivu vrijednost, i tako se njemu mijenja količina metala koju ona sadrži. Ako vrijednost zlata padne za 100%, funta će mu jednako kao i prije biti mjera vrijednosti; ali jedna funta od $\frac{2}{4}$ unce zlata itd. Funta mu je uvijek jednaka nekoj masi zlata (željeza) koja ima istu vrijednost. Ali kako se ta vrijednost mijenja, funta je jednaka sad većoj, a sad manjoj količini stvarnog zlata ili željeza, već prema tome da li ih u razmjeni za druge robe treba dati više ili manje. On upoređuje sadašnju vrijednost s prošlom, koja mu važi kao standard nastavljajući da živi samo u njegovoj predstavi. Dakle, umjesto da obračunava prema $\frac{1}{4}$ unce zlata, čija se vrijednost mijenja, on računa prema onoj vrijednosti koju je $\frac{1}{4}$ unce zlata imala ranije, dakle prema jednoj zamišljenoj nepromjenljivoj vrijednosti od $\frac{1}{4}$ unce koja se, međutim, izražava u promjenljivim količinama zlata. S jedne strane, nastojanje da se zadrži mjera vrijednosti kao čvrsta vrijednost, a s druge strane — lukavost da se zaobilazno ipak spriječi šteta. Ali potpuno je apsurdno da se to slučajno pomjeranje pomoću kojeg su poluidivljaci asimilirali izvana im nametnuto mjerenje vrijednosti novcem (tako da su najprije izvršili pomjeranje, a zatim se u pomjeranju ponovo snašli) promatrati kao organsko-historijski oblik ili čak ga suprotstavljati kao nešto više razzvijenijim odnosima. I ti divljaci polaze od neke količine, od željezne šipke; ali vrijednost koju je ona tradicionalno imala zadržavaju kao računsku jedinicu itd.

U modernoj ekonomiji cijelo ovo pitanje dobilo je značenje uglavnom uslijed dvije okolnosti:

1) Događalo se u razna vremena, npr. u Engleskoj za vrijeme rata protiv [francuske] revolucije, da cijena sirovog zlata poraste iznad cijene kovanog zlata. Činilo se da taj historijski fenomen nepobitno dokazuje kako se imena što ih dobivaju određeni alikvotni težinski dijelovi zlata (plemenitih metala) — funta, šiling, peni itd. uslijed nekog neobjašnjivog procesa samostalno odnose prema onoj supstanciji čija su oni imena. Kako bi inače mogla jedna unca zlata vrijediti više nego ista unca zlata otkovana u 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija? Ili kako bi jedna unca zlata mogla biti vrednija od 4 libre zlata, ako je libra puko ime za $\frac{1}{4}$ unce?

Pri tačnijem ispitivanju našlo se međutim da *in fact* u nekim slučajevima kovani novac koji je cirkulirao pod imenom funte nije više imao normalni metalni sadržaj, da je dakle npr. 5 funti u opticaju *in fact* težilo samo jednu uncu zlata (iste finoće). Kako je kovani novac,

koji je tobože predstavljao $\frac{1}{4}$ unce zlata (približno) sad predstavljao u stvari samo $\frac{1}{5}$ unce, bilo je vrlo jednostavno da unca bude = 5 takvih funti sterlinga u opticaju, dakle da cijena zlatnih šipki poraste iznad cijene monete, jer se *in fact* nije više $\frac{1}{4}$, već još samo $\frac{1}{5}$ unce zlata zvala funtom, predstavljala novac, nosila to ime; funta je bila ime još samo za $\frac{1}{5}$ unce.

Isti fenomen događao se kada doduše metalni sadržaj kovanog novca u opticaju nije padao ispod svoje normalne mjere, ali kada je on cirkulirao istovremeno s obezvrijeđenim papirnim novcem, a njegovo su pretapanje i izvoz bili zabranjeni. U tom slučaju je $\frac{1}{4}$ unce zlata koja je bila u opticaju u obliku jedne funte sterlinga sudjelovala u obezvređivanju novčanica, sudbina koje je novac u šipkama bio pošteđen.* Stvar je bila opet ista; računsko ime »funta« prestalo je da bude ime za $\frac{1}{4}$ unce, postalo je ime za jednu manju količinu. Unca je dakle postala jednaka npr. 5 takvih funti. Tako je cijena zlatnih šipki porasla iznad cijene kovanog novca. Ovi ili analogni historijski fenomeni, koji se svi mogu riješiti isto tako jednostavno i svi pripadaju u istu vrstu, prvi su, dakle, dali povod za *idealnu mjeru* ili [za tezu] da je novac kao mjera samo tačka za upoređenje, a ne određena količina [robe]. O ovom su pitanja u Engleskoj u posljednjih 150 godina napisane stotine knjiga.

Da jedna određena vrsta kovanog novca može porasti [po vrijednosti] iznad svog metalnog sadržaja nije samo po sebi ništa čudno, jer se kovanom novcu dodaje nov rad (u obliku). Ali bez obzira na to događa se da vrijednost neke određene vrste monete poraste iznad njenog metalnog sadržaja. Ovo nije ni od kakvog ekonomskog interesa i nije još dalo povoda za ekonomska istraživanja. To ne znači ništa više do to da je za određene svrhe zlato ili srebro potrebno baš u tom obliku, recimo u obliku britanskih funti ili španjolskih dolara. Direktori banaka bili su prirodno posebno zainteresirani da dokažu kako nije pala vrijednost novčanica, nego je porasla vrijednost zlata. Što se tiče posljednjeg pitanja, o njemu se može raspravljati tek kasnije.

2) Ali teorija o *idealnoj mjeri* vrijednosti bila je prvi put iznijeta početkom 18. vijeka i ponovljena u drugoj dekadi 19-og, kad se radilo o pitanjima u kojima novac ne figurira kao mjera ni kao sredstvo razmjene, već kao nepromijenljivi ekvivalent, kao vrijednost koja bivstvuje za sebe (u trećem određenju) i stoga kao opći predmet ugovorâ. Oba puta radilo se o tome da li treba ili ne treba državne i druge dugoze koji su bili zaključeni u obezvrijeđenom novcu priznati i vratiti u punovažnom novcu. To je jednostavno bio spor između vjerovnikâ države i većine nacije. Samo ovo pitanje ovdje nas se ne tiče. Oni koji su zahtijevali ponovno reguliranje potraživanja, s jedne strane, i ispunjavanje (obaveza), s druge strane, stali su na pogrešan teren

* Taksa za kovanje može i unutar jedne zemlje povisiti cijenu kovanog novca iznad cijene metalnih šipki.

pitanja da li *novčani standard* treba izmijeniti ili ne treba? Tom prilikom su tada iznesene svakakve sirove teorije o novčanom standardu, o ustaljenju cijena zlata itd.

(*Mijenjanje standarda slično je mijenjanju nacionalnih mjera ili težina.*
(Steuart)

Na prvi pogled jasno je da se masa žita kod jedne nacije ne mijenja uslijed toga što se veličina bušela npr. dvostruko poveća ili smanji. Ali ta promjena bila bi vrlo važna npr. za zakupnike koji bi imali da plate žitnu rentu od određenog broja bušela, ako bi oni i sada kad se mjera udvostručila morali davati isti broj bušela kao i prije.)

U spomenutom slučaju upravo su se vjerovnici države hvatali za ime »funta«, bez obzira na alikvotni težinski dio zlata, što ga je ono izražavalo, dakle za »idealni standard« — jer taj je u stvari samo računsko ime težinskog dijela metala koji služi kao mjera [vrijednost]. Ali začudo upravo su njihovi protivnici postavili tu teoriju »idealnog standarda«, a državni su se vjerovnici borili protiv nje. Umjesto da jednostavno traže preračunavanje dugova ili da se vjerovnicima vrati u zlatu količina koju su stvarno pozajmili, oni su zahtijevali da se prema obezvređenju snizi standard, dakle npr. ako je funta sterlinga pala na $\frac{1}{5}$ unce zlata da se ubuduće ta $\frac{1}{5}$ unce naziva funtom ili da se funta kuje recimo na 21 šiling umjesto u 20 šilinga. To snižavanje *standarda* zvalo se podizanjem vrijednosti novca, jer je sada unca bila = 5 f. st., a ne kao ranije 4. Oni dakle nisu rekli da oni koji su pozajmili npr. jednu uncu zlata u obliku 5 obezvrijeđenih funti sad treba da dobiju samo 4 punovrijedne funte, već su rekli da treba da prime 5 funti, ali da ubuduće funta treba da izražava za $\frac{1}{20}$ unce zlata manje nego prije.

Kad su oni u Engleskoj postavili taj zahtjev nakon obnavljanja gotovinskih plaćanja računski kovani novac već je bio ponovo dostigao svoju staru metalnu vrijednost. Tom prilikom postavljene su tada još i druge sirove teorije o novcu kao mjeri vrijednosti i pod izgovorom pobijanja tih teorija, čiju je lažnost bilo lako dokazati, prokriomčareni su interesi vjerovnika države.

Prva bitka te vrste [vođena je] između Lockea i Lowndesa. Od 1688. do 1695. državni zajmovi bili su ugovarani u obezvrijeđenom novcu — obezvrijeđenom uslijed toga što je sav novac pune težine bio pretopljen i u prometu je bio samo laki. Gvineja je porasla na 30 šilinga. Lowndes (upravnik kovnice?) (secretary to the treasury)¹ htio je da se funta sterlinga reducira za 20%; Locke je insistirao na starom, elizabetinskom standardu. 1696. pretapanje, opće prekidanje novca. Locke je odnio pobjedu. Dugovi koji su ugovoreni uz 10 i 14 šilinga po gvineji vraćani su po kursu od 20 šilinga. To je bilo podjednako korisno za državu i za zemljovlasnike.

¹ sekretar za financije

«Lowndes je pogrešno postavio pitanje. Prvo, on je tvrdio, da njegov projekt nije sužavanje starog standarda. Zatim, on je porast cijene šipki pripisao inherentnoj vrijednosti srebra a ne nedovoljnoj težini monete kojom su one kupljene. On je stalno pretpostavljao da kovnički žig a ne supstancija čini novac . . . Locke se sa svoje strane pitao samo da li Lowndesov projekt uključuje ili ne uključuje sniženje vrijednosti, ali nije istraživao interese onih koji su vezani dugoročnim ugovorima. Veliki argument g. Lowndesa za smanjenje standarda bio je što su srebrne šipke porasle na 6 šilinga i 5 penija po unci (tj. što su se mogle kupiti za 77 penija od šilinga koji su bili $\frac{1}{77}$ od jedne trojfunte) i stoga je smatrao da trojfuntu treba kovati u 77 šilinga, što je bilo smanjenje vrijednosti funte sterlinga za 20% ili za $\frac{1}{5}$. Locke mu je odgovorio da je 77 penija bilo plaćeno u obrezanom novcu i da to po težini nije bilo više od 62 penija standardne monete . . . Ali zar je čovjek koji je uzajmio 1000 f. st. u tom obrezanom novcu dužan da vrati 1000 f. st. u standardnoj težini? I Lowndes i Locke analizirali su samo sasvim površno utjecaj promjene standarda na odnos dužnika i vjerovnika . . . Kreditni sistem tada je u Engleskoj bio još slabo razvijen . . . Pazilo se samo na interes veleposjednika i na interes kruna. Trgovina je u to vrijeme bila gotovo zamrla, a oživljena je jednim gusarskim ratom . . . Ponovo uspostavljanje standarda bilo je najpovoljnije i za zemljoposjednike i za državnu blagajnu, pa je tako i učinjeno.» (Steuart I. c. t. II, p. 178, 179)

O cijeloj toj transakciji Steuart primjećuje ironično:

«Pomoću tog podizanja standarda vlada je dobila znatno što se tiče poreza, a vjerovnici na svom kapitalu i kamatama, dok je nacija, koja je pretrpjela najveće gubitke, bila zadovoljna (pleased¹) (posve zadovoljna) jer njen standard* (tj. mjera njene vlastite vrijednosti) nije bio savršen; tako su sve tri stranke bile zadovoljne.» (I. c. t, II, p. 156)

Usporedi *John Locke, Works*, 4. vol. 7 ed.² London 1768, raspravu *Some Considerations on the Lowering of Interest and Raising the Value of Money*³ (1691), kao i rad *Further Considerations concerning raising the value of Money, wherein Mr. Lowndes's arguments for it, in his late Report concerning Essay for the amendment of the silver coins, are particularly examined*⁴, oboje u II svesku. U prvoj raspravi kaže se među ostalim:

«Podizanje vrijednosti novca o kojem se sad toliko naklapa jest ili *povišenje vrijednosti našeg novca*, a to nije moguće, ili *podizanje naziva naše monete*» (p. 53).

«Nazovite npr. jednom krunom ono što se ranije zvalo $\frac{1}{2}$ kruna. Vrijednost će ostati određena metalnim sadržajem. Ako smanjenje količine srebra bilo kog kovnog novca za $\frac{1}{20}$ ne smanjuje njegovu vrijednost, onda ni smanjenje količine

¹ zadovoljna — ² Djela, 4 svezak, 7. izdanje. — ³ Neka razmatranja o snižavanju kamate i podizanju vrijednosti novca. — ⁴ Daljnja razmatranja o podizanju vrijednosti novca, u kojima se napose istražuju argumenti g. Lowndesa za ovo u njegovom najnovijem „Izveštaju o pokušaju poboljšanja srebrnog novca“.

srebra bilo kog novca za $\frac{19}{20}$ neće oboriti njegovu vrijednost. Prema toj teoriji, dakle, za jedan komad od tri penija ili za jedan komad od četvrt penija, ako ih nazovu krunom, moći će se kupiti jednako začina ili svile ili bilo koje druge robe kao i za jedan komad od krune, koji sadrži 20 ili 60 puta više srebra.* (p. 54). *Podići vrijednost novca, dakle, znači samo dati manjoj količini srebra žig i naziv veće.* (1. c.) *Žig na novcu je garancija za publiku da ta moneta sadrži toliku količinu srebra pod takvim nazivom.* (57). *Srebrom, a ne imenima, plaćaju se dugovi i kupuju robe* (p. 58). *Žig na novcu je dovoljan kao garancija za težinu i za finoću komada novca, ali on ostavlja tako otkovanom zlatniku da nađe svoju vlastitu stopu kao i druge robe* (p. 66). Uopće podizanjem vrijednosti novca ne može se postići ništa drugo nego povećati količinu novca na riječima*, ali ne i količinu novca u težini i vrijednosti*. (p. 73).

Srebro je mjerilo sasvim različito od drugih. Aršin ili kvart kojima ljudi mjeru može ostati u ruci kupca, prodavača ili neke treće osobe: nije važno čiji je. Ali srebro nije samo mjera trgovačkih pogodbi, ono je i stvar s kojom se trguje i ono u trgovini prelazi od kupca prodavaocu, jer je u toj količini ekvivalent prodane stvari: tako ono ne samo da mjeri vrijednost robe za koju je upotrijebljeno, već se i daje u zamjenu za nju, kao ekvivalent. Ali ono to čini samo svojom količinom i ničim drugim. (p. 92). *Kako podizanje vrijednosti nije ništa drugo do davanje proizvoljnih imena alikvotnim dijelovima nekog komada, tako da se sad šezdeseti dio jedne unce još uvijek naziva peni, ono se može provesti u bilo kojoj mjeri.* (118). *Privilegij koji imaju šipke da se slobodno izvoze dat će im malu prednost u cijeni iznad našeg kovanog novca, ma kako njegov naziv rastao ili padao, ako postoji potreba za njihovim izvozom i ako je izvoz našeg kovanog novca zabranjen zakonom* (p. 119, 120).

Isto stanovište koje je Lowndes zauzeo nasuprot Lockeu objašnjavajući sebi porast cijene zlatnih i srebrnih šipki time što je vrijednost šipki porasla i što je zato vrijednost računskog novca pala (tj. time što je, kako je vrijednost šipki porasla, vrijednost jednog njegovog alikvotnog dijela nazvanog funtom pala), zauzeli su little-shilling-men¹ — Attwood i drugi iz birminghamske škole 1819. i slijedećih godina. (Cobbett^[26] je prenio pitanje na pravo polje: ne-revidiranje nacionalnih dugova, renti itd., ali je sve pokvario svojom pogrešnom teorijom koja uopće odbacuje papirni novac; začudo došao je do tog zaključka polazeći kao Ricardo, koji dolazi do suprotnog zaključka, od iste pogrešne premise o određivanju cijene količinom optičajnog sredstva.) Cijela je njihova mudrost u ovim frazama:

*Sir R. Peel u svojoj polemici s birminghamskom Trgovinskom komorom pita: *Šta će predstavljati vaša novčanica od jedne funte? (p. 266, *The Currency Question, The Gemini Letters*,² London, 1844) (naime novčanica od 1 funte, ako

¹ pristalice malog šilinga (pristalice smanjenja količine zlata i srebra u engleskoj moneti) — ² Pitanje optičaja, pisma blizanaca.

se ne isplaćuje u zlatu). »Šta treba shvaćati pod sadašnjim standardom vrijednosti? ... Znače li 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija jednu uncu zlata ili njenu vrijednost? Ako samu uncu, zašto ne nazvati stvari njihovim imenom i umjesto funta, šiling, peni reći *ounces*, *pennyweights*, and *grains*?¹ Tada ćemo se vratiti na sistem neposredne trampe.« (p. 269)

(Ne sasvim. Ali šta bi dobio g. Attwood, kad bi se umjesto 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija reklo unca, umjesto šiling toliko penivejta? Što alikvotni dijelovi radi lakšeg računanja dobivaju imena — a to osim toga pokazuje da se metalu ovdje daje jedno njemu tuđe društveno određenje — šta to svjedoči za ili protiv Attwoodovog učenja?)

»Ili vrijednost? Ako je jedna unca = 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija, zašto je u raznim periodima novac 5 funti i 4 šilinga a zatim opet 3 f. st., 17 šilinga i 9 penija? ... izraz funta upućuje na vrijednost, ali ne na neku fiksiranu standardnu vrijednost. Rad je otac cijene i daje relativnu vrijednost zlatu ili čeliku.«

(I zato se u stvari mijenja vrijednost i jedne unce i iznosa od 3 f. st. 17 šil. $10\frac{1}{2}$ pen.)

»Ma kakve se riječi upotrijebile kao naziv da izraze dnevni ili sedmični rad čovjeka, te riječi izražavaju trošak proizvedene robe.« (p. 272) »Riječ 'jedna funta' je idealna jedinica.« (p. 272)

Posljednja rečenica je važna, jer pokazuje kako se to učenje o »idealnoj jedinici« svodi na zahtjev za novcem koji treba da neposredno predstavlja rad. Funta je tada npr. izraz za 12-dnevni rad. Zahtjev je u tome da određenje vrijednosti ne smije dovesti do određenja novca kao nekog drukčijeg određenja i da rad kao mjera vrijednosti ne smije dovesti dotle da rad opredmećen u nekoj određenoj robi postane mjerom drugih vrijednosti. Važno je da se taj zahtjev ovdje javlja sa stanovišta građanske ekonomije (tako je i kod Graya, koji je tu stvar razradio do vrhunca i o kojem ćemo sad odmah nešto reći), a ne sa stanovišta negacije građanske ekonomije, kao recimo kod Braya. Prudonisti su (vidi npr. g. Darimona) doista uspjeli da postave taj zahtjev i kao zahtjev koji odgovara sadašnjim odnosima proizvodnje, i kao zahtjev koji te odnose potpuno revolucionira i kao veliku novotariju, jer oni prirodno kao *crapauds*² ne moraju znati ništa o tome što se piše ili misli s druge strane Kanala. U svakom slučaju već jednostavna činjenica što je ovaj zahtjev u Engleskoj pred više od 50 godina postavila jedna frakcija građanskih ekonomista pokazuje koliko su u zabludi socijalisti koji pretendiraju da time daju nešto novo i antigradansko. O samom zahtjevu vidi gore. (Ovdje se može navesti samo ponešto iz Graya. Uostalom tek kod bankovnog sistema može se ući u detalje ovog pitanja.)

¹ unce, penivejti i greini — ² žabe, francuski malograđani

5. [Novac kao optičajno sredstvo i novac kao predmet zgrtanja]

Što se tiče novca kao ekvivalenta koji ostaje jednak sebi, tj. novca kao vrijednosti kao takve i zato predmeta svih ugovora, jasno je da promjene vrijednosti materijala u kojem je novac predstavljen (direktno kao u zlatu i srebru ili indirektno kao uputnica na određenu količinu zlata, srebra itd, u novčanicama) moraju dovesti do velikih revolucija među različitim klasama jedne države. To ovdje ne treba istraživati, jer sami ti odnosi pretpostavljaju poznavanje različitih ekonomskih odnosa. Kao ilustracija samo slijedeće.

Poznato je kako je u 16. i u 17. vijeku obezvrjeđenje zlata i srebra uslijed otkrića Amerike smanjilo značenje radničke klase i klase zemljovlasnika, a podigla značenje klase kapitalista (napose industrijskih kapitalista). U Rimskoj republici povišenje vrijednosti bakra učinilo je plebejce robovima patricija.

«Kako su se i najveće sume morale plaćati u bakru, taj se metal morao čuvati u bezobličnim masama ili komadima koji su se davali i primali po težini. Bakar se u tom stanju nazivao *aes grave*.¹ Metalni novac se vagao.» [Bakar je kod Rimljana bio isprva bez žiga, a zatim sa žigom inostrane monete. Kralj Servije prvi je označio bakarni novac likovima ovaca i volova. (Plin. *Historia naturalis*,² 1. 18, c. 3)]

«Kad su patriciji zgrnuli gomile tog tamnog i grubog metala... nastojali su da ga se oslobode bilo kupujući od plebejaca svu zemlju koju su oni pristajali da im prodaju, bilo dajući im dugoročne zajmove. Oni su morali jeftino davati jednu vrijednost koja im je smetala, a čije stjecanje ih nije ništa stajalo. Konkurencija svih koji su imali istu želju da ga se riješe, morala je za kratko vrijeme dovesti do znatnog pada cijene bakra u Rimu. Početkom 4. vijeka *post u.c.*,³ kao što se vidi iz *Lex Menenia*⁴ (302. a. u. c.) odnos bakra prema srebru bio je 1 : 960...

Taj metal, toliko obezvrijeđen u Rimu, bio je u isto vrijeme jedan od najtraženijih trgovačkih artikala (jer su Grci svoje umjetnine radili od bronzе itd.)... Plemeniti metali počeli se razmjenjivati u Rimu za bakar uz ogromne profite, i tako lukrativna trgovina izazivala je iz dana u dan novi uvoz...

Malo po malo patriciji su u svojoj blagajni zamijenili te gomile starog bakra tako nezgodne za čuvanje i tako neugodne za oko šipkama zlata i srebra, *aurum infectum*, *argentum infectum*.⁵ Poslije poraza Pira i osobito poslije osvajanja u Aziji... *aes grave*⁶ je već posve nestao iz potreba prometa postalo je neophodno da se uvedu grčka moneta viktorija i naziv viktorijat, srebrne monete s težinom od 1 1/2 skrupule, poput antičke drahme, a u 7. vijeku a. u. c. učinio je *lex Clodia*⁷ od toga rimsku monetu. Viktorijat se obično razmjenjivao za funtu bakra ili za *as* od 12 unci.

¹ «težak bakar», bakreni novac — ² *Prirodne nauke*. — ³ *post urbem conditam*, poslije osnivanja grada Rima — ⁴ Menenijevog zakona — ⁵ nekovano (neobrađeno) zlato, nekovano (neobrađeno) srebro — ⁶ bakreni novac — ⁷ Klaudijev zakon

Tako je između srebra i bakra nastao odnos 192:1, tj. 5 puta lošiji odnos nego za vrijeme najvećeg obezvređenja bakra uslijed izvoza; ipak je još bakar u Rimu bio jeftiniji nego u Grčkoj i Aziji.

Ta velika revolucija u razmjenskoj vrijednosti novčanog materijala, u onoj mjeri u kojoj se razvijala, pogoršavala je najokrutnije sudbinu nesretnih plebejaca, koji su kao zajam dobili obezvrijeđeni bakar i koji su, potrošivši ga ili upotrijebivši ga prema tadašnjem kursu, po tekstu svojih obveznica dugovali sumu 5 puta veću nego što su stvarno uzajmili. Oni nisu imali sredstava da se iskupe iz ropstva... Tko je uzajmio 3000 asa u vrijeme kada je ta svota bila = 300 volova ili 900 skrupula srebra mogao ih je sada, kad je as bio predstavljen sa $1\frac{1}{2}$ skrupula tog metala, dobiti samo za 4500 skrupula srebra... Ako je plebejac vratio $\frac{1}{3}$ bakra što ga je dobio, on je *realiter* podmirio svoj dug, jer je $\frac{1}{3}$ imala sada istu vrijednost kao 1 u vrijeme kada je sklopljen ugovor. Jer bakar je porastao 5 puta po vrijednosti u odnosu na srebro...

Plebejci su zahtijevali reviziju duga, novu procjenu dužne sume i primjenu u naslovu njihove prvobitne obligacije... Vjerovnici doduše nisu tražili restituciju kapitala, ali i samo plaćanje kamata bilo je nepodnošljivo, jer je kamata koja je prvobitno bila utvrđena sa 12% postala uslijed pretjeranog poskupljenja novca tako teška kao da je iznosila 60% kapitala. Kao koncesiju dužnici su dobili zakon koji je od kapitala odbijao akumulirane kamate... Senatori nisu htjeli ispustiti iz ruku sredstvo kojim su držali narod u najodvratnijoj zavisnosti. Gospodari skoro svih posjeda, oboružani pravnim dokumentima koji su ih ovlašćivali da svoje dužnike bacaju u okove i da ih podvrgavaju tjelesnim kaznama, oni su ugošivali pobune i bjesnili protiv najbuntovnijih. Stan svakog patricija bio je zatvor. Najzad, izazivani su ratovi, koji su dužniku donosili plaću, uz odlaganje kaznenih mjera, i koji su vjerovniku otvarali nove izvore bogatstva i moći. To je bila unutrašnja situacija u Rimu kada su poraz Pira, zauzimanje Tarenta i značajne pobjede nad Samničanima, Lukancima i drugim južnotalijanskim narodima itd... 483. ili 485. prvi rimski srebrn kovani novac, *libela*; ... zvao se *libela*, jer je bio malene težine = libra od 12 unci bakra,» (*Garnier, Germain, Histoire de la Monnaie*¹ itd. 2 sv. Paris 1819, t. II p. 15 sqq.)

Asignati:

*National Property. Assignat of 100 frcs Legal tender*²... Oni su se razlikovali od svih drugih novčanica time što *čak nisu ni tvrdili da predstavljaju neku specifičnu stvar*. Riječi «nacionalno vlasništvo» značile su da se njihova vrijednost može dobiti kupovanjem konfiscirane imovine na neprestanim dražbama te imovine. Ali nije bilo nikakva razloga da se ta vrijednost nazove 100 franaka. Ona je zavisila od relativnog kvaliteta imovine koja se tako mogla kupiti i od broja izdanih asignata.» (78, 79. *Nassau W. Senior: Three lectures on the cost of obtaining money*³ etc. London, 1830)

Obračunska libra, koju je uveo Karlo Veliki i koja gotovo nikad nije bila predstavljena realnom ekvivalentnom monetom, zadržala je svoje ime, kao i svoje po-

¹ *Historija novca*. — ² *Narodno vlasništvo. Assignat od 100 franaka. Zakonsko plaćeno sredstvo*... — ³ *Tri predavanja o troškovima dobijanja novca* itd.

djele na sue i dinare, do kraja 18. vijeka, dok su se naziv, oblik, veličina i vrijednost realnih moneta beskonačno mijenjali, ne samo pri svakoj promjeni vlade, već i pod istom vladavinom. Vrijednost obračunske livre doživljavala je doduše također ogromna smanjenja . . . ali to je bio uvijek čin nasilja.* (p. 76, t. I, *Garnier*, l. c.) Sav kovani novac starih prvobitno se vagao. (l. c.)

•Novac je prije svega roba univerzalno pogodna za trgovanje ili roba s kojom svako trguje da bi pribavio druge robe.* (*Bailey: Money and its Vicissitudes* etc.¹ London, 1837, p. 1.) •Novac je velika posrednička roba.* (p. 2. 1. c.) On je *opća roba ugovora*, odnosno roba u kojoj se zaključuje većina imovinskih poslova koji treba da se izvrše u budućnosti. (p. 3). Konačno, novac je *mjera vrijednosti* . . . Kako se sve robe razmjenjuju za novac, uzajamne vrijednosti roba A i B nužno se pokazuju u njihovim novčanim vrijednostima ili u njihovim cijenama . . . kao što je upotrebnost težina supstancija vidljiva iz njihove težine u odnosu na vodu ili iz njihove specifične težine.* (p. 4)

•Prvi je bitan zahtjev da novac treba da bude jednoličan u svojim fizičkim svojstvima, tako da njegove jednake količine budu toliko identične da ne bude nikakvog razloga da se jedna pretpostavi drugoj . . . Na primjer žito i stoka nepogodni su već i zato što jednaka količina žita i jednak broj stoke nisu uvijek jednaki u kvalitetima zbog kojih se pretpostavljaju.* (p. 5, 6)

•Stalnost vrijednosti tako je poželjna za novac kao posredničku robu i robu ugovora; ova je posve nebitna za njega kao mjeru vrijednosti.* (p. 9)

•Vrijednost novca može se neprestano mijenjati, a on ipak može biti isto toliko dobra mjera vrijednosti kao da mu je vrijednost bila savršeno stalna. Pretpostavimo npr. da mu je vrijednost smanjena i da smanjenje vrijednosti implicira smanjenje vrijednosti u odnosu prema jednoj ili više roba; pretpostavimo da mu je smanjena vrijednost u odnosu na žito i na rad. Prije smanjenja za jednu su se gvineju mogla kupiti tri bušela pšenice ili šest dana rada, kasnije se mogu kupiti samo dva bušela pšenice ili četiri dana rada. U oba slučaja ako su odnosi pšenice i rada prema novcu dani, njihovi uzajamni odnosi mogu se izvesti; drugim riječima, mi možemo utvrditi da bušel pšenice vrijedi dva dana rada. Ovo se, a to je ujedno i sve šta mjerenje vrijednosti implicira, može isto tako lako učiniti poslije smanjenja vrijednosti kao i prije njega. Pogodnost neke stvari kao mjere vrijednosti potpuno je nezavisna od toga da li se njena vlastita vrijednost mijenja . . . Brka se nepromjenljivost vrijednosti s nepromjenljivošću finoće i težine . . . Kako je raspolaganje *količinom* ono što konstituira vrijednost, kao jedinica za mjerenje vrijednosti mora se upotrijebiti *određena količina* supstancije neke homogene robe; i ta određena količina supstancije jednoličnog kvaliteta jest ono što mora biti nepromjenljivo.* (p. 11)

U svim ugovorima o novcu riječ je o *količini* zlata i srebra koje se pozajmljuje, a ne o vrijednosti. (p. 103.) •Ako bi neko insistirao da je to ugovor o određenoj *vrijednosti*, on bi bio dužan da pokaže u odnosu na koju robu: ovako, on bi tvrdio da se neki novčani ugovor ne odnosi na količinu novca kako je to na izgled izraženo, nego na količinu neke robe koja nije ni spomenuta.* (p. 104)

¹ *Novac i njegove promjene* itd.

»Nije potrebno da se ovo ograniči na ugovore kojima se stvarno pozajmljuje novac. To vrijedi za sve obaveze o budućim novčanim plaćanjima, bilo za predmete bilo koje vrste prodane na kredit, bilo za usluge, bilo za zemljišnu ili stambenu rentu; oni su tačno u istom položaju kao čisto pozajmljivanje posredničke robe. Ako A proda B-u jednu tonu čelika za deset funti uz kredit na dvanaest mjeseci, to je u stvari posve isto kao da mu je pozajmio deset funti na jednu godinu i interesi ugovornih strana bit će na isti način pogodeni promjenama u novcu.« (p. 110, 111)

Konfuzija da se daju imena određenim i nepromjenljivim alikvotnim dijelovima novčane supstancije koji treba da posluže kao jedinica mjere i da se to davanje imena brka s fiksiranjem cijene novca pokazuje se, među ostalim, i kod samosvjesnog romantičara političke ekonomije g. Adama Müllera. On među ostalim kaže:

»Svatko uvida koliko je važno istinito određivanje cijene monete, osobito u zemlji kao Engleska, gdje vlada s velikodušnom darežljivošću« (tj. na račun zemlje a u korist trgovaca šipkama iz Engleske banke) »besplatno kuje, ne uzima nikakvu taksu za kovanje itd., i gdje, dakle, kad bi vlada cijenu monete povisila znatno iznad tržišne cijene (kad bi ona npr., umjesto da jednu uncu zlata plaća kao sada po 3 f. st., 17 šil. i 10¹/₂ penija; utvrdila 3 f. st. i 19 šilinga kao monetnu cijenu unce zlata) sve bi zlato poteklo prema kovnici, sve bi se tamo pohranjeno srebro razmijenilo na tržištu za jeftinije zlato i tako ponovo došlo u kovnicu, a novčani bi sistem dospio u nered.« (p. 280, 281, t. II., *Die Elemente der Staatskunst*¹, Berlin 1809)

Gospodin Müller dakle ne zna da su peni i šiling u Engleskoj samo imena za alikvotne dijelove unce zlata. Kako srebrni i bakreni komadi novca — koji se nota bene² ne kuju prema odnosu srebra i bakra prema zlatu, već se izdaju samo kao puki znakovi za istoimene dijelove zlata, i zato se kod plaćanja moraju primati samo u vrlo malenim količinama — cirkuliraju pod imenom šilinga i penija, on uobražava da se unca zlata dijeli na komade zlata, srebra i bakra (dakle trojaki standard vrijednosti). Nekoliko koraka dalje pada mu opet na pamet da u Engleskoj ne postoji dvostruki standard, ni dakle još manje trostruki. To što g. Mülleru nisu jasni »obični« ekonomski odnosi realna je osnova njegovog »višeg« shvaćanja.

Iz općeg zakona da ukupna cijena roba u opticaju, ako se pretpostavi određena brzina optičaja, određuje masu optičajnog sredstva slijedi da na određenom stupnju porasta vrijednosti bačenih u promet plemenitiji metal (metal veće specifične vrijednosti, tj. onaj koji u manjoj količini sadrži više radnog vremena) stupa na mjesto manje plemenitog kao vladajuće optičajno sredstvo; dakle bakar, srebro, zlato istiskuju jedno drugo kao vladajuće optičajno sredstvo. Ista ukupna suma cijena moći će se staviti u promet sa 14 puta manje zlatnog

¹ *Elementi nauke o državi*. — ² imaj na umu

novca nego srebrnog. Bakreni i pogotovu željezni novac kao vladajuće opticajno sredstvo pretpostavlja slab promet. Isto tako kao što moćnije ali vrednije transportno sredstvo i opticajno sredstvo stupa na mjesto manje vrijednog u onoj mjeri u kojoj raste količina roba u prometu i prometa uopće.

S druge strane, jasno je da malen promet na malo u svakodnevnom životu zahtijeva razmjene u vrlo sitnom mjerilu — tim manjem, čim je siromašnija zemlja i općenito slabiji promet. U toj trgovini na malo, gdje s jedne strane cirkuliraju vrlo malene količine roba, dakle i vrlo malene vrijednosti, novac se u najautentičnijem smislu riječi javlja samo kao prolazno opticajno sredstvo i ne učvršćuje se kao realizirana cijena. Stoga se za taj promet uvodi pomoćno sredstvo prometa, koje je samo znak alikvotnih dijelova vladajućeg opticajnog sredstva. To je srebrni i bakreni novac, koji se stoga i ne kuje proporcionalno vrijednosti svoje supstancije prema npr. vrijednosti zlata. Ovdje se novac pojavljuje još samo kao znak, iako još u jednoj relativno vrijednoj supstanciji. Zlato npr. moralo bi se dijeliti na suviše malene djeliće, da bi kao ekvivalent odgovaralo podjeli robe kakvu zahtijeva taj promet na malo.

Zato se ta pomoćna opticajna sredstva prema zakonu moraju pri plaćanju primati samo u malenoj količini, zbog čega se ona nikad i ne mogu učvrstiti kao realiziranje cijene. Na primjer, bakar u Engleskoj do iznosa od 6 penija, srebro u iznosu do 20 šilinga. Uopće čim je razvijeniji promet, čim je veća masa cijena roba koje ulaze u promet, tim više se odvaja njihova razmjena na veliko od njihove razmjene na malo i trebaju im različite vrste kovanog novca za promet. Brzina prometa tih znakova obrnuto je proporcionalna veličini njihove vrijednosti.

«U ranoj fazi društva, kad su narodi siromašni a njihova plaćanja neznatna, bakar je često odgovarao svim namjenama novca u opticaju i kovan je u komade vrlo niskih denominacija da bi se olakšale neznatne razmjene koje su se tada vršile. Tako je bilo u rano doba Rimske republike i u Škotskoj.» (p. 3.) (David Buchanan, *Observations on the subjects, treated of in Dr Smith's Inquiry*¹ etc. Edinburgh, 1814)

«Opće bogatstvo jedne zemlje mjeri se vrlo tačno prirodnom njenih plaćanja i stanjem njene monete, pa odlučna prevaga grubog metala u njenom novčanom sistemu, povezana s upotrebom monete vrlo niskih nazivnih vrijednosti, obilježava sirovo stanje društva.» (p. 4.) Kasnije «zadatak novca u opticaju» dijeli se na dva odvojena dijela: zadatak vršenja glavnih plaćanja pripada dragocijenijim metalima; naprotiv niži metali zadržani su za trivijalne razmjene i tako imaju čisto pomoćnu ulogu u odnosu na glavnu monetu. Između prvog uvođenja nekog plemenitog metala u novčani opticaj neke zemlje i njegove isključive upotrebe pri glavnim plaćanjima velik je interval; plaćanja u trgovini na malo moraju u među-

¹ *Primjedbe o temama o kojima se raspravlja u Istraživanju dra Smitha itd.*

vremenu postati tako značajna, uslijed porasta bogatstva, da se bar djelomično mogu zgodno obavljati pomoću nove i vrednije monete; jer nijedna se moneta ne može upotrijebiti za glavna plaćanja » (ovo je pogrešno, kao što se pokazuje kod novčanica) » ako u isto vrijeme nije pogodna za transakcije u trgovini na malo, jer svaka trgovina konačno dobija od potrošača... naknadu za svoj kapital...

Srebro se svuda na kontinentu održalo u glavnim plaćanjima... U Britaniji količina srebra u prometu ne prekoračuje ono što je potrebno za mala plaćanja... faktično se mali broj plaćanja u iznosu od 20 šilinga vrši u srebru... Prije vladavine Williama III srebro se u velikim vrećama donosilo u državnu blagajnu za plaćanje poreza. U tom periodu došlo je do velike promjene... Isključivo korišćenje zlata u glavnim plaćanjima u Engleskoj bilo je jasan dokaz da su plaćanja u trgovini na malo u to vrijeme vršena uglavnom u zlatu; ovo je bilo moguće a da pojedinačna plaćanja nisu morala premašivati ni čak tako jednaka nekom komadu zlatnog novca, jer pri općem obilju zlata i oskudici srebra zlatan novac prirodno je davan za male sume, a ostatak se tražio natrag u srebru; tako da je zlato, pomažući u trgovini na malo i štedeći upotrebu srebra, čak i pri malim plaćanjima sprečavalo njegovu akumulaciju u rukama trgovca na malo... Istovremeno kad je u Engleskoj srebro zamijenjeno zlatom «(1695)» za velika plaćanja, u Švedskoj je bakar zamijenjen srebrom...

Jasno je, da kovani novac upotrijebljen za veća plaćanja može biti prihvaćen samo po svojoj unutrašnjoj vrijednosti... Ali unutrašnja vrijednost nije potrebna za pomoćni novac... U Rimu dok je bakar bio prevladavajuća moneta cirkulirao je samo po svojoj unutrašnjoj vrijednosti... 5 godina prije početka prvog punskog rata uvedeno je srebro, koje je tek malo po malo potisnulo bakar u glavnim plaćanjima... 62 godine poslije srebra [u rimski novčani sistem uvedeno je] zlato, ali izgleda da ono nije nikad isključilo srebro iz glavnih plaćanja... U Indiji bakar nije pomoćni novac, zato prolazi po svojoj unutrašnjoj vrijednosti. Rupija, srebrna moneta od 2 šil. i 3 penija je obračunski novac; u odnosu prema njoj mohur, zlatna moneta i pajs, bakrena moneta dobivaju svoju vrijednost na tržištu; broj pajsja koji se trenutno zamjenjuju za rupiju uvijek varira s težinom i vrijednošću monete, dok su u Engleskoj 24 polupenija uvijek = 1 šiling bez obzira na njihovu težinu. U Indiji trgovac na malo mora još uvijek primati znatne količine bakra za svoje robe i stoga on može da ga prima samo po njegovoj unutrašnjoj vrijednosti... U evropskim novčanim sistemima bakar cirkulira po onoj vrijednosti koja je na njemu označena, bez ispitivanja njegove težine i finoće.» (p. 4-18)

U Engleskoj »su privatni trgovci izdali 1798. g. previše bakra; i premda je bakar zakonsko sredstvo plaćanja samo za 6 penija, višak je našao svoj put do trgovaca na malo; ovi su ga pokušali ponovo staviti u promet, ali se on najzad vratio njima. Kad je promet tog novca bio obustavljen, bakar se nagomilao kod trgovaca na malo u sumama od 20, 30, pa i 50 f. st., i oni su ga najzad morali predati po njegovoj unutrašnjoj vrijednosti.» (p. 31)

U pomoćnom novcu opticajno sredstvo kao takvo, kao samo privremeno sredstvo, dobija zasebnu egzistenciju pored onog opticajnog sredstva koje u isti mah realizira ekvivalent, cijene i akumulira se kao samostalna vrijednost. Dakle ovdje [je ono] čisti znak. Ono

se, dakle, smije izdati samo u onoj količini koja je apsolutno potrebna za sitnu maloprodaju, tako da se ne može nikad akumulirati. Količina [tog pomoćnog novca] mora biti određena masom cijena čijem prometu služi podijeljenom njegovom brzinom. Kako je masa optičajnog sredstva neke vrijednosti određena cijenama samo po sebi slijedi da kad bi se u promet umjetno ubacila veća količina nego što je sam promet traži i kad ona ne bi mogla da otječe iz prometa (što ovdje nije slučaj, jer je novac kao optičajno sredstvo iznad svoje unutrašnje vrijednosti), da bi novac bio obezvrijeđen, ne zato što količina [novca] određuje cijene, već zato što cijene određuju količinu [novca], pa dakle samo određena količina može ostati u prometu uz određenu vrijednost.

Ako, dakle, nema nikakvih otvora kroz koje promet može izbaciti suvišnu količinu, ako optičajno sredstvo ne može svoj oblik optičajnog sredstva pretvoriti u oblik vrijednosti same za sebe — tada vrijednost optičajnog sredstva mora pasti. Ali to se može dogoditi, osim kod umjetnih zapreka, zabrane pretapanja, izvoza itd., samo ako je optičajno sredstvo samo znak, ako ono samo ne posjeduje realnu vrijednost koja odgovara njegovoj nominalnoj vrijednosti, ako ono dakle ne može prijeći iz oblika optičajnog sredstva u oblik robe uopće i riješiti se svog žiga; ako je prikovano za svoju egzistenciju kao moneta.

S druge strane slijedi da novac kao znak, marka, ne posjedujući nikakvu vlastitu vrijednost može cirkulirati po nominalnoj vrijednosti zlata koje predstavlja ukoliko on predstavlja optičajno sredstvo samo u onoj količini u kojoj bi cirkuliralo samo zlato. Ali tada je u isti mah uslov da sam novac tada postoji samo u tako maloj količini da cirkulira samo u pomoćnom obliku, dakle da ni na trenutak ne prestaje biti optičajno sredstvo (služeći neprestano dijelom u razmjeni za male količine robe, a dijelom za razmjenjivanje stvarnog optičajnog sredstva), dakle da nikad ne može akumulirati; ili on ne smije posjedovati nikakvu vrijednost, tako da se njegova nominalna vrijednost nikad ne može uporediti s njegovom unutrašnjom vrijednošću. U posljednjem slučaju on je postavljen kao puki *znak*, koji samim sobom ukazuje na vrijednost kao na nešto što postoji izvan njega. U drugom slučaju nikada ne dolazi do toga da se njegova unutrašnja vrijednost upoređuje s njegovom nominalnom vrijednošću.

Zato se krivotvorenja novca pokazuju odmah, dok totalno uništenje njegove vrijednosti toj vrijednosti ne šteti. Inače bi moglo izgledati paradoksalno da se novac može zamijeniti bezvrijednim papirom, ali da ga najmanje slabljenje njegovog metalnog sadržaja obezvreduje.

Uopće, dvostruko određenje novca u prometu protivrječno je; da služi kao puko optičajno sredstvo, pri čemu je on privremeni posrednik; a ujedno kao realizacija cijena, u kojem se obliku akumulira i prelazi u svoje treće određenje kao novca. Kao optičajno sredstvo on se haba, dakle nema onaj metalni sadržaj koji ga čini opredmeće-

nim radom u nekoj određenoj količini. Stoga je njegova adekvatnost svojoj vrijednosti uvijek više-manje iluzorna. Navesti primjer.

Važno je već na ovom mjestu u glavi o novcu uvesti određenje količine, ali izvedeno upravo obrnuto nego u običnoj doktrini. Novac se može zamijeniti, jer je njegova količina određena cijenama čijem prometu služi. Ukoliko on sam ima vrijednost — kao kod pomoćnog optičajnog sredstva — njegova količina mora se određivati tako da se on nikad ne može akumulirati kao ekvivalent i da u stvari uvijek figurira samo kao sporedni točak pravog optičajnog sredstva. Ali ukoliko on treba da to pravo sredstvo zamijeni, on ne smije imati nikakvu vrijednost, tj. njegova vrijednost mora postojati izvan njega. Kolebanja u prometu određena su opsegom i brojem transakcija. (*«The Economist»*) Promet može porasti uz jednake cijene uslijed povećanja količine roba; uz jednaku količinu roba uslijed povećanja njihovih cijena; uslijed obojeg zajedno.

Teza da cijene reguliraju količinu novca u opticaju a ne količina novca u opticaju cijene ili drugim riječima da trgovina regulira novčani optičaj (kvantitet optičajnog sredstva), a ne novčani optičaj trgovinu, kako je to naše izvođenje pokazalo, naravno pretpostavlja da je cijena samo vrijednost prevedena na drugi jezik. Vrijednost, i to vrijednost određena radnim vremenom jest pretpostavka. Zato je jasno da se ovaj zakon ne može podjednako primijeniti na fluktuacije cijena u svim epohama, npr. u starom svijetu, u Rimu, gdje samo optičajno sredstvo ne potječe iz prometa, iz razmjene, već od otimanja, pljačke itd.

«Prema tome nijedna zemlja ne može imati više nego jedan standard; više nego jedan standard za *mjerenje vrijednosti*, jer taj standard mora biti jednoobrazan i nepromjenljiv. Nijedan predmet nema jednoobraznu i nepromjenljivu vrijednost u odnosu na druge, on je ima samo u odnosu na sebe. Jedan zlatnik uvijek je iste vrijednosti kao i drugi tačno iste finoće, iste težine i na istom mjestu; ali to se ne može reći za zlato i neki drugi predmet, npr. srebro.» (*Econ. Vol. I, p. 771*) «*Funta* je samo računsko ime koje upućuje na određenu stalnu količinu zlata standardnog kvaliteta.» (1.c.) «Govoriti o davanju jednoj unci zlata vrijednosti od 5 f. st. umjesto 3 f. st., 17 šilinga i 10¹/₂ penija znači samo reći da će se ubuduće iz nje kovati 5 sovrina umjesto 3⁴²⁰/₄₈₀ sovrina. Mi time ne bismo promijenili *vrijednost zlata*, već samo *težinu* i prema tome *vrijednost funte* ili sovrina. Jedna unca zlata imala bi kao i prije istu vrijednost u odnosu na pšenicu i na sve druge robe, ali kako bi jedna funta, iako bi nosila isto ime kao i prije, predstavljala manji dio unce zlata ona bi predstavljala odgovarajuće manju količinu pšenice i drugih roba. Upravo kao kad bismo rekli da jedan *kvarter pšenice* ne treba dijeliti više na 8, već na 12 *bušela*; time mi ne bismo mogli promijeniti vrijednost pšenice, već samo smanjiti količinu [pšenice] sadržanu u jednom bušelu i prema tome njegovu vrijednost.» (p. 772. 1.c.)

«Ma kakva se privremena ili trajna promjena događala [u vrijednost zlata], njegova *cijena* uvijek će se izražavati u istom novčanom iznosu, unca zlata bit će

kao i ranije 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija našeg novca. Promjena u njegovoj vrijednosti pokazuje se u većoj ili manjoj količini roba što ih on može da kupi«. (1.c. p. 892)

Idealnu šipku treba usporediti npr. s *idealnim milreisom*¹ u Buenos Airesu (kao i s funtom u Engleskoj za vrijeme obezvređenja novčanica itd.). Ovdje je čvrsto ime *milreis*, a koleba se količina zlata ili srebra koju to ime izražava.

•U Buenos Airesu opticajno sredstvo je nekonvertibilni papirni novac (papirni dolari); ovi su dolari prvobitno bili = 4 šilinga i 6 penija svaki, sada su po prilici po $3\frac{3}{4}$ penija, a bili su se spustili i do $1\frac{1}{2}$ penija. Aršin sukna ranije je vrijedio 2 dolara, a sada *nominalno* 28 dolara uslijed obezvrijeđenih novčanica.*

•U Škotskoj kao sredstvo razmjene, što ne treba pobrkati sa standardom vrijednosti, za iznose od 1 funte i više služi isključivo papirni novac, a zlato uopće ne cirkulira; ipak je zlato isto toliko mjera vrijednosti kao da ništa drugo ne cirkulira, jer je papirni novac konvertibilan u *istu stalnu količinu* tog metala; i on cirkulira samo na osnovu vjerovanja da je tako konvertibilan. (p. 1275)

•Gvineje se *zgrću* u vremena nepovjerenja. (Thornton, p. 48^(26a))

Bez obzira na frapantne oblike u kojima se to zgrtanje novca pojavljuje, sam *princip zgrtanja* po kojem novac funkcionira kao samostalna vrijednost nužan je kao *jedan od momenata* pri razmjeni koja počiva na novčanom opticaju, jer, kako kaže A. Smith⁽²⁷⁾, svakom je pored njegove vlastite robe potrebna i prosječna količina, određena proporcija »opće robe«.

•*Poslovan čovjek ulaže imovinu u posao.* (1.c. p. 21)

6. [Određivanje vrijednosti radom]

•Jednaki kapital ili, drugim riječima, jednake količine akumuliranog rada često pokreću razne količine neposrednog rada, ali to ne mijenja ništa na stvari. (p. 31. *Torrens. An Essay on the Production of Wealth*², London 1821.) •U ranom periodu društva *relativnu vrijednost roba određuje* ukupna količina akumuliranog i neposrednog rada koji je utrošen na proizvodnju . . . Ali čim je kapital akumuliran i jedna se klasa, klasa kapitalista, razlikuje od druge klase, klase radnikâ, kad osoba koja istupa kao poduzetnik u bilo kojoj grani proizvodnje ne vrši svoj vlastiti posao, već predujmljuje sredstva za život i materijale drugima, tada je iznos kapitala ili količina akumuliranog rada potrošenog u proizvodnji ono što određuje razmjensku moć roba. (p. 33, 34) •Ako su dva kapitala jednaka, . . . njihovi proizvodi su *iste vrijednosti*, ma kako mi mijenjali količinu neposrednog rada koju oni stavljaju u kretanje ili koju zahtijevaju njihovi proizvodi. Ako su oni nejednaki, njihovi proizvodi su nejednake vrijednosti, makar i ukupna količina rada utrošenog na svakog

¹ portugalskim novcem od hiljadu reisa — ² *Ogled o proizvodnji bogatstva.*

bila tačno jednaka.» (p. 39.) Dakle, «poslije tog razdvajanja kapitalista i radnika razmjensku vrijednost određuje količina kapitala, količina akumuliranog rada, a ne kao prije tog razdvajanja suma akumuliranog i neposrednog rada utrošenog na proizvodnju.» (1. c.)

Konfuzija g. Torrensa je u pravu u odnosu na apstraktnu metodu rikardovaca. Sama po sebi ona je iz osnova pogrešna. Prvo, određivanje vrijednosti čistim radnim vremenom viši se samo na osnovi proizvodnje kapitala, dakle na osnovi razdvajanja dviju klasa. Izjednačavanje cijena uslijed iste prosječne stope profita (a čak i to *cum grano salis*) nema nikakve veze s određivanjem vrijednosti, nego ovu naprotiv *pretpostavlja*. Mjesto je važno da se pokaže konfuzija rikardovaca.

Stopa viška vrijednosti kao profita određuje se 1) veličinom samog viška vrijednosti; 2) odnosom živog rada prema akumuliranom (odnos kapitala utrošenog na najamnine prema kapitalu upotrijebljenom kao takvom). Dva uzroka koja određuju 1) i 2) treba istražiti zasebno. Zakon rente npr. spada pod jedan. Zasad pretpostavimo potreban rad kao takav, tj. pretpostavimo da radnik uvijek dobija samo potrebni minimum najamnine. Ta pretpostavka je naravno potrebna da bi se utvrdili zakoni profita ukoliko nisu određeni porastom i padom najamnina ili uticajem zemljišnog vlasništva. Sve *čvrste* pretpostavke postaju u toku analize labave. Ali samo ako se one na početku fiksiraju, moguća je analiza a da se sve ne pobrka. Pored toga praktički je sigurno da npr., ma kako da se standard potrebnog rada razlikuje u raznim epohama i u raznim zemljama, ili ma kako da se uslijed promjenljivih cijena sirovina mijenja njegova relativna veličina ili uslijed potražnje i ponude rada njegova količina i relativna veličina, u svakoj danoj epohi standard treba promatrati i tretirati kao nešto što je fiksirao kapital. Razmatranje samih tih promjena potpuno spada u glavu koja raspravlja o najamnom radu.

«Razmjenska vrijednost ne određuje se apsolutnim, nego relativnim troškovima proizvodnje. Kad bi troškovi proizvodnje zlata ostali isti, dok bi se troškovi proizvodnje svih drugih stvari udvostručili, tada bi se kupovna moć zlata u odnosu na sve druge stvari smanjila, a njegova razmjenska vrijednost pala bi na pola; i to smanjenje njegove razmjenske vrijednosti imala bi tačno isti efekt kao da su troškovi proizvodnje svih drugih stvari ostali nepromijenjeni, dok su se troškovi proizvodnje zlata smanjili upola.» (p. 56, 57. *Torrens*, 1.c.)

To je važno za cijene. Za određivanje vrijednosti ni najmanje; puka tautologija. Vrijednost neke robe određuje se količinom rada što je ona sadrži — to znači da se roba razmjenjuje za istu količinu rada u svakom drugom obliku upotrebne vrijednosti. Stoga je jasno, ako se vrijeme potrebno za proizvodnju predmeta *a* podvostručiti, da je sada samo $\frac{1}{2}$ tog predmeta = njegovom ranijem ekvivalentu *b*. Kako je ekvivalentnost određena jednakošću radnog vremena ili ko-

ličine rada, razlika vrijednosti određuje se naravno njihovom nejedna-košću ili radno vrijeme je mjera vrijednosti.

* * *

•1826. g. zapošljavali su različiti strojevi koji se upotrebljavaju u proizvodnji pamuka 1 čovjeka da izvrši posao njih 150. Ako se dakle postavi da je sada na tom poslu zaposleno samo 280 000 ljudi, to bi ih prije pola vijeka moralo na njemu biti 42 000 000. (p. 72) (Hodgskin.) •Relativna vrijednost dragocjenih metala prema drugim robama određuje koliko ih se mora dati za druge stvari; a broj prodaja koje treba izvršiti u danom periodu određuje, ukoliko je novac instrumenat koji ostvaruje prodaje, količinu potrebnog novca. (1.c. p. 188)

•Jak je razlog za vjerovanje da je postupak kovanja novca potekao od pojedinaca i da su ga oni vršili prije nego su ga se dočepale i monopolizirale ga vlade. Dosad je bilo tako u Rusiji. (Vidi *Storch*¹²⁸) (1.c., p. 195, bilješka)

Hodgskin je drugog mišljenja nego romantični Müller:

•Kovnica kuje samo ono što donose pojedinci, krajnje nerazborito ne naplaćujući im ništa za kovanje; i oporezuje naciju u interesu onih koji trguju novcem. (p. 194., *Popular polit. Econ.* etc¹, London 1827)

7. [Strojevi i višak rada]

Poslije svih tih digresija o novcu — a morat ćemo se prigodice ponovo vratiti na njih prije nego dovršimo ovu glavu — vratimo se na polaznu tačku (vidi p. 25). Kao primjer kako i u manufakturnoj industriji poboljšanje strojeva i time postignuto povećanje proizvodne snage stvara *sirovine*, (relativno) umjesto da zahtijeva njihovo apsolutno povećanje:

•Tvornički sistem u industriji platna je posve nov. Prije 1828. velike količine lanene prede prele su se u Irskoj i Engleskoj ručno. Nekako u to vrijeme strojevi za pređenje lana toliko su poboljšani, osobito upornošću g. Petera Fairbairna u Leedsu, da su potpuno ušli u opću upotrebu. Od tog su vremena vrlo intenzivno podizane predionice za pređenje fine prede u Belfastu i u drugim dijelovima Sjeverne Irske, kao i u samim dijelovima Yorkshirea, Lancashirea i Škotske i za nekoliko godina napušteno je ručno pređenje... Fina lanena preda sada se fabricira od onog što se prije 20 godina bacalo kao otpad. (*Economist*, 31. august 1850)

Pri svakoj primjeni strojeva (promatrajmo najprije stvar tako kako se neposredno javlja — da neki kapitalist dio svog kapitala uloži u strojeve umjesto u neposredni rad) jedan dio kapitala oduzima se varijabilnom i umnožavajućem se dijelu kapitala tj. onom dijelu koji se razmjenjuje za živi rad, da bi se dodao konstantnom dijelu, čija se

¹ *Popularna politička ekonomija* itd.

vrijednost u proizvodu samo reproducira ili održava. Ali to se radi kako bi se preostali dio [varijabilnog kapitala] učinio produktivnijim.

Prvi slučaj: Vrijednost strojeva je jednaka vrijednosti radne sposobnosti koju zamjenjuju. U ovom slučaju novoproducirana vrijednost smanjivala bi se, a ne povećavala, ako višak radnog vremena preostalog dijela radne sposobnosti ne bi rastao u istoj mjeri u kojoj je broj radnika smanjen. Ako se od 100 radnika njih 50 otpusti i zamijeni strojevima, tada preostalih 50 mora stvoriti toliko viška rada kao ranije njih 100. Ako je onih 100 dnevno na 1200 radnih sati odradilo 200 radnih sati viška radnog vremena, onda svih 50 moraju sada stvoriti isto toliko viška rada, dakle dnevno 4 sata, a ne kao prije samo 2. U tom slučaju višak radnog vremena ($50 \times 4 = 200$) ostaje isti kao i prije ($100 \times 2 = 200$), premda se apsolutno radno vrijeme smanjilo. U tom slučaju za kapital, kojemu je važna samo proizvodnja viška rada, stvar ostaje ista. U tom slučaju prerađene sirovine ostale bi iste, dakle i izdatak za njih; izdatak za oruđe za rad povećao bi se, a izdatak za rad smanjio. Vrijednost ukupnog proizvoda bila bi ista, jer bi bila jednaka istom zbroju opredmećenog radnog vremena i viška radnog vremena.

Takva situacija ne bi bila baš nikakav podstrek za kapital. Ono što bi on na jednoj strani dobio na višku radnog vremena, on bi izgubio na onom dijelu kapitala koji bi u proizvodnju ušao kao opredmećeni rad, tj. kao nepromjenljiva vrijednost. Međutim treba imati u vidu da strojevi dolaze na mjesto nesavršenijih oruđa za proizvodnju, koja su imala određenu vrijednost, tj. dobijena su u razmjenu za određenu sumu novca. Ako ne za kapitalista koji je već u poslu, a ono za onoga koji posao tek počinje, od troškova mašinerije otpada onaj dio kapitala koji je trošio [za oruđa proizvodnje] na nerazvijenom stupnju proizvodne snage.

Ako dakle npr. čim se uvede stroj za 1200 f. st. (50 radnih snaga) otpada raniji izdatak na oruđe za proizvodnju od recimo 240 funti, onda dodatni izdatak kapitala iznosi samo 960 f. st. (godišnja cijena za 40 radnika). U tom slučaju, dakle, ako preostalih 50 radnika zajedno proizvodi tačno toliko viška rada kao ranije 100, sada se 200 sati viška rada proizvodi s kapitalom od 2160; ranije [se taj višak proizvodio] s kapitalom od 2400. Broj radnika smanjio se na polovinu, apsolutni višak rada ostao je isti kao i prije — 200 radnih sati; kapital izdan za materijal rada ostao je također isti, ali odnos viška rada prema nepromjenljivoj dijelu kapitala apsolutno se povećao. Ukupno 9 240 f. st. To izgleda ovako:¹

¹ <i>Prechtano:</i>	Nepromjenljivi dio kapitala:	Promjenljivi dio:	Višak rada izražen u danima
7200	240	2400	
300	10	100	16 ² / ₃ dana (2 sata na dan)
300	40	50	10 ² / ₃ dana (4 sata na dan)
			Ili izraženo u novcu višak vrijednosti:
7200	240	2400	

Kako je kapital uložen u sirovine ostao isti, a kapital uložen u strojeve se povećao, ali ne proporcionalno smanjenju kapitala uloženog u rad, to se *ukupan izdatak kapitala smanjio*; višak radnog vremena je ostao isti, dakle je porastao u odnosu na kapital, ne samo proporcionalno porastu viška radnog vremena potrebnom da bi ostao isti uz upola manje radnika, nego i više, naime u onoj mjeri u kojoj izdatak za stara sredstva proizvodnje otpada od troškova novih.

Uvođenje strojeva odnosno opće povećanje proizvodne snage [zbiva se] tako da sama ta proizvodna snaga ima za svoj supstrat opredmećeni rad, dakle košta; ako se dakle jedan dio kapitala koji je ranije bio uložen u rad ulaže kao sastavni dio dijela kapitala koji stupa u proizvodni proces kao trajna vrijednost, do uvođenja strojeva može doći samo ako odnos viška radnog vremena prema upotrijebljenom živom radu ne samo što ne ostaje isti, dakle raste, nego također raste u većoj mjeri nego odnos vrijednosti strojeva prema vrijednosti otpuštenih radnika.

To se može dogoditi ili zato što se mora odbiti cijeli izdatak za ranije oruđe za proizvodnju; u tom slučaju *smanjuje se ukupna suma uloženog kapitala*, i mada se odnos ukupne sume primijenjenog rada prema postojećem dijelu kapitala smanjio, višak radnog vremena je ostao isti i zato je porastao ne samo u odnosu na kapital uložen u rad, u odnosu na potrebno radno vrijeme, već i u odnosu na ukupan kapital, na ukupnu vrijednost kapitala, jer se ona smanjila.

Ili vrijednost strojeva može biti jednako velika kao vrijednost ranije uložena u živi rad koji je sada postao suvišan, ali se odnos viška rada preostalog dijela kapitala [prema potrebnom radu] povećao tako da 50 radnika daje ne samo jednak višak rada kao ranije njih 100, nego i veći. Recimo npr. [da] svaki [radnik daje] $4\frac{1}{2}$ sata [viška rada] mjesto 4 sata. Ali u tom slučaju potreban je veći dio kapitala za sirovine itd., ukratko veći ukupan kapital.

Ako neki kapitalist koji je ranije za 2400 f. st. godišnje zapošljavao 100 radnika otpusti 50 radnika i zamijeni ih jednim strojem za 1200 f. st., tada je taj stroj — mada ga stoji jednako kao ranije 50 radnika — proizvod manjeg broja radnika, jer on kapitalistu od kojega kupuje stroj plaća ne samo potrebni rad već i višak rada. Ili da je on sam dao graditi stroj, upotrijebio bi dio radnika samo za potrebni rad. Dakle, u slučaju strojeva [imamo] povećanje viška rada uz apsolutno smanjenje potrebnog radnog vremena. Ovo može biti praćeno kako apsolutnim smanjenjem upotrijebljenog kapitala, tako i njegovim porastom.

8. [Kapital i profit]

Višak vrijednosti kao višak koji je postavljen samim kapitalom, a mjeri se njegovim brojčanim odnosom prema ukupnoj vrijednosti kapitala jest *profit*. Živi rad kao prisvojen i apsorbiran od strane kapi-

tala javlja se kao njegova vlastita životna snaga, kao njegova snaga autoreprodukcije, pritom još modificirana njegovim vlastitim kretanjem, prometom, i vremenom koje pripada njegovom vlastitom kretanju, vremenom prometa. Tek tako je kapital postavljen kao vrijednost koja se sama održava i umnožava, time što se on kao pretpostavljena vrijednost razlikuje od samog sebe kao postavljene vrijednosti.

Kako cijeli kapital ulazi u proizvodnju i njegovi se različiti sastavni dijelovi kao kapital samo formalno razlikuju jedan od drugog, podjednako su sume vrijednosti, to se čini da je postavljanje vrijednosti njima podjednako imanentno. Osim toga, kako dio kapitala koji se razmjenjuje za rad djeluje produktivno samo *ako su također postavljene i drugi dijelovi kapitala* — a razmjer te produktivnosti uslovljen je veličinom vrijednosti itd., različitim međusobnim odnosima tih dijelova (kao stalnog kapitala itd.) — to se čini da postavljanje viška vrijednosti, profita, podjednako određuju svi dijelovi kapitala. Kako su, s jedne strane, uslovi rada postavljeni kao objektivni sastavni dijelovi kapitala, a s druge strane sam rad kao aktivnost inkorporirana u kapital, to se cijeli radni proces pojavljuje kao njegov vlastiti proces, a postavljanje viška vrijednosti kao njegov proizvod, čija se veličina zato i ne mjeri viškom rada na koji on prisiljava radnika, već kao povećana produktivnost koju on daruje radu.

Pravi proizvod kapitala je profit. Utoliko je on sad postavljen kao izvor bogatstva. Ali ukoliko kapital stvara upotrebne vrijednosti, on proizvodi upotrebne vrijednosti, ali *upotrebne vrijednosti određene vrijednošću: »la valeur fait le produit«*. (Say^[29]) Prema tome kapital proizvodi za potrošnju. Ukoliko se on ovjekovječuje stalnim obnavljanjem rada, on se pojavljuje kao trajna vrijednost, postavljena prije proizvodnje koja zavisi od njenog održanja. Ukoliko se stalno iznova razmjenjuje za rad, kapital se pojavljuje kao fond rada.

Radnik, naravno, ne može proizvoditi bez predmetnih uslova rada. A ovi su u kapitalu odvojeni od radnika, stoje mu samostalno nasuprot. Radnik se prema njima može odnositi kao prema uslovima rada samo ukoliko je kapital prethodno prisvojio sâm njegov rad. Sa stanovišta kapitala čini se da radniku nisu nužni objektivni uslovi rada, već njihovo *samostalno postojanje nasuprot radniku, radnikovo odvajanje od njih, kapitalistovo vlasništvo nad njima*, i da je ukidanje tog odvajanja moguće samo tako da radnik svoju proizvodnu snagu odstupa kapitalu, za što ovaj dobija njega kao apstraktnu radnu sposobnost, tj. upravo kao puku sposobnost da se nasuprot sebi u obliku kapitala reproducira bogatstvo kao snaga koja gospodari nad samom tom sposobnošću.

Tako svi dijelovi kapitala istovremeno odnose profit — kako optičajni dio (uložen u najamnine, sirovine itd.), tako i dio uložen u stalni kapital. Sam kapital može se reproducirati ili u obliku optičajnog kapitala ili u obliku stalnog kapitala. Kako smo ranije, pri razmatranju

¹ »vrijednost čini proizvode«

prometa, vidjeli da se njegova vrijednost vraća u različitim oblicima, prema tome da li je on pretpostavljen u jednom ili drugom od ta dva oblika i kako se sa stanovišta kapitala koji proizvodi profit ne vraća jednostavno vrijednost, već vrijednost kapitala zajedno s profitom, vrijednost kao ona sama i kao ona koja se oploduje, kapital će u ta dva oblika donositi profit u različitim oblicima.

Opticajni kapital ulazi potpuno u promet, sa svojom upotrebom vrijednošću kao nosiocem svoje razmjenske vrijednosti, i tako se razmjenjuje za novac. On se, dakle, prodaje cijeli, iako svaki put samo jedan njegov dio ulazi u promet. Ali u jednom obrtu on je kao proizvod cijeli prešao u potrošnju (bila ona individualna ili opet proizvodna) i potpuno se reproducirao kao vrijednost. Ta vrijednost uključuje višak vrijednosti, koji se sad pojavljuje kao profit. Obrtni kapital otuđuje se kao upotrebna vrijednost da bi se realizirao kao razmjenska vrijednost. To je, dakle, *prodaja s profitom*. Naprotiv vidjeli smo da se stalni kapital vraća samo na rate u toku više godina, u više ciklusa opticajnog kapitala, i to samo u onoj mjeri u kojoj se troši (u neposrednom činu proizvodnje), u kojoj kao razmjenska vrijednost ulazi u promet i kao takva se vraća. Ali sada je i ulaganje i vraćanje razmjenske vrijednosti postavljeno kao ulaganje i vraćanje ne samo vrijednosti kapitala, već u isti mah i profita, tako da alikvotnom dijelu kapitala odgovara alikvotni dio profita.

•Kapitalist očekuje jednaku dobit na sve dijelove kapitala koje predujmljuje.*
(*Malthus, Principles of Political Economy*¹, 2 ed. London 1836, p. 267)

•Bogatstvo i vrijednost možda su najuže povezani u nužnosti druge za proizvodnju prvog.* (l.c. p. 301)

[•*Stalni kapital*• (u pamučnoj industriji) •obično je = 1 : 4 prema opticajnom, tako da, ako neki tvorničar ima 50 000 f. st., on će utrošiti 40 000 f. st. na podizanje svoje tvornice i njeno opremanje strojevima, a samo 10 000 f. st. na kupovinu sirovina (pamuk, uglj i itd.) i na plaćanje najamnine*. (*Nassau W. Senior, Letters on the Factory Act*² etc. 1837. 11, 12)

•Stalni kapital podložan je neprestanom obezvređivanju, ne samo uslijed habanja, već i uslijed stalnih mehaničkih usavršavanja...* (l.c.)

•Prema sadašnjim zakonima ni u jednoj tvornici u kojoj su zaposlene osobe ispod 18 godina ne može se raditi više od 11¹/₂ sati dnevno, tj. po 12 sati pet dana i 9 sati subotom. Međutim, analiza koja slijedi pokazuje da u tvornici gdje se tako radi cijeli *neto profit* potječe od *posljednjeg* sata. Neka neki tvorničar investira 100 000 f.st., i to 80 000 u svoju tvornicu i strojeve, a 20 000 u sirovine i u najamnine. Što se tiče godišnjeg obrta tvornice, uz pretpostavku da se kapital obrne jedanput godišnje i da bruto profit iznosi 15%, njegove robe moraju vrijediti 115 000 funti, a moraju biti proizvedene stalnim pretvaranjem 20 000 funti opticajnog kapitala iz novca u robe i njihovim ponovnim pretvaranjem iz roba u novac* (u stvari pretvaranjem viška rada najprije u robu, a zatim njegovim ponovnim pret-

¹ *Principi političke ekonomije* 2. izdanje. — ² *Pisma o tvorničkom zakonu* itd*

varanjem u potrebni rad itd.)» u periodima nešto većim od dva mjeseca. Od tih 115 000 f. st. svaka od 23 polovine sata proizvodi $\frac{5}{115}$ ili $\frac{1}{23}$. Od $\frac{23}{23}$ koje sačinjavaju cijelih 115 000, $\frac{20}{23}$, tj. 100 000 f. st. samo nadoknađuje kapital; $\frac{1}{23}$ (ili 5 000 od 115 000 nadoknađuje smanjenje vrijednosti tvornice i strojeva. Preostale $\frac{2}{23}$, tj. posljednje 2 od 23 polovine sata svakog dana proizvode neto profit od 10%. Ako bi, dakle, [uz iste cijene] tvornica mogla raditi 13 sati umjesto $11\frac{1}{2}$ sati, onda bi dodavanjem oko 2 600 funti optičajnog kapitala neto profit bio više nego udvostručen.»

To znači da bi 2600 bilo prerađeno bez razmjerno veće upotrebe stalnog kapitala i *bez bilo kakvog plaćanja rada*. Bruto i neto profit jednak je materijalu koji se za kapitalistu prerađuje *besplatno* i tu je naravno jedan sat više = 100%, ako višak rada, kao što g. Sroljo krivo pretpostavlja, iznosi samo $\frac{1}{12}$ dana ili samo $\frac{2}{23}$ kako to kaže Senior.

«S druge strane, ako se dnevni radni sati smanje za 1 sat dnevno (a cijene ostanu iste), *neto* profit bi nestao; ako se smanje za $1\frac{1}{2}$ sat, nestao bi i bruto profit. Optičajni kapital bio bi nadoknađen, ali ne bi bilo fonda da nadoknadi progresivno trošenje stalnog kapitala.» (12, 13)

(Koliko su pogrešni podaci g. Seniora, toliko je važna njegova ilustracija za našu teoriju.)

«Odnos stalnog kapitala prema optičajnom raste neprestano iz dva razloga: 1) zbog tendencije mehaničkog napretka da proizvodni rad sve više prebacuje na strojeve. . . 2) zbog poboljšanja saobraćajnih sredstava, a stoga i smanjenja zalihe sirovina koje u tvorničevim rukama čekaju na upotrebu. Ranije, kad su ugljen i pamuk dolazili vodom, nesigurnost i nepravilnost snabdijevanja prisiljavali su tvorničara da drži pri ruci zalihu za 2 ili 3 mjeseca. Sada mu ih željeznica dovozi iz sedmice u sedmicu ili bolje iz dana u dan iz luke ili rudnika. U tim okolnostima ja sa sigurnošću predviđam da će za vrlo malo godina stalni kapital umjesto svog sadašnjeg odnosa prema optičajnom kapitalu stajati prema njemu kao 6 ili 7 ili čak i 10 prema jedan; te da će *zbog toga motivi za dugo radno vrijeme postati jači, kao jedino sredstvo kojim se velik udio stalnog kapitala može učiniti unosnim*. „Ako edan radnik“, rekao mi je g. Ashworth, „odloži svoju lopatu, on čini beskorisnim, za to vrijeme, kapital vrijedan 18 penija. Ako jedan od naših radnika napusti tvornicu, on čini beskorisnim kapital koji je stajao 100 funti.“ (13, 14)

[Ovo je vrlo lijep dokaz da pod vladavinom kapitala primjena strojeva ne skraćuje rad, već ga produžava. Ona skraćuje potrebni rad, a ne onaj koji je potreban kapitalistu. Kako se stalni kapital obezvređuje ukoliko se ne koristi u proizvodnji, njegov porast je povezan s tendencijom da se rad učini *neprekidnim*. A što se tiče druge tačke koju je istakao Senior, smanjenje optičajnog kapitala u odnosu na stalni kapital bilo bi tako veliko kako on pretpostavlja kad bi cijene bile stalne. Ali ako je npr. pamuk, prema prosječnom računu, pao ispod svoje prosječne cijene, to će tvorničar nakupovati toliko velike zalihe koliko mu dopušta njegov obrtni kapital i *vice versa*. Naprotiv, kod ugljena, gdje

je proizvodnja ravnomjerna i gdje nikakve posebne okolnosti ne nagovještavaju izvanredno povećanje potražnje, Seniorova primjedba je tačna.

Vidjeli smo da saobraćaj, pa stoga ni saobraćajna sredstva ne određuju promet ukoliko se ona sama tiču dopreme proizvoda na tržište ili njegovog pretvaranja u robu. Jer s te strane ona sama su uključena u proizvodnu fazu. Ali ona određuju promet ukoliko određuju 1) obrt, 2) ponovno pretvaranje kapitala iz novčanog oblika u oblik uslova proizvodnje. Kapitalist treba da kupi tim manju zalihu materijala i pomoćnih materija čim je brža i neprekidnija njihova doprema. On, dakle, može tim češće u tom obliku obrtati ili reproducirati isti optičajni kapital, umjesto da ga drži kao mrtvi kapital. Ali s druge strane, kako je to napomenuo već Sismondi, to opet djeluje i tako da trgovac na malo, the shopkeeper¹, može tim brže obnavljati svoju zalihu, dakle manje mu je potrebno da robe drži na skladištu, jer svakog trenutka može obnoviti zalihu.

Sve to pokazuje kako s razvitkom proizvodnje akumulacija u smislu zgrtanja novca relativno opada; raste samo u obliku stalnog kapitala, dok međutim kontinuirani istovremeni rad (proizvodnja) raste i po redovitosti, intenzivnosti, kao i po opsegu. Brzina transportnih sredstava u isti mah s njihovom svestranošću pretvara sve više (s izuzetkom poljoprivrede) nužnost prethodnog rada što se tiče optičajnog kapitala u nužnost istovremene, uzajamno zavisne, diferencirane proizvodnje. Ova napomena je važna kod odjeljka o akumulaciji.]

•Naše predionice pamuka, u svom početku, bile su u pogonu puna 24 sata. Teškoće čišćenja i popravke strojeva i podijeljena odgovornost, koja je nastala iz potrebe da se upotrijebi dvostruka ekipa nadzornika, knjigovođa itd. uskoro su do krajičile tu praksu, ali sve dok Hobhouseov zakon nije sveo radno vrijeme na 69 sati, naše tvornice općenito su radile od 70 do 80 sati sedmično. (p. 15, 1.c.)

9. [Ilustracije o odnosu strojeva, potrebnog rada i viška rada]

•Prema Bainesu prvoklasna tvornica za pređenje pamuka ne može se sagrađiti, opremiti strojevima i snabdjeti parnim strojevima i plinskim uređajima ispod 100 000 f. st. Jedan parni stroj od 100 konjskih snaga okretat će 50 000 vretena, koja će proizvoditi 62 500 milja fine pamučne prede na dan. U takvoj tvornici 1000 osoba isprest će toliko prede koliko bi moglo ispusti 250 000 osoba bez strojeva. (p. 75, S. Laing, *National Distress*² etc. London. 1844)

•Kad profiti padaju optičajni kapital sklon je da postane u izvjesnoj mjeri stalni kapital. Ako je kamata 5%, kapital se ne upotrebljava za građenje novih puteva, kanala ili željeznica dok ti radovi ne pruže postotak odgovarajuće visine, ali

¹ dućandžija — ² Nacionalne teškoće itd.

kad je kamata samo 4 ili 3%, kapital će se predujmiti za takve radove ako bi dobio samo proporcionalno niži postotak. *Dionička društva* za izvođenje takvih velikih radova prirodan su izdanak pada profitne stope. To također navodi pojedince da svoje kapitale *vežu* u obliku zgrada i strojeva. (p. 232. Hopkins, Th., *Great Britain for the last 40 years*¹ etc. London. 1834.)

»Mc Culloch ovako cijeni broj i dohodak osoba zaposlenih u pamučnoj industriji:

833 000 tkalaca, prelaca, bojadisara itd.	
svaki po 24 funte godišnje	20 000 000 f.st.
111 000 stolara, mehaničara, strojara itd.	
svaki po 30 funti	3 330 000 f.st.
Profit, uprava, uglj i materijal	
za strojeve	6 667 000 f.st.
944 000	30 000 000 f.st.

Pretpostavlja se da od $6\frac{2}{3}$ miliona 2 miliona otiđu za uglj, čelik i druge materijale, za strojeve i druge izdatke koji bi dali zaposlenje po 30 funti godišnje za 66 666 osoba, što čini ukupno zaposleno stanovništvo od 1 010 666; ovima treba dodati $\frac{1}{2}$ tog broja za djecu, starce itd. koji zavise od onih što rade, dakle dodatnih 505 330, tako da ukupan broj onih koji se izdržavaju od najamnina iznosi 1 515 996 osoba. Njima treba dodati one koje se direktno ili indirektno izdržavaju od $\frac{4}{3}$ miliona profita itd. (Hopkins l. c. 336, 337)

Prema tom su računu dakle 833 000 osobe direktno uposlene u proizvodnji; njih 176 666 u proizvodnji strojeva i pomoćnih materija koje su potrebne samo uslijed primjene strojeva. Ali najamnina posljednjih je računata sa 30 funti po glavi; da bi se njihov broj sveo na rad istog kvaliteta kao rad onih 833 000, treba ih obračunati po 24 funte po glavi; prema tome 5 333 000 funti dalo bi oko 222 208 radnika; to bi dalo približno 1 uposlenog u proizvodnji strojeva pomoćnih materija na $3\frac{3}{4}$ uposlenih u proizvodnji pamučnih proizvoda. Manje nego 1 na 4; ali recimo 1 na 4. Kad bi sad 4 preostala radnika radila samo toliko koliko ranije 5, dakle svaki $\frac{1}{4}$ viška vremena više, kapital pri tom ne bi profitirao. Preostala 4 moraju dati više viška rada nego ranije njih 5; ili broj radnika zaposlenih na strojevima mora biti manji od broja radnika istisnutih strojeva. Strojevi su unosni za kapital samo u onoj mjeri u kojoj oni povećavaju višak radnog vremena radnika zaposlenih na strojevima (ne ukoliko ga skraćuju; samo ukoliko oni smanjuju odnos viška radnog vremena prema potrebnom vremenu tako da posljednje ne opadne samo relativno a da broj istovremenih radnih dana ostane isti, već da ono opada i apsolutno).

Povećanje apsolutnog radnog vremena pretpostavlja isti ili rastući broj istovremenih radnih dana; to isto pretpostavlja i povećanje proizvodne snage podjelom rada itd. U oba slučaja ukupno radno

¹ *Velika Britanija za posljednjih 40 godina.*

vrijeme ostaje isto ili raste. S primjenom strojeva relativan višak radnog vremena raste ne samo u odnosu prema potrebnom radnom vremenu i stoga relativno kao ukupno radno vrijeme, već raste i odnos prema potrebnom radnom vremenu, dok ukupni rad, tj. broj istovremenih radnih dana (u odnosu na višak radnog vremena) opada.

Jedan tvorničar iz Glasgowa dao je *Symonsu* (J. C.), *Arts and Artisans at Home and Abroad*¹, Edinb. 1839. slijedeće podatke (dajemo ih ovdje nekoliko, da bismo imali primjere za odnose stalnog kapitala, optičajnog kapitala, onog dijela kapitala koji je iznad za najamnine itd.):

•Troškovi podizanja tvornice sa 500 mehaniziranih razboja, za tkanje dobrog platna kaliko ili platna za košulje kako se općenito izrađuje u Glasgowu, bili bi približno: 18 000 f.st.

Godišnji proizvod, recimo 150 000 komada od 24 yarda po 6 šilinga 45 000 f.st.

Specifikacija ove posljednje sume:

Kamata na uloženi kapital i za amortizaciju vrijednosti strojeva	1 800 f.st.
Parna snaga, ulje, mazivo itd., održavanje strojeva, oruđa itd.	2 000 f.st.
Pređa i lan	32 000 f.st.
Radničke najmnine	7 500 f.st.
Pretpostavljeni profit	1 700 f.st.
	<hr/>
	45 000 f.st.*
	(p. 233)

Pretpostavimo li dakle 5% kamate na strojeve, onda je bruto profit $1\,700 + 900 = 2\,600$. Ali kapital uloženi u najmnine iznosi samo 7 500. Profit se, dakle, odnosi prema najmnini kao $= 26 : 75 = 5\frac{1}{3} : 15$, dakle $= 34\frac{2}{3}\%$.

•Vjerovatan trošak podizanja *predionice pamuka* s ručnim strojevima za pređenje, za proizvodnju pređe broj 40 dobre srednje kvalitete 23 000 f.st.

Ako su patentirani automati, dodatno 2 000 funti

Godišnji proizvod uz sadašnje cijene pamuka i cijene po kojima bi se mogla prodati pređa 25 000 f.st.

Specifikacija za posljednje:

Kamate na uloženi kapital, naknada za obezvređenje strojeva 10%	2 300 f.st.
Pamuk	14 000 f.st.
Parna snaga, ulje, mazivo, plin i opći troškovi održavanja alata i strojeva	1 800 f.st.
Radničke najmnine	5 400 f.st.
Profit	1 500 f.st.
	<hr/>
	25 000 f.st.*
	(p. 234.)

¹ *Zanati i zanatlije kod kuće i u inostranstvu.*

(Pretpostavljeno je, dakle, da je optičajni kapital 7000 funti, jer 1500 je 5% na 30 000.⁽³⁰⁾)

•Proizvodnja tvornice uzeta sa 10 000 funti nedeljno. (234, 1.c.)

Ovdje dakle [bruto] profit = 1 150 + 1 500 = 2 650; 2 650 : 5 400 (najamnina) = $1:2\frac{2}{53} = 49\frac{8}{108}\%$.

•Troškovi pamučne predionice sa 10 000 mehaniziranih vretena, za proizvodnju dobre kvalitete broja 24	20 000 f.st.
Uz sadašnje cijene proizvoda predviđa se godišnji iznos ..	23 000 f.st.
Kamate na uloženi kapital, amortizacija strojeva uz 10% ..	2 000 f.st.
Pamuk	13 300 f.st.
Parna snaga, mazivo, ulje, plin, troškovi održavanja strojeva itd.	2 500 f.st.
Radničke najamnine	3 800 f.st.
Profit	1 400 f.st.
	23 000*
	(p. 235)

Dakle bruto profit = 2 400, najamnine 3 800; 2 400 : 3 800 = $=24:38 = 63\frac{3}{19}\%$.

U prvom slučaju [stopa viška vrijednosti iznosi] $34\frac{2}{5}\%$, u drugom $49\frac{8}{108}\%$, a u posljednjem $63\frac{3}{19}\%$. U prvom slučaju najamnina je $\frac{1}{6}$ od ukupne cijene proizvoda, u drugom preko $\frac{1}{4}$, a u posljednjem preko $\frac{1}{6}$. Ali u prvom slučaju najamnina se odnosi prema vrijednosti kapitala kao $1:4\frac{8}{15}$, u drugom kao $1:5\frac{15}{27}$, a u trećem kao $1:7\frac{2}{19}$. U istoj mjeri u kojoj opada ukupan udio dijela kapitala uloženog u najamnine prema kapitalu uloženom u strojeve i u optičajni kapital (to je u prvom slučaju zajedno 34 000, u drugom 30 000, a u trećem 28 000) mora naravno rasti profit na dio uloženi u najamnine da bi postotak profita ostao isti.

Apsolutno smanjenje ukupnog rada, tj. radnog dana pomnoženog brojem istovremenih radnih dana, u odnosu na višak rada može se pojaviti dvojako. U prvospomenutom obliku tako da se uslijed upotrebe stalnog kapitala (strojeva) otpusti dio dotad zaposlenih radnika. Ili tako da se uvođenjem strojeva smanji povećanje upotrijebljenih radnih dana, mada produktivnost raste, i to (naravno) razmjerno više nego što uslijed «vrijednosti» novouvedenih strojeva pada. Ukoliko stalni kapital ima vrijednost, on ne povećava nego smanjuje produktivnost rada.

•Suvišno radno stanovništvo omogućilo bi tvorničarima da smanje stopu najamnine; ali sigurnost da bi iza svakog znatnog smanjenja slijedili neposredni ogromni gubici uslijed štrajkova, dužih prekida i raznih drugih smetnji koje bi im se mogle pojaviti na putu čini da oni više vole sporiji proces usavršavanja strojeva, uz koji, makar čak i utrostručili proizvodnju, ne trebaju nikakve nove radnike. (Gaskell, *Artisans and Machinery*,¹ London 1836.) (p. 314)

¹ Zanatlije i mašinerija

•Ako usavršavanja ne istisnu posve radnika, ona će osposobiti jednog čovjeka da proizvede ili bolje da nadzire proizvodnju količine koja sada zahtijeva deset ili dvadeset radnika. (315, 1.c.)

•Pronađeni su strojevi koji omogućuju jednom čovjeku da proizvede toliko prede koliko bi prije 70 godina moglo da proizvede 250 ili čak i 300 ljudi, strojevi koji omogućuju jednom čovjeku i jednom dječaku da otisnu toliko robe koliko je ranije moglo otisnuti oko 100 ljudi i 100 dječaka. Onih 150 000 radnika u predionicama proizvede toliko prede koliko bi s vretenom za jednu nit moglo proizvesti njih 40 miliona. (316, 1.c.)

•Može se reći da je rad neposredno tržište ili neposredno polje za kapital. Iznos kapitala koji se može investirati u nekom danom momentu, u nekoj zemlji danoj ili u svijetu tako da ne donosi manje od određene stope profita izgleda da poglavito zavisi od količine rada na koji se ulaganjem tog kapitala može potaknuti u tom trenutku postojeći broj ljudskih bića. (p. 20, *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand*¹ etc, London, 1821) (Od jednog rikardovca protiv Malthusovih *Principles*² etc.)

10. Otudenje i mogućnost razotudenja

Činjenica da kod razvitka proizvodnih snaga rada predmetni uslovi rada, opredmećeni rad mora rasti u odnosu na živi rad (to je zapravo tautologija, jer šta drugo znači rastuća proizvodna snaga rada nego da se traži manje neposrednog rada da bi se stvorio veći proizvod i da se, dakle, društveno bogatstvo sve više izražava u uslovima rada koje je stvorio sam rad), ne javlja se sa stanovišta kapitala tako da jedan moment društvene djelatnosti, predmetni rad, postaje sve snažniji tijelom drugog momenta, subjektivnog, živog rada, već tako — a to je važno za najamni rad — da objektivni uslovi rada dobivaju u odnosu na živi rad sve kolosalniju samostalnost, koja se izražava u samim njihovim razmjerima, i da društveno bogatstvo istupa prema radu u sve snažnijim porcijama kao tuda i vladajuća moć. Naglasak se ne stavlja na *opredmećenost*,³ već na *otudenost*, odstupljenost, ustupljenost,⁴ na pripadanje ne radniku već personificiranim uslovima proizvodnje, tj. na pripadanje kapitalu goleme predmetne moći, koju je sam društveni rad suprotstavio sebi kao jedan od svojih momenata.

Ukoliko se sa stanovišta kapitala i najamnog rada stvaranje tog predmetnog tijela djelatnosti zbiva u suprotnosti prema neposrednoj radnoj snazi — ukoliko se taj proces opredmećivanja pojavljuje u stvari sa stanovišta rada kao proces otuđivanja⁵ ili sa stanovišta kapitala kao proces prisvajanja tuđeg rada — to je preokretanje i izvrtanje *zbiljsko*, ne samo *zamišljeno*, ne egzistira samo u predstavi radnika i kapitalista.

¹ Istraživanje o principima koji se tiču prirode potražnje — ² Principa —

³ *Vergegenständlichkeit* — ⁴ Entfremdet, Entäussert, Veräussertsein — ⁵ Entäusserung

Ali taj proces izvrtnja očividno je *historijska nužnost*, nužnost za razvitak proizvodnih snaga, samo s jedne određene historijske polazne tačke ili baze, a ne nipošto *apsolutna* nužnost proizvodnje; to je naprotiv prolazna nužnost, a rezultat i (immanentna) svrha toga procesa jest ukidanje te same baze kao i tog oblika procesa.

Građanski ekonomisti toliko su začahureni u predstave jednog određenog historijskog stupnja razvoja društva da im se sad nužnost *opredmećenja* društvenih snaga rada čini nerazdvojom od nužnosti njihovog *otudjenja* u odnosu na živi rad. Ali s ukidanjem *neposrednog* karaktera živog rada kao samo *pojedinačnog*, kao samo unutrašnje općeg ili kao samo vanjsko općeg, s postavljanjem djelatnosti individua kao neposredno opće ili *društvene* oduzima se predmetnim momentima proizvodnje taj oblik otudjenja; oni se tim postavljaju kao vlasništvo, kao organsko društveno tijelo u kojem se individue reproduciraju kao pojedinci, ali kao društveni pojedinci. Uslovi da tako reproduciraju svoj život, svoj proizvodni životni proces, stvoreni su tek samim historijskim ekonomskim procesom; kako objektivni tako i subjektivni uslovi, koji su samo dva različita oblika istoga.

Bez vlasništvo radnika i vlasništvo opredmećenog rada nad živim ili prisvajanje tuđeg rada od strane kapitala (što oboje izražava isti odnos samo na dva suprotna pola) jesu osnovni uslovi građanskog načina proizvodnje, nipošto njemu ravnodušne slučajnosti. Ti načini raspodjele jesu sami odnosi proizvodnje, samo sub specie distributionis¹. Zato je krajnje apsurdno kad npr. J. St. Mill kaže (*Principles of Political Economy*, 2nd ed., London, 1849, t. I, p. 240):

»Zakoni i uslovi proizvodnje bogatstva imaju obilježje fizikalnih istina ... Nije tako s raspodjelom bogatstva. To je samo stvar ljudskih institucija.« (p. 239, 240)

»Zakoni i uslovi« proizvodnje bogatstva i zakoni »raspodjele« bogatstva isti su zakoni u različitom obliku i oba se mijenjaju, podvrgavaju istom historijskom procesu: uopće su samo momenti historijskog procesa.

Ne treba nikakve posebne oštroumnosti da bi se shvatilo kako polazeći npr. od slobodnog rada proizišlog iz raspada kmetstva ili od najamnog rada strojevi mogu *nastati* jedino nasuprot živom radu, kao njemu tuđe vlasništvo i neprijateljska snaga, tj. kako oni moraju istupiti prema radu kao kapital. Ali isto tako lako je uvidjeti da strojevi prestaju da budu agenti društvene proizvodnje čim oni npr. postanu vlasništvo udruženih radnika. Međutim, u prvom slučaju je njihova raspodjela, tj. to što oni *ne pripadaju* radniku, isto toliko uslov načina proizvodnje zasnovanog na najamnog radu. U drugom slučaju izmijenjena bi raspodjela polazila od jedne *izmijenjene*, tek povijesnim procesom nastale nove osnove proizvodnje.

¹ s gledišta raspodjele

11. [*Fragmenti o novcu i o lihvarstvu (napose o antici i srednjem vijeku)*]

Zlato, u slikovitom jeziku Peruanaca, to su »suze što ih roni Sunce« (Prescott⁽³¹⁾).

»Bez upotrebe oruđa ili strojeva koji su poznati Evropljanima, svaki pojedinac« (u Peru) »mogao bi učiniti samo vrlo malo; ali kako rade u velikim masama i pod zajedničkom upravom, njima je neumorna ustrajnost omogućila da postignu rezultate itd.« (I.c.)

[Novac koji se javlja kod Meksikanaca (više uz trampu i orijentalno zemljišno vlasništvo),

»regularni je optičajni novac različitih vrijednosti. On se sastojao od prozirnih cjevčica sa zlatnom prašinom, od komadića kalaja izrezanih u obliku slova T i od vreća kakaoa koje su sadržavale određeni broj zrna. »O sretnog li novca«, kaže Petar Mučenik (*De Orbe Novo*¹), »koji ljudskom rodu pruža ugodno i korisno piće i štiti svoje posjednike od užasne kuge škrtosti, jer se ne može zakopati ni dugo čuvati.« (Prescott)

»Eschwege (1823) cijeni ukupnu vrijednost dijamantnih iskopina za 80 godina na sumu koja jedva da prelazi 18-mjesečnu proizvodnju šećera ili kave u Brazilu.« (Merivale⁽³²⁾) »Prvi« (britanski) »naseljenici« (u Sjevernoj Americi) »obrađivali su iskrčeno zemljište oko svojih sela zajednički... taj običaj preovladava do 1619. u Virginiji« itd. (Merivale, t. I, p. 83.) (*Sveska*, str. 52)

(»Kortes su 1593. predali Filipu II ovu predstavku:

»Valadolidski kortezi iz 1548. god. zamolili su Vaše veličanstvo da više ne dopusti uvoz u kraljevinu svijeća, staklene robe, bižuterije, noževa i drugih sličnih stvari koje dolaze izvana kako bi se ti artikli tako nepotrebni za ljudski život razmijenili za zlato, kao da su Španjolci Indijanci.« (Sempéré)⁽³³⁾

»U gusto naseljenim kolonijama radnik, mada slobodan, po prirodi je zavisan od kapitalista, a u rijetko naseljenim mora se nedostatak te prirodne zavisnosti nadoknaditi umjetnim restrikcijama.« (Merivale, 314, v. II, *Lectures on Colonisation*² etc. London, 1844, 1842)

*

*Rimski novac: aes grave*³ funtu bakra (emere per aes et libram⁴). To je as*. 485. a.u.c.⁵ srebrni denari = 10 asa (ovih denara 40 na libru; 510. a.u.c. 75 denara na libru; svaki denar još = 10 asa, ali 10 asa po 4 unce). 513. as je reduciran na 2 unce; a denar je još uvijek bio = 10 asa, još samo $\frac{1}{84}$ funte srebra. Posljednji broj, $\frac{1}{84}$, održao se do kraja republike, ali 537. god. denar je vrijedio 16 asa od jedne unce, a 665. god. još samo 16 asa od jedne polovine unce... Srebrni denar anno 485. republike = 1 franak 63; 510. = 87 centima. Od Galbe do Antonina 1 franak (*Dureau de La Malle*, t. I)⁽³⁴⁾

* as ili libra = 12 unci; 1 unca = 24 skrupule; 288 skrupula na funtu.

¹ O novom svijetu — ² Predavanja o kolonizaciji — ³ bakren novac (steški bakar) — ⁴ kupovati za bakar i libre — ⁵ ab urbe condita, od osnutka grada Rima

Za vrijeme prvog srebrnog denara 1 funta srebra prema 1 funtu bakra = 400:1. Početkom drugog punskog rata = 112:1. (I.c., t. I, p. 82 - 84)

«Grčke kolonije na jugu Italije povlačile su iz Grčke i Azije, direktno ili preko Tira i Kartage, srebro od kojeg su izrađivale novac od 6. i 5. vijeka prije naše ere. Uprkos tom susjedstvu Rimljani su iz političkih razloga, proskribirali upotrebu zlata i srebra. Narod i senat su osjećali da bi *tako lagano optičajno sredstvo* dovelo do *koncentracije*, porasta robova, propadanja starih običaja i poljoprivrede.» (I.c. p. 64, 65)

«Prema Varonu rob je instrumentum vocale¹, životinja instrumentum semi-mutum,² plug instrumentum mutum³.» (I.c.p. 253, 254)

(Dnevna potrošnja jednog rimskog građanina bila je nešto više od 2 francuske libre, dnevna potrošnja jednog seljaka više od 3 libre. Parižanin potroši 0,93 [funte] kruha, seljak u 20 departmana gdje je pšenica glavna hrana 1,70. (I.c.) U Italiji (današnjoj) 1 funtu i 8 unca, gdje je pšenica glavna hrana. Zašto su Rimljani jeli relativno više? Prvobitno oni su jeli pšenicu sirovu ili samo razmekšanu u vodi; iza toga dosjetili su se da je prže . . . Kasnije se došlo do vještine mljevenja i ispočetka se jela sirova kaša načinjena s tim brašnom. Za mljevenje žita upotrebljavao se malj ili dva kamena koji su se udarali ili okretali jedan na drugom. Tu sirovu kašu, puls, pripremao je rimski vojnik sebi za više dana . . . Tada je pronađeno rešeto koje čisti žito, našla su se sredstva da se mekinje razdvoje od brašna; najzad se dodao kvasac i ispočetka se jeo sirov kruh, dok ih slučaj nije naučio da se pečenjem sprečava ukiseljavanje kruha i omogućuje se da se on sačuva mnogo duže. Tek poslije rata protiv Perzeja 580. g. Rim je dobio pekare. (p. 279. I.c.) «Prije naše ere Rimljani nisu poznavali vjetrenjače.» (280, I.c.)

«Parmentier je dokazao da je u Francuskoj od Louisa XIV vještina mljevenja jako napredovala i da se razlika između stare i nove meljave proteže na 1/2 hljeba napravljenog iz istog žita. Najprije su dodjeljivali 4, zatim 3, zatim 2, zatim 1 1/2 mjerice žita za godišnju potrošnju jednog stanovnika Pariza . . . Tako se lako objašnjava ogromna disproporcija između dnevne potrošnje žita kod Rimljana i kod nas; iz nesavršenosti postupka mljevenja i pečenje kruha.» (p. 281, I.c.)

«Agrarni zakon ograničavao je vlasništvo zemlje kod aktivnih građana. Ograničenje posjeda bilo je osnova egzistencije i blagostanja starih republika.» (I.c. p. 256, 257)

«Državni prihodi sastojali su se od državnih dobara, davanja u naravi, kuluka i nekih novčanih poreza koji su se plaćali pri uvozu i izvozu roba ili su se ubirali na prodaju nekih živežnih namirnica. Taj način postoji još gotovo bez promjene u otomanskom carstvu . . . Za diktature Sule i čak na kraju 7. vijeka, godine 697., Rimski je republika ubirala samo 40 miliona franaka godišnje . . . 1780. g. prihod turskog sultana bio je u kovanim pijastrima samo 35 000 000 pijastra ili 70 miliona franaka . . . Rimljani i Turci dobijali su najveći dio svog dohotka u naravi. Kod Rimljana . . . 1/40 žita, 1/5 voća, kod Turaka razno, od 1/2 do 1/10 proizvoda . . . Kako je Rimsko carstvo bilo samo ogromna aglomeracija nezavisnih municipija najveći dio poreza i troškova ostajao je komunalan.» (p. 402 - 407)

¹ orude koje govori — ² polunijemo oruđe — ³ nijemo oruđe

(Rim Avgusta i Nerona bez predgrada imao je samo 266 684 stanovnika. Dureau pretpostavlja da su u IV vijeku naše ere predgrada imala 120 000 stanovnika, u granicama Aurelijanovih bedema 382 695, ukupno 502 695, 30 000 vojnika, 30 000 stranaca, svega okruglo 562 000 glava. *Madrid*, koji je za vrijeme 1½ stoljeća, od Karla V, bio glavni grad dijela Evrope i polovine novog svijeta, ima mnogo sličnosti s Rimom. Ni njegovo stanovništvo nije raslo proporcionalno njegovom političkom značenju. (I.c. 405, 406)

•Društveno stanje Rimljana tada je više nalikovalo na stanje u Rusiji ili u otomanskom carstvu nego na stanje u Francuskoj ili Engleskoj; malo trgovine i industrije; ogromna bogatstva pored krajnje bijede. (p. 214, I.c.)

(Luksuz samo u glavnom gradu i u sjedištima rimskih satrapa.)

•Rimska Italija poslije razaranja Kartage do osnivanja Carigrada postojala je u odnosu prema Grčkoj i Orijentu u istom stanju u kojem se u toku 18. vijeka nalazila Španjolska u odnosu na Evropu. Alberoni je govorio: „Španjolska je Evropi ono što su usta tijelu, sve u njih ulazi ništa u njima ne ostaje.“ (I.c. p. 385. i d.)

•Lihvarenje, je prvobitno bilo slobodno u Rimu. Zakon 12 ploča (303. od osnivanja Rima) utvrdio je kamatu na novac sa 1% na godinu. (Niebuhr kaže 10%). Ti zakoni su brzo prekršeni. Duilije (398. a.n.c.) iznova smanjuje kamatu na novac na 1%, unciario faenore¹. Smanjena je na ½% 408 god.; 413. god. pozajmljivanje uz kamatu bilo je potpuno zabranjeno plebiscitom, koji je inicirao tribun Genucije. Nije čudno što je u republici gdje su zanatstvo i trgovina na veliko i na malo bili zabranjeni građanima zabranjena i *trgovina novcem*. (p. 260, 261, t. II, I.c.) To stanje trajalo je 3 godine, do zauzimanja Kartage. [Tada je dopušteno] 12%, a prosječna godišnja kamatna stopa bila je 6% (261. I.c.). Justinijan utvrđuje kamatu sa 4%. Usura quincunx² kod Trajana znači zakonsku kamatu od 5%. 12% bila je trgovačka kamata u Egiptu 146. godine prije naše ere. (I.c. p. 263)

Nedobrovoljno otuđenje feudalnog vlasništva zemlje razvija se s lihvom i novcem:

•Uvođenje novca koji kupuje sve stvari i stoga prednost za kreditora, koji pozajmljuje novac zemljoposjedniku, donosi potrebu zakonskog otuđenja za pred-ujam. (124, John Dalrymple, *An Essay towards a general history of Feudal Property in Great Britain*, 4 ed.³ London 1759)

U srednjovjekovnoj Evropi: •Plaćanja u zlatu su uobičajena samo za neke trgovačke predmete, većinom za dragocjenosti. Vrše se većinom izvan trgovačkog kruga, kad je riječ o darovima velikaša, o nekim visokim pristojbama, o teškim novčanim kaznama, o kupovini posjeda. *Neiskovano* zlato nerijetko se vagalo na funte ili marke (pola funte) . . . 8 unca = 1 marka; jedna unca dakle = 2 lota ili 3 karata. Od *kovanog zlata* do vremena krstaških ratova poznati su samo bizantski solidi, italski tari i arapski maurabotini³ (kasnije maravedi). (*Hüllmann*, *„Städte-wesen des Mittelalters“*, I dio, Bonn, 1826) (p. 402 - 404)

¹ fenus unciarium — kamate u visini dvanaestine kapitala (dakle 8⅓%)
— ² doslovno „kamata od pet unci“ — ³ Ogled o općoj historiji feudalnog vlasništva u Velikoj Britaniji, 4 izdanje — ⁴ *Gradovi u srednjem vijeku*

»U franačkim zakonima [spominju se] također *solidi kao puki računski novac* u kojem se izražava vrijednost poljoprivrednih proizvoda što se moraju dati kao kaznene sume. Npr. kod Saksonaca se pod solidom misli jednogodišnji vo kakav je obično u jesen ... Prema pravnim normama Rajnskih područja jedna zdrava krava zamjenjivala je jedan solid ... 12 denara = 1 zlatni solid.« (405, 406) 4 tara = 1 bizantski solid ... Zatim od 13. vijeka u Evropi je kovani zlatni novac. *Avgustali* (cara Friedricha II u Siciliji: Brindisi i Messina); *florentini* ili *florini* (iz Firenze 1252); ... dukati ili cekini (Venecija od 1285). (409 - 411, 1.c.) »U Ugarskoj, Njemačkoj i Nizozemskoj kovani su od 14. vijeka i veći zlatni novac; u Njemačkoj se zvao naprosto *gulden*.« (1.c. 413)

Kod plaćanja u srebru bilo je vaganje, većinom u markama, opći običaj kod svih većih plaćanja ... Kod takvih plaćanja vagao se i srebrni novac, jer je još bio od gotovo čistog srebra, pa se radilo samo o težini. Otud su i nazivi funta (libra, lira)* i marka dijelom oznaka zamišljenog ili računskog novca, a dijelom se prešlo na stvaran srebrni novac. *Srebrni novac*: denari ili *krajcari* ... U Njemačkoj su se ti denari zvali *pfenigi* (penigi, peningi, fenigi) ... već od 9. vijeka. Prvobitno *Pending*, *Penthing*, *Pfentini* ... od *pfündig*, u starom obliku *pfünding* ... isto što i »puno težinski«: dakle *pfündige Denare*¹, skraćeno *Pfündinge* ... Još jedno ime za denare, od početka 12. vijeka u Francuskoj, Njemačkoj, Nizozemskoj, Engleskoj, koje potječe od toga što je na njima umjesto krsta otisnuta zvijezda: *sternlingi*, *sterlingi*, *starlingi* ... Denari *sterlingi* = *pfenigi sterlingi* ... Nizozemskih *sterlinga* išlo je u 14. vijeku 320 na funtu, 20 komada na uncu ... Srebrni solidi na njemačkom su *Schildlinge*, *Schillinge* ... *Srebrni solidi u ranom srednjem vijeku nisu bili stvarni kovani novac, već pojam za 20 denara* ... 1 solid zlata = 12 denara *sterlinga*, jer to je bio prosječan odnos zlata prema srebru ...

Kao *sitan novac* bili su u opticaju *oboli*, pola *pfeniga*, polovine ... Sa sve većim širenjem sitnog zanata sve više malih trgovačkih gradova i malih kneževa dobijalo je pravo da kuju svoj mjesni novac, dakle većinom sitni novac. Pridodavali su bakar, to je išlo sve dalje ... *Dick-pfennige*, *Gros deniers*, *Grossi*, *Groschen*² po prvi put su iskovani u Toursu prije sredine 13. vijeka. Ti groši prvobitno su bili dvostruki *pfenigi*.« (415 - 433)

»To što su pape skoro svim katoličkim zemljama udarili crkvene namete nemalo je pridonijelo ponajprije razvitku ukupnog novčarstva u poslovnoj Evropi a zatim, kao posljedica toga, nastanku raznih pokušaja da se izigra crkvena zabrana (kamata). Papa se služio Lombardanima za utjerivanje novčanih doprinosa od nadbiskupija i ostalih pristojbi. To su bili glavni lihvari i zajmodavci uz zaloge, pod papinom zaštitom. Poznati već od 12. vijeka. Osobito oni iz Siene. Javni lih-

* Notebene: U Meksiku smo našli novac, ali ne i mjere [35] za težinu; u Peruu mjere za težinu, ali ne i novac.

¹ punotežinski denari. — ² debeli *pfenigi*, debeli denari, *grosi*, *groši*, *grošiči*

vari'. U Engleskoj su se zvali *'rimsko-biskupski trgovci novcem'*. Nekoliko biskupa iz Basela založili su, među ostalim, biskupski prsten, svilene haljine, sve crkvene kaleže za neku malenkost kod Jevreja i plaćali su kamate. Ali biskupi, opati, popovi bavili su se i sami lihvom sa crkvenim stvarima, jer su ih uz udio u dobiti davali u zalog toskanskim bankarima iz Firenze, Siene i drugih gradova¹ itd. (vidi I.c., Sveska p. 39)

Kako je novac *opći ekvivalent, opća kupovna moć*, sve se može kupiti, sve se može pretvoriti u novac. Ali nešto se može pretvoriti u novac samo tako da se alijenira, tako da ga se posjednik odrekne.² Zato je sve *alienable*² ili ravnodušno za individuum, njemu vanjsko. Takozvani *neotuđivi, vječni* posjedi i njima odgovarajući nepokretni, čvrsti odnosi vlasništva ruše se tako pred novcem. Nadalje, kako sam novac postoji samo u prometu, a razmjenjuje se za užitke itd. (za vrijednosti koje se sve konačno mogu svesti na čisto individualne užitke), sve ima vrijednost samo ukoliko bivstvuje za individuum. Time se ukida samostalna vrijednost stvari, osim one koja postoji u njihovom pukom bivstvovanju za drugo, u njihovoj relativnosti, razmjenljivosti, ukida se apsolutna vrijednost svih stvari i odnosa. Sve se žrtvuje egoističkom užitku. Jer kao što se sve može alijenirati za novac, sve se također može dobiti za novac. Sve se može dobiti za »gotov novac« koji sam, kao nešto što vanjski egzistira, individuum treba da ugrabi by fraud, violence³ itd. Sve je dakle prisvojivo od svih, a od slučaja zavisi šta individuum može ili ne može prisvojiti, jer to zavisi od novca u njegovom posjedu. Time je individuum postavljen po sebi kao gospodar svega. Nema nikakvih apsolutnih vrijednosti, jer je novcu vrijednost kao takva relativna. Nema ničeg neotudivog⁴, jer je sve otudivo⁵ za novac. Nema ničega višeg, svetog, itd., jer se sve može prisvojiti novcem. »Res sacrae⁶« i »religiosae⁷«, koje ne mogu biti »in nullius bonis, nec aestimationem recipere, nec obligari alienarique posse⁸«, koje su izuzete od »commercio hominum«, ne egzistiraju pred novcem — kao što su pred bogom svi jednaki. Zgodno je kako je rimska crkva u srednjem vijeku bila sama glavni propagator novca.

•Kako je crkveni zakon protiv lihve davno izgubio svako značenje, poništio ga je Martin 1425. i po imenu. (Hüllmann, II dio, I.c. Bonn, 1827, p. 55) •U srednjem vijeku ni u jednoj zemlji nije bilo opće kamatne stope. Prije svega, popovi strogi. Nesigurnost sudskih ustanova za osiguranje zajma. Tim viša je kamatna stopa u pojedinim slučajevima. Malen novčani opticaj, nužnost da se većina plaćanja vrši u gotovom, jer bankarstvo još nije razvijeno. Otuda velika raznolikost s obzirom na kamate i na pojam lihve. U vrijeme Karla Velikog kamate su smatrane lihvarskim tek kad se uzimalo 100%. U Lindau na Bodenskom jezeru 1344. godine domaći su građani uzimali 216²/₃%. U Zürichu je vijeće odredilo kao za-

¹ indem der Besitzer sich seiner entäussert — ² otudivo — ³ prevarom, nasiljem — ⁴ Unveräusserliches — ⁵ veräusserlich — ⁶ svete stvari — ⁷ vjerske — ⁸ ni učijem posjedu, niti biti procjenjivane, niti se mogu založiti, niti otuditi

konsku kamatu 43 $\frac{1}{3}$ % . . . U Italiji se moralo katkada platiti 40%, iako od 12 - 14. vijeka obična stopa nije prekoračivala 20% . . . Verona je odredila kao zakonsku kamatu 12 $\frac{1}{2}$ % . . . Friedrich II svojom naredbom . . . 10%, ali to samo za Jevreje. O kršćanima nije htio da govori . . . U porajskoj Njemačkoj je 10% obično već u 13. vijeku.» (55 - 57. 1.c.)

12. [Ekscerpti o proizvodnoj potrošnji i sl.]

«*Proizvodna potrošnja*, gdje je potrošnja neke robe dio procesa proizvodnje.» (Newman itd., *Sveska XVII*, 10). «Trebalo obratiti pažnju na to da u tim slučajevima nema potrošnje vrijednosti, jer ista vrijednost postoji u novom obliku. (1. c.)

«Nadalje *potrošnja* . . . (tu znači) iskorišćavanje individualnog dohotka za njegovu raznolikost upotrebu.» (p. 297) (1.c.) «*Prodaju za novac* treba u svako doba učiniti jednako lakom kao što je sada *kupovanje za novac* i proizvodnja će postati ravnomjerna i nepogrešiva uzrok potražnje.» (John Gray, *The Social System*¹ etc., Edinburgh, 1831.) (p. 16) «Poslije zemlje, kapitala, rada četvrti potrebnii uslov proizvodnje jest: *trenutna moć razmjene*.» (1.c. 18) «Da može *razmjenjivati* jednako je važno za čovjeka u društvu »koliko je za Robinsona Crusoa bilo važno da može proizvoditi«. (1.c. 21)

«Prema *Sayu* kredit samo premješta kapital, ali ga ne stvara. To je istinito samo u slučaju kad kapitalist daje zajam industrijalcu . . . ali ne za kredit između proizvođača uzajamnim predujmovima. Jedan proizvođač ne predujmljuje drugom kapital već proizvode, robe. Ti proizvodi, te robe mogu postati, a nesumnjivo će i postati, u rukama zajmoprimca djelatan kapital, tj. oruđa za rad, ali sada u rukama svog posjednika oni su samo proizvodi za prodaju i u svakom pogledu neaktivni . . . Treba . . . razlikovati . . . između proizvoda i robe . . . i agenta rada ili proizvodnog kapitala . . . Dok neki proizvod ostaje u rukama svog proizvođača, on je samo roba, ili ako se hoće, nedjelatan, inertan kapital. Daleko od toga da industrijalac u čijem je on posjedu izvlači iz njega neku korist, on je za njega teret, neprekidan uzrok teškoća, sporednih troškova i gubitaka: troškovi uskladištenja, održavanja i čuvanja, kamata na kapital itd., ne računajući kvarenje kojem su podložne gotovo sve robe kad su dugo neaktivne . . . Ako on, dakle, tu svoju robu proda na kredit u ruke nekog drugog industrijalca koji će moći da je primijeni u svojoj grani proizvodnje, ona će se za ovog drugog pretvoriti iz inertne robe kakva je bila u aktivan kapital. Dakle, ovdje će doći do porasta proizvodnog kapitala na jednoj strani bez ikakvog smanjenja na drugoj. Što više, ako se pretpostavi da je prodavalac i kad dobavlja svoje robe na kredit ipak u zamjenu dobio mjenice s kojima smije odmah trgovati, nije li jasno da on samim tim dobija sredstvo da i on obnovi svoje sirovine i oruđa za rad da bi ponovo pristupio poslu? Ovdje dakle postoji dvostruk porast proizvodnog kapitala, drugim riječima moć stečena na obje strane». (Charles Coquelin, *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie*², *Revue des Deux Mondes*,⁽³⁶⁾ t. 31, 1842, p. 776, sqq.)

¹ Društveni sistem — ² O kreditu i o bankama u industriji.

«Neka sva masa roba za prodaju prijeđe brzo, bez zadržavanja i bez prepreka iz stanja inertnog proizvoda u stanje aktivnog kapitala: kakva nova aktivnost u zemlji! . . . Taj brzi preobražaj je upravo ona korist što je ostvaruje kredit . . . To je *djelatnost prometa*. Tako kredit može udesetostručiti poslove industrijalaca. U danom intervalu vremena trgovac ili proizvođač obnovili su umjesto jedanput deset puta svoje sirovine i svoje proizvode . . . Kredit to ostvaruje povećavajući kupovnu moć kod svih. Umjesto da rezervira tu moć za one koji sada mogu da plate, on je daje svima . . . koji po svom položaju i po svom moralu pružaju garanciju za buduće plaćanje; on je daje svakome tko je sposoban da radom iskoristi proizvode. Dakle, prva je korist od kredita što on povećava ako ne sumu vrijednosti koje posjeduje neka zemlja, a ono bar sumu aktivnih vrijednosti. To je neposredan efekt. Iz toga . . . proističe povećanje proizvodnih snaga, a stoga i sume vrijednosti itd.» (1.c.)

«*Davanje u najam* je uslovna prodaja, ili prodaja upotrebe neke stvari na neko ograničeno vrijeme. (Corbet Th. *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*¹ etc., Lond., 1841, p. 81)

«Transformacije kojima se podvrgava kapital u toku proizvodnje. Da bi postao proizvođen, kapital se mora trošiti.» (p. 80. S. P. Newman, *Elements of political Economy*². Andover i New York, 1835)

«*Ekonomski ciklus* . . . cijeli tok proizvodnje od vremena kad su izvršena ulaganja do primanja dobitka. U poljoprivredi vrijeme sjetve je njegov početak, a žetva njegov završetak.» (81) Razlika između *stalnog i opticajnog kapitala* počiva na tome da se za vrijeme svakog ekonomskog ciklusa jedan dio potroši djelomično, a drugi dio potpuno.» (1.c.)

Kapital kao usmjeren na različite upotrebe. (1.c.) To spada u učenje o razmjeni.

«*Sredstvo razmjene*: kod nerazvijenih naroda svaka roba koja sačinjava veći dio bogatstva zajednice ili iz bilo kog razloga postane češće nego druge predmet razmjene obično se upotrebljava kao opticajno sredstvo. Tako je stoka sredstvo razmjene između stočarskih plemena, sušena riba u Newfoundlandu, šećer u Zapadnoj Indiji, duhan u Virginiji. *Dragocjeni metali* . . . Prednost . . . : a) istovjetnost kvalitete u svim dijelovima svijeta . . . b) dopuštaju diobu na sitne dijelove i tačno mjerenje; c) rijetkost i teškoća stjecanja; d) mogu se kovati u novac.» (100 l. c.)

13. [*Price, Proudhon i drugi o vrijednosti, novcu, kapitalu*]

Predstava o kapitalu kao o biću koje reproducira samo sebe — kao o vrijednosti koja uslijed nekog utvrđenog svojstva neprestano traje i umnožava se — navela je dra Pricea na nevjerojatne ideje, koje ostavljaju daleko za sobom fantazije alkemičara, no kojima je Pitt

¹ *Istraživanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca* — ² *Elementi političke ekonomije*

ozbiljno vjerovao i učinio ih u svojim zakonima o fondu za pokrivanje dugova (vidi Lauderdale¹³⁷¹) stubovima svoje financijske mudrosti. Evo nekoliko frapantnih izvadaka iz spisa tog čovjeka:

»Novac koji donosi kamatu na kamatu povećava se najprije sporo. Ali kako se stopa povećanja neprekidno ubrzava, ono poslije nekog vremena postaje tako brzo, da nadilazi sve moći mašte. Jedan peni uložen u vrijeme rođenja našeg Spasitelja uz 5% složene kamate porastao bi dosad na veću sumu nego što bi se sadržalo u 150 miliona zemaljskih kugli, sve od čistog zlata. Ali da je uložen uz jednostavnu kamatu, on bi u istom vremenu porastao samo na 7 šilinga i $4\frac{1}{2}$ penija. Naša vlada dosad je za popravljavanje novca birala radije drugi nego prvi put.« (18, 19. *Richard Price, An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt*,¹ London, 1772, 2. ed.)

(Njegova dosjetka je u tome da bi vlada trebalo da uzajmljuje novac od drugih uz jednostavnu kamatu, a da uzajmljeni novac pozajmljuje drugima uz složenu.) U svojim *Observations on Reversionary Payments etc.*² London, 1772, on uzliječe još više:

»Jedan šiling uložen uz 6% složene kamate u godini rođenja našeg Spasitelja . . . porastao bi do veće sume nego što bi mogla stati u cijeli Sunčev sistem pretvoren u kuglu čiji je promjer jednak promjeru Saturnove staze.« (l.c. XIII, bilješka) »Država zato ne mora nikad doći u teškoće, jer s najmanjim uštedama ona može otplatiti i najveće dugove za onako kratko vrijeme kakvo njen interes može da zahtijeva.«

Dobri Price bio je jednostavno zaslijepljen ogromnim iznosima koji proizilaze iz geometrijske progresije brojeva. Kako je on na kapital gledao bez obzira na uslove reprodukcije rada kao na nešto samodjelatno, jedan puki broj koji se sam umnožava, on je mogao povjerovati da je pronašao zakone njegovog porasta u onoj (gornjoj) formi. Pitt, 1792, u jednom govoru u kojem je predložio da se poveća svota namijenjena za fond za pokrivanje dugova, uzima sasvim ozbiljno mistifikaciju Dr. Pricea ($S = C(1+i)^n$).³⁸¹

Mc Culloch navodi kao svojstva metalnog novca u svom *Dictionary of commerce*³, 1847:

»Materijal mora biti: 1) djeliv na najmanje dijelove; 2) pogodan za pohranjenje na neodređeno vrijeme bez kvarenja; 3) lako prenosiv s mjesta na mjesto zahvaljujući velikoj vrijednosti u maloj zapremini; 4) jedan komad novca određene denominacije mora biti uvijek jednak po veličini i po kvalitetu svakom drugom komadu iste denominacije; 5) njegova vrijednost mora biti relativno stalna (str. 836).

* * *

¹ *Apel na javnost o pitanju nacionalnog duga* — ² *Napomene o povratnim plaćanjima* itd. — ³ *Rječniku trgovine*

U cijeloj polemici gospodina Proudhona s Bastiatom u: *Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*,¹ Paris 1850, sve mudrovanje dičnog Proudhona vrti se oko toga, što mu se pozajmljivanje čini kao nešto sasvim drugo nego prodavanje.

Pozajmljivanje uz kamatu »jest sposobnost da se isti predmet prodaje uvijek iznova i da se za njega uvijek iznova dobija cijena, a da se nikad ne ustupi vlasništvo onog što se prodaje.« (9, u prvom pismu Chevéeu, jednom od urednika »Glasa naroda.«⁽³⁹⁾)

Različiti oblik u kojem se ovdje javlja reprodukcija kapitala sprečava ga da vidi da ta neprestana reprodukcija kapitala — čija se cijena uvijek dobija natrag i uvijek iznova razmjenjuje za rad uz profit, profit koji se uvijek iznova realizira u kupovanju i prodaji — sačinjava pojam kapitala. Njega zbunjuje što »predmet« ne mijenja vlasnika kao kod kupovanja i prodaje; dakle [zbunjuje ga] u osnovi samo oblik reprodukcije svojstven kapitalu pozajmljenom na kamatu sa stalnim kapitalom. Kod stanarine, o kojoj govori Chevée, to je direktno oblik stalnog kapitala. Ako se optičajni kapital promatra u cijelom njegovom procesu pokazuje se da, iako se *isti predmet* (npr. ova određena funta šećera) ne prodaje uvijek iznova, ista vrijednost reproducira se uvijek iznova i otuđenje² se tiče samo oblika, a ne supstancije.

Ljudi koji su sposobni da iznose takve prigovore očevidno još nisu načisto s prvim elementarnim pojmovima političke ekonomije. Proudhon ne shvaća kako profit, pa dakle ni kamata ne proizilazi iz zakona razmjene vrijednosti. »Kuća«, novac itd. stoga [po Proudhonu] ne moraju da se razmjenjuju kao »kapital« već kao »roba . . . po cijeni koštanja.« (44) Dični mladić ne shvaća da je sve u tome da se vrijednost razmjenjuje za rad prema zakonu vrijednosti; da bi on, dakle, kako bi ukinuo kamatu, morao ukinuti sam *kapital*, način proizvodnje baziran na razmjenskoj vrijednosti, dakle i najamni rad.

Nesposobnost g. Proudhona da pronade makar nekakvu razliku između zajma i prodaje:

»U stvari šeširdžija koji prodaje šešire . . . dobija za to njihovu vrijednost, ni više ni manje. Ali kapitalist koji pozajmljuje . . . dobija natrag ne samo cijeli svoj kapital; on dobija više od kapitala, više nego što je unio u razmjenu; on povrh kapitala dobija i kamatu.« (69)

Šeširdžije gospodina Proudhona dakle ne zaračunavaju u svoju cijenu koštanja ni profit ni kamatu. On ne shvaća da upravo time što dobijaju vrijednost svojih šešira oni dobijaju više nego su ih šeširi stajali, jer je dio te vrijednosti u razmjeni s radom prisvojen bez ekvivalenta. Evo i njegove velike gore rasvijetljene postavke:

¹ *Besplatni kredit. Diskusija između g. Fr. Bastiata i g. Proudhona* —

² Entäußerung

«Kako se u trgovini najamnini radnika dodaje kamata na kapital da bi se formirala cijena robe, nemoguće je da bi radnik mogao otkupiti ono što je sam proizveo. Živjeti od rada — to je princip koji pod režimom kamata uključuje protivu-rječnost.» (105)

U pismu IX (p. 144 - 152) vrijedni Proudhon brka novac kao optičajno sredstvo s kapitalom i stoga zaključuje da «kapital» koji postoji u Francuskoj donosi 160% (naime 1 600 miliona godišnje kamate u državnom dugu, hipotekama itd. na kapital od jedne milijarde . . . sumu gotovog novca . . . koji cirkulira u Francuskoj). Koliko malo on uopće zna o kapitalu i o njegovoj neprestanoj reprodukciji vidi se iz ovog što prepričava kao specifično za novčani kapital, tj. za novac pozajmljen kao kapital:

«Kako se akumuliranjem kamata novčani kapital od razmjene do razmjene uvijek vraća svom izvoru, proizilazi da ponovno davanje u najam koje uvijek vrši ista ruka koristi uvijek istoj osobi.» (154.)

«Svaki rad treba da daje neki višak».

(Sve treba *prodavati*, ništa *pozajmljivati*. U tome je vic. Nesposobnost da se vidi kako razmjena roba počiva na razmjeni između kapitala i rada, i kako su u ovoj posljednjoj [razmjeni zasnovani] profit i kamata. Proudhon se čvrsto drži najjednostavnijeg, najapstraktnijeg oblika razmjene.)

Evo lijepog dokaza gospodina Proudhona:

«Kako vrijednost nije ništa drugo do proporcija, i kako su svi proizvodi nužno proporcionalni između sebe, slijedi da su proizvodi s društvenog gledišta uvijek vrijednosti i stvorene vrijednosti: za društvo ne postoji razlika između kapitala i proizvoda. Ta razlika je posve subjektivna i postoji u odnosu prema pojedincima.» (250)

Antagonistička priroda kapitala i njegova potreba za radnikom bez imovine naivno je izražena kod starijih engleskih ekonomista, kao npr. kod velečasnog g. J. Townsenda, oca populacione teorije čijim je nepoštenim prisvajanjem Malthus (uopće bestidni plagijator, tako je glad ne njegovu teoriju rente posuđena od zakupca Andersona) učinio sebe velikim čovjekom. Townsend kaže:

«Izgleda da je to *prirodni zakon* da siromasi treba da u izvjesnoj mjeri budu lakomisleni, kako bi se uvijek našli neki da obavljaju najniže, najprljavije i najgadnije službe u zajednici. Zaliha ljudske sreće time je znatno povećana. Profinjani su time oslobođeni grubog rada i mogu se nesmetano posvetiti višim pozivima itd.» (*A Dissertation on the Poorlaws. Edition of 1817*,¹ p. 39.) «Zakonsko prisiljavanje na rad praćeno s previše neprilika, nasilja i galame, stvara zlu krv itd., dok je glad ne samo miroljubiv, tih, uporan pritisak, već ona kao najprirodniji motiv za marljivost i rad izaziva najsnažnije napore.» (15.)

¹ *Rasprava o zakonima o siromasima. Izdanje iz 1817.*

(Ovo je u stvari odgovor na pitanje koji je rad produktivniji, rad roba ili rad slobodnog radnika. A. Smith nije mogao postaviti ovo pitanje, jer način proizvodnje kapitala pretpostavlja slobodan rad. S druge strane opet razvijeni odnos kapitala i rada opravdava A. Smitha u njegovoj podjeli rada na proizvodni i neproizvodni. Naprotiv, banalne šale lorda Broughama i tobože ozbiljni prigovori Saya, Storch, McCullocha i *tutti quanti*¹ ne zadiru u to. A. Smith griješi samo u tome što opredmećenje rada shvaća nešto pregrubo kao rad koji se fiksira u nekom opipljivom predmetu. Ali to je kod njega nešto sporedno, nezgrapnost u izražavanju.)

I kod Galianija se javljaju radnici po prirodnom zakonu. Galiani je svoju knjigu izdao 1750.

•Bog se brine da se ljudi koji obavljaju poslove od najveće koristi radaju u dovoljnom broju. (78. *Della Moneta*, vol. III. *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna*.² Milano 1803.)

Ali on već ima i tačan pojam vrijednosti:

•Rad je ... ono jedino što daje vrijednost stvari (74.)

Rad se naravno razlikuje i po kvaliteti, ne samo po tome da li se vrši u različitim granama proizvodnje, već i po većoj ili manjoj intenzivnosti itd. Način na koji se vrši izjednačavanje tih različnosti i sav se rad reducira na jednostavan nekvalificirani rad ovdje se prirodno još ne može ispitivati. Dosta je da je ta redukcija stvarno izvršena postavljanjem proizvoda svih vrsta rada kao vrijednosti. Kao vrijednosti oni su ekvivalentni u određenim proporcijama; viši oblici rada sami se ocjenjuju pomoću jednostavnog rada. To postaje odmah jasno ako se sjetimo da je npr. kalifornijsko zlato proizvod jednostavnog rada. A ipak se njime plaća svaka vrsta rada. Kvalitativna razlika je dakle ukinuta i proizvod neke više vrste rada faktično se svodi na neku količinu jednostavnog rada. Ta proračunavanja raznih kvaliteta rada ovdje su dakle potpuno indiferentna, i ne krnje princip.

•Metali ... se upotrebljavaju za novac, jer imaju vrijednost ... a nemaju vrijednost zato što se upotrebljavaju za novac. (1.c. 95.) •Da li će se pojaviti mnogo ili malo novca zavisi od brzine opticaja novca, a ne od količine metala. (99.) •Postoje dvije vrste novca, *idealni* i *realni*, a upotrebljavaju se na dva razna načina, za *procjenjivanje* stvari i za njihovo *kupovanje*. Za procjenjivanje idealni novac je jednako dobar kao i realni, a možda i više ... druga upotreba novca je da kupuje one iste stvari koje je procijenio ... cijene i ugovori se procjenjuju u idealnom novcu a ostvaruju u realnom. (p. 112. sq.) •Metali imaju svojstvo i osobinu da se u njima svi odnosi svode na jedan, tj. na njihovu količinu, jer od prirode nisu dobili kvalitativne razlike ni u svom unutrašnjem sastavu ni u vanjskom obliku i građi. (126, 127)

¹ njima sličnih, — ² O novcu, *svez. III. Klasični talijanski pisci o ekonomskoj politici. Suvremeni dio.*

Ovo je vrlo važna primjedba. Vrijednost pretpostavlja zajedničku supstanciju i redukciju svih razlika, proporcija na puke kvantitativne razlike. Ovo je slučaj kod plemenitih metala, koji se tako javljaju kao prirodna supstancija vrijednosti.

»Novac . . . kao pravilo proporcije što je imaju sve stvari u odnosu na potrebe života — jest ono što se može nazvati samo jednom riječju *cijena* stvari.« (152.)
 »Idealni novac obično je i *računski*, tj. u njemu se uglavljuje, ugovara i cijeni svaka stvar, do čega je došlo iz onog istog razloga iz kojeg su one vrste novca koje su danas idealne najstarije kod svake nacije i sve su nekad bile realne; i kako su bile realne pomoću njih se računalo.« (152)

(Ovo je i formalno razjašnjenje idealnog novca Urquharta itd. Za crnce itd. prvobitno je šipka željeza bila realan novac, a zato se promjenila u idealan; ali oni su u isti mah nastojali da sačuvaju i njegovu raniju vrijednost. Međutim, kako se vrijednost željeza, kako su mogli vidjeti u trgovini, mijenja u odnosu na zlato itd., to idealna šipka, da bi održala svoju vrijednost, izražava promjenljive proporcije stvarnih količina željeza; težak račun koji čin i čast moći apstrakcije te gospode.) (*Castlereagh*, u debatama koje je 1810. izazvao komitet za metalnu podlogu, iznosio je slične konfuzne ideje.)

Lijepa rečenica Galianija:

»Tu beskonačnost koju« (stvari) »nemaju u napredovanju one postižu u kruženju.« (156)

O upotrebnoj vrijednosti Galiani lepo kaže:

»Cijena je odnos . . . cijena stvari je njihova proporcija prema našoj potrebi, ona još nema čvrstu mjeru. Možda će se ona naći. Ja lično vjerujem da je mjera *sam čovjek*.« (159, 160)

»Spanija u ono isto vrijeme kad je bila najveća i najbogatija sila računala je sa realima i s najsitnijim maravedima.« (172, 173)

»Upravo je on« (čovjek) »jedino i pravo bogatstvo.« (188) »*Bogatstvo je odnos između dvije osobe*.« (221) »Kada se cijena jedne stvari ili njena proporcija prema drugima mijenja proporcionalno sa svima, to je očigledan znak da se izmijenila vrijednost te same stvari, a ne svih drugih.« (154)

(Trebalo voditi računa i o troškovima za održanje kapitala i za repariranje.)

»*Pozitivno ograničenje količine papirnog novca izvršilo bi onu jedinu korisnu svrhu što je troškovi proizvodnje vrše kod drugog novca*.« (300) (*Opdyke*)

Samo kvantitativna razlika u materiji novca:

»Novac se vraća *samo u istoj robi* (kod zajmova); i ta činjenica izdvaja ovo oruđe od svih drugih strojeva . . . pokazuje prirodu njihovih usluga . . . jasno dokazuje jedinstvenost njegove funkcije.« (267)

»Kad posjedujemo novac mi moramo izvršiti samo jednu razmjenu da bismo pribavili predmet koji želimo, dok s viškom ostalih proizvoda treba da izvršimo dvije, od kojih je prva (dobavljanje novca) beskonačno teža od druge.« (287, 288)

»Bankar . . . se razlikuje od starog lihvara time . . . što on pozajmljuje bogatašima a rijetko ili nikad sirotinji. Zbog toga on pozajmljuje s manje rizika i može to činiti jeftinije; a iz oba razloga on izbjegava omraženost kod naroda koja je pratila lihvara.« (144) (Newman, F. W., *Lectures on Political Economy*¹, London, 1851.)

»Svi skrivaju i zakopavaju svoj novac u velikoj tajnosti i vrlo duboko, ali napose pagani, koji su gotovo isključivi gospodari trgovine i novca, a zaludeni su vjerovanjem da će im zlato i srebro koje sakriju za života služiti i poslije smrti.« (314.) (François Bernier, t. I. *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol*² etc., Paris, 1830)

»U svom prirodnom stanju materija je . . . uvijek lišena vrijednosti . . . Tek putem rada ona dobija razmjensku vrijednost, postaje element bogatstva.« (McCulloch, *Discours sur l'origine de l'économie politique* etc. trad. par³ Prévost. Genève et Paris, 1825, p. 57)

»Robe koje se razmjenjuju uzajamno su jedna drugoj mjera.« (Storch, *Cours d'Economie Politique avec des notes etc. par J. B. Say*⁴, Paris 1823, t. I, p. 81.) »U trgovini između Rusije i Kine srebro služi za procjenu svih roba, a ipak se ta trgovina vrši trampom.« (p. 88) »Isto tako kao što rad nije izvor . . . bogatstava . . . on nije ni njihova mjera.« (p. 123. 1.c.) »Smith . . . se dao zavesti u vjerovanje da je isti uzrok koji čini da materijalne stvari postoje također izvor i mjera vrijednosti.« (p. 124)

»Kamata je cijena koja se plaća za upotrebu kapitala.« (p. 336) Novac mora imati neposrednu vrijednost . . . ali zasnovanu na jednoj umjetnoj potrebi. Njegova materija ne smije biti neophodna za egzistenciju čovjeka; jer cijela količina koju on upotrebljava kao novac ne može se upotrebljavati za individualnu potrošnju, ona mora uvijek cirkulirati. (t. II. p. 113, 114) »Novac zamjenjuje sve.« (p. 133) T. V., *Considérations sur la nature du revenu national*,⁵ Paris, 1824:

»Reproduktivna potrošnja u stvari nije trošak već samo predujam, jer se ona nadoknađuje onima koji je vrše.« (p. 54) »Nije li očito protivurječna ta tvrdnja da se narodi bogate putem svojih ušteda ili svojih lišavanja, tj. osuđujući se dobrovoljno na siromaštvo?« (p. 176)

»U vrijeme kad su kože i krzna služili u Rusiji za novac, nezgode povezane s prometom tako glomaznog i tako prolaznog novca navele su na ideju, da se oni zamijene komadićima žigosane kože, koje su time postali znakovima plativnim u kožama i u krznima. Oni su sačuvali tu upotrebu do 1700« (naime kasnije funkciju da predstavljaju dijelove srebrnih kopejki), »bar u gradu Kaluga i u njegovoj okolini, dok Petar I.« (1700) »nije odredio da se zamijene za sitniš od bakra.« (p. 79)

Jedan nagovještaj o čudu složene kamate nalazi se već kod velikog borca protiv lihve u 17-om vijeku, kod Jos. Childa. (*Traité sur le*

¹ Predavanje o političkoj ekonomiji — ² Putopisi koji sadrže opis država Velikog Mogula — ³ Rasprava o porijeklu političke ekonomije itd., preveo Prévost — ⁴ Kurs političke ekonomije s napomenama itd., od J. B. Say — ⁵ Razmatranja o prirodi nacionalnog dohotka.

commerce etc., trad. de l'anglais,¹ — na engleskom objavljeno 1669 — Amsterdam i Berlin, 1754) (p. 115 - 117)

«U stvari roba će se uvijek razmjenjivati za više rada od onog kojim je proizvedena; i upravo taj višak čini profit.» (p. 221, McCulloch, *The Principles of Political Economy*², London 1830)

To pokazuje kako je lijepo g. McCulloch shvatio Ricardov princip. On provodi razliku između *realne vrijednosti i razmjenske vrijednosti*; prva je količina rada potrošena na prisvajanje ili proizvodnju robe; druga je moć kupovanja određene količine rada ili drugih roba (p. 211)

«Čovjek je isto toliko *proizvod rada* kao i bilo koji stroj izrađen njegovom djelatnošću; i čini nam se da bi ga u svim ekonomskim istraživanjima trebalo promatrati upravo s istog stanovišta.» (115. l.c.) «Najamnina . . . se u stvari sastoji od dijela proizvoda radnikova rada.» (p. 295) «Profit kapitala samo je drugo ime za najamninu akumuliranog rada.» (p. 291)

«Periodično uništavanje kapitala postalo je nužan uslov za postojanje bilo kakve tržišne stope kamata, i s tog gledišta ove užasne božje kazne, koje smo navikli da dočekujemo s toliko mnogo nemira i straha i koje toliko nastojimo da otklonimo, možda su samo prirodan i nužan korektiv prenaraslog i naduvenog izobilja, *ljehovita moć* koja našem društvenom sistemu kako je danas ustrojen omogućuje da se od vremena do vremena oslobodi preobilja koje se stalno vraća i ugrožava njegovo postojanje, te da se vrati u zdravo i dobro stanje.» (p. 165. Fullarton, John, *On the regulation of currency*³ etc. Lond. 1844)

Novac je «opća kupovna moć» (Chalmers)

«*Kapital* . . . usluge i robe koje se upotrebljavaju u proizvodnji. *Novac*: mjera vrijednosti, sredstvo razmjene i opći ekvivalent; više praktično: *sredstvo za stjecanje kapitala*; *jedino sredstvo plaćanja za kapital* koji je ranije dobiven na kredit; virtualno — sigurnost da će se dobiti ekvivalentna vrijednost u kapitalu. *Trgovina* je razmjena kapitala za kapital posredstvom novca i kako se ugovor sklada u novcu jedino novac može zadovoljiti ugovor i podmiriti dug. Kod prodaje se jedna vrsta kapitala daje za novac kako bi se dobila njemu ekvivalentna specifična vrijednost u bilo kojoj vrsti kapitala. *Kamata* — naknada dana za pozajmljivanje novca. Ako je novac uzajmljen sa svrhom da se *dode do kapitala*, tada je dana naknada nagrada za upotrebu kapitala (sirovine, rada, robe itd.), koji se dobija. Ako je novac uzajmljen sa svrhom da se podmiri neki dug, da se isplati kapital koji se dobio i upotrijebio ranije (a po ugovoru treba da se plati u novcu), tada se naknada daje za upotrebu samog novca, i u tom pogledu kamata i diskont su slični. Diskont je nagrada isključivo za sam novac, za pretvaranje kreditnog novca u realan novac. Dobra mjenica omogućuje isto raspolaganje kapitalom kao i novčanice, uz odbitak troška diskonta; a mjenice se diskontiraju s namjerom da se dobije novac pogodnije denominacije za najamnine i za sitna gotovinska plaćanja ili da se pod-

¹ *Rasprava o trgovini* itd., prevedeno s engleskog. — ² *Načela političke ekonomije* — ³ *O reguliranju optičajnog sredstva*.

mire veće obaveze koje dospijevaju; a također radi koristi koja se dobija kad se diskontiranjem može dobiti raspoloživ novac uz stopu nižu od 5%, što je uobičajen rabat koji se daje za gotovinu. Pa ipak, glavna stvar pri diskontiranju zavisi u osnovi od ponude i potražnje zakonskog novca za plaćanje... Stopa kamate zavisi poglavito od ponude i potražnje kapitala, a stopa diskonta potpuno od ponude i potražnje novca. (Economist, 13. marta 1858. pismo redakciji)

Gospodin K. Arnd, koji je na pravom mjestu kad rezonira o »porezu na pse«⁽⁴⁰⁾ napravio je slijedeće zanimljivo otkriće:

•U prirodnom toku proizvodnje dobara ima samo jedna pojava koja izgleda da je — u potpuno naseljenim i obrađenim zemljama — pozvana da donekle regulira kamatnu stopu; to je odnos u kojem se drvene mase evropskih šuma povećavaju uslijed godišnjeg prirasta — taj prirast se vrši potpuno nezavisno od njihovc razmjenske vrijednosti po stopi od 3 do 4 posto. (Str. 124, 125, Die naturgemässe Volkswirtschaft¹ itd. Hanau 1845)

Ovo zaslužuje da se nazove kamatnom stopom koja raste u šumi.

•Preostala vrijednost ili višak bit će u svakoj grani proporcionalna vrijednosti upotrebljenog kapitala. (Ricardo)

14. [Kamata i profit]

Kod kamate treba razmotriti dvoje: Prvo, dijeljenje profita na kamatu i na profit. (Kao jedinstvo jednog i drugog Englezi ga zovu gross profit.²) Razlika postaje opipljivom, očevidnom čim klasa novčanik kapitalista stoji nasuprot klasi industrijskih kapitalista. Drugo: Sam kapital postaje roba ili se roba (novac) prodaje kao kapital. Tako, se npr. kaže da kapital kao i svaka druga roba podešava svoju cijenu prema potražnji i ponudi. Ova dakle određuje kamatnu stopu. Prema tome, ovdje ulazi u promet kapital kao takav.

Novčani kapitalisti i industrijski kapitalisti mogu sačinjavati dvije zasebne klase samo zato što profit može da se rascijepi na dvije grane dohotka. Obje vrste kapitalista samo izražavaju tu činjenicu; ali mora postojati rascjep, razdvajanje profita u dva posebna oblika dohotka, da bi na tom mogle izrasti dvije posebne klase kapitalista.

Oblik kamate stariji je od oblika profita. Visina kamate za obično poljoprivrednike u Indiji nipošto ne pokazuje visinu profita, već samo to da lihvar u obliku kamate prisvaja i profit i dio same najamnine. Operacija je sasvim dostojna osjećaju za historiju g. Careya kada on tu kamatu upoređuje s onom koja vlada na engleskom novčanom tržištu i koju plaća engleski kapitalist, te na osnovu toga zaključuje koliko je »stopa rada« (udio rada u proizvodu) viša u Engleskoj nego u Indiji.

¹ Prirodna narodna privreda — ² Bruto profit

On je morao izvršiti upoređenje s kamatom koju u Engleskoj plaćaju npr. tkачi na ručnim razbojima u Derbyshireu, kojima kapitalist pred-ujmjuje (pozajmljuje) materijal i oruđe. On bi bio našao da je ovdje kamata toliko visoka da je poslije podmirenja svih stavki radnik naj-zad dužnik kapitalista, premda je kapitalistu vratio ne samo sve pre-dujmove već im i besplatno dodao svoj vlastiti rad.

Historijski oblik industrijskog profita nastaje tek kad se kapital više ne javlja pored samostalnog radnika. Profit se, dakle, prvobitno čini određen kamatom. Ali u građanskoj ekonomiji kamata se odre-đuje profitom i samo je njegov dio. Profit, dakle, mora biti tako velik da se jedan njegov dio može odvojiti kao kamata. Historijski — obr-nuto. Kamata se mora toliko sniziti da se jedan dio viška vrijednosti može osamostaliti kao profit.

Postoji neki prirodni odnos između najamnina i profita — iz-među potrebnog rada i viška rada; no postoji li neki odnos između profita i kamate, osim onog koji je određen konkurencijom između te dvije klase svrstane pod te različite oblike dohotka? Ali da bi po-stojalo to takmičenje, i te dvije klase, podjela viška vrijednosti na profit i kamatu već je pretpostavljena. Općenito razmatranje kapitala nije puka apstrakcija. Ako razmatram npr. ukupan kapital jedne nacije za razliku od ukupnog najamnog rada (ili također zemljišnog vlasni-štva) ili ako razmatram kapital kao opću ekonomsku osnovu jedne klase za razliku od neke druge klase, tada ga razmatram općenito. Kao kad npr. razmatram čovjeka fiziološki za razliku od životinje. Prava razlika profita i kamate postoji kao razlika između klase novčanih kapitalista i klase industrijskih kapitalista. Ali da bi takve dvije klase mogle stajati jedna nasuprot drugoj njihova dvojina egzistencija pretpostavlja rascjep viška vrijednosti što ga je postavio kapital.

(Politička ekonomija ima posla sa specifičnim društvenim obli-cima bogatstva ili, bolje, proizvodnje bogatstva. Materijal tog bogat-stva, bio on subjektivan kao rad ili objektivan kao predmeti za zado-voljenje prirodnih ili povijesnih potreba, isprva kao zajednički svim epohama proizvodnje. Zato se taj materijal čini isprva kao puka pretpostavka, koja leži posve izvan razmatranja političke ekonomije i tek tada ulazi u sferu promatranja kada je modificirana odnosima oblika ili kada se pokazuje kao ono što ih modificira. Ono što se općenito o tom obično kaže ograničava se na apstrakcije koje su imale historijsku vrijednost u prvim pokušajima političke ekonomije, u kojima su se oblici još s mukom ispiljavali iz materijala i s velikim naprezanjem fiksirali kao zaseban predmet proučavanja. Kasnije te apstrakcije po-staju dosadne banalnosti, tim odvratnije što više nastupaju s naučnim pretenzijama. Ovo važi za sve o čemu njemački ekonomisti obično brbljaju pod kategorijom »dobara«.)

Važno je da i kamata i profit izražavaju odnose *kapitala*. Kapital koji donosi kamatu stoji kao zaseban oblik ne nasuprot radu već na-suprot kapitalu koji donosi profit. Odnos u kojem se s jedne strane

radnik javlja još kao samostalan radnik, dakle još ne kao najamni radnik, dok s druge strane njegovi predmetni uslovi već imaju samostalnu, egzistenciju pored njega, čine vlasništvo posebne klase lihvara, nužno se razvija u svim načinima proizvodnje koji više ili manje počivaju na razmjeni — zajedno s razvitkom trgovačkog imetka ili novčanog imetka u suprotnosti prema posebnim i ograničenim oblicima poljoprivrednog ili zanatskog imetka. Sam razvoj tog merkantilnog imetka može se promatrati kao razvoj razmjenske vrijednosti, a stoga i prometa i novčanog odnosa u tim sferama. Naravno, taj odnos nam s jedne strane pokazuje osamostaljenje, odvajanje uslova rada — koji sve više potječu iz prometa i zavise od njega — od ekonomskog postojanja radnika. S druge strane, ovo posljednje još nije potčinjeno procesu kapitala. Stoga se način proizvodnje još bitno ne mijenja. Taj odnos se unutar građanske ekonomije ponavlja u zaostalim industrijskim granama ili u takvima koje se još opiru propasti u modernom načinu proizvodnje. U njima se još vrši najodvratnija eksploatacija rada, a da pri tom odnos kapitala i rada uopće ne nosi u sebi bazu za razvitak novih proizvodnih snaga i klicu novih historijskih oblika. U samom načinu proizvodnje kapital se tu pojavljuje još materijalno potčinjen pojedinim radnicima ili radničkim porodicama — bilo u zanatskom pogonu ili u sitnoj poljoprivredi. Vršni se eksploatacija od strane kapitala bez načina proizvodnje svojstvenog kapitalu. Kamatna stopa je vrlo visoka, jer uključuje profit i čak dio najamnine. Ovaj oblik lihve, pri kojem kapital nije ovladao proizvodnjom, dakle je samo formalno kapital, pretpostavlja vladavinu predgrađanskih oblika proizvodnje; ali se u podređenim sferama ponovo reproducira unutar same građanske ekonomije.

Drugi historijski oblik kamate: pozajmljivanje kapitala konzumirajućem bogatstvu. Ovdje se taj oblik pokazuje historijski važnim, kao onaj koji je i sam jedan moment nastajanja kapitala, jer se prihvodi (a često i zemlja) vlasnika zemlje akumulira i kapitalizira u džepovima lihvara. To je jedan od procesa putem kojih se optičajni kapital ili također i kapital u obliku novca koncentrira u rukama neke od zemljovlasnika nezavisne klase.

Oblik realiziranog kapitala kao i njegovog realiziranog viška vrijednosti jest novac. Profit (a ne samo kamata) izražava se dakle u novcu, jer se u njemu vrijednost realizira i mjeri.

Potreba za plaćanjima u novcu — a ne samo za novcem za kupovanje roba itd. — razvija se svuda gdje postoje odnosi razmjene i novčani promet. Nipošto nije potrebno da razmjena bude istovremena. Uz novac postoji mogućnost da jedna stranka svoju robu proda, a druga svoje plaćanje izvrši tek kasnije. Potreba novca za tu svrhu (razvijena kasnije u zajmovima i diskontima) predstavlja historijski glavni izvor kamate. Taj izvor nas se ovdje još nimalo ne tiče; treba ga razmotriti tek kod kreditnih odnosa.

Razlika između *kupovanja* (N—R) i *prodaje* (R—N):

»kad prodajem ja sam 1) dodao i primio profit na robu; 2) dobio robu koja je univerzalno reprezentativna i konvertibilna, novac za koji, kako se novac uvijek može prodati, mogu uvijek dobiti jer izvanredno laka proda novca tačan je efekt ili prirodna posljedica manje lake prode drugih roba... Pri kupovanju je drukčije. Ako netko kupuje da bi ponovo prodao ili snabdio mušterije ma kakva bila vjerovatnoća nema apsolutne sigurnosti da će moći prodati po unosnoj cijeni... Ali ne kupuju svi da bi ponovo prodavali, već se kupuje i za svoju vlastitu upotrebu ili potrošnju« itd. (p. 117. sq. *Corbet, Th., An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*,¹ London 1841)

»The Economist«, 10. april 1858:

»Jedan parlamentarni izvještaj koji je podnio g. James Wilson pokazuje da je kovnica 1857. god. iskovala zlata u vrijednosti od 4 859 000 f.st., od čega 364 000 f.st. u komadima od pola sovrina. U istoj godini iskovano je srebra za 373 000 f.st.; vrijednost upotrijebljenog metala iznosila je 363 000 f.st. ... Ukupan iznos iskovan za 10 godina do 31. decembra 1857. bio je 55 239 000 f. st. u zlatu i 2 434 000 u srebru... Iskovani bakreni novac iznosio je prošle godine po vrijednosti 6 720 f.st. (pri čemu je vrijednost bakra bila 3 492 f.st.), od čega 3 163 u komadima od penija, 2 464 u komadima od pola penija i 1 120 u četvrtpenijama... Ukupna vrijednost bakrenog novca za posljednjih deset godina bila je 141 477 f.st., a bakar od kojeg je taj novac iskovan kupljen je za 73 503 f.st.«

»Prema Thomasu Culpeperu (1641), Josiasu Childu (1670), Patersonu (1694), Lockeu (1700) bogatstvo zavisi od iznudenog sniženja kamatne stope zlata i srebra. U Engleskoj su se toga pridržavali gotovo dva vijeka.« (*Ganilh*)

Kad je *Hume*, nasuprot Lockeu, izveo određenje kamatne stope iz profitne stope, on je već imao pred očima mnogo viši razvoj kapitala; to još više vrijedi za Bentham kada je potkraj 18. vijeka pisao svoju odbranu lihvarstva.^[41] (Od Henryja VIII do Anne zakonsko snižavanje kamata.)

»U svakoj zemlji postoji: 1) proizvodna klasa^[42] i 2) novčana klasa koja živi od kamata svog kapitala.« (p. 110) (*J. St. Mill, Some unsettled questions of political economy*,² London, 1844)

»Provizija na novac postaje tako pretjerana uslijed česte fluktuacije u istom mjesecu i uslijed zalaganja jednog predmeta da bi se otkupio drugi, kad je riječ o maloj sumi. Ima 240 ovlašćenih zalagaonica u Londonu i oko 1 450 u zemlji... Obrne se najmanje triput godišnje... Svaki put u prosjeku uz profit od 33¹/₂%, tako da niži staleži u Engleskoj plaćaju 1 milion godišnje za privremeno uzajmljivanje jednog miliona, ne računajući ono što gube u stvarima koje nisu pravovremeno otkupljene.« (p. 114) (vol. I, *J. D. Tuckett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population*³ etc. (London 1846)

¹ Istraživanja o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca — ² Neka neriješena pitanja političke ekonomije. — ³ Historija ranijeg i sadašnjeg stanja radnog stanovništva itd.

15. [Pretvaranje trgovca u industrijskog kapitalistu]

•Neki poslovi mogu se vršiti samo na veliko, npr. proizvodnja porcelana, proizvodnja stakla itd. Zato oni nisu nikad zanati. Već u 13. i 14. vijeku neki su poslovi, kao tkanje, rađeni na veliko. (Poppe)

•U starijim vremenima sve su tvornice pripadale zanatstvu i trgovac je ostajao samo prodavalac i pokrovitelj zanata. Ovog su se još najstrože pridržavali kod manufaktura sukna i tkanina. Ali malo po malo mnogim su mjestima trgovci počeli da se nameću kao majstori (naravno bez cehovskih predrasuda i tradicija, bez odnosa koji su imali stari majstori prema pomoćnicima), «i da uzimaju na rad pomoćnike uz dnevnicu.» (Poppe, str. 92, I Sv. *Geschichte der Technologie*¹, Göttingen 1807 - 1811)

To je bio jedan od glavnih razloga zašto se u Engleskoj prava industrija ukorijenila i razvila u nekorporativnim gradovima.

Trgovački kapital ili novac, kako on nastupa kao trgovački imetak, prvi je oblik kapitala, tj. vrijednosti koja proizilazi isključivo iz prometa (razmjene) i u njemu se održava, reproducira i uvećava, tako da je isključivi cilj tog kretanja i djelatnosti razmjenska vrijednost. Tu su dva kretanja, kupnja radi prodaje i prodaja radi kupnje, ali preovladava oblik N—R—R—N. Novac i njegovo povećanje pojavljuju se kao isključiv cilj operacije. Niti trgovac kupuje robu za vlastite potrebe, zbog njene upotrebne vrijednosti, niti je on prodaje npr. da bi platio u novcu zaključene ugovore ili da bi dobio drugu robu za svoje potrebe. Njegov direktni cilj je povećanje vrijednosti i to u njenom neposrednom obliku kao novca. Trgovački imetak je u prvom redu novac kao sredstvo razmjene; novac kao posredujuće kretanje prometa; on razmjenjuje robu za novac, a novac za robu i *vice versa*. Isto tako novac se ovdje pojavljuje kao samosvrha, a da ipak zbog toga ne egzistira u svojoj metalnoj egzistenciji. Ovdje se vrši živo pretvaranje vrijednosti u dva oblika, robe i novca: ravnodušnost vrijednosti prema određenom obliku upotrebne vrijednosti što ga ona uzima, i u isti mah njena metamorfoza u sve te oblike, koji se međutim pojavljuju samo kao prerušavanja. Ako tako djelatnost trgovine povezuje kretanje prometa, i stoga je novac s jedne strane kao trgovački imetak prva egzistencija kapitala, još se historijski pojavljuje tako, to se s druge strane taj oblik pojavljuje kao direktno protivrudječan pojmu vrijednosti. Zakon je trgovine jeftino kupovanje i skupo prodavanje. Dakle, ne razmjena ekvivalenta, pri kojoj bi trgovina naprotiv bila nemoguća kao posebna grana privređivanja.

Međutim novac kao trgovački imetak — kako se pojavljuje u najrazličitijim društvenim oblicima i na najrazličitijim stupnjevima razvitka društvenih proizvodnih snaga — puko je posredujuće kretanje

¹ *Povijest tehnologije.*

između ekstrema s kojima on ne gospodari i pretpostavki koje on ne stvara.

A. *Smith* t. II 1. III (izd. Garnier):

«Glavna *trgovina* svakog civiliziranog društva jest ona koja se vrši između stanovnika grada i stanovnika sela . . . Sastoji se u *razmjeni sirovina* za industrijske proizvode . . . bilo neposredno bilo posredstvom novca.» (p. 403)

Trgovina uvijek povezuje; proizvodnja je prvobitno malena.

«Grad je neprekidno vašarište ili tržište kuda dolaze stanovnici sela da razmijene svoje sirove proizvode za industrijske proizvode. Trgovina opskrbljuje stanovnike grada i materijalima za njihov rad i sredstvima za njihovo izdržavanje. Količina *gotovih izradevina* što ih oni prodaju stanovnicima sela nužno određuje količinu sirovina i živežnih namirnica što ih ovi kupuju.» (p. 408, 409)

Dok su glavna svrha »sredstva izdržavanja i užitka«, prevladava upotrebnost.

U pojmu vrijednosti je da se ona održava i uvećava samo razmjenom. Ali postojeća vrijednost je prije svega novac.

«Ona radinost čiji je cilj nešto iznad apsolutno neophodnog ustalila se u gradovima daleko prije nego što je mogla da se općenito proširi među poljoprivrednicima na selu.» (p. 452)

«Mada stanovnici grada dobijaju u krajnoj liniji sa sela svoje izdržavanje i sva sredstva i materijale svoje radinosti, stanovnici grada koji leži blizu obale mora ili plovne rijeke mogu ih dobijati i iz najudaljenijih kutaka svijeta, bilo razmjenom za manufakturne proizvode svoje vlastite radinosti, bilo vršeći službu prevoznika između udaljenih zemalja i razmjenjujući njihove proizvode jedne za druge. Tako neki grad može postati vrlo bogat dok su ne samo krajevi u njegovoj najbližoj okolini već i sve zemlje s kojima trguje siromašni. Svaka od tih zemalja, uzeta odvojeno, može mu pružiti samo vrlo malen dio sredstava za izdržavanje i za poslove, ali sve te zemlje uzete zajedno mogu mu pribaviti veliku količinu sredstava za izdržavanje i veliku raznolikost zaposlenja.» (p. 452, 453)

(Talijanski gradovi prvi su se u Evropi izdigli zahvaljujući trgovini; za vrijeme krstaških ratova — Venecija, Genova, Pisa — dijelom transportom ljudi, a uvijek transportom živežnih namirnica koje su oni morali nabavljati. Te republike su bile u neku ruku komesari za živežne namirnice tih armija.) (l.c.)

Trgovačka imovina, kao imovina koja je stalno u razmjeni i razmjenjuje se radi razmjenske vrijednosti, faktički je živi novac.

«Stanovnici trgovačkih gradova uvozili su iz bogatijih zemalja profinjene predmete i skupocjene luksusne artikle i tako pothranjivali taštinu velikih zemljoposjednika, koji su ih oduševljeno kupovali plaćajući za njih velike količine sirovina sa svojih posjeda. Tako se trgovina velikog dijela Evrope u to vrijeme sastojala u razmjeni sirovina jedne zemlje za manufakturne proizvode druge, industrijski naprednije zemlje.» (p. 454, 455) «Kad je taj ukus postao dovoljno općim da bi

stvorio znatnu potražnju, trgovci su, da bi uštedjeli na prevoznim troškovima, pokušavali osnivati slične manufakture u vlastitoj zemlji. To je porijeklo prvih manufakturna za prodaju na daljinu. (I.c.) Luksusne manufakture potekle su iz vanjske trgovine, a osnovali su ih trgovci (p. 456 - 458) preradivale su inozemne materijale).

Ad. Smith govori o jednoj drugoj vrsti manufakture, koja je nastala prirodno i sama od sebe sukcesivnim profinjivanjem grube i kućne radinosti. Obradivala je domaće materijale. (p. 459)

Trgovački narodi starog vijeka [živjeli su] kao Epikurovi bogovi u intermundijama svijeta⁽⁴³⁾ ili bolje rečeno kao Jevreji u porama poljskog društva. Većina samostalno i snažno razvijenih nezavisnih trgovačkih naroda ili gradova vršila je *carrynig trade*¹, zasnovanu na zaostalosti narodâ koji proizvode, a između kojih su oni igrali ulogu novca (posrednika).

Na prvim stupnjevima građanskog društva trgovina gospodari nad industrijom; u modernom društvu obratno.

Naravno trgovina će više ili manje djelovati povratno na zajednice među kojima se vrši. Ona će proizvodnju sve više podvrgavati razmjenskoj vrijednosti, a neposrednu upotrebnu vrijednost sve će više potiskivati u pozadinu, čineći egzistenciju zavisnijom od prodaje nego od neposredne upotrebe proizvoda. Trgovina razlaže stare odnose. Time ona povećava promet novca. Isprva preuzima samo suvišak proizvodnje; malo po malo je obuhvaća cijelu. Međutim razlažuće djelovanje trgovine zavisi mnogo od prirode proizvođačkih zajednica među kojima ona operira. Na primjer ona jedva da je uzdrmla staro-indijske zajednice i općenito azijske odnose. Prevara u razmjeni je baza trgovine kako se ona javlja samostalno.

Ali kapital nastaje tek kad trgovina ovlada samom proizvodnjom i kad trgovac postane proizvođač ili proizvođač puki trgovac. Tome nasuprot srednjovjekovno cehovsko ustrojstvo, kastinstvo itd. Međutim nastajanje kapitala u njegovom adekvatnom obliku već pretpostavlja kapital kao trgovački kapital, tako da se više ne proizvodi za potrošnju koja je više ili manje posredovana novcem, nego za trgovinu na veliko.

Trgovački imetak kao samostalni ekonomski oblik i kao osnova trgovačkih gradova i trgovačkih naroda postoji i postojao je kod naroda koji se nalaze na najrazličitijim stupnjevima ekonomskog razvitka, pa u samom trgovačkom gradu (npr. staroazijskom, grčkom, i talijanskom itd. u srednjem vijeku) proizvodnja u obliku ceha itd. može i dalje postojati.

Steuart: •Trgovina je operacija kojom skupina ljudi koji se zovu trgovci može razmjenjivati bogatstvo ili rad bilo individua bilo društava za ekvivalent pogodan da podmiri svaku potrebu bez bilo kakvog prekida u industriji ili zastoja u potrošnji.

¹ posredničku prekomorsku trgovinu

Industrija je primjena pametnog rada slobodnog čovjeka kako bi se *putem trgovine* pribavio ekvivalent pogodan za podmirenje svake potrebe.* (t. I, p. 166)

»Dok potrebe ostaju jednostavne i malene, onaj koji radi nalazi dosta vremena da izvrši sav svoj rad; kad potrebe postanu mnogostrukije, ljudi moraju raditi intenzivnije, vrijeme postaje dragocjeno; zato se uvodi trgovina... Trgovac kao posrednik između proizvođača i potrošača.* (p. 171)

»Prikupljanje (proizvoda) u malo ruku je uvođenje trgovine.* (1.c.) »Petrošač ne kupuje da bi ponovo prodao. Trgovac kupuje i prodaje samo radi dobitka.* (p. 174) (tj. radi vrijednosti). »Najjednostavnija od svih trgovina je ona koja se vrši *trampom najneophodnijih živežnih namirnica* (između viška hrane kod zakupaca i »slobodnih ruku»). »Napredak treba poglavito pripisati uvođenju novca.* (p. 176) »Dok se uzajamne potrebe podmiruju pomoću trampe, nema ni najmanje prilike za novac. To je najjednostavnija kombinacija. Ako se potrebe umnogostručé, trampa postaje teža; zbog toga se uvodi *novac*. On je zajednička cijena svih stvari. Pogodan ekvivalent u ruci onih koji nešto trebaju. Ta operacija kupovanja i prodavanja je nešto kompleksnija nego prva.*

Dakle 1) *barter*; 2) *sale*; 3) *commerce*.¹

»Mora se umiješati trgovac. Ono što se ranije zvalo potrebama, sad predstavlja potrošač; industriji — tvorničar, novac — trgovac. Trgovac predstavlja novac razmjenjujući ga kreditom; i kao što je novac izumljen radi olakšanja trampe, tako je trgovac s kreditom uveo novo usavršenje u upotrebi novca. Ta operacija kupovanja i prodavanja sada je trgovina; ona oslobađa obje stranke cijele brige o prijevozu i od prilagodavanja potreba potrebama ili potreba novca; trgovac nazmjenice predstavlja potrošača, tvorničara i novac. Potrošaču ona predstavlja cjelokupnost tvorničara, ovima cjelokupnost potrošača, a obema klasama njegov kredit nadomješta upotrebu novca.* (p. 177, 178)

»Za trgovce se pretpostavlja da kupuju i prodaju ne zato što nešto trebaju, već radi profita.* (p. 203)

»Tek tvorničar proizvodi za tuđu, a ne za vlastitu upotrebu; ta mu dobra postaju korisna tek u trenutku kad ih razmjenjuje. Ona dakle čine potrebnim trgovinu i umijeće razmjene. Ona se cijene samo prema svojoj razmjenskoj vrijednosti.* (p. 161) (Sismondi, *Études sur l'économie politique*², t. II, Bruxelles 1837) »Trgovina je oduzela stvarima, bogatstvima njihov prvobitni karakter korisnosti: »*trgovina je sve stvari svela na suprotnost između upotrebne vrijednosti i prometne vrijednosti.*» (p. 162) »U početku je korist prava mjera vrijednosti;... trgovina tada postoji u patrijarhalnom stanju društva; ali ona ga nije potpuno apsorbirala, ona se vrši samo s viškom proizvodnje svakog pojedinca, a ne s onim što sačinjava njegovu egzistenciju.* (p. 162, 163) Naprotiv, svojstvo je našeg ekonomskog napretka da je *trgovina* preuzela na sebe *raspodjelu* ukupnosti godišnje proizvodnje bogatstva i stoga je ona posve ukinula njegov karakter upotrebne vrijednosti, ostavljajući mu samo karakter razmjenske vrijednosti* (163).

»Prije uvođenja trgovine kvantitativno povećanje proizvodâ odgovaralo je direktnom povećanju bogatstava. Količina rada pomoću koje su se mogle steći ko-

¹ 1) trampa; 2) prodaja; 3) trgovina — ² *Studije o političkoj ekonomiji*

risne stvari tada je bila bez većeg značenja . . . I doista željena stvar ne bi izgubila ništa od svoje korisnosti, čak ni ako za njeo pribavljanje ne bi bio potreban nikakav rad; žito i platno ne bi svojim vlasnicima bili manje potrebni . . . čak da su im pali s neba. To je bez sumnje prava ocjena bogatstva, uživanja i korisnosti. Ali od trenutka kad su ljudi . . . svoju egzistenciju učinili zavisnom od razmjena koje bi mogli izvršiti ili od trgovine, oni su bili prisiljeni da prihvate jednu drugu procjenu, razmjensku vrijednost koja ne rezultira iz korisnosti, već iz *odnosa između potreba cijelog društva i količine rada neophodnog za zadovoljenje tih potreba* ili količine rada koja će biti potrebna u budućnosti. (p. 266, 1.c.) Pri procjeni vrijednosti koje su ljudi pokušavali mjeriti uvođenjem novca pojam korisnosti potpuno je eliminiran. Uziman je u obzir jedino *rad*, naprezanje potrebno da bi se pribavile dvije stvari koje se uzajamno razmjenjuju (p. 267).

16. [Ekscerpti o kamati]

O kamati kaže *Gilbart* (J. W.), *The History and Principles of Banking*¹, London 1834:

«Da čovjek koji uzajmljuje novac *s namjerom da iz njega izvuce profit* treba da dade dio profita zajmodavcu, to je očevidan princip prirodne pravde. Čovjek dobija profit obično posredstvom trgovine. Ali u srednjem vijeku stanovništvo je čisto poljoprivredno. I tu, kao pod feudalnom vladavinom, može biti samo malo prometa, pa stoga i malo profita . . . Zbog toga su zakoni o lihvi u srednjem vijeku opravdani . . . Osim toga u poljoprivrednoj zemlji rijetko koja osoba želi da uzajmi novac osim ako je nesrećama dovedena do siromaštva ili bijede. (p. 163)

Henry VIII ograničio je kamatu na 10%, Jacob I na 8, Charles II na 6, Anne na 5. (164, 165) U ono su vrijeme zajmodavci bili, ako ne legalni, a ono ipak stvarni monopolisti, i zato je bilo potrebno da im se kao i drugim monopolistima stave ograničenja. (p. 165) U naše vrijeme stopa profita regulira stopu kamate; u ono vrijeme stopa kamate regulirala je stopu profita. Ako bi zajmodavac opteretio trgovca visokom kamatnom stopom, trgovac je morao da na svoje robe udari veću stopu profita, pa je zato iz džepa kupaca uzimana veća suma novca da bi dospjela u džep zajmodavca. Ova dodatna cijena stavljena na robe činila je kapital manje sposobnim i manje voljnim da ih kupi. (p. 165) (1.c.)

Kad bi vladali nepromjenljivi ekvivalenti *trgovina* itd. bili bi nemoguća. (G. Opdyke, *A Treatise on Political Economy*², New York, 1855, p. 67)

«Pozitivno ograničenje količine tog oruđa» (tj. papirnog novca) «izvršilo bi onu jedinu korisnu svrhu što je troškovi proizvodnje vrše kod drugog» (metalnog novca) (1.c. 300)

Kamata. «Ako vrijednost određene sume dragocjenog metala padne, to nije razlog da se za njegovu upotrebu uzme manja količina novca, jer ako je glavnicu manje vrijedna za posuđivača, njemu je u istoj mjeri manje teško platiti kamatu . . .

¹ *Historija i principi bankarstva* — ² *Rasprava o političkoj ekonomiji*

U Kaliforniji 3% mjesečno, 36% godišnje zbog nesređenog stanja . . . U Hindustanu gdje indijski kneževi uzajmljuju za *neproizvodne troškove*, da bi se u prosjeku izravnali gubici glavnice zajmodavaca, kamata je vrlo visoka, 30%, i ne stoji ni u kakvom odnosu prema profitu koji bi se mogao dobiti u industrijskim operacijama.* (*Economist*, 22 januar 1853) Zajmodavac ovdje »zaračunava kamatu tako visoko da bi bila dovoljna da u kratkom vremenu nadomjesti glavnicu ili bar da bi u prosjeku svih njegovih pozajmljivačkih transakcija mogla poslužiti za izravnane njegovih gubitaka u pojedinim slučajevima pomoću očito pretjeranih dobitaka u drugim slučajevima.* (l.c.) Kamatna stopa zavisi od: 1) profitne stope; 2) od proporcije u kojoj se cijeli profit dijeli između zajmodavca i zajmoprirnca. (l.c.)

17. [Razni ekscerpti o novcu]

»Obilje ili oskudica dragocjenih metala, visoki ili niski opći nivo cijena, određuje samo da li će biti potreban veći ili manji iznos novca za ostvarenje razmjena između zajmodavaca i zajmoprirnaca, kao i za sve druge vrste razmjene. Razlika je samo u tome što će veća suma novca biti potrebna da predstavi i prenese pozajmljeni kapital . . . Odnos između sume plaćene za upotrebu kapitala i samog kapitala izražava kamatnu stopu izmijenjenu u novcu.* (l.c.)

Dvostruki standard. Ranije je u zemljama gdje su zlato i srebro zakonski standard dosad cirkuliralo gotovo samo srebro, jer od 1800 - 1850. zlato je tendiralo da postane skuplje od srebra . . . Zlato je bilo nešto poraslo prema srebru, i u Francuskoj je nosilo premiju prema svom 1802. godine određenom odnosu prema srebru . . . Isto tako u Sjedinjenim Državama . . . i u Indiji. (U posljednjoj je sada srebrn. standard, kao i u Nizozemskoj itd.) . . . Promet Sjedinjenih Država prvi je pogodan [otkrićem zlata u Kaliforniji]. Velik uvoz zlata iz Kalifornije, premija za srebro u Evropi, . . . velik izvoz srebrnog novca i njegova razmjena zlatom. Vlada Sjedinjenih Država kovala je zlatnike čak i od samo 1 dolara . . . Zamjena srebra za zlato u Francuskoj. (*Economist*, 15. novembra 1851)

Neka »standard vrijednosti« bude kakav hoće, »i neka novac u opticaju predstavlja bilo koji određeni čvrsti dio tog standarda, oboje može imati čvrstu i trajnu vrijednost u odnosu jedno na drugo samo tako da bude zamjenljivo prema volji posjednika.* (*Economist*)

»Jedini način na koji bilo koja vrsta kovanog novca može da poraste iznad svoje nominalne vrijednosti jest taj da nitko nije obavezan da njime plaća, dok je svatko obavezan da ga prima kao zakonsko platežno sredstvo.* (*Economist*)

Prema tome nijedna zemlja ne može imati više od jednog standarda (više od jednog standarda mjere vrijednosti); jer taj standard mora biti jednoobrazan i nepromjenljiv. Nijedna roba nema jednoobraznu, nepromjenljivu vrijednost prema drugima; ona je ima samo u odnosu prema sebi. Jedan zlatnik je uvijek iste vrijednosti kao drugi tačno iste finoće, iste težine i iste vrijednosti na istom mjestu; ali to se ne može reći za zlato u odnosu na bilo koju drugu robu, npr. srebro.* (*Economist*, 1844)

»Engleska funta sterlinga je nešto manja od $\frac{1}{3}$ njene prvobitne vrijednosti, njemački florin = $\frac{1}{6}$, Škotska prije unije [s Engleskom] reducirala je svoju funtu na

$\frac{1}{36}$, francuska libra = $\frac{1}{74}$, španjolski maravedi = manje nego $\frac{1}{1000}$, portugalski reis još niži.* (p. 13, *Morrison*)

•Prije zakona iz 1819. godine^[44] postojali su razlozi za određivanje cijene zlatnih šipki izvan prometa novčanica: 1) Više ili manje savršeno stanje kovanog novca. Ako je metalni novac koji cirkulira pao ispod svoje standardne težine, tada i najmanja promjena kursa razmjene koja izaziva potražnju za izvozom mora podići cijenu neiskovanih šipki najmanje za smanjenje vrijednosti kovanog novca; 2) Krivični zakoni koji su zabranjivali pretapanje i izvoz kovanog novca i dopuštali trgovinu šipkama. To je, pri intenzivnoj potražnji za eksport, davalo prostor za mijenjanje cijene šipki u odnosu na kovani novac čak i u vrijeme kad je papirni novac bio potpuno konvertibilan. 1783, 1792, 1795, 1796 . . . 1816. porasla je cijena šipki iznad kovničke cijene, jer su kreditori banke, trudeći se da se pripreme za obnavljanje gotovinskih plaćanja, primali zlato znatno iznad kovničke cijene. (*Ful-larton*)

Standard može biti zlatni, a da nijedna unca zlata ne cirkulira. (*Economist*)

Pod Georgeom III (1774) srebro je zakonsko platežno sredstvo samo do 25 f.st. I banka je plaćala zakonski još samo u zlatu. (*Morrison*) Lord Liverpool (početak 19. vijeka) pretvorio je srebro i bakar u čisto reprezentativni novac. (l.c.)

Razlažuće djelovanje novca. Novac kao sredstvo za cijepanje posjeda. *Urquhartova besmislica o novčanom standardu:*

•Vrijednost zlata trebalo bi mjeriti njim samim; kako bilo kakva supstancija može biti mjera svoje vlastite vrijednosti u drugim stvarima? Vrijednost zlata trebalo bi utvrditi njegovom vlastitom težinom, pod krivim nazivom te težine — i jedna bi unca trebalo da vrijedi toliko i toliko funti i dijelova funte. To znači krivotvoriti mjeru, a ne utvrditi mjerilo!¹ (*Familiar Words*¹)

Ad. Smith naziva rad *realnom*, a novac *nominalnom mjerom vrijednosti*; on predstavlja rad kao prvobitnu mjeru.^[45]

Vrijednost novca. J. St. Mill.

•Ako je dana količina prodanih dobara i broj prodaja i preprodaja tih dobara, onda vrijednost novca zavisi od njegove količine i od broja puta koliko svaki komad novca mijenja ruke u tom procesu.* •Količina novca u prometu jednaka je novčanoj vrijednosti svih prodanih roba, podjeljenoj brojem koji izražava brzinu prometa.* •Ako je dan iznos roba i transakcija, tada je vrijednost novca obratno proporcionalna njegovoj količini pomnoženoj brzinom njegovog prometa.* Ali sve te tvrdnje treba shvatiti samo tako, da je govor samo o količini novca koji stvarno cirkulira i faktično se razmjenjuje za robe*. •Potrebna količina novca određena je dijelom njegovim troškovima proizvodnje, a dijelom brzinom njegovog prometa. Ako je brzina prometa dana, tada su mjerodavni troškovi proizvodnje; ako su dani troškovi proizvodnje, tada količina novca zavisi od brzine prometa.*

•Novac nema drugog ekvivalenta osim samog sebe ili robe.* Zato on degradira sve. Početkom 15. vijeka u Francuskoj su zalagali kod Jevreja čak i posvećene crkvene posude (kaleže). (*Augier*)

¹ *Poznate riječi*

Novac nije neposredan predmet potrošnje:

«Kovani novac ne postaje nikad predmet potrošnje, ostaje uvijek *marchandise*,¹ ne postaje nikad *denrée*.² Neposrednu unutrašnju vrijednost on ima samo za društvo, razmjensku — za svakog individuuma. Zbog toga njegov materijal mora imati vrijednost, ali zasnovanu na umjetnoj potrebi, ne smije biti neophodan za egzistenciju čovjeka, jer se cijela njegova količina koja se upotrebljava u prometu ne može nikad upotrijebiti individualno, ona mora stalno cirkulirati. (Storch)

John Gray, The Social System. A treatise on the principle of Exchange,³ Edinburg, 1831.

«Prodaju za novac treba u svako doba učiniti jednako lakom kao i kupovanje za novac; proizvodnja bi tada postala jednoobrazan i uvijek pouzdan uzrok potražnje.» (16) «Sadašnja granica proizvodnje je količina koja se može prodati uz profit, a ne količina koja se može proizvesti.» (59)

«Novac bi trebalo da bude samo *potvrda*, dokaz da je njegov posjednik ili pridonio izvjesnu vrijednost masi narodnog bogatstva ili da je stekao pravo na tu vrijednost od nekoga tko joj je pridonio . . . Novac ne bi trebalo da bude ništa više ni manje nego pokretno, prenosivo, djeljivo i nepatvorljivo svjedočanstvo o postojanju raspoloživog bogatstva.» (63, 64)

«Kad proizvođač najprije dobije neku procijenjenu vrijednost, neka se deponira u banci i neka se ponovo vadi kadgod ustreba; samo uz dogovoreni, opći uslov da onaj koji deponira bilo kakvu vrstu imovine u predloženu Nacionalnu banku može iz nje izvaditi jednaku vrijednost bilo čega što je u njoj pohranjeno bez obaveze da uzme istu stvar koju je uložio . . . Predloženi nacionalni bankar primao bi i pohranjivao vrijednosti svake vrste i vraćao bi svaku vrstu vrijednosti.» (l. c. 68)

«Ako je novac, kaže Gray *«jednake vrijednosti s onim što predstavlja, on uopće prestaje da bude predstavnik. Jedan je od glavnih deziderata novca da njegov posjednik bude prisiljen da ga kad tad podnese na plaćanje na mjestu gdje ga je primio. Ali ako novac ima istu unutrašnju vrijednost kao i ono što se daje za njega, onda takva potreba ne postoji.»* (74)

«*Obezvredenje zalihe . . . trebalo bi da sačinjava jednu od tačaka nacionalnog troška.*» (p. 115, 116.) «*Poslovi svake zemlje treba da se vode . . . na osnovi nacionalnog kapitala.*» (171.) «*Sva zemlja treba da se pretvori u nacionalno vlasništvo.*» (198)

*Gray John: Lectures on the nature and use of Money*⁴ (Edinburg, 1848):

«Ljudi kao cjelina *ne bi smjeli* da poznaju granicu za svoja fizička sredstva uživanja osim iscrpljenja *bilo njihove radinosti bilo njihovih proizvodnih snaga*: dok

¹ trgovačka roba — ² potrošna roba — ³ Društveni sistem. Rasprava o principu razmjene. — ⁴ Predavanja o prirodi i upotrebi novca

smo mi, usvajajući jedan monetarni sistem pogrešan u principu i razoran u praksi pristali da ograničimo količinu naših fizičkih sredstava *uživanja tačno do one količine koja se može uz dobit razmjeniti za robu, koja je jedna od najmanje sposobnih među svima na površini zemlje za umnožavanje vršenjem ljudske radinosti.*» (29) »Za jedan dobar sistem se traži 1) bankovni sistem čijim bi se djelovanjem ponovo uspostavio *prirodan* odnos između ponude i potražnje; 2) *prava* mjera vrijednosti umjesto postojeće fikcije.» (108)

(U toj knjizi još je više do detalja razvijena ideja o banci za razmjenu uz održanje sadašnjeg načina proizvodnje.)

»Mora postojati minimalna cijena rada plativa u standardnom novcu.» (p. 160) »Nazovimo npr. najnižu stopu nedjeljne najamnine za 60 - 72 sati, koja se može propisati zakonom, standardom od 20 šilinga ili od 1 funte.» (161) »Da li ćemo zadržati naš fiktivni standard vrijednosti, *zlatu*, i tako sputati proizvodne izvore zemlje ili ćemo pribjeći *prirodnoj* mjeri vrijednosti, radu, i time osloboditi naše proizvodne izvore?» (p. 169) »Kad je iznos te minimalne najamnine jednom utvrđen . . . on bi trebalo da ostane zauvijek isti.» (174) »Dajte samo da zlatu i srebru zauzmu svoje pravo mjesto na tržištu pored maslaca i jaja, štofova i platna, i tada nas vrijednost plemenitih metala neće zanimati više nego vrijednost dijamanta» itd. (182, 183) »Nikakva se primjedba ne može staviti protiv zlata i srebra kao *oruđa razmjene*, . . . nego samo protiv njih kao *mjere vrijednosti* . . . Za kratko vrijeme vidjelo bi se koliko bi se unca zlata ili srebra dobilo u Londonu, Edinburgu ili Dublinu u razmjeni za standardnu novčanicu od sto funti.» (p. 188)

Kamata. »Kako raste klasa rentijera, tako raste i klasa pozajmljivača kapitala, jer to su isti ljudi. Jedino iz tog razloga mora da je kamata u starim zemljama imala tendenciju da pada.» (201, 202. Ramsay)

»Vjerojatno je u svim dobima proizvodnja dragocjenih metala stajala više nego što je ikad refundirala njihova vrijednost.» (101, II, *Jacob, W.: An Historical Enquiry into the Production and Consumption of Precious Metals*,¹ London, 1831)

Vrijednost novca. Vrijednost svih stvari podijeljena brojem pogodbi čijim su predmetom one bile od proizvodnje do potrošača jednaka je vrijednosti talira upotrijebljenih za njihovo kupovanje podijeljenoj brojem prijelaza tih talira iz ruke u ruku u istom vremenskom razmaku. *Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique*² etc.).

18. [Kritika Jamesa Milla i drugi fragmenti o novcu i cijeni]

Najformalnije razvijena nalazi se pogrešna teorija cijena kod *Jamesa Milla* (citati prema prijevodu J. T. Parisota, Paris, 1823, *Éléments d'Economie Politique*³)

¹ *Historijsko istraživanje o proizvodnji i potrošnji dragocjenih metala* —
² *Novi principi političke ekonomije* itd. — ³ *Elementi političke ekonomije*

Glavna mjesta iz Milla glase:

»Vrijednost novca=proporciji u kojoj se on razmjenjuje za druge artikle ili količini novca koja se daje u razmjenu za određenu količinu drugih stvari.« (p. 128) Taj odnos je određen *ukupnom količinom* novca koji postoji u nekoj zemlji. Ako se pretpostavi da su na jednoj strani skupljene sve robe jedne zemlje a na drugoj sav novac, tada je očividno da pri razmjeni tih dviju strana vrijednost novca, tj. količina roba koje se razmjenjuju za novac potpuno zavisi od njegove vlastite količine (l.c.) Slučaj je posve isti u stvarnom stanju stvari. Ukupna masa roba jedne zemlje *ne* razmjenjuje se *odjednom* za ukupnu masu novca, već se robe razmjenjuju u obrocima, i to često u vrlo malenim obrocima, u raznim periodima tokom godine. Isti komad novca koji je danas poslužio za jednu razmjenu može sutra poslužiti za drugu. Jedan dio novca upotrebljava se za velik broj razmjena, drugi za vrlo malen broj, a treći se gomila i uopće ne služi za razmjenu. Među tim varijacijama postojeće će prosjek osnovan na broju razmjena za koje bi bili upotrebljeni svi komadi novca kad bi svi izvršili jednak broj razmjena. Utvrdimo taj prosjek proizvoljno, npr., sa 10. Ako je svaki komad novca koji se nalazi u zemlji poslužio za 10 kupovina, tada je to isto kao da se ukupan broj komada novca udesetostručio, a svaki komad poslužio samo za jednu jedinu kupovinu. U tom slučaju vrijednost svih roba jednaka je 10-strukoj vrijednosti novca itd. (p. 129, 130) Ako bi se, umjesto da svaki komad novca posluži za 10 kupovina godišnje, udesetostručila ukupna masa novca i svaki komad novca poslužio samo za jednu razmjenu, očito je da bi svako povećanje te mase prouzrokovalo odgovarajuće smanjenje vrijednosti svakog od tih komada uzetog odvojeno. Kako se *pretpostavlja* da masa svih roba za koje se novac može razmijeniti ostaje *ista*, to vrijednost ukupne mase novca nije poslije povećanja njegove količine postala veća nego prije. *Pretpostavi li se* povećanje od jedne desetine, tad mora da se vrijednost svakog njegovog dijela, npr. jedne unce, smanjila za jednu desetinu. (p. 130, 131) »Ma kakav dakle bio stepen povećanja ili smanjenja ukupne mase novca, ako količina ostalih stvari ostane ista, ta ukupna masa i svaki njen dio doživjet će odgovarajuće proporcionalno smanjenje ili povećanje. Jasno je da je ta postavka apsolutno istinita. Kad god *vrijednost novca* doživi porast ili pad i kada količina roba za koje se novac može razmijeniti i brzina cirkulacije ostanu isti, ta promjena mora da je prouzrokovana srazmjernim povećanjem ili smanjenjem novca i ne može se pripisati nikakvom drugom uzroku. Smanjuje li se masa roba, dok količina novca ostaje ista, to je kao da se povećala ukupna suma novca i obrnuto. Slične promjene su rezultat svake izmjene u *brzini cirkulacije*. Svako povećanje broja kupovina daje isti efekt kao ukupno povećanje novca, a smanjenje tog broja daje direktno *suprotar. efekt.*« (p. 131, 132) Ako se jedan dio godišnjeg proizvoda nije uopće razmijenio, kao npr. ono što potroše proizvođači ili ono što se ne razmjenjuje za novac, taj dio se ne smije uzeti u račun, jer ono što se ne razmjenjuje za novac u istom je položaju u odnosu na novac kao da ne postoji. (p. 131, 132) Kad god se povećanje ili smanjenje novca može vršiti slobodno, ta količina se regulira vrijednošću metala . . . Ali zlato i srebro su robe, proizvodi . . . *Troškovi proizvodnje* određuju vrijednost zlata i srebra, kao i vrijednost svih drugih proizvoda.(p.136)

Banalnost ovog rasuđivanja je očevidna.

1) *Ako se pretpostavi* da masa roba ostaje ista, a isto tako i brzina cirkulacije, ali da se ipak veća masa zlata ili srebra razmjenjuje za istu masu roba (a da se vrijednost, tj. količina rada sadržana u zlatu i srebru nije promijenila), tad se pretpostavlja upravo ono što se htjelo dokazati, naime da su cijene roba određene količinom medija u prometu, a ne obratno.

2) Mill dopušta da robe koje nisu bačene u promet ne postoje za novac. Isto tako je jasno da novac koji nije bačen u promet ne postoji za robe. Prema tome ne postoji nikakav čvrst odnos između vrijednosti novca općenito i onog dijela novčane mase koji ulazi u promet. Da je masa koja se stvarno nalazi u prometu podijeljena brojem njenih obrta jednaka vrijednosti novca — samo je tautološki opis za to da je vrijednost robe izražena u novcu njena cijena, jer novac koji se nalazi u prometu izražava vrijednost roba koje on stavlja u promet — stoga je vrijednost tih roba određena *masom* novca koji cirkulira.

3) Zbrkanost Millovog gledišta jasno se pokazuje u tome, što se prema njemu vrijednost novca smanjuje ili povećava sa »svakom izmjenom u brzini cirkulacije«. Cirkulira li jedna funta sterlinga u jednom danu 1 put ili 10 puta, u svakoj razmjeni ona izražava ekvivalent za robu, razmjenjuje se za istu vrijednost u robi. Njena vlastita vrijednost ostaje u svakoj razmjeni ista i tako se ne mijenja ni brzim ni laganim prometom. Promijenila se masa novca koji cirkulira, ali nije ni vrijednost robe ni vrijednost novca.

•Kad se kaže da komad sukna vrijedi 5 f.st. to znači da on ima vrijednost od 616 370 grana standardnog zlata. Razlog koji je naveden gore može se parafrazirati ovako: »cijene moraju padati, jer je procijenjeno da robe vrijede toliko i toliko unci zlata, a iznos zlata u ovoj zemlji je smanjen.« (Hubbard J. G., *The Currency and the Country*,¹ London, 1843, p. 44)

4) Mill najprije pretpostavlja, u teoriji, da se cijela masa novca koja se nalazi u nekoj zemlji razmjenjuje *odjednom* za cijelu masu roba koje se nalaze u njoj. Zatim kaže da to tako u stvarnosti nije, i to uglavnom s razloga što se u praksi događa upravo suprotno i razmjenjuje se samo dio novca za dio roba, a najmanje se plaćanja vrši za gotovo kod isporuke. Otud slijedi da je ukupna količina transakcija ili kupovina izvršenih u jednom danu potpuno nezavisna od novca koji cirkulira taj dan i da masa novca koja cirkulira određenog dana nije uzrok nego posljedica mase prethodnih transakcija, koje su potpuno nezavisne od trenutno postojećih zaliha novca.

5) Najzad, Mill sam priznaje da je kod slobodnog prometa novca, a ovdje se jedino o njemu i radi, vrijednost novca određena njegovim troškovima proizvodnje, tj. prema njemu samom, radnim vremenom sadržanim u novcu.

¹ *Moneta i zemlja*

Novčane historije. U Ricardovom spisku: *Proposals for an Economical and Secure Currency with Observations on the Profits of the Bank of England*,¹ London, 1816., nalazi se jedno mjesto gdje on obara cijelo svoje gledanje. Ono naime glasi:

»Iznos novčanica u prometu zavisi . . . od iznosa koji je potreban za promet u zemlji, a taj je određen *vrijednošću* mjerila, iznosom plaćanja i ekonomijom primijenjenom pri njihovom izvršenju.« (p. 17, 18. l.c.)

»Pod Louisom XIV, XV i XVI u Francuskoj su još postojali nameti u naturi kao državni porezi za seosko stanovništvo.« (*Augier*)

Cijene i masa opticajnog sredstva.

»Puki porast cijena nije dovoljan da stvori potražnju za dodatnim novcem. To je slučaj samo ako u isti mah raste proizvodnja i potrošnja. Npr. cijena žita raste, ali njegova ponuda opada. Tada se može regulirati s istom količinom novca u opticaju . . . Ali ako su cijene porasle uslijed rastuće potražnje, novih tržišta, povećanja opsega proizvodnje, jednom riječju ako *rastu cijene i opća suma transakcija*, tada je potrebno da se intervencija novca umnoži po broju i proširi po veličini.« (*Fullarton*)

Trgovina upravlja novcem, a ne novac trgovinom. Sluga trgovine mora da prati varijacije (u cijenama) ostalih roba. (*D'Avenant*)

(Pod feudalnim kraljevima toliko je pala cijena ono malo artikala što ih je narod masovno kupovao da nikakav zlatnik ili srebrnjak nije bio dovoljno malen da bi odgovarao za plaćanja za dnevnu potrebu radnika . . . Stoga, kao u starom Rimu, za novac u opticaju služe samo prosti metali, bakar, kalaj, čelik.) (*Jacob*)

Jacob pretpostavlja da je u ovom vijeku u Evropi $\frac{2}{3}$ zlata i srebra u drugim predmetima, u sudu i u ukrasima, a ne u kovanom novcu. (Na drugom mjestu on procjenjuje tako upotrijebljeni plemeniti metal za Evropu i Ameriku na 400 miliona funti sterlinga.)

Cijene i mase opticajnog sredstva. Locke »Spectator« (19. oktobra 1711), Hume, Montesquieu — njihovo učenje počiva na tri postavke:

1) Cijene roba su proporcionalne količini novca u zemlji; 2) moneta i novac u opticaju jedne zemlje su predstavnici sveg njenog rada i svih roba, tako da čim više ili manje ima predstavnika, tim veća ili manja količina pretstavljene stvari dolazi na istu količinu novca; 3) ako se povećava količina roba, one postaju jeftinije; ako se povećava količina novca, vrijednost roba raste. (*Steuart*)

Kusur (sitan bakreni ili srebrni novac, *žetoni*) nasuprot novcu koji ima unutrašnju vrijednost. (l.c.)

¹ *Prijedlozi za ekonomičnu i sigurnu monetu sa zapažanjima o profitima Engleske banke*

Razlažuće djelovanje novca.

•Novac je sredstvo da se imovina (kuće i drugi kapital) rascjepka na bezbroj fragmenata i putem razmjene utroši dio po dio. (Bray)

(Bez novca masa nerazmjernih, neotuđivih predmeta.)

•Kad su pored pokretnih stvari napravljenih za razmjenu u trgovinu među ljudima ušle i nepokretne i nepromjenljive stvari, novac je ušao u upotrebu kao pravilo i mjera (*square*), pa su tako te stvari procijenjene i dobile vrijednost. (Free trade. London 1622)

Moneta. Srebrn i bakren novac su *predstavnici* sitnih dijelova funte sterlinga. (Tako se kaže u jednom nedavnom odgovoru što ga je dao Lord of the Treasury¹.)

Razmjenska vrijednost. F. Vidal kaže (isto tako i Lauderdale) (a u izvjesnom pogledu i Ricardo):

•Prava društvena vrijednost je korisna ili potrošna vrijednost; razmjenska vrijednost samo karakterizira relativno bogatstvo svakog člana društva u odnosu na druge. (70. *De la Répartition des Richesses*² etc. Paris, 1846)

S druge strane, razmjenska vrijednost izražava *društveni oblik* vrijednosti, dok upotrebna vrijednost uopće nije njen ekonomski oblik, već izražava samo bivstvovanje proizvoda itd. za čovjeka uopće.

19. [Razmjena među nacijama i treće određenje novca]

[Iz toga što profit može biti *manji* od viška vrijednosti, što se dakle kapital može razmjenjivati uz profit a da se ne oplodi u strogom smislu, slijedi da ne samo individualni kapitalisti već i nacije mogu neprestano međusobno razmjenjivati i također neprestano ponavljati razmjenu u sve većem opsegu a da oni zbog toga ipak ne moraju dobiti jednako. Jedna nacija može neprestano prisvajati sebi dio viška rada druge, ne uzvraćajući za taj dio ništa u razmjeni, samo što ovdje nije ista mjera kao u razmjeni između kapitalista i radnika.]

★ ★ ★

Novac u trećem određenju kao novac. (Vrijednost koja bivstvuje za sebe, ekvivalent itd.) Kakvu važnu ulogu još uvijek igra novac u tom određenju — čak i u svom neposrednom obliku — pokazuje se za vrijeme kriza, nerodica itd., ukratko svaki put kad neka nacija mora *naglo* likvidirati račun s nekom drugom. Novac u svom neposrednom, metalnom obliku pojavljuje se tada kao jedino apsolutno *platežno sredstvo*, tj. kao jedina *protuvrijednost*, jedini prihvatljiv ekvivalent.

¹ ministar financija — ² O raspodjeli bogatstva

Zbog toga on i vrši jedno kretanje koje direktno protivrjeći kretanju svih drugih roba. Robe se kao platežno sredstvo itd. transportiraju iz zemlje gdje su najjeftinije u zemlju gdje su najskuplje. Novac, obrnuto, u svim periodima kad ispoljava svoju specifičnu prirodu, kad se dakle od novca suprotno svim ostalim robama traži da bude vrijednost koja bivstvuje za sebe, apsolutni ekvivalent, opći oblik bogatstva u određenom obliku zlata i srebra — a takvi momenti su uvijek više ili manje momenti krize, bilo opće krize bilo krize žitarica — zlato i srebro se tada uvijek izvoze iz zemlje gdje su najskuplji (tj. gdje su sve cijene roba pale relativno najviše) u zemlju gdje su najjeftiniji, tj. gdje su cijene roba relativno više.

»Neobična je anomalija u ekonomiji razmjena, i to takva koja zaslužuje da se posebno spomene, da je . . . pravac kretanja (zlata između dvije nacije koje podjednako upotrebljavaju zlato kao opticajno sredstvo) uvijek iz zemlje u kojoj je metal trenutno najskuplji u zemlju u kojoj je najjeftiniji; porast tržišne cijene metala do njegove najviše granice na domaćem tržištu i pad cijene na stranom tržištu sigurni su rezultati te tendencije za odlivom zlata koja dolazi za depresijom razmjena.« (J. Fullarton: *On the Regulation of Currencies*¹ etc. 2 ed. London, 1845)

Kako razmjena općenito počinje tamo gdje prestaju zajednice i kako novac kao mjera koju je stvorila sama razmjena, kao sredstvo razmjene i opći ekvivalent ne u unutrašnjem prometu već u prometu između različitih zajednica, naroda itd. dobiva svoju specifičnu važnost, tako je i u 16. vijeku, u dječjem periodu građanskog društva, novac upravo kao međunarodno platežno sredstvo *kat egzohén*² — za likvidaciju međunarodnih dugova — privukao isključivu pažnju država i političke ekonomije koja se rađala. Važna uloga koju novac (zlato i srebro) u tom trećem obliku još igra u međunarodnom prometu postala je potpuno jasna i ponovo priznata od ekonomista tek poslije novčanih kriza koje su pravilno slijedile jedna za drugom 1825, 1839, 1847. i 1857. godine. Ekonomisti se izvlače tvrdeći da se ovdje ne traži novac kao opticajno sredstvo nego kao *kapital*. To je tačno. Samo se ne bi smjelo zaboraviti da se kapital traži u određenom obliku zlata i srebra a ne u obliku bilo koje druge robe. Zlato i srebro pojavljuju se u ulozi apsolutnog međunarodnog platežnog sredstva, jer su oni novac kao vrijednost koja bivstvuje za sebe, samostalan ekvivalent.

»To u stvari nije pitanje *opticajnog sredstva* već pitanje *kapitala*.«

(To je, bolje rečeno, pitanje novca, a ne pitanje opticaja ni pitanje kapitala, jer se traži ne *kapital*, koji je ravnodušan prema zasebnom obliku u kojem postoji, već vrijednost u specifičnom obliku novca.)

» . . . svi oni različiti uzroci koji u postojećim uslovima monetarnih poslova mogu . . . da usmjere tok šipki iz jedne zemlje u drugu« (tj. da izazovu *otjecanje*

¹ O reguliranju novčanog opticaja, itd., 2 izdanje — ² u pravom smislu

šipki), «svode se na jedan jedini, naime na stanje ravnoteže inostranih plaćanja i na stalnu nužnost prenošenja kapitala» (ali pazi! kapitala u obliku novca) «iz jedne zemlje u drugu radi podmirjenja razlike. — Na primjer podbacivanje žetve... Da li je taj kapital *premijet u robu ili u gotovom novcu*, to nimalo ne utječe na prirodu transakcije» (*utječe na nju vrlo bitno!*). — Nadalje «ratni izdaci.»

(Slučaj prenosa kapitala da bi se on uložio uz povoljniju kamatu, ovdje nas se ne tiče; isto tako ni onaj s povećanim uvozom stranih roba, koji navodi g. Fullarton, mada taj slučaj svakako spada ovamo ako se taj povećani uvoz događa u isto vrijeme kad i krize.) (*Fullarton*, l.c. 130, 131)

«Zlato se preferira pri tom prenošenju kapitala (ali u slučajevima snažnog oštećenja plemenitog metala apsolutno se ne radi o preferiranju) «samo u onim slučajevima u kojima će se zlato vjerojatno ostvariti plaćanje povoljnije, brže ili korisnije nego bilo kojom drugom vrstom robe ili kapitala». (Prenošenje zlata ili nekog drugog oblika kapitala g. Fullarton pogrešno promatra kao stvar nahodjenja, dok se radi upravo o slučajevima kada u međunarodnoj trgovini prijenos mora biti izvršen u *zlato* isto kao što se tada u unutrašnjoj računi moraju podmiriti u zakonskom novcu, a ne u bilo kakvom nadomjetku) «Zlato i srebro... mogu se uvijek tačno i brzo uputiti na mjesto na kojem su potrebni i na njih se može računati da će po svom dolasku ostvariti gotovo tačnu sumu koju treba pružiti, i neće se izložiti riziku povezanom sa slanjem te sume u čaju, kavi, šećeru ili indigu. *Zlato i srebro imaju u takvim slučajevima beskonačnu prednost pred svim drugim vrstama roba* zahvaljujući tome što se oni univerzalno upotrebljavaju kao novac. *Plaćanje dugova, inostranih i domaćih, obično se ne ugovara* u čaju, kavi, šećeru ili indigu, *već u kovanom novcu*; i zato slanje novca u moneti koja je ugovorena ili u šipkama koje se mogu odmah pretvoriti u tu monetu u kovnici ili na tržištu zemlje u koju se šalju, pošiljaocu uvijek pruža najsigurnije, najneposrednije i najtačnije sredstvo za ostvarenje tog cilja, bez rizika da će se razočarati zbog nedostatka potražnje ili kolebanja cijena.» (132, 133)

Fullarton, dakle, navodi upravo svojstvo zlata i srebra da budu money,¹ opća roba ugovorâ, mjerilo vrijednosti i da se ujedno mogu ad libitum² pretvarati u opticajno sredstvo. Englezi imaju dobar izraz *currency*³ za novac kao opticajno sredstvo (moneta, *coin*,⁴ ne odgovara za to, jer je ona sama opet opticajno sredstvo posebne vrste) i *money*⁵ za novac u trećem svojstvu. Ali kako to svojstvo nisu dovoljno analizirali, oni taj *money* ponovo proglašavaju *kapitalom*, iako su zatim ponovo prisiljeni da ga faktično kao taj određeni oblik kapitala razlikuju od kapitala uopće.

«Čini se da je *Ricardo* zastupao vrlo čudna i ekstremna mišljenja u pogledu ograničenog opsega usluga koje vrše zlato i srebro pri reguliranju inostranih bilanci. G. *Ricardo* proveo je svoj život usred polemika koje su izrastale iz Zakona

¹ novac — ² po volji — ³ novac u opticaju — ⁴ kovani novac — ⁵ novac

o restrikcijama ¹⁴⁶) i toliko je navikao da sva velika kolebanja u novčanom prometu i u cijeni zlata smatra rezultatom pretjeranih emisija Engleske banke, da je neko vrijeme izgleda bio jedva voljan dopustiti da može postojati tako nešto kao nepovoljna bilanca trgovačkih plaćanja . . . I tako je malo vodio računa o funkcijama koje u takvom reguliranju vrši zlato da je čak predviđao da će odliv zlata za izvoz potpuno prestati čim se opet obnove gotovinska plaćanja i novac u opticaju vrati na metalni nivo . . . (*See Ricardo's Evidence before the Lords' Committee of 1819 on the Bank of England*,¹ p. 186) . . .

Ali od 1800, kad je u Engleskoj papirni novac sasvim istisnuo zlato, naši trgovci stvarno nisu trebali, jer, zbog nesređenog stanja u kontinentalnoj Evropi i tamošnje povećane potrošnje uvozne robe, prouzrokovanih prekidom u industriji i u svim domaćim investicijama uslijed neprestanog kretanja invazivnih armija, zajedno s potpunim monopolom kolonijalne trgovine koji je Engleska postigla zahvaljujući svojoj pomorskoj nadmoćnosti, izvoz roba iz Velike Britanije na kontinent nastavio je da znatno premašuje njen uvoz otuda sve dotle dok je poslovni promet bio otvoren; a kad je taj promet bio prekinut berlinskim i milanskim dekretima¹⁴⁷), trgovačke transakcije postale su i suviše beznačajne da bi mogle na ovaj ili onaj način utjecati na novčani promet. Poremetnji novčanog prometa i povišenju cijene šipki u posljednjim godinama rata pridonijeli su ne tako izvanredan način inostrani vojni izdaci i subvencije, a ne potrebe trgovine. Zbog toga su ugledni ekonomisti iz onog perioda imali malo ili nimalo realnih prilika da praktično ocijene ulogu koju mogu imati inostrane *trgovinske* bilance. (Vjerovali su da će s ratom i prevelikim emisijama prestati i međunarodni prijenos šipki.) »Da je g. Ricardo doživio da bude svjedok odliva zlata 1825. i 1839. g., on bi, nema sumnje, bio vidio razlog da promjeni svoje mišljenje.« (l.c. 133 - 136)

Cijena je novčana vrijednost roba. (Hubbard.)

»Svojstvo je novca da je uvijek razmjernjiv za ono što mjeri i količina koja se traži za svrhe razmjene mora se, naravno, mijenjati u skladu s količinom imovine koja se razmjenjuje.« (100. J. W. *Bosanquet, Metallic, Paper, and Credit Currency* etc.² London, 1842)

»Spreman sam priznati da je zlato roba za kojom postoji takva opća potražnja da ono može uvijek vladati tržištem, da ono može uvijek kupiti sve druge robe, dok druge robe ne mogu uvijek kupiti zlato. Tržišta svijeta otvorena su zlatu kao robi na kojoj se manje gubi u slučaju nužde nego pri izvozu bilo kog drugog artikla, koji količinom ili vrstom može nadilaziti običnu potražnju u zemlji u koju se šalje.« (Th. Tooke, *An Enquiry into the Currency Principle* etc. 2 ed³. London, 1844, p. 10)

»Mora postojati vrlo znatan iznos dragocjenih metala koji se mogu primjeniti i primjenjuju se kao najzgodniji način izravnjanja međunarodnih bilanci, jer oni su roba koja se općenito više traži i manje je podložna kolebanjima tržišne vrijednosti nego bilo koja druga.« (p. 12, 13)

¹ Vidi *Ricardov iskaz o Engleskoj banci pred Komitetom Doma lordova iz 1919. god.* — ² *Metalno, papirno i kreditno opticajno sredstvo* itd. — ³ *Istraživanje o principu opticajnog sredstva* itd. 2. izd.

(Uzroci porasta cijena šipki iznad kovničke cijene prema Fullartonu:

•Kovanom novcu habanjem je snižena vrijednost za 3 ili 4% ispod njegove standardne težine; ... kazneni zakoni zabranjivali su pretapanje i izvoz kovanog novca, dok je promet metala od kojih je taj kovani novac bio načinjen ostajao potpuno slobodan. Međutim ti uzroci su djelovali samo kod nepovoljnog obračunskog tečaja ... Međutim tržišna cijena novca od 1816 - 1821 uvijek je padala na nivo bankovne cijene zlatnih šipki kad je kurs razmjene bio povoljan za Englesku; kad je kurs bio nepovoljan rasla je samo do stope koja bi obeštetila one što su pretapali kovani novac za pogoršanje novca habanjem i za krivične posljedice pretapanja novca, ali se nije dizala više. (Fullarton, vidi njegovu knjigu, p. 8, 9) »Od 1819. g. do današnjeg vremena, usred svih zgoda i nezgoda što ih je pretrpio novac u toku tog perioda obilatog događajima, tržišna cijena zlata nije ni u jednoj prilici porasla iznad 78 šilinga po unci, niti je pala ispod 77 šilinga i 6 penija, ekstreman raspon od samo 6 penija na uncu. Sada ne bi bio moguć čak ni taj raspon fluktuiranja, jer je čak i do takvog beznačajnog porasta od 1½ penija na uncu, ili oko 1/6% iznad kovničke cijene, došlo samo uslijed ponovnog pogoršanja kovanog novca; a pad do 77 šilinga i 6 penija potpuno se objašnjava okolnošću što je banka jedno vrijeme smatrala za potrebno da utvrdi taj kurs kao granicu za svoje kupovine. Međutim te okolnosti više ne postoje. Mnogo godina banka je odobravala 77 šilinga 9 penija za sve zlato koje joj je donošeno za kovanje (tj. banka je stavljala u u svoj džep 1½ penija za kovanje, što ga je kovnica vršila besplatno za nju); i čim se dovrši prekivanje sovrina koje je sada u toku, postojat će snažna prepreka, dok se kovani novac ponovo ne pogorša, za svaku buduću fluktuaciju cijene zlatnih šipki na našem tržištu veću od one male razlike između 77 šilinga i 9 penija koje plaća banka i kovničke cijene od 77 šilinga 10½ penija.« (1. c. p. 9, 10)

Protivurječnost između novca kao mjere i ekvivalenta, s jedne strane, i kao opticajnog sredstva, [s druge]. U posljednjem slučaju izlizanost, gubitak metalne težine. Već Garnier napominje:

•Kako bi se cijenilo da jedan nešto istrošeni talir vrijedi nešto manje nego jedan sasvim novi, promet bi bio stalno kočen i svako plaćanje davalo bi povoda za sporeve.▪

(Materija namijenjena akumulaciji prirodno se traži i bira u *carstvu minerala. Garnier.*)

•Kako kovani novac očevidno, po samoj prirodi stvari, mora uvijek, jedan po jedan, biti žrtva obezvređenja već samim djelovanjem običnog i neizbježnog izlizavanja (i ne govoreći o poticaju što ga sama obnova kovanja pruža cijeloj legiji kockara i varalica), fizički je nemoguće u bilo koje vrijeme, čak i na jedan jedini dan, potpuno isključiti iz prometa lake komade novca.▪ (*The Currency Theory reviewed etc. By a Banker in England.*¹ Edinburgh, 1845.)

¹ *Prikaz teorije opticajnog sredstva* itd. Od jednog Engleskog bankara

To je napisano u decembru 1844. kao komentar djelovanja tada upravo objavljenih apela povodom lakog zlata u prometu u jednom pismu novinama *The Times*. (Dakle teškoća: Ako se lak novac odbija, tada je svaki standard nesiguran. Ako se on prima, širom su otvorena vrata prevarama, pa imamo isti rezultat.) Tamo se kaže u vezi s gore spomenutim apelima;

«Njihov je efekt . . . stvarno bila osuda cijelog zlatnog novca u opticaju kao nesigurnog i nezakonitog sredstva za novčane transakcije.» (p. 68, 69. l.c.)

«Prema engleskom zakonu, ako jedan zlatni sovryn ima manjak težine veći od 0,774 grana, on više ne smije biti u opticaju. Za srebrn novac nema takvog zakona.» (54. Wm. H. Morrison, *Observations on the system of Metallic Currency adopted in this country*¹. London, 1837)

Tvrđnja pristalica količinske teorije novca^[48] da «vrijednost nekog opticajnog sredstva zavisi od njegove količine.» (Fullarton, p. 13) Kad je [s jedne strane] dana vrijednost opticajnog sredstva, a s druge strane cijene i masa transakcija (također brzina prometa), onda naravno može cirkulirati samo određena količina novca. Kad su dane cijene i masa transakcija te brzina prometa, ta količina zavisi isključivo od vrijednosti novca. Kad su dani ta vrijednost i brzina prometa, onda količina novca zavisi isključivo od cijena i od mase transakcija. Količina je tako određena. Zato ako cirkulira reprezentativni novac, puki znakovi vrijednosti, tada zavisi od standarda što ga ti znaci predstavljaju kolika njihova količina može cirkulirati. Iz toga se pogrešno zaključuje da samo količina određuje njihovu vrijednost. Na primjer ne može cirkulirati ista količina novčanica koje predstavljaju funte kao i onih koje predstavljaju šilinge.

Kapital koji donosi profit je zbiljski kapital, vrijednost koja se reproducira i umnožava, a ujedno je kao pretpostavka koja ostaje jednaka sebi različita od same sebe kao viška vrijednosti što ga postavlja kapital. Kapital koji donosi kamatu opet je čisto apstraktan oblik kapitala koji donosi profit.

Kad je kapital postavljen kao onaj koji donosi profit, prema svojoj vrijednosti (pretpostavljajući određeni stupanj proizvodne snage), tada roba ili roba u obliku novca (u obliku koji joj odgovara kao osamostaljenoj vrijednosti ili, kako sad možemo reći, realizirani kapital) može ući u promet kao kapital; kapital može kao kapital postati roba. U tom slučaju on je kapital pozajmljen uz kamatu. Oblik njegovog prometa — ili razmjene kojoj je podvrgnut pojavljuje se tada kao specifično različit od dosad razmatranog oblika. Vidjeli smo kako se kapital postavlja i u određenju robe i u određenju novca, ali to se događa samo ukoliko se oba ta određenja pojavljuju kao momenti kružnog kretanja kapitala u kojem se on naizmjenice realizira. To su samo nje-

¹ Napomene o sistemu metalnog opticajnog sredstva prihvaćenom u našoj zemlji

govu prolazni i stalno iznova nastajući načini egzistencije, momenti njegovog životnog procesa. Ali kapital kao kapital nije sam postao moment prometa; sam kapital kao roba. Roba se nije prodala kao kapital; niti se novac prodao kao kapital. Jednom riječju ni roba ni novac — a ovdje zapravo treba da promatramo kao adekvatan oblik samo novac — nisu stupili u promet kao *vrijednosti koje donose profit*. Maclaren^[49] kaže:

•G. Tooke, g. Fullarton i g. Wilson smatraju da novac ima unutrašnju vrijednost kao roba i da se razmjenjuje za robe prema toj vrijednosti, a ne samo u skladu s ponudom gotovog novca u to vrijeme; oni zajedno s drom Smithom pretpostavljaju da se izvoz šipki vrši posve nezavisno od stanja opticajnog sredstva koje služi za izravnjanje bilanci međunarodnog duga i za plaćanje roba kao što je žito za koje iznenada iskrsava potražnja, te da se te šipke uzimaju iz fonda koji ne sačinjava dio unutrašnjeg prometa niti utječe na cijene, već je izdvojen za te svrhe . . . Teško je objasniti kako šipke, za koje oni kažu da se čuvaju za tu svrhu i da ne utječu na cijene, mogu da izbjegnju zakone ponude i potražnje i da se, iako postoje u obliku novca i leže neiskorišćene premda je poznato da služe za kupovine, ne upotrebljavaju za tu svrhu niti utječu na cijene mogućnošću da se tako upotrijebe.

Odgovor je na to da zaliha šipki o kojoj je riječ predstavlja višak kapitala, a ne višak dohotka, i zato se ne može koristiti samo za povećanje potražnje roba, osim uz uslov da poveća i ponudu. Kapital u potrazi za primjenom nije puki dodatak potražnoj moći zajednice. On se ne može rasplinuti u opticajnom sredstvu. Ako on tendira da podigne cijene potražnjom, on također tendira da ih snizi odgovarajućom ponudom. Novac, kao zalag za kapital, nije samo kupovna moć — on kupuje samo da bi prodao, a najzad odlazi u inostranstvo u razmjenu za strane robe umjesto da se izdaje samo kao dodatak opticajnom sredstvu kod kuće. Novac, kao zalag za kapital nikad ne dolazi na tržište samo da bi se razmjenjivao za robe, jer je njegova svrha da reproducira robe; samo novac koji predstavlja *potrošnju* može konačno utjecati na cijene. (Economist, 15. maja 1858)

•G. Ricardo je tvrdio da cijene zavise od relativnog iznosa opticajnog medija i robâ, odnosno da cijene rastu samo uslijed obezvređivanja opticajnog sredstva to jest uslijed njegovog prevelikog obilja u odnosu na robe, da cijene padaju ili zbog smanjenja iznosa opticajnog sredstva ili zbog relativnog porasta zaliha općih robâ koje on promeće. Sve zlatne šipke i sav zlatni kovani novac u zemlji treba prema g. Ricardu smatrati opticajnim sredstvom, pa ako ovo raste bez odgovarajućeg porasta roba, opticajno sredstvo je obezvrijedeno, i postaje probitačnije da se izvoze zlatne šipke a ne robe.

S druge strane, ako loša žetva ili kakva druga nevolja izazove veliko uništenje roba bez odgovarajuće promjene u opsegu prometa, opticajno sredstvo čiji je iznos u stvari bio proporcionalan procijenjenom, a ne naglo smanjenom tržištu roba, ponovo postaje preobilno ili 'obezvrijedeno' i mora se smanjiti izvozom da bi se ponovo uspostavila njegova vrijednost. Prema tom shvaćanju prometa, koje je u osnovi teorije lorda Overstonea, zaliha opticajnog sredstva ili novca u opticaju uvijek je u stanju da se neodređeno poveća po opsegu; ona se smanjuje po vrijednosti proporcionalno tom povećanju i može se vratiti na svoju pravu vri-

jednost samo izvozom preobilnog dijela. Zbog toga Ricardova škola smatra da svaka emisija papirnog novca koja bi mogla popuniti rupu prouzrokovanu izvozom zlatnih šipki i tako spriječiti 'prirodan' pad cijena koji bi inače sigurno uslijedio predstavlja ometanje ekonomskih zakona cijene i odstupanja od principa koji bi nužno regulirali čisto metalno opticajno sredstvo.* (l.c.)

1) VRIJEDNOST⁽⁵⁰⁾

Ovaj odjeljak treba naknadno dodati.

Prva kategorija u kojoj se predstavlja građansko bogatstvo jest *roba*. Sama roba pojavljuje se kao jedinstvo dvaju određenja. Ona je *upotrebna vrijednost*, tj. predmet za zadovoljenje bilo kog sistema ljudskih potreba. To je njena materijalna strana, koja može biti zajednička najdisparatnijim epohama proizvodnje i čije razmatranje stoga leži izvan političke ekonomije. Upotrebna vrijednost ulazi u njeno područje kad se ona uslijed modernih odnosa proizvodnje modificira ili sa svoje strane modificirajući djeluje na njih. Ono što se, reda radi, obično općenito kaže o tome, ograničava se na banalnosti koje su imale historijsku vrijednost u prvim počecima nauke, kad su se društveni oblici građanske proizvodnje još mučno ispiljivali iz materije i s velikim naporom fiksirali kao samostalan predmet proučavanja. Ali, u stvari, upotrebna vrijednost robe je dana pretpostavka — materijalna baza u kojoj se pokazuje određeni ekonomski odnos. Tek taj određeni odnos obelježava upotrebnu vrijednost kao robu. Pšenica ima npr. istu upotrebnu vrijednost bez obzira na to da li je uzgajaju robovi, kmetovi ili slobodni radnici. Ona ne bi izgubila svoju upotrebnu vrijednost ni kad bi padala s neba.

Medutim, kako se upotrebna vrijednost pretvara u robu? Kao nosilac *razmjenske vrijednosti*. Iako su upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost neposredno sjedinjene u robi, one se isto tako neposredno i razdvajaju. Ne samo da se razmjenska vrijednost ne određuje upotrebnom vrijednošću, nego, naprotiv, roba postaje robom, realizira se, tek kao razmjenska vrijednost, ukoliko se njen posjednik ne odnosi prema njoj kao prema upotrebnoj vrijednosti. On prisvaja upotrebne vrijednosti samo njihovim otuđenjem¹, njihovom razmjenom za druge robe. Prisvajanje otuđenjem glavni je oblik društvenog sistema proizvodnje čiji najjednostavniji, najapstraktniji izraz predstavlja razmjenska vrijednost. Pretpostavlja se upotrebna vrijednost robe, ali ne za njenog vlasnika, nego za društvo uopće.

¹ Entäußerung

(Kao što neka manchesterska porodica tvorničkih radnika, u kojoj djeca stoje u odnosu razmjene prema svojim roditeljima i plaćaju im hranu i stan, ne predstavlja tradicionalnu ekonomsku organizaciju porodice, isto tako ni sistem moderne privatne razmjene uopće nije iskonska ekonomija društva. Razmjena ne počinje među individuama unutar jedne zajednice, već tamo gdje zajednice prestaju — na njihovoj granici, na tački dodira različitih zajednica. Zajedničko vlasništvo je nedavno ponovo otkriveno kao neki poseban slavenski kuriozitet.^[51] Ali u stvari Indija nam pruža niz uzoraka najraznolikijih oblika takvih ekonomskih zajednica, više ili manje razloženih, ali još potpuno primjetnih, a jedno temeljitije povijesno istraživanje ponovo će ih naći kao polaznu tačku kod svih kulturnih naroda. Sistem proizvodnje koji se zasniva na privatnoj razmjeni prvobitno je historijsko raspadanje toga iskonskog komunizma. Ipak, cijeli niz ekonomskih sistema leži opet između modernog svijeta u kojem razmjenska vrijednost gospodari proizvodnjom u njenoj cijeloj dubini i širini i društvenih formacija čiji temelj čini zajedničko vlasništvo koje se doduše već raspalo, a da nije...¹

¹ Ovdje se rečenica i cijeli rukopis prekidaju

Bastiat i Carey^[52]

UVOD

Bastiat i Carey*

Historija moderne političke ekonomije završava s Ricardom i Sismondijem: suprotnosti od kojih jedan govori engleski, a drugi francuski — jednako kao što krajem 17-og vijeka počinje s Pettyjem i Boisguillebertom. Kasnija političko-ekonomska literatura gubi se ili eklektičkim, sinkretičkim kompendijima, kao npr. djelo J. St. Milla⁽⁵³⁾, ili u dubljoj razradi pojedinih grana, kao npr. Tookeova *History of Prices*¹ i uopće noviji engleski spisi o prometu (jedina grana u kojoj su doista učinjena nova otkrića, jer se spisi o kolonizaciji, o zemljišnom vlasništvu u njegovim različitim oblicima, o stanovništvu itd. razlikuju od starijih zapravo samo većim obiljem materijala), ili u reprodukciji starih ekonomskih spornih pitanja za širu publiku i za praktično rješavanje dnevnih pitanja (kao spisi o *free trade*² i *protection*³), ili, najzad, u tendenciornim zaoštavanjima klasičnih smjerova, kako to čini npr. Chalmers u odnosu na Malthusa ili Gülich u odnosu na Sismondija, a u izvjesnom smislu i MacCulloch i Senior (u svojim starijim spisima) u odnosu na Ricarda. To je potpuno epigonska literatura, reproduciranje, opširnija obrada oblika, šire asimiliranje materijala, zaoštavanje, populariziranje, sažimanje, razrada detalja; nedostatak poletnih i odlučujućih faza analize, inventarizacija starog, s jedne strane, a porast u pojedinostima, s druge.

Iznimku čine, kako izgleda, samo spisi Jenkija Careya i Francuza Bastiata, od kojih drugi priznaje da se oslanja na prvog. Obojica shvaćaju da suprotnost političkoj ekonomiji — socijalizam i komunizam — nalazi svoju teorijsku pretpostavku u djelima same klasične ekonomije, specijalno u Ricardu, kojeg treba promatrati kao njen najsavršeniji i posljednji izraz. Obojica zato smatraju za potrebno da teorijski izraz

* Bastiat. *Harmonies Economiques*. 2. édition. Paris 1851 (Ekonomske harmonije, 2. izd.)

¹ *Historija cijena*⁽⁵⁴⁾ — ² slobodnoj trgovini — ³ (carinskoj) zaštiti

koji je građansko društvo povijesno dobilo u modernoj ekonomiji napadnu kao nesporazum i da harmoniju odnosa proizvodnje dokazuju tamo gdje su klasični ekonomisti naivno zabilježili njihov antagonizam. Posve različite, čak i protivurječne nacionalne sredine u kojima njih dvojica pišu, potiču ih ipak na ista nastojanja.

Carey je jedini originalni sjevernoamerički ekonomist. On pripada zemlji u kojoj se građansko društvo nije razvilo na temelju feudalizma, nego je počelo od samog sebe; gdje se ono ne javlja kao preživjeli rezultat nekog stoljetnog kretanja, nego kao polazna tačka novog kretanja; gdje je država, za razliku od svih ranijih nacionalnih uobličjenja, od samog početka bila podređena građanskom društvu, njegovoj proizvodnji, i nikad nije mogla pretendirati da bude samosvrha; u zemlji u kojoj se samo građansko društvo, ujedinjujući proizvodne snage starog svijeta s nečuvanim prirodnim bogatstvima novog svijeta razvilo u dosad nepoznatim dimenzijama i s dosad nepoznatom slobodom kretanja, daleko nadmašujući sav dosadašnji rad na savladavanju prirodnih snaga i gdje se, najzad, suprotnosti samog građanskog društva pojavljuju samo kao prolazni momenti.

Šta je prirodnije nego da Carey te odnose proizvodnje u kojima se taj veliki novi svijet razvio tako brzo, tako iznenađujuće i sretno, promatra kao vječne normalne odnose društvene proizvodnje i prometa, koji su, međutim, u Evropi (a napose u Engleskoj), što je za njega zapravo Evropa) bili kočeni i ometani ograničenjima naslijeđenim iz feudalnog perioda? Šta je prirodnije nego da mu se čini kako su engleski ekonomisti te odnose promatrali, reproducirali i uopćavali samo unakaženo i iskrivljeno, brkajući njihova slučajna izopačivanja s njihovim imanentnim karakterom?

Američki odnosi nasuprot engleskim — na to se svodi njegova kritika engleske teorije o zemljišnom vlasništvu, najamnini, stanovništvu, klasnim suprotnostima itd. Po njemu građansko društvo u Engleskoj ne postoji čisto, ne odgovara svom pojmu, nije adekvatno samo sebi. Kako bi pojmovi engleskih ekonomista o građanskom društvu mogli biti istiniti, nepomučen izraz realnosti koju oni nisu poznavali?

Ometajuće djelovanje tradicionalnih utjecaja, koji nisu izrasli iz krila samog građanskog društva, na prirodne odnose tog društva kod Careya se, u krajnjoj liniji, svodi na utjecaj države na građansko društvo, na njeno presezanje i upletanje. Najamnina npr. prirodno raste s produktivnošću rada. Ako nađemo realnost koja ne odgovara tom zakonu, onda moramo (bilo to u Hindustanu ili u Engleskoj) apstrahirati utjecaje vlade, poreze, monopole itd. Građanski odnosi promatrani sami za sebe, tj. kad se isključe utjecaji države, u stvari će uvijek potvrditi harmonične zakone građanske ekonomije. U kojoj mjeri ti utjecaji države, državni dug, porezi itd. i sami izrastaju iz građanskih odnosa (i stoga npr. u Engleskoj nisu nipošto rezultat feudalizma, već naprotiv njegovog raspadanja i prevladavanje, a u samoj Sjevernoj Americi moć centralne vlade raste s centralizacijom kapitala), Carey naravno ne istražuje.

Dok tako Carey nasuprot engleskim ekonomistima ističe viši stupanj građanskog društva u Sjevernoj Americi, Bastiat nasuprot francuskim socijalistima ističe niži stupanj građanskog društva u Francuskoj. Vi mislite da ustajete protiv zakona građanskog društva u zemlji u kojoj tim zakonima nije nikad bilo dopušteno da se realiziraju! Vi ih poznajete samo u zakržljalom francuskom obliku i kao njihov imanentni oblik promatrate ono što je samo vaše nacionalno-francusko iskrivljavanje. Pogledajte Englesku! Ovdje u Francuskoj zadatak je da se građansko društvo oslobodi okova koje mu nameće država. Vi hoćete da te okove pojačate. Izgradite najprije građanske odnose u čistom obliku i tada ćemo ponovo razgovarati. (Bastiat je u pravu utoliko što se u Francuskoj uslijed njene svojevrstne socijalne strukture socijalizmom smatra i ponešto što je u Engleskoj politička ekonomija.)

Međutim, Carey, čija je polazna tačka američka emancipacija građanskog društva od države, završava s postulatom mješanja države, kako čist razvitak građanskih odnosa ne bi bio ometan utjecajem izvana (kao što se to faktično i dogodilo u Americi). On je protekcionista, dok je Bastiat pristalica slobodne trgovine.

Harmonija ekonomskih zakona pojavljuje se u cijelom svijetu kao disharmonija i Careya frapiraju počeci te disharmonije čak i u Sjedinjenim Državama. Odakle taj čudan fenomen? Carey ga objašnjava razornim utjecajem Engleske, njenim nastojanjem za industrijskim monopolom na svjetskom tržištu. Prvobitno su engleski odnosi bili unutrašnje poremećeni pogrešnim teorijama njenih ekonomista. Sada Engleska kao dominirajuća snaga na svjetskom tržištu remeti prema vani harmoniju ekonomskih odnosa u svim zemljama svijeta. Ta disharmonija je zbiljska, a ne samo zasnovana na subjektivnom shvaćanju ekonomista. Ono što je Rusija politički za Urquharta, to je Engleska ekonomski za Careya. Harmonija ekonomskih odnosa zasniva se prema Careyu na harmoničnoj koooperaciji grada i sela, industrije i poljoprivrede. Tu osnovnu harmoniju, koju je Engleska razbila u svojoj vlastitoj zemlji, ona svojom konkurencijom razara svuda na svjetskom tržištu i tako je destruktivan element opće harmonije. Zaštitu protiv toga mogu pružiti samo zaštitne carine — nasilno, nacionalno zatvaranje protiv destruktivne snage engleske vekile industrije. Posljednje pribježište za »harmonies économiques¹ stoga je država, koja je prvobitno bila žigosana kao jedini narušitelj tih harmonija.

S jedne strane, Carey ovdje ponovo izražava određeni nacionalni razvitak Sjedinjenih Država, njihovu suprotnost prema Engleskoj i njihovu konkurenciju s njom. On to čini u naivnom obliku, predlažući Sjedinjenim Državama da razore industrijalizam koji propagira Engleska tako da ga kod sebe samih pomoću zaštitnih carina brže razviju. Bez obzira na tu naivnost, harmonija građanskih odnosa završava kod Careya

¹ ekonomske harmonije

s najpotpunijom disharmonijom tih odnosa tamo gdje nastupaju na najveličanstvenijem terenu, na svjetskom tržištu i u najveličanstvenijem razvitku, kao odnosi nacija koje proizvode. Svi odnosi koji mu unutar određenih zemalja kao i u apstraktnom obliku općih odnosa građanskog društva izgledaju harmonični (koncentracija kapitala, podjela rada, najamni rad itd.) izgledaju mu disharmonični tamo gdje se javljaju u svom najrazvijenijem obliku — u svom obliku svjetskog tržišta — kao unutrašnji odnosi koji stvaraju englesko gospodarstvo na svjetskom tržištu i koji su, kao destruktivno djelovanje, posljedica tog gospodarstva.

Harmonično je ako unutar neke zemlje patrijarhalna proizvodnja ustupa mjesto industrijskoj proizvodnji i ako se proces rastvaranja koji prati razvoj shvaća samo s njegove pozitivne strane. Ali postaje disharmonično ako engleska velika industrija rastvara patrijarhalne ili malograđanske ili druge oblike tuđe nacionalne proizvodnje koji se nalaze na nižim stupnjevima. U konkurenciji kapitala unutar jedne zemlje i u rastvarajućem djelovanju te koncentracije on vidi samo pozitivnu stranu. Ali monopol koncentriranog engleskog kapitala i njegovo rastvarajuće djelovanje na manje nacionalne kapitale drugih naroda je disharmonično. Carey nije shvatio da su te disharmonije na svjetskom tržištu samo posljednji adekvatni izrazi disharmonija koje su se u ekonomskim kategorijama fiksirale kao apstraktni odnosi ili u najmanjem opsegu imaju lokalnu egzistenciju.

Nikakvo čudo što on, s druge strane, zaboravlja pozitivni sadržaj tih procesa rastvaranja (jedinu stranu koju on primjećuje u ekonomskim kategorijama u njihovom apstraktnom obliku ili u realnim odnosima unutar određenih zemalja, odakle su oni apstrahirali) u njihovoj punoj pojavi na svjetskom tržištu. Zato on, kad se suoči s ekonomskim odnosima u njihovoj istinitosti, tj. u njihovoj univerzalnoj realnosti, prelazi od svog načelnog optimizma u denuncirajući i razdraženi pesimizam. Ta protivrječnost i čini originalnost njegovih dijela i daje im njihovo značenje. On je Amerikanac kako u svojoj tvrdnji o harmoniji u građanskom društvu, tako i u tvrdnji o disharmoniji tih istih odnosa u njihovom svjetskotržišnom obliku.

Kod Bastiata nema ničega od svega toga. Harmonija tih odnosa za njega je onostranost koja počinje upravo tamo gdje prestaju francuske granice, onostranost koja egzistira u Engleskoj i Americi. To je samo zamišljeni, idealni oblik nefrancuskih englesko-američkih odnosa, a ne zbiljski, s kakvim se on susreće na svom vlastitom tlu. Dok, dakle, kod njega harmonija nipošto ne potječe iz obilja živog promatranja, već je naprotiv *plitak*, našepuren proizvod mršavog i nategnutog, protivurječnog razmišljanja, jedini je moment realnosti kod njega zahtjev da se francuska država odrekne svojih ekonomskih granica.

Carey vidi protivurječnosti ekonomskih odnosa čim se oni na svjetskom tržištu pojave kao *engleski* odnosi. Bastiat, koji harmoniju samo uobražava, počinje vidjeti njenu realizaciju samo tamo gdje Francuska prestaje i gdje svi nacionalno razdvojeni sastavni dijelovi građanskog

društva, oslobođeni od vrhovnog nadzora države, uzajamno konkuriraju. Ali sama ta njegova posljednja harmonija — koja je ujedno i pretpostavka svih njegovih ranijih, zamišljenih harmonija — opet je puki postulat, koji treba da se realizira pomoću zakonodavstva o slobodnoj trgovini.

Ako, dakle, Carey, posve nezavisno od naučne vrijednosti njegovih istraživanja, ima bar tu zaslugu da u apstraktnom obliku izražava velike američke odnose, i to u suprotnosti prema starom svijetu, to bi kod Bastiata jedino realna pozadina bila sićušnost francuskih odnosa, čije duge uši svuda proviruju iz njegovih harmonija. Međutim, ta je zasluga suvišna, jer su odnosi jedne tako stare zemlje dovoljno poznati, a najmanje im je potrebno da postanu poznati takvim negativnim zaobilaznim putem. Carey je zato u ekonomskoj nauci bogat tako reći bonafide-istraživanjima kao što su ona o kreditu, renti itd. Bastiat se bavi samo dopadljivim parafrazama istraživanja koja završavaju u kontrastu; *hypocrisie du contentement*.¹

Careyeva općenitost je jenkijevska univerzalnost. Francuska i Kina njemu su podjednako bliske. To je uvijek čovjek koji stanuje na Tihom oceanu i na Atlantiku. Bastiatova općenitost znači previdanje svih zemalja. Kao pravi Jenki Carey prima sa svih strana masovan materijal koji mu pruža stari svijet, ne zato da bi upoznao imanentnu dušu tog materijala i tako mu priznao pravo na vlastiti život, nego da bi ga za svoje svrhe, za svoje stavove, apstrahirane sa svog jenkijevskog stanovišta, obradio kao mrtve dokaze, kao ravnodušan materijal. Otud njegovo tumaranje, po svim zemljama, masovna i nekritična statistika, kataloška načitanost. Bastiat, naprotiv, daje fantastičnu priču, daje svoju apstrakciju sad u obliku rezoniranja, a sad u obliku pretpostavljenih događaja koji se, međutim, nikad i nigdje nisu dogodili, kao što teolog raspravlja o grijehu sad kao o zakonu ljudskog bića, a sad kao o priči o prvom grijehu.

Obojica su, dakle, podjednako nehistorična i antihistorična. Ali nepovijesni moment kod Careya je sadašnji povijesni princip Sjeverne Amerike, dok je nepovijesni element kod Bastiata samo reminiscencija francuskog manira uopćavanja iz 18. vijeka. Carey je, dakle, bezobličan i rasplinit, Bastiat afektiran i formalno-logičan. Najviše što daje Bastiat jesu banalnosti izražene paradoksalno, izbrušene en facettes². Carey započinje s nekoliko općih teza iznijetih unaprijed u obliku teorema. Za njima slijedi bezobličan materijal, zbornik kao dokaz — pri čemu sadržaj njegovih teza ostaje potpuno neobrađen. Kod Bastiata, ako se apstrahira od nekoliko lokalnih primjera ili od fantastično prepariranih engleskih normalnih pojava, jedini se materijal sastoji samo u općim tezama ekonomista.

Careyeva je glavna suprotnost Ricardo, ukratko moderni engleski ekonomisti; Bastiatova — francuski socijalisti.

¹ licemjerstvo samozadovoljstva — ² poput dijamanta

O NAJAMNINAMA^[55]

Ovo su glavne postavke Bastiata: Svi ljudi teže za stalnošću u primanjima, *fixed revenue*.¹ [Pravi francuski primjer: 1) Svaki čovjek želi da postane činovnik ili da svog sina namjesti kao činovnika. (p. 371)].

Najamnina je stalan oblik nagrade za rad (p. 376) i stoga jako usavršen oblik udruživanja u čijem prvobitnom obliku prevladava element »slučajnosti«, jer su tu »svi članovi udruženja« izvrgnuti »svim rizicima poduzeća«.

[»Ako kapital uzima na sebe rizik, nagrada za rad fiksira se pod imenom *najmnine*. Ako je rad spreman da primi na sebe sve dobre i loše posljedice, onda se nagrada kapitala odvaja i fiksira se pod imenom *kamate*.« (382)] (Vidi o tom pitanju dalje p. 382, 383)

Međutim, dok prvobitno u položaju radnika prevladava element slučajnosti, stabilnost u sistemu najamnog rada još nije dovoljno osigurana. To je

»međustupanj između nesigurnosti i stabilnosti«.

Ovaj posljednji stupanj postiže se

»štednjom u danima rada, kako bi se imalo čime zadovoljiti potrebe u danima starosti i bolesti.« (p. 388)

Posljednji stupanj razvija se pomoću »društva za uzajamnu pomoć« (1. c.), a u krajnjoj liniji putem »radničkog penzionog fonda.«^[56] (p. 393). (Kao što je pošao od potrebe da postane činovnik, tako sad čovjek završava sa zadovoljstvom da prima penziju.)

Ad 1. Pretpostavimo da je tačno sve što Bastiat kaže o stalnosti najamnina. Tada time što je najamnina podvedena među »stalne dohotke« još ne bismo upoznali *pravi karakter* najmnine, njenu karakterističnu određenost. Jedan njen aspekt — koji joj je zajednički s drugim izvorima prihoda — time bi bio naglašen. Ništa više! To bi svakako već bilo nešto za advokata koji hoće da brani prednosti najamnog rada. To ne bi bilo još ništa za ekonomista koji hoće da shvati svojevrstnost tog odnosa u njegovom cijelom opsegu. Fiksirati neko jednostavno određenje nekog odnosa, nekog ekonomskog oblika, držati mu panegirike nasuprot obrnutom određenju, ta obična praksa advokata i apologeta odlikuje i mudrijaša Bastiata.

Dakle, umjesto »najmnina« moramo reći »stalnost prihoda«. Zar stalnost prihoda nije nešto dobro? Ne voli li svatko da može računati na nešto sigurno? Napose svaki malograđanski, malodušni Francuz?

¹ stalnim dohotkom

l'homme toujours besogneux¹? Na isti način branili su kmetstvo, možda čak i s većim pravom.

Moglo bi se tvrditi i obratno, i doista se tvrdilo. Uzmimo da je najamnina jednaka nestalnosti, tj. napredovanju preko jedne određene tačke. Tko ne voli da napreduje umjesto da stoji na mjestu? Da li je, dakle, loš odnos koji daje šanse za građanski *progressus in infinitum*? Sam Bastiat, naravno, na jednom drugom mjestu dokazuje da su najamnine nestalnost. Kako bi drukčije nego zahvaljujući nestalnosti i zahvaljujući kolebanjima radnik dobio mogućnost da prestane raditi, da postane kapitalist, kako to hoće Bastiat?

Dakle, najamni rad je dobar, jer je stalnost; on je dobar, jer je nestalnost; on je dobar, jer nije ni jedno ni drugo, ali je isto tako i jedno i drugo. Koji odnos nije dobar, ako se svede na jedno jednostrano određenje i ovo se promatra kao pozicija, a ne kao negacija? Na takvoj apstrakciji počiva sve kontradiktorno reflektirajuće brbljanje, sva apologetika, sva filistarska sofistika.

Poslije ove opće uvodne napomene prelazimo na Bastiatovu pravu konstrukciju.

Samo uz put još treba napomenuti da bi se njegov *métayer*² zemlje, momak koji u sebi ujedinjuje nesreću najamnog radnika sa smolom malog kapitaliste, možda doista osjetio sretan kad bi mu dali stalnu najamninu.

Proudhonova *histoire descriptive et philosophique*³ jedva da dostiže historiju njegovog protivnika Bastiata. Nasuprot prvobitnom obliku udruživanja, u kojem su svi članovi udruženja dijelili sve šanse slučaja kao viši i od obje strane dobrovoljno prihvaćen stupanj, slijedi onaj stupanj udruživanja u kojem je nagrada radnika fiksirana. Ovdje ne želimo obraćati pažnju na genijalnost, koja najprije na jednoj strani pretpostavlja kapitalista a na drugoj radnika, da bi tek poslije toga dala da se sporazumom između obojice zasnuje odnos između kapitala i najamnog rada.

Oblik udruženja u kojem je radnik izložen svim slučajnim šansama privređivanja (i u kojem su svi proizvođači podjednako izloženi tim šansama), a koji kao teza antitezi neposredno prethodi najamnini u kojoj naknada za rad dobija stalnost, postaje stabilna — stanje je, kako čujemo od Bastiata, u kojem ribolov, lov, pastirstvo sačinjavaju vladajuće oblike proizvodnje i društva. Najprije lutajući ribar, lovac, pastir — a zatim najamni radnik. Gdje i kada se odigrao taj *historijski* prijelaz iz poludivljeg stanja u moderno? Možda jedino u »Charivari«.⁴

U zbiljskoj historiji najamni rad proizlazi iz raspadanja ropstva i kmetstva — ili iz rasula zajedničkog vlasništva, kao kod orijentalnih i slavenskih naroda — i u njegovom adekvatnom epohalnom obliku koji

¹ čovjek uvijek potrebit — ² zakupnik — ³ deskriptivna i filozofska historija⁽⁵⁷⁾ — ⁴ »Le Charivari« (»Mačja muzika«) — francuske satiričke novine, izlazile u Parizu od 1832, u početku orijentirane građansko-republikanski, 1848. prešle na pozicije kontrarevolucije.

obuhvaća cijelo društveno postojanje rada, iz propasti cehovske privrede, staleža, naturalnog rada i naturalnog dohotka, iz industrije koja se razvija kao sporedna grana seoske radinosti, iz feudalne sitne poljoprivrede itd. U svim tim doista historijskim prijelazima najamni rad pojavljuje se kao raspadanje, kao uništenje odnosa u kojima je rad bio fiksiran u svakom pogledu, prema svom dohotku, prema svom sadržaju, prema svom smještaju, prema svom opsegu itd. *Dakle kao negacija stalnosti rada i nagrade za rad.* Direktan prijelaz od fetiša Afrikanca do »être suprême«¹ Voltairea ili od lovačkog pribora sjevernoameričkog divljaka do kapitala Engleske banke nije tako apsurdno nehistorijski kao prijelaz Bastiatovog ribara u najamnog radnika.

(Osim toga u svim tim fazama razvitka nema ni traga dobrovoljnim promjenama koje su proizišle iz uzajamnog sporazumjevanja.)

Toj historijskoj konstrukciji — kojom Bastiat obmanjuje sama sebe prikazujući svoju plitku apstrakciju u obliku zbiljskog događaja — dostojno odgovara sinteza u kojoj se engleske *friendly societies*² i štedionice javljaju kao posljednja riječ sistema najamnina i ukidanja svih društvenih antinomija.

Dakle, povijesno je nestalnost karakteristika najamnog rada; nešto suprotno Bastiatovoj konstrukciji. Ali kako je on uopće došao na to da konstruira stalnost kao određenje najamnog rada koje sve kompenzira? I kako je došao na to da najamni rad u tom određenju pokuša historijski prikazati kao viši oblik nagrade za rad u drugim oblicima društva i udruživanja?

Svi ekonomisti, kad govore o danom odnosu kapitala i najamnog rada, profita i najamnine i kad dokazuju radniku da on nema nikakva prava da sudjeluje u šansama dobiti, općenito kad hoće da ga umire zbog njegove podređene uloge u odnosu na kapitalista, ističu mu da on nasuprot kapitalistu posjeduje izvjesnu stalnost dohotka, više ili manje nezavisno od velikih rizika kapitala. Jednako kao što Don Quijote tješi Sancha Pansu da on doduše dobiva sve batine, ali zato ne mora biti hrabar. Tako jedno određenje koje ekonomisti pripisuju najamnog radu nasuprot profitu Bastiat pretvara u određenje najamnog rada nasuprot ranijim oblicima rada i kao napredak prema plaćanju rada u tim ranijim odnosima. Jednu banalnost koja ulazi u dani odnos i koja zavarava jednu stranu tog odnosa mireći je s drugom, g. Bastiat izvlači iz tog odnosa i čini je historijskim temeljem njegovog postanka.

U odnosu najamnine prema profitu, najamnog rada prema kapitalu, kažu ekonomisti, najamnini pripada prednost stalnosti.

Stalnost, kaže g. Bastiat, tj. jedna od strana u odnosu najmnine prema profitu, historijska je osnova postanka najamnog odnosa (ili ne pripada najmnini u suprotnosti prema profitu, već prema ranijim oblicima nagrade za rad), prema tome i osnova postanka profita, dakle cijelog odnosa.

¹ vrhovnog bića — ² kase uzajamne pomoći

Tako se u njegovim rukama banalna tvrdnja o jednoj strani odnosa između najamnine i profita pretvara u historijsku osnovu cijelog tog odnosa. To se događa zato što je on stalno obuzet mišlju o socijalizmu, koji mu se zatim svuda prisniva kao prvi oblik udruživanja. To je primjer kakav važan oblik u Bastiatovim rukama dobijaju apologetske banalnosti koje su sporedne u ekonomskim razmatranjima.

Da se vratimo ekonomistima. U čemu se sastoji ta stalnost najamnine? Da li je najamnina nepromjenljivo stalna? To bi potpuno protivurječilo zakonu potražnje i ponude, temelju određivanja najamnine. Kolebanja, porast i pad najamnine ne poriče nijedan ekonomist. Ili je možda najamnina nezavisna od kriza? Ili od strojeva, koji najamni rad čine suvišnim? Ili od podjele rada, koja ga premješta iz jedne grane u drugu? Sve bi to bilo heterodoksno tvrditi, a i ne tvrdi se.

Misli se, naprosto, da u određenom prosjeku najamnina ostvaruje približno prosječnu visinu, tj. Bastiatu toliko mrski minimum najamnine za cijelu klasu i da se održava neki prosječan kontinuitet rada, da se npr. najamnina može dalje isplaćivati čak i u slučajevima kad profit pada ili trenutno posve nestaje. Međutim, šta to znači ako ne to da radnička klasa (ako se pretpostavi da je najamni rad vladajući oblik rada, temelj proizvodnje) živi od najamnine, tako da je pojedini rad u prosjeku stalan u tome smislu što radi za najamninu? Drugim riječima, to je tautologija. Tamo gdje su kapital i najamni rad vladajući odnos proizvodnje postoji prosječni kontinuitet najamnog rada, a utoliko i stalnost najamnine za radnika. Gdje najamni rad postoji, tamo on postoji. I upravo to Bastiat smatra njegovim svojstvom koje sve kompenzira.

Da je nadalje društveno stanje u kojem je kapital razvijen, a društvena proizvodnja u cjelini redovitija, kontinuiranija i svestranija (kao što su i primanja za elemente zaposlene u njoj »stalnija«) nego tamo gdje se kapital, tj. proizvodnja još nije razvila do tog stupnja, to je druga tautologija, koja je dana s pojmom kapitala i proizvodnje koja na njemu počiva. Drugim riječima: tko poriče da opće postojanje najamnog rada pretpostavlja viši razvitak proizvodnih snaga nego na stupnjevima koji su prethodili najamnog rada? I kako bi socijalistima palo na pamet da postavljaju veće zahtjeve kad ne bi pretpostavljali taj viši razvitak društvenih proizvodnih snaga stvoren najamnim radom? Ovo posljednje jest, naprotiv, pretpostavka njihovih zahtjeva.

Bilješka. Prvi oblik u kojem najamnina nastupa općenito jest vojnička plaća, koja se pojavljuje nakon propasti narodnih vojski i građanskih milicija. Najprije je plaćaju samim građanima. Uskoro iza toga na njihovo mjesto dolaze plaćenici koji su prestali da budu građani.

2) (*Nemoguće je dalje slijediti ovu besmislicu. We, therefore, drop Mr. Bastiat.*)¹

¹ Zato dižemo ruke od g. Bastiata.

Indeks za sedam sveski^[58]

(Prvi dio)

Prva varijanta indeksa

I) VRIJEDNOST

I, 12, 13, 20, 21, *Ricardo* VI, 1. *Malthus* VI, 13, (I). *A. Smith* VI, 17, 18. Upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, sveska VI, 28 kraj i 29. *Steuart* (VII, 26), (ib.), (1. c.). (VII, 39. *Torrens*) (VII, 49). Jednostavni i kvalificirani rad.

II) NOVAC

Općenito. Prijelaz od vrijednosti na novac (I, 13, 14). Proizvod same razmjene (I, 14), (I, 14), I, 15, 17.

Tri određenja novca. VII, 35, 36 (Bailey).

1) *Novac kao mjera*

Nazivom papirnog novca u zlatu i srebru, bio on zakonski konvertibilan ili ne, rečeno je da on mora biti razmjenljiv za onu količinu zlata ili srebra koju predstavlja. Čim to više nije, on se obezvređuje sa ili bez zakonske konvertibilnosti. (*Sveska* I, p. 8, 9) Zlato i srebro kao računski novac ne izražavaju vrijednost, već samo alikvotne dijelove svoje vlastite materije. Njihov naslov nije naslov vrijednosti: oni čine svoje vlastite nazivnike. (1. c. p. 9) (Zato se nominalno ne mogu obezvrijediti.) Pad i porast vrijednosti zlata i srebra. (*Sveska* I, 10) (VII, 29, I) O denominaciji vrijednosti neposredno u radnom vremenu. (I, 11, 12; 18, 19)

Prevođenje u glavi robe u novac. Novac kao računski novac, kao sredstvo razmjene (I, 13). Računski novac (*Steuart*. VII, 26, 27) (*Gouge* VII, 27; VII, 30, 31; 32, 33, 34) Bailey (VII, 36). Müller (1. c.). *Economist* (VII, 38).

Asignati. (VII, 35) Računske libre u Francuskoj. (*Garnier*. 1. c.) Novac kao mjera ne treba stalnu vrijednost, nego samo količinu. (Bailey, VII, 36) *Urquhart*. VII, 55. Gray (VII, 57). *Fullarton*. VII, 61.

2) *Novac kao sredstvo razmjene ili jednostavni promet.* (I, 14, 15, 16; 17) Steuart. (VII, 26)

Moneta (engleski srebrni sitniš. I, 18). (Montanari. VII, 27) Promet i mjerilo. (VII, 29) Pomoćna moneta. (VII, 36, 37) (ib. 38) (Hodgskin. VII, 39)

Privilegija novca u prometu. (VII, 49)

Kružni promet za razliku od jednostavnog prometa novca. Primjer. (*Economist*. VII, 25) Općenito o tom. (VII, 29)

Vrijednost novca. J. St. Mill. VII, 56.

J. Millova teorija. VII, 57, 58. *Ricardo*. VII, 59.

Puki porast cijene nije dovoljan za potražnju sa dodatnim novcem. (VI, 59. Fullarton)

Protivurječnost između novca kao optičajnog sredstva i ekvivalenta. (VII, 61) Engleska odredba kad novac više nije punovažan. (1 c.) Količina novca u optičaju je određena. (VII, 61)

Odnos u kojem različiti metali u Engleskoj služe kao novac. (VII, 32; *Economist*)

N - R lakše nego R - N. (Corbet, VII, 52)

3) *Novac kao novac.* (Cf. I, 17, 21, 23) (VI, 28) Ekvivalent. (*Steuart*. VII, 25 dolje.) Bailey. VII, 35, 36. Gomilanje novca (VII, 38). Predstavka kortesa. (VII, 44) (VII, 46)¹

(Zlato i srebro kao posuđe. *Jacob* VII, 59.) ib. Fullarton (VII, 59, 60).

Novac za plaćanja itd. (Corbet. VII, 52)

Razlažuće djelovanje novca (*Free trade*,² VII, 59).

4) *Plemeniti metali kao nosioci novca.* *Montanari*. Fantaziranje o »pronalasku« novca. (VII, 27)

Bailey (VII, 36). Bakar, srebro, zlato. (*Buchanan*, VII, 37) *Newman* (VII, 47). *Galiani* (VII, 49). Obezvređenje bakra u Rimu. (VII, 35)

Obezvređenje različitih vrsta novca. *Morrison* VII, 55.

5) *Zakon prisvajanja, kako se pojavljuje u jednostavnom prometu*

6) *Prijelaz novca u kapital*

III) KAPITAL OPĆENITO

Prijelaz novca u kapital

1) *Proces proizvodnje kapitala*

a) *Razmjena kapitala s radnom sposobnošću*

b) *Apsolutni višak vrijednosti*

(*Ricardo*. VI, 12) (*Višak rada*. *Steuart*, VII, 25 i 26) (x)

c) *Relativni višak vrijednosti*

¹ *Novac kao ...* VII, 46) — sve precrtano pojedinačno. — ² Slobodna trgovina^[59]

- d) *Prvobitna akumulacija*
(Pretpostavke odnosa kapitala i najamnog rada)
 - c) *Preokretanje zakona prisvajanja*
(Ricardo VI, 1, 2) (VI, 37, 38)
- 2) *Prometni proces kapitala*

[Druga varijanta indeksa]

1) *Novac kao mjera*

S nazivom papirnog novca u nekom metalnom (uopće u bilo kom) standardu njegova konvertibilnost je ekonomski zakon, bila ona takva zakonski ili ne bila. Sporna pitanja o konvertibilnosti postaju tako samo čisto teorijska — *kako osigurati tu konvertibilnost, zakonsku ili ne itd.* (Sveska I, p. 8) Otud učenje o *idealnom* standardu, tj. odsustvo standarda kod konsekvantnih pristalica konvertibilnosti (p. 9 ib.) (p. 10).

Novac se ne može nominalno obezvrijediti ne zbog toga što samo on izražava autentičnu vrijednost, već zbog toga što on ne izražava nikakvu vrijednost, zbog toga što je njegova cijena, takozvana kovnička cijena, samo davanje imena za izvjesnu količinu njegove vlastite materije. (I, 9)¹

Radni novac. (I, 11, 12) (VII, 57)

Novac je razmjenska vrijednost roba koja postoji samostalno pored njih, a u koju se one moraju pretvoriti. (I, 13) U kvalitativno drugi element. Tako one postaju sumjerljive (I, 14) (I, 35)²

Razmjenska vrijednost robe u novcu određena je u njoj sadržanim radnim vremenom. (I, 25) (I, 35) (Kako se to stvarno događa. Ibid.)

Cijena (I, 35, 36). Kao mjera novac uvijek služi kao računski novac, a kao cijena roba se uvijek pretvara u novac samo idealno (I, 36). (Garnier, l.c.) To idealno pretvaranje nema nikakve veze sa zalihom novca (l. c.). (38, I. Hubbard.) Odnos cijena prema vrijednosti novca (I, 37).

Novac kao mjera i kao optičajno sredstvo različit. (Garnier, Storch I, 36; I, 37) (*Gouge*. Mjera u američkim kolonijama. VII, 27) Škotska (VII, 38). (VII, 55. Wilson⁽⁶⁰⁾) (Novac kod starih Nijemaca. Wirth ⁽⁶¹⁾)³

Za novac kao mjeru je njegova materijalna prisutnost irelevantna, ali u predstavi on služi kao materija (bitno u predstavi, a ne kao odre-

¹ Novac ne . . . (I, 9) — *precrtano valovitom linijom.* — ² Novac je . . . (I, 35) — *precrtano valovitom linijom.* — ³ Razmjenska . . . Wirth) — *precrtano valovitom linijom.*

denje izvan robe). (I, 41, 42; 43) (VII, 29 dolje; 30, 31 ibid.; 32, 33; 34; 35) *Asignati* (35). (*Idealna mjera*)

Idealni standard novca. (*Steuart*. VII, 26, 27) (VII, 38) *Urquhart* (VII, 55)¹

Dvostruki standard. (VII, 29; VII, 38; VII, 55)

Vrijednost novca kao *mjere* ne mora biti nepromjenljiva. (*Bailey*. VII, 35, 36)

Fiksiranje računskog novca (Müller, VII, 36; VII, 38)².

Obezvredenje standarda. (VII, 55. Morrison)

Uzroci porasta cijene šipki plemenitog metala iznad kovničke cijene. (Fullarton. VII, 55) (VII, 61) (*Macleod*. 1698. itd., svezak, 2 i dalje⁽⁶²⁾)

1) Idealno pretvaranje roba u novac. Tada je novac mjera. Razmjenska vrijednost roba izražava se kao cijena. Novac tako postaje računski novac. Radno vrijeme kao mjera između novca i robe. Kako se to vrši u stvarnosti.

2) Određena količina te određene materije; koja je stoga kao takva odlučujuća, ali samo kao predstavljena. Realna prisutnost kod tog procesa je irelevantna; isto tako i masa raspoloživog novca. Novac kao mjera može postojati nezavisno od novca kao zbiljskog sredstva za razmjenu.

3) Kao računski novac, novac dobija opću društvenu egzistenciju u monetnoj cijeni, umjesto sa stvarnom težinom računa se s njegovim imenom. To je monetna cijena. Novac se prividno ne može obezvrijediti. Obezvrijedenje. Podizanje vrijednosti.

4) Zakoni su vrlo jednostavni.

a) Ako vrijednost novca pada ili raste, onda novčana cijena roba naprotiv raste ili opada.

b) Podjela mora biti fiksirana, tj. određene količine [novca] moraju nositi uvijek isto ime. Ali promjena vrijednosti novca kao mjere je irelevantna. Njegova kovnička cijena ne izražava vrijednost, već samo količinu. To je *fiksirani standard*.

c) Mjera mora biti jedan metal. Ne može biti dvostruki standard.

5) Historijsko razmatranje o idealnom standardu. Radni novac itd.

2) Novac kao sredstvo razmjene

Sveska I, 14, 15, 16 (najprije idealno pretvaranje u novac; zatim stvarno). *Prijelaz iz novca kao mjere u novac kao sredstvo razmjene*.³

Transcendentalna moć novca. (I, 15) Slučajnost pretvorljivosti roba u novac (I, 15 dolje i 16). (Razdvajanje kupovanja i prodaje. I, 16; 16, 17) Razmjenska vrijednost je kvalitet koji je potpuno inherentan robama, a ujedno i izvan njih.⁴

¹ Za novac... VII, 55) — *prectano sa dvoje poprečne linije*. — ² Vrijednost... VII, 38) — *svaki redak prectan poprečno jedan ili dva puta*. — ³ (najprije... razmjene.) — *horizontalno prectano*. — ⁴ Razmjenska... njih — *prectano*.

Razdvajanje kupovine i prodaje (I, 39). (Moguća je masa prividnih transakcija, I, 40¹; trgovački stalež, l.c.; klica kriza, I, 39; I, 40²) Ap-solutna podjela rada je moguća (l. c.). (Uporedi 17, 18; I, 40) Novac treba da izvrši samo 1 razmjenu, a robe 2. (VII, 49) *Corbet* (VII, 52)³.

Cirkulacija novca i cirkulacija roba — obrnuta kretanja (I, 34; I, 37). Razlika. Novac ostaje u prometu (I, 40, 41). (I, 47; *marchandise*⁴ postaje denrée⁵, novac ne kao optičajno sredstvo⁶)

Rascjepkana priroda novčanog prometa (I, 34). (Razlika od bankovnog prometa ib.; VII, 25) Masa optičaja. U pravom prometu novac prestaje biti roba (ib.). *Optičaj novca*. On je optičajno sredstvo, sâm je u prometu (ib.). Roba i novac uzajamno se dovode u promet. Momenti koji se nalaze izvan prometa novca, a određuju ga (l. c.)⁷.

Promet kao totalno kretanje (I, 38). (Ovdje najprije jedan društveni proces kao društvena povezanost nasuprot individuima.⁸) Formalan karakter jednostavnog prometa (II, 16, 17). (VII, 29)

Robna masa i cijene. Robe kao cijene pretpostavka su prometu. Kao cijene nisu predstavljene kao novac samo u glavi pojedinca, nego i između razmjenjivača. Mi polazimo od toga da se razmjenjuju samo ekvivalenti. Ali određivanje cijena uvijek prethodi stvarnom prometnom procesu. (I, 34) (Masa optičajnog sredstva)⁹

Pretpostavke prometa: Prvo, fiksiranje cijena. Pretpostavlja se da robe imaju određenu cijenu. Drugo, cjelokupnost razmjena. (I, 34 dolje) Kao cijena, roba se pojavljuje kao *posebno postojanje* razmjenske vrijednosti pored novca kao njenog općeg adekvatnog postojanja. (I, 37) U stvari novac promeće samo sredstva vlasništva. (I, 37)¹⁰

Vrijednost novca. *Novac ostaje roba samo kao optičajno sredstvo*. VII, 56 (J. St. Mill). 57. l. c. *Sismondi*.¹¹

Masa optičajnog sredstva. (I, 37. dolje) Zavisi od visine cijena i od mase transakcija. Od brzine (*Galiani*, VII, 49) (38, I) Potrebna je određena količina za istovremena plaćanja, za akte razmjene (I, 38). Sužavanje i širenje prometa. (I, 46) *Steuart* itd. *Locke* itd. (VII, 26). (*W. Blake*, VII, 29) Teorija *Jamesa Milla*. (VII, 57, 58) Jedno mjesto o brzini. (*Galiani*, VII, 49) (VII, 61. *Fullarton*) *Ricardo*, VII, 59¹².

Novac je sredstvo da se i ono nepokretno stavi u promet. (*Bray*, *Free trade* itd. VII, 59)

Promet kao proces loše beskonačnosti. (Određenje njegova oblika.) (I, 39) Klica kriza. l. c.)

¹ Moguća... I, 40 — *prectano*. — ² klica... I, 40 — *prectano*. — ³ Money... VII, 52). — *prectano*. — ⁴ trgovačka roba — ⁵ potrošna roba — ⁶ Cirkulacija... sredstvo). — *prectano*. — ⁷ Rascjepkana... (l.c.). — *prectano*. — ⁸ (I, 38)... individuima.) — *prectano*. — ⁹ Masa... prometu.) — *prectano*. — ¹⁰ Pretpostavka... (I, 37). — *prectano*. — ¹¹ Vrijednost... *Sismondi* — *prectano*. — ¹² (I, 37 dolje)... *Ricardo*, VII, 59 — *prectano*.

Oblik prometa. R—N—R.

N—R—N. (I, 40)

R—N—R. Ovdje je novac puko sredstvo za razmjenu roba (I, 44). Kao takvo ravnodušan prema svojoj materiji (44, I). Novac postaje predstavnik samog sebe (1. c.). (Predstavlja u cjelini prometa veću masu zlata i srebra nego što je odista sadrži.) Razlika između novca kao realizacije cijena i novca kao opticajnog sredstva. (1. c.) Predstavlja cijene roba jedne prema drugoj.¹ Iz te protivurječnosti: posljedice falsificiranja novca, samo simboličnog novca. (I, 45, 46)² Je li novac roba ili nije? (1. c.) Je li produktivan ili nije? (1. c.) (*Ferrier*, A. Smith; 47) (*Solly*, I, 47. Trampa ili ne?) (Sredstvo za proizvodnju. I, 47)

Novac kao ono što realizira cijenu ili cijena postoji izvan robe; roba se možda ne postavlja kao cijena itd. (I, 39; 44; 45) U novcu kao opticajnom sredstvu [postoji] samo kao ono što je za otuđenje. Ne za potrošnju. (II, 4)³

Trošenje kovanog novca u prometu. VII, 64^[63], VII, 61⁴.

Moneta. (II, 3) (Novac postavljen u obliku opticajnog sredstva je moneta.) (Njegova upotrebna vrijednost sada se poklapa s njegovim određenjem oblika.) (*Storch*. VII, 50)

Promjena u opticajnom sredstvu. (Zlato, srebro, bakar. Pomoćni kovani novac.) (VII, 36, 37) (*Buchanan*, 37) Suvišak bakra (ib.). (*Economist*. VII, 52)

Određivanje vrijednosti opticajnog sredstva pukom količinom. (VII, 37; 38) (*Opdyke*. VII, 49) VIII. 61.

Novac kao novac

Novac kao opća roba. (I, 17)

Novac kao opredmećena veza društva. (I, 21) Društveni zalog. (Kod Aristotela garancija.) (I, 22)

Novac kao opća prostitucija. Razlaganje odnosâ. Opći odnos korisnosti. (I, 23; 24)

Upotreba zlata kao luksuznog artikla. (I, 26, vidi *Jacob*, svesku V, p. 14^[64]). U srednjem vijeku pretvaranje srebrnog i zlatnog posuda u novac i obrnuto.)

Jacob. Sveska IV ^[65] (p. 12, t. II; II, 5).

Novac neprolazna vrijednost uslijed negativnog odnošenja prema prometu. (VI, 28)

»Novac — adekvatni ekvivalent za sve što je otudivo«. *Steuart* VIII, t. I, 32.

Opća roba. *Bailey*. VII, 35.

Materijal opće robe ugovara. (*Bailey*. VII, 35. Promjena vrijednosti novca kao takvog je važna. VII, 36)

¹ R—N—R ovdje ... drugoj.) -- *prectano* — ² samo ... (I, 45, 46) — *prectano*. — ³ Novac ... (II, 4) — *prectano*. — ⁴ Trošenje ... VII, 61. — *prectano*.

Zgrtanje novca. VII, 38. Stvaranje blaga. I, 47. (II, 4; 5; 6)

Predstavka korteza VII, 44.

Razlažuće djelovanje novca. VII, 46. VII, 59.

Novac kao međunarodno sredstvo plaćanja. Fullarton itd. VII, 59, 60, 61.

Novac kao sredstvo plaćanja. VII, 52. VII, 50. (II, 7) N—R—N. (I, 40; 41; 47)

Novac kao jedinica mjere i opticajno sredstvo izlazi iz prometa.

Materijalni predstavnik bogatstva. (I, 41; 42)

Kao proizvod prometa. (I, 48)

Novac kao osamostaljena opća razmjenska vrijednost. I, 48, II, 1.

Novac kao predmet strasti za bogaćenjem. (II, 1, 2)

Individualizirana razmjenska vrijednost. II, 2-3.

Novac i zajednica. (I, 3)

Novac — suprotno moneti zbacuje sa sebe lokalni karakter. (II, 3) svjetska moneta (I. c.; II, 4).

Novac — negacija svog određenja kao opticajnog sredstva i mjere. (II, 4 i njihovog jedinstva I. c.)¹

Apokalipsa. (II, 7)

Teškoća shvaćanja novca u njegovom trećem određenju. (II, 8)

»S izuzetkom meksičkih dolara, u koje se uglavnom raspodjeljuje proizvod južnoameričkih rudnika srebra, ruskih imperijala, u kojima proizvod azijskih pokrajina povećava opću zalihu plemenitih metala, engleskih sovrina, koji nisu plaćali za kovanje, rijetki su slučajevi, osim ako je novac bio obezvrijeđen pomoću papirnog novca, da se kovani novac slao u inozemstvo za strana plaćanja.« (Tooke^[66])²

¹ Upotreba zlata... jedinstvo I. c.) — *precrtano redak po redak.* — ² Teškoća... (Tooke) — *precrtano.*

»Prilog kritici političke ekonomije«

Fragment prvobitnog teksta^[67]

(1858)

DRUGA GLAVA

Novac

2. Novac kao sredstvo razmjene

[Završni dio: Prijelaz od novca kao sredstvo razmjene na novac kao platežno sredstvo].

... dobija. Sva specifičnost veze između dva [učesnika razmjene] izbrisala se (ovdje se radi samo o razmjenskoj vrijednosti kao takvoj: o općem proizvodu društvenog prometa), a isto tako svi politički, patrijarhalni i ostali odnosi koji proizlaze iz specifičnosti te veze. Obojica se uzajamno odnose kao apstraktno društvene osobe, koje jedna nasuprot drugoj predstavljaju samo razmjensku vrijednost kao takvu. Novac je postao jedina *nexus rerum*¹ među njima, novac *sans phrase*.² Seljak ne istupa više prema posjedniku imanja kao seljak sa svojim seoskim proizvodima i svojim seoskim radom, već kao posjednik novca; jer neposredna upotrebna vrijednost putem prodaje je otuđena, posredstvom društvenog procesa poprimila je indiferentan oblik. A s druge strane posjednik imanja više se ne odnosi prema njemu kao prema nespretnom individuumu, koji proizvodi u posebnim životnim uslovima, već kao prema takvom čiji se proizvod, osamostaljena razmjenska vrijednost, opći ekvivalent, novac, ne razlikuje od proizvoda bilo koga drugoga. Tako nestaje idilični privid, koji je u ranijem obliku zaklanjao transakciju.

Apsolutnoj monarhiji, koja je već sama proizvod razvoja građanskog bogatstva, i to u mjeri koja je nepomirljiva sa starim feudalnim odnosima, potreban je, u skladu s jednoobraznom općom moći što je ona mora biti sposobna da vrši na svim tačkama periferije i kao materijalna poluga te moći — opći ekvivalent, bogatstvo u njegovom za akciju uvijek spremnom obliku, u kojem je on potpuno nezavisan od posebnih lokalnih, prirodnih, individualnih odnosa. Ona treba bogatstvo u obliku novca. Sistem radova i davanja u naturi daje u skladu s njihovim posebnim karakterom i njihovoj upotrebi karakter posebnosti. Samo novac može se neposredno pretvoriti u svaku posebnu upotrebnu vrijednost. Zbog toga apsolutna monarhija radi na pretvaranju novca u opće platežno sredstvo. To se može sprovesti samo prisilnim prometom, koji čini da proizvodi cir-

¹ veza stvari — ² bez okolišenja, bez ukrasa

kuliraju ispod svoje vrijednosti. Za nju je pretvaranje svih poreza u novčane poreze — životno pitanje. Dok se, dakle, na jednom ranijem stupnju pretvaranje svih davanja u novčana davanja pojavljuje kao niz zbacivanja ličnih odnosa zavisnosti, kao pobjeda građanskog društva, koje se gotovim novcem iskupljuje okova koji ga sputavaju — proces koji se s druge strane s romantičarskog gledišta javlja kao zamjena šareno obojenih *spona* čovječanstva grubim i bezdušnim novčanim odnosima — naprotiv u epohi apsolutne monarhije u usponu, čija se financijska mudrost sastoji u nasilnom pretvaranju roba u novac, sami građanski ekonomisti napadaju novac kao imaginarno bogatstvo kojem se nasilno žrtvuje prirodno bogatstvo. Zato, dok npr. Petty u novcu kao materiji za stvaranje blaga u stvari slavi samo opći djelotvorni nagon za bogaćenjem mladenačkog građanskog društva u Engleskoj, Boisquillebert pod Louisem XIV optužuje novac kao opće prokletstvo, zbog kojeg presušuje razvoj pravih proizvodnih izvora bogatstva i čije je svrgavanje s prijestolja jedina mogućnost da se svijetu roba, pravom bogatstvu i njegovom općem uživanju vrate njegova dobra stara prava. On još nije mogao shvatiti da je ista ta financijska magija, koja je ljude i robe bacila u alkemijsku retortu da bi pravila zlato, istovremeno pretvorila u paru sve odnose i iluzije koji kočje građanski način proizvodnje, da bi kao talog zadržala jednostavne novčane odnose, obične odnose razmjenske vrijednosti.

»U feudalno doba nije plaćanje u gotovu bila jedina . . . veza između čovjeka i čovjeka. Niži i viši odnosili su se jedan prema drugom ne samo kao kupac i prodavalac, . . . već svestrano, kao vojnik i kapetan, . . . kao lojalan podanik i gospodar itd. S konačnim trijumfom novca nastalo je drukčije vrijeme.« (Th. Carlyle, *Charitism*.¹ London 1840, p. 58)

Novac je »bezlično« vlasništvo. U njemu mogu da nosim kod sebe u džepu opću društvenu moć i opću društvenu povezanost, društvenu supstanciju. Novac daje društvenu moć kao stvar u ruke privatne osobe, koja kao takva tu moć vrši. Opća društvena povezanost, sama razmjena materije, pojavljuje se u njemu kao nešto potpuno vanjsko, što ne stoji ni u kakvom individualnom odnosu prema svom vlasniku i stoga omogućuje da se i moć koju on vrši pojavljuje kao nešto posve slučajno, njemu vanjsko.

Da dalje ne istrčavamo, jedno je jasno: kupovine na rok dobivaju s kreditnim sistemom izvanrednu proširenost. U istoj mjeri u kojoj se razvija kreditni sistem, dakle proizvodnja utemeljena na razmjenskoj vrijednosti, uloga koju novac igra kao platežno sredstvo dobivat će na opsegu prema ulozi koju on igra kao optičajno sredstvo, kao agent kupovine i prodaje. U zemljama s razvijenim modernim načinom proizvodnje, a stoga i s razvijenim kreditnim sistemom, novac u stvari figurira kao moneta gotovo isključivo u trgovini na malo i u sitnoj

¹ *Charitizam*

trgovini između proizvođača i potrošača, dok se on na području velikih trgovačkih transakcija pojavljuje gotovo isključivo u obliku *općeg platežnog sredstva*. Ukoliko se plaćanja izravnavaju, novac se pojavljuje kao privremeni oblik, kao samo idealna, zamišljena mjera veličina vrijednosti koje se razmjenjuju. Njegova fizička intervencija ograničava se na saldiranje relativno beznačajnih bilanci.*

Razvitak novca kao općeg platežnog sredstva ide pod ruku s razvitkom višeg, posredovanog, u sebi zaokruženog, već pod društvenu kontrolu stavljenog prometa, u kojem je ukinuta ona isključiva važnost što je novac posjeduje na osnovi jednostavnog metalnog prometa, npr. pri pravom stvaranju blaga. Međutim, ako se uslijed naglih potresa u kreditiranju prekinu u svom toku izravnavanja plaćanja, ako se prekine mehanizam plaćanja, tada se naglo traži novac kao zbiljsko opće platežno sredstvo i postavlja se zahtjev da bogatstvo u svom cijelom opsegu postoji dvojako, jednom kao roba, a drugi put kao novac, kako bi se pokrila ta dva načina egzistiranja. U takvim momentima krizâ novac se pojavljuje kao isključivo bogatstvo, koje se kao takvo ne manifestira, kao recimo u monetarnom sistemu, u pukom predstavljenom, već u aktivnom obezvređenju svega zbiljskog materijalnog bogatstva. Nasuprot svijetu robâ vrijednost postoji još samo u svom adekvatnom isključivom obliku kao novac.

Daljnje razvijanje tog momenta ne spada ovamo. Ali ovamo spada da se u momentima pravih novčanih kriza pojavljuje jedna protivurječ-

* »Da bi dokazao koliko malo«, kaže g. Slater (od tvrtke Morrison. Dillon et Co., . . . čije transakcije pripadaju među najveće u metropoli) »stvarnog novca . . . ulazi u poslovne operacije«, on daje analizu neprekidnog toka trgovačkih transakcija koje nadmašuju nekoliko miliona godišnje i koje se mogu smatrati lijepim primjerom općeg poslovanja u zemlji. Proporcije primitaka i izdataka u toku 1856. g. reducirane na 1 000 000 f. st. jesu ove:

Primici	Izdatci
U bankarskim vučenim mjenicama i u trgovačkim mjenicama plativim o roku 533 596	Mjenice plative o roku 302 674
U bankarskim čekovima itd. plativim na zahtjev 357 715	Čekovi na londonske bankare 663 672
U novčanicama provincija 9 627	Novčanice Engleske banke 22 743
Novčanice Engleske banke 68 554	Zlato 9 427
Zlato 28 089	Srebro i bakar 1 484
Srebro i bakar 1 486	
Poštanske uputnice 933	
1 000 000	1 000 000

p. LXXI Report from the Select Committee on the Bank acts etc. 1. july 1858. [Izještaj užeg odbora za zakone o bankama itd. od 1. jula 1858]

nost imanentna razvitku novca kao općeg platežnog sredstva. U takvim krizama ne traži se novac kao mjera, jer je njegovo tjelesno postojanje kao takvo irelevantno; ni kao moneta, jer on u plaćanjima ne figurira kao moneta; nego se on traži kao osamostaljena razmjenska vrijednost, stvarno¹ postojeći opći ekvivalent, ovaploćenje apstraktnog bogatstva, ukratko sasvim u onom obliku u kojem je on predmet pravog stvaranja blaga, kao novac. Njegov razvitak kao općeg platežnog sredstva krije u sebi protivurječnost da je razmjenska vrijednost primila oblike nezavisne od njenog načina postojanja kao novca, a da je, s druge strane, njen način postojanja kao novca postavljen upravo kao definitivan i jedino adekvatan.

Novac kao platežno sredstvo može se uslijed izravnjanja plaćanja, njihovog kompenziranja kao pozitivnih i negativnih veličina, pojavljivati kao samo idealan oblik roba, kao što je to slučaj s njim kao mjerom i kao što on funkcionira pri fiksiranju cijena. Do sukoba dolazi stoga što on, suprotno dogovoru, općoj pretpostavci moderne trgovine, naglo, kad god se poremeti mehanizam tih izravnjanja i kreditni sistem na kojem on djelomično počiva, treba da bude prisutan i predočen u svom realnom obliku.

Zakon po kojem je masa novca u opticaju određena ukupnom cijenom roba u opticaju sada je dopunjen: ukupnom cijenom plaćanja koja dospijevaju u danom razdoblju i njihovom ekonomičnošću.

Vidjeli smo da promjena u vrijednosti zlata i srebra ne utječe na njihovu funkciju kao mjere vrijednosti, kao računskog novca. Ta promjena vrijednosti međutim postaje odlučujuće važna za novac u njegovoj funkciji platežnog sredstva. Ono što treba platiti jest određena količina zlata i srebra, u kojoj je u vrijeme zaključivanja ugovora bila opredmećena određena vrijednost, tj. određeno radno vrijeme. Ali zlato i srebro kao i sve druge robe mijenjaju svoju veličinu vrijednosti prema radnom vremenu koje je potrebno za njihovu proizvodnju, padaju ili rastu onako kako ono pada ili raste. Moguće je, dakle, kako realizacija prodaje od strane kupca dolazi vremenski kasnije nego otuđivanje² prodanih roba, da iste količine zlata ili srebra sadrže različitu, veću ili manju vrijednost nego u doba zaključivanja ugovora. Svoj specifični kvalitet da kao novac budu uvijek ostvaren i ostvarljiv opći ekvivalent, da budu uvijek razmjenjivi za sve robe proporcionalno njihovoj vlastitoj vrijednosti, zlato i srebro dobijaju nezavisno od promjene svoje veličine vrijednosti. Ali ova je potencijalno podvrgnuta istim fluktuacijama kao i vrijednost svake druge robe. Da li će se, dakle, plaćanje izvršiti u stvarnom ekvivalentu, tj. u prvobitno pretpostavljenoj veličini vrijednosti, to zavisi od toga da li je vrijeme rada koje je potrebno za proizvodnju dane količine zlata ili srebra ostalo isto ili nije. Priroda novca kako je inkarniran u nekoj posebnoj robi ovdje dolazi u sukob s njegovom funkcijom kao osamostaljene razmjenske vrijednosti.

¹ dinglich — ² die Veräusserung

Poznata je npr. velika revolucija koju je u 16. i 17. vijeku izazvao pad vrijednosti plemenitih metala u svim ekonomskim odnosima kao i slična, samo manjih razmjera, u starorimskoj republici uslijed porasta vrijednosti bakra u kojem su bili ugovoreni dugovi plebejaca u vremenu između pojave prvog srebrnog novca i početka drugog punskog rata. Prikaz utjecaja porasta ili pada vrijednosti plemenitih metala, materije novca, na ekonomske odnose pretpostavlja analizu samih tih odnosa, na ovom se mjestu dakle još ne može dati.

Samo po sebi je jasno da padanje vrijednosti plemenitih metala, tj. novca, uvijek pogoduje onima koji plaćaju na račun onog kojem se plaća; porast njihove vrijednosti [djeluje] obrnuto.

Potpuno postvarenje¹, ospoljenje² društvene razmjene materije na osnovi razmjenskih vrijednosti pokazuje se upadljivo u zavisnosti svih društvenih odnosa od troškova proizvodnje metalnih tvorevina prirode, koje su kao oruđa proizvodnje, kao agenti u proizvodnji bogatstva bez ikakvog značaja.

3) *Novac kao međunarodno sredstvo plaćanja i kupovanja, kao svjetska moneta*

Novac je *opća roba* već i zato što je on opći oblik koji idealno ili realno poprima svaka posebna roba.

Kao blago i kao opće platežno sredstvo novac postaje opće sredstvo razmjene na svjetskom tržištu; opća roba ne samo po pojmu već i po načinu postojanja. Poseban nacionalni oblik koji on dobija u svojoj funkciji kao moneta odbačen je u njegovom postojanju kao novca. Kao takav novac je kozmopolitski.* Kako se zahvaljujući posredovanju zlata i srebra kao upotrebne vrijednosti potrebe za bogaćenjem, apstraktnog, od posebnih potreba nezavisnog bogatstva, društvena razmjena materije može vršiti i u slučaju kad samo jedan narod ima neposrednu potrebu za upotrebnim vrijednostima drugih, to zlato i srebro postaju izvanredno djelotvorni činioци u stvaranju svjetskog tržišta, u proširenju društvene razmjene materije preko svih lokalnih, vjerskih, političkih i rasnih razlika. Već kod starih naroda stvaranje blaga od strane države važi kao rezervni fond uglavnom za međunarodna plaćanja, kao uvijek spreman ekvivalent u slučajevima nerodica i izvor pomoćnog novca u ratu. (Ksenofont⁽⁶⁹⁾) Velika uloga koju američko srebro igra kao veza između Amerike [i drugih zemalja] putujući kao roba iz Amerike u Evropu, da bi se odatle kao sredstvo razmjene izvezlo u Aziju, a napose u Indiju i tamo se staložilo većim

* Taj kozmopolitski karakter novca upao je u oči već starim narodima. »Iz koje je on zemlje, kojeg je roda? On je bogat.«⁽¹⁰⁸⁾

¹ Versachlichung — ² Äußerlichwerdung

dijelom u obliku blaga, činjenica je s čijim promatranjem je otpočela naučna borba oko monetarnog sistema, koja je dovela do borbe između istočnoindijskog društva i postojeće zabrane izvoza novca u Engleskoj (vidi *Misselden*).

Kako zlato i srebro u tom međunarodnom saobraćaju služe kao puko sredstvo razmjene, oni u stvari vrše funkciju monete, ali monete koja se oslobodila svog žiga i oni se, bez obzira da li postoje u obliku monete ili u obliku šipki procjenjuju samo prema svojoj metalnoj težini, oni ne samo da predstavljaju vrijednost, već to istovremeno i jesu. Ali da zlato i srebro u tom određenju *svjetske monete* nipošto nužno ne opisuju kružno kretanje kao u određenju prave monete, već da mogu nastaviti da se međusobno odnose jednostrano, tako da jedna strana ostaje kupac a druga prodavalac — to je također jedno od zapažanja koja su se nametnula već u dječjim godinama građanskog društva. Otud izvanredno važna uloga što je otkriće novih zemalja koje proizvode zlato i srebro igra u historiji razvitka svjetskog tržišta, kako u širinu tako i u dubinu; jer upotrebna vrijednost koju one proizvode odmah postaje opća roba, a s druge strane ona ira s mogućnošću, zbog svoje apstraktne prirode, odmah nameće i nužnost prometa zasnovanog na razmjenskoj vrijednosti.

Kao što unutar danog nacionalnog kruga građanskog društva s razvitkom odnosa proizvodnje uopće napreduje razvitak novca kao platežnog sredstva, tako se razvija i novac u svom određenju međunarodnog sredstva plaćanja. Ali kako u onom užem tako i u ovom općenitijem krugu značenje novca upadljivo se ispoljava tek u vremenima poremećaja mehanizma izravnjanja plaćanja. Razvitak novca u tom određenju toliko je porastao od 1825. godine — porast naravno ide u korak s proširenjem i intenzivnošću međunarodnog prometa — da najznačajniji ekonomisti prethodne epohe, kao npr. Ricardo, još nisu imali ni pojma o opsegu u kojem gotov novac kao međunarodno sredstvo plaćanja može biti potreban jednoj zemlji kao što je npr. Engleska. Dok za razmjensku vrijednost u obliku bilo koje druge robe pretpostavku čini posebna potreba za onom posebnom upotrebnom vrijednosti u kojoj je razmjenska vrijednost inkarnirana, za zlato i srebro kao apstraktno bogatstvo takvih ograničenja nema. Poput onog plemenitog čovjeka o kojem sanjari pjesnik^[70] zlato (odnosno srebro) plaća s onim što jest, a ne s onim što čini. Mogućnost funkcioniranja kao kupovnog sredstva i platežnog sredstva u njemu je prirodno uvijek latentno sačuvana. Kao mirujuće, sigurno postojanje općeg ekvivalenta, u kojem je on blago, ono nije ni u jednoj zemlji ograničeno potrebom za njim kao optičajnim sredstvom, opsegom u kojem je ono potrebno kao optičajno sredstvo, uopće nikakvom potrebom za njegovom neposrednom upotrebom. Sama njegova apstraktna i čisto društvena upotrebna vrijednost, koju ono crpi iz svoje funkcije kao optičajnog sredstva, pojavljuje se opet kao posebna strana njegove upotrebe kao *općeg ekvivalenta*, materije apstraktnog bogatstva uopće. Iz njegove posebne upotrebne vrijednosti kao

metala i zato kao sirovine za manufakturu — proizlazi cjelokupnost različitih funkcija koje on unutar društvene izmjene materije može vršiti naizmjenice ili u čijem vršenju on sam dobija različit oblik kao moneta, šipka itd., kao cijeli niz upotrebni vrijednosti, koje se sve svode na različite oblike u kojima zlato i srebro kao apstraktno i zato adekvatno postojanje razmjenske vrijednosti kao takve istupaju nasuprot svom postojanju u posebnoj robi.

Mi ovdje treba da razmotrimo novac samo u njegovim apstraktnim određenjima oblika. Zakoni koji reguliraju raspodjelu plemenitih metala na svjetskom tržištu pretpostavljaju ekonomske odnose u njihovom najkonkretnijem obliku, na koje ćemo doći tek kasnije. To vrijedi i za sav promet novca, koji on ostvaruje kao kapital, a ne kao opća roba ili opći ekvivalent.

Na svjetskom tržištu novac je uvijek *realizirana vrijednost*. On je veličina vrijednosti u svojoj neposrednoj materijalnosti, kao težina plemenitog metala. Njegova upotrebna vrijednost kao monete poklapa se s njegovom upotrebom kao pukog opticajnog sredstva i zato se može zamijeniti pukim simbolom. Kao svjetska moneta on se u stvari demone-tizira. Spoljašnjost i osamostaljenje društvene povezanosti u novcu nasuprot individuima u njihovim individualnim odnosima ispoljava se u zlato i srebru kao *svjetskoj moneti* (kao moneta novac još ima nacionalni karakter). I prvi vijesnici političke ekonomije u Italiji slave upravo taj lijepi pronalazak, koji omogućuje opću izmjenu materije u društvu, a da njegovi članovi pojedinačno ne dolaze u dodir. Kao moneta novac ima nacionalan, lokalni karakter. Da bi kao zlato i srebro poslužilo kao međunarodno sredstvo razmjene, on se mora pretopiti, a ako postoji u obliku monete taj oblik je irelevantan i moneta se potpuno svodi na svoju težinu. U najrazvijenijem međunarodnom sistemu razmjene zlato i srebro pojavljuju se ponovo u sasvim istom obliku u kojem su igrali ulogu već u prvobitnoj trampi. Zlato i srebro kao sredstvo razmjene, kao i razmjena sama, prvobitno se javljaju ne u uskom krugu društvene zajednice, već tamo gdje ona prestaje, na njejoj granici, na malobrojnim tačkama njenog kontakta s tuđim zajednicama. Tako se oni pokazuju kao roba kao takva, univerzalna roba, koja na svim mjestima zadržava svoj karakter bogatstva. Prema tom određenju oblika oni podjednako važe na svim mjestima. Tako su oni *materijalni predstavnik općeg bogatstva*. Zato u merkantilnom sistemu zlato i srebro vrijede kao mjera moći raznih zajednica.

«Čim dragocjeni metali postanu predmet trgovine, univerzalni ekvivalent za sve, oni postaju također mjera moći među narodima. Otud merkantilni sistem.»
(Stewart)

Određenje novca da služi kao *međunarodno sredstvo razmjene* i platežno sredstvo nije u stvari novo određenje koje bi se dodavalo određenju da je on novac uopće, opći ekvivalent — i zato kako blago, tako i platežno sredstvo. U određenju općeg ekvivalenta sadrži se i

pojmovno određenje novca kao opće robe, iako se novac kao takva roba realizira tek kao svjetska moneta. Zlato i srebro (kao što je već spomenuto) pojavljuju se uopće kao novac tek kao međunarodno sredstvo plaćanja i razmjene i od tog njihovog pojavljivanja apstrahira se njihov pojam kao opće robe. Nacionalno, političko ograničenje koje novac formalno dobija općenito kao mjera (utvrđivanjem jedinice mjere i podjelom te jedinice) i koje se u moneti može proširiti i na sadržaj utoliko što znaci vrijednosti koje izdaje država zamjenjuju stvarni metal, historijski su kasniji nego oblik u kojem se novac pojavljuje kao opća roba, kao svjetska moneta. Ali zašto? Zato što se novac ovdje uopće javlja u svom konkretnom obliku kao novac.

Funkcije su novca da bude mjera i da bude opticajno sredstvo i u ispunjavanju tih funkcija on tek uslijed njihovog kasnijeg osamostaljenja poprima posebne oblike egzistencije. Uzmimo prvo *monetu*. Ona prvobitno nije ništa drugo do određeni težinski dio zlata; žig pridolazi kao garancija, kao indeks težine, dakle još ne mijenja ništa; žig koji je uobličene tj. naznaka vrijednosti — osamostaljuje znak, njegov je simbol — putem mehanizma prometa postaje umjesto oblika supstancija; tu počinje intervencija države, jer takav znak mora garantirati osamostaljena moć društva, država. Ali u stvari novac u prometu djeluje kao novac, kao zlato i srebro; da bude moneta — to je samo funkcija novca. U toj funkciji novac se odvaja i može se sublimirati u čist znak vrijednosti, koji kao takav treba zakonsko i zakonski iznudiivo priznanje.

Uzmimo drugo, *mjeru*. Mjerne jedinice novca i njihovi pododjelci prvobitno su u stvari samo njegovi težinski dijelovi kao metala; kao novac on ima istu mjernu jedinicu kakvu ima i kao težina. Samo time što se u kovanim komadima metala, koji odgovaraju toj težinskoj podjeli, nominalna vrijednost odvaja od realne vrijednosti, odvaja se razmjeravanje zlata i srebra kao zlata i srebra od njihovog razmjeravanja kao novca; i tako određeni težinski dijelovi metala ukoliko služe kao mjera vrijednosti dobijaju za tu funkciju vlastita imena.

U svjetskoj trgovini zlato i srebro ocjenjuju se samo po njihovoj težini — bez obzira na njihov žig; tj. apstrahira se od njih kao moneta. U međunarodnoj trgovini oni se pojavljuju sasvim u obliku ili bezobličnosti u kojoj se pojavljuju prvobitno, a kad služe kao sredstvo razmjene, oni služe kao što je to prvobitno bilo i u unutrašnjem prometu, uvijek ujedno kao protuvrijednost, realizirana cijena, zbiljski ekvivalent. Gdje oni tako služe kao moneta, kao puko sredstvo razmjene, oni ujedno služe i kao punovažni predstavnici vrijednosti. Ali njihove su druge funkcije one iste u kojima oni uopće služe kao novac, u obliku blaga (bilo da se ono shvaća kao prema materiji osigurana zaliha životnih sredstava za budućnost ili kao bogatstvo uopće) ili kao opće platežno sredstvo koje je nezavisno od neposrednih potreba razmjenjivača i zadovoljava samo njihove opće potrebe ili i njihovo odsustvo potreba. Kao mirujućí adekvatni ekvivalent, koji može biti izuzet iz prometa,

jer nije predmet određene potrebe, novac je zaliha, uopće osiguranje životnih sredstava za budućnost: to je oblik u kojem onaj koji nema potreba posjeduje bogatstvo, tj. oblik u kojem se posjeduje izobilje, dio bogatstva koji neposredno nije potreban kao upotrebna vrijednost itd. On je isto tako osiguranje budućih potreba, kao i oblik bogatstva koji nadilazi potrebitost.

U stvari, dakle, oblik novca kao međunarodnog sredstva za razmjenu i plaćanje nije nikakav *poseban* oblik novca, nego samo jedna njegova primjena kao novca; to su njegove funkcije u kojima on najupadljivije funkcionira u svom jednostavnom i ujedno konkretnom obliku kao novac, kao jedinstvo mjere i optičajnog sredstva a ujedno ni jedno ni drugo. To je njegov najprvobitniji oblik. On se javlja kao *poseban* oblik samo naporedo s *partikularizacijom* koju on može da dobio u takozvanom unutrašnjem prometu kao mjera i moneta.

U tom svojstvu zlato i srebro igraju važnu ulogu u stvaranju svjetskog tržišta. Tako promet američkog srebra od zapada prema istoku, metalna veza između Amerike i Evrope na jednoj, a između Amerike i Azije, Evrope i Azije na drugoj strani od početka moderne epohe . . . Kao svjetska moneta novac je u biti ravnodušan prema svom obliku kao optičajnom sredstvu, dok je njegov materijal sve. On se ne javlja za razmjenu suviška, već kao saldiranje suviška u ukupnom procesu međunarodne razmjene. Oblik se ovdje neposredno poklapa s njegovom funkcijom da bude *roba*, kao na svakom mjestu pristupačna roba, *univerzalna roba*.

Svejedno je da li novac tako cirkulira kao kovana moneta ili ne. Meksički dolari, ruski imperijali samo su oblik proizvoda južnoameričkih i ruskih rudnika. Isto tako služi i engleski sovrin, jer ne plaća kovničku taksu. (*Tooke*)^[71]

Kako se odnose zlato i srebro prema svojim neposrednim proizvođačima u onim zemljama u kojima su oni neposredan proizvod, određenoje nekog posebnog načina rada? U njihovim rukama zlato i srebro se proizvode neposredno kao roba, tj. kao upotrebna vrijednost koja nema upotrebne vrijednosti za svog proizvođača, nego takvom postaje za njega tek putem svog otuđenja¹, tako da se baca u promet. U ruci proizvođača zlato i srebro mogu biti samo kao blago, jer oni nisu proizvod prometa, nisu povučeni iz njega, nego naprotiv još nisu stupili u promet. Oni tek treba da se neposredno, u odnosu prema radnom vremenu sadržanom u njemu, razmijene za druge robe, pored kojih oni međutim postoje kao *posebna* roba. Ali s druge strane, kako oni ujedno važe kao produkt općeg rada, njegova personifikacija, što oni kao neposredan proizvod nisu, to oni svog proizvođača stavljaju u privilegirani položaj da on odmah nastupa kao kupac, a ne kao prodavalac. Da bi imao zlato i srebro kao novac, on ih mora otuditi kao neposredan

¹ Entäußrung

proizvod, ali u isti mah njemu ne treba posredovanje koje je potrebno proizvođaču svake druge robe. On je sam prodavalac u obliku kupca.

Zabluda da se novac kao opće bogatstvo koje kao takvo zadovoljava sve potrebe može neposredno izvući za uši iz zemlje ili koritâ rijeka pokazuje se naivno npr. u slijedećoj anegdoti:

«Godine 760. siromašni ljudi izišli su masovno da ispiraju zlato iz riječnog pijeska južno od Praga i 3 čovjeka mogla su da za jedan dan izvade marku (pola funte) zlata; uslijedila je tolika navala na ‚iskapanja‘ da je iduće godine zemlju posjetila glad.» (*Abhandlung von dem Alterthume des böhmischen Bergwerks,¹ von M. G. Körner, Schneeberg, 1758⁽⁷²⁾*)

Novac doznačen kao zlato [ili srebro] može se svuda prekovati u optičajno sredstvo u obliku [zlata ili] srebra.

«Novac ima svojstvo da se uvijek može razmijeniti za ono što mjeri.» (*Bosanquet*)

«Novac može uvijek kupiti druge robe, dok druge robe ne mogu uvijek kupiti zlato.» «Uvijek mora postojati znatan iznos dragocjenih metala upotrebljivih i upotrebljivanih kao najpogodniji način za izravnanje međunarodnih bilanci.» (*Tooke*)

U 16. vijeku, u dječjem periodu građanskog društva, zlato i srebro privlačili su isključivu pažnju država i rađajuće se političke ekonomije uglavnom kao međunarodni novac. Specifična uloga koju zlato i srebro igraju u međunarodnom saobraćaju ponovo je postala potpuno jasna i ponovo su je priznali ekonomisti poslije velikih odliva zlata i kriza od 1825, 1839, 1847, 1857. Ovdje su zlato i srebro apsolutno, isključivo međunarodno sredstvo plaćanja, kao za sebe bivstvujuća vrijednost, opći ekvivalent. Vrijednost se mora doznačiti u plemenitom metalu, ne može se doznačiti ni u jednom drugom obliku robe.

«Može se računati . . . da će zlato i srebro po svom dolasku ostvariti gotovo tačnu svotu koja je bila tražena . . .» «Zlato i srebro posjeduju za takve prilike beskonačnu prednost pred svim drugim vrstama robe zbog okolnosti što su univerzalno u upotrebi kao *novac*.»

(Fullarton ovdje, dakle, vidi da se vrijednost prenosi u zlato i srebro kao novcu, a ne u robama; da je to njihova specifična funkcija kao *novca*; pa stoga on nema pravo kad kaže da se oni prenose kao *kapital* i tako već tu unosi irelevantne odnose. Kapital se može prenositi i u obliku riže itd., pređe itd.)

«Obično se plaćanje dugova, bilo vanjskih bilo domaćih ne ugovara u čajju, kavi, šećeru ili indigu, već u *moneti*; i zato će novčana doznaka bilo u moneti koja je navedena u ugovoru ili u šipkama koje se mogu odmah pretvoriti u tu monetu u kovnici ili na tržištu zemlje u koju se šalje, uvijek pošiljaocu omogućiti najsigurnije, najneposrednije i najtačnije sredstvo da izvrši svoj cilj ne riskirajući razočarenje

¹ *Rasprava o prošlosti češkog rudarstva*

zbog odsustva potražnje ili fluktuacije cijena. (125, 126. Fullarton 1. c.) »Svaki drugi artikal« (kod kojeg se radi o posebnoj upotrebnj vrijednosti i koji nije novac) »može po količini ili po vrsti biti iznad obične potražnje zemlje u koju se šalje.« (Tooke Th., *An Enquiry into the Currency Principle*¹ etc. ed. London 1844, p. 10)

Protivljenje ekonomista da priznaju novac u ovom odredjenju ostatak je stare polemike protiv monetarnog sistema.

Novac kao opće međunarodno kupovno i platežno sredstvo nije njegovo novo određenje. Prije je to samo on isti u univerzalnosti pojave koja odgovara općenitosti njegovog pojma; njegov najadekvatniji način egzistencije, u kojem on doista djeluje kao univerzalna roba.

Prema različitim funkcijama koje novac vrši isti komad novca može mijenjati svoje mjesto. On može danas biti moneta, a sutra, ne mijenjajući svoj spoljašnji oblik postojanja, novac tj. mirujući ekvivalent. Time se zlato i srebro kao konkretna egzistencija novca bitno razlikuje od znaka vrijednosti kojim se mogu zamijeniti u unutrašnjem prometu: zlatan i srebrn kovani novac mogu se pretopiti u šipke i tako dobiti svoj indiferentan oblik prema svom lokalnom svojstvu kao moneti i kad se kao moneta pretvore u novac poslužiti samo kao težina metala. Tako oni mogu postati sirovina za luksuzne predmete ili se gomilati kao blago ili putovati u inozemstvo kao međunarodno platežno sredstvo, gdje su ponovo sposobni da se pretvore u oblik nacionalne monete, svake nacionalne monete. Oni zadržavaju svoju vrijednost u svakom od tih oblika.

Kod znaka vrijednosti to se ne događa. On je znak samo tamo gdje kao takav vrijedi, a kao takav vrijedi samo tamo gdje iza njega stoji državna vlast. On je zato vezan za promet i ne može se vratiti u onaj indiferentan oblik u kojem je sam uvijek vrijednost, te se može ili prekovati u bilo koji nacionalni novac ili ravnodušno prema njemu služiti u svom neposrednom načinu postojanja kao sredstvo razmjene i materijal za stvaranje blaga ili najzad pretvoriti se u robu. Novac nije vezan ni za jedan od tih oblika, nego prima svaki od njih već prema tome da li to uslovljava potreba ili tendencija prometnog procesa. On postoji, prije svega, ukoliko se kao posebna roba ne preraduje u luksuzne predmete, u odnosu na promet, ali ne samo unutrašnji već i svjetski promet, međutim, ujedno uvijek i u samostalnom obliku odupirući se apsorpiranju od strane prometa. Moneta izolirana kao takva, tj. kao puki znak vrijednosti, postoji samo zahvaljujući prometu i u prometu. Čak kad se taj znak vrijednosti gomila, može se gomilati samo kao moneta, jer njegova moć prestaje na granicama zemlje. Osim onih oblika stvaranja blaga koji proizlaze iz samog procesa prometa i zapravo su samo njegove tačke mirovanja (naime kao zaliha monete namijenjena prometu ili kao rezerva za plaćanja koja treba vršiti u samoj domaćoj moneti), ovdje ne može biti ni govora o stvaranju blaga uopće,

¹ *Istraživanje o principu novčanog opticaja...*

dakle, o pravom stvaranju blaga, jer moneti kao znaku vrijednosti nedostaje bitan element stvaranja blaga, da bude bogatstvo koje je nezavisno od određene društvene povezanosti, jer je izvan svoje društvene funkcije neposredno postojanje same vrijednosti a ne samo simbolična vrijednost. Stoga zakoni koji uslovljavaju znak vrijednosti, da bi on bio takav znak, ne uslovljavaju metalan novac, jer on nije vezan za funkciju monete.

Nadalje je jasno da je stvaranje blaga, tj. povlačenje novca iz prometa i njegovo skupljanje na određenim tačkama raznoliko: povremeno gomilanje koje proizlazi iz puke činjenice razdvajanja kupovine i prodaje, tj. iz neposrednog mehanizma samog jednostavnog prometa; njegovo gomilanje koje proizlazi iz funkcije novca kao platežnog sredstva; najzad pravo stvaranje blaga, koje hoće da zadrži i sačuva novac kao apstraktno bogatstvo ili bar samo kao suvišak postojećeg bogatstva iznad neposredne potrebe i kao garanciju budućnosti ili kao sredstvo otežanja nedobrovoljnih zastoja u prometu. Ovi posljednji oblici u kojima se osamostaljenje, adekvatno postojanje prometne vrijednosti promatra još samo u njenom neposrednom stvarnom¹ obliku kao zlato, nestaju sve više u građanskom društvu. Naprotiv, sve snažnije se razvijaju moderni oblici stvaranja blaga, koji proizlaze iz mehanizma samog prometa i predstavljaju uslov za ispunjenje njegovih funkcija; oni međutim dobijaju različite oblike koje treba razmotriti kod bankarstva.

Međutim, na osnovi jednostavnog metalnog prometa pokazuje se da različita određenja u kojima funkcioniše novac ili da proces prometa, društvene izmjene stvari, taloži gotovinsko zlato i srebro u toliko različitih oblika kao mirujuće blago, da se međutim, premda dio novca koji postoji kao takvo blago stalno mijenja svoje elemente, i premda se na cijeloj površini društva stalno zbiva smjenjivanje raznih dijelova novca koji vrše ovu ili onu funkciju (prelaze iz blagâ u promet, nacionalni ili internacionalni, ili se iz prometa apsorbiraju u rezervoarima blaga ili se pretvaraju u luksuzne artikle), funkcija novca kao optičajnog sredstva nikad se ne ograničava uslijed tih taloženja. Izvoz ili uvoz novca naizmjenice prazni ili puni te različite rezervoare, kao što to čini i porast ili pad ukupnih cijena u unutrašnjem prometu, a da masa koja je potrebna za sam promet ne raste uslijed preobilja zlata i srebra iznad svoje mjere niti ispod nje pada. Ono što nije potrebno kao optičajno sredstvo izbacuje se kao blago; kao što se blago, čim postane potrebno, apsorбира u prometu. Zato se kod narodâ s čisto metalnim prometom stvaranje blaga i pokazuje u različitim oblicima od pojedinca do države, koja čuva svoje državno blago. U građanskom društvu taj se proces svodi na potrebe ukupnog procesa proizvodnje i uzima druge oblike. Kao poseban posao koji je potreban uslijed podjele rada u ukupnom procesu proizvodnje tu se javlja ono što se u naivnijim sta-

¹ dinglichen

njima obavlja djelomice kao posao svih privatnika, a djelomice kao posao države. Ipak osnova ostaje uvijek ista; novac u različitim razvijenim funkcijama, pa čak i u čisto iluzornoj, funkcionira neprestano.

Ovo razmatranje čisto metalnog prometa tim je važnije što sve spekulacije ekonomista o višim posredovanijim oblicima prometa zavise od promatranja jednostavnog metalnog prometa. Razumije se 1) da se ako govorimo o povećanju ili smanjenju zlata i srebra uvijek pretpostavlja da *vrijednost* ostaje ista, tj. da se radno vrijeme koje iziskuje njihovu proizvodnju nije promijenilo. Pad ili porast njihove veličine vrijednosti uslijed pada ili porasta radnog vremena koje je potrebno za njihovu proizvodnju ne pruža baš nikakvu specifičnost koja bi ih razlikovala od drugih roba, ma koliko to štetilo njihovoj funkciji kao platežnog sredstva. 2) Motivi koji, osim pada i porasta cijena i nužnosti da se robe kupuju od onih kojima nije potrebna proturoba (kao u vremenima gladi, ratnih subsidija), otvaraju blagajne i ponovo ih pune, dakle djelovanje kamatne stope ne može se razmatrati ovdje, gdje se novac razmatra još samo kao novac, a ne kao oblik kapitala.

Prema tome, masa zlata i srebra koja se nalazi u jednoj zemlji mora biti i bit će na osnovu jednostavnog metalnog prometa i opće trgovine koja počiva na gotovom novcu uvijek veća nego masa zlata i srebra koji cirkuliraju kao moneta, iako će se odnos između one porcije novca koja funkcionira kao novac i one koja funkcionira kao moneta mijenjati po količini, i isti komad novca može naizmjenice vršiti jednu ili drugu funkciju, isto tako kao što će se dijelovi koji služe nacionalnom i internacionalnom prometu mijenjati po količini i zamjenjivati se po kvalitetu. Ali masa zlata i srebra predstavlja stalan rezervoar, kako odvodni tako i dovodni kanal (ovo posljednje, naravno, zahvaljujući tome što je i ono prvo) ovih prometnih strujanja.

* * *

Kao razmjenska vrijednost svaka je roba, ma kako nedjeljiva bila njezina upotrebna vrijednost, kao npr. upotrebna vrijednost neke kuće, djeljiva po volji. U svojoj cijeni roba postaje kao takva djeljiva razmjenska vrijednost: tj. kao vrijednost procijenjena u novcu. Ona se stoga može po volji otuđivati za novac, komad po komad. Premda nepokretna i nedjeljiva, roba se tako može bacati u promet na rate, zahvaljujući pravu vlasništva na njene dijelove. Novac tako vrši razlažuće djelovanje na nepokretno, nedjeljivo vlasništvo.

»Novac je sredstvo da se imovina razreže na bezbroj fragmenata i putem razmjene utroši komad po komad.« (Bray)

Bez novca imali bismo masu nerazmjenjivih, neotuđivih predmeta, jer oni tek putem novca dobijaju egzistenciju nezavisnu od prirode svoje upotrebne vrijednosti i od njenih odnosa.

»Kad su se nepokretni i nepromjenljivi predmeti pojavili kao stvari pokretne i izrađene za razmjenu, u upotrebu je kao pravilo i mjera (*square*) ušao novac, i tako su te stvari procijenjene i dobile vrijednost.« (*Free trade*. London. 1622)
 »Uvođenje novca koji kupuje sve stvari . . . donosi nužnost legalnog otuđenja« (naime feudalnih imanja). (124, *John Dalrymple, An Essay towards a general history of feudal property in Great Britain*, 4. ed.¹ London 1759)

U stvari sva određenja u kojima se novac javlja kao mjerilo vrijednosti, optičajno sredstvo i novac kao takav izražavaju samo različite odnose u kojima individui učestvuju u ukupnoj proizvodnji ili se prema svojoj vlastitoj proizvodnji odnose kao prema društvenoj. Ali ti međusobni odnosi individua pojavljuju se kao *društveni odnosi* stvari.

»Kortezi su 1593. podnijeli Filipu II slijedeću predstavku: »Valladolidski kortezi iz 1548. god. zamolili su Vaše veličanstvo da više ne dopusti uvoz u kraljevinu svijeća, stakla, bižuterije, noževa i drugih sličnih stvari koje su dolazile izvana, da bi se ti artikli tako nepotrebni za ljudski život razmijenili za zlato, kao da su Španjolci Indijanci.« — (*Sempéré*.)

»Svi sakrivaju i zakopavaju svoj novac u velikoj tajnosti i vrlo duboko, ali naročito nevjernici« (nemuslimani) koji su gotovo isključivo gospodari trgovine i novca, a slijepo vjeruju da će im zlato i srebro koje sakrivaju za života poslužiti poslije smrti.« (p. 312 - 314, François Bernier, tome I, *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol*² etc. Paris 1830). (Na dvoru Aurangzeba.)

»Ovi jednu volju imaju, i silu i vlast svoju daju zvijeri . . . I nitko ne može ni kupovati ni prodavati osim onoga tko ima žig ili ime zvijeri ili broj njenog imena.« (Otkrivenje. *Vulgata*³)

»Velik i konačan efekt trgovine nije bogatstvo općenito, već prvenstveno izobilje srebra i zlata . . ., koji nisu prolazni ni tako nestalni kao druge robe, već bogatstvo u svako doba i na svakom mjestu.«

(Njihova neprolaznost ne sastoji se, dakle, samo u neprolaznosti njihovog materijala, već u tome što oni uvijek ostaju *bogatstvo*, tj. uvijek ostaju u određenju oblika razmjenske vrijednosti.

»Izobilje vina, žita, živadi, mesa itd. jest bogatstvo, ali bogatstvo *hic et nunc*⁴ (zavisno od njihove posebne upotrebne vrijednosti). »Zato su proizvodnja takvih roba i vršenje takve trgovine koja neki kraj snabdijeva zlatom i srebrom probitačniji od svega ostalog.« (Petty, *Political Arithmetic*,⁴ London 1699, p. 178, 179)

»Jedino zlato i srebro nisu *prolazni*« (nikad ne prestaju da budu razmjenska vrijednost), »već se u svako doba i na svim mjestima cijene kao *bogatstvo*«: sve drugo je bogatstvo samo *pro hic et nunc*.⁵ (1. c. p. 196)

»Bogatstvo svakog naroda sastoji se uglavnom u njegovom učešću u vanjskoj trgovini sa svjetskim tržištem (cijelim trgovačkim svijetom), a ne u unutrašnjoj

¹ *Ogled o općoj historiji feudalnog vlasništva u Velikoj Britaniji, 4. izdanje*
 — ² svezak I. *Putopisi koji sadrže opis država Velikog Mogula . . .* — ³ ovdje i sada — ⁴ *Politička aritmetika* — ⁵ ovdje i sada

trgovini hranom, pićem i odjećom, koji donose malo zlata i srebra, malo *universalnog bogatstva* (universal wealth).« (p. 242)

Kao što su zlato i srebro po sebi opće bogatstvo, tako se i njihovo posjedovanje javlja kao proizvod svjetskog prometa, samo ograničenog neposrednim prirodno-etičkim odnosima.

Moglo bi iznenaditi da Petty, koji zemlju naziva majkom, a rad ocem bogatstva,^[74] naučava podjelu rada i općenito na drzovito genijalan način ima svuda pred očima proces proizvodnje a ne pojedini proizvod, ovdje ipak izgleda sasvim ogrezao u jeziku i u načinu predstavljanja monetarnog sistema. Ali ne smije se zaboraviti da su prema njegovoj pretpostavci, kao i prema građanskoj pretpostavci uopće, zlato i srebro samo adekvatni oblik protuvrijednosti, koja se uvijek može prisvojiti samo otuđenjem¹ robâ, dakle *radom*. Baviti se proizvodnjom radi proizvodnje, tj. razvijati proizvodne snage bogatstva bez obzira na granice neposredne nužde ili potrošnje izražava se kod Pettyja tako da proizvoditi i razmjenjivati treba ne radi prolaznih uživanja u koja se rastvaraju sve robe, već radi zlata i srebra. Petty ovdje u isti mah izražava i podbada energičan, bezobziran, univerzalan nagon za bogaćenjem engleskog naroda u 17. vijeku.

Najprije izopačivanje novca: od sredstva on postaje svrha i degradira druge robe:

»Prirodna materija trgovine je roba (merchandise)... Umjetna materija trgovine je novac... Iako on po prirodi i vremenu dolazi poslije robe, on je ipak kako je sad u upotrebi (u svojoj sadašnjoj primjeni), postao voda (šef).«

»Tako *Misselden*, londonski trgovac, u svom djelu *Free Trade or the Means to make Trade flourish*,² London 1622. (p. 7) On upoređuje promjenu ranga između novca i robe sa sudbinom dva sina starog Jakova, koji je svoju desnu ruku položio na mladeg, a lijevu na starijeg sina.^[75] (l.c.)

Suprotnost između novca kao blaga i robâ, čija razmjenska vrijednost nestaje u njihovom ispunjavanju svrhe kao upotrebnih vrijednosti:

»Opći daleki uzrok našeg nedostatka novca je veliko pretjerivanje ove kraljevine u potrošnji roba stranih zemalja, koje nam pribavljaju samo *commodities*³ za *discommodities*,⁴ lišavajući nas isto toliko mnogo blaga (*treasure*), koje bi se inače bilo uvezlo umjesto tih igračka (*toys*)... Mi kod nas trošimo previše vina iz Španije, Francuske, Rajne, Levanta, previše suhog grožđa iz Španije, korinskog grožđa sa Levanta, batista« (vrsta finog platna) »i kembrika« (druge vrste finog platna) »iz Heinaulta i Nizozemske, svilene robe iz Italije, šećera i duhana iz Zapadne Indije, začina iz Istočne Indije; sve to za nas nije apsolutna potreba, a ipak se kupuje

¹ die Entäußerung — ² Slobodna trgovina ili sredstvo da trgovina procvjeta — ³ robe (udobnosti) — ⁴ neudobnosti (beskorisne stvari)

za čvrst novac . . . Već je stari Katon rekao: »Otac porodice treba da prodaje, a ne da kupuje«. (1. c. p. 11 - 13)

»Čim više raste zaliha u robama, tim više opada zaliha u obliku *blaga* (*in treasure*).« (p. 23)

O nepovratnom prometu na svjetskom tržištu, napose u trgovini s Azijom:

»Novac se smanjuje uslijed trgovine s nekršćanskim zemljama, s Turskom, Perzijom i Istočnom Indijom. To trgovanje vodi se većinom s gotovim novcem, ali na drukčiji način nego trgovanje kršćanskih zemalja između sebe. Jer iako se trgovina unutar kršćanstva vrši s gotovim novcem, novac neprekidno ostaje u granicama kršćanstva. Tu je u stvari strujanje i protustrujanje, plima i osjeka novca u trgovini vođenoj unutar kršćanstva: jer često je novac obiljniji u jednom dijelu, a oskudniji u drugom, već prema tome da li u nekoj zemlji vlada oskudica, a u drugoj izobilje: novac dolazi i odlazi i kovitla se u kršćanskom krugu, ali uvijek ostaje u tome okviru. Ali novac kojim se trguje izvan kršćanskog kruga i ide u gore navedene zemlje neprestano se izdaje (*issued*) i ne vraća se nikad natrag.« (1. c. 19, 20)

Na sličan način kao Misselden jadikuje najstariji njemački nacionalni ekonomist dr Martin Luther:

»Ne može se negirati da je kupovanje i prodavanje potrebna stvar, bez koje se ne može biti i koja se kršćanski može upotrijebiti, naročito kad je riječ o predmetima koji služe za nuždu i na čast. Jer tako su i patrijarsi prodavali i kupovali stoku, vunu, žito, maslac, mlijeko i druga dobra. To su božji darovi, koje on daje iz zemlje i dijeli među ljude. Ali *inozemna uvozna trgovina*, koja iz Kalkute i Indije i sličnog donosi robu kao što su skupocjena svila, zlatni predmeti i začini što služe samo sjaju a ne nikakvoj koristi, te zemlji i ljudima isisava novac, ne bi se smjela dopustiti kad bismo imali vladu i kneza. Ali o tome sada ne želim da pišem, jer mislim da će ta trgovina najzad, kad više ne budemo imali novca, sama od sebe morati da prestane, kao i kićenje i žderanje: jer nikakvo pisanje ni podučavanje neće pomoći dok nas ne prisili nužda i siromaštvo.

Bog je nas Nijemce kaznio tako da naše zlato i srebro moramo slati u tuđe zemlje, da moramo sav svijet obogatiti, a sami ostati prosjaci. Engleska bi svakako imala manje zlata, kad bi joj Njemačka ostavila njeno sukno; i portugalski kralj također bi imao manje kad bismo mu ostavili njegove začine. Izračunaš li koliko novca bez potrebe i razloga samo sajam u Frankfurtu izveze iz njemačke zemlje, začudit ćeš se kako je još i jedan filir ostao u njemačkim zemljama. Frankfurt je srebrna i zlatna rupa kroz koju iz njemačke zemlje oteče sve što samo izvire i raste, što se kod nas kuje i iskiva: da je ta rupa zatvorena sad se ne bi čulo kukanje da su svuda samo dugovi i da nema novca, da su sva sela i gradovi opterećeni kamatama i opljačkani od zeleniša. Ali neka stvari idu kako idu: mi Nijemci moramo ostati Nijemci; mi ne odustajemo, ako ne moramo.« (*Bücher vom Kaufhandel und Wucher*,¹ 1524)

¹ *Knjige o trgovini i lihu*(1761)

Boisguillebert, koji zauzima sasvim isti značajan položaj u francuskoj ekonomiji kao Petty u engleskoj, jedan od najstrastvenijih protivnika monetarnog sistema, napada novac u onim različitim oblicima u kojima se on javlja kao *isključiva vrijednost* nasuprot drugim robama, kao *platežno sredstvo* (kod njega naročito u porezima) i kao *blago*. (Specifično postojanje vrijednosti u novcu pojavljuje se kao relativna bezvrijednost, degradacija drugih roba.)

Sva citirana djela Boisguilleberta navode se po izdanju njegovih sabranih djela koje je izdao *Eugène Daire: Economistes financiers du 18-ième siècle, I vol.*¹, Paris 1843.

»Kako zlato i srebro nisu niti su ikad bili bogatstvo sami po sebi, oni vrijede samo relativno, i ukoliko mogu da pribave stvari potrebne za život, kojima oni služe samo kao zalog i procjena, svejedno je da li ih ima više ili manje, samo ako mogu da proizvedu iste efekte.« (Ch. VII. *Première partie. Le Détail de la France*², 1697)

»Količina novca ne zadire u nacionalno bogatstvo »samo ako ga ima dovoljno da održi ugovorene cijene za robu potrebnu za život«. (I. c. partie II, ch. XVIII, p. 209)

(Boisguillebert, dakle, ovdje izriče zakon da je masa opticajnog sredstva određena cijenama, a ne obrnuto.)

Da je novac puki oblik same robe pokazuje se u trgovini na veliko, gdje se razmjena vrši bez intervencije novca iza kako su »robe procijenjene«; »novac je samo sredstvo i put dok su robe korisne za život svrha i cilj«. (I. c. p. 210) Novac treba da bude samo opticajno sredstvo, treba da bude »uvijek mobilan«; on nikad ne treba da postane *nepokretno dobro*: On treba da bude »u neprestanom kretanju, što je moguće samo ukoliko je pokretan...«; ali čim on postane nepokretan... sve je izgubljeno.« (I. c. partie II, ch. XIX, p. 213)

U suprotnosti s finansijskom politikom, za koju je *novac* jedini cilj; Boisguillebert kaže:

»Financijska nauka samo je produbljena spoznaja interesa poljoprivrede i trgovine.« (p. 241, I. c. partie III, ch. VIII)

Boisguillebert u stvari gleda samo na materijalni sadržaj bogatstva, na uživanje, na upotrebnu vrijednost:

»istinsko bogatstvo [predstavlja]... potpuno uživanje ne samo životnih potreba već i svega suvišnoga i svega što može pružiti zadovoljstvo osjetljivosti.« (p. 403. *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*³)

»Od tih metala« (zlata i srebra) napravljen je... idol »i zanemarujući svrhu i namjeru radi kojih su oni bili uvedeni u trgovinu, tj. da tamo služe kao jamstvo u razmjeni i uzajamnim isporukama... gotovo su ih oslobodili te službe da bi ih pretvorili u božanstva, kojima je žrtvovano i žrtvuje se sve više dragocjenih do-

¹ *Financijski ekonomisti 18-og vijeka*, I sveska — ² VII glava. Prvi dio. Trgovina na malo u Francuskoj — ³ *Rasprava o prirodi bogatstva, novca i poreza*.

bara i potreba, čak i *ljudi*, nego što ih je slijepo staro doba ikada žrtvovalo svojim lažnim bogovima, koji su tako dugo sačinjavali sav kult i svu vjeru najvećeg dijela naroda. (l. c. p. 395) »Bijeda naroda dolazi samo otud što su onog koji je bio rob načinili gospodarem ili bolje rečeno tiranom.« (l. c.) Mora se prekinuti s tom »uzurpacijom« i ponovo uspostaviti prirodno stanje stvari. (l. c.) S apstraktnom strašću za bogaćenjem »ekvivalentnosti u kojoj on (novac) treba da bude sa svim ostalim robama da bi u svakom trenutku bio spreman da izvrši razmjenu, odmah je zadan težak udarac.« (p. 309) »Evo dakle roba trgovine koji je postao njen gospodar . . . Ta pogodnost koju pokazuje novac da posluži svim zločinima uvećava njegovu plaću proporcionalno tome kako pokvarenost osvaja srca; i sigurno je da bi gotovo sva nedjela bila prognana iz zemlje kad bi se to isto moglo uraditi s tim kobnim metalom.« (p. 399)

Obezvredjenje roba kako bi se one pretvorile u novac (kako bi se prodale ispod njihove vrijednosti) uzrok je svake bijede. (Vidi ch. V. l. c.) I u tom smislu on kaže:

»Novac . . . je postao krvnik svih stvari.« (p. 413. l. c.)

On upoređuje financijske vještine za pravljenje novca s

»kazanom u kojem se isparila strahovita količina dobara i roba da bi se dobio taj kobni ekstrakt.« (p. 419)

Obezvredjenjem plemenitih metala »sama potrošna roba bit će uspostavljena u svojoj pravoj vrijednosti« (p. 422. l. c.), »novac objavljuje rat . . . cijelom ljudskom rodu.« (p. 417. l. c.) (Isto tako *Plinius, Historia Naturalis*, liber XXXIII, caput III, sectio 14¹) Naprotiv:

Novac kao svjetska moneta:

»Međusobna povezanost među narodima toliko se proširila po cijeloj zemaljskoj kugli, da se gotovo može reći da je cijeli svijet postao jedan jedini grad, u kojem se neprekidno trguje svakovrsnom robom i gdje svatko može pomoću novca kod kuće nabaviti i uživati sve što bilo gdje proizvedu zemlja, životinje i ljudska radinost. Divan pronalazak!« (p. 40. *Montanari Geminiano. Della moneta*;² pisano oko 1683. U zbirci Custodi. *Parte Antica*. Tomo III)³

»Iz koje je on zemlje, kojega je roda? On je bogat.«

(*Athenaei Deipnosopistae, liber IV, sectio 49*⁴)

Demetrije Faleranin kaže o kopanju zlata iz rudnika:

»Gramzivost se nada da će iz utrobe zemlje izvući samog Plutona.« (l. c. VI, 23)

»Od novca potječe škrtost . . . Ona se postepeno divljački rasplamsava, pretvarajući se iz škrtosti u strast za zlatom.« (*Plinius. Historia Naturalis*, liber XXXIII, caput III. sectio XIV)

¹ Plinije, *Prirodna historija*, XXXIII knjiga, III glava, XIV odeljak 14 —

² O novcu — ³ *Antički dio*. III svezak — ⁴ Atenej: *Deipnosopistae*, knjiga IV, odeljak 49

»Jer goreg zla od novca čitav nema svijet,
 on gradove će srušiti i razoriti svud
 i zbog njega mnogi čovjek napušta svoj dom.
 U novcu leži razlog mnogih djela zlih,
 on učitelj je loš i ljudi čestitih
 i kazuje im niske lukavosti put,
 i postupak u svakom činu bezbožnom.«

(Sofoklo, *Antigona*¹)

Novac kao čisto apstraktno bogatstvo — u kojem je izbrisana svaka posebna upotrebnost, dakle i svaki individualni odnos između posjednika i robe — dolazi isto tako u vlast pojedinca kao apstraktna osoba, odnoseći se posve tuđe i vanjski prema njegovoj individualnosti. Ali u isti mah on mu daje opću moć kao njegovu privatnu moć. Ta protivurječnost [je prikazana] npr. kod Shakespearea:

»Zlato! Žuto, blistavo, skupo zlato! . . .
 A ovo, to će napraviti crno
 Bijelim, ružno lijepim, dobro rdavim
 Staro mladim, nisko plemenitim,
 A kukavičkim ono što je hrabro.
 Ah, bogovi! Čemu to, i zašto?
 To će odmamiti vaše sveštenike
 I slugu; izvući jastuk ispod glava
 Snažnih ljudi!

Ovaj žuti rob
 Stvorit će kaos od vjere, davati
 Blagoslov prokletim, učiniti da se
 I sama bijela guba obožava;
 Uzdići lopove, dati im titule,
 Počast i mjesto na klupi Senata.
 Ovo udaje svelu udovicu,
 Na koju bi povraćale sve
 Bolnice, čirevi, i to daje njoj
 Ljepotu, svježinu aprilskoga dana.
 Prokleti prahu, ti opća bludnice
 Čovječanstva, . . .«

(Shakespeare, *Timon Atinjanin*²)

Ono što se daje za sve i za što se sve daje, pojavljuje se kao opće sredstvo korupcije i prostitucije.

¹ Prijevod Bratoljuba Klaića (stih 301 - 307) — ² Prijevod Simić — Pandurović (V čin, III scena)

«Ovi jednu volju imaju, i silu i vlast svoju daju zvijeri. I nitko ne može ni kupovati ni prodavati, osim onoga tko ima žig ili ime zvijeri ili broj njenog imena.» (Otkrivenje⁽²⁷¹⁾)

4) Plemeniti metali kao nosioci novčanog odnosa

Građanski proces proizvodnje ovladava najprije metalnim prometom kao organom koji je naslijeđen u gotovom obliku, koji se doduše postepeno preobražava, ali ipak uvijek zadržava svoju osnovnu konstrukciju. Zato pitanje zašto zlato i srebro služe kao materijal za novac umjesto drugih roba pada izvan granica građanskog sistema i zato ovdje ističemo sasvim sumarno samo najbitnije aspekte. Odgovor je jednostavan da specifična prirodna svojstva plemenitih metala, tj. njihova svojstva kao upotrebni vrijednosti odgovaraju ekonomskim funkcijama koje ih osposobljavaju za nosioce funkcije novca više od svih drugih roba.

Kao i samo radno vrijeme tako i predmet koji treba da važi kao njegova specifična inkarnacija mora biti sposoban da predstavlja čisto kvantitativne razlike, tako da se pretpostavlja istovjetnost, jednoličnost kvaliteta. To je prvi uslov za funkciju neke robe kao mjerila vrijednosti. Ako npr. sve robe procjenjujem u volovima, kožama, žitu itd., onda ih moram u stvari mjeriti u idealnim prosječnim volovima, prosječnim kožama, prosječnom žitu, jer se vo od vola, žito od žita, koža od kože kvalitativno razlikuje, postoji razlika u upotrebnoj vrijednosti primjeraka iste vrste. Taj zahtjev kvalitativne nerazličnosti nezavisno od vremena i mjesta i stoga zahtjev jednakosti pri istoj količini, prvi je zahtjev u tom pravcu.

Drugi zahtjev, koji isto tako proizlazi iz potrebe da se predstavi samo kvantitativna razlika, jest velika djeljivost i ponovna sastavljenost dijelova, tako da se prema veličini vrijednosti robe opći ekvivalent može razrezati a da se time ne ošteti njegova upotrebna vrijednost. Zlato i srebro, kao jednostavna tijela kod kojih se vrši samo kvantitativno dijeljenje, mogu se predstaviti, svesti na istu finoću. Istovjetnost kvaliteta. Isto tako djeljivost, i ponovna sastavljenost.

O zlatu se čak može reći da je ono najstariji poznati metal, *prvi otkriveni metal*. Sama priroda, u velikim ispiralištima zlata u rijekama preuzima posao prerade i tako za pronalaženje zlata traži od čovjeka samo vrlo grubi rad, a ne nauku ni razvijena oruđa za proizvodnju.

«Dragocjeni metali jednolični su u svojim fizikalnim svojstvima, pa bi njihove jednake količine trebale biti toliko identične da ne daju nikakva povoda za pretpostavljanje jednih drugima. To nije slučaj s jednakim brojem stoke ni s jednakim količinama žita.»

«Isto tako zlato se nalazi čistije nego svi ostali metali; u čistom, kristalastom obliku, samo: «odvojeno od tijela koja se obično pojavljuju», rijetko legirano s drugima osim sa srebrom. Zlato je «osamljeno, individualizirano».

»Zlato se znatno razlikuje od drugih metala, s vrlo malo izuzetaka, po tome što se ono u prirodi nalazi u svom *metalnom stanju*« (drugi metali nalaze se u mineralima u kemijskim spojevima). »Željezo i bakar, kalaj, olovo i srebro obično se nalaze u kemijskim spojevima s kisikom, sumporom, arsenom ili ugljikom; a rijetke iznimne nalaze tih metala u kemijski čistom, ili kako se to ranije zvalo u *djevičanskom stanju*, treba navesti više kao mineraloški kuriozitet nego kao obične pojave. Zlato se, međutim, uvijek nalazi čisto ili metalno . . . Dalje, zbog okolnosti da se stvaralo u onim stijenama koje su najviše izložene djelovanju atmosfere, zlato se nalazi u kršu brda; . . . Odlomljene fragmente tih stijena . . . bujice odnose u doline i valjanjem bruse u šljunak stalnim djelovanjem tekuće vode . . . Zlato se uslijed svoje specifične težine taloži. Stoga se nalazi u riječnim koritima i u naplavljenoj zemlji. Riječno zlato je prvo zlato koje je nađeno.« (Ispiranje u rijekama naučili su ljudi prije rudarstva . . .)

»Zlato se najčešće javlja čisto ili, u svakom slučaju, gotovo čisto tako da se njegova metalna priroda može odmah prepoznati kako u rijekama, tako i u žilama kvarca . . . Rijeke su, doista, velika prirodna *korita*, koja odmah odnose sve lakše i finije čestice, dok se teže čestice ili priljubljuju uz prirodne zapreke ili se talože kad god struja smanji svoju snagu ili brzinu . . . U gotovo svima, možda i u svim zemljama Evrope, Afrike i Azije veće ili manje količine zlata ispirale su se od . . . ranih vremena s jednostavnim napravama iz zlatonosnih naplavina itd.«

Ispiranje zlata i traženje zlata sasvim su jednostavni poslovi, dok je vađenje ruda (pa dakle i vađenje zlata iz rudnika) posao koji zahtijeva upotrebu kapitala i više paralelnih nauka i umijeća nego bilo koja druga industrija. [Za ispiranje rude brine se priroda.]

Razmjenska vrijednost kao takva pretpostavlja zajedničku supstanciju i svođenje svih razlika na čisto kvantitativne. U funkciji novca kao mjere, sve vrijednosti svode se ponajprije samo na različite količine robe koja mjeri. To je slučaj s plemenitim metalima, koji se tako javljaju kao prirodna supstancija razmjenske vrijednosti kao takve.

»Metali imaju to jedinstveno svojstvo da se samo kod njih svi odnosi svode na jedan, koji je njihova količina, jer nemaju od prirode razne kvalitete ni u svom unutrašnjem ustrojstvu ni u vanjskom obliku i građi.« (*Galiani*, l. c. p. 130)

(*Isti kvalitet* u svim dijelovima svijeta dopušta preciznu podjelu i tačnu razdiobu.)

Ova samo kvantitativna razlika jednako je važna za novac kao opticajno (moneta) i platežno sredstvo, jer on nema individualnosti, nije jedan pojedinačni komad novca, već je važno samo to da se od iste materije vrati jednaka količina, a ne *isti* komad:

»Novac se vraća *samo kao vrsta*; i ta činjenica . . . izdvaja ovaj . . . agens od svih ostalih mehanizama . . . pokazuje prirodu njegovih usluga — jasno dokazuje jedinstvenost njegove funkcije.« (267, *Opdyke*)

Različitost funkcija kojima služi novac dopušta tim funkcijama da promjenu određenja oblika novca predstave osjetilno. Različitosti

funkcija kojima služi novac, bilo kao opća roba, bilo kao moneta, sirovina za luksuzne artikle, materija akumulacije itd., odgovara da se zlato i srebro pretapanjem mogu uvijek iznova svesti na svoje čisto metalno stanje i da se isto tako iz toga stanja mogu prevesti u svako drugo, da dakle zlato i srebro nisu kao druge robe vezani uz određeni upotrebnii oblik koji im se daje. Oni mogu prelaziti iz oblika šipki u oblik monete i obrnuto, ne gubeći svoju vrijednost kao sirovina, ne ugrožavajući procese proizvodnje i potrošnje.

Kao *optičajno sredstvo* zlato i srebro imaju tu prednost pred drugim robama da njihovoj velikoj prirodnoj specifičnoj težini — svojstvu da predstavljaju relativno veliku težinu u malom prostoru — odgovara ekonomična specifična težina, da u malom prostoru obuhvaćaju (opredmećuju) relativno mnogo vremena rada, tj. veliku razmjensku vrijednost. Posljednje je naravno u vezi s tim što se oni relativno rijetko nalaze kao prirodni predmeti. Odatle lak transport, prijenos itd. Jednom riječju lakoća stvarnog prometa, što je prirodno prvi uslov za njihovu ekonomsku funkciju kao optičajnog sredstva.

Najzad [zlato i srebro] kao mirujuće postojanje vrijednosti, kao materija za stvaranje blaga, njihova relativna nerazorivost; njihovo vječno trajanje, nepodložnost oksidiranju na zraku (»blago koje ne grizu ni moljci ni rđe«⁽⁷⁸¹⁾), teška topljivost; kod zlata napose nerastvorivost u kiselinama osim u slobodnom kloru (kraljevskoj vodi, smjesi dušične kiseline i solne kiseline). Kao jedan od glavnih momenata treba najzad istaknuti *estetska svojstva* zlata i srebra, koja ih čine neposrednim predstavama izobilja, nakita, sjaja, prirodnih prazničnih potreba, bogatstva kao takvog. Sjajna bojá, kovkost, svojstvo da se mogu preraditi za oruđe, a isto tako iskoristiti za ukras ili za druge predmete. Zlato i srebro javljaju se u neku ruku kao čisto svjetlo koje se kopa iz samog pakla. Pored rijetkosti velika mekoća zlata i srebra čini ih neprikladnim za oruđe proizvodnje, u poređenju sa željezom i čak sa bakrom (u zakaljenom obliku, u kojem su ga upotrebljavali stari). Ali upotrebna vrijednost metala velikim dijelom je u vezi s njihovom ulogom u neposrednom procesu proizvodnje. Zlato i srebro su i iz toga isključeni, kao što oni uopće nisu neophodni predmeti upotrebe.

»Novac mora imati neposrednu (upotrebnu) vrijednost... ali osnovanu na umjetnoj potrebi. Njegova materija ne smije biti neophodna za egzistenciju čovjeka, jer cijela količina koja se upotrebljava kao moneta [uopće koja je akumulirana kao novac, također i u obliku blaga] »ne može se upotrebljavati individualno, mora uvijek cirkulirati. (Storch, t. II, p. 113, 114. l. c.)

(Ni dio koji se akumulira kao blago ne može se upotrebljavati »individualno«, jer akumulacija se sastoji u tome da se blago održi intaktnim.)

Ovo je, dakle, jedna strana prema kojoj je priroda upotrebne vrijednosti zlata i srebra u tome da budu nešto što nije neophodno, da ne ulaze ni u zadovoljavanje neposredne potrebe kao predmet potrošnje,

ni u neposredni proces proizvodnje kao njegov agent. To je naime ona strana prema kojoj upotrebna vrijednost novca ne smije doći u sukob s njegovom funkcijom kao blaga (novca) ili kao optičajnog sredstva, [strana prema kojoj] potreba za novcem kao za individualnom upotrebom vrijednošću [ne smije doći u sukob] s potrebom (koja proizlazi iz prometa, iz samog društva) za novcem kao novcem u bilo kojem od njegovih određenja. Ovo je samo negativna strana.

Zato *Peter Martyr*, koji izgleda da je bio veliki prijatelj čokolade, u polemici protiv novca kaže o vrećama kakao koje su kod Meksikanaca među ostalim služile i kao novac (*De Orbe novo*):

»O sretnog li novca koji ljudskom rodu pruža ugodno i korisno piće a svoje vlasnike čuva od užasne kuge lakomosti, jer se ne može zakopati ni dugo čuvati.«^[79]

S druge strane zlato i srebro nisu samo negativno suvišni predmeti, tj. predmeti koji nisu neophodni: već ih njihova estetska svojstva, koja ih čine materijalom raskoši, ukrasa, sjaja, čine pozitivnim oblicima suviška ili sredstvima za zadovoljenje potreba koje nadilaze svakodnevicu i голу prirodnu nužnost. Stoga oni imaju po sebi upotrebnu vrijednost bez obzira na svoju funkciju kao novac. Ali kako su oni prirodni predstavnici samo kvantitativnih odnosa — zbog jednakosti svog kvaliteta — tako su oni i u svojoj individualnoj upotrebi neposredni prirodni predstavnici izobilja a zato i bogatstva kao takvog, kako zbog svojih prirodnih estetskih svojstava tako i zbog skupoće.

Kovkost je jedno od svojstava, koje zlato i srebro čine pogodnim materijalom za ukrase. Oni zablješćuju oči. Razmjenska vrijednost je prije svega razmjeni namijenjeni suvišak potrebnih upotrebnih vrijednosti. Taj suvišak razmjenjuje se za ono suvišno kao takvo, tj. za ono što prelazi krug neposredne nužde, za ono prazničko nasuprot svakodnevnom. Upotrebna vrijednost izražava kao takva prije svega odnos individuuma prema prirodi; razmjenska vrijednost [izražava] *pored* upotrebne vrijednosti svoje gospodstvo nad upotrebnim vrijednostima drugih, svoj društveni odnos; a one same, prvobitno su opt vrijednosti praznične upotrebe, koja nadilazi neposrednu nuždu.

Bijela boja srebra, koja reflektira sve svjetlosne zrake u njihovoj prvobitnoj smjesi; *crveno-žuta* boja zlata, koja uništava sve obojene svjetlosne zrake mješovitog svjetla što pada na njega i reflektira samo crvenu boju.

Ovamo treba umetnuti ono što je prije rečeno o zemljama koje vade zlato i srebro iz rudnika. [*Grimm* u svojoj historiji njemačkog jezika pokazuje vezu imena zlata i srebra i njihove boje.^[80]]

Vidjeli smo da zlato i srebro ne ispunjavaju zahtjev koji se pred njih postavlja kao osamostaljenu razmjensku vrijednost, kao neposredno postojeći novac, da budu *veličina vrijednosti* koja ostaje ista. Njihova priroda kao posebne robe dolazi ovdje u sukob s njihovom funkcijom kao novca. Međutim, kao što je primijetio već Aristotel^[81], oni posjeduju trajniju veličinu vrijednosti nego prosjek drugih roba.

Za metalni promet kao takav, apstrahirajući od općeg djelovanja poskupljenja ili obezvrjeđenja plemenitih metala na sve ekonomske odnose, od posebne su važnosti kolebanja odnosa vrijednosti zlata i srebra, jer oni ili u istoj zemlji ili u raznim zemljama stalno skaču naporedno kao materija novca. Čisto ekonomski razlozi te sukcesivne promjene — osvajanja i drugi politički prevrati koji su vršili velik utjecaj na relativnu vrijednost plemenitih metala u starom svijetu leže izvan granica čisto ekonomskog razmatranja — moraju se svesti na promjenu radnog vremena potrebnog za proizvodnju jednakih količina tih metala. Samo to radno vrijeme zavisit će, s jedne strane, od relativnih količina u kojima se ti metali nalaze u prirodi, a s druge strane od veće ili manje teškoće koju pruža njihovo dobijanje u čisto metalnom stanju. Već iz onog što je ranije rečeno proizlazi da je zlato koje se nalazi u rijekama i naplavinama i ne traži ni rudnički rad, ni kemijsku ni mehaničku preradu, uprkos svojoj većoj apsolutnoj rijetkosti otkriveno prije srebra i da je dugo vremena, uprkos svojoj većoj apsolutnoj rijetkosti, ostalo relativno obezvrijedeno prema srebru. Zato Strabonovo uvjerenje da se kod jednog arapskog plemena davalo 10 funti zlata za 1 funtu željeza, a 2 funte zlata za 1 funtu srebra ne izgleda nipošto nevjerovatno. S druge strane, jasno je da u onoj mjeri u kojoj se razvija proizvodna snaga društvenog rada, a tehnologija, i dakle jednostavni rad postaje skuplji, dok istovremeno prvobitne površinske zalihe zlata presušuju i zemaljska se kora svestranije prekapa, relativno rjeđe ili češće javljanje ova dva metala bitno će djelovati na produktivnost rada, a vrijednost zlata porast će u odnosu na vrijednost srebra. (Ali njihovu relativnu vrijednost nikad ne određuje apsolutni kvantitativni odnos u kojem se oboje javlja u prirodi, iako je to većinom jedan bitan moment vremena rada koje je potrebno za njihovu izradu, već samo to vrijeme rada. Stoga, iako se prema pariskoj *Académie des Sciences*,¹ 1842, odnos srebra prema zlatu cijeni kao 52:1, njihov odnos vrijednosti bio je samo 15:1.)

Uz dani određeni razvitak proizvodne snage društvenog rada alternativno otkriće novih ležišta zlata i srebra mora biti od sve odlučnijeg značaja, a zlato ima nasuprot srebru šansu da se otkrije ne samo u rudnicima, već i u naplavljenom zemljištu. Stoga opet postoji sva vjerojatnost obratnog kretanja u odnosu vrijednosti, naime vjerojatnost padanja vrijednosti zlata prema srebru. Otvaranje rudnika srebra zavisi od napretka tehnike i od općeg nivoa civilizacije. Kad su ovi jednom dani, sve promjene u otkriću bogatih srebrnih i zlatnih ležišta postaju odlučne. U cjelini nalazimo ponavljanje istog kretanja u promjeni odnosa vrijednosti između zlata i srebra. Prva dva kretanja počinju od relativnog obezvrjeđenja zlata i završavaju s povećanjem njegove vrijednosti. Posljednje kretanje počinje s povećanjem njegove vrijed-

¹ Akademiji nauka

nosti a izgleda da teži ka njegovom prvobitnom manjem vrijednosnom odnosu prema srebru. U staroj Aziji odnos zlata prema srebru bio je 6:1 ili 8:1 (u Manuovom zakoniku je još niži; tako je navedeni odnos postojao u Kini i Japanu još početkom 19. vijeka); odnos 10:1, odnos iz Ksenofonovog vremena može se smatrati kao prosječan odnos u srednjem starom vijeku. U kasno rimsko doba (španjolski srebrni rudnici koje je otvorila Kartaga odigrali su približno istu ulogu u starom vijeku kao otkriće Amerike u novo vrijeme) odnos otprilike kao poslije otkrića Amerike, tj. 14 ili 15:1, iako u Rimu često nalazimo i veće obezvređenje srebra.

U srednjem vijeku može se ponovo ustanoviti prosječan odnos kao u doba Ksenofona 10:1, premda su upravo u to doba lokalna odstupanja izvanredno velika. Prosječan odnos u vjekovima koji slijede iza otkrića Amerike = 15:1 ili 18:1. Nova otkrića zlata čine vjerovatnim da će se odnos ponovo smanjiti na 10:1 ili 8:1, a u svakom slučaju obrnuto kretanje odnosa vrijednosti za razliku od 16. vijeka navodamo. Bilo kakvo dublje ulaženje u ovo specijalno pitanje ovdje još nije na mjestu.

5) Pojava zakona prisvajanja u jednostavnom prometu

Ekonomske odnose individua koji su subjekti razmjene treba ovdje shvatiti jednostavno, kako se javljaju u dosad prikazanom procesu razmjene, bez obzira na više razvijene odnose proizvodnje. Upravo ekonomska određenja oblika sačinjavaju određenost u kojoj individui stupaju u uzajamne odnose (nastupaju jedan prema drugom).

«Radnik ima isključivo pravo na vrijednost koja potječe od njegovog rada.» (Cherbuliez, p. 48. *Richesse ou pauvreté*.¹ Paris 1841)

Subjekti procesa razmjene najprije se javljaju kao *vlasnici* roba. Kako na osnovu jednostavnog prometa postoji ipak samo jedna metoda pomoću koje svatko *postaje* vlasnik neke robe, naime pomoću novog ekvivalenta, to se vlasništvo na robu koje *prethodi* razmjeni, tj. vlasništvo na robu koja nije prisvojena pomoću prometa, vlasništvo na robu koja zapravo tek treba da uđe u promet, pojavljuje kao vlasništvo koje neposredno proizlazi iz rada svog posjednika, a rad kao prvobitan način prisvajanja. Roba kao razmjenska vrijednost je samo proizvod, *opredmećeni rad* . Ona je pri tom ponajprije predmetnost onog čiji je rad u njoj predstavljen; njegovo vlastito, njim samim proizvedeno predmetno postojanje za druge. U jednostavan proces razmjene kako se on razlaže u različite momente prometa doduše ne ulazi proizvodnja robâ. One se naprotiv pretpostavljaju kao gotove upotrebne vrijednosti. One

¹ *Bogatstvo ili siromaštvo*

moraju postojati prije nego što počne razmjena, istovremeno, kao kod kupovine i prodaje, ili bar čim se transakcija dovrši, kao u onom obliku prometa u kojem novac vrijedi kao platežno sredstvo. Istovremeno ili ne, robe uvijek ulaze u promet kao postojeće. *Proces nastanka robá, znači i njihov prvobitni proces prisvajanja, leži dakle izvan prometa.* Ali kako samo posredstvom prometa, dakle otuđenjem vlastitog ekvivalenta može da se prisvoji tuđi, vlastiti rad nužno se pretpostavlja kao prvobitni proces prisvajanja, a promet u stvari samo kao uzajamna razmjena rada, koji se inkarnirao u raznolikim proizvodima.

Rad i vlasništvo nad rezultatom vlastitog rada javljaju se dakle kao osnovna pretpostavka, bez koje ne bi bilo sekundarnog prisvajanja putem prometa. *Vlasništvo zasnovano na vlastitom radu čini unutar prometa osnovicu za prisvajanje tuđeg rada.* U stvari, ako tačno razmotrimo prometni proces, vidimo da je pretpostavka da se razmjenjivači pojavljuju kao vlasnici razmjenskih vrijednosti, tj. kao vlasnici otuđenih količina radnog vremena materijaliziranog u upotrebnim vrijednostima. *Kako su oni postali vlasnicima tih roba* — proces je koji se odigrava iza leđa jednostavnog prometa i koji se gasi prije nego što promet počne. Privatno vlasništvo je pretpostavka prometa, ali se sam proces prisvajanja ne pokazuje, ne javlja unutar prometa, nego je naprotiv prometu pretpostavljen. U samom prometu, u procesu razmjene kako on istupa na površini građanskog društva, svatko daje samo uzimajući, a uzima samo primajući. Da bi učinio jedno ili drugo on mora imati. Postupak kojim se on stavio u stanje imanja ne čini ni jedan od momenata samog prometa. Samo kao privatni vlasnici razmjenske vrijednosti, bilo u obliku robe, bilo u obliku novca subjekti su subjekti prometa. Kako su oni postali privatnim vlasnicima, tj. kako su oni sebi prisvojili opredmećeni rad okolnost je koja izgleda da uopće ne ulazi u razmatranje jednostavnog prometa. S druge strane, međutim, roba je pretpostavka prometa. I kako s gledišta prometa tuđe robe, tj. *tudi se rad* može prisvojiti samo otuđenjem vlastitog, s tog se gledišta *proces prisvajanja robe* koji prethodi prometu pokazuje nužno kao *prisvajanje radom*. Kako je *roba kao razmjenska vrijednost samo opredmećeni rad*, a s gledišta prometa (koji je sam samo kretanje razmjenske vrijednosti) *tudi se opredmećeni rad* može prisvojiti samo putem razmjene ekvivalenta, *roba u stvari ne može biti ništa drugo do opredmećenje vlastitog rada*, a kako je taj rad u stvari faktični proces prisvajanja proizvoda prirode, on se također javlja kao pravni osnov vlasništva. *Promet* samo pokazuje kako to neposredno prisvajanje posredstvom jedne društvene operacije *pretvara vlasništvo nad vlastitim radom u vlasništvo nad društvenim radom.*

Zato svi moderni ekonomisti ili na više ekonomski ili na više pravni način proglašavaju vlastiti rad za prvobitni osnov vlasništva a *vlasništvo nad rezultatom rada za osnovnu pretpostavku građanskog društva.* (Cherbuliez: vidi gore. Vidi i A. Smith.) Sama ta pretpostavka počiva na *pretpostavci razmjenske vrijednosti kao ekonomskog odnosa koji gospodari*

nad ukupnošću odnosa proizvodnje i saobraćaja, dakle je sama historijski proizvod građanskog društva, društva razvijene razmjenske vrijednosti.

S druge strane kako izgleda da pri razmatranju konkretnijih ekonomskih odnosa nego što ih predstavlja jednostavan promet proizlaze protivurječni zakoni, svi klasični ekonomisti sve do Ricarda doduše rado dopuštaju da shvaćanje koje potječe iz *samog građanskog društva* važi kao opći zakon, ali njegovu strogu realnost protjeruju u zlatna vremena dok *vlasništvo* još nije postojalo. U neku ruku u vremena prije ekonomskog prvog grijeha, kao npr. *Boisguillebert*.

*Tako bi proizlazio čudan rezultat da bi istinitost zakona o prisvajanju građanskog društva trebalo premjestiti u vrijeme u kojem to društvo samo još nije postojalo, a osnovni zakon vlasništva — u vrijeme kad vlasništva nije bilo. Ta iluzija je lako shvatljiva. Prvobitna proizvodnja počiva na prirodnoj zajednici unutar koje se privatna razmjena javlja samo kao potpuno površan sporedan izuzetak. Ali s historijskim raspadom tih zajednica odmah nastupaju odnosi gospodovanja i robovanja, odnosi nasilja koji se nalaze u oštroj protivurječnosti s mlakim prometom robe i njemu odgovarajućim odnosima. Ali kako bilo da bilo, prometni proces kako se *javlja na površini* društva ne poznaje nikakav drugi način prisvajanja, pa ako bi u nastanku istraživanja nastale protivurječnosti, one bi se jednako kao i taj zakon prvobitne *aproprijacije putem rada morale izvesti iz razvitka same razmjenske vrijednosti.**

Ako se pretpostavi zakon prisvajanja putem vlastitog rada, a to nije samovoljna pretpostavka, već pretpostavka koja proizlazi iz promatranja prometa, u prometu se samo od sebe otvara na tom zakonu zasnovano carstvo građanske slobode i jednakosti.

Ako se prisvajanje roba pomoću vlastitog rada pokaže kao prva nužnost, tada se društveni proces putem kojeg se taj proizvod tek postavlja kao razmjenska vrijednost i kao takav treba da se ponovo pretvori u upotrebnu vrijednost za individue, pokazuje kao druga nužnost. Poslije prisvajanja putem rada ili opredmećenja rada javlja se *otudjenje roba ili njihovo pretvaranje u društveni oblik pokazuje se kao slijedeći zakon*. Promet je kretanje u kojem se vlastiti proizvod postavlja kao razmjenska vrijednost (novac), tj. kao društveni proizvod, a društveni proizvod kao vlastiti (kao individualna upotrebna vrijednost, predmet individualne potrošnje).

Sad je opet jasno:

Sasvim je druga pretpostavka razmjene koja se tiče cijelog kretanja da subjekti razmjene proizvode kao podvrgnuti društvenoj podjeli rada. Jer robe koje se uzajamno razmjenjuju nisu u stvari ništa drugo do rad opredmećen u različitim upotrebним vrijednostima, dakle, opredmećen na različite načine, one su u stvari samo predmetno postojanje podjele rada, opredmećenje kvalitativno različitih vrsta rada, koje odgovaraju različitim sistemima potreba. Kad proizvodim *robu*, pretpostavka je da moj proizvod doduše ima upotrebnu vrijednost, ali ne za mene, da on neposredno nije sredstvo za život (u najširem smislu) za mene,

već je za mene neposredna razmjenska vrijednost; sredstvom za život on postaje tek kad je u novcu dobio oblik općeg društvenog proizvoda i sad se može realizirati u svakom obliku tuđeg, kvalitativno različitog rada. Zato ja proizvodim samo za sebe kad proizvodim za društvo, čiji svaki član opet u nekom drugom krugu radi za mene.

Nadalje je jasno da pretpostavka po kojoj oni što vrše razmjenu proizvode razmjenske vrijednosti ne pretpostavlja samo podjelu rada općenito, već i jedan specifičan razvijeni oblik te podjele. Npr. i u Peruu je rad bio podijeljen; također i u autarkičnim (selfsupporting) indijskim državicama. Ali to je podjela rada koja ne samo što ne pretpostavlja proizvodnju zasnovanu na razmjenskoj vrijednosti, već naprotiv pretpostavlja više ili manje direktno zajedničku proizvodnju. Osnovna pretpostavka da su subjekti prometa proizveli razmjenske vrijednosti, proizvode koji su neposredno postavljeni u društvenoj određenosti razmjenske vrijednosti, dakle također podređeni podjeli rada određenog historijskog oblika, uključuje masu pretpostavki koje ne proizlaze ni iz volje individuumu ni iz njegove neposredne prirode, nego iz povijesnih uslova i odnosa uslijed kojih se individuum već nalazi kao *društveni*, društvom određeni individuum; isto kao što ta pretpostavka uključuje odnose koji se pretpostavljaju u drugim proizvodnim vezama individuumu, a ne u ovim jednostavnim u kojima oni u prometu istupaju jedni prema drugima.

Onaj koji vrši razmjenu proizveo je robu, i to za proizvođače roba. Ovo uključuje dvoje: S jedne strane, on je proizveo kao nezavisan privatni individuum, na vlastitu inicijativu, određen samo svojom vlastitom potrebom i svojim vlastitim sposobnostima, iz samog sebe i za samog sebe, a ne kao član samonikle zajednice ni kao individuum koji u proizvodnji sudjeluje kao neposredno društveni individuum i koji se stoga prema svom proizvodu ne odnosi kao prema neposrednom izvoru egzistencije. Ali, s druge strane, on je proizveo *razmjensku vrijednost*, proizvod koji tek putem određenog društvenog procesa, putem određene metamorfoze postaje proizvodom za njega samog. On je dakle već proizveo u jednom sklopu, u uslovima proizvodnje i u odnosima saobraćaja koji su postali tek putem povijesnog procesa, ali koji se za njega samog javljaju kao prirodna nužda. Nezavisnost individualne proizvodnje tako je dopunjena društvenom zavisnošću, koja u podjeli rada nalazi svoj adekvatan izraz.

Privatni karakter proizvodnje individuumu koji proizvodi razmjenske vrijednosti pojavljuje se tek kao historijski proizvod — *njegovo izoliranje, punktualno osamostaljenje unutar proizvodnje*, uslovljeno je podjelom rada, koja opet sa svoje strane počiva na cijelom nizu ekonomskih uslova, čime je individuum u svojoj povezanosti s drugima i u svom vlastitom načinu egzistencije uslovljen sa svih strana.

Engleski zakupnik i francuski seljak, utoliko što su poljoprivredni proizvodi roba koju oni prodaju, stoje u istom ekonomskom odnosu, tj. seljak prodaje samo mali suvišak iznad proizvodnje svoje porodice.

Glavni dio potroši on sam, prema najvećem dijelu svog proizvoda on se dakle ne odnosi kao prema razmjenskoj vrijednosti, već kao prema potrebnjoj vrijednosti, neposrednom sredstvu za izdržavanje. Naprotiv engleski zakupnik zavisi sasvim od prodaje svog proizvoda, to jest od njega kao robe, i stoga od društvene upotrebne vrijednosti svog proizvoda. Njegova proizvodnja je, dakle, u svom ukupnom obimu obuhvaćena i određena razmjenskom vrijednošću. Sad je, znači, jasno kakav je krajnje različit razvitak proizvodnih snaga rada, njegove podjele, kakvi su različiti odnosi individua unutar proizvodnje potrebni da se npr. žito proizvede samo kao razmjenska vrijednost i tako potpuno uđe u promet; kakvi su ekonomski procesi potrebni da bi se od francuskog seljaka napravio engleski zakupnik.

Adam Smith u svojoj analizi razmjenske vrijednosti još griješi što nerazvijeni oblik razmjenske vrijednosti, u kojem se ona javlja još samo kao suvišak iznad upotrebne vrijednosti proizvedene za vlastito izdržavanje proizvođača, shvaća kao njen adekvatan oblik, dok je to samo jedan oblik njenog historijskog nastupanja unutar sistema proizvodnje koji ona još nije obuhvatila kao opći oblik. Ali u građanskom društvu razmjenska vrijednost mora se shvatiti kao vladajući oblik, pri kojem je nastao *svaki neposredni odnos proizvođača prema vlastitim proizvodima* kao prema upotrebним vrijednostima; *svi proizvodi [pokazuju se] kao trgovački proizvodi*. Uzmimo radnika u nekoj modernoj tvornici, npr. tvornici platna. Da nije proizveo razmjensku vrijednost, on ne bi proizveo uopće ništa, jer on ne može staviti prst ni na jednu jedinu opipljivu upotrebnu vrijednost i reći: to je moj proizvod. Čim mnogostraniji postaje sistem društvenih potreba i čim jednostavnija postaje proizvodnja pojedinca, tj. što se više razvija društvena podjela rada, to više proizvodnja proizvoda kao razmjenske vrijednosti ili *karakter proizvoda kao razmjenske vrijednosti postaje odlučujućim*.

Analiza specifičnog oblika podjele rada, uslova proizvodnje na kojima ona počiva, ekonomskih odnosa članova društva na koje se ti uslovi svode pokazala bi da je cijeli sistem građanske proizvodnje pretpostavka da bi se razmjenska vrijednost pojavila na površini kao jednostavno ishodište a proces razmjene kako se pokazuje u jednostavnom prometu kao jednostavna *društvena izmjena stvari* koja, međutim, *obuhvaća cijelu proizvodnju i potrošnju*. Pokazalo bi se dakle da su *drugi, zamršeniji i sa slobodom i nezavisnošću individua više ili manje kolidirajući odnosi proizvodnje, ekonomski odnosi već pretpostavljeni da bi oni u prometnom procesu mogli nastupiti jedan prema drugom kao slobodni privatni proizvođači u jednostavnim odnosima kupnje i prodaje*, da bi mogli figurirati kao njegovi nezavisni subjekti. Ali sa *stanovišta jednostavnog prometa ti odnosi su izbrisani*. Ako se promatra taj jednostavan promet, u njemu se podjela rada faktično pojavljuje samo u tom rezultatu, njegovoj pretpostavci da subjekti razmjenc proizvode različite robe koje odgovaraju različitim potrebama i da ako svatko zavisi od proizvodnje svih, svi zavise od proizvodnje svakog pojedinca, jer se oni uzajamno dopunjavaju

te da je tako pomoću prometnog procesa proizvod svakog pojedinca, do iznosa veličine vrijednosti koju posjeduje, sredstvo za učestvovanje u društvenoj proizvodnji uopće.

Proizvod je razmjenska vrijednost, *opredmećeni opći rad*, iako je on neposredno samo opredmećenje nezavisnog privatnog rada individuumu.

To što se roba mora najprije otuđiti, prinuda za individuumu da njegov neposredni proizvod ne bude proizvod za njega, nego da takvim tek *postane* u društvenom procesu proizvodnje te da mora primiti taj opći a ipak spoljašnji oblik; to što se proizvod posebnog rada mora društveno potvrditi kao opredmećenje *općeg* rada, poprimajući oblik stvari (*novca*) koja je isključivo pretpostavljena kao neposredna predmetnost općeg rada — isto tako i to što se upravo samim tim procesom taj opći društven rad postavlja kao spoljašnji predmet, kao novac — sva ta određenja čine oprugu, pulzaciju samog prometa. Stoga društveni odnosi koji iz toga proizlaze neposredno potječu iz promatranja jednostavnog prometa i ne leže za njim kao ekonomski odnosi koji su uključeni u podjelu rada.

Čime dokazuje individuum svoj privatni rad kao opći rad, a proizvod svog rada kao opći društveni proizvod? Posebnim sadržajem svog rada, njegovom posebnom upotrebnom vrijednošću, jer je taj rad predmet potrebe jednog drugog individuumu, tako da taj za njega ustupa svoj vlastiti proizvod kao ekvivalent. [To što taj ekvivalent mora dobiti oblik novca, to je stvar koju ćemo istraživati tek kasnije, da naime samo to pretvaranje robe u novac predstavlja bitan moment jednostavnog prometa.] Dakle time što je njegov rad jedna posebnost u ukupnosti društvenog rada, grana koja ga posebno dopunjava. Kad rad posjeduje sadržaj određen društvenim sklopom — to je materijalna određenost i pretpostavka — on vrijedi kao opći rad. Oblik općenitosti rada potvrđuje se njegovom realnošću kao karike cjelokupnosti radova, kao poseban način egzistencije društvenog rada.

Individuumi nastupaju jedan prema drugom samo kao vlasnici razmjenskih vrijednosti, kao oni koji su pomoću svog proizvoda, robe, dali sebi predmetno postojanje jednog za drugog. Bez toga objektivnog posredovanja oni, s gledišta društvene izmjene stvari koja se vrši u prometu, nemaju nikakve međusobne veze. Oni egzistiraju jedan za drugog samo stvarno,¹ što je u novčanom odnosu, gdje se sama njihova zajedničnost javlja prema svima kao spoljašnji i zato slučajan predmet, samo dalje razvijeno. Da se društvena povezanost koja nastaje sukobom nezavisnih individua javlja prema njima ujedno kao stvarna¹ nužnost i ujedno kao spoljašnja veza, to predstavlja *upravo njihovu nezavisnost, za koju je društveno postojanje doduše nužnost*, ali samo sredstvo, dakle se samim individuumima pojavljuje kao nešto spoljašnje, a u novcu čak i

¹ sachlich

kao opipljiv predmet. Oni proizvode u društvu i za društvo, kao društvena bića, ali ujedno se to pojavljuje samo kao sredstvo za opredmećenje njihove individualnosti. Kako oni nisu potčinjeni samonikloj zajednici, niti s druge strane kao svjesno društvena bića tu zajednici sebi potčinjavaju, ona mora prema njima kao nezavisnim subjektima postojati isto tako kao od njih nezavisna, njima spoljašnja, slučajna stvarnost¹. To je upravo uslov da oni kao nezavisne privatne osobe ujedno budu u nekoj društvenoj povezanosti.

Kako se, dakle, podjela rada [kojom se mogu obuhvatiti društveni uslovi proizvodnje pod kojima individui proizvode razmjenske vrijednosti] u jednostavnom procesu razmjene, prometu, javlja samo 1) kao neproizvodnja neposrednih sredstava za izdržavanje od samog individuum, njegovim direktnim radom; 2) kao postojanje općeg društvenog rada kao samoniklog totaliteta koji se razlaže u krug posebnosti, naime tako da subjekti prometa posjeduju robe koje se dopunjuju, da svaki zadovoljava jednu stranu ukupne društvene potrebe individuum, dok su sami ekonomski odnosi koji proizlaze iz te određene podjele rada odumrli, pri analizi razmjenske vrijednosti nismo dalje razvijali podjelu rada, već smo je samo prihvatili kao činjenicu identičnu s razmjenskom vrijednošću, činjenicu koja u stvari samo u djelatnom obliku, kao osobitost rada, izražava ono što različita upotreba vrijednost roba — a bez njih ne bi bilo ni razmjene ni razmjenske vrijednosti — izražava u obliku stvari. U stvari A. Smith, kao ni drugi ekonomisti prije njega, Petty, Boisguillebert, Talijani (...), prikazujući podjelu rada kao korelativnu s razmjenskom vrijednošću, nije učinio ništa drugo. Ali Steuart je prije svih shvatio podjelu rada i proizvodnju razmjenskih vrijednosti kao identične, i to, pohvalno se razlikujući od drugih ekonomista, pojmio kao oblik društvene proizvodnje i društvene izmjene stvari koji je posredovan posebnim historijskim procesom. Ono što A. Smith kaže o proizvodnoj snazi podjele rada sasvim je čudno stanovište, koje ne spada ni ovamo ni tamo kuda ga je on stavio, a osim toga odgovara za određeni stepen razvitka manufakture, a nipošto za modernu industriju uopće.

Podjela rada s kojom ovdje imamo posla je spontana i *slobodna* podjela unutar cjeline društva, podjela rada koja se pokazuje kao proizvodnja razmjenskih vrijednosti, a ne podjela rada unutar jedne tvornice (njena analiza i kombinacija u nekoj pojedinačnoj grani proizvodnje prije je društvena podjela tih samih grana proizvodnje, koja nastaje tako reći bez sudjelovanja individua). Principu podjele rada unutar jedne tvornice više bi odgovarala podjela rada unutar društva u egiptskom nego u modernom sistemu. Raspršivanje društvenog rada na slobodne, međusobno nezavisne grane koje su samo unutrašnjom nužnošću (a ne kao u onoj podjeli svjesnom analizom i svjesnim kombini-

¹ Sachliches

ranjem analiziranog) povezan u totalitet i jedinstvo — to je nešto sasvim drugo i određeno je sasvim drukčijim zakonima razvika, ma koliko određeni oblik jedne podjele odgovarao određenom obliku druge. Još manje je A. Smith shvatio podjelu rada koja nema ni onaj jedinstveni oblik u kojem je ona samo aktivan oblik razmjenske vrijednosti, ni onaj drugi oblik gdje je ona određena proizvodna snaga rada, nego onaj oblik u kojem se ekonomske suprotnosti individualne kvalitativne društvene odredenosti kojima su podređeni individuali kad nastupaju jedan prema drugom kao kapitalist i najamni radnik, industrijski kapitalist i rentijer, zakupnik i zemljovlasnik itd. same javljaju kao ekonomski oblici određenog načina podjele rada.

Ako individualum proizvodi svoja neposredna sredstva za izdržavanje, kao npr. dijelom u zemljiama gdje dalje traje prvobitni poljoprivredni odnos, njegova proizvodnja nema društveni karakter i njegov rad nije društven. Ako individualum proizvodi kao privatni individualum *(ada sam taj njegov položaj nije ništa proizvod, priroda, već rafinirani rezultat jednog društvenog procesa)*, društveni karakter pokazuje se u tome što je on u sadržaju svog rada određen društvenom povezanošću i radi samo kao njena karika, tj. za potrebe svih drugih (dakle za njezga postoji društvena zavisnost), ali on sam izabire po volji ili onaj rad; njegov poseban odnos prema posebnom radu nije društveno određen; njegov izbor je naravno određen njegovom prirodnom dispozicijom, sklonostima, prirodnim uslovima proizvodnje u kojima se nalazi itd., tako da se u stvari odvajanje rada, njegovo društveno rješavanje i totalitet posebnih grana, na strani individualuma javlja tako da njegova vlastita duhovna i prirodna posebnost ujedno daje oblik društvene posebnosti. Iz njegove vlastite prirode i iz njenih posebnih pretpostavki izviru za njezga posebnost njegovog rada (prije svega njegovo opredmećenje) koju on medutim istovremeno smatra afirmiranjem posebnog sistema potreba i ostvarenjem jedne posebne grane društvene djelatnosti. Podjela rada koja je tako shvaćena kao društvena reprodukcija posebne individualnosti, i koja je tako ujedno jedna karika u cjelokupnom razvoju čovječanstva i ujedno omogućuje individualumu da pomoću svoje posebne djelatnosti sudjeluje u trošenju opće proizvodnje, u stvaranju društvenoj potrošnji — to shvaćanje kako ono proizlazi iz stanovišta jedinstavnog prometa, koje je dakle potvrda slobode individuala a ne njenog ukidanja, još je u građanskoj ekonomiji sasvim obično.

Ta prirodna različitost individuala i njihovih potreba čini motiv za njihovu društvenu integraciju kao razmjenjivača. Najprije oni nastupaju u činu razmjene jedan prema drugom kao osobe koje se uzajamno priznaju kao vlasnici, kao osobe čija volja proizvima njihove robe, pri čemu se uzajamno priznaje putem uzajamnog otdudnja zbiljava samo po njihovoj zajedničkoj volji, dakle u biti pomoću ugovora. Ovdje ulazi pravni moment ličnosti i slobode koja je u njoj sadržana. U rimskom

pravu je stoga *servus*¹ tačno određen kao netko tko ne može stjecati razmjenom.

Dalje. U svijesti subjekata koji vrše razmjenu ispada da je u transakciji svaki samo sebi samosvrha; da je svaki samo sredstvo za drugog; najzad da uzajamnost prema kojoj je svaki u isti mah i sredstvo i svrha, pri čemu vlastitu svrhu postiže samo time što postaje sredstvo za drugog a sredstvo postaje samo ukoliko postiže svoju svrhu — da je ta uzajamnost jedna nužna činjenica koja je pretpostavljena kao prirodan uslov razmjene, ali da je ona kao takva i jednom i drugom subjektu razmjene indiferentna i da svaki ima interesa za nju samo ukoliko je ona *njegov* interes. Tj. zajednički interes koji se pojavljuje kao sadržaj ukupnog čina razmjene kao činjenica prisutan je doduše u svijesti obiju strana, ali kao takav on nije motiv, već postoji tako reći samo iza leđa u sebi odraženih pojedinačnih interesa. Subjekt može, ako hoće, imati još i uzvišenu svijest da je zadovoljenje njegovog bezobzirnog pojedinačnog interesa upravo ostvarenje ukinutog pojedinačnog interesa, općeg interesa. Iz samog čina razmjene svaki od subjekata vraća se u samog sebe kao konačna svrha cijelog procesa, kao dominirajući subjekt. Time je dakle realizirana potpuna sloboda subjekta. Dobrovoljna transakcija; nema nasilja ni s jedne strane; postajanje sredstvom za drugog samo kao sredstvo za sebe samog ili samosvrha; konačno svijest da je opći ili zajednički interes upravo samo svestranost sebičnog interesa.

Ako je tako promet u svim pravcima ostvarenje individualne slobode, to proces prometa promatran kao takav (jer se odnosi slobode ne tiču direktno ekonomskih određenja oblika razmjene, već se ili odnose na njen pravni oblik ili se tiču sadržaja, upotrebnih vrijednosti ili potreba kao takvih), tj. promatran u svojim ekonomskim određenjima oblika predstavlja potpunu realizaciju društvene jednakosti. Kao subjekti prometa ljudi su ponajprije *razmjenjivači*, i to što je svaki postavljen u tom određenju, dakle u istom određenju, upravo i sačinjava njihovo društveno određenje. Oni istupaju jedan prema drugom u stvari samo kao subjektivirane razmjenske vrijednosti, tj. kao živi ekvivalenti, kao jednakovrijedni. Kao takvi oni nisu samo jednaki: među njima uopće nema razlike. Oni istupaju jedan prema drugom samo kao posjednici razmjenskih vrijednosti i kao oni kojima je potrebna razmjena, kao agenti istog općeg indiferentnog društvenog rada. I to oni razmjenjuju razmjenske vrijednosti iste veličine, jer se pretpostavlja da se razmjenjuju ekvivalenti. Jednakost onog što svaki daje i prima ovdje je izričit moment samog procesa. Kako oni istupaju jedan prema drugom kao subjekti razmjene, tako se oni u činu razmjene i potvrđuju. Kao takav on je samo takvo potvrđivanje. Oni se postavljaju kao razmjenjivači, dakle kao jednaki, a njihove robe (objekti) kao ekvivalenti. Oni

¹ rob

razmjenjuju svoje predmetno postojanje samo kao jednako vrijedno. Oni sami vrijede jednako i potvrđuju se u činu razmjene kao jednako-vrijedni i ravnodušni¹ jedan prema drugom. Ekvivalenti su opredmećenje jednog subjekta za drugi, tj. oni sami jednako vrijede i potvrđuju se u činu razmjene kao jednakovrijedni i indiferentni jedan za drugog. Subjekti u razmjeni jednakovrijedni su jedan za drugog samo putem ekvivalenata i potvrđuju se kao takvi izmjenom predmetnosti u kojoj jedan bivstvuje za drugog. Kako oni bivstvuje jedan za drugog samo kao subjekti ekvivalentnosti, oni su kao jednakovrijedni ujedno ravnodušni jedan prema drugom. Njihove druge razlike njih se ne tiču. Njihova individualna posebnost ne ulazi u proces. Materijalna različitost u upotrebnoj vrijednosti njihovih roba nestala je u idealnom postojanju robe kao cijene i ukoliko je ta materijalna razlika motiv razmjene, oni su sebi uzajamno potreba (svaki predstavlja potrebu drugog) i to potreba koja se zadovoljava samo jednakom količinom radnog vremena. Ta prirodna različitost predstavlja osnov njihove društvene jednakosti, postavlja ih kao subjekte razmjene. Kad bi potreba A-a bila ista kao ona B-a, i kad bi roba A-a zadovoljavala istu potrebu kao robu B-a, tada među njima ne bi postojao uopće nikakav odnos ukoliko je riječ o ekonomskim odnosima (u pogledu njihove proizvodnje). Uzajamno zadovoljenje njihovih potreba posredstvom materijalne različitosti njihovog rada i njihove robe čini njihovu jednakost ispunjenim društvenim odnosom a njihov posebni rad posebnim načinom egzistencije društvenog rada uopće.

Ukoliko se pojavljuje novac, on je toliko daleko od toga da ukine taj odnos jednakosti, da je on u stvari njen realan izraz. Prije svega, ukoliko novac funkcionira kao element koji postavlja cijenu, kao mjera, upravo je funkcija novca da robe i prema obliku postavi kao kvalitativno identične, da izrazi njihovu identičnu društvenu supstanciju, jer se radi samo o kvantitativnoj različitosti. U prometu se tada u stvari roba svakog od njih i pojavljuje kao ista, dobija isti društveni oblik optičajnog sredstva, u kojem je nestala svaka posebnost proizvođa i vlasnik svake robe postaje vlasnik opipljivo subjektivirane općevažeće robe. Ovdje vrijedi u pravom smislu da novac *non olet*.² Da li je talir koji netko ima u ruci realizirao cijenu đubriva ili svile, to se na njemu apsolutno ne vidi i svaka je individualna razlika, dok talir funkcionira kao talir, u ruci njegovog posjednika izbrisana. Ali to brisanje je svestrano, jer se sve robe pretvaraju u monetu. U određenom momentu promet postavlja svakog ne samo jednakim drugom, već kao istog, i kretanje prometa sastoji se u tome da svaki naizmjenice, s gledišta društvene funkcije, stupa na mjesto drugoga. Doduše u prometu istupaju

¹ als Gleichgeltende und Gleichgültige — ² Ne zaudara (navodni odgovor cara Vespazijana sinu Titu koji mu je prigovorio što je uveo porez na zahode).

i razmjenjivači kvalitativno jedan prema drugom kao kupac i prodavac, kao roba i novac, ali prvo oni zamjenjuju mjesta i proces se sastoji isto tako u postavljanju nejednakosti kao i u ukidanju izjednačenja pa se posljednje pojavljuje samo formalno. Kupac postaje prodavac, prodavac postaje kupac i svatko može postati kupac samo kao prodavac. Formalna razlika postoji za sve subjekte prometa istovremeno u obliku društvenih metamorfoza kroz koje oni treba da prođu. Uz to roba, idealno kao cijena, predstavlja isto tako novac kao i novac koji stoji nasuprot njoj. U novcu kad sam cirkulira, tako da se on pojavljuje sad u jednoj ruci a sad u drugoj i da je ravnodušan prema tom pojavljivanju, jednakost je postavljena stvarno,¹ a razlika samo kao formalna. S gledišta procesa razmjene svaki se pojavljuje prema drugom kao posjednik opticajnog sredstva, i sâm kao novac. Posebna prirodna različitost, koja je postojala u robi, izbrisala se i stalno se briše prometom.

Ako ispitujemo općenito društvenu povezanost individua unutar njihovog ekonomskog procesa, moramo se jednostavno držati određenja oblika samog tog procesa. Ali u prometu ne postoji nikakva razlika osim one između robe i novca, a promet je isto tako neprestano nestajanje te razlike. Jednakost se ovdje pojavljuje kao društveni proizvod, kao što je i uopće razmjenska vrijednost društveno postojanje.

Kako je novac samo realizacija razmjenske vrijednosti, a razvijeni sistem razmjenske vrijednosti je novčani sistem, u stvari, samo novčani sistem može da bude realizacija tog sistema jednakosti i slobode.

U upotrebnoj vrijednosti robe je razmjenjivaču sadržana posebna individualna strana proizvodnje (rada); ali u njegovoj robi kao razmjenskoj vrijednosti sve robe podjednako vrijede kao opredmećenje društvenog, bezrazličnog rada uopće; a njihovi vlasnici kao jednako uvaženi, ravnopravni funkcioneri društvenog procesa.

Ukoliko se novac pojavljuje u svojoj trećoj funkciji, on, kako smo to vidjeli već ranije, kao opći predmet ugovora, opće platežno sredstvo ukida svaku specifičnu razliku među raznim radovima, postavlja ih jednakima. On ih sve izjednačuje pred novcem, ali novac je samo njihova vlastita opredmećena društvena povezanost. Kao materija akumulacije i stvaranja blaga, jednakost bi mogla najprije izgledati ukinutom, jer se pojavljuje mogućnost da se jedan individuum više obogati, da stekne više prava na opću proizvodnju nego drugi. Samo što nijedan ne može da dobije novac na račun drugoga. On u obliku novca može da uzme samo ono što daje u obliku robe. Jedan uživa sadržaj bogatstva, drugi dolazi u posjed njegovog općeg oblika. Ako jedan osiromaši a drugi se obogati, to je stvar njihove dobre volje, njihove štedljivosti, marljivosti, morala itd., a nipošto ne proizlazi iz samih ekonomskih odnosa, iz onih odnosa saobraćanja u kojima u prometu individuumi

¹ sachlich

istupaju jedan prema drugom. Čak i nasljedstvo i slični pravni odnosi, koji možda produžuju tako nastale nejednakosti, ne nanose štetu društvenoj jednakosti. Ako prvobitni odnos individuum A nije u protivurječnosti sa spomenutim odnosima, tada se sigurno ta protivurječnost ne može izazvati time da individuum A stupi na mjesto individuum B, da prvobitni odnos ovjekovječi. To je naprotiv pribavljanje važenja društvenom zakonu preko prirodne granice života; učvršćenje tih odnosa nasuprot slučajnom djelovanju prirode, čiji bi efekt kao takav prije bio ukidanje slobode individuum A. Pored toga, kako je individuum u tom odnosu samo personifikacija novca, on je kao takav isto tako besmrtn kao i sam novac. Najzad, djelatnost zgrtanja blaga je herojska idiosinkrazija, fanatizam askeze, koja se ne nasljeđuje prirodno kao krv. Kako se razmjenjuju samo ekvivalenti, nasljednik mora ponovo baciti novac u promet da bi ga realizirao kao sredstvo potrošnje. Ako to ne učini, on će jednostavno nastaviti da bude koristan član za društvo i da od njega ne uzima više nego što mu daje. Ali priroda stvari donijet će sa sobom da tada rasipnost, kako kaže Steuart⁽⁸²⁾, kao »ugodni leveller«⁽⁸³⁾ ponovo izravna nejednakost, tako da se ona ponovo pojavi samo kao prolazna.

Stoga proces razmjene razmjenske vrijednosti koji je razvijen u prometu ne samo što poštuje slobodu i jednakost, već su one njegov proizvod; a on je njihova realna osnovica. Kao čiste ideje, one su idealizirani izrazi njegovih različitih momenata; kao razvijene u pravnim, političkim i društvenim odnosima, one su reproducirane samo u drugim potencijama. To se potvrdilo i historijski. Ne samo što su trojstvo vlasništva, slobode i jednakosti teorijski po prvi put na toj osnovi formulisali talijanski, engleski i francuski ekonomisti 17. i 18. vijeka. Oni su se ostvarili tek u modernom građanskom društvu. Antički svijet, kojem razmjenska vrijednost nije služila kao osnovica proizvodnje, koji je naprotiv s njenim razvitkom propao, proizveo je slobodu i jednakost sasvim suprotnog i bitno samo lokalnog sadržaja. S druge strane, kako su se u antičkom svijetu u krugu slobodnjaka razvili bar momenti jednostavnog prometa, može se objasniti što su u Rimu, a napose u carskom Rimu čija je povijest upravo povijest raspadanja antičke zajednice, bila razvijena određenja pravne osobe, subjekta procesa razmjene, što je tu pravo građanskog društva izrađeno u njegovim bitnim određenjima, ali prije svega se moralo afirmirati kao pravo nastajućeg industrijskog društva nasuprot srednjem vijeku.

Otud proizlazi zabluda onih socijalista, napose francuskih, koji hoće da prikažu socijalizam kao realizaciju građanskih ideja koje francuska revolucija nije otkrila nego historijski bacila u opticaj i trude se da dokažu da je razmjenska vrijednost prvobitno (u vremenu) ili pojmovno (u svom adekvatnom obliku) sistem slobode i jednakosti svih, ali da je iskrivljena novcem, kapitalom itd. Ili također da je historija dosad još promašivala u pokušajima da ih provede u obliku koji odgovara njihovoj istini, pa su sad oni, kao npr. Proudhon, otkrili

univerzalni lijek pomoću kojeg treba da se pruži prava historija tih odnosa umjesto one lažne. Sistem razmjenskih vrijednosti i još više novčani sistem doista su sistem slobode i jednakosti. Ali protivurječnosti koje se javljaju pri dubljem razmatranju imanentne su protivurječnosti, teškoće samog tog vlasništva, slobode i jednakosti, koji se povremeno pretvaraju u svoju suprotnost. Isto je toliko pobožna koliko i glupa želja da npr. razmjenska vrijednost ne treba da se razvija dalje iz oblika robe i novca u oblik kapitala ili rad koji proizvodi razmjensku vrijednost u najamni rad. Ono što te socijaliste razlikuje od građanskih apologeta s jedne je strane osjećanje protivurječnosti sistema, a s druge strane utopizam, neshvaćanje nužne razlike između realnog i idealnog lika građanskog društva i stoga poduzimanje suvišnog pokušaja da se ponovo ostvari idealan izraz, preobražena reflektirana slika, koju je sama zbilja kao takvu i projicirala iz sebe.

Tome se shvaćanju, s druge strane, suprotstavlja banalan argument da protivurječnosti koje nastaju u odnosu na taj nazor, zasnovan na promatranju jednostavnog prometa, čim pređemo na konkretnije stadije procesa proizvodnje silaze s površine više u njegovu dubinu, da su u stvari puki pričin. U stvari se tvrdi i, *apstrahiranjem* od specifičnog oblika razvijenijih oblasti društvenog procesa proizvodnje, razvijenijih ekonomskih odnosa, dokazuje da su svi ekonomski odnosi samo svaki put drugo ime za uvijek iste odnose jednostavne razmjene, razmjene robe i njima odgovarajućih određenja vlasništva, slobode i jednakosti. Tako se npr. iz empirije preuzima da se odnosi razmjenske vrijednosti pored novca i robe nalaze još i u obliku kapitala, kamate, zemljišne rante, najamnine itd. Postupkom jedne vrlo jeftine apstrakcije, koja proizvoljno odbacuje sad ovu — sad onu stranu specifičnog odnosa, taj se odnos svodi na apstraktna određenja *jednostavnog* prometa i tako se *dokazuje* da su ekonomski odnosi u kojima se nalaze individui u onim razvijenijim sferama procesa proizvodnje samo odnosi jednostavnog prometa itd.

Upravo na taj način skrpario je g. Bastiat svoju ekonomsku teodiceju *Harmonies économiques*.¹ Nasuprot klasičnoj ekonomiji Steuarta, Smitha, Ricarda, koji imaju snage da bezobzirno prikažu odnose proizvodnje u njihovom čistom obliku, ta nemoćna afektirana brbljarija izdaje se za napredak. Međutim Bastiat nije pronalazač toga harmoničnog pogleda, već ga je zapravo uzajmio od Amerikanca Careya.

Carey, u čijem je gledanju kao historijska pozadina djelovao samo novi svijet, čiji je on član, u višetomnim djelima svoje prve epohe dokazivao je ekonomsku »harmoniju«, koja je još posvuda redukcija [ekonomskih odnosa] na apstraktna određenja jednostavnog procesa razmjene, tvrdeći da te jednostavne odnose svuda iskivljuje, s jedne strane,

¹ *Ekonomске harmonije*

država, a s druge strane djelovanje Engleske na svjetsko tržište. *Po sebi* harmonije postoje. Ali u neameričkim državama njih je pokvarila država, a u samoj Americi najrazvijeniji oblik u kojem ti odnosi nastupaju, njihova svjetskotržišna realnost u obliku Engleske.* Da bi ih uspostavio, Carey ne nalazi nikakvo drugo sredstvo nego da onog đavola što ga je sam raskrinkao, državu, najzad pozove u pomoć kao anđela čuvara i stavi je na kapiju harmoničnog raja — u obliku zaštitne carine. Međutim, kako je on ipak naučenjak a ne beletrist kao Bastiat, on je u svom posljednjem djelu (?)^[84] morao otići dalje. Razvoj Amerike u posljednjih 18 godina nanio je njegovom harmoničnom gledanju takav udarac da on iskrivljavanje po sebi još uvijek sačuvanih »prirodnih« harmonija sad više ne vidi u vanjskom utjecaju države nego u *trgovini!* Kakav divljenja dostojan rezultat da se razmjenska vrijednost slavi kao temelj harmonične proizvodnje a zatim pomoću razvijenog oblika razmjene, pomoću trgovine ukida u njenim imanentnim zakonima!*** Upravo u tom očajničkom obliku Carey izriče dijalektički¹ sud da je razvitak harmonične razmjenske vrijednosti disharmoničan.

* Npr. harmonično je kad unutar jedne zemlje patrijarhalna proizvodnja ustupa mjesto industrijskoj i kad se proces raspadanja koji prati taj razvitak shvaća samo sa svoje pozitivne strane. Ali stav postaje disharmoničan kad engleska velika industrija uz užas dokrajčuje patrijarhalne ili malogradanske oblike strane nacionalne proizvodnje. Koncentracija kapitala unutar jedne zemlje i razlažuće djelovanje te koncentracije pokazuju Careyu samo pozitivne strane. Ali djelovanje koncentriranog engleskog kapitala (ono što on žigoše kao monopol Engleske) na druge nacionalne kapitale — to je sama disharmonija.

** Carey je u stvari jedini originalni ekonomist Amerike i njegovim djelima daje veliko značenje to što njima po gradi svuda kao osnova služi građansko društvo u svojoj najslobodnijoj i najširoj realnosti. U apstraktnom obliku on prikazuje velike američke odnose i to nasuprot starom svijetu. Jedina realna pozadina Bastiata je sićušnost francuskih ekonomskih odnosa, čije duge uši posvuda proviruju iz njegovih harmonija, i u suprotnosti prema kojima se idealizirani engleski i američki odnosi proizvodnje formuliraju kao »zahtjevi praktičkog uma«. Zato je Carey bogat samostalnim, tako reći bona fide istraživanjima o specifičnim ekonomskim pitanjima. Tamo gdje se Bastiat iznimno pretvara da sa svojih koketno izbrušenih banalnosti silazi na razmatranje zbiljskih kategorija, kao npr. u zemljišnoj renti, on jednostavno prepisuje Careya. Stoga dok se Carey uglavnom bori protiv prigovora svom harmoničnom gledanju, pobijajući ih u onom obliku u kojem su ih razvili sami klasični engleski ekonomisti, Bastiat se bori protiv socijalista. Careyevo dublje gledanje nalazi u samoj ekonomiji suprotnost protiv koje on kao harmoničar treba da se bori, dok je tašti, tvrdoglavi rezoner vidi samo izvana.

¹ Redaktori Dietzovog izdanja nisu sigurni treba li ovu riječ pročitati kao *dialektisch*, *dilatatorisch* ili *delektorisch*. Nama je po kontekstu najprihvatljivije prvo. (Prim. red.)

6) *Prijelaz na kapital*

Uzmimo sad prometni proces u njegovom totalitetu.

Promatramo najprije *formalni karakter* jednostavnog prometa.

U stvari promet predstavlja samo formalan proces u kojem se vrši posredovanje između dva momenta koji se u robi neposredno podudaraju i neposredno odudaraju, između dva momenta čije je ona neposredno jedinstvo — upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti. Roba se naizmjenice javlja u svakom od ova dva određenja. Ukoliko je roba postavljena kao cijena, ona je doduše i razmjenska vrijednost, ali njeno postojanje kao upotrebne vrijednosti pokazuje se kao njena realnost, njeno postojanje kao razmjenske vrijednosti samo je njen odnos, njeno idealno postojanje. U novcu je roba doduše i upotrebna vrijednost, ali njeno postojanje kao razmjenske vrijednosti pokazuje se kao njena realnost, jer je upotrebna vrijednost kao opća samo idealna.

U robi materijal ima cijenu, a u novcu razmjenska vrijednost posjeduje materijal.

Treba razmotriti oba oblika prometa R—N—R i N—R—N.

Roba koja se posredstvom novca razmijenila za robu istupa iz prometa da bi se potrošila kao upotrebna vrijednost. Njeno određenje kao razmjenske vrijednosti i zato kao robe je nestalo. Sad je ona *upotrebna vrijednost* kao takva. Ali ako se ona osamostali u odnosu na promet kao novac, onda ona, ukoliko ponovo ne uđe u promet kao kupovno ili platežno sredstvo, predstavlja još samo nesupstancijalni opći oblik bogatstva i postaje beskorisna upotrebna vrijednost, zlato, srebro. I odista, protivurječnost je da osamostaljena razmjenska vrijednost — apsolutni oblik egzistencije razmjenske vrijednosti treba da bude oblik u kojoj je ona izuzeta iz razmjene. Jedina ekonomska realnost koju zgrtanje blaga posjeduje u prometu sporedna je za funkciju novca kao optičajnog sredstva (u oba oblika kupovnog i platežnog sredstva) — stvaranje rezervoara koji dopuštaju mogućnost ekspanzije i kontrakcije novca kao optičajnog sredstva (dakle funkcija novca kao opće robe).

U prometu se zbivaju dvije stvari. Razmjenjuju se ekvivalenti, dakle jednake veličine vrijednosti; ali ujedno se međusobno zamjenjuju određenja obiju strana. Razmjenska vrijednost koja je fiksirana u novcu nestaje (za vlasnika novca) čim se on realizira u robi kao upotrebna vrijednost; a upotrebna vrijednost koja egzistira u robi nestaje (za svog vlasnika) čim se njena cijena realizira u novcu. Jednostavnim činom razmjene roba i novac mogu da se izgube samo u svom određenju za ono drugo samo realizirajući se u njemu. Nijedno od njih ne može se održati u jednom određenju prelazeći u drugo.

Promet promatran sam po sebi predstavlja *posredovanje pretpostavljenih ekstrema*. Ali on ne postavlja te ekstreme. Kao cjelina posredovanja, kao sam cjelokupan proces, promet, mora biti posredovan. *Njegovo neposredno bivstvovanje je stoga čist privid. On je fenomen jednog procesa koji se zbiva iza njegovih leđa. On se sad negira u svakom*

od njegovih momenata, kao roba, kao novac i kao njihov međusobni odnos kao jednostavna razmjena jednog za drugi, promet.

Ponavljanje procesa od obje tačke, novca i robe, ne proizlazi iz uslova samog prometa. Čin se ne može iznova rasplamsati sam od sebe. Stoga promet ne nosi u sebi samom princip samoobnavljanja. On polazi od pretpostavljenih momenata, a ne od onih što ih je sam postavio. U njega se moraju uvijek iznova ubacivati robe i to izvana, kao gorivo u vatru. Inače će se on ugasiti u indiferentnosti. On bi se ugasio u novcu kao indiferentnom rezultatu, koji bi ukoliko više ne bi stajao u odnosu prema robama, cijenama i prometu prestao da bude novac, da izražava odnos proizvodnje; od novca bi preostalo još samo njegovo metalno postojanje, ali bi njegovo ekonomsko postojanje bilo uništeno.

Nasuprot novcu kao »općem obliku bogatstva«, kao osamostaljenoj razmjenskoj vrijednosti, stoji cijeli svijet zbiljskog bogatstva. Novac je čista apstrakcija tog bogatstva i stoga tako fiksirana imaginarna veličina. Tamo gdje opće bogatstvo izgleda da egzistira sasvim materijalno, opipljivo kao takvo, ono ima svoju egzistenciju samo u mojoj glavi, ono je čista utvara. Kao materijalni predstavnik općeg bogatstva novac se ostvaruje samo kad se ponovo baca u promet, kad nestaje u razmjeni za posebne načine bogatstva. U prometu on je uvijek stvaran samo ukoliko se izdaje. Ako hoću da ga zadržim, on se u ruci isparuje u puku utvaru bogatstva. Jediní mogući način da se on osigura kao bogatstvo jest da se učini da on nestane. Rasipanje nagomilanog u prolaznim užicima njegovo je ostvarenje. Sad ponovo mogu da ga nagomilaju drugi pojedinci, ali tada proces počinje opet iznova. Samostalnost novca u odnosu na promet samo je privid. Zato se novac u svom određenju završene razmjenske vrijednosti ukida.

U jednostavnom prometu razmjenska vrijednost u svom novčanom obliku pojavljuje se kao jednostavna stvar, za koju je promet samo spoljašnje kretanje ili koja je kao subjekt individualizirana u nekoj posebnoj materiji. Nadalje se sam promet javlja kao samo formalno kretanje: realiziranje cijena roba, razmjena [u krajnjoj liniji] različitih upotrebnih vrijednosti jednih za druge. Oboje je pretpostavljeno kao polazna tačka prometa: Razmjenska vrijednost robe, robe različite upotrebne vrijednosti. Isto tako izvan prometa pada povlačenje robe putem potrošnje, dakle njeno uništenje kao razmjenske vrijednosti i povlačenje novca, njegovo osamostaljenje, što je opet jedan drugi oblik njegovog uništenja. Prometu je pretpostavljena određena cijena (u novcu izmjerena razmjenska vrijednost, dakle, ona sama, veličina vrijednosti); on joj u novcu samo daje formalno postojanje. Ali ona ne *postaje* u prometu.

Jednostavni promet, koji je samo razmjena robe i novca, kao i razmjena roba u posredovanom obliku, sve tamo do obrazovanja blaga, može historijski postojati upravo zato što je on samo posredujuće kretanje između pretpostavljenih polaznih tačaka, pri kojem, međutim, razmjenska vrijednost nije obuhvatila proizvodnju jednog naroda niti na cijeloj površini niti u dubini. Ali ujedno se historijski pokazuje kako

sam promet dovodi do građanske proizvodnje, tj. do one koja postavlja razmjenske vrijednosti i stvara sebi drukčiju osnovicu nego što je bila ona od koje je on neposredno pošao. Razmjenjivanje suviška je promet koji postavlja razmjenu i razmjenske vrijednosti. Ali ono se proteže samo na sam čin razmjene i odigrava se pored same proizvodnje. Ali ako se pojavljivanje posrednika koji podstiču na razmjenu ponavlja (Lombardi, Normani itd.) i ako se razvija neprestana trgovina u kojoj narodi što proizvode vode tako reći još samo pasivnu trgovinu, jer podstrek za djelatnost koja stvara razmjenu dolazi izvana a ne iz unutrašnjeg oblika proizvodnje, tada višak proizvodnje mora biti ne samo slučajan, povremen, već se mora neprestano ponavljati, pa tako sam proizvod dobija tendenciju usmjerenu na promet, na stvaranje razmjenskih vrijednosti.

Najprije je djelovanje više materijalno. Krug potreba se širi; svrha je zadovoljenje novih potreba i stoga veća pravilnost i povećanje proizvodnje. Sama organizacija unutrašnje proizvodnje već je modificirana prometom i razmjenskom vrijednošću, ali još nije obuhvaćena njima ni na cijeloj svojoj površini ni u svojoj cijeloj dubini. To je takozvano civilizirajuće djelovanje vanjske trgovine. Tada će dijelom od intenzivnosti tog djelovanja izvana, a dijelom od stepena unutrašnjeg razvitka zavisiti kako će daleko kretanje koje postavlja razmjenske vrijednosti zahvatiti cjelinu proizvodnje. Npr. u Engleskoj u 16. vijeku razvoj nizozemske industrije dao je engleskoj proizvodnji vune veliko trgovačko značenje, kao što je s druge strane porasla potreba osobito za nizozemskim i talijanskim robama. Da bi se sad imalo više vune kao sredstva razmjene za izvoz, oranice su pretvorene u pašnjake za ovce, razbijen je mali zakupnički sistem i dogodio se cijeli onaj nasilni ekonomski prevrat koji oplakuje (žigoše) Thomas More.

Zemljoradnja je tako izgubila karakter rada za upotrebnu vrijednost (kao neposrednog izvora izdržavanja), a razmjena njenog suviška izgubila je onaj za unutrašnju konstrukciju poljoprivrednih odnosa dosad indiferentan, spoljašnji karakter. Sama poljoprivreda postala je na određenim tačkama određena isključivo prometom, počela se pretvarati u proizvodnju koja stvara samo razmjenske vrijednosti. Time se ne samo izmijenio način proizvodnje već su i ukinuti svi stari, naslijeđeni populacioni i produkcionni odnosi, ekonomski odnosi koji su mu odgovarali. Tako je ovdje pretpostavka prometa bila proizvodnja koja je poznavala razmjensku vrijednost samo u obliku preobilja, suviška iznad upotrebne vrijednosti; ali je ustupila mjesto proizvodnji koja se vršila još samo u vezi s prometom, u proizvodnju koja razmjensku vrijednost postavlja kao svoj neposredan cilj. Ovo je primjer historijskog prijelaza jednostavnog prometa u kapital, u razmjensku vrijednost kao oblik koji vlada proizvodnjom.

Tako kretanje zahvata samo višak proizvodnje sračunate na neposrednu upotrebnu vrijednost i vrši se samo unutar tih granica. Čim manje je cijela unutrašnja ekonomska struktura društva još prožeta razmjenskom vrijednošću, tim više se oni [učesnici prometa] javljaju

kao spoljašnji ekstremi prometa — koji su čvrsto dani i pasivno se odnose prema njemu. Cijela kretanje kao takvo javlja se osamostaljeno prema njemu kao posrednička trgovina, čiji im nosioci, kao Semiti u intermundijama starog svijeta, Jevreji, Lombardi, Normani u prostorima srednjovjekovnog društva, naizmjenice predstavljaju različite momente prometa, novac i robu. Oni su posrednici društvene razmjene stvari.

Međutim, ovdje nemamo posla s historijskim prijelazom prometa u kapital. Jednostavni promet je prije apstraktna sfera ukupnog građanskog procesa proizvodnje, koja se po svojim vlastitim određenjima legitimira kao moment, puki pojavni oblik jednog dubljeg procesa koji stoji iza njega i koji isto tako iz njega rezultira kao što ga i proizvodi — industrijskog kapitala.

Jednostavni promet je, s jedne strane, razmjena *postojećih* roba i samo posredovanje tih ekstrema koji leže izvan njega i njemu su pretpostavljeni. Cijela djelatnost je ovdje ograničena na djelatnost razmjene i na postavljanje onih *formalnih određenja* kroz koje prolazi roba kao jedinstvo razmjenske vrijednosti i upotrebne vrijednosti. Roba je bila pretpostavljena kao takvo jedinstvo ili bilo koji određeni proizvod bio je *roba* samo kao neposredno jedinstvo tih dviju određenja. Kao takvo jedinstvo, kao roba, ona nije zbiljska kao mirujuće (fiksno) bivstvovanje, već samo u društvenom kretanju prometa u kojem se 1) dva određenja robe, da bude upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, raspodjeljuju na različite strane. Za prodavaoca roba postaje razmjenska vrijednost, za kupca ona postaje upotrebna vrijednost. Za prodavaoca ona je *sredstvo razmjene*, tj. nešto suprotno neposrednoj upotrebnoj vrijednosti, jer je ona upotrebna vrijednost za drugog, dakle, kao negirana neposredna, individualna upotrebna vrijednost; ali s druge strane njen opseg kao sredstva razmjene, njena kupovna snaga mjeri se kao *cijena*. Za kupca, roba postaje upotrebna vrijednost time što se realizira njena cijena, dakle time što se realizira njeno idealno postojanje kao novca. Samo time što kupac realizira robu za drugog u određenju čiste razmjenske vrijednosti, ona nastaje za njega samog u određenju upotrebne vrijednosti. Sama upotrebna vrijednost javlja se dvostruko; u ruci prodavaoca samo kao posebna materijalizacija razmjenske vrijednosti, kao egzistencija razmjenske vrijednosti; a za kupca kao *upotrebna vrijednost kao takva*, tj. kao predmet zadovoljenja posebnih potreba; za oba kao cijena. Ali jedan hoće da realizira robu kao cijenu, novac; drugi u njoj realizira novac.

Specifično je u postojanju robe kao razmjenske vrijednosti da se upotrebna vrijednost pojavljuje 1) kao ukinuta neposredna (individualna) upotrebna vrijednost, tj. kao upotrebna vrijednost za druge, za društvo; 2) kao materijalizacija razmjenske vrijednosti za svog vlasnika. Udvostručenje i izmjenjivanje robe u ta dva određenja (roba i novac) glavni je sadržaj prometa. Ali roba ne stoji jednostavno nasuprot novcu; nego se njena razmjenska vrijednost javlja u njoj idealno kao novac; kao cijena ona je idealan novac, a novac je prema njoj samo realnost

njene vlastite cijene. U robi i razmjenska vrijednost bivstvuje kao idealno određenje, kao idealno izjednačavanje s novcem; zatim ona kao puka vrijednost dobija u novcu kao moneti apstraktnu, jednostranu, ali prolaznu egzistenciju; zatim se vrijednost gasi u upotrebnoj vrijednosti kupljene robe. Od momenta u kojem roba postaje jednostavna upotrebna vrijednost ona prestaje da bude roba. Njeno postojanje kao razmjenske vrijednosti je ugašeno. Ali dok se ona nalazi u prometu, ona je uvijek dvostruko postavljena, ne samo da ona postoji kao roba nasuprot novcu već ona uvijek postoji kao roba s cijenom, s razmjenskom vrijednošću izmjerenom u mjernoj jedinici razmjenskih v. ijednosti.

Kretanje robe kroz različite momente kada je ona cijena, postaje moneta i konačno se pretvara u upotrebnu vrijednost. Ona *jest* pretpostavljena kao upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, jer je ona samo tako roba. Ali ona ta određenja *formalno* ostvaruje u prometu i to tako da ona, prvo, kako je rečeno, prolazi kroz različita određenja, a drugo, time što je u procesu razmjene njeno bivstvovanje kao upotrebne vrijednosti i kao razmjenske vrijednosti uvijek podijeljeno na dvije strane, na oba ekstrema razmjene. Njena dvostruka priroda razlaže se u prometu i ona *postaje* u svakom od uslova pretpostavljenih u njoj tek putem tog formalnog procesa. Jedinstvo oba određenja pojavljuje se kao nemirno kretanje koje prolazi kroz izvjesne momente i ujedno je uvijek dvostrano. Uvijek samo u tom društvenom odnosu, tako da su *različita određenja robe u stvari samo naizmjenični odnosi u kojima se subjekti razmjene nalaze za vrijeme procesa razmjene*. Ali to odnošenje javlja se kao objektivni odnos u koji ih postavlja sadržaj razmjene, njegova društvena određenost, nezavisno od njihove volje. U cijeni, moneti kao novcu ti se društveni odnosi javljaju kao odnosi koji su subjektima razmjene spoljašnji, supsumiraju ih pod sebe. Negacija u jednom određenju robe uvijek je njena realizacija u drugom. Kao cijena ona je već idealno negirana kao upotrebna vrijednost i postavljena kao razmjenska vrijednost; kao realizirana cijena, tj. kao novac ona je negirana upotrebna vrijednost; kao realizirani novac, tj. kao ukinuto kupovno sredstvo, ona je negirana razmjenska vrijednost, realizirana upotrebna vrijednost. Ona je prije svega samo *dynámei*¹ upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, kao oboje se postavlja tek u prometu koji i *jest* smjenjivanje tih određenja. Dok je promet tako smjenjivanje i suprotstavljanje tih određenja, on je uvijek i njihovo izjednačavanje.

Ali dok razmatramo oblik R—N—R, razmjenska vrijednost, bilo u svom obliku cijene, bilo u svom obliku monete, bilo u obliku kretanja izjednačavanja, kretanja same razmjene pokazuje se samo kao prolazno posredovanje. Roba se konačno razmjenjuje za robu ili zapravo, kako se određenje robe ugasilo, uzajamno su se razmijenile upotrebne vrijednosti različitog kvaliteta, a sam promet poslužio je samo tome da s

¹ potencijalno

jedne strane omogućiti upotrebnim vrijednostima da prijeđu iz jednih ruku u druge prema potrebi, a s druge strane da promijene ruke u onoj mjeri u kojoj je u njima sadržano radno vrijeme; da im omogućiti da se zamjenjuju u onoj mjeri u kojoj su one jednako teški momenti općeg društvenog radnog vremena. Ali sad su robe bačene u promet postigle svoju svrhu. Svaka od njih u ruci svog novog vlasnika prestaje da bude roba; svaka postaje objekt potrebe i kao takva se prema svojoj prirodi troši.

Time je dakle promet završen. Ne preostaje ništa do optičajno sredstvo kao jednostavan reziduum. Ali kao takav reziduum on gubi svoje određenje oblika. On se utapa u svoju materiju, koja preostaje kao neorganski pepeo cijelog procesa. Čim roba postane upotrebna vrijednost kao takva, ona je izbačena iz prometa, prestala je da bude roba. Stoga daljnja određenja oblika ne smijemo tražiti s te strane sadržaja (materije). Upotrebna vrijednost postaje u prometu samo ono što je nezavisno od prometa bilo pretpostavljeno, predmet određene potrebe. Kao takva ona je bila i ostaje materijalni motiv prometa, ali ostaje od njega kao društvenog oblika potpuno netaknuta. U kretanju $R-N-R$ pojavljuje se ono materijalno kao pravi sadržaj kretanja; a društveno kretanje samo kao prolazno posredovanje radi zadovoljenja individualnih potreba. Izmjena materije društvenog rada. U tom kretanju ukidanje određenja oblika, tj. određenja koja proizlaze iz društvenog procesa javlja se ne samo kao rezultat već i kao svrha; jednako kao i vođenje procesa za seljaka, iako ne i za advokata. Da bismo dakle slijedili daljnje određenje oblika koji izrasta iz samog kretanja prometa, moramo se držati one strane gdje se formalna strana, razmjenska vrijednost kao takva razvija dalje, putem samog procesa prometa dobija produbljena određenja. Dakle, [moramo se držati] strane razvitka novca, oblika $N-R-N$.

Razmjenska vrijednost kao opredmećena količina društvenog radnog vremena nastavlja objektiviranje koje dobija u prometu, sve do svog postojanja u obliku novca kao blaga i općeg platežnog sredstva. Ako se sad novac u tom obliku fiksira, ujedno nestaje njegovo određenje oblika; on prestaje biti novac, postaje puki metal, puka upotrebna vrijednost, koja je, međutim, budući da kao takva, u svom metalnom kvalitetu ne treba da služi, beskorisna, to jest ne realizira se poput robe u potrošnji kao upotrebna vrijednost.

Vidjeli smo kako roba realizira u sebi sadržane momente stalno negirajući jedan od njih. Kad se promatra kretanje robe kao takvo, razmjenska vrijednost egzistira idealno u njoj kao cijena; ona postaje apstraktno sredstvo razmjene u moneti; ali u njenoj konačnoj realizaciji u drugoj robi njena razmjenska vrijednost gasi se i ona ispada iz procesa kao jednostavna upotrebna vrijednost, kao neposredni predmet potrošnje ($R-N-R$). To je kretanje robe u kojem je njeno postojanje kao upotrebne vrijednosti dominantan moment i kretanje je u stvari samo u tome da ona poprima oblik upotrebne vrijednosti

koji upravo odgovara potrebi umjesto onog u kojem se ona nalazi kao roba.

Ako naprotiv razmatramo daljnji razvitak razmjenske vrijednosti u novcu, vidjet ćemo da ona u prvom kretanju dolazi samo do svog postojanja kao idealni novac ili moneta, kao jedinica i broj. Ali ako uzmemo oba kretanja zajedno, pokazat će se da novac, koji u cijeni postoji samo kao idealna jedinica mjere, kao zamišljeni materijal općeg rada, u moneti postoji samo kao znak vrijednosti, kao apstraktno i prolazno postojanje vrijednosti, kao materijalizirana predstava, tj. kao simbol, a konačno u svom obliku kao novac najprije negira oba određenja, ali također oba sadrži kao momente i ujedno se učvršćuje u jednoj u odnosu na promet samostalnoj materijalizaciji, u stalnom odnosu prema prometu, makar i negativnom.

Ono što u prometu kad se promatra sam njegov oblik postaje, nastaje, biva proizvedeno — to je sam novac, i ništa više. Robe se razmjenjuju u prometu, ali one ne nastaju u njemu. Novac kao cijena i moneta je doduše već zapravo proizvod prometa, ali samo formalno. Cijeni je pretpostavljena razmjenska vrijednost robe, kao što sama moneta nije ništa nego osamostaljen oblik robe kao sredstva razmjene, koji je također bio pretpostavljen. Promet ne stvara razmjensku vrijednost kao ni njenu veličinu. Da bi se neka roba mjerila u novcu, i roba i novac moraju se uzajamno odnositi kao razmjenske vrijednosti, tj. kao opredmećenje radnog vremena. Razmjenska vrijednost robe dobija u cijeni samo jedan od njene upotrebne vrijednosti odvojen izraz; isto tako i znak vrijednosti nastaje samo iz ekvivalenta, iz robe kao sredstva razmjene. Kao sredstvo razmjene roba treba da bude upotrebna vrijednost, ali ona to može postati samo otudjenjem, jer ona nije upotrebna vrijednost za onog u čijoj je ruci roba, već za onog koji je u razmjeni dobija kao upotrebnu vrijednost. Njena upotrebna vrijednost za vlasnika robe sastoji se samo u njenoj razmjernosti, u otudivosti u opsegu razmjenske vrijednosti predstavljene u njoj. Zato roba kao opće sredstvo razmjene postaje u prometu upotrebna vrijednost samo kao *postojanje razmjenske vrijednosti* i gasi svoju upotrebnu vrijednost kao takvu. To što se razmjenska vrijednost postavlja kao cijena a sredstvo razmjene kao novac, pokazuje se kao jednostavna formalna promjena. Svaka roba kao realizirana razmjenska vrijednost je računski novac drugih roba, element njihovog određivanja cijene, kao što je svaka roba kao sredstvo razmjene — optičajno sredstvo, moneta (ali tu je ona ograničena opsegom u kojem je sredstvo razmjene, jer ona bi bila sredstvo razmjene samo za onog tko posjeduje robu koju treba razmjenjivati i morala bi putem niza razmjena postati konačno sredstvo razmjene; ostavljajući po strani nezgrapnosti tog procesa ponovo bi bilo u konfliktu s prirodom robe kao upotrebne vrijednosti, kad bi ona morala biti djeljiva na dijelove da bi ostvarila redom različite razmjene u potrebnim proporcijama). U cijeni i u moneti oba su određenja prenijeta na samo jednu robu. Ovo se javlja kao puko pojednostavljenje. U odnosima u kojima je jedna roba mjerilo vrijednosti

svih drugih roba, ona je sredstvo razmjene, ekvivalent, otuđiva za njih; ona može realno služiti kao ekvivalent, kao *sredstvo razmjene*. Prometni proces daje tim određenjima samo apstraktniji oblik u novcu kao moneti i sredstvu razmjene.

Oblik $R-N-R$, to strujanje prometa u kojem novac figurira samo kao mjera i moneta, stoga se javlja samo kao posredovani oblik trampe, u čijoj se osnovi i sadržaju nije ništa izmijenilo. Stoga reflektirajuća svijest naroda shvaća novac u njegovom određenju kao mjere i monete kao proizvoljne pronalaskе uvedene konvencionalno radi udobnosti; jer preobražaji što ih doživljavaju određenja sadržana u robi kao jedinstvu upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti samo su formalni. Cijena je samo određeni izraz razmjenske vrijednosti, općeshvatljivi izraz koji ona [dobija] u jeziku samog prometa, kao što je i moneta, koja i u svojoj egzistenciji može postojati samo kao simbol, samo simboličan izraz razmjenske vrijednosti; ali kao sredstvo razmjene ostaje upravo samo sredstvo za razmjenu robe i stoga tu ne pridolazi nikakav nov sadržaj. Cijena i moneta doduše također proizlaze iz prometa, one su u stvari izrazi što ih je promet stvorio, prometni izrazi robe kao razmjenske vrijednosti i sredstva razmjene.

Ali drukčije stoji stvar s novcem. On je proizvod prometa koji je tako reći suprotno dogovoru izrastao iz njega.

Novac nije samo posredujući oblik robne razmjene. On je oblik razmjenske vrijednosti koji je izrastao iz prometnog procesa, društveni proizvod koji se zahvaljujući odnosima u koje individui stupaju u prometu, rada sam od sebe. Čim su se zlato i srebro (ili bilo koja druga roba) razvili kao mjera vrijednosti i optičajno sredstvo (bilo da su to u svom tjelesnom obliku ili da su nadomješteni simbolom), oni postaju novac i bez sudjelovanja i volje društva. Njihova moć pojavljuje se kao neki fatum i svijest ljudi, napose u društvenim stanjima koja propadaju uslijed dubljeg razvitka odnosa razmjenske vrijednosti, opire se moći što je materija, stvar dobija nasuprot njima, gospodstvu prokletog metala, koje izgleda kao čista ludost. U novcu se po prvi put, i to u najapstraktnijem i stoga najbesmislenijem, najneshvatljivijem obliku — u obliku u kojem je ukinuto svako posredovanje — javlja pretvaranje uzajamnih društvenih veza u čvrst, dominantan društveni odnos koji potčinjava individue. I ta pojava je tim mučnija što izrasta iz pretpostavke slobodnih, svojevlnih atomističkih privatnih osoba koje su međusobno povezane samo zahvaljujući uzajamnim potrebama u proizvodnji.

Sam novac sadrži u sebi negaciju sebe kao puke mjere i monete.

[U stvari, roba promatrana za sebe treba da za svog posjednika bude samo postojanje razmjenske vrijednosti; za njega njena materijalizacija ima samo taj smisao da bude predmetnost općeg radnog vremena, koja se može razmjenjivati sa svakom drugom njegovom predmetnošću; dakle, ona je neposredno *opći ekvivalent, novac*. [Ali ta strana je skrivena, sama se javlja samo kao jedna strana.]

Stari filozofi, a također i Boisguillebert, promatraju ovo kao izo-

pačenje, kao zloupotrebu novca, koji se od sluge pretvara u gospodara, obezvređuje prirodno bogatstvo, ukida srazmjernost ekvivalenta. Platon u svojoj *Državi*^[85] želi da nasilno zadrži novac kao puko opticajno sredstvo i mjeru, ali mu ne dopušta da postane novac kao takav. Zato Aristotel smatra prirodnim i razumnim oblik prometa R—N—R, u kojem novac funkcionira samo kao mjera i moneta, kretanje koje on naziva ekonomskim, dok on oblik N—R—N, krematistički, žigoše kao neprirodan, nesvrshodan.^[86] Ovdje se vodi borba samo protiv razmjenske vrijednosti koja postaje sadržaj i samosvrha prometa, protiv osamostaljenja razmjenske vrijednosti kao takve; protiv toga da vrijednost kao takva postane svrha razmjene i dobije samostalan oblik, za početak još u jednostavnom, opipljivom obliku novca. Kad se prodaje da bi se kupilo, svrha je upotrebna vrijednost; kad se kupuje da bi se prodalo — sama vrijednost.

Doduše, sad smo vidjeli da je novac u stvari samo opticajno sredstvo suspendirano u svojoj funkciji, bilo da ono kasnije treba da uđe u promet kao kupovno sredstvo ili kao platežno sredstvo. Naprotiv njegovo samostalno ponašanje prema prometu, njegovo izuzimanje iz prometa lišava ga obje vrijednosti; njegove upotrebne vrijednosti, jer on ne treba da služi kao metal; njegove razmjenske vrijednosti, jer on tu razmjensku vrijednost posjeduje upravo samo kao moment prometa, kao apstraktni simbol vlastite vrijednosti roba, što ga robe sebi uzajamno suprotstavljaju; kao moment kretanja oblika same robe. Dok novac ostaje izvan prometa, on je isto tako bezvrijedan kao da leži zakopan u najdubljem rudnom rovu. Ali ako ponovo uđe u promet, tada je pri kraju sa svojom neprolaznošću, tada vrijednost sadržana u njemu nestaje u upotrebnim vrijednostima roba za koje se on razmjenjuje, ponovo postaje puko opticajno sredstvo. To je jedan moment. *On proizlazi iz prometa kao njegov rezultat, tj. kao adekvatno postojanje razmjenske vrijednosti, kao opći ekvivalent koji bivstvuje za sebe i uporno ostaje u sebi.*

S druge strane: kao svrha razmjene, tj. kao [svrha] kretanja koje za sadržaj ima samu razmjensku vrijednost, sam novac — jedini je sadržaj povećanje razmjenske vrijednosti, *gomilanje novca*. Ali u stvari je to povećanje samo čisto formalno. Vrijednost ne postaje iz vrijednosti, već se vrijednost baca u promet u obliku robe, kako bi se u obliku beskorisne vrijednosti povukla iz prometa kao blago.

•Svi kažu da si bogat, a ja da si siromah, jer dokaz je bogatstva korišćenje njim.^[86a]

Bogačenje se tako *po sadržaju* pokazuje kao dobrovoljno siromašenje. Samo odsustvo potreba, odricanje od potreba, odricanje od upotrebne vrijednosti one vrijednosti koja postoji u obliku robe omogućuje da se vrijednost gomila u obliku novca. Stvarno kretanje oblika N—R—N ne postoji naima u jednostavnom prometu, gdje se ekvivalenti samo prevode iz oblika robe u oblik novca i obratno. Ako razmjenjujem jedan talir za robu koja vrijedi jedan talir, a ovu ponovo za jedan talir, tada

je to proces bez sadržaja. U jednostavnom prometu treba razmatrati samo to — sam sadržaj tog oblika — naime novac kao samosvrhu. Da se on *javlja* kao takav — to je jasno; bez obzira na količinu, vladajući oblik trgovine sastoji se u tome da se novac razmjenjuje za robu, a roba za novac. Može se takođe dogoditi, i događa se, da pri tom procesu rezultat ne bude samo jednostavno isto toliko novca koliko je predumljeno. Kod lošeg posla može izići manje nego što je ušlo. Ovdje treba razmotriti samo šta to znači; daljnja određenost ne pripada samom jednostavnom prometu. U samom jednostavnom prometu može se povećanje veličine vrijednosti, kretanje u kojem je svrha sam porast vrijednosti, pojaviti samo u obliku gomilanja posredovanog fazom $R-N$, neprestano obnavljanom prodajom robe, pri čemu se novcu ne dopušta da prođe kroz svoj ukupan tok i da se, nakon što se roba pretvorila u novac, on ponovo pretvori u robu. Zato se novac ne pojavljuje, kako to zahtijeva oblik $N-R-N$, kao polazna tačka, već uvijek samo kao rezultat razmjene. On je polazna tačka samo ukoliko sa strane prodavaca roba njemu samom važi *samo* kao cijena, još samo kao novac koji je tu potreban i ukoliko ga on u tom prolaznom obliku baca u promet da bi ga odande izvukao u njegovom vječnom obliku. Pretpostavka prometa bila je u stvari razmjenska vrijednost, novac, a isto tako se kao rezultat prometa pojavljuje njegovo adekvatno postojanje i njegovo povećanje; jer promet završava gomilanjem novca.

Novac je, dakle, već u svom konkretnom određenju kao novac, u kojem je on sam već negacija sebe kao puke mjere i puke monete, negiran u kretanju prometa u kojem je bio postavljen kao novac. Ali time je negiran samo apstraktni oblik u kojem se osamostaljenje razmjenske vrijednosti — i apstraktni oblik procesa tog osamostaljenja — javlja u novac. Cijeli promet sa stanovišta razmjenske vrijednosti je negiran, jer u sebi ne nosi princip samoobnove.

Promet polazi od dva određenja robe, od nje kao upotrebne vrijednosti i od nje kao razmjenske vrijednosti. Ukoliko prevladava prvo određenje, on završava osamostaljenjem upotrebne vrijednosti; roba postaje predmet potrošnje. Ukoliko prevladava drugo određenje, promet završava drugim određenjem, osamostaljenjem razmjenske vrijednosti. Roba postaje novac. Ali u ovom posljednjem određenju ona postaje tek putem procesa prometa i ostaje u odnosu prema prometu. U posljednjem određenju ona se dalje razvija kao opredmećeno opće radno vrijeme — u njegovom društvenom obliku. S te posljednje strane mora se stoga vršiti i daljnje određivanje društvenog rada, koji se prvobitno pojavljuje kao razmjenska vrijednost robe, a zatim kao novac. Razmjenska vrijednost je društveni oblik kao takav; njena daljnja analiza stoga je daljnje razvijanje ili produbljivanje društvenog procesa koji izbacuje robu na svoju površinu.

Ako sad, kao što smo prije polazili od robe, pođemo od razmjenske vrijednosti kao takve (njeno osamostaljenje je rezultat prometnog procesa), naći ćemo:

1) Razmjenska vrijednost postoji dvostruko kao roba i kao novac; posljednji se pojavljuje kao njen adekvatan oblik; ali u robi dok ona ostaje robom novac se ne gubi, već postoji kao njena cijena. Egzistencija razmjenske vrijednosti tako se udvostručuje: [ona postoji] jednom u upotrebnim vrijednostima, a drugi put u novcu. Ali oba se oblika razmjenjuju i uslijed same razmjene kao takve vrijednost ne propada.

2) Da bi se novac održao kao novac, on isto tako kao što se pojavljuje kao talog i rezultat prometnog procesa mora biti sposoban da ponovo uđe u njega, tj. da u prometu ne postane samo optičajnim sredstvom koje u obliku robe nestaje u razmjeni za samu upotrebnu vrijednost. Novac time što ulazi u jedno određenje ne mora se izgubiti u drugom, dakle i u svom postojanju kao roba mora ostati novac, a u svom postojanju kao novac egzistirati samo kao prolazan oblik robe, u svom postojanju kao roba — ne gubiti razmjensku vrijednost, a u svom postojanju kao novac — voditi računa o upotrebnoj vrijednosti. Samo njegovo ulaznje u promet mora biti jedan moment njegovog ostajanja kod sebe, a njegovo ostajanje kod sebe — ulazak u promet. Razmjenska vrijednost sada je, dakle, određena kao proces, a ne više kao samo prolazan oblik upotrebne vrijednosti, koji je prema samoj njoj kao materijalnom sadržaju ravnodušan, niti kao puka stvar u obliku novca; određena je kao odnošenje prema samoj sebi putem procesa prometa. S druge strane, sam promet nije više određen kao samo formalan proces u kojem roba prolazi kroz različita određenja, već sama razmjenska vrijednost, i to razmjenska vrijednost mjerena u novcu, mora se kao sama pretpostavka javljati kao postavljena prometom i kao njim postavljena njemu pretpostavljena. Sam promet mora da se pojavi kao moment proizvodnje razmjenskih vrijednosti (kao proces proizvodnje razmjenskih vrijednosti). U osamostaljenju razmjenske vrijednosti u novcu u stvari je postavljena samo njena ravnodušnost prema posebnoj upotrebnoj vrijednosti u koju se ona inkorporira. Osamostaljeni opći ekvivalent je novac, bilo da on postoji u obliku robe, bilo da postoji u obliku novca. Samo osamostaljenje u novcu mora se javiti samo kao jedan moment kretanja, koji je doduše rezultat prometa, ali je ujedno namijenjen tome da promet iznova počne, a ne da u tom obliku ostane.

Novac, tj. osamostaljena razmjenska vrijednost koja je nastala iz prometnog procesa kao rezultat i ujedno kao živi nagon prometa (iako posljednje samo u ograničenom obliku zgrtanja blaga), negirao se kao puka moneta, tj. kao samo prolazan oblik razmjenske vrijednosti, kao onaj koji se samo gubi u prometu; on se isto tako negirao kao onaj koji nastupa samostalno prema prometu. Da se ne okameni kao blago, on isto tako mora ponovo ući u promet kao što je iz njega i izašao, ali ne kao puko optičajno sredstvo, već njegovo postojanje kao optičajnog sredstva i zato njegovo pretvaranje u robu mora i samo biti puka promjena oblika, kako bi se on ponovo pojavio u svom adekvatnom obliku,

kao *adekvatna razmjenska vrijednost*, ali ujedno kao *umnožena, povećana razmjenska vrijednost, oplodena razmjenska vrijednost*. Vrijednost koja se u prometu *oplođuje*, tj. umnožava uopće je za sebe bivstvujuća razmjenska vrijednost, koja kao samosvrha prolazi kroz promet. Ta *oplodnja, kvantitativno povećanje vrijednosti* — jedini proces koji može izvršiti vrijednost kao takva — pojavljuje se u gomilanju novca samo u suprotnosti prema prometu, tj. putem svog vlastitog ukidanja. Međutim, sam promet mora da se postavi kao proces u kojem se vrijednost održava i oplođuje.

Ali u prometu novac postaje monetom i kao takav se razmjenjuje za robu. Ako sad ta zamjena ne treba da bude samo formalna — odnosno ako razmjenska vrijednost ne treba da se izgubi u potrošnji robe — tako da bi se izmijenio samo oblik razmjenske vrijednosti (prvo, njeno opće apstraktno postojanje u novcu, a drugo, njeno postojanje u posebnoj upotrebnoj vrijednosti robe), razmjenska vrijednost mora se doista razmijeniti za upotrebnu vrijednost, a roba se mora potrošiti kao upotrebna vrijednost, ali se u toj potrošnji mora održati kao razmjenska vrijednost, odnosno njeno nestajanje mora nestati i samo biti samo sredstvo postanka veće razmjenske vrijednosti, reprodukcije i produkcije razmjenske vrijednosti — *proizvodna potrošnja*, tj. potrošnja radom, da bi se opredmetio rad, da bi se stvorila razmjenska vrijednost. Proizvodnja razmjenske vrijednosti općenito je samo proizvodnja veće razmjenske vrijednosti, njeno umnožavanje. Njena jednostavna reprodukcija mijenja upotrebnu vrijednost u kojoj ona postoji, kao što to čini i jednostavan promet, ali je ne proizvodi, ne stvara.

Osamostaljena razmjenska vrijednost pretpostavlja promet kao razvijeni moment i pojavljuje se kao neprestani proces koji postavlja promet i iz njega se neprestano vraća u sebe, kako bi ga ponovo postavio. Razmjenska vrijednost kao kretanje koje postavlja samo sebe ne pojavljuje se više kao samo formalno kretanje unaprijed danih razmjenskih vrijednosti, već kao kretanje koje u isti mah samo sebe producira i reproducira. Sama proizvodnja ovdje više ne postoji prije svojih rezultata, tj. nije pretpostavljena; već se pojavljuje kao ona koja te rezultate ujedno sama rada; ali ona više ne postavlja razmjensku vrijednost kao nešto što samo vodi do prometa, već ujedno kao nešto što u svom procesu pretpostavlja razvijeni promet.

Da bi se osamostalila, razmjenska vrijednost morala bi ne samo proizlaziti kao rezultat iz prometa, već bi morala biti i sposobna da ponovo uđe u promet, da se u njemu održi postajući roba. U novcu je razmjenska vrijednost dobila samostalan oblik u odnosu na promet $R-N-R$, tj. u odnosu na svoje konačno nestajanje u pukoj upotrebnoj vrijednosti. Ali to je samo negativan, prolazan ili iluzoran oblik ako je fiksiran. Novac postoji samo u odnosu na promet i kao mogućnost da se uđe u promet. Ali on gubi to određenje čim se realizira. On se vraća u svoje dvije funkcije mjere i optičajnog sredstva. Kao puki novac on se ne izdiže iznad tog određenja. Ali istovremeno je u prometu

postavljeno i to da on ostaje novac, postojao on kao takav ili kao cijena robe. Kretanje prometa ne mora se pojaviti kao kretanje nestajanja novca, već prije kao kretanje njegovog stvarnog samopostavljanja kao razmjenske vrijednosti, njegove samorealizacije kao razmjenske vrijednosti. Ako se roba razmjenjuje za novac, onda oblik razmjenske vrijednosti, razmjenska vrijednost postavljena kao razmjenska vrijednost, novac, ostaje samo tako dugo [u tom određenju] dok se drži izvan ove razmjene u kojoj funkcionira kao vrijednost, dok je izbjegava, dakle je čisto iluzorno ostvarenje vrijednosti, čisto idealno ostvarenje u onom obliku u kojem samostalnost razmjenske vrijednosti opipljivo postoji.

Ista razmjenska vrijednost mora postati novac, roba, roba, novac, kako to zahtijeva oblik $N-R-N$. U jednostavnom prometu roba postaje novac, a zatim roba; neka druga roba ponovo se postavlja kao novac. *Razmjenska vrijednost ne održava se u toj izmjeni svog oblika. Ali u prometu je već postavljeno da je novac oboje, i novac i roba, i da se održava u zamjenjivanju tih dviju određenja.*

U prometu se razmjenska vrijednost javlja dvojako: prvo — kao roba, a drugo — kao novac. Kad je ona u jednom određenju, nije u drugom. To vrijedi za svaku posebnu robu, isto tako za novac kao optičajno sredstvo. Ali ako se razmotri cjelina prometa, u njemu je sadržano da se ista razmjenska vrijednost, razmjenska vrijednost kao subjekt, jednom postavlja kao roba, a drugi put kao novac, te upravo i jest kretanje svog postavljanja u tom dvostrukom određenju i kretanje svog održanja u svakom od određenja kao njemu suprotnom, u robi kao novac, a u novcu kao roba. Ali ovo što po sebi postoji u jednostavnom prometu, u njemu nije postavljeno.

Ako se u jednostavnom prometu ta određenja odnose *pozitivno* samostalno jedna prema drugima, kao u robi koja postaje predmet potrošnje, promet prestaje da bude moment ekonomskog procesa; ako [su ta određenja međusobno samostalna] *negativno*, kao u novcu, promet postaje ludost, poremećaj koji izrasta iz samog ekonomskog procesa.

Ne može se reći da se razmjenska vrijednost realizira u jednostavnom prometu, jer se upotrebna vrijednost ne pojavljuje njoj nasuprot kao takva, kao upotrebna vrijednost koju je ona sama odredila. Obrnuto upotrebna vrijednost kao takva ne postaje sama razmjenskom vrijednošću ili postaje samo utoliko ukoliko se na nju kao spoljašnje mjerilo primjenjuje određenje upotrebni vrijednosti — da bude opredmećeni opći rad. Njihovo jedinstvo još se neposredno razlikuje, a njihova razlika još se neposredno sjedinjuje. Sad se mora postaviti da upotrebna vrijednost kao takva postaje pomoću razmjenske vrijednosti, a da razmjenska vrijednost posreduje sama sebe pomoću upotrebne vrijednosti.

U jednostavnom prometu imali smo samo dva formalno različita određenja razmjenske vrijednosti — novac i cijenu robe, i samo dvije materijalno različite upotrebne vrijednosti — $R-R$, za koje je novac raz-

mjenjskoj vrijednosti samo prolazno posredovanje, oblik koji upotrebne vrijednosti privremeno poprimaju. Do zbiljske veze između razmjenske vrijednosti i upotrebne vrijednosti nije došlo. U upotrebnoj vrijednosti doduše postoji i razmjenska vrijednost kao cijena (idealno određenje); u novcu postoji doduše i upotrebna vrijednost kao njegova realnost, njegov materijal. U jednom slučaju bila je samo idealna razmjenska vrijednost, a u drugom upotrebna vrijednost. Stoga je i roba kao takva — njena posebna upotrebna vrijednost — samo materijalan motiv razmjene, ali kao takva ona pada izvan ekonomskog određenja oblika; ali ekonomsko određenje oblika je samo površni oblik, formalno određenje koje ne prodire u područje zbiljske supstancije bogatstva i prema njoj se kao takvoj uopće ne odnosi; zato ako to određenje oblika kao takvo treba da se fiksira u blagu, onda se ono ispod žita pretvara u indiferentan prirodni proizvod, metal, iz kojeg je iskorijenjena i njegova posljednja veza s prometom. Metal kao takav naravno ne izražava nikakav društveni odnos; u njemu je utruo čak i oblik monete, posljednji znak života njegovog društvenog značenja.

Razmjenska vrijednost kao pretpostavka i rezultat prometa, kao što je izašla iz prometa, mora isto tako ponovo ući u promet.

Vidjeli smo već kod novca, a to se pokazuje i pri stvaranju blaga, da povećanje količine novca, njegovo umnožavanje predstavlja jedini proces u obliku prometa koji je vrijednosti samosvrha, tj. da je vrijednost koja se osamostalila i održava se u obliku razmjenske vrijednosti (prije svega novca) ujedno proces povećanja vrijednosti; da je njeno samoodržanje kao vrijednosti ujedno njeno prelaženje preko svoje kvantitativne granice, njeno povećanje kao veličine vrijednosti, i da osamostaljenje razmjenske vrijednosti nema nikakav drugi sadržaj. Održavanje razmjenske vrijednosti kao takve posredstvom prometa pokazuje se u isti mah kao njeno samopovećavanje, a to je njena samooplodnja, njeno aktivno samopostavljanje kao vrijednosti koja stvara vrijednost, kao vrijednost koja se sama reproducira i u tom se održava, ali se ujedno postavlja kao *vrijednost*, tj. kao višak vrijednosti. Taj proces je pri stvaranju blaga još čisto formalan. Ako se promatra individuum, taj se proces pokazuje kao besadržajno kretanje koje pretvara bogatstvo iz korisnog u beskoristan i po svojoj namjeni nekoristan oblik. Ako se ekonomski proces promatra u cjelini, stvaranje blaga služi samo kao jedan od uslova samog metalnog prometa. Dok novac ostaje blago, on ne funkcionira kao razmjenska vrijednost, on je samo imaginaran. S druge strane je povećanje, postavljanje-sebe-kao vrijednosti, vrijednosti koja se putem prometa ne samo održava, već iz njega i rada, dakle, postavlja kao višak vrijednosti, također samo imaginarno. Ista veličina vrijednosti koja je ranije postojala u obliku robe sada postoji u obliku novca; on se gomila u posljednjem obliku, jer ga se u drugom obliku odriču. Ako se realizira, on nestaje u potrošnji. Održanje i povećanje vrijednosti je dakle samo apstraktno, formalno. U jednostavnom prometu postavljen je samo njihov oblik.

Kao oblik općeg bogatstva, kao osamostaljena razmjenska vrijednost, novac nije sposoban ni za kakvo drugo kretanje osim za kvantitativno: da se povećava. Prema svom pojmu on je cjelokupnost svih upotrebnih vrijednosti; ali kao uvijek samo određena veličina vrijednosti, određena suma zlata i srebra, njegovo kvantitativno ograničenje je u protivrječnosti s njegovim kvalitetom. Stoga je u njegovoj prirodi da neprestano izrasta preko svoje vlastite granice. (Kao bogatstvo koje služi uživanju, npr. u rimsko carsko doba, novac se stoga javlja kao neograničeno, ludo rasipanje, koje pokušava da i užitek podigne do njegove umišljene bezgraničnosti, tj. koje novac kao takav oblik bogatstva ujedno tretira neposredno kao upotrebnu vrijednost. Salata od bisera itd).

Za vrijednost koja se hoće fiksirati kao vrijednost povećanje se stoga poklapa sa samoodržavanjem i ona se održava samo time što neprestano izrasta preko svoje kvantitativne granice, koja protivurječi njenoj unutrašnjoj općenitosti. Bogaćenje je tako samosvrha. Svrhovita djelatnost osamostaljene razmjenske vrijednosti može biti samo obogaćivanje, tj. samopovećavanje; reprodukcija, ali ne samo formalna, već produkcija s povećavanjem. Ali kao kvantitativno određena veličina vrijednosti, novac je također samo ograničeni predstavnik općeg bogatstva ili predstavnik ograničenog bogatstva, koje se proteže upravo toliko koliko i veličina njegove razmjenske vrijednosti, koja se njom tačno mjeri. Novac dakle nipošto nema onu sposobnost koju bi prema svom općem pojmu trebalo da ima, sposobnost da kupuje sva uživanja, sve robe, totalitet materijalnog bogatstva; on nije »ukupnost svih stvari«.

Fiksiran kao bogatstvo, kao opći oblik bogatstva, kao vrijednost koja važi kao vrijednost, novac je dakle neprestani nagon da se prijede preko svoje kvantitativne granice; beskonačan proces. Njegova vlastita životnost sastoji se isključivo u tome; on se održava kao od upotrebne vrijednosti različita za sebe važeća vrijednost samo tako da se *neprestano umnožava* samim procesom razmjene. Aktivna vrijednost je samo vrijednost koja postavlja višak vrijednosti. Jedina funkcija [novca] kao razmjenske vrijednosti je sama razmjena. U toj funkciji on se dakle mora povećavati, ali ne njegovim povlačenjem, kao pri stvaranju blaga. U njemu novac ne funkcionira kao novac. Povučeni [iz prometa] kao blago on ne funkcionira niti kao razmjenska vrijednost niti kao upotrebna vrijednost, on je mrtvo, neproduktivno blago. Od samog njega ne polazi nikakva akcija. Njegovo povećanje je spoljašnje dodavanje iz prometa, jer se roba iznova baca u promet i vrijednost iz oblika robe prevodi u oblik novca, a zatim se novac kao takav sprema na sigurno mjesto, tj. uopće prestaje da bude novac. Ali ako on ponovo stupi u promet, on nestaje kao razmjenska vrijednost.

Novac koji kao adekvatna razmjenska vrijednost rezultira i osamostaljuje se iz prometa, ali ponovo ulazi u promet, te se u njemu i putem njega uvijekovječuje i oploduje (umnožava) jest *kapital*. U kapitalu je

novac izgubio svoju krutost i pretvara se iz opipljive stvari u proces. Novac i roba kao takvi, jednako kao i sam jednostavan promet postoje za kapital još samo kao posebni apstraktni momenti njegovog postojanja u kojima se on isto tako neprestano pojavljuje, prelazeći iz jednog u drugi, kao što neprestano i nestaje. Osamostaljenje se ne pojavljuje samo u tom obliku da on kao samostalna apstraktna razmjenska vrijednost, novac, stoji nasuprot prometu, već i tako da je promet u isti mah proces osamostaljenja novca; da ovaj postaje iz prometa kao nešto osamostaljeno.

U obliku N—R—N jasno je označeno da osamostaljenje novca treba da se pokaže kao proces podjednako kao pretpostavka i kao rezultat prometa. Ali ovaj oblik kao takav ne dobija nikakav sadržaj u jednostavnom prometu, sam se ne javlja kao sadržajno kretanje. Kretanje prometa za koje je razmjenska vrijednost ne samo oblik već i sam sadržaj i sama svrha i koji je stoga oblik same *razmjenske vrijednosti* u procesu.

U jednostavnom prometu osamostaljena razmjenska vrijednost, novac kao takav, pojavljuje se uvijek samo kao rezultat, *caput mortuum*¹ kretanja. On se isto tako mora javiti kao njegova pretpostavka; njegov rezultat kao njegova pretpostavka, a njegova pretpostavka kao njegov rezultat.

Novac se mora održati kao novac i u svom obliku novca i u obliku robe; a zamjena tih određenja, proces kojim novac prolazi kroz te metamorfoze mora se ujedno pokazati kao njegov proces proizvodnje, kao tvorac njega samog, tj. kao povećanje njegove veličine vrijednosti. Time što novac postaje roba, a roba se kao takva nužno troši kao upotrebna vrijednost, prolazi, samo to prolaženje mora proći, to se trošenje mora potrošiti, tako da se potrošnja robe kao upotrebne vrijednosti pokazuje kao moment procesa samoreprodukcije vrijednosti.

Novac i roba jednako kao i njihov odnos u prometu pokazuju se sad isto toliko kao jednostavne pretpostavke kapitala kao i s druge strane njegov oblik postojanja; isto toliko kao jednostavne postojeće elementarne pretpostavke kapitala koliko, s druge strane, i kao njegovi oblici postojanja i rezultati.

Neprolaznost za kojom teži novac odnoseći se negativno prema prometu (povlačeći se iz njega) kapital postiže time što se održava upravo tako da se prepušta prometu. Kapital kao razmjenska vrijednost koja pretpostavlja promet, koja je njemu pretpostavljena i u njemu se održava, poprima naizmjenice oba u jednostavnom prometu sadržana momenta, ali ne kao u jednostavnom prometu tako da on samo iz jednog od dva oblika prelazi u drugi, već tako da u svakom od određenja u isti mah bude odnos prema onom suprotnom. Ako se pojavljuje kao novac, onda je to sada samo jednostrani apstraktni izraz sebe kao općenitosti; time što isto tako odbacuje taj oblik, on odbacuje samo njegova suprotna određenja (antagonistički oblik općenitosti). Ako je on

¹ mrtvi ostatak

postavljen kao novac, tj. kao taj antagonistički oblik općenitosti razmjenske vrijednosti, u isti mah je u njemu postavljeno da on ne treba da izgubi (kao u jednostavnom prometu) općenitost, već njeno antagonističko određenje, ili da ga primi samo privremeno, dakle da se on ponovo razmjenjuje za robu, ali kao roba koja i u svojoj posebnosti izražava općenitost razmjenske vrijednosti te stoga stalno mijenja svoj određeni oblik.

Roba nije samo razmjenska vrijednost već i upotrebna vrijednost, a kao takva ona mora da se svrsishodno potroši. Dok roba služi kao upotrebna vrijednost, tj. dok se troši, razmjenska vrijednost mora se u isti mah održavati i pojavljivati kao svrhovita duša potrošnje. Zato se proces nestajanja robe mora ujedno pojavljivati kao proces nestajanja njenog nastanka, tj. kao proces reprodukcije. Potrošnja robe, dakle, nije usmjerena na neposredno uživanje, već je i sama jedan moment reprodukcije njene razmjenske vrijednosti. Razmjenska vrijednost tako ne samo da daje oblik robi, već se pokazuje kao vatra u kojoj nestaje sama supstancija robe. To određenje proizlazi iz samog pojma upotrebne vrijednosti. Ali u obliku novca kapital će se, s jedne strane, javiti samo prolazno kao optičajno sredstvo, a s druge strane samo kao moment, kao njegova samo prolazna postavljenost u određenosti adekvatne razmjenske vrijednosti.

S jedne strane, jednostavni promet je postojeća pretpostavka robe i njegovi ekstremi, novac i roba, javljaju se kao elementarne pretpostavke, kao oblici koji po mogućnosti postaju kapital ili su samo apstraktne sfere procesa proizvodnje pretpostavljenog kapitala. S druge strane, oni se vraćaju u kapital kao u svoju propast ili vode do njega. (Ovamo gornji historijski primjer.)

Novac, pretpostavljena osamostaljena razmjenska vrijednost, pojavljuje se u kapitalu ne samo kao razmjenska vrijednost, već kao osamostaljena razmjenska vrijednost ujedno i kao *rezultat* prometa. I doista ne vrši se nikakvo stvaranje kapitala prije nego što se sfera jednostavnog prometa, makar i polazeći od sasvim drukčijih uslova proizvodnje nego što je sam kapital, ne razvije do izvjesne visine. S druge strane, novac je postavljen kao onaj koji postavlja promet kao kretanje svog vlastitog procesa, kao kretanje svog vlastitog realiziranja vrijednosti koja se ovjekovječuje i oploduje. Kao pretpostavka novac je ovdje u isti mah rezultat prometnog procesa, a kao rezultat u isti mah i pretpostavka njegovog određenog oblika koji je bio određen kao N—R—N (prije svega samo tog njegovog strujanja). On je jedinstvo robe i novca, ali pokretno jedinstvo njihovo, pa nije ni jedno ni drugo, a također je i jedno i drugo.

Novac se održava i oploduje u prometu i putem prometa. S druge strane, razmjenska vrijednost je pretpostavljena ne više kao jednostavna razmjenska vrijednost kako ona postoji kao jednostavno određenje u robi prije nego ova stupi u promet ili bolje kao samo zamišljeno određenje, jer roba tek nestajući u prometu postaje razmjenska vrijednost.

Ona postoji u obliku *predmetnosti*, ali ravnodušna prema tome da li je ta predmetnost predmetnost novca ili robe. Ona proizlazi iz prometa; dakle, pretpostavlja ga; ali ujedno polazi od sebe kao pretpostavke u odnosu na promet.

U stvarnoj razmjeni novca za robu, kako to izražava oblik $N-R-N$, dakle, kako je realno bivstvovanje robe njena upotrebna vrijednost, a realno postojanje upotrebne vrijednosti njena potrošnja, iz robe koja se realizira kao upotrebna vrijednost mora ponovo proizići sama razmjenska vrijednost, a novac i potrošnja robe moraju se isto tako pojaviti kao oblik njenog održanja, kao i njene samooplodnje. Nasuprot njoj promet se pojavljuje kao moment procesa njene vlastite realizacije.

Realno postojanje robe, njeno postojanje kao upotrebne vrijednosti ispada iz jednostavnog prometa. Mora [ispasti] i onaj moment u procesu kapitala, u kojem se potrošnja robe pojavljuje kao moment njegove samooplodnje.

Dotle dok se novac, tj. osamostaljena razmjenska vrijednost fiksira samo u odnosu na svoju suprotnost, upotrebnu vrijednost kao takvu, on je u stvari sposoban samo za apstraktno postojanje. U svojoj suprotnosti, u svom postajanju upotrebnom vrijednošću i u procesu upotrebne vrijednosti, u potrošnji, novac se mora u isti mah održavati i rasti kao razmjenska vrijednost, dakle, potrošnju same upotrebne vrijednosti — njenu aktivnu negaciju isto tako kao i njenu poziciju — mora pretvarati u reprodukciju i produkciju same razmjenske vrijednosti.

U jednostavnom prometu svaka roba nastupa naizmjence kao razmjenska vrijednost i kao upotrebna vrijednost. Čim se realizira kao upotrebna vrijednost, ona ispada iz prometa. Ukoliko se roba fiksira kao razmjenska vrijednost u novcu, ona dovodi do iste bezobličnosti, ali ostaje unutar ekonomskog odnosa. U svakom slučaju robe imaju interes za odnose razmjene (jednostavni promet) samo ukoliko imaju razmjensku vrijednost. S druge strane, njihova razmjenska vrijednost ima samo prolazan interes, jer ukida jednostranost upotrebne vrijednosti (njeno svojstvo da bude samo *neposredno* postojeća potrošna vrijednost za individue), nalazi kupca za upotrebnu vrijednost; ona u upotrebnoj vrijednosti mijenja samo to da je postavlja kao upotrebnu vrijednost za druge (za kupce). Ali ako se razmjenska vrijednost fiksira kao takva, u novcu, upotrebna vrijednost joj stoji nasuprot još samo kao apstraktan kaos; i upravo uslijed razdvajanja od svoje supstancije ova se iznutra raspada i ispada iz sfere jednostavne razmjenske vrijednosti, čije je najviše kretanje jednostavni promet i čije je najviše savršenstvo novac. Ali unutar same te sfere razlika postoji samo kao formalno, površno razlikovanje. Novac u svojoj najvišoj fiksiranosti sam je opet roba.

TREĆA GLAVA

Kapital

A. Proces proizvodnje kapitala

1. *Pretvaranje novca u kapital*

Kao rezultat jednostavnog prometa kapital postoji prije svega u jednostavnom obliku novca. Ali predmetna samostalnost koju on kao blago u tom obliku zadržava u odnosu na promet je nestala. Naprotiv u njegovom postojanju kao novca, adekvatnom izrazu općeg ekvivalenta, rečeno je samo to da je ravnodušan prema posebnosti svih roba i da može poprimiti svaki proizvoljni oblik robe. On nije ova ili ona roba, već se može metamorfozirati u svaku robu i u svakoj od njih nastavlja da bude ista veličina vrijednosti i vrijednost koja se odnosi prema sebi kao samosvrha. Kapital koji ponajprije postoji u obliku novca, dakle, ne ostaje pred prometom; on naprotiv mora da uđe u promet. On se također ne gubi unutar prometa pretvarajući se iz oblika novca u oblik robe. Njegovo novčano postojanje zapravo je samo njegovo postojanje kao adekvatna razmjenska vrijednost koja se može ravnodušno pretvoriti u svaku vrstu robe. U svakoj od njih ona ostaje prikrivena razmjenska vrijednost. Ali kapital može biti osamostaljena razmjenska vrijednost samo tako da se osamostali prema nekom trećem, u određenom odnosu prema nekom trećem.

[Njegovo postojanje kao novca je dvostruko: on može da se razmijeni za bilo koju robu i kao opća razmjenska vrijednost nije vezan za posebnu supstanciju bilo koje robe; drugo: on ostaje novac i tada kad postane roba, tj. materijal u kojem on postoji ne kao predmet za zadovoljenje individualnog uživanja, već kao materijalizacija razmjenske vrijednosti koja uzima taj oblik samo zato da bi se održala i povećala.]

To treće nisu robe. Jer kapital je novac koji iz oblika novca prelazi ravnodušno u oblik svake robe, ne gubeći se u njoj kao predmet individualne potrošnje. Umjesto da se novac isključi, cijelo područje roba, sve robe pojavljuju se kao isto tako mnogobrojne inkarnacije novca. Što se tiče prirodne materijalne različitosti roba, nijedna ne zabranjuje novcu da zauzme njeno mjesto, da je načini svojim vlastitim tijelom,

jer nijedna ne isključuje određenje novca u robi. Cijeli predmetni svijet bogatstva sada se pojavljuje kao tijelo novca, isto tako kao zlato i srebro, i upravo samo formalna razlika između novca u obliku novca i njegove razlike u obliku robe omogućuje mu da podjednako uzme jedan ili drugi oblik, da prijeđe iz oblika novca u oblik robe. (Osamostaljenje se sastoji još samo u tome što se razmjenska vrijednost čvrsto drži sebe kao razmjenske vrijednosti, bilo da ona postoji u obliku novca ili u obliku robe i prelazi u oblik robe samo da samu sebe oplodi.)

Sad je novac *opredmećen rad*, bilo da posjeduje oblik novca ili oblik posebne robe. Nijedan predmetni način postojanja rada ne stoji nasuprot kapitalu već se svaki od njih pojavljuje kao njegov mogući način postojanja, koji on može dobiti jednostavnom promjenom oblika, prijelazom iz oblika novca u oblik robe. Jedina suprotnost u odnosu na *opredmećeni rad* je *nepredmetni rad*, u suprotnosti prema *objektiviranom radu* — *onaj subjektivni*. Ili u suprotnosti prema vremenski prošlom, ali prostorno postojećem — vremenski postojeći, živi rad. Kao vremenski prisutni nepredmetni (i zato također još neopredmećeni) rad, on može postojati samo kao *moć*, mogućnost, sposobnost, kao *radna sposobnost* živog subjekta. Suprotnost kapitalu kao opredmećenom radu koji se samostalno fiksira može činiti samo sama živa radna sposobnost, pa tako jedina razmjena putem koje novac može postati kapital jest ona koju njegov vlasnik vrši s vlasnikom žive radne sposobnosti, tj. s radnikom.

Uopće razmjenska vrijednost kao razmjenska vrijednost može se osamostaliti samo u odnosu na upotrebnu vrijednost, koja stoji nasuprot njoj kao takvoj. Samo u tom odnosu može se razmjenska vrijednost kao takva osamostaliti; kao takva biti postavljena i funkcionirati. U novcu bi razmjenska vrijednost trebalo da dobije tu samostalnost tako da se apstrahira od upotrebne vrijednosti, i ta aktivna apstrakcija (ostale u suprotnosti prema upotrebnoj vrijednosti) pojavila bi se ovdje u stvari kao jedina metoda da se razmjenska vrijednost kao takva sačuva i poveća. Naprotiv razmjenska vrijednost u svom postojanju kao upotrebna vrijednost, u svom realnom, ne samo formalnom postojanju kao upotrebna vrijednost, sada treba da se kao razmjenska vrijednost — kao razmjenska vrijednost u upotrebnoj vrijednosti održi kao upotrebna vrijednost i iz nje stvara. Zbiljsko postojanje upotrebni vrijednosti je njihova realna negacija, njihovo trošenje, njihovo uništenje u potrošnji. To je dakle ta njihova realna negacija kao upotrebni vrijednosti, ta njima samima imanentna negacija u kojoj se razmjenska vrijednost mora potvrditi kao ona koja se održava prema upotrebnoj vrijednosti ili, bolje, mora učiniti aktivno postojanje upotrebne vrijednosti potvrdom razmjenske vrijednosti. To nije takva negacija da je razmjenska vrijednost kao cijena samo formalno određenje upotrebne vrijednosti u kojoj je ona idealno ukinuta, ali se u stvari u njoj razmjenska vrijednost pojavljuje samo kao prolazno formalno određenje. To nije ni njeno stvrđavanje u zlatu i srebru, gdje se jedna kruta čvrsta susptancija pokazuje

kao okoštalo postojanje razmjenske vrijednosti. U stvari u novcu je postavljeno da je upotrebna vrijednost samo materijalnost, realnost razmjenske vrijednosti. Ali to je samo zamišljena opipljiva egzistencija njene apstrakcije. Ali ukoliko je upotrebna vrijednost kao upotrebna vrijednost, tj. kao potrošnja same robe određena kao postavljanje razmjenske vrijednosti i kao puko sredstvo da se ona postavi, utoliko je upotrebna vrijednost robe u stvari samo djelovanje razmjenske vrijednosti u pokretu. Stvarna negacija upotrebne vrijednosti koja ne postaje u apstrakciji od nje, već u njenoj potrošnji (ne u napregnutoj nepomičnosti nasuprot njoj), ta njena realna negacija, koja je ujedno njeno ostvarenje kao upotrebne vrijednosti, mora stoga postati činom samoafirmacije, samodjelatnosti razmjenske vrijednosti. Ali to je moguće samo ukoliko rad troši robu, ukoliko se njena sama potrošnja robe pojavljuje kao opredmećenje rada i zato kao postavljanje vrijednosti. Stoga, da bi se održala i djelatno potvrdila ne samo formalno, kao u novcu, već u svojoj realnoj egzistenciji kao roba, razmjenska vrijednost opredmećena u novcu mora prisvojiti sam rad, razmijeniti se s njim.

Upotrebna vrijednost nije za novac još samo potrošni artikal u kojem se on gubi, već još samo upotrebna vrijednost pomoću koje se on održava i uvećava. *Za novac kao kapital ne postoji nikakva druga upotrebna vrijednost.* Upravo to i jest odnos njega kao razmjenske vrijednosti prema upotrebnoj vrijednosti. *Jedina upotrebna vrijednost koja može biti suprotnost i dopuna novcu kao kapitalu jest rad,* a taj je u radnoj sposobnosti koja postoji kao subjekt. Kao kapital novac postoji samo u odnosu na nekapital, na negaciju kapitala, u odnosu na koju je on jedino kapital. *Zbiljski ne-kapital je sam rad.* Prvi korak da novac postane kapital je njegova razmjena s radnom sposobnošću, kako bi se ujedno posredstvom poslijednje potrošnja robe, tj. njihovo realno postavljanje i negiranje kao upotrebni vrijednosti, u isti mah pretvorilo u njihovo ispoljavanje razmjenske vrijednosti.

Razmjena kojom novac postaje kapital ne može biti razmjena s robama, već razmjena s njegovom pojmovno određenom suprotnošću, s robom koja se prema samom novcu nalazi u pojmovno određenoj suprotnosti — s radom.

Nasuprot razmjenskoj vrijednosti u obliku novca stoji razmjenska vrijednost u obliku posebne upotrebne vrijednosti. Ali sve posebne robe, kao posebni načini postojanja opredmećenog rada, sad su ravnodušan izraz razmjenske vrijednosti, u koju novac može preći a da se ne izgubi. Dakle, kako se sad podjednako može pretpostaviti da novac postoji u ovom ili onom obliku, on svoj jednostavan karakter ne može izgubiti razmjenom za te robe. Nego razmjenom u prvom redu s jedinim oblikom upotrebne vrijednosti koji on sam neposredno nije — naime s neopredmećenim radom — i ujedno s neposrednom upotrebnom vrijednošću za sebe kao djelatnu razmjensku vrijednost — dakle ponovo radom. Stoga se pretvaranje novca u kapital može vršiti

samo putem njegove razmjene za rad. *Upotrebna vrijednost za koju se novac kao potencijalni kapital može razmijeniti može biti samo ona upotrebna vrijednost iz koje sama razmjenska vrijednost postaje, proizvodi se i umnožava. Ali ta je samo rad.*

Razmjenska vrijednost može se realizirati kao takva samo tako — da nastupa prema upotrebnoj vrijednosti — ne prema ovoj ili onoj — već prema upotrebnoj vrijednosti s obzirom na samu sebe. Ta je [upotrebna vrijednost] rad. Radna sposobnost sama je upotrebna vrijednost, čija potrošnja se neposredno poklapa s opredmećenjem rada, dakle sa stvaranjem razmjenske vrijednosti. Za novac kao kapital radna sposobnost je neposredna upotrebna vrijednost za koju on treba da se razmjenjuje. Kod jednostavnog prometa sadržaj upotrebne vrijednosti bio je irelevantan, padao je izvan ekonomskog odnosa oblika. Ovdje je on njegov bitni ekonomski moment. Jer razmjenska vrijednost određena je kao u razmjeni fiksirana za sebe prije svega samo time što se razmjenjuje za upotrebnu vrijednost koja joj po svom vlastitom određenju oblika stoji nasuprot.

Uslov je pretvaranja novca u kapital da *vlasnik* novca može razmijeniti novac za tuđu radnu sposobnost kao robu; da se dakle unutar prometa radna sposobnost nudi kao roba na prodaju, jer unutar jednostavnog prometa oni koji vrše razmjenu stoje jedni prema drugima samo kao kupci i prodavaoci. Uslov je dakle da radnik nudi na prodaju svoju radnu sposobnost kao robu koja je namijenjena potrošnji: dakle slobodan radnik. Uslov je prvo, da radnik kao slobodan vlasnik raspoláže svojom radnom sposobnošću, da se prema njoj odnosi kao prema robi; radi toga on mora biti njen slobodan vlasnik. Ali drugo, da on svoj rad treba da razmjenjuje ne više u obliku neke druge robe, opredmećenog rada, već da je jedina roba koju on ima da ponudi, da proda, upravo njegova živa radna sposobnost, sadržana u njegovoj živoj tjelesnosti, dakle, da uslovi opredmećenja njegovog rada, predmetni uslovi njegovog rada postoje kao tuđe vlasništvo, na drugoj strani prometa, kao robe koje se nalaze izvan samog njega.

To što posjednik novca — ili novac, jer zasad nam je posjednik novca u samom ekonomskom procesu samo personifikacija novca — *nalazi* radnu sposobnost na tržištu, u granicama prometa, kao robu, ta pretpostavka od koje ovdje polazimo, a od koje polazi i građansko društvo u svom procesu proizvodnje, očividno je rezultat dugog historijskog razvitka, rezime mnogih ekonomskih prevrata i pretpostavlja propast drugih načina proizvodnje (drugih društvenih odnosa proizvodnje) i određeni razvitak proizvodnih snaga društvenog rada. Određeni prošli historijski proces koji je dan u toj pretpostavci još će se određenije formulirati pri daljnjem razmatranju tog odnosa. Ali taj historijski stupanj razvitka ekonomske proizvodnje — čiji je proizvod već i *slobodni račun* — pretpostavka je za postojanje i još više za postojanje kapitala kao takvog. Njegova egzistencija rezultat je jednog dugotrajnog historijskog procesa u ekonomskom oblikovanju društva.

Na toj tački pokazuje se određeno kako je dijalektički oblik prikazivanja ispravan samo ako poznaje svoje granice. Na osnovu razmatranja jednostavnog prometa *mi* dolazimo do općeg pojma kapitala, jer unutar građanskog načina proizvodnje sam jednostavni promet postoji samo kao pretpostavka kapitala i kao nešto što pretpostavlja kapital. Rezultat razmatranja ne čini kapital inkarnacijom neke vječne ideje, nego pokazuje kako on u stvarnosti samo kao *nužan* oblik mora tek da se ulije u rad koji stvara razmjensku vrijednost, u proizvodnju koja počiva na razmjenskoj vrijednosti.

Od bitnog je značaja da se uoči ta tačka da je odnos kako se on ovdje javlja kao jednostavni odnos prometa (koji najprije još potpuno pripada jedinstvenom prometu i samo zahvaljujući specifičnoj upotrebnoj vrijednosti roba koje se razmjenjuju prerasta njegove granice) samo odnos između novca i robe, ekvivalenata u obliku oba suprotna pola, kako se oni javljaju u jednostavnom prometu. To je odnos unutar prometa, i razmjena između kapitala i rada kako ona sama postoji kao puki odnos prometa — nije razmjena između novca i rada, već razmjena između *novca* i *žive radne sposobnosti*. Kao upotrebna vrijednost radna sposobnost realizira se samo u djelatnosti samog rada, ali sasvim na isti način kao što se kad se kupi boca vina — upotrebna vrijednost realizira tek kad se vino pije. Sam rad ne ulazi u jednostavan proces prometa kao ni ispijanje. Vino kao sposobnost, potencijalno, jest nešto što se može piti, a kupovanje vina je prisvajanje nečeg pitkog. Tako je i kupovanje radne sposobnosti sposobnost raspolaganja radom.

Kako radna sposobnost postoji u životnosti samog subjekta i manifestira se samo kao njegovo vlastito ispoljavanje života, prirodno je da kupovanje radne sposobnosti, prisvajanje prava na njenu upotrebu, za vrijeme čina upotrebe stavlja kupca i prodavaoca u drugi odnos nego što je to slučaj kod opredmećenog rada, koji postoji kao predmet izvan proizvođača. Ovo ne djeluje štetno na jednostavni odnos razmjene. Samo specifična priroda upotrebne vrijednosti, koja se kupuje novcem (naime to što je njena potrošnja — potrošnja radne sposobnosti, proizvodnja, opredmećeno radno vrijeme, potrošnja koja postavlja razmjensku vrijednost, što je njeno zbiljsko postojanje kao upotrebne vrijednosti stvaranje razmjenske vrijednosti), pretvara razmjenu između novca i rada u specifičnu razmjenu $N-R-N$, u kojoj je kao svrha razmjene postavljena sama razmjenska vrijednost a *kupljena upotrebna vrijednost predstavlja neposredno upotrebnu vrijednost za razmjensku vrijednost, tj. upotrebnu vrijednost koja stvara vrijednost.*

Svejedno je da li se novac ovdje promatra kao jednostavno optičajno sredstvo (kupovno sredstvo) ili kao platežno sredstvo. Ukoliko je netko tko mi npr. prodaje 12-satnu upotrebnu vrijednost svoje radne sposobnosti, svoju radnu sposobnost za 12 sati, meni u stvari nju prodao tek kada je na moj zahtjev odradio 12 sati, ukoliko mi je svoju radnu sposobnost za 12 sati pružio tek na kraju 12 sati, u prirodi je tog odnosa da se novac ovdje pojavljuje kao platežno sredstvo; kupnja

i prodaja neposredno se na obje strane ne realiziraju istovremeno. Važno je ovdje samo to da je *platežno sredstvo* — *opće platežno sredstvo, novac* i da radnik zato ne stupa na neki poseban prvobitni način plaćanja u neke druge, a ne prometne odnose prema kupcu. On pretvara svoju radnu sposobnost neposredno u opći ekvivalent, i kao njegov vlasnik on održava isti odnos — u opsegu svoje veličine vrijednosti — jednak odnos u općem prometu kao i svaki drugi; a isto tako svrha je njegove prodaje opće bogatstvo, bogatstvo u svom općem društvenom obliku i kao mogućnost svih uživanja.

[Dodatne bilješke]^[87]*Nepromjenljiva vrijednost novca**Estetičko svojstvo zlata*

*... dok zlato kao vatra koja plamti,
po noći sjaje jače negoli drugo blago*
(Pindar)^[88]

Kao platežno sredstvo — novac za sebe — novac treba da predstavlja vrijednost kao takvu; ali u stvari on je samo identična količina promjenljive vrijednosti.^[89]

Novac kao novac (svjetska moneta itd.)

Novac je negacija opticajnog sredstva kao takvog, monete. Ali on je ujedno sadrži kao svoje određenje *negativno*, jer se on uvijek može pretvoriti natrag u monetu; *pozitivno* kao svjetska moneta, ali kao takva on je ravnodušan prema određenju oblika i u biti je roba kao takva, sveprisutna a ne mjesno određena roba. Ta ravnodušnost izražava se sad prvo u tome što je on sada novac samo kao zlato i srebro, a ne kao znak, ne u obliku monete. Zbog toga oblik koji država daje novcu u moneti nema nikakvu vrijednost, već je ima samo njegov metalni sadržaj. Kao takvoj *općoj robi*, kao svjetskoj moneti, zlatu i srebru nije potreban povratak na polaznu tačku, ni uopće kretanje prometa kao takvo. *Primjer*: Azija i Evropa. Otud jadikovanje pristalica merkantilnog sistema da zlato kod pagana nestaje, a ne teče natrag. (Ulaženje u promet i u rotaciju svjetske monete, postepeno s razvitkom svjetskog tržišta, ovdje nas se još ne tiče.)

Novac je negacija sebe kao puke realizacije cijena roba, pri čemu posebna roba uvijek ostaje ono bitno. On naprotiv postaje cijena koja je realizirana sama u sebi i kao takva je isto tako materijalni predstavnik općeg bogatstva.

Novac je negiran i u određenju u kojem je on samo mjera razmjenskih vrijednosti. Jer on sam je adekvatna zbilja razmjenske vrijednosti i on je ta zbilja u svom metalnom postojanju. Određenje mjere treba ovdje postaviti u njemu samom. Novac je svoja vlastita jedinica i mjera svoje vrijednosti, mjera sebe kao bogatstva, kao razmjenske

vrijednosti, on je ona količina koju on predstavlja o samom sebi. On je količina svoje vlastite jedinice mjere. Za novac kao mjeru njegova količina je bila irelevantna; za njega kao optičajno sredstvo bila je irelevantna njegova materijalnost, materija novčane jedinice; za njega kao novac u tom trećem određenju bitna je količina njega samog kao određene materijalne količine (npr. broj funti). Ako je pretpostavljen njegov kvalitet kao općeg bogatstva, u njemu više nema nikakve razlike osim kvantitativne. On predstavlja veću ili manju količinu općeg bogatstva, već prema tome da li netko u većem ili manjem broju posjeduje određenu mjernu veličinu njega samog. Ako je novac opće bogatstvo, onda je netko tim bogatiji čim ga više ima i jedini ispravan postupak je njegovo *gomilanje*. Prema svom pojmu on je istupio iz prometa. Sada se to izvlačenje novca iz prometa, njegovo *nagomilavanje*, pojavljuje kao bitni predmet strasti za bogaćenjem i kao bitan proces bogaćenja. U zlatu i u srebru ja posjedujem opće bogatstvo u njegovom čistom obliku; čim više ih gomilam, tim više općeg bogatstva prisvajam. Ako su zlato i srebro opće bogatstvo, oni ga kao određene količine predstavljaju samo u određenoj mjeri, dakle neadekvatno. Cjelina mora uvijek dalje prerastati samu sebe. Ta akumulacija zlata i srebra, koja se predstavlja kao njihovo ponavljano izvlačenje iz prometa, ujedno je osiguravanje općeg bogatstva od prometa, u kojem se ono uvijek gubi u razmjeni za posebno bogatstvo koje konačno nestaje u potrošnji.

Apud Tragicos contraria sunt δίκη i κέρδος¹

Oblik vlasništva

Vlasništvo nad tuđim radom posredovano vlasništvo nad vlastitim radom.

¹ Kod tragičara suprotnosti su pravda i pohlepa

Marxovi popisi
uz rukopise iz 1857—1858
(1859)

Referati uz moje vlastite sveske^[90]

Sveska C.^[91] p. 37-39. *Aristotel.* R—N—R; N—R—N.

Sveska A^[92] (p. 22, 23, 24. *Svjetsko tržište* itd.). Društveni odnosi. Lični. (ib.; 23, 24. Vidi šta je na istom mjestu rečeno o građanskoj nezavisnosti itd. Ideje.)

Sveska B': *Pojava zakona aproprijacije u jednostavnom prometu.* Zašto se vlasništvo nad vlastitim radom i otuđenje vlastitog rada, tj. *vlastiti rad* pojavljuje kao temelj vlasništva? (p. 17; 18). Protivurječnosti pri tome (18). Carstvo građanske slobode i jednakosti (18 sq.). *Prvi zakon*: Prisivajanje vlastitim radom. *Drugi zakon*: Otuđenje ili pretvaranje proizvoda u društveni oblik (1.c.). Podjela rada (1.c.19). Engleski zakupac i francuski seljak (1.c.). (Podjela rada. Posebne vrste korisnog rada itd. 20, 21. Podjela rada kao ostvarenje slobode i prirodne individualnosti. ib.) Sloboda ličnosti (21). Jednakost, ib., (21 dolje.) Nastavak:

Sveska B'' (*ova sveska*; vidi na istom mjestu *novac* 1^a;^[93] s tim povezana jednakost). *Jednakost* (1. 2; vlasništvo; sloboda; jednakost). *Harmoničari* (3). Jednostavni promet je fenomen jednog procesa koji se odigrava iza njega (4). Historijski prijelaz iz prometa u kapital (5). (*Promet.* 6, 7) *Novac* kao pravi proizvod prometa. (7; 8; 9) (*Rezultat,* *novac,* *promet.*) *Razmjenska vrijednost* kao proces. (10; 11) *Novac* — kapital. (12; 13)

Sveska M. Samostalni individuumi. Ideje 18. vijeka (1). Ovjekovječenje historijskih odnosa proizvodnje (2, 3). Proizvodnja i raspodjela općenito. (3, 4) *Vlasništvo* (4). Proizvodnja. Raspodjela. Potrošnja. Razmjena. (5, 6, 7, 8, 9¹.) Raspodjela i proizvodnja. (9¹, 10, 11, 12) Razmjena i proizvodnja. (13)

Sveska B'' II^[94]. *Pretvaranje novca u kapital.* (16 - 19) (Izvedeno iz odnosa osamostaljene razmjenske vrijednosti prema upotrebnoj vrijednosti.) p. 19. (Novac kao *platežno sredstvo* prema radniku.)

Sveska II. Jednostavna razmjena. Odnosi između onih koji vrše razmjenu. Harmonije jednakosti, slobode itd. (7-9, 10) (Bastiat. Proudhon. 11-12)

Kapital. *Suma vrijednosti.* (12) Zemljišna svojina i kapital. (13) Kapital potječe iz prometa. Sadržaj razmjenska vrijednost. Trgovački kapital. Novčani kapital i kamata na novac. (13) Promet pretpostavlja drugi proces. Kretanje između pretpostavljenih ekstrema. (14) Prijelaz iz prometa u kapitalističku proizvodnju. (14, 15) Kapital opredmećeni rad itd. (15) Suma vrijednosti za proizvodnju vrijednosti. (15, 16) Promet itd. pretpostavka kapitala. (16) *Say, Sismondi.* (17) Proizvod i kapital. Vrijednost i kapital. Proudhon. (18) Kapital i rad. Razmjenska vrijednost i upotrebna vrijednost za razmjensku vrijednost. (19) Novac i njegova upotrebna vrijednost (rad) — u tom odnosu kapital. Samomnožavanje vrijednosti — njeno vlastito kretanje. (20) Fraza da nijedan kapitalist neće upotrijebiti svoj kapital, ne izvlačeći iz toga dobit. (21) Kapital po materiji opredmećeni rad. Suprotnost — živi produktivni rad (tj. rad koji održava i umnožava vrijednost). (21) Produktivan rad i rad kao vršenje usluga. Produktivan i neproduktivan rad. A. Smith itd. (22) Kradljivac u smislu Lauderdalea i produktivan rad. (21, 22) Dva različita procesa u razmjeni između kapitala i rada. (21) (Ovdje samo ono što se razmjenjuje za kapital pripada zajedno sa svojom upotrebnom vrijednošću u ekonomsku određenost oblika itd. l. c.) Kapital i suvremeno zemljišno vlasništvo. (23) Wakefield. (24) Razmjena između kapitala i rada. Plaćanje po komadu. (25) Vrijednost radne sposobnosti. (25, 26) Učešće najamnog radnika u općem bogatstvu određeno samo kvantitativno. (26) Ekvivalent radnika novac. Dakle prema kapitalistu kao jednak. (26) Ali svrha njegove razmjene zadovoljenje svojih potreba. Novac je za njega samo *optičajno sredstvo*. (26) Štednja, odricanje kao sredstvo bogaćenja radnika. (26, 27) (28) Bezvrijednost i obezvređenje radnika uslov kapitala. (28) Kapital nasuprot radniku samo predmetna sila.¹ Bez lične vrijednosti. (29¹⁹⁵¹) Razlika od vršenja usluga. (29) Cilj radnika u razmjeni s kapitalom — potrošnja. Mora uvijek početi iznova. *Rad kao kapital radnika.* (29) i

Sveska III (nastavak)

(p. 8) (radna sposobnost kao *kapital!*) Najamnina nije produktivna. (l. c.) Razmjena između kapitala i rada spada u jednostavni promet, ne obogaćuje radnika. (9) Razdvajanje rada i vlasništva pretpostavka te razmjene. (l. c.) Rad kao predmet apsolutno siromaštvo, kao subjekt opća mogućnost bogatstva. (9) Nasuprot kapitalu rad stoji bez *posebne* određenosti. (9, 10) Proces rada uključen u kapital. (10) (11) (12, 13) (Kapital i kapitalist. 13)

¹ sachliche Gewalt

Proces proizvodnje kao sadržaj kapitala. (13. dolje)

Produktivan i neproduktivan rad. (14) (Produktivan je rad koji proizvodi kapital.)

Radnik se odnosi prema svom radu kao prema razmjenskoj vrijednosti, kapitalist kao prema upotrebnoj vrijednosti itd. (14, 15) On otuđuje od sebe rad kao proizvodnu snagu bogatstva. (15) (Kapital prisvaja rad kao takvu snagu. l. c.) Pretvaranje rada u kapital itd. Sismondi. Cherbuliez. Say. Ricardo. Proudhon itd. (15, 16)

Proces oplodnje vrijednosti. (17) (18) (Troškovi proizvodnje. 19) (Višak vrijednosti ne može se objasniti razmjenom. Ramsay. Ricardo.) Kapitalist ne može živjeti od svoje najamnine itd. (19: Sporedni troškovi proizvodnje.) Puko samoodržavanje, neumnožavanje vrijednosti protivurječi biti kapitala (19, 20). Kapital ulazi u troškove proizvodnje kao kapital. Kamatonosni kapital. Proudhon. (20) Višak vrijednosti. Višak radnog vremena. (21) (22) Bastiat o najamnom odnosu. (22) Vrijednost rada. Kako se određuje. (22) Samooplodnja je samoodržanje kapitala. Kapitalist ne može živjeti samo od svog rada itd. Uslovi za samooplodnju kapitala. Višak radnog vremena itd. (22, 23) Koliko je kapital produktivan (kao stvaralac viška rada itd.) (p. 23). Ovo samo historijski-prolazno (l. c.). Slobodni crnci na Jamajki. Osamostaljeno bogatstvo zahtijeva robovski rad ili najamni rad (u oba slučaja prisilan rad). (23)

Višak vrijednosti. Ricardo. (24) Fiziokrati. (24) A. Smith. (25, 26) Ricardo. (26, 27)

Višak vrijednosti i proizvodna snaga. Odnos pri porastu jednog i drugog. (26 - 28; 29 - 30) Rezultat. (30, 31) Proizvodna snaga rada je proizvodna snaga kapitala. (31) U istoj mjeri u kojoj se potrebni rad već smanjio, oplodnja kapitala postaje težom. (30, 31) O povećanju vrijednosti kapitala. (32 - 38)

Rad ne *reproducira* vrijednost materijala u kojem radi ni oruda s kojim radi. On jednostavno održava njihovu vrijednost time što se u procesu rada odnosi prema njima kao prema svojim predmetnim uslovima. Ta oživljujuća i održavajuća snaga ne stoji kapital *ništa*; naprotiv, ona se pojavljuje kao njegova vlastita snaga itd. (p. 38 - 40)

Apsolutni višak radnog vremena. Relativni. (40) Nije količina živoga rada, nego njegov kvalitet kao rada ono što u isti mah održava radno vrijeme koje je već u materijalu itd. (40) Promjena oblika i materije u neposrednom procesu proizvodnje. (40, 41) Jednostavnom procesu proizvodnje svojstveno je da se raniji stupanj proizvodnje održava pomoću kasnijeg itd. (41) Održanje stare upotrebne vrijednosti pomoću novog rada itd. (41)

Proces proizvodnje i proces oplodnje. Količina opredmećenog rada održava se time što se njegov *kvalitet* kao upotrebne vrijednosti za novi rad održava dodirrom sa živim radom. (41, 42) U zbiljskom procesu proizvodnje ukinuto je odvajanje rada od njegovih predmetnih momenata postojanja. Ali u tom procesu rad je već uključen u kapital

itd. Pojavljuje se kao snaga samoodržanja kapitala. Ovjekovječuje vrijednosti. (42) Kapitalist besplatno dobija višak rada i održanje vrijednosti materijala i oruđa. (42) (43) Rad dodajući novu vrijednost staroj istovremeno održava, ovjekovječuje staru. (43) *Održavanje* vrijednosti u proizvodu ne stoji kapital ništa. (43)

Zahvaljujući prisvajanju sadašnjeg rada kapital već posjeduje uputnicu na prisvajanje budućeg rada (i odgovarajuće prisvajanje tog rada). (43)

Bastiat i *Carey*. (1 - 4) Bastiat o najamnini. (5 - 7)

Sveska IV. Brkanje profita i viška vrijednosti. Pogrešan račun Careya. (1)

Kapitalist, koji radniku *ne plaća za održavanje* stare vrijednosti, još traži nagradu za dozvolu koju mu daje da održi stari kapital. (2) Višak vrijednosti i profit itd. (2, 3)

Razlika u potrošnji oruđa i najamnine. Prvo se troši u procesu proizvodnje, a drugo izvan njega. (3)

Porast viška vrijednosti i pad profitne stope. (4 - 7. Vidi napose 7 + *Bastiat* ib.)

Povećanje istovremenih radnih dana itd. (7, 8). (*Akumulacija kapitala*) Strojjevi. (9)

Porast postojanog dijela kapitala u odnosu prema promjenljivom dijelu koji je izdan u najamnini = porastu produktivnosti rada. (9) Odnos u kojem se pri povećanju produktivnosti mora povećavati kapital, da bi zaposlio isti broj radnika. (9 - 12) Stopa na ukupan kapital može izražavati vrlo različite odnose. (12, 13)

Kapital (kao i vlasništvo uopšte) počiva na *proizvodnosti rada*. (13, 14)

Povećanje viška radnog vremena. Povećanje broja istovremenih radnih dana. (*Stanovništvo*) (14) Stanovništvo se može povećavati u onoj mjeri u kojoj se smanjuje *potrebno radno vrijeme* ili se relativno smanjuje vreme potrebno za proizvodnju žive radne sposobnosti. (14) Višak kapitala i višak stanovništva. (14, 15) Stvaranje slobodnog vremena za društvo. (15)

Prijelaz kapitala iz procesa proizvodnje u prometni proces. (15 sq.) *Obezvredenje samog kapitala uslijed povećanja proizvodnih snaga*. (15 □); idem. 15 - 21. (Konkurencija p. 21.) (*Kapital*, kao jedinstvo i protivurječnost procesa proizvodnje i procesa oplodnje vrijednosti; 22 sq.) Kapital kao granica proizvodnje. Hiperprodukcija. (22, 23) (Potražnja samih radnika. 24) Granice kapitalističke proizvodnje. 24, 25. Hiperprodukcija. 25 - 28. Proudhon. 26, 27, 28. (Kako je moguće da radnik u cijeni robe koju kupuje plaća profit itd. a ipak dobija svoju potrebnu najamninu. 29) Cijena robe i radno vrijeme. Višak itd. 28 - 31. (*Cijena* i vrijednost itd.) Kapitalist ne prodaje *preskupo*; ali svakako skuplje nego što ga stvar stoji. (30, 31)

Cijena (*po jedinici robe*). (31) Bastiat. Padanje cijene po jedinici robe. (31) Cijena može pasti ispod vrijednosti bez štete po kapital. (31, 32) Broj i jedinica (mjera) važni pri množenju cijena. (32)

Specifična akumulacija kapitala. (Pretvaranje viška rada, dohotka, u kapital; 32) Proudhon. Određivanje vrijednosti i cijene. Kod starih (robovi) nije prevelika proizvodnja, već prevelika potrošnja. (32)

Opća stopa profita. (33)

Ako kapitalist prodaje samo uz *svoje* troškove proizvodnje, to je *transfer* [viška vrijednosti] na druge kapitaliste. Radnik pri tom ne dobija gotovo ništa. (34 - 36, napose 36)

Granica kapitalističke proizvodnje — odnos viška rada prema potrebnom. Proporcija viška što ga troši kapital prema višku pretvorenem u kapital. (38, 39)

Obezvređenje kod kriza. (39, 40) Kapital koji izlazi iz procesa proizvodnje postaje ponovo novac. (40, 41)

Višak rada ili višak vrijednosti postaje *višak kapitala*. Svi uslovi kapitalističke proizvodnje pojavljuju se sada kao rezultat samog (najamnog) rada. (42, 43) Proces ostvarenja rada ujedno proces njegovog onestvarenja. (43) (44) (V)

Stvaranje viška kapitala I. (44, 45) Višak kapitala II. (45) Preobraćanje prava prisvajanja. (45)

Glavni rezultat procesa proizvodnje i procesa oplodnje vrijednosti: reprodukcija i nova produkcija odnosa kapitala i rada, kapitalista i radnika. (45, 46)

Prvobitna akumulacija kapitala. 45, 46. (Stvarna akumulacija ib.)

Kapital koji je jednom historijski razvijen sam stvara svoje uslove egzistencije. (46; ne kao uslove svog nastajanja, već kao rezultate svog postojanja, 47)

Prvobitna akumulacija. (47, 48). Lično vršenje usluga. (48, 49; u suprotnosti prema *najamnom radu*; isto 50)

[Preobraćanje zakona vlasništva. 50. Zbiljska tuđost radnika svom proizvodu. Podjela rada. Strojevi itd. 50]

Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji. (50, 51) (52) (53) *Nastavak*.

Sveska V. Nastavak o procesu koji prethodi stvaranju odnosa kapitala ili prvobitnoj akumulaciji. (p. 1 - 15) Razmjena rada za rad zasniiva se na radnikovoj lišenosti vlasništva. (16)

Promet (cirkulacija) kapitala i promet (cirkulacija) novca. (16) (17)

Pretpostavljanje vrijednosti unutar svakog pojedinog kapitala. (Oruđe itd.) (p. 17)

Proces proizvodnje i prometni proces — momenti prometa. (17) Produktivnost *različitih* kapitala (industrijskih grana) uslovljava produktivnost pojedinog kapitala. (17)

Vrijeme prometa. Brzina opticaja nadoknađuje masu kapitala. (17, 18) Uzajamna zavisnost kapitala u pogledu brzine njihovog opti-

caja. (18) Promet — moment proizvodnje. Proces proizvodnje i njegovo trajanje. Pretvaranje proizvoda u novac. Trajanje te operacije. Ponovno pretvaranje novca u uslove proizvodnje. Razmjena dijela kapitala sa živim radom. (18, 19) Transportni troškovi (19) (20).

Troškovi prometa. (20) Saobraćajna sredstva i transportna sredstva. (20) (21) [(Podjela grana rada. 21, 22) Kako industrija svile postaje potrebna za zemljoradnju. (22)] 22 [Udruživanje mnogo radnika. Proizvodna snaga tog udruživanja. (23) *Masovni zajednički rad.* I. c. 23] 23, 24. (Cijeli primjer s putevima, kanalima, irigacijama itd. može se ponovo upotrijebiti kao primjer, ako to postane predmetom kapitalističke proizvodnje, umjesto ranijih javnih radova. *Samo pretvaranje oblika. Opći uslovi proizvodnje za razliku od posebnih.* 24, 25)

Doprema na tržište (prostorni uslov prometa) pripada u proces proizvodnje. (25) Vremenski moment prometa — kredit (25, 26). Kapital je opticajni kapital. (26) Novčani opticaj — puki privid. (I. c.)

Sismondi. Cherbuliez. (Kapital. Njegovi različiti sastavni dijelovi; 26.)

Utjecaj prometa na određenje vrijednosti. (28, 29) Vrijeme prometa = vrijeme obezvređenja. (28, 29)

Razlika kapitalističkog načina proizvodnje od svih ranijih (univerzalnost itd.). (27, 28) Propagandistička priroda kapitala. (27)

Skraćenje [vremena] prometa. (26, 27) (Kredit) Storch. (29)

To što kapitalist predujmljuje je rad. (Malthus) (29) Granice kapitalističke proizvodnje. Thompson. (29)

Promet i stvaranje vrijednosti. (29) (30) (Izravnanje različitih kapitala s obzirom na uslove prometa.) 31 Kapital nije izvor stvaranja vrijednosti. (31) Troškovi prometa. (31)

Kontinuitet proizvodnje pretpostavlja da je vrijeme prometa ukinuto. (31) (32)

Ramsay. Vrijeme prometa. Otud zaključuje da je kapital vlastiti izvor profita. (32) (*No surplus value* prema Ricardovom zakonu ib.) Ricardo. (32, 33) Konkurencija. (33) Quincey. (I. c.)

Sveska VI. Ricardova teorija vrijednosti. Najamnina i profit. Quincey. (1) Ricardo. (1 - 2) Wakefield. Uslovi kapitalističke proizvodnje u kolonijama. (2) (Ona stalnost rada koju on spominje mora se spomenuti kao moment u procesu proizvodnje.)

Višak vrijednosti i profit. *Primjer* (Malthus). (3) Profit i višak vrijednosti. Malthus. (3, 4)

Malthus. (4, 5) (*Uporedi ovo odmah* na početku o prodaji radne sposobnosti ili razmjeni rada i kapitala.) (5) (6) Razlika između rada i radne sposobnosti. (7) Čudnovata tvrdnja da pojava kapitala ne mijenja ništa u plaćanju rada. (7)

Careyeva teorija o pojeftinjenju kapitala za radnika. (7, 8) (*Isti.* Opadanje profitne stope. 8)

Wakefield o protivrječnosti između Ricardove teorije najamnog

rada i teorije vrijednosti. (8)

Mirujući kapital. Porast proizvodnje bez prethodnog porasta kapitala. Bailey. (8, 9)

Wadeovo objašnjenje kapitala. Rad samo djelatnost kapitala. Kapital — kolektivna snaga. Civilizacija, s mojim napomenama o tome. (9) Sve društvene snage rada kao snage kapitala. Manufaktura. Industrija. *Podjela rada.* (9) Formalno ujedinjenje različitih grana rada itd. od strane kapitala. (9, 10) Akumulacija kapitala. (11)

Pretvaranje novca u kapital. (10) Nauka. (11) Prvobitna akumulacija i koncentracija, isto. (11) Dobrovoljno i prinudno udruživanje. Kapital za razliku od ranijih oblika. Rossi. (11)

Rossi. Šta je kapital? Da li je sirovina kapital? (11) Da li je za to potrebna najamnina? (11, 12) (Da li je aprovizacija kapital? l. c.)

Malthus. Teorija vrijednosti i najamnine. (12, 13) Kapital ima posla s proporcijom, rad samo s udjelom. l. c. 12. Vidi isto tamo moje napomene o *višku vrijednosti i profitu.* *Ricardova* teorija. l. c. (12, 13. Carey protiv Ricarda.) Malthusova najamnina nema veze s proporcijom. (13) Malthusova teorija vrijednosti. (13)

Svrha kapitalističke proizvodnje vrijednost (novac), a ne roba, upotreba vrijednost itd. *Chalmers.* (14)

Ekonomski ciklus. Prometni proces. *Chalmers.* (14)

Razlika u obrtu. Prekidanja procesa proizvodnje (ili zapravo njegovo nepoklapanje s procesom rada). (14) Ukupno trajanje procesa proizvodnje. (14) Poljoprivreda. Hodgskin. 15). *Nejednaki periodi proizvodnje.* (14, 15)

U pojmu slobodnog radnika leži pauper. (15) Stanovništvo i preseljenost itd. (15) (16)

Potrebni rad. Višak rada. Višak stanovništva. Višak kapitala. (16, 17)

A. Smith. Rad kao žrtva. (Seniorova teorija o žrtvi kapitalista.) (17) (18) (Proudhonov višak. 17)

A. Smith. Nastajanje profita. Prvobitna akumulacija. (18)

Wakefield. Robovski i slobodni rad. (18)

Atkinson. Profit. (18)

Nastanak profita. McCulloch. (18, 19)

Višak rada. Profit. Najamnina. Ekonomisti. Ramsay. Wade. (19)

Vežani kapital. Obrt kapitala. Fiksirani kapital. *John St. Mill.* (19)

Opticaj kapitala. (20) Prometni proces. Proces proizvodnje. Obrt. Kapital je opticajni kapital. Isto tako i fiksirani kapital. (20, 21) Troškovi prometa. (21, 22) Vrijeme prometa. (22) Vrijeme prometa i radno vrijeme. (22, 23) [Slobodno vrijeme kapitalista. 23, 24] [Transportni troškovi itd. 25] *Promet. Storch.* (25) *Metamorfoza kapitala i metamorfoza robe.* (25) *Promjena oblika i materije kapitala. Različiti oblici kapitala.* (26) Obrti u danom periodu. (26) Opticajni kapital kao opći karakter kapitala. (26) *Godina* — mjera obrta opticajnog kapitala. *Dan* mjera radnog vremena. (26, 27) [*Višak. Proudhon. Bastiat.* 27]

Fiksirani (vezani) kapital i optičajni kapital. Mill. Anderson. Say. Quincey. Ramsay. (27)

Vidi teškoće s kamatom na kamatu itd. (28) Stvaranje tržišta trgovinom. (28) *Stalni i optičajni kapital*. Ricardo. (28) Nužnost brze ili manje brze reprodukcije. (28, 29) *Sismondi*. (29) Cherbuliez. Storch. (29)

Novac i kapital. Vječnost vrijednosti. (28)

Predujam kapitalista radniku. (29)

Postojani i promjenljivi kapital. (29) *Konkurencija*. (29, 30) (32 dolje)

Višak vrijednosti. Vrijeme proizvodnje. Vrijeme prometa. *Vrijeme obrta*. (31, 32) (33) Dio kapitala naizmjenice u vremenu proizvodnje, dio u vremenu prometa. (33)

Vrijeme prometa. (34) Višak i faza proizvodnje. Broj reprodukcija kapitala = broju obrta. Ukupan višak vrijednosti itd. (34) (35)

U prometu kapitala promjena oblika i promjena materije. (36) R—N—R. N—R—N. (ib.)

Razlika između vremena proizvodnje i radnog vremena. (36) *Storch*. *Novac*. Trgovački stalež. Kredit. *Promet*. (37)

Mali promet. *Proces razmjene između kapitala i radne sposobnosti uopće*. (37) (38) *Kapital i reprodukcija radne sposobnosti*. (38)

Trostruko određenje ili način prometa. (39) Stalni kapital i optičajni kapital. (39, 40) *Vrijeme obrta* ukupnog kapitala razdvojenog na optičajni i stalni kapital. (40) Prosječan obrt takvog kapitala. (40) (41) Utjecaj stalnog kapitala na ukupno vrijeme obrta kapitala. (l. c.)

Cirkulirajući stalni kapital. *Say*. *Smith*. *Lauderdale*. (42) *Lauderdale* o porijeklu profita. 43.

Proces rada. (43)

Stalni kapital. Sredstvo za rad. *Stroj*. (43)

Sveska VII. Stalni kapital. Pretvaranje snaga rada u snage kapitala, kako u stalnom kapitalu tako i u optičajnom. (1) *U kojoj mjeri stalni kapital (stroj) stvara vrijednost*. (1) *Lauderdale*. (ib. 1, 2) Stroj pretpostavlja mnogo radnika. (1, 2)

Stalni kapital i optičajni kapital kao dvije posebne vrste kapitala. (2) Stalni kapital i kontinuitet procesa proizvodnje. (2) Strojevi i živi rad. (2) Pronalasci. Protivurječnost između osnove građanske proizvodnje (*mjera vrijednosti*) i samog njenog razvitka. Strojevi itd. (3)

Značenje razvitka stalnog kapitala (3; za razvitak kapitala općenito). Odnos između stvaranja stalnog kapitala i optičajnog kapitala. (3)

Slobodno vrijeme. Njegovo stvaranje glavno određenje kapitala. Njegov antagonistički oblik u kapitalu. (3, 4)

Produktivnost rada i proizvodnja stalnog kapitala. (*The Source and Remedy*⁽⁹⁶⁾) (4)

Upotreba i potrošnja. *Economist*. *Trajnost* stalnog kapitala. (4)

Stvarna ušteda, ekonomičnost = uštedi radnog vremena = razvitku proizvodne snage. Ukidanje suprotnosti između slobodnog vremena i radnog vremena. (5)

Pravo shvaćanje društvenog procesa proizvodnje. (5)

Owenovo historijsko shvaćanje industrijske (*kapitalističke*) proizvodnje. (5) (6)

Kapital i vrijednost prirodnih faktora. (6)

Opseg stalnog kapitala pokazuje stupanj kapitalističke proizvodnje. (6)

Određenje sirovine, proizvoda, oruđa za proizvodnju, potrošnje. (6)

Je li novac stalni kapital ili optičajni kapital? (6)

Stalni kapital i optičajni kapital u odnosu na individualnu potrošnju. (6, 7)

Vrijeme obrta kapitala koji se sastoji iz stalnog kapitala i optičajnog kapitala. Vrijeme reprodukcije stalnog kapitala. Za optičajni kapital potrebno je samo da prekid ne bude tako velik da se uništi njegova upotrebna vrijednost. Za stalni kapital kontinuitet proizvodnje apsolutno potreban itd. (7)

Jedinica vremena za rad je dan; za optičajni kapital godina. S pojavom stalnog kapitala jedinica je duži ukupni period. (7) Industrijski ciklus. (7)

Cirkulacija stalnog kapitala. (8)

Takozvani rizik. (8) Pogrešno da svi dijelovi kapitala donose podjednako profit. *Ricardo* itd. (8)

Ista roba sad stalni kapital, a sad optičajni kapital. (8, 9)

Prodaja kapitala kao kapitala. (9)

Stalni kapital koji ulazi u promet kao upotrebna vrijednost. (9)

Svaki moment koji je pretpostavka proizvodnje ujedno je njen rezultat. Reprodukcija svojih vlastitih uslova. Reprodukcija kapitala kao stalnog kapitala i optičajnog kapitala. (9, 10)

Stalni kapital i optičajni kapital. *Economist. Smith.* Protuvrijednost optičajnog kapitala mora se proizvesti za godinu dana. Stalnog kapitala ne. On angažira proizvodnju idućih godina. (10, 11)

Troškovi održavanja. (11)

Dohodak od stalnog kapitala i od optičajnog kapitala. (12)

Slobodan rad = latentni pauperizam. Eden. (12, 13)

Čim je manja vrijednost stalnog kapitala u odnosu na njegov proizvod tim je on svrsishodniji. (13)

Pokretan, nepokretan, stalan i optičajan. (14)

Povezanost prometa i reprodukcije. (14, 15) Nužnost reprodukcije upotrebne vrijednosti u određenom vremenu. (15)

Kapital kao onaj koji donosi plod. Pretvaranje viška vrijednosti u profit. (15) Stopa profita. (15) Padanje profitne stope. (15) Stopa profita. Suma profita. (16, 17) *Atkinson. A. Smith. Ramsay. Ricardo.* (17) Višak vrijednosti kao profit izražava uvijek manju proporciju. (17, 18) *Wakefield. (18) Carey. Bastiat. (18, 19) Kapital i dohodak (profit).*

Proizvodnja i raspodjela. Sismondi. (19) Troškovi proizvodnje sa stanovništva kapitala. Isto profit. (20) Nejednakost profita. Izravnanje i zajednička profitna stopa. (20) Pretvaranje viška vrijednosti u profit. (20) Zakoni. (20, 21)

Višak vrijednosti = odnos viška rada prema potrebnom radu. (21)

Vrijednost stalnog kapitala i njegova *proizvodna snaga*. Trajnost stalnog kapitala isto (21, 22). Društvene snage, podjela rada itd. ne stoje kapital ništa. (21) Drukčije stoji stvar sa strojem. (21, 22. *Vidi* 22 i o *ekonomičnosti* u primjeni strojeva.)

Profit i višak vrijednosti. (22)

Strojevi i višak rada. Rekapitulacija učenja o višku vrijednosti općenito. (22, 23)

Odnos objektivnih uslova proizvodnje. Promjena u proporciji sastavnih dijelova kapitala. (23) (24) (25)

Novac i stalni kapital: pretpostavlja izvjesnu količinu bogatstva. (Economist) (25) Odnos između stalnog kapitala i opticajnog kapitala. Prelac pamuka. (*Economist.*) (25)

Ropstvo i najamni rad. *Steuart.* (25, 26) *Profit od otuđenja*. *Steuart.* (26)

Industrija vune u Engleskoj poslije Elizabete (*Tuckett*). Industrija jute. (Isti) (27, 28) Isto željezo. Pamuk. (28)

Nastanak slobodnog najamnog rada. Skitnja. *Tuckett.* (28)

Blake o akumulaciji i profitnoj stopi. (28, 29) (Pokazuje da cijene itd. nisu irelevantne, jer klasa u kojoj su sami potrošači troši a ne reproducira.) Ležeći kapital. *ib.* (28)

Domaća poljoprivreda početkom 16. vijeka (*Tuckett*). (29)

Profit. Kamata. Utjecaj strojeva na fond rada. »Westminster Review.« (29)

Kapital, a ne rad, određuje vrijednost roba *Torrens.* (38, 39)

Minimum najamnina. (39)

Strojevi i radnici u industriji pamuka 1826. *Hodgskin.* (39)

Kako strojevi stvaraju sirovine. Industrija lana. Preda za užad. *Economist.* (39)

Strojevi i višak rada. (39, 40)

Kapital i profit. Vrijednost čini proizvod. (40, 41) *Odnos radnika prema radnim uslovima* u kapitalističkoj proizvodnji. (41)

Svi dijelovi kapitala donose profit. (41)

Odnos stalnog i opticajnog kapitala u pamučnoj industriji. Seniorov višak rada i profit. Tendencija strojeva da produže rad. (41, 42)

Utjecaj transporta na cirkulaciju itd. (42) Transport sve više ukida zgrtanje. (42)

Apsolutni višak rada i strojevi. *Senior.* (42)

Pamučna industrija u Engleskoj. Radnici. Primjer za strojeve i višak rada. (42)

- Primjer iz Symonsa.* Glasgow. Tvornica o mehaničkim razbojima — itd. (43) (Ti primjeri za profitnu stopu.)
- Različiti načini kako strojevi smanjuju potrebni rad.* Gaskell. (43)
- Rad — neposredno tržište za kapital. (44)
- Otudenje radnih uslova radu s razvitkom kapitala.* (44) (*Izvrtnje.*) Izvrtnje je osnova kapitalističkog načina proizvodnje, ne samo kapitalističke raspodjele. (44)
- Merivale.* Prirodnu zavisnost radnika u kolonijama treba zamijeniti umjetnim ograničenjima. (44)
- Kako stroj itd. štedi materijal. *Kruh. Dureau de la Malle.* (45)
- Proizvodna potrošnja.* Newman (47). *Transformacije kapitala. Ekonomski ciklus* (Newman) (47).
- Dr. Price.* Urođena snaga kapitala. (47, 48)
- Proudhon.* Kapital i jednostavna razmjena. *Višak.* (48)
- Nužnost odsustva vlasništva u radnika.* Townsend (48, 49).
- Galiani (49).
- Beskonačno u procesu.* *Galiani.* (49)
- Predumovi.* Storch. (50) *Teorija ušteda.* Storch. (50)
- MacCulloch.* Višak. (50) Profit. (ib.) *Periodično uništavanje kapitala.* Fullarton. (50)
- Arnd.* Samonikla kamata. (51)
- Kamata i profit.* (51) [*Carey,* 52] *Zelenaštvo u Engleskoj.* (52)
- Kako trgovac stupa na mjesto majstora. (52)
- Trgovački imetak.* (52) (53) (54)
- Trgovina s ekvivalentima nemoguća. *Opdyke.* (55)
- Kapital i kamata. (55)
- Dvije nacije mogu vršiti razmjenu prema zakonu profita tako da obje dobivaju, ali da jedna uvijek bude prevarena. (59)

NACRT PLANA TREĆE GLAVE

»Priloga kritici političke ekonomije«^[97]

(1859)

I

Proces proizvodnje kapitala

1) *Pretvaranje novca u kapital**α) Prijelaz*

Ako se kapital označi samo kao suma vrijednosti, nije rečeno ništa. (II, 12) Zgrtanje novca još nije kapitaliziranje (ib.). II, 13, 14, 15. VI, 23, 24. VI, 28 (Dolje. Kapital i novac.)

Promet i razmjenska vrijednost koja potječe iz prometa — pretpostavka kapitala. (II, 16, 17, 18) < (II, 20) >

II, 19, 20 (kapital kao razmjenska vrijednost prema radu kao upotrebnoj vrijednosti).

II (21.) 22.

Sismondi. VII, 19 (dolje).

Trgovački kapital i kapital uopće. Trgovac i zanatlija. VII, 52 dolje. 53, 54, 55 □ (Opdyke).

β) Razmjena između kapitala i radne sposobnosti

(II, 22, 23, 25, 26, 27, 28). VI, 13. II, 29. III, 8. III, 14. VI, 37, 38.

Ponavljanje prodaje od strane radnika.

Najamnina nije produktivna. (III, 8)

Cirkulacija radnika R - N - R. (III, 9)

Uslovi *te razmjene ne-vlasništvo radnika*. (III, 9) (V, 3, 4, 5, 6 dolje)

Nasuprot kapitalu stoji *apstraktni rad*. (III, 9, 10, 26)

Razmjenska vrijednost rada. (II, 14, 15) (III, 22, 27)

Potrošnja upotrebne vrijednosti pada ovdje unutar ekonomskog procesa (III, 17). IV, 23, 24 (kapital stvara najamni rad). IV, 48, 49, 50.

Historijski uslov odnosa najamnog rada i kapitala. V, 8. VIII, 12, 13.

Radna sposobnost. (VI, 7)

Prosječna najamnina. (VII, 39. Pri našem razmatranju potrebno je da se pretpostavi minimum.)

Careyevu učenje o profitu. VI, 7, 8.

Rossi. (VI, 11, 12 *materijalni sastavni dijelovi kapitala. Pripada li najamni odnos u bit kapitala?* VI, 38)

Uslovi razmjene. Radnik virtualno pauper. (VI, 15, 16)

Torrens. Kapital, a ne rad, određuje vrijednost robe. (VII, 38, 39) (Konfuzija rikardovaca. Obračunavanje viška vrijednosti među kapitalistima.)

γ) *Proces rada*

(III, 10, 11, 12, 13)

Proizvodna potrošnja. (VII, 47, gore. Newman)

δ) *Proces oplodnje vrijednosti*

III, 17, 18, 19, 20, 38, 39, 40, 41, 42, 43.

IV, 2 (I). IV, 7 (O).

Opći pojam viška vrijednosti. (III, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30) (IV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) IV, 13. VI, 10.

Povećanje proizvodne snage, količine i kvaliteta. IV, 4. VII, 20.

Ako su proizvodna snaga i apsolutno radno vrijeme dani, mora se povećavati broj istovremenih radnih dana. (IV, 7, 8) (IV, 14)

Istovremeni radni dani ib. Stanovništvo IV, 14, 15.

Povećanje proizvodne snage je identično s porastom postojanog dijela kapitala u odnosu na njegov promjenljivi dio. (IV, 9)

Kako mora rasti kapital, da bi se uz povećanu proizvodnu snagu upotrijebio isti broj radnika. (IV, 9 - 12)

Slobodno vrijeme. (IV, 14)

Kombinacije rada. IV, 50.

McCulloch. (VII, 50)

2) *Apsolutni višak vrijednosti*

(III, 23, 32, 33)

Apsolutno i potrebno radno vrijeme. V, 24. VI, 16, 17. (VI, 15, 16, 17. *Višak rada. Višak stanovništva.*)

Višak radnog vremena. (VI, 19. Ramsay, Wade.)

Višak rada i potrebni rad. (VII, 21 x.) (VII, 44, gore.)

Senior. (VII, 41, 42).

3) *Relativni višak vrijednosti*

III, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38.

IV, 12, 13.

α) *Kooperacija masa*

V, 22, 23.

β) *Podjela rada*

Robovski rad produktivniji nego slobodni, ako posljednji nije kombiniran. Wakefield. VI, 18.

γ) *Strojevi*

IV, 13, 14. VI, 43. VII, 1, 2, 13 (dolje). VII, 22, 39, 40, 42, 43 dolje.

Dobit od sirovine (ušteda) zahvaljujući strojevima. VII, 39 (Economist).

Cijene roba. Proudhon. (IV, 26 - 32)

4) *Prvobitna akumulacija*

(III, 20, 21. IV, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53)

Višak proizvoda. Višak kapitala. (IV, 42, 43, 45)

Kapital proizvodi najamni rad. (IV, 43, 44, 45, 47) V, 15.

Prvobitna akumulacija. V, 1, 2, 3, 4, 8 - 15, 16.

Koncentracija radne sposobnosti (VI, 10, 11) (VI, 11. Rossi. Udruženje.)

Višak vrijednosti u različitim oblicima i postignut različitim sredstvima. VII, 22, 23, 24.

Povezivanje relativnog i apsolutnog viška vrijednosti. VII, 23, 24.

Umnožavanje grana proizvodnje. VII, 23.

Stanovništvo. (VII, 23)

5) *Najamni rad i kapital*

II, 14 (O). (II, 28, 29) (III, 13) (III, 14) (15, 16) (VII, 40 dolje i 41 gore.) III, 23.

Kapital — kolektivna snaga, civilizacija. (VI, 9, 10. Wade. VI, 11. Babbage.)

Kapital = predujmovi. VI, 29, dolje.

Reprodukcija radnika pomoću najamnine. VI, 38.

Granice kapitalističke proizvodnje koje se same ukidaju. VII, 2, 3. Slobodno vrijeme. VII, 3, 4. VII, 4. Sam rad pretvoren u društveni rad. (l. c. 4) Owen (VII, 5, dolje).

Stvarna ekonomičnost. Ušteda na radnom vremenu. Ali ne u antagonističkom obliku. (VII, 5)

Ispoljavanje zakona prisvajanja u jednostavnom prometu robe.

Preobražavanje tog zakona

(II, 8, 9, 10, 11, 12) (IV, 45, 50) VII, 44.

II

Prometni proces kapitala

Proces oplodnje vrijednosti kapitala ujedno njegov proces obezvređenja. (IV, 16)

Protivurječnosti. (IV, 16, 17, 18) [Ovo spada u II odjeljak, konkurencija raznih kapitala.⁽⁹⁸⁾]

Kapital je jedinstvo proizvodnje i oplodnje vrijednosti kao proces. (IV, 18, 19, 20)

Propagatorska tendencija kapitala. (IV, 18)

Civilizatorska tendencija kapitala. (IV, 18, 19)

Protivurječnost između proizvodnje i oplodnje vrijednosti. (IV, 22, 24, 25)

Pretvaranje robe u novac. (IV, 40, 41. VI, 8)

Promet kapitala. (V, 16, 17) (VI, 14. Chalmers) (VI, 36. VII, 9)
Uz Chalmersa: Blake. VII, 29. VII, 47.

Proces proizvodnje. Prometni proces (proces cirkulacije). (V, 17, 18, 19, 20, 21, 22)

*Capital dormant*¹ (VI, 8, 9)

Različito vrijeme proizvodnje. VI, 14, 15. VI, 36.

Ž. St. Mill: Vrijeme prometa. (VI, 19) (Ležeći kapital)

Opticaj kapitala. VI, 19, 20. VII, 47 dolje.

Troškovi prometa. VI, 20, 21, 22, 23, 24, 25. VI, 37.

Opticajni kapital. VI, 20, 21. *Fiksirani kapital.* ib. VI, 26. Prijelaz na opticajni i stalni kapital kao na dvije posebne vrste. VII, 2.

Obrt. (VI, 21, 22) *Broj obrta* (VI, 31 - 35. VII, 7)

Vrijeme prometa. VI, 22, 23, 25.

Robni, novčani, industrijski kapital. (VI, 26)

Godina kao mjera obrta kapitala. (VI, 26, 27)

Stalni kapital — Opticajni kapital. (VI, 27, 28, 29. VI, 39, 40, 41, 42 - 44. VII, 8 (dolje), 10, 11, 13, 14, 15)

Veliki i mali promet (cirkulacija). VI, 37, 38, 39.

Cijeli promet trojak. VI, 39.

Stalni kapital — Opticajni kapital. U oba je društveno određenje rada premješteno u kapital. (VII, 1) (VII, 6)

Produženo vrijeme prometa = manji broj reprodukcija ili manja količina kapitala koji se nalazi u procesu proizvodnje. Sa stalnim kapitalom *kontinuitet* postaje neophodan. Time prekid postaje gubitak *pretpostavljene vrijednosti* VII, 2.

¹ Ležeći kapital

- Stalni kapital i potražnja za radom.* (VII, 28. Barton)
- Stalni kapital.* VII, 2, 3. Odnos između stalnog i optičajnog kapitala u društvu. VII, 3 (O). VII, 4. Viša potencija nego optičajni kapital. I. c. 4.
- Trajnost stalnog kapitala.* VII, 4. VII, 41, 22.
- Novac* — stalni i optičajni kapital. VII, 6.
- Stalni kapital i optičajni kapital* u odnosu na individualnu potrošnju. (VII, 6 dolje i 7)
- Prosječan obrt ukupnog kapitala* (u odnosu na njegovu oplodnju). Odnos između obrta stalnog i optičajnog kapitala. Kontinuitet. Razlika između *prekida* proizvodnje za optičajni kapital i stalni kapital. *Vrijeme reprodukcije stalnog kapitala* postaje mjernom jedinicom ekonomskog ciklusa. Ukupna faza reprodukcije. (VII, 7)
- Različiti obrt optičajnog kapitala i stalnog kapitala.* (VII, 8)
- Stalni kapital*, čija upotrebna vrijednost ulazi u promet. (VII, 9)
- Proizvodnja stalnog kapitala i optičajnog kapitala.* (VII, 9, 10)
- Troškovi održavanja stalnog kapitala.* (VII, 11)
- Dohodak od stalnog kapitala i optičajnog kapitala.* (VII, 12) (*Vračanje stalnog i optičajnog kapitala.* I. c.)
- Određivanje vremena reprodukcije upotrebnom vrijednošću robe* (VII, 15).

III

Kapital i profit

- Profitna stopa i višak vrijednosti.* (IV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. VI, 10) (VI, 12, 13, 17, 18, 39, 43)
- Kapital i profit* (VII, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 40, 41)
- Porast kapitala s povećanom proizvodnom snagom, kako bi se upotrijebila ista masa rada.* (IV, 9 - 13)
- Rizik. Kamata. Troškovi proizvodnje.* VII, 8.
- Ravnomjieran profit od svih dijelova kapitala.* VII, 8.
- Najamnina i profit kao oblici proizvodnje, a zato i raspodjele itd.* (VII, 19)
- Kamata i profit.* VII, 51, 52.

Razno

- Objašnjenja kapitala:*
- Kapital »samo oruđe proizvodnje«.* (II, 15) (*Kapital shvaćen kao stvar. ib.*) (*Kapital nije jednostavan odnos, već proces. ib.*) II, 16.
- Kapital i proizvod.* (II, 18)

Produktivan i neproduktivan rad (II, 21, 22) (III, 14)

Poljoprivreda, zemljišno vlasništvo i kapital. (II, 23)

Tržište. (II, 24, 25)

Razlozi za profit. (III, 19, 20, 22, 23)

Troškovi proizvodnje. (III, 20)

Ne troškovi, već predujmovi kapitalistâ (Storch. VII, 50. Protiv teorije štednje. ib.)

Proudhon i kamata itd. (III, 20) *Izvanekonomsko porijeklo zemljišnog vlasništva po Proudhonu.* (V, 3) *Višak vrijednosti.* (VI, 27) (Price, Richard, i Proudhon. VII, 47, 48)

Bastiat o najamnom odnosu. (III, 22) O profitu itd. (VII, 18, 19)

Poljoprivreda (koja je i sama industrijska. 15. vijek. VII, 29. *Harrison)*

Novčani kapital (III, 44)

Ricardo. Nastanak viška vrijednosti. Najamnina i profit — samo dividende. (VI, 1, 2) (*Wakefield protiv Ricarda.* VI, 8) (Malthus protiv najamnine kao proporcije. VI, 12, 13) VII, 8.

Malthus. *Teorija vrijednosti.* (VI, 3 id.) (VI, 12, 13)

Rad kao žrtva kod Smitha. *Seniorova* žrtva odricanjem. (VI, 17, 18)

Smithov nastanak profita. (VI, 18) Naprotiv tome *Lauderdale.* VI, 43.

McCullochov nastanak viška vrijednosti. VI, 18. *Najamnine* kao dio vlastitog proizvoda radnika. id. VI, 19.

Najamni rad i ropstvo. *Steuart.* VII, 25, 26. Isti: *Strojevi* I. c. 26.

Prilog kritici
političke ekonomije^[99]

Zur Kritik
von
Politischen Oekonomie

von
Karl Marx.

Erstes Heft.

Berlin.
Verlag von Franz Duncker.
(früher: Verlag von G. Reimer.)

1859.

Naslovna strana prvog izdanja spisa
Prilog kritici političke ekonomije

Predgovor

Sistem buržoaske ekonomije ja promatram ovim redom: **kapital, zemljišno vlasništvo, najamni rad; država, vanjska trgovina, svjetsko tržište.** Pod prvim trima rubrikama istražujem ekonomske uslove života tri velike klase na koje se dijeli suvremeno buržoasko društvo; povezanost ostalih triju rubrika upada u oči. Prvi odjeljak prve knjige, koja raspravlja o kapitalu, sastoji se iz slijedećih glava: 1) Roba; 2) Novac, ili jednostavan promet; 3) Kapital uopće. Prve dvije čine sadržaj ove prve sveske koju predajem javnosti. Cjelokupni materijal leži preda mnom u obliku monografija koje sam s velikim razmacima u raznim periodima stavio na papir za sebe lično, a ne za štampu; hoću li moći da ih sistematski obradim po navedenom planu, zavisit će od vanjskih okolnosti.

Opći uvod¹ koji sam bio skicirao, izostavljam, jer mi se bolje razmislivši čini da bi svako anticipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo na smetnji, pa se čitalac, koji uopće želi da me prati, mora odlučiti da se od pojedinačnog penje k općem. Ali će zato nekoliko napomena o toku mojih vlastitih političko-ekonomskih studija možda biti ovdje na svom mjestu.

Struka koju sam studirao bilo je pravo, ali sam se njime bavio samo kao sporednom disciplinom pored filozofije i historije. Godine 1842 - 43, kao urednik »Rajnskih novina«⁽¹⁰⁰⁾ našao sam se prvi put u neprilici da sam i ja morao govoriti o takozvanim materijalnim interesima. Prve povode da se pozabavim ekonomskim pitanjima pružiše mi debate Rajnskog Landtaga o šumskim krađama i o parceliranju posjeda, službena polemika koju je o prilikama mozelskih seljaka zapodjeo s »Rajnskim novinama« g. von Schaper, tadašnji oberprezident Rajnske oblasti, i najzad debate o slobodnoj trgovini i zaštitnoj carini. S druge strane, u ono vrijeme kada je dobra volja da se »pode dalje« u mnogom pogledu pretezala nad stručnim znanjem, začuo se u »Rajnskim novinama« odjek francuskog socijalizma i komunizma s lakim filozofskim koloritom. Ja se izjasnih protiv tog diletantstva, ali sam u

¹ Vidi u 19. tomu ovog izdanja, str. 5-26

isti mah u jednoj kontroverzi sa »Allgemeine Augsburgers Zeitung«^[101] otvoreno priznao da mi moje dotadašnje studije ne dopuštaju da se usudim dati bilo kakav vlastiti sud o samom sadržaju francuskih pravaca. Štaviše, željno sam iskoristio iluziju odgovornih urednika »Rajnskikh novina« da će slabijim držanjem lista moći da postignu da ga mimoide smrtna presuda, koja je nad njim već bila izrečena, da bih se sa javne pozornice povukao u sobu za učenje.

Prvi rad koji sam poduzeo radi rješavanja sumnji koje me bijahu ophvale bio je kritički pregled Hegelove filozofije prava, rad, čiji je uvod izišao u »Deutsch-Französische Jahrbücher«^[102], štampanim u Parizu 1844. godine. Moje je istraživanje dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi, ni državni oblici ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen naprotiv u materijalnim životnim odnosima, čiju je cjelokupnost Hegel, po primjeru Engleza i Francuza 18. vijeka, obuhvatio imenom »bürgerliche Gesellschaft« [građansko društvo], a da se anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji. Proučavanje ove nauke, koje sam otpočeo u Parizu, produžio sam u Bruxellesu, kamo se bijah preselio protjeran po naređenju g. Guizota. Opći rezultat do kojeg sam došao i koji mi je, kad sam već došao do njega, poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulirati. U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat cijele ogromne nadgradnje. Pri promatranju ovakvih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se daje konstatirati s tačnošću fizičkih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svijesni toga sukoba i borbom ga rješavaju. Kao god što neki individuum ne ocjenjujemo šta je po onome šta on o sebi misli da jest, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv moramo tu svijest objašnjavati iz protivurječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada prije no

što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovječanstvo postavlja sebi uvijek samo one zadatke koje može da riješi, jer kad tačnije promatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gdje materijalni uslovi za njegovo rješenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U općim linijama mogu se azijski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje jesu posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potječe iz društvenih životnih uslova individuuma, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rješenje toga antagonizma. Zato se sa tom društvenom formacijom završava prehistorija ljudskog društva.

Friedrich Engels, s kojim sam otkako je izišla njegova genijalna skica kritike ekonomskih kategorija (u »Deutsch-Französische Jahrbücher«) stalno razmjenjivao misli preko pisama, došao je drugim putem (upoređi njegov *Položaj radničke klase u Engleskoj*) do istog rezultata kao i ja, a kada se s proljeća 1845. i on nastanio u Bruxellesu, odlučismo da zajednički izradimo svoje shvaćanje kao suprotnost ideološkom shvaćanju njemačke filozofije, u stvari da obračunamo sa svojom nekadašnjom filozofskom savješću. Tu smo namjeru izveli u obliku kritike posthegelovske filozofije. Rukopis, dva debela toma u osmini, bio je već davno pripisao u Vestfaliju gdje je trebalo da bude izdat, kad nam stiže vijest da izmijenjene okolnosti ne dopuštaju štampanje. Prepustismo rukopis glodarskoj kritici miševa, utoliko radije što smo glavnu svrhu bili postigli — sebi smo stvari objasnili. Od razbacanih radova, u kojima smo u ono vrijeme iznosili pred publikom svoje poglede u ovom ili onom pravcu, spomenut ću samo *Manifest Komunističke partije*, koji smo zajednički napisali Engels i ja, kao i *Govor o slobodnoj trgovini*, koji sam ja objavio. Odlučujući momenti našeg shvaćanja prvi put su naučno, mada samo polemički, nagoviješteni u momu spisu *Bijeda filozofije*, koji sam 1847. objavio protiv Proudhona. Štampanje moje njemački napisane rasprave *Najamni rad*, u kojoj sam povezao u cjelinu predavanja što sam o tom predmetu držao u briselskom Udruženju njemačkih radnika^[103] prekinuto je februarskom revolucijom i mojim prisilnim udaljavanjem iz Belgije u vezi s njom.

Izdavanje »Novih rajnskih novina«^[104] 1848. i 1849. godine, kao i događaji koji su nastupili kasnije, prekidoše moje ekonomske studije, koje mogoh produžiti tek u Londonu 1850. godine. Ogromni materijal za historiju političke ekonomije koji je nagomilan u Britanskom muzeju, povoljna osmatračnica koju London predstavlja za promatranje buržoaskog društva, najzad novi stadij razvitka u koji je ono izgledalo da ulazi

sa otkrivanjem kalifornijskog i australijskog zlata, opredijeliše me da opet počnem sasvim od početka i da kritički prijedem novi materijal. Ove su me studije djelomice same od sebe odvele disciplinama koje su prividno sasvim udaljene od ekonomije, a na kojima sam morao probaviti duže ili kraće vrijeme. Ali je vrijeme koje mi je stajalo na raspolaganju bilo naročito stješnjavano zapovjedničkom nužnošću da radim za svoje izdržavanje. Moja danas već osmogodišnja suradnja u prvom englesko-američkom listu »New-York Tribune«^[105] izazivala je, pošto se pravim novinarskim dopisništvom bavim samo izuzetno, izvanrednu rascjepkanost mojih studija. Ali su članci o značajnim ekonomskim događajima u Engleskoj i na Kontinentu zauzimali toliki dio mojih priloga, da sam bio primoran da se dobro upoznam s praktičnim pojedinostima koje leže izvan oblasti političke ekonomije kao nauke.

Ova skica o toku mojih studija u oblasti političke ekonomije treba da dokaže samo to da su moja shvaćanja, ma kako se o njima sudilo, i ma koliko da su malo u skladu sa zainteresiranim predrasudama vladajućih klasa, rezultat savjesnog i dugogodišnjeg istraživanja. Ali na ulazu u nauku, kao na ulazu u pakao, mora se postaviti zahtjev:

Qui si convien lasciare ogni sospetto.
Ogni viltà convien che qui sia morta.¹

[Tu ne daj da te sumnja svlada.
Malodušje nek ovdje umre svako.]

Karl Marx

London, januara 1859.

¹ Dante: *Božanstvena komedija*.

PRVA KNJIGA

O kapitalu

Odjeljak I

Kapital uopće

GLAVA PRVA

Roba

Na prvi pogled buržoasko bogatstvo pojavljuje se kao ogromna zbirka roba, a pojedinačna roba kao njegovo elementarno postojanje. Svaka roba, međutim, predstavlja se u dvostrukom vidu: *upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti*.*

Po načinu izražavanja engleskih ekonomista, roba je prije svega »bilo koja stvar potrebna, korisna ili prijatna za život«, predmet ljudskih potreba, životno sredstvo u najširem smislu riječi. Ovo postojanje robe kao upotrebne vrijednosti podudara se s njenom prirodnom, opipljivom egzistencijom. Pšenica je, na primjer, posebna upotrebna vrijednost za razliku od upotrebnihi vrijednosti pamuka, stakla, papira itd. Upotrebna vrijednost ima samo vrijednost za upotrebu i ostvaruje se samo u procesu potrošnje. Ista upotrebna vrijednost može se različito iskoristiti. Ipak, zbir njenih mogućnih primjena obuhvaćen je u njenom postojanju kao stvari sa određenim svojstvima. Ona je određena, dalje, ne samo kvalitativno nego i kvantitativno. Prema svojoj prirodnoj osobini, različite upotrebne vrijednosti imaju i različite mjere, na primjer mjerica pšenice, ris papira, aršin platna itd.

* Aristoteles, *De republica*, L. I, c. 9 (edit. J. Bekkeri, Oxonii 1837). »Svaki predmet koji posjedujemo ima dvojaku upotrebu. Jedna mu je svojstvena, druga nije. Na primjer, sandala se upotrebljava za obuvanje i za razmjenu. I u jednom i u drugom slučaju sandala je predmet upotrebe, jer i onaj tko je razmijenjen za ono što mu je potrebno, za novac ili za hranu, upotrebljava je kao sandalu. Ali ovo nije upotreba koja joj je svojstvena, jer sandala nije napravljena za to da bude predmet razmjene.

Ma kakav bio društveni oblik bogatstva, upotrebne vrijednosti sačinjavaju uvijek njegov sadržaj, u prvi mah indiferentni prema tom obliku. Po ukusu pšenice ne može se utvrditi tko ju je sijao: ruski kmet, francuski sitni seljak ili engleski kapitalist. Iako je predmet društvenih potreba, i stoga uključena u društvenu vezu, upotrebna vrijednost ipak ne izražava društveni produkcijski odnos. Ova roba je kao upotrebna vrijednost, na primjer, dijamant. Na dijamantu se ne može primijetiti da je roba. Služi li kao upotrebna vrijednost, estetski ili mehanički, na grudima lorete ili u ruci stakloresca, on je dijamant, a ne roba. Čini se da je nužna pretpostavka za robu da bude upotrebna vrijednost, dok je indiferentno određeno za upotrebnu vrijednost da bude roba. Upotrebna vrijednost u ovoj indiferentnosti prema ekonomskom određenju oblika, tj. upotrebna vrijednost kao upotrebna vrijednost, leži izvan kruga razmatranja političke ekonomije.* U njen krug upotrebna vrijednost ulazi samo onda kada je ona određeno oblika. Neposredno je upotrebna vrijednost materijalna baza na kojoj se predstavlja određeni ekonomski odnos — *razmjenska vrijednost*.

Razmjenska vrijednost se pojavljuje prije svega kao *kvantitativni odnos* u kojem su upotrebne vrijednosti međusobno razmjenljive. U takvom odnosu one sačinjavaju istu razmjenljivu veličinu. Tako 1 tom Proporcija i 8 unča burmuta mogu biti iste razmjenske vrijednosti i pored sasvim različitih upotrebnih vrijednosti duhana i elegije. Kao razmjenska vrijednost, neka upotrebna vrijednost vrijedi upravo koliko i druga, samo ako postoji u pravoj količini. Razmjenska vrijednost jedne palače može se izraziti u određenom broju kutija masti za obuću. Obrnuto, londonski fabrikanti masti za obuću izrazili su razmjensku vrijednost gomila svojih kutija u palačama. Dakle, potpuno indiferentno prema svom prirodnom načinu egzistiranja i bez obzira na specifičnu prirodu potrebe zbog koje jesu upotrebne vrijednosti, robe se u određenim količinama izjednačuju, nadomještaju jedna drugu u razmjeni, važe kao ekvivalenti i tako predstavljaju isto jedinstvo i pored svog šarolikog izgleda.

Upotrebne vrijednosti su neposredno životna sredstva. Ali, obrnuto, i sama ova životna sredstva su proizvodi društvenog života, rezultat utrošene ljudske životne snage, *opredmećeni rad*. Kao materijalizacija društvenog rada, sve su robe kristalizacija istog jedinstva. Potrebno je sada razmotriti određeni karakter ovog jedinstva, tj. rada koji se predstavlja u razmjenskoj vrijednosti.

Pretpostavimo da su 1 unča zlata, 1 tona željeza, 1 kvarter pšenice i 20 aršina svile razmjenske vrijednosti iste veličine. Kao takvi ekvivalenti u kojima je izbrisana kvalitativna razlika njihovih

* To je razlog što njemački kompilatori obrađuju *con amore* (s ljubavlju) upotrebnu vrijednost fiksiranu pod imenom «dobro». Vidi na primjer L. Stein, *System der Staatswissenschaft*, t. I, odjeljak o «dobrima». Razumna obavještenja o «dobrima» treba tražiti u «Uputstvima za poznavanje robe».

upotrebnih vrijednosti, oni predstavljaju podjednak volumen istog rada. Rad koji se u njima ravnomjerno opredmećuje mora i sam biti jednoobrazan, bezrazličan, jednostavan rad, za koji je isto tako indiferentno da li se pojavljuje u zlatu, željezu, pšenici ili svili, kao što je za kisik indiferentno da li se pojavljuje u rđi gvožđa, atmosferi, soku od grožđa ili u ljudskoj krvi. Ali kopati zlato, vaditi željezo iz rudnika, sijati pšenicu i tkati svilu su kvalitativno različite vrste rada. U stvari, ono što se stvarno¹ pojavljuje kao različitost upotrebnih vrijednosti, pojavljuje se procesno kao različitost u djelatnosti koja stvara te upotrebne vrijednosti. Indiferentan prema posebnoj materiji upotrebnih vrijednosti, rad koji stvara razmjensku vrijednost indiferentan je i prema posebnom obliku samog rada. Razne upotrebne vrijednosti su, dalje, proizvodi djelatnosti raznih individua, dakle rezultat individualno različitih radova. Ali kao razmjenske vrijednosti one predstavljaju jednak, bezrazličan rad, tj. rad u kojem iščezava individualnost onih koji rade. Rad koji stvara razmjensku vrijednost je, stoga, *apstraktno opći rad*.

Ako su 1 unča zlata, 1 tona željeza, 1 kvarter pšenice i 20 aršina svile razmjenske vrijednosti iste veličine ili ekvivalenti, onda su 1 unča zlata, $\frac{1}{2}$ tone željeza, 3 bušela pšenice i 5 aršina svile razmjenske vrijednosti potpuno različitih veličina, i ova kvantitativna razlika je jedina razlika za koju su oni, kao razmjenske vrijednosti, uopće sposobni. Kao razmjenske vrijednosti razne veličine, one predstavljaju veće ili manje kvantume onog jednostavnog, jednoobraznog, apstraktno općeg rada koji sačinjava supstanciju razmjenske vrijednosti. Postavlja se pitanje: kako da se mjere ovi kvantumi? Ili, štoviše, postavlja se pitanje: koje je kvantitativno postojanje samog tog rada, jer veličinske razlike roba kao razmjenskih vrijednosti samo su veličinske razlike rada koji je u njima opredmećen. Kao što je vrijeme kvantitativno postojanje kretanja, tako je radno vrijeme kvantitativno postojanje rada. Različitost njegovog vlastitog trajanja je jedina razlika koju on može da ispolji, uz pretpostavku da je njegov kvalitet dat. Kao radno vrijeme, rad dobija svoje mjerilo u prirodnim mjerama vremena: satu, danu, sedmici itd. Radno vrijeme je živo postojanje rada, indiferentno prema njegovom obliku, njegovom sadržaju i njegovoj individualnosti; ono je njegovo živo postojanje kao kvantitativno postojanje koje istovremeno sadrži svoju imanentnu mjeru. Radno vrijeme opredmećeno u upotrebniim vrijednostima roba je supstancija koja ih čini razmjenskim vrijednostima, te stoga robama, i ujedno mjeri njihovu određenu veličinu vrijednosti. Odgovarajuće količine različitih upotrebnih vrijednosti u kojima je opredmećeno isto radno vrijeme jesu ekvivalenti, ili, sve su upotrebne vrijednosti ekvivalenti u proporcijama u kojima sadrže isto utrošeno, opredmećeno radno vrijeme. Kao razmjenska vrijednost, sve su robe samo određene mjere *šćvrsnutog radnog vremena*.

¹ sachlich

Da bi se razumljelo određivanje razmjenske vrijednosti radnim vremenom, ne smiju se gubiti iz vida slijedeći osnovni momenti: svodenje rada na jednostavan, tako reći beskvalitetan rad; specifičan način na koji je rad koji stvara razmjensku vrijednost, koji dakle, proizvodi robe, *društveni rad*; najзад, razlika između rada ukoliko su njegov rezultat upotrebne vrijednosti i rada ukoliko su njegov rezultat razmjenske vrijednosti.

Da bi se razmjenske vrijednosti roba mjerile radnim vremenom koje je sadržano u njima, moraju se razne vrste rada svesti na bezrazličan, jednoobrazan, jednostavan rad, ukoliko na rad koji je kvalitativno isti i stoga se razlikuje samo kvantitativno.

Ovo svodenje se pojavljuje kao apstrakcija, ali to je apstrakcija koja se svakodnevno vrši u društvenom procesu proizvodnje. Rastvaranje svih roba u radno vrijeme nije veća apstrakcija, ali istovremeno ni manje realna od rastvaranja svih organskih tijela u zrak. Rad koji je tako izmjeren vremenom ne pojavljuje se u stvari kao rad raznih subjekata, već se, naprotiv, razne individue koje rade pojavljuju kao puki organi tog rada. Ili, rad kako se predstavlja u razmjenskim vrijednostima mogao bi se izraziti kao *opće ljudski* rad. Ova apstrakcija *opće ljudskog* rada postoji u prosječnom radu koji može da vrši svaka prosječna individua datog društva, a sastoji se iz određenog produktivnog trošenja čovječijih mišića, živaca, mozga itd. To je *jednostavan rad*¹ u kome se svaka prosječna individua može obući i koji ona mora da obavlja u ovom ili onom obliku. Sam karakter ovog prosječnog rada je različit u pojedinim zemljama i pojedinim kulturnim epohama, ali se javlja kao dat u svakom postojećem društvu. Jednostavan rad sačinjava daleko najveću masu cjelokupnog rada buržoaskog društva, kako se možemo uvjeriti iz svake statistike. Ako A u toku 6 sati proizvodi željezo, a u toku 6 sati platno, dok B također u toku 6 sati proizvodi željezo, a u toku 6 sati platno, ili ako A u toku 12 sati proizvodi željezo, a B u toku 12 sati platno, očigledno je da je to samo različita primjena *istog* radnog vremena. Ali kako stoji sa složenim radom koji se uzdiže iznad prosječnog nivoa kao rad višeg intenziteta, veće specifične težine? Takav se rad rastvara u sastavljen jednostavan rad, jednostavan rad na višoj potenciji, tako da je, na primjer, jedan dan složenog rada jednak trima danima jednostavnog rada. Zakoni koji reguliraju ovo svodenje još ne spadaju ovamo. Ali je jasno da se svodenje vrši: jer, kao prometna vrijednost, proizvod najstroženijeg rada je u određenoj proporciji ekvivalent proizvoda jednostavnog prosječnog rada, dakle jednak određenoj količini tog jednostavnog rada.

Određivanje razmjenske vrijednosti radnim vremenom pretpostavlja, dalje, da je u određenoj robi, na primjer u jednoj toni željeza, opredmećena *jednaka količina* rada, bez obzira na to da li je to rad A-a ili B-a, ili da razne individue upotrebljavaju istu količinu radnog

¹ «Unskilled labour» nazivaju ga engleski ekonomisti.

vremena za proizvodnju iste, kvalitativno i kvantitativno određene upotrebne vrijednosti. Drugim riječima, pretpostavlja se da je radno vrijeme sadržano u nekoj robi radno vrijeme koje je *potrebno* za njenu proizvodnju, tj. radno vrijeme koje se iziskuje da bi se pod datim općim uslovima proizvodnje proizveo nov primjerak iste robe.

Uslovi rada koji stvara razmjensku vrijednost, kako proizilaze iz analize razmjenske vrijednosti, jesu *društvena određenja* rada ili određenja *društvenog rada*, ali ne naprosto društvenog, već društvenog na poseban način. To je jedna specifična vrsta društvenosti. Prije svega, bezrazlična jednostavnost rada jest *jednakost* radova različitih individua, uzajamno dovođenje u vezu njihovih radova, kao jednakih radova, i to stvarnim svođenjem svih radova na istovrstan rad. Ukoliko se predstavlja u razmjenskim vrijednostima, rad svake individue ima ovaj društveni karakter jednakosti i predstavlja se u razmjenskoj vrijednosti samo ukoliko je, kao jednak, doveden u odnos sa radom svih ostalih individua.

Dalje, u razmjenskoj vrijednosti pojavljuje se radno vrijeme svake individue neposredno kao *opće radno vrijeme*, a ovaj *opći karakter* pojedinačnog rada kao njegov *društveni karakter*. U razmjenskoj vrijednosti predstavljeno radno vrijeme je radno vrijeme pojedinaca, ali pojedinaca koji se ne razlikuje od drugih pojedinaca, dakle svih pojedinaca ukoliko vrše jednak rad, uslijed čega radno vrijeme koje se za proizvodnju određene robe iziskuje od jednog jest *potrebno* radno vrijeme koje bi svatko drugi upotrebio za proizvodnju iste robe. To je radno vrijeme pojedinca, *njegovo* radno vrijeme, ali samo kao svima zajedničko radno vrijeme, za koje je stoga indiferentno *čije* je radno vrijeme. Kao opće radno vrijeme ono se predstavlja u nekom općem proizvodu, u nekom *općem ekvivalentu*, u nekoj određenoj količini opredmećenog radnog vremena koja se, indiferentna prema određenom obliku upotrebne vrijednosti u kome se neposredno pojavljuje kao proizvod nekog pojedinca, može po volji prevesti u bilo koji drugi oblik upotrebne vrijednosti u kome se predstavlja kao proizvod svakog drugog pojedinca. Ona je *društvena* veličina samo kao takva *opća* veličina. Da bi imao za rezultat razmjensku vrijednost, rad pojedinca mora imati za rezultat *opći ekvivalent*, tj. predstavljanje radnog vremena pojedinca kao općeg radnog vremena ili predstavljanje općeg radnog vremena kao radnog vremena pojedinca. To je isto kao kad bi razne individue svoje radno vrijeme bacile na gomilu i razne količine radnog vremena koje im zajednički stoje na raspolaganju predstavile u raznim upotrebnim vrijednostima. Radno vrijeme pojedinca je tako u stvari ono radno vrijeme koje je u društvu potrebno radi proizvodnje određene upotrebne vrijednosti, tj. radi zadovoljenja određene potrebe. Ali ovdje je riječ samo o specifičnom obliku u kome rad dobija društveni karakter. Određeno radno vrijeme prelca opredmećuje se, na primjer, u 100 funti lanenog prediva. Pretpostavimo da 100 aršina platna, proizvod tkača, predstavlja istu količinu radnog vremena. Ukoliko oba ova

proizvoda predstavljaju jednaku količinu općeg radnog vremena i ukoliko su stoga ekvivalenti za *svaku* upotrebnu vrijednost koja sadrži isto toliko radnog vremena, oni su jedan za drugog ekvivalentni. Samo time što se radno vrijeme prelca i radno vrijeme tkачa predstavljaju kao opće radno vrijeme, a njihovi proizvodi stoga kao opći ekvivalenti, rad tkачa za prelca i rad prelca za tkачa postaje ovdje rad jednog za rad drugog, tj. društveno postojanje njihovih radova za obojicu. Naprotiv, u seosko-patrijarhalnoj industriji, gdje su prelca i tkач živjeli pod istim krovom, gdje je ženski dio porodice preo a muški tkao, i to za vlastite potrebe porodice, predivo i platno su bili *društveni* proizvodi, a pređenje i tkanje *društveni* radovi u okviru porodice. Ali njihov društveni karakter nije se sastojao u tome što se predivo kao opći ekvivalent zamjenjivalo za platno kao opći ekvivalent, niti što su oboje međusobno zamjenjivani kao ekvipolentni i ekvivalentni izrazi istog općeg radnog vremena. Porodična povezanost je, naprotiv, svojom prirodnom podjelom rada udarila proizvodu rada svoj osobiti društveni pečat. Ili uzmimo naturalne usluge i naturalna davanja srednjeg vijeka. Određeni radovi pojedinaca u svom naturalnom obliku, posebnost a ne općenitost rada, čine ovdje društvenu vezu. Ili uzmimo, najzad, zajednički rad u njegovom prvobitnom obliku, kakav nalazimo na pragu historije svih kulturnih naroda.* Ovdje do društvenog karaktera rada očigledno ne dolazi uslijed toga što rad pojedinca dobija apstraktan oblik općenitosti ili njegov proizvod oblik općeg ekvivalenta. Zajednica, koja je pretpostavka proizvodnje, sprečava da rad pojedinca bude privatni rad, a njegov proizvod privatni proizvod i dovodi, štoviše, do toga da se pojedinačni rad pojavljuje neposredno kao funkcija nekog člana društvenog organizma. Za rad koji se predstavlja u razmjenskoj vrijednosti pretpostavlja se da je rad izoliranog pojedinca. Društvenim postaje time što uzima oblik svoje neposredne suprotnosti, oblik apstraktne općenitosti.

Za rad koji stvara razmjensku vrijednost karakteristično je, naposljetku, što se društveni odnos lica u neku ruku predstavlja izopačeno, naime kao društveni odnos stvari. Samo ukoliko se jedna upotrebnna vrijednost dovede u vezu s drugom kao prometna vrijednost, doveden je u međusobnu vezu rad raznih lica kao jednak i opći rad. Ako je,

* Smiješna je predrasuda, proširena u posljednje vrijeme, da je oblik *prvobitnog* zajedničkog vlasništva specifično slavenski ili čak isključivo ruski oblik. To je praoblik koji možemo naći kod Rimljana, Germana, Kelta; čitava kolekcija njenih raznovrsnih uzoraka, iako djelimično u ostacima, nalazi se još uvijek kod Indijaca. Detaljniji studij azijskih, a posebno indijskih oblika zajedničkog vlasništva, pokazao bi kako iz različitih oblika prvobitnog zajedničkog vlasništva proizilaze razni oblici njegovog raspadanja. Tako se, na primjer, razni originalni tipovi rimskog i germanskog privatnog vlasništva mogu da izvedu iz raznih oblika indijskog zajedničkog vlasništva.

stoga ispravno reći da je razmjenska vrijednost odnos između lica,* onda se mora dodati: odnos skriven pod omotačem stvari.¹ Kao što funta željeza i funta zlata predstavljaju *isti* kvantum težine i pored svojih različitih fizičkih i kemijskih osobina, tako isto dvije upotrebne vrijednosti roba u kojima je sadržano isto radno vrijeme predstavljaju *istu* razmjensku vrijednost. Razmjenska vrijednost se na taj način pojavljuje kao društvena prirodna određenost upotrebničkih vrijednosti, kao određenost koja im pripada kao stvarima i uslijed koje se one u procesu razmjene nadomještaju u određenim kvantitativnim odnosima, čine ekvivalente, kao što se jednostavne kemijske materije spajaju u određenim kvantitativnim odnosima, čine kemijske ekvivalente. Samo navika svakidašnjeg života čini da izgleda trivijalno, po sebi razumljivo, da društveni odnos proizvodnje uzima oblik predmeta, tako da se odnos lica u njihovom radu predstavlja, obrnuto, kao odnos u kome stoje stvari međusobno i prema licima. Urobi je ova mistifikacija još vrlo jednostavna. Svakome manje ili više lebdi pred očima da je odnos roba kao razmjenskih vrijednosti u stvari odnos lica prema njihovoj uzajamnoj proizvodnoj djelatnosti. U višim odnosima proizvodnje ovaj privid jednostavnosti nestaje. Sve iluzije monetarnog sistema potječu otuda što se na novcu ne vidi da predstavlja društveni odnos proizvodnje, samo u obliku neke prirodne stvari s određenim osobinama. Kod modernih ekonomista, koji se prezrivo podsmjehuju iluzijama monetarnog sistema, izbija ista iluzija čim počnu da se bave višim ekonomskim kategorijama, npr. kapitalom. Ona izbija iz naivnog čuđenja kad se odjedanput pojavi kao društveni odnos ono što su maločas mislili da imaju pred sobom kao grubu stvar, a zatim ih opet draži kao stvar ono što su tek bili utvrdili kao društveni odnos.

Budući da razmjenska vrijednost roba u stvari nije ništa drugo do međusobni odnos radova pojedinaca kao jednakih i općih, ništa drugo do predmetni izraz jednog specifično društvenog oblika rada, tautologija je reći da je rad *jedini* izvor razmjenske vrijednosti, a stoga i bogatstva ukoliko se ovo sastoji od razmjenskih vrijednosti. Ista je tautologija kad se kaže da prirodna materija kao takva nema razmjensku vrijednost** jer ne sadrži rad, i da razmjenska vrijednost kao takva ne

* «La Ricchezza è una ragione tra due persone.» (Bogatstvo je odnos između dva lica.) *Galiani, Della Moneta*, p. 221, u III tomu zbornika *Scrittori classici italiani di Economia Politica*. Parte Moderna. Milano 1803, izd. Custodi.

** «U svom prirodnom stanju materija je uvijek lišena vrijednosti.» *Mac Culloch, Discours sur l'origine de l'économie politique* etc., traduit par Prévost, Genève 1825, p. 57. Iz toga se vidi koliko visoko stoji čak i jedan Mac Culloch iznad fetišizma njemačkih «mislilaca» koji proglašavaju «materiju» i još pola tuceta koječega ostalog elementima vrijednosti. Uporedi, na primjer, L. Stein, I. c., Bd. I, str. 170

¹ unter dinglicher Hülle

sadrži prirodnu materiju. Ali kad William Petty naziva »rad ocem, a zemlju majkom bogatstva«, ili kad episkop Berkeley* pita »nisu li četiri elementa i ljudski rad u njima pravi izvor bogatstva«, ili kad Amerikanac Cooper** popularno objašnjava: »Oduzmi od jednog hljeba na njega utrošen rad, rad pekara, mlinara, farmera itd., šta onda ostaje? Nekoliko sjemenki koje divlje rastu i koje su bez ikakve koristi za ljudsku upotrebu«, tada kod svih ovih razmatranja nije riječ o apstraktnom radu kao izvoru razmjenske vrijednosti, već o konkretnom radu kao izvoru materijalnog bogatstva, ukratko o radu ukoliko proizvodi upotrebne vrijednosti. Time što je upotrebna vrijednost robe pretpostavljena, pretpostavljena je i posebna korisnost, određena svrsishodnost u nju utrošenog rada, ali time je sa stanovišta robe istovremeno iscrpno i svako uzimanje u obzir rada kao korisnog rada. Na hljebu kao upotrebnoj vrijednosti interesiraju nas njegove osobine kao sredstva ishrane, a nipošto radovi farmera, mlinara, pekara itd. Ako bi uslijed nekog pronalaska otpalo ¹⁹/₂₀ ovih radova, hljeb bi vršio istu ulogu kao i ranije. Kada bi hljeb padao gotov s neba, on time ne bi izgubio ni jedan atom svoje upotrebne vrijednosti. Dok se rad koji stvara razmjensku vrijednost ostvaruje u jednakosti roba kao općih ekvivalenata, rad kao svrsishodna proizvodna djelatnost ostvaruje se u beskonačnoj raznolikosti svojih upotrebničkih vrijednosti. Dok je rad koji stvara razmjensku vrijednost *apstraktno opći* i *jednak* rad, rad koji stvara upotrebnu vrijednost je konkretan i poseban rad, koji se po obliku i materiji cijepa u beskrajno različite vrste rada.

Pogrešno je reći da je rad, ukoliko stvara upotrebne vrijednosti, *jedini* izvor njime stvorenog, naime materijalnog bogatstva. Kako je on djelatnost prilagodavanja materije za ovu ili onu svrhu, materija mu je potrebna kao pretpostavka. U različitim upotrebničkim vrijednostima je proporcija između rada i prirodne materije veoma različita, ali upotrebna vrijednost uvijek sadrži neki prirodni supstrat. Kao svrsishodna djelatnost prilagodavanja prirode u ovom ili onom obliku, rad je prirodni uslov ljudske egzistencije, od svih socijalnih oblika nezavisan uslov izmjene materije između čovjeka i prirode. Nasuprot tome, rad koji stvara razmjensku vrijednost je specifično društveni oblik rada. Na primjer, krojački rad u svojoj materijalnoj određenosti kao posebna proizvodna djelatnost proizvodi kaput, ali ne razmjensku vrijednost kaputa. Ovu posljednju rad ne proizvodi kao krojački rad, već kao apstraktno opći rad, a ovaj pripada društvenoj vezi čije konce nije udjenuo krojač. Tako su u antičkoj kućnoj industriji žene proizvodile kaput ne proizvodeći razmjensku vrijednost kaputa. Rad kao izvor

* Berkeley, *The Querist*. London 1750. »Whether the four elements, and man's labour therein, be not the true source of wealth?«

** Th. Cooper, *Lectures on the Elements of Political Economy*. London 1831 (Columbia 1826), p. 99.

materijalnog bogatstva bio je isto tako dobro poznat zakonodavcu Mojsiju kao i carinskom činovniku Adamu Smithu.*

Da razmotrimo sada neka bliža određenja koja proističu iz svođenja razmjenske vrijednosti na radno vrijeme.

Kao upotrebna vrijednost, roba djeluje kauzalno. Pšenica, na primjer, djeluje kao sredstvo ishrane. Mašina zamjenjuje rad u određenim proporcijama. Ovo djelovanje robe — a samo po njemu je ona upotrebna vrijednost, predmet potrošnje — može se nazvati njenom uslugom, uslugom koju ona vrši kao upotrebna vrijednost. Ali kao razmjenska vrijednost, roba se uvijek promatra samo sa stanovišta rezultata. Tu nije riječ o usluzi koju ona vrši, već o usluzi** koja je njoj bila učinjena u njenoj proizvodnji. Tako, na primjer, razmjenska vrijednost neke mašine nije određena količinom radnog vremena koju ona zamjenjuje, već količinom radnog vremena koja je na nju samu utrošena i koja je stoga potrebna da bi se proizvela nova mašina iste vrste.

Stoga, ako bi količina rada potrebna za proizvodnju robâ ostala konstantna, njihova bi razmjenska vrijednost bila nepromjenljiva. Ali lakoća i teškoća proizvodnje stalno se mijenjaju. Ako proizvodna snaga rada raste, tada on proizvodi istu upotrebnu vrijednost za kraće vrijeme. Ako proizvodna snaga rada opada, tada je potrebno više vremena za proizvodnju iste upotrebne vrijednosti. Uslijed toga je količina radnog vremena sadržanog u nekoj robi, dakle njena razmjenska vrijednost, promjenljiva, — ona raste ili pada obrnuto proporcionalno rasteњу ili opadanju proizvodne snage rada. Proizvodna snaga rada, koja se primjenjuje u manufakturnoj industriji u unaprijed određenom stepenu, uslovljena je u poljoprivrednoj i ekstraktivnoj industriji i prirodnim okolnostima koje se ne mogu kontrolirati. *Isti* rad dat će veći ili manji iskop raznih metala već prema rjeđem ili češćem pojavljivanju tih metala u zemljinoj kori. *Isti* rad može se u povoljnoj godini opredmetiti u 2 bušela pšenice, a u nepovoljnoj možda samo u jednom bušelu pšenice. Čini se kao da ovdje rijetkost ili obilnost, kao prirodni uslovi, određuju razmjensku vrijednost roba, jer određuju proizvodnu snagu posebnog realnog rada koja je vezana za prirodne uslove.

Različite upotrebne vrijednosti sadrže u nejednakom volumenu isto radno vrijeme ili istu razmjensku vrijednost. U što manjem volu-

* F. List, koji nikada nije mogao da shvati — kao što je shvaćanje uopće bilo daleko od njegovog jednostrano-praktičnog razuma — razliku između rada koji pomaže u stvaranju nečeg korisnog, neke upotrebne vrijednosti, i rada koji stvara određeni društveni oblik bogatstva, razmjensku vrijednost, vidio je stoga u savremenim engleskim ekonomistima samo plagijatore Mojsija iz Egipta.

** Shvatljivo je kakvu »uslugu« mora da čini kategorija »usluga« (service) takvoj sorti ekonomista kao što su J. B. Say i F. Bastiat, čija rezonirajuća mudrost uvijek apstrahira, kako je to već Malthus tačno opazio, specifičnu određenost oblika ekonomskih odnosa.

menu svoje upotrebne vrijednosti, u poređenju s ostalim upotrebim vrijednostima, neka roba sadrži određenu količinu radnog vremena, to je veća njena *specifična razmjenska vrijednost*. Ako u raznim, međusobno veoma udaljenim kulturnim epohama, izvjesne upotrebne vrijednosti sačinjavaju između sebe niz specifičnih razmjenskih vrijednosti koje zadržavaju, ako ne tačno isti brojčani odnos, ipak opći odnos međusobne nadređenosti i podređenosti, kao npr. zlato, srebro, bakar, željezo ili pšenica, raž, ječam, ovas, onda iz toga slijedi samo to da progresivni razvoj društvenih proizvodnih snaga djeluje ravnomjerno ili približno ravnomjerno na radno vrijeme koje je potrebno za proizvodnju tih različitih roba.

Razmjenska vrijednost neke robe ne pojavljuje se u njenoj vlastitoj upotrebnoj vrijednosti. Međutim, kao opredmećenje općeg društvenog radnog vremena, upotrebna vrijednost neke robe stavljena je u odnose prema upotrebim vrijednostima ostalih roba. Tako se razmjenska vrijednost jedne robe manifestira u upotrebim vrijednostima drugih roba. Ekvivalent je u stvari razmjenska vrijednost jedne robe izražena u upotrebnoj vrijednosti neke druge robe. Kažem li npr. da aršin platna vrijedi 2 funte kave, onda je razmjenska vrijednost platna izražena u upotrebnoj vrijednosti kave, i to u određenoj količini te upotrebne vrijednosti. Čim je ova proporcija data, ja mogu vrijednost svake količine platna izraziti u kavi. Jasno je da razmjenska vrijednost neke robe, npr. platna, nije iscrpna u proporciji u kojoj neka druga posebna roba, npr. kava, sačinjava njen ekvivalent. Količina općeg radnog vremena koju predstavlja aršin platna istovremeno je realizirana u beskrajno različitim volumenima upotrebim vrijednosti svih ostalih roba. U proporciji u kojoj upotrebna vrijednost svake druge robe predstavlja radno vrijeme jednake veličine, ona sačinjava ekvivalent za aršin platna. Razmjenska vrijednost *ove pojedine robe* izražava se stoga iscrpno samo u beskonačnom broju jednadžbi u kojima upotrebne vrijednosti svih ostalih roba čine njen ekvivalent. Samo u sumi ovih jednadžbi ili u cjelokupnosti raznih proporcija u kojima je neka roba razmjensljiva za svaku drugu robu ta roba je iscrpno izražena kao *opći ekvivalent*. Na primjer, niz jednadžbi

- 1 aršin platna = $\frac{1}{2}$ funte čaja,
- 1 aršin platna = 2 funte kave,
- 1 aršin platna = 8 funti hljeba,
- 1 aršin platna = 6 aršina cica

može se predstaviti kao

$$1 \text{ aršin platna} = \frac{1}{8} \text{ funte čaja} + \frac{1}{2} \text{ funte kave} + 2 \text{ funte hljeba} + 1 \frac{1}{2}$$

aršina cica. Kad bismo, dakle, imali pred sobom cijelu sumu jednadžbi u kojima se iscrpno izražava vrijednost jednog aršina platna, mogli bismo njenu razmjensku vrijednost predstaviti u obliku jednog niza. U stvari, ovaj je niz beskonačan, jer krug roba nije nikada definitivno

zavoren, već se stalno proširuje. Ali dok tako jedna roba mjeri svoju razmjensku vrijednost u upotrebnim vrijednostima svih ostalih roba, razmjenske vrijednosti svih ostalih roba mjere se, naproitu, u upotrebnju vrijednosti te robe koja se mjeri u njima.* Ako se razmjenska vrijednost 1 aršina platna izražava u $\frac{1}{2}$ funte čaja ili 2 funte kave ili 6 aršina cica ili 8 funti hljeba itd., iz toga slijedi da su kava, čaj, cica, hljeb itd. u onoj proporciji u kojoj su jednaki nečem trećem, platnu, jednaki i međusobno, dakle da platno služi kao zajednička mjera njihovih razmjenskih vrijednosti. Svaka roba kao opredmećeno opće radno vrijeme, tj. kao određeni kvantum općeg radnog vremena, izražava svoju razmjensku vrijednost redom u određenim količinama upotrebnih vrijednosti svih ostalih roba, a razmjenske vrijednosti svih ostalih roba mjere se, obrnuto, u upotrebnju vrijednosti ove jedne isključive robe. Ali, kao razmjenska vrijednost svaka roba je i ova jedna isključiva roba koja služi kao zajednička mjera razmjenskih vrijednosti svih ostalih roba i, s druge strane, samo jedna od mnogih roba u kompleksu kojih svaka druga roba neposredno predstavlja svoju razmjensku vrijednost.

Na veličinu vrijednosti neke robe ne utječe da li pored nje postoji malo ili mnogo roba druge vrste. No, da li će niz jednadžbi u kojima se realizira njena razmjenska vrijednost biti veći ili manji, zavisi od veće ili manje raznovrsnosti ostalih roba. Niz jednadžbi u kojima se npr. predstavlja vrijednost kave izražava sferu njene razmjensljivosti, granice u kojima ona funkcionira kao razmjenska vrijednost. Razmjenskoj vrijednosti neke robe kao opredmećenju općeg društvenog radnog vremena odgovara izraz njene ekvivalentnosti u beskrajno različitim upotrebnim vrijednostima.

Vidjeli smo da se razmjenska vrijednost neke robe mijenja s količinom neposredno u njoj samoj sadržanog radnog vremena. Njena realizirana, tj. u upotrebnim vrijednostima ostalih roba izražena razmjenska vrijednost mora takođe zavisiti od odnosa u kojem se mijenja radno vrijeme potrijebljeno za proizvodnju svih ostalih roba. Kad bi npr. radno vrijeme potrebno za proizvodnju jedne mjerice pšenice ostalo isto, dok bi se za proizvodnju svih ostalih roba potrebno radno vrijeme udvostručilo, tada bi razmjenska vrijednost mjerice pšenice izražena u njenim ekvivalentima pala na polovinu. Rezultat bi praktično bio isti kad bi radno vrijeme potrebno za proizvodnju jedne mjerice pšenice palo na polovinu, a radno vrijeme potrebno za proizvodnju svih ostalih roba ostalo nepromijenjeno. Vrijednost roba određena je proporcijom u kojoj se one mogu proizvoditi u istom radnom vremenu. Da bi se vidjelo kojim je sve promjenama izložena ova proporcija, uzмимо kao primjer dvije robe, A i B. *Prvi slučaj.* Radno vrijeme

* «I to je jedno svojstvo mjera što imaju takav odnos prema mjerenoj stvari da mjerena stvar postaje u neku ruku mjera one kojom se mjeri.» *Montanari, Della Moneta*, p. 48 u zborniku *Custodi*, vol. III, Parte Antica.

potrebno za proizvodnju robe B neka ostane nepromijenjeno. U ovom slučaju razmjenska vrijednost robe A, izražena u robi B, pada ili raste neposredno kao što pada ili raste radno vrijeme potrebno za proizvodnju robe A. *Drugi slučaj.* Radno vrijeme potrebno za proizvodnju robe A neka ostane nepromijenjeno. Razmjenska vrijednost robe A, izražena u robi B, pada ili raste u obrnutom razmjeru s padanjem ili rasteњem radnog vremena potrebnog za proizvodnju robe B. *Treći slučaj.* Radno vrijeme potrebno za proizvodnju robe A i B neka pada ili raste u istoj proporciji. Izraz ekvivalentnosti robe A u robi B ostaje tada nepromijenjen. Ako bi se uslijed bilo koje okolnosti proizvodna snaga svih radova smanjila u istoj mjeri, tako da bi sve robe za svoju proizvodnju iziskivale više radnog vremena u jednakoj proporciji, vrijednost svih roba bi porasla, realni izraz njihove razmjenske vrijednosti ostao bi nepromijenjen, a stvarno bogatstvo društva bi se smanjilo, jer bi mu bilo potrebno više radnog vremena za stvaranje iste mase upotrebnih vrijednosti. *Četvrti slučaj.* Radno vrijeme potrebno za proizvodnju robe A i robe B može za obe robe da raste ili pada, ali u nejednakom stepenu, ili radno vrijeme potrebno za robu A može da raste, dok radno vrijeme potrebno za robu B pada, ili obrnuto. Svi ovi slučajevi mogu se jednostavno svesti na to da radno vrijeme potrebno za proizvodnju jedne robe ostane nepromijenjeno, dok za drugu robu raste ili pada.

Razmjenska vrijednost svake robe izražava se u upotrebnoj vrijednosti svake druge robe, bilo u cijelim jedinicama ove upotrebne vrijednosti, bilo u njenim dijelovima. Kao razmjenska vrijednost svaka roba je isto tako djeljiva kao i samo radno vrijeme koje je u njoj određeno. Ekvivalentnost roba je isto tako nezavisna od njihove fizičke djeljivosti kao upotrebne vrijednosti kao što je sabiranje razmjenskih vrijednosti roba indiferentno prema tome kroz kakvu realnu promjenu oblika prolaze upotrebne vrijednosti tih roba prilikom svog pretapanja u jednu novu robu.

Dosad je roba promatrana s dvojakog gledišta, kao upotrebna vrijednost i kao razmjenska vrijednost, svaki put jednostrano. Međutim, kao roba ona je neposredno *jedinstvo* upotrebne i razmjenske vrijednosti; u isti mah, ona je roba samo u odnosu na druge robe. *Stvarni* međusobni odnos roba je njihov *proces razmjene*. To je društveni proces u koji ulaze međusobno nezavisne individue, ali one ulaze u njega samo kao posjednici robe; njihovo uzajamno postojanje jedne za drugu je postojanje njihovih roba, i tako se one u stvari pojavljuju samo kao svjesni nosioci procesa razmjene.

Roba *jest* upotrebna vrijednost: pšenica, platno, dijamant, mašina itd., ali kao roba ona istovremeno *nije* upotrebna vrijednost. Kad bi za svog posjednika bila upotrebna vrijednost, to *jest* neposredno sredstvo za zadovoljenje njegovih vlastitih potreba, ona ne bi bila roba. Naprotiv, ona je za njega *ne-upotrebna vrijednost*, naime samo materijalni nosilac razmjenske vrijednosti ili puko *sredstvo razmjene*; kao aktivan nosilac razmjenske vrijednosti upotrebna vrijednost postaje

sredstvo razmjene. Ona je za svog posjednika upotrebna vrijednost samo još kao razmjenska vrijednost.* Upotrebnom vrijednošću mora stoga tek da *postane*, prije svega za druge. Budući da nije upotrebna vrijednost za svog imaooca, ona je upotrebna vrijednost za imaoce druge robe. Kad to ne bi bila, njegov rad bi bio beskoristan rad, rezultat toga rada, dakle, ne bi bila roba. S druge strane, roba mora postati upotrebna vrijednost *za samog imaooca*, jer njegova životna sredstva postoje izvan nje, u upotrebnim vrijednostima tuđih roba. Da bi *postala* upotrebnom vrijednošću, roba mora da se sretne s onom posebnom potrebom za koju je ona predmet zadovoljenja. Upotrebne vrijednosti roba postaju, dakle, upotrebne vrijednosti tako što svestrano mijenjaju mjesta, prelaze iz ruku u kojima su sredstva razmjene u ruke u kojima su predmeti za upotrebu. Samo ovim svestranim *otuđivanjem* roba rad koji je sadržan u njima postaje korisnim radom. U ovom *procesu* međusobne razmjene roba kao upotrebnih vrijednosti, robe ne dobijaju novu ekonomsku određenost oblika. Naprotiv, u njemu nestaje ona određenost oblika koja ih je karakterizirala kao robu. Hljeb, na primjer, ne mijenja prelaženjem iz ruku pekara u ruke potrošača svoje postojanje kao hljeb. Obrnuto, tek se potrošač odnosi prema njemu kao prema upotrebnoj vrijednosti, kao određenom sredstvu ishrane, dok je on u ruci pekara bio nosilac jednog ekonomskog odnosa, neka osjetno nadosjetna stvar. Prema tome, jedna promjena oblika kojoj se robe podvrgavaju postajući upotrebne vrijednosti jest ukidanje njihovog formalnog postojanja u kojem su one za svog imaooca bile ne-upotrebna vrijednost, a za neimaooca upotrebna vrijednost. Postojanje roba kao upotrebnih vrijednosti pretpostavlja njihovo svestrano otuđivanje, njihovo ulaženje u proces razmjene, a njihovo postojanje za razmjenu je njihovo postojanje kao razmjenskih vrijednosti. Da bi se, dakle, ostvarile kao upotrebne vrijednosti, one se moraju ostvariti kao razmjenske vrijednosti.

Dok se pojedina roba s gledišta upotrebne vrijednosti prvobitno pojavljivala kao samostalna stvar, ona se, naprotiv, kao razmjenska vrijednost od samog početka promatrala u odnosu na sve ostale robe. Međutim, ovaj odnos je bio samo teorijski, mišljeni. On se ostvaruje samo u procesu razmjene. S druge strane, roba doduše *jest* razmjenska vrijednost ukoliko je na nju utrošen određeni kvantum radnog vremena i ukoliko je ona zbog toga *opredmećeno radno vrijeme*. Ali, onakva kakva neposredno jest ona je samo opredmećeno individualno radno vrijeme posebnog sadržaja, a ne opće radno vrijeme. Zato ona *nije* neposredno razmjenska vrijednost, nego takvom mora tek da *postane*. Prije svega, ona može biti opredmećenje općeg radnog vremena samo ukoliko predstavlja radno vrijeme u određenoj korisnoj primjeni, dakle u upotrebnoj vrijednosti. To je bio materijalni uslov pretpostavke da je radno vrijeme

* Baš u toj određenosti Aristotel shvaća razmjensku vrijednost (vidi citirano mjesto na početku glave).

sadržano u robama opće, društveno. Ako, dakle, roba može da postane upotrebna vrijednost samo time što se ostvaruje kao razmjenska vrijednost, ona se, s druge strane, može ostvariti kao razmjenska vrijednost samo tako da se u otuđivanju potvrđuje kao upotrebna vrijednost. Neka roba može se kao upotrebna vrijednost otuđiti samo onome za koga je ona upotrebna vrijednost, tj. predmet posebne potrebe. S druge strane, ona se otuđuje samo za neku drugu robu, ili, ako se stavimo na stranu imaoaca druge robe, on isto tako može svoju robu otuđiti, tj. realizirati, samo dovodeći je u kontakt s onom posebnom potrebom čiji je on predmet. U svestranom otuđivanju roba kao *upotrebni*h vrijednosti robe se, dakle, dovode u uzajamni odnos prema svojoj materijalnoj različitosti, kao posebne stvari koje svojim specifičnim svojstvima zadovoljavaju posebne potrebe. Ali kao takve puke upotrebne vrijednosti one su jedna za drugu indiferentne egzistencije i, štoviše, ne stoje ni u kakvom odnosu. Kao upotrebne vrijednosti one se mogu razmijeniti samo u odnosu na posebne potrebe. Ali, razmjenjive su samo kao ekvivalenti, a ekvivalenti su samo kao jednake količine opredmećenog radnog vremena, tako da se izbrisala svaka veza s njihovim prirodnim svojstvima kao upotrebni

h vrijednosti a stoga i s odnosom roba prema posebnim potrebama. Naprotiv, kao razmjenska vrijednost neka roba djeluje na taj način što kao ekvivalent zamjenjuje bilo koju određenu količinu svake druge robe, bez obzira da li je za imaoce druge robe upotrebna vrijednost ili nije. Ali za imaoce druge robe ona postaje roba samo ukoliko je za njega upotrebna vrijednost, a za svog vlastitog imaoce postaje razmjenska vrijednost samo ukoliko je roba za onog drugog imaoce. Dakle, jedan isti odnos treba da bude odnos roba kao bitno jednakih, samo kvantitativno različitih veličina; njihovo izjednačavanje kao materijalizacije općeg radnog vremena; istovremeno on treba da bude i odnos roba kao kvalitativno različitih stvari, kao posebnih upotrebni

h vrijednosti za posebne potrebe, ukoliko — odnos koji ih razlikuje kao stvarne upotrebne vrijednosti. Ali ovo izjednačavanje i unejednačavanje međusobno se isključuju. Tako se pojavljuje ne samo začarani krug problema, ukoliko rješenje jednog pretpostavlja rješenje drugog, nego i skup protivrječnih postulata, ukoliko je ispunjenje jednog uslova neposredno vezano za ispunjenje njegove suprotnosti.

Proces razmjene roba mora biti i razvijanje i rješenje ovih protivrječnosti, koje se u njemu ipak ne mogu predstavljati na tako jednostavan način. Mi smo samo vidjeli kako se same robe odnose jedna prema drugoj kao upotrebne vrijednosti, tj. kako robe kao upotrebne vrijednosti istupaju u okviru procesa razmjene. Naprotiv, razmjenska vrijednost, kako smo je dosad promatrali, postojala je samo u našoj apstrakciji ili, ako hoćete, u apstrakciji pojedinog imaoce robe kome roba kao upotrebna vrijednost leži u hambaru, a kao razmjenska vrijednost na duši. Ali u okviru procesa razmjene same robe moraju da postoje ne samo kao upotrebne vrijednosti nego i kao prometne vri-

jednosti jedna za drugu, a ovo njihovo postojanje treba da se pojavi kao njihov vlastiti međusobni odnos. Teškoća zbog koje smo najprije zapeli bila je u tome što roba, da bi se predstavila kao razmjenska vrijednost, kao opredmećeni rad, mora prethodno da se otuđi kao upotrebna vrijednost, da nađe kupca, dok njeno otuđivanje kao upotrebne vrijednosti, obrnuto, pretpostavlja njeno postojanje kao razmjenske vrijednosti. Ali uzmimo da je ova teškoća riješena. Pretpostavimo da je roba zbacila svoju posebnu upotrebnu vrijednost i njenim otuđenjem ispunila materijalni uslov da bude društveno koristan rad umjesto poseban rad pojedinca za sebe samog. Tada roba mora postati u procesu razmjene razmjenska vrijednost, opći ekvivalent, opredmećeno opće radno vrijeme za ostale robe, i dobiti na taj način ne više ograničeno djelovanje posebne upotrebne vrijednosti, već sposobnost neposrednog izražavanja u svim upotrebnim vrijednostima kao svojim ekvivalentima. Ali svaka roba je *roba*, i ona se na taj način, otuđivanjem svoje posebne upotrebne vrijednosti, mora pojaviti kao direktna materijalizacija općeg radnog vremena. A, s druge strane, u procesu razmjene sučeljavaju se samo posebne robe, radovi pojedinaca utjelovljeni u posebnim upotrebnim vrijednostima. Samo opće radno vrijeme je apstrakcija koja kao takva za robe ne postoji.

Pogledamo li sve jednadžbe u kojima razmjenska vrijednost neke robe nalazi svoj realni izraz, na primjer:

- 1 aršin platna=2 funte kavc,
- 1 aršin platna= $\frac{1}{2}$ funte čaja,
- 1 aršin platna=8 funti hljeba itd.,

to nam ove jednadžbe kažu doduše samo da se opće, društveno radno vrijeme iste veličine opredmećuje u 1 aršinu platna, 2 funte kave, $\frac{1}{2}$ funte čaja itd. Ali, u stvari, individualni radovi koji su predstavljeni u ovim posebnim upotrebnim vrijednostima postaju opći i u tom obliku društveni rad samo tako što se stvarno međusobno razmjenjuju u odnosu vremenskog trajanja rada sadržanog u njima. Društveno radno vrijeme postoji u tim robama tako reći samo latentno i ispoljava se tek u procesu njihove razmjene. Ne polazi se od rada individua kao od društvenog rada, već obrnuto—od posebnih radova privatnih individua, radova koji se tek u procesu razmjene pokazuju kao opći društveni rad ukidanjem svog prvobitnog karaktera. Opće društveni rad, prema tome, nije gotova pretpostavka, već rezultat koji nastaje. I tako se javlja nova teškoća da robe moraju, s jedne strane, da uđu u proces razmjene kao opredmećeno opće radno vrijeme, dok je s druge strane, samo opredmećenje radnog vremena individua kao općeg samo proizvod procesa razmjene.

Svaka roba otuđivanjem svoje upotrebne vrijednosti, dakle svoje prvobitne egzistencije, treba da dobije svoju odgovarajuću egzistenciju kao razmjenska vrijednost. Stoga roba mora u procesu razmjene da udvoji svoju egzistenciju. S druge strane, njena druga egzistencija u

svojstvu razmjenske vrijednosti može da bude samo neka druga roba, jer se u procesu razmjene sučeljavaju samo robe. Kako da se neposredno predstavi neka posebna roba kao *opredmećeno opće* radno vrijeme ili, što je isto, kako da se individualnom radnom vremenu koje je opredmećeno u nekoj posebnoj robi neposredno da karakter općenitosti? Realni izraz razmjenske vrijednosti neke robe, tj. svake robe kao općeg ekvivalenta, predstavlja se u beskonačnom nizu jednadžbi, kao što su:

1	aršin	platna	=	2	funte	kave
1	„	„	=	$\frac{1}{2}$	funte	čaja
1	„	„	=	8	funti	hljeba
1	„	„	=	6	aršina	cica
1	„	„	=	itd.		

Ovo je predstavljanje bilo teorijsko utoliko ukoliko je roba, kao određena količina opredmećenog općeg radnog vremena, bila samo *mišljena*. Postojanje neke posebne robe kao općeg ekvivalenta pretvara se od puke apstrakcije u *društveni* rezultat samog procesa razmjene jednostavnim obrtanjem gornjeg niza jednadžbi. Na primjer:

2	funte	kave	=	1	aršin	platna,
$\frac{1}{2}$	funte	čaja	=	1	aršin	platna,
8	funti	hljeba	=	1	aršin	platna,
6	aršina	cica	=	1	aršin	platna.

Time što kava, čaj, hljeb, cic, ukratko sve robe izražavaju u platnu radno vrijeme sadržano u sebi samima, razmjenska vrijednost platna razvija se, obrnuto, u svim ostalim robama kao svojim ekvivalentima, a u njemu samom opredmećeno radno vrijeme neposredno postaje opće radno vrijeme koje se jednako predstavlja u raznim količinama svih ostalih roba. Platno postaje ovdje *opći ekvivalent svestranom akcijom* koju na njega vrše sve druge robe. Kao razmjenska vrijednost, svaka roba je postala mjera vrijednosti svih drugih roba. Ovdje, obrnuto, uslijed toga što sve robe mjere svoju razmjensku vrijednost u nekoj posebnoj robi, izdvojena roba postaje adekvatno postojanje razmjenske vrijednosti, njeno postojanje u svojstvu općeg ekvivalenta.

Nasuprot tome, beskonačni niz jednadžbi ili beskonačno mnogo jednadžbi u kojima se predstavlja razmjenska vrijednost svake robe sažimaju se u jednu jedinu jednadžbu od samo dva člana. Jednadžbu: 2 funte kave = 1 aršin platna, sada je iscrpan izraz razmjenske vrijednosti kave, jer se 1 aršin platna u tom momentu pojavljuje neposredno kao ekvivalent određene količine svake druge robe. Dakle, u okviru procesa razmjene sada robe postoje jedna za drugu ili se jedna za drugu pojavljuju kao razmjenske vrijednosti u obliku platna. To što se sve robe kao razmjenske vrijednosti odnose jedna prema drugoj samo kao razne količine opredmećenog općeg radnog vremena, manifestira se sada tako što one kao razmjenske vrijednosti predstavljaju samo razne

količine *istog* predmeta, naime platna. Stoga se opće radno vrijeme, sa svoje strane, predstavlja kao posebna stvar, kao neka roba pored i izvan svih ostalih roba. Ali istovremeno jednadžba u kojoj se jedna roba predstavlja za drugu robu kao razmjenska vrijednost, na primjer 2 funte kave = 1 aršin platna, jest izjednačavanje koje tek ima da se ostvari. Samo svojim otuđivanjem kao upotrebna vrijednost, koje zavisi od toga da li će se potvrditi kao predmet neke potrebe u procesu razmjene, roba se stvarno pretvara iz svog postojanja u svojstvu kave u svoje postojanje u svojstvu platna, te tako dobija oblik općeg ekvivalenta i postaje doista razmjenska vrijednost za sve ostale robe. Obrnuto, tim što se sve robe svojim otuđenjem kao upotrebne vrijednosti pretvaraju u platno, platno postaje pretvoreno postojanje svih ostalih roba, i samo kao rezultat ovog pretvaranja svih ostalih roba u njega neposredno *opredmećenje općeg radnog vremena*, tj. proizvod svestranog otuđivanja, ukidanja individualnih radova. Ako robe na taj način, da bi se pojavile kao razmjenske vrijednosti jedna za drugu, udvajaju svoju egzistenciju, roba koja je isključena kao opći ekvivalent udvaja svoju upotrebnu vrijednost. Osim svoje posebne upotrebne vrijednosti kao posebna roba, ona dobija i jednu opću upotrebnu vrijednost. Ova njena upotrebna vrijednost je sama određenost oblika, tj. proističe iz specifične uloge koju ona vrši u procesu razmjene uslijed svestrane akcije koju druge robe vrše na nju. Upotrebna vrijednost svake robe kao predmeta posebne potrebe ima različitu vrijednost u različitim rukama, na primjer drugu vrijednost u rukama onoga tko je otuđuje nego u rukama onoga tko je prisvaja. Roba izdvojena kao opći ekvivalent je sada predmet jedne opće potrebe koja izrasta iz samog procesa razmjene i ima za svakoga istu upotrebnu vrijednost, naime da bude nosilac prometne vrijednosti, opće sredstvo razmjene. Tako je u jednoj robi riješena protivrječnost koju sadrži roba kao takva, naime da kao posebna upotrebna vrijednost bude istovremeno opći ekvivalent i stoga upotrebna vrijednost za svakoga, dakle opća upotrebna vrijednost. Prema tome, dok sve ostale robe sada najprije predstavljaju svoju razmjensku vrijednost u obliku idealne jednadžbe s isključivom robom, jednadžbe koja tek treba da se realizira, kod ove isključive robe pojavljuje se njena upotrebna vrijednost, mada je realna, u samom procesu kao puko formalno postojanje koje treba da se realizira tek pretvaranjem u stvarne upotrebne vrijednosti. Roba se prvobitno predstavljala kao roba uopće, kao opće radno vrijeme opredmećeno u nekoj posebnoj upotrebnoj vrijednosti. U procesu razmjene sve se robe odnose prema toj isključivoj robi kao prema robi uopće, robi *kao takvoj*, postojanju općeg radnog vremena u posebnoj upotrebnoj vrijednosti. Kao *posebne* robe one stoga stoje u suprotnosti prema jednoj posebnoj robi kao prema *općoj* robi.* Prema tome, to da se imaoci roba uzajamno odnose prema

* Isti izraz se nalazi kod Genovesija. [Bilješka u rukopisu]

svojim radovima kao prema općem društvenom radu predstavlja se tako da se oni odnose prema svojim robama kao prema razmjenskim vrijednostima, a uzajamni odnos roba kao razmjenskih vrijednosti u procesu razmjene predstavlja se kao njihov svestrani odnos prema jednoj posebnoj robi kao adekvatnom izrazu njihove razmjenske vrijednosti, što se opet, obrnuto, pojavljuje kao specifičan odnos te posebne robe prema svim ostalim robama i, zbog toga, kao određeni, tako reći prirodan društveni karakter neke stvari. Ta posebna roba, koja tako predstavlja adekvatno postojanje razmjenske vrijednosti svih roba, ili razmjenska vrijednost roba kao posebna, isključiva roba, jest — *novac*. On je kristalizacija razmjenske vrijednosti roba koju ove stvaraju u samom procesu razmjene. Prema tome, dok robe unutar procesa razmjene postaju jedna za drugu *upotrebne vrijednosti* lišavajući se svake određenosti oblika i dolazeći: u međusobni odnos u svom neposrednom materijalnom liku, one moraju, da bi se jedna za drugu pojavile kao *razmjenske vrijednosti*, primiti novu određenost oblika, početi u pravcu formiranja novca. Novac nije simbol, kao što ni postojanje neke upotrebne vrijednosti kao robe nije simbol. To što se neki društveni odnos proizvodnje predstavlja kao predmet izvan individua, a određeni odnosi u koje one ulaze u produkcionom procesu proizvodnje svoga društvenog života predstavlja kao specifična svojstva stvari, ovo izvrtnanje, ova prozaično realna a ne uobražena mistifikacija, karakterizira sve društvene oblike rada koji stvara razmjensku vrijednost. U novcu se ona samo pojavljuje frapantnije nego u robi.

Potrebna fizička svojstva posebne robe u kojoj treba da se kristalizira novčano biće svih roba, ukoliko ona proizilaze neposredno iz prirode razmjenske vrijednosti, jesu: proizvoljna djeljivost, homogenost dijelova i bezrazličnost svih primjeraka te robe. Kao materijalizacija općeg radnog vremena ona mora da bude jednorodna i sposobna da predstavlja čisto kvantitativne razlike. Drugo potrebno svojstvo je trajnost njene upotrebne vrijednosti, jer mora da istraje unutar procesa razmjene. Plemeniti metali imaju ta svojstva u naročitoj stepenu. Budući da novac nije proizvod razmišljanja ili dogovora, već se instinktivno formira u procesu razmjene, funkciju novca su naizmjenično obavljale veoma različite, više ili manje nepodesne robe. Potreba da se na izvjesnom stepenu razvitka procesa razmjene određenja razmjenske i upotrebne vrijednosti polarno raspodijele na robe, tako da na primjer jedna roba figurira kao sredstvo razmjene, dok se druga otuđuje kao upotrebna vrijednost, dovodi do toga da svuda jedna ili čak više roba najopćenitije upotrebne vrijednosti najprije slučajno igraju ulogu novca. Ako te robe i nisu predmet neke neposredne potrebe, okolnost da one sačinjavaju materijalno najznačajniji sastavni dio bogatstva osigurava im općenitiji karakter nego ostalim upotrebnim vrijednostima.

Neposredna trampa, prvobitni oblik procesa razmjene, predstavlja početak pretvaranja upotrebnih vrijednosti u robe, a ne roba u novac.

Razmjenska vrijednost ne dobija samostalan oblik, nego je još neposredno vezana za upotrebnu vrijednost. To se ispoljava dvojako. Sama proizvodnja u cijeloj svojoj strukturi usmjerena je na upotrebnu vrijednost, a ne na razmjensku vrijednost, i stoga upotrebne vrijednosti samo svojim suviškom iznad obima u kome se traže za potrošnju prestaju ovdje da budu upotrebne vrijednosti i postaju sredstva razmjene, roba. S druge strane, one postaju robe samo u granicama neposredne upotrebne vrijednosti, iako polarno raspodijeljene, tako da robe koje će njihovi imaoći razmijeniti moraju za obojicu biti upotrebne vrijednosti, ali svaka od njih upotrebna vrijednost za onoga koji je ne posjeduje. U stvari proces razmjene roba ne pojavljuje se najprije u krilu prvobitnih zajednica,* nego tamo gdje one prestaju, na njihovim granicama, na onim rijetkim tačkama gdje one dolaze u kontakt s drugim zajednicama. Tu počinje trampa i odatle prodire prema unutrašnjosti zajednice, koju onda podriva. Otud posebne upotrebne vrijednosti koje u trampu između raznih zajednica postaju robe, kao što su robovi, stoka i metali, obrazuju najčešće prvi novac unutar samih zajednica. Vidjeli smo kako se razmjenska vrijednost neke robe u toliko većoj mjeri predstavlja kao razmjenska vrijednost ukoliko je duži niz njenih ekvivalenata ili ukoliko je *veća* sfera razmjene za tu robu. Postepeno proširivanje trampe, povećavanje broja razmjena i umnožavanje roba koje ulaze u trampu razvija stoga robu kao razmjensku vrijednost, goni na obrazovanje novca i time podriva neposrednu trampu. Ekonomisti obično izvode novac iz spoljnih teškoća na koje nailazi raširena trampa, ali pri tom zaboravljaju da ove teškoće proističu iz razvoja razmjenske vrijednosti i, prema tome, iz društvenog rada kao općeg rada. Na primjer: robe kao upotrebne vrijednosti nisu proizvoljno djeljive, što kao razmjenske vrijednosti moraju da budu. Ili roba A-a može da bude upotrebna vrijednost za B-a, dok roba B-a nije upotrebna vrijednost za A-a. Ili, imaoćima roba mogu nedjeljive robe, koje međusobno treba da razmijene, biti potrebne u nejednakim proporcijama vrijednosti. Drugim riječima, pod izgovorom da razmatraju prostu trampu, ekonomisti predočavaju sebi neke strane protivurječnosti koju u sebi krije postojanje robe kao neposrednog jedinstva upotrebne i razmjenske vrijednosti. S druge strane, oni se onda drže konsekventno trampe kao adekvatnog oblika procesa razmjene roba koji je tobože skopčan samo s nekim tehničkim nezgodama, protiv kojih je novac lukavo smišljeno sredstvo. Polazeći od tog potpuno površnog gledišta, jedan duhoviti engleski ekonomist tvrdio je stoga ispravno da je novac samo materijalno oruđe, kao brod ili parna mašina, a ne izraz jednog

* Aristotel primjećuje isto za privatnu porodicu kao prvobitnu zajednicu. Ali prvobitni oblik porodice je rodovska porodica, iz čijeg se historijskog raspadanja tek razvija privatna porodica. »Jer u prvobitnoj zajednici, to jest porodici, očigledno nije postojala nikakva potreba za razmjenom.« (1. c.)

društvenog odnosa proizvodnje, pa dakle ni ekonomska kategorija, i da se stoga novac samo zloupotrebom tretira u političkoj ekonomiji, koja, u stvari, nema ničeg zajedničkog s tehnologijom.*

U svijetu roba je razvijena podjela rada pretpostavljena ili se, štoviše, neposredno predstavlja u raznolikosti upotrebnih vrijednosti koje se sučeljavaju kao posebne robe i u kojima se kriju isto toliko raznolike vrste rada. *Podjela rada*, kao totalitet svih posebnih vrsta produktivnih zanimanja, jest opći oblik cjelokupnog društvenog rada ako se ovaj promatra s njegove materijalne strane, kao rad koji proizvodi upotrebne vrijednosti. Ali kao takva, podjela rada postoji, s gledišta roba i unutar procesa razmjene, samo u svom rezultatu, u posebnosti samih roba.

Razmjena roba je onaj proces u kome je društvena izmjena materije, tj. razmjena posebnih proizvoda privatnih individua, u isti mah stvaranje određenih društvenih odnosa proizvodnje u koje individue ulaze u toj izmjeni materije. Sve razvijeniji odnosi roba kristaliziraju se kao različita određenja općeg ekvivalenta; i na taj način je proces razmjene u isti mah i proces obrazovanja novca. Cjelina tog procesa, koji se predstavlja kao tok raznih procesa, jest promet, *circulacija*.

A. *Historijski osvrt uz analizu robe*

Razlaganje robe na rad u dvojakom obliku — upotrebne vrijednosti na realan rad ili svrsishodno proizvodnu djelatnost, a razmjenske vrijednosti na radno vrijeme ili jednak društveni rad — jest kritički krajnji rezultat više od jednog i po stoljeća istraživanja klasične političke ekonomije, koje počinje u Engleskoj s Williamom Pettyjem, u Francuskoj s Boisguillebertom,** a završava u Engleskoj s Ricardom i u Francuskoj sa Sismondijem.

Petty razlaže upotrebnu vrijednost na rad, ne obmanjujući se u pogledu prirode uslovljenosti njegove stvaralačke snage. Stvarni rad

* «Novac je, u stvari, samo instrument za obavljanje kupovine i prodaje» (ali šta vi, molim vas, mislite pod kupovinom i prodajom?) «i razmatranje o njemu nije dio političke ekonomije kao nauke baš kao što to nije ni razmatranje o brodovima ili parnim mašinama ili bilo kom drugom instrumentu koji se upotrebljava za olakšavanje proizvodnje i raspodjele bogatstva.» (Th. Hodgskin, *Popular Political Economy* etc. London 1827. p. 178, 179)

** Komparativni rad o djelima i ličnostima Pettyja i Boisguilleberta, bez obzira na jaku svjetlost koju bi bacio na socijalnu oprečnost Engleske i Francuske krajem 17. i početkom 18. vijeka, bio bi genetičko prikazivanje nacionalnog kontrasta između engleske i francuske političke ekonomije. Isti kontrast se ponavlja na završetku u Ricardu i Sismondiju.

on odmah shvaća u njegovom općem društvenom obliku, kao *podjelu rada*.* Ovo shvaćanje izvora materijalnog bogatstva ne ostaje, kao,

* Petty je izložio podjelu rada i kao proizvodnu snagu, i to na mnogo širem planu nego Adam Smith. Vidi: *An essay concerning the multiplication of mankind*, etc., 3 edition, 1868, p. 35–36. On tu pokazuje prednosti podjele rada za proizvodnju ne samo na fabricaciji džepnog sata, kao što je kasnije učinio Adam Smith na fabricaciji igle, već istovremeno razmatranjem jednog grada i cijele jedne zemlje iz perspektive velikih fabričkih postrojenja. U broju od 26. novembra 1711. godine «Spectator» se poziva na ovo «illustration of the admirable Sir William Petty» («objašnjenje divljenja dostojnog Sir William Pettyja»). Mac Culloch se, prema tome, vara kad misli da je *Spectator*⁽¹⁰⁶⁾ zamijenio Pettyja s jednim 40 godina mladim piscem. (Vidi: *Mac Culloch, The Literature of Political Economy, a classified catalogue*, London 1845, str. 105.) Petty se osjećao osnivačem jedne nove nauke. Njegova metoda, veli on, «nije uobičajena metoda». Umjesto, kaže on, da se služi samo komparativnim i superlativnim riječima i spekulativnim argumentima, on je poduzeo da govori *in terms of number, weight or measure* (u brojevima, težinama ili mjerama), da se jedino služi argumentima izvedenim iz osjetnog iskustva i da razmatra samo takve uzroke *as have visible foundations in nature* (koji imaju očiglednu osnovu u prirodi). On prepušta drugima razmatranje uzroka koji zavise od *mutable minds, opinions, appetites and passions of particular men* (promjenljivih gledišta, mišljenja, sklonosti i strasti pojedinih ljudi). (*Political Arithmetic* etc. London 1699. Preface.) Njegova genijalna smjelost pokazuje se, na primjer, u prijedlogu da se svi stanovnici i pokretnosti iz Irske i planinske Škotske transportiraju u ostali dio Velike Britanije. Time bi se uštedjelo radno vrijeme, povećala proizvodna snaga rada, a «kralj i njegovi podanici postali bi bogatiji i jači». (*Political Arithmetic*, ch. 4.) Ili u onoj glavi njegove «Političke aritmetike» u kojoj on, u vrijeme dok je Holandija još uvijek igrala vodeću ulogu kao trgovačka nacija, a Francuska, kako se činilo, postajala vladajuća trgovačka sila, dokazuje da je Engleska pozvana da osvoji svjetsko tržište. «That the king of England's subjects have stock competent and convenient to drive the trade of the whole commercial world.» («Da podanici engleskog kralja imaju prikladan i dovoljan kapital da obavljaju posao cijelog trgovačkog svijeta.») (I. c., ch. 10.) «That the impediments of England's greatness are but contingent and removeable.» («Da su smetnje za veličinu Engleske samo slučajne i da se mogu otkloniti.») (p. 247, seq.) Kroz sve njegove spise proviđa originalan humor. Tako on, na primjer, pokazuje da je osvajanje svjetskog tržišta od strane Holandije, koja je tada bila uzorna zemlja za engleske ekonomiste, kao što je sada Engleska za kontinentalne ekonomiste, proizišlo potpuno prirodnim putem «without such angelical wits and judgments, as some attribute to the Hollanders» («bez onog nebeskog oštroumlja i razumnosti koje mnogi pripisuju Holandancima») (I. c., p. 175, 176). On brani slobodu savjesti kao uslov trgovine, «jer će siromasi biti marljivi i smatrati rad i radinost dužnošću pred bogom samo dotle dok im se dozvoljava da misle da oni, raspoložujući sa manje bogatstva, imaju više oštroumlja i razuma u božanskim stvarima, što smatraju specijalnim svojstvom sirotinje». Zato trgovina «nije vezana ni za koju određenu religiju, već prije za heterodoksn

na primjer, kod njegovog savremenika Hobbesa, više ili manje neplodno, već ga vodi ka *političkoj aritmetici*, tom prvom obliku u kome se politička ekonomija izdvaja kao samostalna nauka. Ali razmjensku vrijednost on uzima onako kako se ona *pojavljuje* u procesu razmjene roba, kao novac, a sam novac kao postojeću robu, kao zlato i srebro. Sputan predstavama monetarnog sistema, on posebnu vrstu realnog rada kojim se dobija zlato i srebro proglašava radom koji stvara razmjensku vrijednost. U stvari, on misli da buržoaski rad ne mora da proizvodi neposrednu upotrebnu vrijednost nego robu, upotrebnu vrijednost koja je u stanju da se otuđenjem u procesu razmjene predstavi kao zlato i srebro, tj. kao novac, tj. kao razmjenska vrijednost, tj. kao opredmećeni opći rad. Međutim, njegov primjer dokazuje vrlo uvjerljivo da spoznaja rada kao izvora materijalnog bogatstva nipošto ne isključuje neshvaćanje onog određenog društvenog oblika u kome je rad izvor razmjenske vrijednosti.

Boisguillebert sa svoje strane, ako ne svjesno a ono faktično, razlaže razmjensku vrijednost robe na radno vrijeme time što »pravednu vrijednost« (*«la juste valeur»*) određuje pravilnom proporcijom u kojoj se radno vrijeme individua raspodjeljuje na posebne industrijske grane, a slobodnu konkurenciju predstavlja kao društveni proces koji stvara tu pravilnu proporciju. Ali istovremeno s tim i suprotno Pettyju on se fanatično bori protiv novca koji svojim uskakanjem tobože narušava prirodnu ravnotežu ili harmoniju robne razmjene i, kao neki fantastični Moloh, traži kao žrtvu sve prirodno bogatstvo. Mada je, s jedne strane, ova polemika protiv novca u vezi s određenim historijskim okolnostima,

dio cjeline* (1. c., p. 183 do 186). On se izjašnjava za specijalne javne dažbine u korist lupeža, jer je za publiku bolje da se sama oporezuje za lupeže nego da im preputa da je oni oporezuju (1. c., p. 199). Naprotiv, on odbacuje poreze koji prenose bogatstvo od radnog svijeta na one koji »ništa ne rade, već jedu, piju, pjevaju, sviraju, igraju i *bave se metafizikom*«. Pettyjeva djela su skoro bibliografske rijetkosti i postoje samo razbacana u starim lošim izdanjima, što je tim više za čuđenje jer je William Petty ne samo otac engleske političke ekonomije već istovremeno i predak Henryja Pettyja, inače markiza od Landsdowne, nestora engleskih vigovaca. Međutim, porodica Landsdowne jedva da bi mogla izdati cjelokupna Pettyjeva djela bez uvoda s njegovom biografijom, a ovdje važi ono što u najvećem broju slučajeva vrijedi za origines (porijeklo) velikih vigovskih porodica, *the less said of them the better* (što se o njima manje govori, to bolje). U mislima odvažni, ali do srži frivolni vojni kirurg, koji je bio isto tako sposoban da pod Cromwellovom egidom pljačka u Irskoj kao i da izmoljaka od Charlesa II potrebnu baronsku titulu za tu pljačku, slika je pretka koja je jedva podesna da se javno izloži. Povrh toga, u većini djela koja je izdao za života, Petty nastoji da dokaže da cvjetanje Engleske pada u vrijeme Charlesa II, što je heterodoksko gledište za nasljedne eksploatatore »glorious revolution« (*«slavne revolucije»*).⁽¹⁰⁷⁾

jer Boisguillebert napada* slijepu destruktivnu požudu za zlatom kojom su obuzeti dvor Louisa XIV, njegovi financijski zakupci i njegovo plemstvo, dok Petty u toj požudi za zlatom veliča moćan stimulus koji podstiče jedan narod na razvijanje industrije i na osvajanje svjetskog tržišta, ipak ovdje u isti mah izbija dublja principijelna suprotnost koja se ponavlja kao stalan kontrast između tipično engleske i tipično francuske** političke ekonomije. Boisguillebert u stvari gleda samo na materijalni sadržaj bogatstva, upotrebnu vrijednost, uživanje***, i promatra buržoaski oblik rada, proizvodnju upotrebničkih vrijednosti kao roba, i proces razmjene roba, kao prirodan društveni oblik u kome individualni rad postiže tu svrhu. Zbog toga on tamo gdje naiđe na specifičan karakter buržoaskog bogatstva, na primjer u novcu, misli da postoji uskakanje uzurpatorskih stranih elemenata i žesti se protiv buržoaskog rada u jednom njegovom obliku, dok ga istovremeno utopistički veliča u drugom.**** Boisguillebert nam je dokaz da se radno vrijeme može smatrati mjerom veličine vrijednosti roba iako se u razmjenskoj vrijednosti roba opredmećeni i vremenom mjereni rad brka s neposrednom prirodnom djelatnošću individua.

Prvo svjesno, gotovo trivijalno jasno razlaganje razmjenske vrijednosti na radno vrijeme nalazimo kod jednog čovjeka iz Novog svijeta, gdje su buržoaski odnosi proizvodnje, importirani zajedno s njihovim nosiocima, naglo izrasli na zemljištu koje je nedostatak historijske tradicije nadoknađivalo obiljem humusa. Taj čovjek je *Benjamin Franklin*, koji je u svom mladenačkom djelu, napisanom 1719. godine, a poslanom u štampu 1721, formulirao osnovni zakon moderne političke ekonomije.***** On izjavljuje da je potrebno potražiti drugu mjeru vrijednosti, izvan plemenitih metala. Ta mjera je, kaže, rad.

* U suprotnosti prema «crnoj financijskoj vještini» tadašnjeg vremena, Boisguillebert kaže: «Financijska vještina nije ništa drugo već produbljena spoznaja interesa poljoprivrede i trgovine.» (*Le détail de la France*, 1697. Izdanje Eugène Daire, *Economistes financiers du XVIII siècle*. Paris 1843, vol. I, p. 241.)

** Ne romanske političke ekonomije, jer se kod Italijana u obje škole — napuljskoj i milanskoj — ponavlja suprotnost između engleske i francuske političke ekonomije, dok su Španci ranijeg perioda ili čisti merkantilisti ili modificirani merkantilisti kao Ustáriz ili se kao Jovellanos (vidi njegova *Obras*, Barcelona 1839—40) drže sa Adamom Smithom «zlatne sredine».

*** «Pravo bogatstvo . . . jest potpuno uživanje ne samo potreba života nego i izobilja i svega onoga što može da pruži radost osjetilima.» (*Boisguillebert, Dissertation sur la nature de la richesse etc.*, l. c., p. 403.) Ali dok je Petty bio frivolan i beskarakteran pustolov, sklon pljački, Boisguillebert je istupao s isto toliko duha koliko i smjelosti za ungetene klase, iako je bio jedan od intendantata Louisa XIV.

**** Francuski socijalizam Proudhonovog oblika pati od istog nacionalnog nasljednog zla.

***** Franklin, B., *The Works of etc.*, ed, by I. Sparks vol. II, Boston 1836: *A modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency*.

»Radom se može mjeriti vrijednost srebra isto tako dobro kao i vrijednost svake druge stvari. Pretpostavimo, na primjer, da se jedan čovjek bavi proizvodnjom žita, dok drugi kopa i rafinira srebro. Krajem godine ili po isteku bilo kog drugog određenog vremenskog perioda cijela proizvedena količina žita i cijela proizvedena količina srebra su prirodne cijene jedna za drugu, i ako prva iznosi 20 bušela, a druga 20 unča, onda jedna unča srebra vrijedi koliko i rad koji je upotrijebljen za proizvodnju jednog bušela žita. Ali ako uslijed otkrića bližih, pristupačnijih i izdašnjih rudnika jedan čovjek može da proizvede 40 unča srebra jednako lako kao ranije — 20, dok je za proizvodnju 20 bušela žita i dalje potreban isti rad kao i ranije, tada 2 unče srebra neće vrijediti više od istog rada upotrijebljenog za proizvodnju jednog bušela žita, a bušel koji je ranije vrijedio 1 unču, vrijedit će sad, caeteris paribus (pod inače jednakim okolnostima), 2 unče. Prema tome, bogatstvo neke zemlje ima se cijeniti prema *količini rada* koji su njeni stanovnici u stanju da kupe.*

»Kod Franklina se radno vrijeme odmah predstavlja ekonomistički jednostrano kao mjera vrijednosti. Pretvaranje stvarnih proizvoda u razmjenske vrijednosti razumnije se samo po sebi i u pitanju je stoga samo iznalaženje mjere za veličinu njihove vrijednosti.

»Kako trgovina«, veli on, »nije ništa drugo do razmjena rada za rad, vrijednost svih stvari najtačnije se procjenjuje radom.**

Ako se riječ rad zamijeni ovdje riječju realni rad, odmah se otkriva brkanje rada u jednom obliku s radom u drugom obliku. Kako se trgovina sastoji u razmjeni, na primjer, obučarskog, rudarskog, prelačkog, slikarskog itd. rada, da li se vrijednost cipela najtačnije procjenjuje u slikarskom radu? Franklin je, obrnuto, smatrao da se vrijednost cipela, rude, pređe, slika itd. određuje apstraktnim radom koji je bez posebnog kvaliteta i prema tome mjerljiv prostim kvantitetom.*** Ali kako on rad sadržan u razmjenskoj vrijednosti ne razvija kao apstraktno opći društveni rad, rad koji proističe iz svestranog otuđivanja individualnih radova, on nužno ne shvaća da je novac neposredni oblik postojanja tog otuđenog rada. Stoga za njega novac i rad koji stvara razmjensku vrijednost ne stoje u unutrašnjoj vezi, već je novac, naprotiv, instrument**** koji se u razmjenu unosi spolja radi tehničke udobnosti. Franklinova analiza razmjenske vrijednosti ostala je bez neposrednog utjecaja na opći tok nauke, jer je on obrađivao samo pojedina pitanja političke ekonomije u vezi s određenim praktičnim povodima.

* L. c., p. 265. »Thus the riches of a country are to be valued by the quantity of labour its inhabitants are able to purchase.«

** »Trade in general being nothing else but the exchange of labour for labour, the value of all things, as I have said before, most justly measured by labour«, l. c., p. 267.

*** L. c. *Remarks and Facts relative to the American Paper Money*, 1764.

**** Vidi *Papers on American Politics, Remarks and Facts relative to the American Paper Money*, 1764 (l. c.)

Suprotnost između stvarnog korisnog rada i rada koji stvara razmjensku vrijednost uzbudivala je Evropu u toku 18. vijeka u obliku problema: koja je posebna vrsta stvarnog rada izvor buržoaskog bogatstva? Time se već pretpostavljalo da svaki rad koji se ostvaruje u upotrebnim vrijednostima ili koji daje proizvode ne stvara samim tim neposredno bogatstvo. Ipak za fiziokrate, kao i za njihove protivnike, goruće sporno pitanje nije toliko koji rad stvara vrijednost, već koji rad stvara *višak vrijednosti*. Oni, dakle, razmatraju problem u kompliciranom obliku prije nego što su ga riješili u njegovom elementarnom obliku, kao što historijski tok svih nauka, tek poslije bezbrojnih lutanja amo i tamo, vodi do njihovih pravih polaznih tačaka. Za razliku od ostalih graditelja, nauka ne zida samo kule u zraku, već izvodi pojedine useljive spratove zgrade prije nego što položi kamen temeljac. Ne zadržavajući se ovdje duže na fiziokratima i prelazeći preko čitavog niza talijanskih ekonomista koji se više ili manje tačnim idejama dodiruju* pravilne analize robe, prelazimo odmah na prvog Britanca koji je obradio cijeli sistem buržoaske ekonomije, Sir *Jamesa Steuarta*.** Kao što se apstraktne kategorije političke ekonomije kod njega pojavljuju još u procesu odvajanja od svog materijalnog sadržaja, zbog čega su neodređene i kolebljive, tako je kod njega neodređena i kolebljiva i kategorija razmjenske vrijednosti. Na jednom mjestu on određuje *realnu vrijednost* radnim vremenom (what a workman can perform in a day)¹, pored čega, međutim, konfuzno figuriraju nadnica i sirovine.*** Na jednom drugom mjestu izbija još očiglednije borba s materijalnim sadržajem. Prirodni materijal sadržan u nekoj robi, na primjer srebro u nekoj srebrnoj kotarici, on naziva njenom *unutrašnjom vrijednošću* (intrinsic worth), dok u njoj sadržano radno vrijeme naziva njenom *upotrebnom vrijednošću* (useful value).

«Prva je», veli on, «nešto po sebi realno . . . dok se upotrebna vrijednost mora procjenjivati prema radu koji je stajala njena proizvodnja. Rad upotrijebljen na modificiranje materije predstavlja dio vremena jednog čovjeka itd.»****

* Vidi na primjer *Galiani, Della Moneta*, vol. III u *Scrittori classici Italiani di Economia Politica*. (Uredio Custodi). Parte Moderna, Milano 1803. «Napor (fatica) je — kaže on — jedino što stvari daje vrijednost.» Str. 74. Označavanje rada kao fatica je karakteristično za južnjaka.

** *Steuartovo* djelo: *An Inquiry into the Principles of Political Economy, being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations* pojavilo se prvi put 1767. u dva toma kvart-formata u Londonu, 10 godina prije *Wealth of Nations* Adama Smitha. Citiram po dublinskom izdanju od 1770.

*** Steuart, I. c., t. I, str. 181 - 183.

**** Steuart, I. c., t. I, p. 361/362: «represents a portion of a man's time.»

¹ ono što jedan radnik može pružiti za jedan dan

Steuart se razlikuje od svojih prethodnika i nastavljača oštrim razlikovanjem između specifično društvenog rada koji se predstavlja u razmjenskoj vrijednosti i realnog rada koji stvara upotrebne vrijednosti.

«Rad», kaže on, «koji svojim otuđivanjem (alienation) stvara opći ekvivalent (universal equivalent) nazivam *industrijom*».

Rad kao industriju on razlikuje ne samo od realnog rada nego i od ostalih društvenih oblika rada. Za njega je on buržoaski oblik rada u suprotnosti prema njegovim antičkim i srednjovjekovnim oblicima. Njega naročito zanima suprotnost između buržoaskog rada i feudalnog rada, koji je on promatrao u fazi njegovog propadanja, kako u samoj Škotskoj tako i prilikom svojih putovanja širom kontinenta. Steuart je, naravno, veoma dobro znao da proizvod i u predburžoaskim epohama dobija oblik robe, a roba oblik novca, ali on iscrpno dokazuje da roba kao elementarni osnovni oblik bogatstva i otuđivanje kao vladajući oblik prisvajanja pripadaju samo periodu buržoaske proizvodnje, da je, dakle, karakter rada koji stvara razmjensku vrijednost specifično buržoaski.*

Pošto su posebni oblici realnog rada, kao što su poljoprivreda, manufaktura, pomorstvo, trgovina itd., redom bili proglašavani istinskim izvorima bogatstva, *Adam Smith* je proglasio rad uopće, i to rad u njegovom društvenom općem obliku, *kao podjelu rada*, jedinim izvorom materijalnog bogatstva ili upotrebni vrijednosti. Dok on ovdje potpuno previda prirodni elemenat, ovaj ga progoni u sferi čisto društvenog bogatstva, razmjenske vrijednosti. Istina, *Adam Smith* određuje vrijednost robe u njoj sadržanim radnim vremenom, ali onda pomjera važenje ovakvog određivanja vrijednosti u pretpotopno doba. Drugim riječima, ono što mu izgleda istinito s gledišta obične robe, postaje mu nejasno čim na njeno mjesto stupe viši i kompliciraniji oblici: kapital, najamni rad, zemljišna renta, itd. On to izražava na taj način što kaže da se vrijednost roba mjerila u njima sadržanim radnim vremenom u *paradise lost*¹ buržoaskog društva, gdje ljudi još nisu istupali jedan prema drugom kao kapitalisti, najamni radnici, zemljo-

* Stoga on patrijarhalnu poljoprivredu neposredno upravljenu na stvaranje upotrebni vrijednosti za posjednika zemlje proglašava «zloupotrebom», i to ne u Sparti ili Rimu ili čak u Atini, već u industrijskim zemljama 18. vijeka. Ova «abusive agriculture» («zloupotrijebljena poljoprivreda») nije «trade», («privredna djelatnost»), već «samo sredstvo za život». Kao što buržoaska poljoprivreda čisti zemlju od suvišnih usta, tako buržoaska manufaktura čisti fabriku od suvišnih ruku.

¹ izgubljenom raj

vlasnici, zakupci, zeleniši itd., već samo kao obični proizvođači i razmjenjivači robe. On stalno brka određivanje vrijednosti robe u njima sadržanim radnim vremenom s određivanjem njihovih vrijednosti vrijednošću rada, svuda se koleba pri detaljnim izlaganjima, a objektivno izjednačavanje koje društveni proces nasilno vrši između nejednakih radova pogrešno smatra subjektivnom ravnopravnošću individualnih radova.* Prijelaz od stvarnog rada na rad koji stvara razmjensku vrijednost, tj. na buržoaski rad u njegovom osnovnom obliku, on pokušava da izvede pomoću podjele rada. Ma koliko tačno bilo da privatna razmjena pretpostavlja podjelu rada, isto je toliko netačno da podjela rada pretpostavlja privatnu razmjenu. Kod Peruanaca je, na primjer, rad bio izvanredno podijeljen, mada se nije vršila nikakva privatna razmjena, nikakva razmjena proizvoda kao robâ.

Suprotno Adamu Smithu, *David Ricardo* je određivanje vrijednosti robe radnim vremenom istjerao na čistac i pokazao da taj zakon vlada u buržoaskim odnosima proizvodnje koji mu prividno u najvećoj mjeri protivuriječe. Ricardova istraživanja ograničavaju se isključivo na *veličinu vrijednosti*, a u pogledu ove on u najmanju ruku sluti da ostvarenje toga zakona zavisi od određених historijskih pretpostavki. On, naime, kaže da određivanje veličine vrijednosti radnim vremenom važi samo za one robe »koje se industrijski mogu po volji umnožavati i u čijoj proizvodnji vlada neograničena konkurencija«. **

Ovo, u stvari, znači samo da zakon vrijednosti za svoj puni razvoj pretpostavlja društvo s krupnom industrijskom proizvodnjom i slobodnom konkurencijom, tj. moderno buržoasko društvo. Uostalom, Ricardo promatra buržoaski oblik rada kao vječni prirodni oblik društvenog rada. Njegov prvobitni ribar i prvobitni lovac već su imaoći robe i razmjenjuju ribu i divljač proporcionalno radnom vremenu opredmećenom u tim razmjenskim vrijednostima. Pri tom on pada u anahronizam, pretpostavljajući da prvobitni ribari i prvobitni lovci kod procjene svojih oruđa za rad konsultiraju anuitetne tablice koje su cirkulirale na londonskoj burzi 1817. godine. Izgleda da su

* Tako, na primjer, Adam Smith kaže: »Iste količine rada moraju u svim vremenima i na svim mjestima imati istu vrijednost za onoga tko radi. Pri normalnom stanju zdravlja, snage i životnog elana i s prosječnim stepenom umještosti kojom vlada, on mora žrtvovati uvijek isti dio svoje dokolice, slobode i svoje sreće. Prema tome, ma kolika bila količina robe koju on prima kao nagradu za svoj rad, cijena koju on plaća uvijek je ista. Po tu cijenu može se doduše kupiti čas manja čas veća količina ovih roba, ali samo zato što se mijenja njihova vrijednost, a ne vrijednost rada koji ih kupuje. Sam rad, dakle, nikad ne mijenja svoju vrijednost. On je, dakle, realna cijena robâ itd.«

** Ricardo, David, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3. Edition, London 1821, p. 3.

»paralelogrami g. Owena«⁽¹⁰⁸⁾ bili jedini društveni oblik koji je on poznao pored buržoaskog. Mada skučen ovim buržoaskim horizontom, Ricardo analizira buržoasku ekonomiju, koja je u dubini sasvim drukčija nego što izgleda na površini, s tolikom teorijskom oštrinom, da je lord Brougham mogao o njemu reći:⁽¹⁰⁹⁾

»Mr. Ricardo seemed as if he had dropped from an other planet«¹.

U direktnoj polemici s Ricardom, Sismondi ističe ne samo specifično društveni karakter rada koji stvara razmjensku vrijednost* nego kao »karakteristiku našeg ekonomskog progressa« označava to što se veličina vrijednosti svodi na *potrebno* radno vrijeme, na

»razmjer između potrebe cijelog društva i količine rada koja je dovoljna da se ta potreba zadovolji«.^{**}

Sismondi nije više sputan Boisguillebertovom predstavom da se rad koji stvara razmjensku vrijednost falsificira novcem, ali optužuje krupni industrijski kapital, kao što Boisguillebert optužuje novac. Ako politička ekonomija u licu Ricarda bezobzirno povlači svoju krajnju konsekvenciju i time završava, Sismondi dopunjuje taj završetak time što predstavlja njenu sumnju u samu sebe.

Kako je Ricardo, kao dovršilac klasične političke ekonomije, najjasnije formulirao i izložio određivanje razmjenske vrijednosti radnim vremenom, prirodno je što se na njega koncentrira polemika koju su povelj ekonomisti. Ako se zanemari njena velikim dijelom naivna forma,^{***} ta se polemika svodi na sljedeće tačke:

Prvo: sam rad ima razmjensku vrijednost a različiti radovi imaju različitu razmjensku vrijednost. Činiti razmjensku vrijednost mjerom razmjenske vrijednosti znači kretati se u začaranom krugu, jer je i samoj razmjenskoj vrijednosti koja mjeri potrebna mjera. Ovaj se prigovor svodi na problem: radno vrijeme kao imanentna mjera razmjenske vrijednosti je dato; treba na toj bazi izložiti plaću za rad. Odgovor daje učenje o najamnom radu.

Drugo: Ako je razmjenska vrijednost nekog proizvoda jednaka radnom vremenu koje je u njemu sadržano, razmjenska vrijednost jednog radnog dana jednaka je njegovom proizvodu. Ili, plaća za rad

* Sismondi, *Etudes sur l'économie politique*, t. 2. Bruxelles 1837. »Trgovina je svela cijelu stvar na suprotnost između upotrebne i razmjenske vrijednosti.« Str. 161.

** *Sismondi*, l. c., p. 163 - 166 seq.

*** Najnaivnija svakako u bilješkama J. B. Saya uz francuski prijevod Ricarda od Constancia i pedantski najpretencioznija u nedavno objavljenom *Theory of Exchange*, London 1858, g. Macleoda.⁽¹¹⁰⁾

¹ Izgledalo je da je g. Ricardo pao s neke druge planete.⁽¹¹⁰⁾

mora biti jednaka proizvodu rada.* A baš je obrnuto slučaj. Ergo¹. Ovaj se prigovor svodi na problem: kako proizvodnja na bazi isključivo radnim vremenom određene razmjenske vrijednosti dovodi do rezultata da je razmjenska vrijednost rada manja od razmjenske vrijednosti njegovog proizvoda? Ovaj problem riješit ćemo kad budemo razmatrali kapital.

Treće: tržišna cijena roba pada ispod ili raste iznad njihove razmjenske vrijednosti prema tome kako se mijenja odnos između ponude i tražnje. Razmjenska vrijednost roba je *stoga* određena odnosom između ponude i tražnje, a ne radnim vremenom sadržanim u robama. U ovom neobičnom zaključku u stvari se samo načinja pitanje kako se na bazi razmjenske vrijednosti razvija od nje različita tržišna cijena ili, tačnije, kako se zakon razmjenske vrijednosti ostvaruje samo u svojoj vlastitoj suprotnosti. Ovaj problem se rješava u učenju o konkurenciji.

Četvrto: posljednja i na izgled najfrapantnija protivrječnost, ukoliko se ne iznosi, kao obično, u obliku kurioznih primjera: ako razmjenska vrijednost nije drugo nego radno vrijeme sadržano u nekoj robi, kako mogu onda robe koje ne sadrže nikakav rad imati razmjensku vrijednost ili, drugim riječima, odakle razmjenska vrijednost pukih prirodnih sila? Ovaj se problem rješava u učenju o zemljišnoj renti.

* Ovaj prigovor, učinjen Ricardu od strane buržoaskih ekonomista, prihvaćen je kasnije od strane socijalista. Pretpostavivši teorijsku tačnost formule, oni su optuživali praksu da se nalazi u suprotnosti s teorijom i pozivali su buržoasko društvo da u praksi povuče tobožnju konsekvenciju iz svoga teorijskog principa. Na ovaj način su bar engleski socijalisti Ricardovu formulu razmjenske vrijednosti okrenuli protiv političke ekonomije. Gospodinu Proudhonu je ostalo ne samo da proglasi osnovni princip starog društva za princip novog društva, nego da se istovremeno proglasi pronalazačem formule u koju je Ricardo sažeo cjelokupan rezultat engleske klasične političke ekonomije. Dokazano je da je čak i utopističko izlaganje Ricardove formule već bilo iščezlo u Engleskoj kada ju je g. Proudhon «otkrio» s one strane kanala. [Uporedi moj spis: *Misère de la Philosophie* etc., Paris 1847, paragraf o la valeur constituée (konstituiranoj vrijednosti²).]

¹ Dakle. — ² Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 63 - 85.

GLAVA DRUGA

NOVAC ILI JEDNOSTAVNI PROMET

U parlamentarnoj debati o bankovnim zakonima Sir Roberta Peela od 1844. i 1845. godine^[11], Gladstone je primjetio da čak ni ljubav nije zaludila tolike ljude kao mozganje o biti novca. Govorio je Britancima o Britancima. Nasuprot tome, Holandani koji su, i pored Pettyjeve sumnje, odvajkada raspolagali »nebeskim oštroumljem« u novčanim spekulacijama, nisu nikad traćili to oštroumlje na spekulacije o novcu.

Glavna teškoća u analizi novca savladana je čim se shvati njegovo porijeklo iz same robe. Uz tu pretpostavku radi se samo još o tome da se jasno shvate njegove specifične određenosti oblika, a to je donekle otežano time što se svi buržoaski odnosi pojavljuju pozlaćeni ili posrebrjeni kao novčani odnosi, i što stoga izgleda da novčani oblik posjeduje neizmjereno raznoliki sadržaj koji je njemu samome tuđ.

U daljnjem istraživanju treba imati u vidu da je riječ samo o onim oblicima novca koji neposredno izrastaju iz razmjene robâ, a ne o onima koji pripadaju jednom višem stupnju procesa proizvodnje, kao što je, na primjer, kreditni novac. Radi pojednostavnjenja, pod novčanom robom svuda se pretpostavlja zlato.

1. Mjera vrijednosti

Prvi proces prometa, cirkulacije, tako reći je teorijski, pripremni proces za stvarni promet. Robe koje postoje kao upotrebna vrijednost stvaraju sebi najprije oblik u kome se one jedna za drugu idealno *pojavi* kao razmjenske vrijednosti, kao određene količine opredmećenog *općeg* radnog vremena. Prvi nužni čin ovog procesa sastoji se, kao što smo vidjeli, u tome što robe izdvajaju jednu specifičnu robu, recimo *zlato*, kao neposrednu materijalizaciju općeg radnog vremena ili opći ekvivalent. Vratimo se začas obliku u kome robe pretvaraju zlato u novac.

- 1 tona željeza = 2 unče zlata,
- 1 kvarter pšenice = 1 unča zlata,
- 1 centa moka kave = $\frac{1}{4}$ unče zlata,

1 centa potaše = $\frac{1}{2}$ unče zlata,
 Y robe = X unča zlata.

U ovom nizu jednadžbi pojedinačne robe gvožđe, pšenica, kava, potaša, itd. pojavljuju se jedna za drugu kao materijalizacija jednorodnog rada, naime u zlatu materijaliziranog rada, u kome su potpuno izbrisane sve osobitosti stvarnih radova predstavljenih u njihovim raznim upotrebnim vrijednostima. Kao vrijednost one su identične, materijalizacija *istoga* rada ili *ista* materijalizacija rada, zlato. Kao jednorodna materijalizacija istog rada one pokazuju samo *jednu* razliku, kvantitativnu, odnosno pojavljuju se kao različite veličine vrijednosti, jer je u njihovim upotrebnim vrijednostima sadržano *nejednako* radno vrijeme. Kao takve pojedinačne robe one se istovremeno odnose jedna prema drugoj kao opredmećenje općeg radnog vremena time što se prema samom općem radnom vremenu odnose kao prema jednoj izdvojenoj robi, zlatu. Taj isti odnos — a on ima karakter procesa — kroz koji se one, jedna za drugu, predstavljaju kao razmjenske vrijednosti predstavlja radno vrijeme sadržano u zlatu kao opće radno vrijeme, čija se data količina izražava u raznim količinama željeza, pšenice, kave itd., ukratko u upotrebnim vrijednostima svih roba, ili se neposredno razvija u beskonačnom nizu robnih ekvivalenata. Time što robe svestrano izražavaju svoje razmjenske vrijednosti u zlatu, zlato neposredno izražava svoju razmjensku vrijednost u svima robama. Time što robe same sebi jedna za drugu daju oblik razmjenske vrijednosti, one daju zlatu oblik općeg ekvivalenta ili novca.

Budući da *sve* robe mjere svoje razmjenske vrijednosti u zlatu u onom odnosu u kome određena količina zlata i određena količina robe sadrže jednaku količinu radnog vremena, zlato postaje *mjera vrijednosti*, i u prvi mah samo uslijed ovog određenja, kao mjera vrijednosti kojom se njegova vlastita vrijednost neposredno mjeri u cjelokupnom krugu robnih ekvivalenata, ono postaje opći ekvivalent ili novac. S druge strane, sada se razmjenska vrijednost svih roba izražava u zlatu. U ovom izrazu treba razlikovati jedan kvalitativni i jedan kvantitativni momenat. Razmjenska vrijednost robe postoji kao materijalizacija istog jednoobraznog radnog vremena, veličina vrijednosti robe predstavljena je iscrpno, jer u odnosu u kome su robe izjednačene sa zlatom, one su izjednačene i međusobno. U njihovom zlatnom ekvivalentu pojavljuje se, s jedne strane, *opći* karakter u njima sadržanog radnog vremena, a s druge strane, kvantitet tog radnog vremena. Razmjenska vrijednost roba izražena ovako kao opća ekvivalentnost i istovremeno i kao stepen ove ekvivalentnosti u nekoj specifičnoj robi ili u jednoj jedinici jednadžbi robâ s jednom specifičnom robom — jest *cijena*. Cijena je pretvoreni oblik u kome se razmjenska vrijednost robâ *pojavljuje* u okviru procesa prometa.

Prema tome, istim procesom kojim predstavljaju svoje vrijednosti kao cijene u zlatu, robe predstavljaju zlato kao mjeru vrijednosti i

stoga kao novac. Kad bi one svestrano mjerile svoje vrijednosti u srebru ili pšenici ili bakru i, prema tome, predstavljale ih kao cijene u srebru, pšenici ili bakru, mjera vrijednosti, a time i opći ekvivalent, bili bi srebro, pšenica, bakar. Da bi se u prometu pojavile kao cijene, robe moraju prethoditi prometu kao razmjenske vrijednosti. Zlato postaje mjera vrijednosti samo zato što sve robe u njemu procjenjuju svoju razmjensku vrijednost. Svestranost ovog odnosa-procesa, iz koga baš i proizlazi karakter zlata kao mjere, pretpostavlja, međutim, da se svaka pojedina roba mjeri u zlatu prema radnom vremenu koje je u oboma sadržano, da je, dakle, stvarna mjera između robe i zlata sâm rad, ili da se roba i zlato neposrednom trampom međusobno izjednačuju kao razmjenske vrijednosti. Na koji način se praktično vrši ovo izjednačenje, ne može se ispitati u sferi jednostavnog prometa. Ipak jasno je i nesumnjivo da se u zemljama koje proizvode zlato i srebro određeno radno vrijeme neposredno utjelovljuje u određenoj količini zlata i srebra, dok se u zemljama koje ne proizvode zlato i srebro postiže isti rezultat posrednim putem, neposrednom ili posrednom razmjenom domaćih robâ, tj. određenog dijela nacionalnog početnog rada za određeni kvantum u zlatu i srebru materijaliziranog radnog vremena onih zemalja koje posjeduju rudnike. Da bi moglo služiti kao mjera vrijednosti, zlato mora biti potencijalno *promjenljiva* vrijednost, jer samo kao materijalizacija radnog vremena ono može da postane ekvivalent ostalih roba, a isto radno vrijeme se sa promjenom proizvodnih snaga realnog rada ostvaruje u nejednakom volumenu istih upotrebnih vrijednosti. Kao i kod predstavljanja razmjenske vrijednosti svake robe u upotrebnoj vrijednosti neke druge robe, pri procjeni svih roba u zlatu pretpostavlja se samo da zlato u datom momentu predstavlja datu količinu radnog vremena. U pogledu promjene njegove vrijednosti važi ranije izloženi zakon razmjenskih vrijednosti. Ostane li razmjenska vrijednost robâ nepromijenjena, opći porast njihovih cijena u zlatu moguć je samo ako razmjenska vrijednost zlata pada. Ostane li razmjenska vrijednost zlata nepromijenjena, opći porast cijena u zlatu moguć je samo ako razmjenske vrijednosti svih robâ rastu. Obrnuto važi u slučaju općeg pada robnih cijena. Padne li ili skoči vrijednost jedne unče zlata uslijed neke promjene radnog vremena potrebnog za njenu proizvodnju, tada ona pada ili skače *ravnomojno* za sve ostale robe, što znači da, kao i ranije, predstavlja prema svima radno vrijeme *date* veličine. Iste razmjenske vrijednosti sada se procjenjuju u većim ili manjim količinama zlata nego prije, ali se procjenjuju proporcionalno veličinama njihove vrijednosti, zadržavaju, dakle, međusobno isti odnos vrijednosti. Odnos od 2:4:8 ostaje isti kao 1:2:4 ili 4:8:16. Promijenjena količina zlata u kojoj se razmjenske vrijednosti procjenjuju kad se mijenja vrijednost zlata ne sprečava funkcioniranje zlata kao mjere vrijednosti, kao što ni 15 puta manja vrijednost srebra prema zlatu ne sprečava srebro da postigne zlato iz te funkcije. Zato što je radno vrijeme mjera između zlata

i robe, i što zlato postaje mjera vrijednosti samo ukoliko se sve robe u njemu mjere, čisti je privid prometnog procesa da novac čini robe sumjerljivim.* Naprotiv, samo sumjerljivost robâ kao opredmećenog radnog vremena čini zlato novcem.

Realni oblik u kome robe ulaze u proces razmjene je oblik njihovih upotrebničkih vrijednosti. Stvarni opći ekvivalent treba tek da postanu svojim otuđivanjem. Određivanje njihovih cijena samo je njihovo idealno pretvaranje u opći ekvivalent, izjednačavanje sa zlatom koje tek treba da se ostvari. Ali kako su se robe u svojim cijenama pretvorile samo idealno u zlato ili u samo zamišljeno zlato, jer se njihovo novčano biće još nije doista odvojilo od njihovog realnog bića, zlato se pretvorilo samo u idealni novac, samo je mjera vrijednosti, a određene količine zlata funkcioniraju u stvari samo kao imena određene količine radnog vremena. Od određenog načina na koji robe jedna za drugu predstavljaju svoju vlastitu razmjensku vrijednost zavisi u svakom pojedinom slučaju određenost oblika u kome se zlato kristalizira kao novac.

Robe se sada sučeljavaju kao dvostruke egzistencije, zbiljski kao upotrebne vrijednosti, idealno kao razmjenske vrijednosti. Dvojak oblik rada koji je u njima sadržan one sad predstavljaju jedna za drugu na taj način što poseban realni rad kao njihova upotrebna vrijednost postoji stvarno, dok opće apstraktno radno vrijeme dobija u njihovoj cijeni zamišljeno postojanje u kome su one jednorodna i samo kvantitativno različita materijalizacija iste supstancije vrijednosti.

Razlika između razmjenske vrijednosti i cijene pojavljuje se, s jedne strane, samo kao nominalna, ili, kao što kaže Adam Smith, rad je realna, a novac nominalna cijena robâ. Umjesto da se jedan kvarter pšenice procjenjuje sa 30 radnih dana, procjenjuje se sad 1 unčom zlata, ako je 1 unča zlata proizvod 30 radnih dana. S druge strane, ta razlika nipošto nije samo nominalna razlika, jer u njoj su koncentri-

* Aristotel, doduše, uvida da razmjenska vrijednost roba prethodi robnim cijenama: «jasno je da je . . . postojala razmjena prije nego što je postojao novac; jer nema nikakve razlike da li pet jastuka vrijede kao jedna kuća ili kao onoliko novaca koliko vrijedi pet jastuka.» S druge strane, kako robe jedna za drugu imaju oblik razmjenske vrijednosti tek u cijeni, one po njemu postaju sumjerljive putem novca. «Sve mora imati cijenu; jer tako će uvijek postojati razmjena, a prema tome i društvo. Novac u stvari čini, slično mjeri, stvari sumjerljivim (*symmetra*) da bi ih potom međusobno izjednačio. Jer nema društva bez razmjene, a razmjene ne može biti bez jednakosti ni jednakosti bez sumjerljivosti.» Njemu je potpuno jasno da su ove razne stvari koje se mjere u novcu potpuno nesumjerljive veličine. On traži jedinstvo robâ kao razmjenskih vrijednosti, koje on kao antički Grk nije mogao naći. U neprilici on se pomaže time što samo po sebi nesumjerljivo čini nesumjerljivim pomoću novca, ukoliko je to za praktičku potrebu neophodno. «U stvari je, doduše, nemoguće da tako raznovrsne stvari budu sumjerljive, ali za praktičnu potrebu to je sasvim moguće.» (Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1. 5, c. 8, edit. Bekkeri, Oxonii 1837.)

rane sve nepogode koje prijete robi u stvarnom procesu prometa. 30 radnih dana sadržano je u kvarteru pšenice i ovaj se stoga ne mora tek da predstavlja u radnom vremenu. Ali zlato je roba različita od pšenice, i samo u prometu se može pokazati da li kvarter pšenice stvarno postaje unča zlata, kao što je anticipirano u njegovoj cijeni. To zavisi od toga da li će se on pokazati kao upotrebna vrijednost ili neće, da li će se u njemu sadržana količina radnog vremena pokazati kao količina radnog vremena koju društvo nužno iziskuje za proizvodnju jednog kvartera pšenice ili neće. Roba kao takva *jest* razmjenska vrijednost, ona *ima* cijenu. Iz ove razlike između razmjenske vrijednosti i cijene vidi se da se poseban individualni rad sadržan u robi mora tek procesom otuđivanja predstaviti kao svoja suprotnost, bezličan, apstraktno opći i samo u tom obliku društveni rad, tj. novac. Stvar je slučaja da li je on sposoban za takvo predstavljanje ili nije. Mada, stoga, razmjenska vrijednost robe samo idealno dobija u cijeni egzistenciju različitu od robe pa dvojako postojanje u robi sadržanog rada egzistira samo kao različit način izražavanja, i mada, stoga, s druge strane, materijalizacija općeg radnog vremena, zlato istupa prema stvarnoj robi samo kao zamišljena mjera vrijednosti, u postojanju razmjenske vrijednosti kao cijene, ili zlata kao mjere vrijednosti, latentno je sadržana nužnost otuđivanja robe za zvečeće zlato i mogućnost njenog neotuđivanja, ukratko cijela protivrječnost koja proizlazi odatle što je proizvod roba ili što se poseban rad privatne individue, da bi imao društveno djelovanje, mora predstaviti kao svoja neposredna suprotnost, kao apstraktno opći rad. Utopisti, koji žele da zadrže robu, ali ne i novac, da zadrže proizvodnju zasnovanu na privatnoj razmjeni bez potrebnih uslova za takvu proizvodnju, konsekventni su, dakle, kad novac ne uništavaju tek u njegovom opipljivom obliku, nego još u prozračnom i himeričnom obliku mjere vrijednosti. U nevidljivoj mjeri vrijednosti vrebaju zasjedeći novac.

Ako se pretpostavi proces uslijed koga je zlato postalo mjera vrijednosti, a razmjenska vrijednost — cijena, sve su robe u svojim cijenama još samo zamišljene količine zlata raznih veličina. Kao takve različite količine iste stvari, zlata, one liče jedna na drugu, međusobno se upoređuju i mjere; na taj način tehnički se razvija potreba da se dovedu u odnos prema određenoj količini zlata kao *jedinici mjere*, jedinici mjere koja se razvija dalje u mjerilo uslijed toga što se dijeli na alikvotne dijelove, a ovi opet, sa svoje strane, na alikvotne dijelove.*

* Neobična okolnost da unča zlata u Engleskoj, kao jedinica mjere novca, nije podijeljena na alikvotne dijelove, objašnjava se na slijedeći način: »Naš monetarni sistem bio je prvobitno podešen samo za upotrebu srebra — otud se unča srebra uvijek može podijeliti na odgovarajući broj moneta; ali kako je zlato tek u jednom kasnijem periodu uvedeno u monetarni sistem koji je bio podešen samo za srebro, unča zlata ne može se iskovati u odgovarajući broj moneta.« (Maclaren, *History of the Currency*, p. 16, London 1858).

Ali količine zlata kao takve mjere se po težini. Mjerilo se, dakle, nalazi već gotovo u općim mjerama za težinu metala, koje stoga u svakom metalnom prometu prvobitno i služe kao mjerilo cijena. Time što se robe jedna prema drugoj više ne odnose kao razmjenske vrijednosti koje bi se mjerile radnim vremenom, već kao istoimene veličine koje treba mjeriti u zlatu, zlato se pretvara iz *mjere vrijednosti* u *mjerilo cijena*. Medusobno upoređenje robnih cijena kao raznih količina zlata kristalizira se tako u figuracijama koje se upisuju u zamišljenu količinu zlata i tu količinu predstavljaju kao mjerilo alikvotnih dijelova. Zlato kao mjera vrijednosti i kao mjerilo cijena ima potpuno različitu određenost oblika, i njihovo brkanje je izazvalo najluđe teorije. Mjera vrijednosti je zlato kao opredmećeno radno vrijeme, a mjerilo cijena kao određena težina metala. Mjerom vrijednosti zlato postaje time što se kao razmjenska vrijednost dovodi u odnos prema robama kao razmjenskim vrijednostima, dok u mjerilu cijena određena količina zlata služi kao jedinica za ostale količine zlata. Zlato je mjera vrijednosti zato što je njegova vrijednost promjenljiva, a mjerilo cijena zato što se fiksira kao nepromjenljiva jedinica težine. Ovdje kao i kod svih određivanja mjere istoimenih veličina, postojanost i određenost odnosâ mjere postaju odlučni. Potreba da se neka količina zlata utvrdi kao jedinica mjere, a alikvotni dijelovi kao podjela te jedinice, izazvala je predstavu kao da se određena količina zlata, koje ima, prirodno promjenljivu vrijednost, stavlja u fiksni odnos vrijednosti prema razmjenskim vrijednostima robâ, pri čemu se previdjelo samo to da su se razmjenske vrijednosti robâ pretvorile u cijene, u količine zlata, prije nego što se zlato razvija kao mjerilo cijena. Ma kako se mijenjala vrijednost zlata, razne količine zlata predstavljaju jedna prema drugoj uvijek isti odnos vrijednosti. Kad bi vrijednost zlata pala za 1000 posto, 12 unča zlata bi kao i ranije imale 12 puta veću vrijednost od jedne unče zlata, a kod cijena je u pitanju samo odnos raznih količina zlata jedne prema drugoj. Kako, s druge strane, jedna unča zlata ni pošto ne mijenja svoju težinu s padanjem ili skakanjem svoje vrijednosti, ne mijenja se ni težina njenih alikvotnih dijelova, i na taj način zlato, kao fiksno mjerilo cijena, vrši uvijek istu službu ma kako se mijenjala njegova vrijednost.*

* Novac može stalno mijenjati vrijednost a da ipak bude isto tako mjera vrijednosti kao i kad bi bio potpuno nepromjenljiv. Uzmimo, na primjer, da mu se vrijednost smanjila. Prije smanjenja bi se za jednu gvineju kupila tri bušela pšenice ili rad od 6 dana: kasnije bi se za nju mogla kupiti samo dva bušela pšenice ili rad od 4 dana. U oba slučaja, ako je dat odnos pšenice i rada prema novcu, može se izvesti njihov medusobni odnos; drugim riječima, mi možemo utvrditi da bušel pšenice vrijedi 2 radna dana. To je sve što mjerenje vrijednosti uključuje, i ono se poslije smanjenja vrijednosti obavlja isto tako nesmetano kao i ranije. Odlika jedne stvari kao mjere vrijednosti potpuno je nezavisna od promjenljivosti njene vlastite vrijednosti. (Bailey, *Money and its Vicissitudes*, London 1837, p. 9, 10).

Jedan historijski proces, koji ćemo kasnije objasniti iz prirode metalnog prometa, doveo je do toga da je isto težinsko ime zadržano za jednu stalno promjenljivu i sve manju težinu plemenitih metala u njihovoj funkciji mjerila cijena. Tako engleska funta označava manje od jedne trećine svoje prvobitne težine, škotska funta prije ujedinjenja Škotske s Engleskom⁽¹¹²⁾ samo još $\frac{1}{36}$, francuska libra $\frac{1}{74}$, španski maravedi manje od $\frac{1}{1000}$, a portugalski real još mnogo manji dio. Tako su se novčana imena metalnih težina historijski odvojila od njihovih općih imena za težine.* A kako je određivanje jedinice mjere, njenih alikvotnih dijelova i njihovih imena, s jedne strane, potpuno konvencionalno, dok, s druge strane, treba u okviru prometa da ima karakter općenitosti i nužnosti, ono je moralo da postane zakonsko određivanje. Ova čisto formalna operacija pripala je, dakle, vladama.** Određeni metal koji je služio kao novčani materijal bio je društveno

* «Monete, čija su imena danas još samo idealna, u stvari su kod svih naroda najstarije i sve su bile neko vrijeme realne» (ovo posljednje je u ovakvom opsegu netačno), «i baš zato što su bile realne, u njima se računalo.» (Galvani, *Della Moneta*, I. p. 153.)

** Romantični A. Müller kaže: «Po našim shvaćanjima, svaki nezavisni suveren ima pravo da imenuje metalni novac, da mu odredi društvenu nominalnu vrijednost, rang, položaj i titulu» (A. H. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*. Berlin 1809, Band II, S. 276). Što se tiče titule, g. dvorski savjetnik ima pravo; on samo zaboravlja *sadržaj*. Koliko su njegova «shvaćanja» bila konfuzna, pokazuje, na primjer, slijedeće mjesto: «Svaki čovjek uvida od kolike je važnosti tačno određivanje monetne cijene, naročito u zemlji kao što je Engleska, gdje vlada s *velikodušnom liberalnošću* kuje besplatno (izgleda da g. Müller vjeruje da troškove kovanja pokriva vladin personal iz vlastitog privatnog džepa), gdje ona ne uzima nikakvu taksu itd., i, prema tome, ako bi ova znatno povisila monetnu cijenu zlata u poređenju s tržišnom cijenom, ako bi ona umjesto da plaća kao sada 3. f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija, utvrdila za jednu unču zlata monetnu cijenu od 3 f. st. i 19 šilinga, sav bi novac strujao prema kovnici; srebro koje bi se u njoj primalo zamijenilo bi se na tržištu za zlato jer je tu jeftinije, i onda ponovo donosilo u kovnicu, a kovanje novca bi dospjelo u nered» (p. 280, 281, l. c.). Da bi se sačuvalo red u engleskoj kovnici, Müller dovodi sebe u «nered». Dok su šiling i peni samo imena, u srebrnim i bakarnim markama predstavljena imena određenih dijelova unče zlata, on uobrazava sebi da se unča zlata procjenjuje u zlatu, srebru i bakru, i tako usrećuje Engleze trostrukom standard of value (trostrukom valutom). Doduše srebro je kao novčana mjera uz zlato formalno odstranjeno tek godine 1816. zakonom 56 Georgea III, c. 68. Zakonski ono je u stvari bilo odstranjeno već 1734. godine zakonom Georgea II, c. 42, a u praksi još mnogo ranije. Postojale su dvije okolnosti koje su A. Müllera specijalno osposobljavale za takozvano više shvaćanje političke ekonomije. S jedne strane, njegovo široko nepoznavanje ekonomskih činjenica, a s druge strane, njegov čisto diletantski zanesenjački odnos prema filozofiji.

dat. U različitim zemljama je zakonsko mjerilo cijena, naravno, različito. U Engleskoj se, na primjer, unča kao jedinica težine metala dijeli na penivejte, grejne i trojkarate, a unča zlata kao jedinica mjere novca na $37/8$ sovrina, sovrin na 20 šilinga, šiling na 12 penija, tako da je 100 funti 22-karatnog zlata (1200 unča) jednako 4672 sovrina i 10 šilinga. Međutim, na svjetskom tržištu, gdje iščezavaju državne granice, iščezavaju i ovi nacionalni karakteri novčanih mjera i ustupaju mjesto općim mjerama težine metalâ.

Prema tome, cijena neke robe, ili količina zlata u koju je idealno pretvorena, izražava se sada u novčanim imenima zlatnog mjerila. Dakle, umjesto da se kaže da je kvarter pšenice jednak unči zlata, u Engleskoj bi se reklo da je jednak 3 funte sterlinga, 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija. Na taj način sve se cijene izražavaju jednakim imenima. Specifični oblik koji robe daju svojoj razmjenskoj vrijednosti pretvoren je u *novčana imena* — u kojima one jedna drugoj kažu šta vrijede. Novac, sa svoje strane, postaje *računski novac*.*

Pretvaranje robe u računski novac u glavi, na papiru, u govoru, vrši se uvijek čim se bilo koja vrsta bogatstva fiksira s gledišta razmjenske vrijednosti.** Za ovo pretvaranje potreban je materijal zlata, ali samo zamišljen. Za procjenu 1000 bala pamuka u određenom broju unča zlata i zatim za izražavanje samog tog broja unča u računskim imenima unče, u funtama, šilinzima, penijima, nije potreban ni jedan atom stvarnog zlata. Tako prije bankovnog zakona Sir Roberta Peela od 1845. godine u Škotskoj nije bila u prometu ni jedna jedina unča zlata, premda je unča zlata, i to izražena kao englesko računsko mjerilo u 3 funte sterlinga, 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija, služila kao zakonska mjera cijena. Tako srebro služi kao mjera cijena u robnoj razmjeni između Sibira i Kine, mada je ta trgovina u stvari samo trampa. Za novac kao računski novac je stoga i svejedno da li su bilo sama njegova jedinica mjere, bilo njeni dijelovi, stvarno iskovani ili nisu. Za vrijeme Williama Osvajača postojali su u Engleskoj funta sterlinga, tada 1 funta čistog srebra, i šiling, $1/20$ funte, samo kao računski novac, dok je peni, $1/240$ funte srebra, bio najveća postojeća srebrna moneta. Obrnuto, danas u Engleskoj ne postoje ni šilinci ni peniji, mada su to zakonska računska imena za određene dijelove jedne unče zlata. Uopće novac kao računski novac može da postoji samo idealno, dok se stvarno postojeći novac kuje po sasvim drugom mjerilu. Tako se u mnogim

* -Kad je neko upitao Anaharsisa čemu služi novac Helenima, on je odgovorio: «Za računanje». (Athenaues, *Deipnosophistai*, L. IV, 49, v. 2. ed. Schweighäuser 1802.)

** G. Garnieru, jednom od starijih francuskih prevodilaca Adama Smitha, pala je na pamet čudnovata ideja da utvrdi odnos između upotrebe računskog i upotrebe stvarnog novca. Ta proporcija je 10 : 1 (G. Garnier, *Histoire de la monnaie depuis les temps de la plus haute antiquité* etc. I, p. 78).

engleskim kolonijama u Sjevernoj Americi novac u opticaju sastojao sve do kasno u 18. vijek od španskih i portugalskih moneta, dok je računski novac svuda bio isti kao u Engleskoj.*

Zbog toga što se zlato kao mjerilo cijena pojavljuje pod istim računskim imenima kao i robne cijene, što se, na primjer, i jedna unča zlata isto kao i jedna tona željeza izražava u 3 funte sterlinga, 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija, ova njegova računska imena nazvana su njegovom *monetnom cijenom*. Otuda je nastala čudna predstava da se zlato tobože procjenjuje u svom vlastitom materijalu i da ono, za razliku od svih ostalih roba, dobija fiksnu cijenu od države. Fiksiranje računskih imena za određene težine pogrešno je shvaćeno kao fiksiranje vrijednosti tih težina.** Kad zlato služi kao elemenat određivanja cijena i stoga kao računski novac, ono ne samo što nema *fiksne* cijene nego uopće nema *nikakve* cijene. Da bi moglo imati cijenu, tj. da bi se moglo izraziti u nekoj *specifičnoj* robi kao *opći* ekvivalent, ta druga roba morala bi u procesu prometa igrati istu isključivu ulogu kao zlato. Ali dvije robe koje isključuju sve ostale robe isključuju se i uzajamno. Gdje god srebro i zlato zakonski uporedo postoje kao novac, tj. kao mjera vrijednosti, pokušaj da se tretiraju kao *jedna i ista materija* ostao je stoga uvijek uzaludan. Ako se pretpostavlja da se isto radno vrijeme nepromjenljivo opredmećuje u istoj proporciji srebra i zlata, onda se u stvari pretpostavlja da su srebro i zlato ista materija i da je srebro, kao metal manje vrijednosti, nepromjenljiv alikvotni dio zlata. Historija engleskog novca od vladavine Edwarda III do vremena Georgea II samo je niz neprestanih poremećaja koji proizlaze iz kolizije između zakonskog utvrđivanja odnosa vrijednosti zlata i srebra i njihovih stvarnih kolebanja vrijednosti. Čas je bilo precijenjeno zlato, čas srebro. Potcijenjeni metal bio je povučen iz prometa, pretopljen i izvezen. Tada bi se opet zakonski izmijenio odnos vrijednosti između ta dva metala, ali bi nova nominalna vrijednost uskoro došla u isti sukob sa stvarnim odnosom vrijednosti kao i stara. U naše vrijeme sasvim slab i prolazan pad vrijednosti zlata prema srebru, uslijed indijsko-kineske tražnje srebra, izazvao je u Francuskoj istu pojavu, i to u najvećim razmje-

* Merilenski zakon od 1723, kojim je duhan proglašen zakonskom monetom, a njegova vrijednost svedena na engleski zlatni novac, naime jedan peni za funtu duhana, podsjeća na *leges barbarorum*¹¹³⁾, u kojima se, obrnuto, određene sume novca izjednačavaju s volovima, kravama itd. U ovom slučaju stvarni materijal računskog novca nisu bili ni zlato ni srebro, nego vo i krava.

** Tako, na primjer, čitamo u *Familiar Words* gosp. Davida Urquharta: «Vrijednost zlata mora se mjeriti samim zlatom. Ali kako može neka supstanca biti mjera svoje vlastite vrijednosti u drugim stvarima? Vrijednost zlata mora se utvrditi njegovom vlastitom težinom, sa pogrešnim nazivom ove težine — i jedna unča mora vrijediti toliko i toliko funti i alikvotnih dijelova funte. To je falsificiranje mjere, a ne utvrđivanje mjerila.»

rima, naime izvoz srebra i njegovo istiskivanje iz prometa zlatom. U toku 1855., 1856. i 1857. višak uvoza zlata u Francusku nad izvozom zlata iz Francuske iznosio je 41,580.000 f. st., dok je višak izvoza srebra nad uvozom srebra iznosio 14, 704.00 f. st. U stvari, u zemljama kao što je Francuska, gdje su zakonski oba metala mjere vrijednosti i gdje se oba moraju primiti pri plaćanju, ali s tim da svako može po volji da plaća bilo u jednom bilo u drugom metalu, metal čija vrijednost skače ima ažiju i mjeri svoju cijenu, kao i svaka druga roba, u precijenjenom metalu, dok jedino ovaj posljednji služi kao mjera vrijednosti. Sva historijska iskustva na ovom polju svode se jednostavno na to da tamo gdje zakonski dvije robe vrše funkciju mjera vrijednosti faktički uvijek samo jedna ostaje kao takva na poprištu.*

B. Teorije o jedinici mjere novca

Okolnost što su robe kao cijene samo idealno pretvorene u zlato, a zlato, prema tome, samo idealno pretvoreno u novac, dovela je do učenja o *idealnoj jedinici mjere novca*. Budući da kod određivanja cijene funkcionira samo zamišljeno zlato ili srebro, zlato i srebro samo kao računski novac, tvrdilo se da imena funta, šiling, peni, talir, franak itd. ne označavaju težinske dijelove zlata ili srebra ili bilo kako opredmećenog rada, nego označavaju, naprotiv, idealne atome vrijednosti. Kad bi, na primjer, vrijednost jedne unče srebra skočila, tada bi ona sadržavala više takvih atoma i morala bi se stoga računati i kovati u više šilinga. Ova doktrina, koja je ponovo isticana za vrijeme posljednje trgovinske krize u Engleskoj, pa čak bila i zastupana u parlamentu u dva specijalna izvještaja koji su kao prilog dodati izvještaju Bankovnog komiteta od 1858. godine, potiče s kraja 17. vijeka. U vrijeme stupanja Williama III na prijesto Engleska monetna cijena jedne unče srebra iznosila je 5 šilinga i 2 penija, odnosno $\frac{1}{62}$ unče srebra nazivala se peni, a 12 ovih penija šiling. Prema tom mjerilu, iz komada srebra teškog, na primjer, 6 unča kovao se 31 komad pod imenom šiling. Ali *tržišna cijena* unče srebra skočila je iznad njene *monetne cijene*, od 5 šilinga i 2 penija na 6 šilinga i 3 penija, odnosno, da bi se kupila jedna unča sirovog srebra, moralo se izbrojati 6 šilinga i 3 penija. Kako je tržišna cijena jedne unče srebra mogla skočiti iznad njene monetne cijene kad je monetna cijena samo računsko ime za alikvotne dijelove jedne unče srebra? Rješenje zagonetke bilo je jednostavno. Od 5 600 000 f. st. srebrnog novca, koliko je tada bilo u pro-

* «Novac kao mjera u trgovini treba, kao i svaka druga mjera, da bude što je moguće postojaniji. To je nemoguće ako se vaš novac sastoji iz dva metala čiji se odnos vrijednosti stalno mijenja.» (John Locke, *Some Considerations on the Lowering of Interest* etc., 1691; p. 65 u njegovim *Works*, 7 ed. London 1768. vol. II.)

metu, četiri miliona su bila izlizana, obrezana i krnja. Prilikom jedne probe pokazalo se da su 57 200 f. st. u srebru, koje su morale težiti 220.000 unča, težile samo 141 000 unča. Kovnica je kovala uvijek po istom mjerilu, ali laki šilinci koji su stvarno bili u prometu predstavljali su manje alikvotne djelove unče nego što je pokazivalo njihovo ime. Za unču sirovog srebra morala se, dakle, plaćati na tržištu veća količina ovako umanjenih šilinga. Kad se uslijed tako nestalnog poremećaja pristupilo općem prekivanju, tvrdio je *Lowndes*, Secretary to the treasury¹, da je vrijednost unče srebra porasla i da stoga mora da bude ubuduće iskovana u 6 šilinga i 3 penija, umjesto kao ranije u 5 šilinga i 2 penija. On je, dakle, u stvari tvrdio da je vrijednost njenih alikvotnih dijelova pala, jer je vrijednost unče porasla. Međutim, njegova pogrešna teorija bila je samo uljepšavanje ispravne praktične svrhe. Državni dugovi bili su zaključeni u lakim šilinzima, pa zar da se otplate u teškim? Umjesto da kaže: vratite 4 unče srebra, jer ste nominalno dobili 5, a stvarno 4 unče, on je rekao obrnuto: vratite nominalno 5 unča, ali im metalni sadržaj smanjite na 4 unče i nazovite šilingom ono što ste dosada nazivali $\frac{4}{5}$ šilinga. *Lowndes* se, dakle, faktički držao metalnog sadržaja, dok se u teoriji držao i dalje računskog imena. Njegovi protivnici, koji su se držali samo računskog imena i stoga izjavljivali da je šiling lakši za 25 do 30 posto identičan sa punomjernim šilingom, tvrdili su, obrnuto, da se drže samo metalnog sadržaja. *John Locke*, koji je zastupao novu buržoaziju u svim oblicima, industrijalce protiv radnika i paupera, trgovce protiv staromodnih zeleniša, financijske aristokrate protiv državnih dužnika, i u jednom specijalnom djelu čak dokazivao da je buržoaski razum normalni ljudski razum, prihvatio je borbu protiv *Lowndesa*. *John Locke* je pobijedio, i novac koji je pozajmljen u gvinejama od 10 ili 14 šilinga vraćen je u gvinejama od 20 šilinga.* *Sir James Steuart* rezimira ironično cijelu ovu transakciju ovako:

* *Locke*, između ostalog, kaže: «Nazovite krunom ono što ste ranije zvali pola krune. Vrijednost ostaje određena metalnim sadržajem. Ako od jedne srebrne monete možete da oduzmete $\frac{1}{20}$ njene težine a da ne smanjite njenu vrijednost, onda isto tako možete da oduzmete $\frac{19}{20}$ težine srebra koje ona sadrži. Po ovoj teoriji moralo bi se za jedan farting, ako bi se nazvao krunom, kupiti isto toliko začina, svile ili ostale robe, kao za komad od krune koji sadrži 60 puta više srebra. Sve što možete učiniti jest da manjoj količini srebra date žig i ime veće količine. Ali srebrom se, a ne imenom, plaćaju dugovi i kupuju robe. Ako vaše povišenje vrijednosti novca ne znači ništa drugo nego proizvoljno davanje imena alikvotnim dijelovima komada srebra, na primjer, nazivanje penijem osmog dijela unče srebra, onda stvarno možete podizati vrijednost novca koliko vas je volja.» Istovremeno je *Locke* odgovarao *Lowndesu* da porast tržišne cijene srebra iznad njegove monetne cijene ne potječe od

¹ ministar financija

«Vlada je znatno dobila na porezima, povjerioci na kapitalu i kamatama, a nacija je, jedina prevarena, bila savršeno zadovoljna, jer njen *standard*» (mjerilo njene vlastite vrijednosti) «nije bio smanjen.»*

Steuart je mislio da će se nacija, sa daljim ekonomskim razvojem, pokazati lukavijom. On se prevario. Otprilike 120 godina kasnije ponovio se isti *quid pro quo* [isto brkanje].

Bilo je u redu što je episkop *Berkeley*, predstavnik jednog mističnog idealizma u engleskoj filozofiji, dao učenju o idealnoj jedinici mjere novca teorijsku verziju, što je praktični »Secretary to the treasury« bio propustio. On pita:

«Zar se nazivi libra, funta sterlinga, kruna itd. nemaju smatrati pukim *imenima sa odnos ?*» (naime, za odnose apstraktne vrijednosti kao takve). «Zar zlato, srebro ili papir nisu puki tiketi ili marke za računanje, registriranje i kontroliranje (odnosa vrijednosti)? Zar *moć* komandiranja tudom radinošću» (društvenim radom) «nije bogatstvo? Zar je novac u stvari nešto drugo do tiket ili znak za prenošenje ili registriranje takve moći, i zar je od velike važnosti od kakvog se materijala prave ovi tiketi?»**

Ovdje postoji, s jedne strane, brkanje mjere vrijednosti s mjerilom cijena, a, s druge strane, brkanje zlata ili srebra kao mjere vrijednosti i kao prometnog sredstva. Kako se plemeniti metali u aktu prometa mogu zamijeniti markama, *Berkeley* zaključuje da ove marke sa svoje strane ne predstavljaju *ništa*, naime da predstavljaju apstraktni pojam vrijednosti.

Učenje o idealnoj jedinici mjere novca je kod Sir *Jamesa Steuarta* tako potpuno razvijeno da njegovi sljedbenici — nesvjесni sljedbenici

«porasta vrijednosti srebra, već od smanjenja težine srebrne monete». 77 obrezanih i podreznanih šilinga ne bi težili ni za jotu više od 62 šilinga pune težine. Najzad, on je s pravom naglasio da bi, nezavisno od smanjenja srebra kod monete u opticaju, tržišna cijena sirovog srebra u Engleskoj unekoliko mogla da poraste iznad monetne cijene jer je izvoz sirovog srebra dozvoljen, a srebrne monete zabranjen. (Vidi *Some Considerations* etc., str. 54 - 116 passim.) Locke se neobično čuvao da ne dotakne aktualne teme državnih dugova, kao što je isto tako obazrivo izbjegavao da se upusti u delikatno ekonomsko pitanje. A to pitanje je bilo: i valutni tečaj i odnos sirovog srebra prema srebrnoj moneti dokazivali su da novac u opticaju *nije* bio ni izdaleka depreciran razmjerno svome stvarnom smanjenju srebra. U odjeljku o razmjenskom sredstvu vratit ćemo se u općem obliku na ovo pitanje. *Nicholas Barbon*, u *A Discourse Concerning Coining the New Money Lighter, in Answer to Mr. Locke's Considerations* etc., London 1696, uzaludno je pokušao da namami Lockea na klizav teren.

* Steuart, I. c., t. II, p. 154.

** *The Querist*, I. c. Uostalom, odjeljak »Queries on Money« je oštrouman. Između ostalog, *Berkeley* s pravom primjećuje da baš razvoj sjevernoameričkih kolonija «pokazuje jasno kao dan da za bogatstvo jedne nacije zlato i srebro nisu tako nepoškodni kao što to neposvećeni svih staleža zamišljaju».

jer ga ne poznaju — ne nalaze ni novu verziju, pa čak ni neki nov primjer.

«Računski novac», veli on, «nije drugo do proizvoljno mjerilo s jednakim dijelovima, pronađeno radi mjerenja relativne vrijednosti stvari za prodaju. Računski novac je potpuno različit od kovanog novca (money coin), koji je cijena,* i on bi mogao postojati i onda kad u svijetu ne bi bilo nikakve supstancije koja bi bila proporcionalan ekvivalent za sve robe. Računski novac vrši za vrijednost stvari istu službu koju vrše stepeni, minute, sekunde itd. za kutove, ili mjerila za geografske karte itd. Kod svih ovih pronalazaka uvijek se kao jedinica uzima ista denominacija. Kao što je korisnost svih takvih pomagala ograničena jedino na *označavanje proporcije*, to vrijedi i za korisnost novčane jedinice. Stoga ona i ne može imati nepromjenljivo određenu proporciju prema bilo kome dijelu vrijednosti, tj. ne može biti fiksirana za bilo koju određenu količinu zlata, srebra ili bilo koje druge robe. Ako je jedinica jednom data, množenjem se može doći do najveće vrijednosti. Kako vrijednost robâ zavisi od općeg sticaja okolnosti koje na njih djeluju i od mušica ljudi, promjene vrijednosti robâ moraju se promatrati kao promjenljive u njihovom uzajamnom odnosu. Sve što ometa i remeti utvrđivanje promjene proporcija pomoću jednog općeg određenog i nepromjenljivog mjerila, mora da na trgovinu štetno djeluje. Novac je samo *idealno mjerilo* jednakih dijelova. Na pitanje šta treba da bude jedinica mjere vrijednosti nekog dijela, odgovaram drugim pitanjem: šta je normalna veličina jednog stepena, jedne minute, jedne sekunde? Oni je nemaju, ali čim je jedan dio određen, moraju po prirodi mjerila svi ostali da ga u proporciji slijede. Primjeri ovog idealnog novca su amsterdamski bankovni novac i angolski novac na afričkoj obali.»**

Steuart se naprosto ograničava na *pojavu* novca u prometu kao *mjerila cijena* i kao *računskog novca*. Ako je u nekom cjenovniku jedna roba iskazana sa 15 šilinga, druga sa 20 šilinga, a treća sa 36 šilinga, tada me u stvari za upoređenje njihovih veličina vrijednosti ne zanima ni srebrni sadržaj ni ime šilinga. Brojčani odnosi 15, 20, 36 tu kazuju sve, a broj 1 je postao jedina jedinica mjere. Uopće, čisto apstraktan izraz proporcije je jedino sama apstraktna proporcija brojeva. Da bi bio konsekventan, Steuart je stoga morao da ignorira ne samo zlato i srebro, već i njihova zakonska krštena imena. Ne shvaćajući pretvaranje mjere vrijednosti u mjerilo cijena, on misli, naravno, da se određena količina zlata koja služi kao jedinica mjere ne odnosi kao mjera na druge količine zlata, nego na vrijednosti kao takve. Budući da se robe pretvaranjem svojih razmjenskih vrijednosti u cijene pojavljuju kao istoimene veličine, on poriče kvalitet mjere koji ih čini istoimenim, a kako je u ovom upoređenju raznih kvantuma zlata veličina onog kvantuma zlata koji služi kao jedinica mjere konvencionalna, on poriče da se ona uopće mora da fiksira. Umjesto da $1/360$ dio kruga nazove

* Cijena znači ovdje realni ekvivalent, kao kod engleskih ekonomskih pisaca 17. vijeka.

** Steuart, I. c., t. II, p. 154 - 299.

stepenom, on može stepenom da nazove $\frac{1}{180}$ dio; pravi kut bi se tada mjerio sa 45 umjesto sa 90 stepeni, analogno tome oštri i tupi uglovi. Ali i pored toga mjera za kutove ostala bi kao i ranije, prvo, kvalitativno određena matematička figura, naime krug i, drugo, kvantitativno određeni odsječak kruga. Što se pak tiče Steuartovih ekonomskih primjera, on jednim pobija sam sebe, a drugim ništa ne dokazuje. Amsterdamski bankovni novac bio je u stvari samo računsko ime za španske dublone koji su leškarenjem u podrumu banke sačuvali u cijelosti svoje salo, dok je marljiva kurentna moneta omršavjela u grubom dodiru s vanjskim svijetom. A što se tiče afričkih idealista, moramo ih prepustiti njihovoj sudbini dok nas kritički putopisci detaljnije ne obavijeste o njima.* Kao približno idealan novac u Steuartovom smislu mogao bi se označiti francuski assignat: »*Nacionalna imovina. Assignat od 100 franaka.*« Doduše, ovdje je bila tačno navedena upotreba vrijednost koju je assignat imao da predstavlja, naime konfiscirano zemljište, ali kvantitativno određenje jedinice mjere bilo je zaboravljeno i »franaka« je stoga bio riječ bez ikakvog smisla. Koliko je zemljišta predstavljao jedan assignatski franak zavisilo je, naime, od ishoda javne licitacije. Međutim, u praksi je assignatski franak bio u prometu kao vrijednosni znak za srebrni novac i stoga se njegova deprecijacija mjerila ovim srebrnim mjerilom.

Period obustave gotovinskih isplata Engleske banke jedva da je bio plodniji i satnim izvještajima nego teorijama novca. Deprecijacija banknota i porast tržišne cijene zlata iznad njegove monetne cijene ponovo su oživjeli kod nekih branilaca Banke doktrinu o idealnoj mjeri novca. Klasično konfuzni izraz za ovo konfuzno shvaćanje našao je lord *Castlereagh*^[114], definirajući jedinicu novca kao »a sense of value in reference to currency as compared with commodities«¹. Kad su nekoliko godina poslije Pariskog mira^[115] prilike ponovo omogućile plaćanje u gotovu, postavilo se u jedva izmijenjenom obliku isto pitanje koje je Lowndes bio pokrenuo pod Williamom III. Ogroman državni dug i masa privatnih dugova, fiksnih obveznica itd., nagomilanih u toku više od 20 godina, bili su kontrahirani u depreciranim banknotama. Da li ih je trebalo vratiti u banknotama, od kojih je 4 627 f. st. i 10 šilinga predstavljalo ne nominalno, već stvarno 100 funti 22-karatnog zlata? *Thomas Attwood*, bankar iz Birminghama, pojavio se

* Prilikom posljednje trgovinske krize emfatički je hvaljen u Engleskoj, sa izvjesne strane, afrički idealni novac, jer mu je boravište ovaj put pomjereno s obale u srce Berberije. Nepostojanje trgovinskih i industrijskih kriza kod Berbera objašnjavano je idealnom jedinicom mjere njihovih bara (metalnih poluga). Nije li bilo jednostavnije reći da su trgovina i industrija *conditio sine qua non* trgovinskih i industrijskih kriza?

¹ »osječaj vrijednosti koji proizlazi iz uporedjenja novca s robama«.

kao Lowndes redivivus. Povjerioci bi nominalno imali da dobiju onoliko šilinga koliko je nominalno bilo kontrahirano, ali ako se $\frac{1}{78}$ unče zlata prema staroj stopi kovanja zvala šiling, sada bi se šilingom morala krstiti recimo $\frac{1}{90}$ unče. Attwoodove pristalice poznate su kao birminghamska škola »of little shillingmen«.¹ Prepreka oko idealne mjere novca, zametnuta 1819. godine, trajala je u 1845. godini još uvijek između Sir Roberta Peela i Attwooda, čija je vlastita mudrost, ukoliko se odnosi na funkciju novca kao mjere, iscrpno sadržana u slijedećem citatu:

»Sir Robert Peel, u polemici s birminghamskom trgovinskom komorom, pita: Šta će predstavljati vaša novačnica od jedne funte? Šta je jedna funta? . . . Šta se onda ima, obrnuto, misliti pod sadašnjom jedinicom mjere vrijednosti? . . . Znače li 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija jednu unču zlata ili njenu vrijednost? Ako znače samu unču, zašto onda ne nazvati stvari svojim imenom i umjesto funta sterlinga, šiling, peni, radije reći unča, penivejt i grejn? Tada se vraćamo na sistem neposredne trampe. Ili znače vrijednost? Ako je jedna unča = 3 f. st., 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija, zašto je ona u razna vremena vrijedila čas 5 f. st. i 4 šilinga, čas 3 f. st., 17 šilinga i 9 penija? Izraz funta (£) odnosi se na vrijednost, ali ne na vrijednost fiksiranu u nekom nepromjenljivoj težinskom dijelu zlata. Funta je idealna jedinica . . . Rad je supstancija na koju se razlažu troškovi proizvodnje i on daje zlatu njegovu relativnu vrijednost kao i željezu. Ma koje se, dakle, posebno računsko ime upotrijebilo da bi se označio dnevni ili sedmični rad jednog čovjeka, to ime izražava vrijednost proizvedene robe.*

U ovim posljednjim riječima iščezava maglovita predstava o idealnoj mjeri novca i izbija njen pravi misaoni sadržaj. Računska imena zlata: funta sterlinga, šiling, itd., treba da budu imena za određene količine radnog vremena. Kako je radno vrijeme supstancija i imanentna mjera vrijednosti, ta bi imena u stvari predstavljala samu proporciju vrijednosti. Drugim riječima, tvrdi se da je radno vrijeme istinska jedinica mjere novca. Time napuštamo birminghamsku školu, ali usput još primjećujemo da je doktrina o idealnoj mjeri novca ponovo postala značajna u sporu o konvertibilnosti ili nekonvertibilnosti banknota. Ako papir dobija svoju denominaciju od zlata i srebra, onda konvertibilnost novčanice, tj. njena zamjenljivost za zlato ili za srebro, ostaje ekonomski zakon, bez obzira na to kakav je pravni zakon. Tako bi pruski papirni talir, i ako zakonski nekonvertibilan, bio odmah depreciran ako bi u običnom prometu vrijedio manje od jednog talira u srebru, ako, dakle, praktički ne bi bio konvertibilan. Dosljedni pobornici nekonvertibilnog papirnog novca u Engleskoj pribjegli su, stoga, idealnoj mjeri novca. Ako su računski imena novca, funta sterlinga, šiling itd.,

* *The Currency Question, The Gemini Letters*. London 1844, p. 266 - 272 passim.

¹ pristalica metalnog šilinga

imena za jedan određeni iznos, atomi vrijednosti od kojih neka roba u razmjeni s drugim robama upija ili zbacuje čas više čas manje, jedna engleska banknota od 5 funti, na primjer, isto je tako nezavisna od svog odnosa prema zlatu kao i od odnosa prema željezu i pamuku. Budući da bi njen naziv prestao da je teorijski izjednačava s određenom količinom zlata ili bilo koje druge robe, zahtjev za njenom konvertibilnošću, tj. njenim praktičnim izjednačenjem s određenom količinom neke specifične stvari, bio bi isključen samim pojmom te banknote.

Učenje o radnom vremenu kao neposrednoj jedinici mjere novca prvi je sistematski razvio *John Gray*.* Po njemu bi Nacionalna centralna banka preko svojih filijala potvrđivala radno vrijeme koje se utroši u proizvodnji raznih roba. U zamjenu za robu proizvođač dobija službenu pismenu potvrdu vrijednosti, tj. priznanicu na toliko radnog vremena koliko ga sadrži njegova roba,** i ove banknote od 1 radne nedjelje, 1 radnog dana, 1 radnog sata, itd. istovremeno služe kao uputnica na ekvivalent u svim ostalim robama koje su smještene u stovarišta banke.*** To je osnovni princip koji je brižljivo razrađen u detaljima i koji se u svemu oslanja na postojeće engleske institucije. Pod takvim sistemom, veli Gray, »bilo bi u svako doba isto tako lako za novac prodavati kao što je sada lako novcem kupovati; proizvodnja bi bila jednoobrazan i nepresušiv izvor potražnje.**** Plemeniti metali gubili bi svoju »privilegiju« prema ostalim robama i »zauzeli bi na tržištu mjesto koje im pripada pored maslaca, jaja, sukna i cica, a njihova vrijednost nas ne bi zanimala više od vrijednosti dijamanata.***** »Da li da zadržimo našu zamišljenu mjeru vrijednosti, zlato, i tako spu-

* *John Gray, The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange*, Edinburgh 1831. Uporedi od istog pisca: *Lectures on the Nature and Use of Money*, Edinburgh 1848. Poslije februarske revolucije Gray je dostavio francuskoj Privremenoj vladi memorandum u kome je poučava da Francuskoj nije potrebna »organisation of labour« (organizacija rada), već »organisation of exchange« (organizacija razmjene), čiji je plan potpuno razrađen u novčanom sistemu koji je on izmislio. Dobri John nije slutio da je šesnaest godina po izlasku *Social System*-a invenciozni Proudhon uzeo patent na isto otkriće.

** Gray, *The Social System* etc. Str. 63. »Novac bi imao da bude samo potvrda, dokaz da je njegov vlasnik ili pridonio postojećem nacionalnom bogatstvu (to the national stock of wealth) neku vrijednost ili da je na spomenutu vrijednost stekao pravo od nekoga tko je tu vrijednost pridonio.«

*** »Kad je određena vrijednost već opredmećena u proizvodu, ona se može deponirati u banku i na prvo traženje uzeti nazad, ali samo pod opće priznatim uslovom da onaj tko je bilo kakvu imovinu uložio u projektiranu Nacionalnu banku može iz nje uzeti nazad jednaku vrijednost u ma kom drugom vidu, umjesto da bude obavezan uzeti istu stvar koju je deponirao.« (Gray, *The Social System* etc. I. c., str. 68.)

**** L. c., p. 16.

***** Gray, *Lectures on Money* etc., p. 182.

tamo proizvodne snage zemlje, ili ćemo se privoljeti prirodnoj mjeri vrijednosti, radu, i osloboditi proizvodne snage zemlje?»*

Kako je radno vrijeme imanentna mjera vrijednosti, čemu pored nje neka druga vanjska mjera? Zašto se razmjenska vrijednost razvija u cijenu? Zašto sve robe procjenjuju svoju vrijednost u jednoj isključivoj robi, koja se na taj način pretvara u adekvatno postojanje razmjenske vrijednosti, u novac? To je bio problem koji je Gray imao da riješi. Umjesto da ga riješi on uobražava da se robe mogu jedna prema drugoj neposredno odnositi kao proizvodi društvenog rada. Ali, one se mogu međusobno odnositi samo kao ono što jesu. Robe su neposredno proizvodi izoliranih nezavisnih privatnih radova koji se svojim otuđivanjem u procesu privatne razmjene moraju potvrditi kao opći društveni rad ili drugim riječima, rad na bazi robne proizvodnje postaje društveni rad tek svestranim otuđivanjem individualnih radova. Pretpostavljajući radno vrijeme sadržano u robama kao *neposredno društveno*, Gray ga pretpostavlja kao zajedničko radno vrijeme ili kao radno vrijeme neposredno udruženih individua. Na taj način neka specifična roba, kao zlato, i srebro, ustvari ne bi mogla stati nasuprot ostalim robama kao inkarnacija općeg rada, razmjenska vrijednost ne bi postala cijena, ali ni upotrebna vrijednost ne bi postala razmjenska vrijednost, proizvod ne bi postao roba i tako bi baza buržoaske proizvodnje bila ukinuta. Ali to nipošto nije Grayovo mišljenje. Proizvodi treba da se *proizvode kao robe*, ali *ne treba da se razmjenjuju kao robe*. Ispunjenje ove skromne želje Gray prenosi na Nacionalnu banku. S jedne strane, društvo u obliku banke čini individue nezavisnim od uslova privatne razmjene, a, s druge strane, pušta ih da i dalje proizvode na bazi privatne razmjene. Unutrašnja dosljednost, međutim, nagoni Grayu da negira jedan uslov buržoaske proizvodnje za drugim, mada hoće samo da »reformira« novac koji proizilazi iz robne razmjene. Tako on pretvara kapital u nacionalni kapital,** zemljišno vlasništvo u nacionalno vlasništvo,*** i ako se dobro pogleda šta radi njegova banka, vidi se da ona ne samo što jednom rukom prima robu, a drugom izdaje pismene potvrde za isporučeni rad, nego i regulira i samu proizvodnju. U svom posljednjem spisu *Lectures on Money*, u kome bojažljivo nastoji da svoj radni novac prikaže kao čisto buržoasku reformu, Gray se zapliće u još goru besmislicu.

Svaka roba je neposredno novac. To je bila Grayova teorija, izvedena iz njegove nepotpune i stoga pogrešne analize robe. »Organska« konstrukcija »radnog novca« i »Nacionalne banke« i »robnih stovarišta« samo je priviđenje u kome dogma prestaje kao sveopći

* L. c., p. 169.

** »Poslovi svake zemlje trebalo bi da se obavljaju na osnovu nacionalnog kapitala.« (John Gray, *The Social System etc.*, p. 171.)

*** »Zemljište se mora pretvoriti u nacionalno vlasništvo.« (l. c., p. 298.)

zakon koji vlada svijetom. Dogma po kojoj je roba neposredno novac, ili u njoj sadržani posebni rad privatne individue — neposredno društveni rad, ne postaje, naravno, istinita time što jedna banka vjeruje u nju i prema njoj postupa. U takvom slučaju bi, štoviše, bankrotstvo preuzelo ulogu praktične kritike. Ono što je kod Graya skriveno i što i za njega samog ostaje tajna, naime da je radni novac ekonomski zvučna fraza za skromnu želju da se odbaci novac, s novcem razmjenska vrijednost, s razmjenskom vrijednošću roba, a s robom buržoaski oblik proizvodnje, to otvoreno kaže nekolicina engleskih socijalista koji su pisali djelimično prije a djelimično poslije Graya.* A gospodinu *Proudhonu* i njegovoj školi ostavljeno je da degradaciju *novca* i uznesenje robe ozbiljno propovijedaju kao jezgro socijalizma i da tako socijalizam svedu na elementaran nesporazum u pogledu nužne veze između robe i novca.**

2. Prometno sredstvo

Pošto je roba u procesu određivanja cijene dobila svoj oblik sposoban za promet, a zlato dobilo svoj karakter novca, promet će istovremeno i predstavljati i rješavati protivurječnosti koje je uključivao proces razmjene robâ. Stvarna razmjena robâ, tj. društvena izmjena materije, vrši se u vidu promjene oblika u kojoj se razvija dvostruka priroda robe kao upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti, ali u kojoj se istovremeno promjena oblika same robe kristalizira u određenim oblicima novca. Predstaviti ovu promjenu oblika znači predstaviti promet. Kao što smo vidjeli da je roba samo razvijena razmjenska vrijednost ako se pretpostavi jedan svijet roba i samim tim stvarno razvijena podjela rada, tako promet pretpostavlja akte svestrane razmjene i stalan tok njihovog obnavljanja. Druga je pretpostavka da robe ulaze u proces razmjene kao robe s *određenim cijenama* ili da se unutar tog procesa jedna za drugu pojavljuju kao dvostruke egzistencije, realno kao upotrebne vrijednosti, idealno — u cijeni — kao razmjenske vrijednosti.

U najživljim ulicama Londona tiska se magazin do magazina, a iza njihovih šupljih staklenih očiju pokazuju se u svom sjaju sva bogatstva svijeta, indijski šalovi, američki revolveri, kineski porcelan, pariski korzeti, ruska krzna i tropske mirodije, ali sve ove primamljive stvari nose na čelu fatalne bjeličaste, papirne marke na kojima su napisani arapski brojevi s lakonskim oznakama £, sh, d. (funta sterlinga, šiling, peni). To je slika robe koja se pojavljuje u prometu.

* Vidi, na primjer, W. Thompson, *An Inquiry into the Distribution of Wealth* etc., London 1826; Bray, *Labours Wrongs and Labours Remedy*, Leeds 1839.

** Kao kompendij ove melodramske teorije o novcu može se smatrati: Alfred Darimon, *De la réforme des banques*. Paris 1856.

a) *Metamorfoza roba*

Pri bližem promatranju proces prometa pokazuje dva razna oblika kružnih tokova. Ako robu označimo sa R, a novac sa N, onda možemo ova dva oblika da izrazimo kao:

$$\begin{array}{c} R-N-R \\ N-R-N \end{array}$$

U ovom odjeljku zanima nas isključivo prvi oblik ili neposredni oblik robnog prometa.

Kružni tok $R-N-R$ razlaže se u kretanje $R-N$, razmjenjivanje robe za novac ili *prodavanje*; u suprotno kretanje $N-R$, razmjenjivanje novca za robu ili *kupovanje*, i u jedinstvo obaju kretanja $R-N-R$, razmjenjivanje robe za novac radi razmjene novca za robu ili *prodavanje* radi *kupovanja*. A kao rezultat u kome se proces gasi, dobija se $R-R$, razmjena robe za robu, stvarna izmjena materije.

Ako se pode od krajnje tačke koju čini prva roba, $R-N-R$ predstavlja njeno pretvaranje u zlato i njeno ponovno pretvaranje iz zlata u robu, ili kretanje u kome roba najprije postoji kao posebna upotrebna vrijednost, potom napušta tu egzistenciju, dobija egzistenciju kao razmjenska vrijednost ili opći ekvivalent, koja je potpuno napustila svaku vezu sa svojom prirodnom egzistencijom, ovu opet napušta i konačno ostaje kao stvarna upotrebna vrijednost za individualne potrebe. U ovom posljednjem obliku izlazi iz prometa i ulazi u potrošnju. I kao cjelina, promet $R-N-R$ je, dakle, prije svega niz svih metamorfoza kroz koje prolazi svaka pojedina roba da bi postala neposredna upotrebna vrijednost za svog imaooca. Prva metamorfoza vrši se u prvoj polovini prometa $R-N$, druga u drugoj polovini $N-R$, a cio promet predstavlja curriculum vitae¹ robe. Ali promet $R-N-R$ je cjelokupna metamorfoza pojedine robe samo time što je istovremeno zbir određenih jednostranih metamorfoza drugih roba, jer je svaka metamorfoza prve robe njeno pretvaranje u neku drugu robu, dakle pretvaranje druge robe u nju, dakle dvostrano pretvaranje koje se vrši u istoj stadiji prometa. Morat ćemo da najprije izolirano razmotrimo svaki od ta dva procesa razmjene u koje se raspada promet $R-N-R$.

$R-N$ ili *prodaja*: R, roba ulazi u proces prometa ne samo kao posebna vrijednost, na primjer kao tona željeza, već kao upotrebna vrijednost s određenom cijenom, recimo od 3 f. st., 17 šilinga i 10^{1/2} penija ili jedne unče zlata. Dok je ova cijena, s jedne strane, eksponent količine radnog vremena sadržanog u željezu, tj. veličine njegove vrijednosti, ona u isti mah izražava skromnu želju željeza da postane zlato, tj. da radnom vremenu koje ono samo sadrži dade oblik općeg društvenog radnog vremena. Ako ova transupstancijacija ne pođe za rukom,

¹ životopis

onda tona željeza prestaje da bude ne samo roba već i proizvod, jer ona je roba samo zato što je neupotrebna vrijednost za svog imaoća, odnosno njegov je rad stvaran rad samo kao rad koristan za druge, a za njega je koristan samo kao apstraktno opći rad. Stoga je zadatak željeza ili njegovog imaoća da u robnom svijetu nađe onu tačku gdje željezo privlači zlato. Ova teškoća, salto mortale robe, savladana je ako se prodaja, kao što se ovdje u analizi jednostavnog prometa pretpostavlja, stvarno izvrši. Time što se otuđenjem, tj. prelaskom iz ruku u kojima je neupotrebna vrijednost u ruke u kojima je upotrebna vrijednost ostvaruje kao upotrebna vrijednost, tona željeza istovremeno realizira svoju cijenu i od samo zamišljenog zlata postaje stvarno zlato. Na mjesto imena unča zlata, ili 3 f. st., 17 šilinga i 10,5 penija, stupila je sada unča stvarnog zlata, ali tona željeza je napustila svoje mjesto. Prodajom R—N ne pretvara se samo roba, koja je u svojoj cijeni idealno bila pretvorena u zlato, sada realno u zlato, već se istim procesom zlato, koje je kao mjera vrijednosti bilo samo idealno zlato i figuriralo u stvari samo kao novčano ime samih roba, pretvara u stvaran novac.* Kao što je prije postalo idealno opći ekvivalent zato što su sve robe svoje vrijednosti mjerile u njemu, zlato sad postaje, kao proizvod svestranog otuđivanja roba za njega — a prodaja R—N je proces ovog općeg otuđivanja — apsolutno otuđiva roba, realan novac. Ali zlato postaje realan novac u prodaji samo zato što su razmjenske vrijednosti roba u svojim cijenama već idealno bile zlato.

U prodaji R—N, isto kao i u kupovini N—R, stoje jedna prema drugoj dvije robe, jedinstva razmjenske i upotrebne vrijednosti, ali na robu postoji njena razmjenska vrijednost samo idealno kao cijena, dok na zlatu, mada je ono stvarna upotrebna vrijednost, njegova upotrebna vrijednost postoji samo kao nosilac razmjenske vrijednosti i, prema tome, samo kao formalna upotrebna vrijednost koja se ne odnosi ni na kakvu stvarnu individualnu potrebu. Suprotnost upotrebne i razmjenske vrijednosti raspodjeljuje se, dakle, polarno na obje krajnje tačke R—N, tako da je roba prema zlatu upotrebna vrijednost koja svoju idealnu razmjensku vrijednost, cijenu, mora da realizira tek u zlatu, dok je zlato prema robu razmjenska vrijednost koja svoju formalnu upotrebnu vrijednost materijalizira tek u robu. Samo ovim udvostručavanjem robe u robu i zlato i, dalje, dvostrukim suprotstavljanjem u kome je svaka krajnja tačka idealno ono što je njena suprotnost realno, a realno ono što je njena suprotnost idealno, dakle, samo predstavljanjem robâ kao dvostrano polarnih suprotnosti rješavaju se protivurječnosti sadržane u njihovom procesu razmjene.

* »Novac je dvostran, idealan i realan, i upotrebljava se na dva različita načina, za procjenu stvari i za njihovu kupovinu. Za procjenu je podesan idealni novac isto kao i realni, a možda još više. Druga upotreba novca sastoji se u kupovini onih stvari koje on procjenjuje . . . Cijene i ugovori procjenjuju se u idealnom novcu, a ostvaruju u realnom.« (*Galiani*, I. c., p. 112 seq.)

Dosad smo promatrali R—N kao prodaju, pretvaranje robe u novac. Ali ako se postavimo na stranu druge krajnje tačke, onda se, naprotiv, isti proces prikazuje kao N—R, kao kupovina, kao pretvaranje novca u robu. Prodaja je nužno u isti mah svoja suprotnost, kupovina; prvo je ako se proces promatra s jedne strane, a drugo ako se on promatra s druge strane. Odnosno, u stvarnosti se proces razlikuje samo zato što kod R—N inicijativa potječe od robe ili prodavca, a kod N—R od novca ili kupca. Time, dakle, što prvu metamorfozu robe, njeno pretvaranje u novac, predstavljamo kao rezultat prevaljivanja prve stadije prometa R—N, istovremeno pretpostavljamo da se neka druga roba već pretvorila u novac, da se, dakle, nalazi već u drugoj stadiji prometa N—R. Na taj način upadamo u začaran krug pretpostavki. Taj začarani krug je sam promet. Ako N u R—N ne promatramo kao već izvršenu metamorfozu neke druge robe, izuzimamo akt razmjene iz procesa prometa. Ali izvan njega nestaje oblik R—N, i tada stoje jedan prema drugome samo još dva razna R, recimo željezo i zlato, čija razmjena nije poseban akt prometa, već akt neposredne trampe. Na izvoru svoje proizvodnje zlato je roba kao i svaka druga roba. Njegova relativna vrijednost i relativna vrijednost željeza ili ma koje druge robe predstavlja se ovdje u kvantitetima u kojima se one uzajamno razmjenjuju. Ali u procesu prometa ova operacija je pretpostavljena; u robnim cijenama vlastita vrijednost zlata je već data. Stoga nije ništa toliko pogrešno kao predstava da *unutar procesa prometa* zlato i roba stupaju u odnos neposredne trampe i da se stoga njihova relativna vrijednost iznalazi njihovom razmjenom kao prostih roba. Ako se čini da se zlato u procesu prometa razmjenjuje za robe kao puka roba, taj pričin potječe naprosto odatle što je u cijenama određena količina robe već izjednačena s određenom količinom zlata, tj. dovedena u odnos sa zlatom već kao novcem, općim ekvivalentom i *zbog toga* s njime neposredno razmjenljiva. Ukoliko se cijena neke robe *realizira* u zlatu, roba se za njega razmjenjuje kao za robu, kao za posebnu materijalizaciju radnog vremena, ali ukoliko je ono njena *cijena* koja se u njemu realizira, roba se razmjenjuje za njega kao za novac, a ne kao za robu, tj. za njega kao opću materijalizaciju radnog vremena. Ali ni u jednom od tih dvaju odnosa ne određuje se razmjenom količina zlata za koju se roba unutar procesa prometa razmjenjuje, već se razmjena određuje cijenom robe, tj. njenom prometnom vrijednošću procijenjenom u zlatu.*

Unutar procesa prometa zlato se u svačijoj ruci pojavljuje kao rezultat prodaje R—N. Ali kako je R—N, prodaja, istovremeno N—R, kupovina, vidi se da dok R, roba od koje polazi taj proces, izvršava

* Naravno da to ne sprečava da tržišna cijena robâ može biti iznad ili ispod njihove vrijednosti. Ali obaziranje na ovo je strano jednostavnom prometu i spada u sasvim drugu oblast, koju ćemo kasnije razmatrati i gdje ćemo istraživati odnos vrijednosti i tržišne cijene.

svoju prvu metamorfozu, druga roba, koja stoji nasuprot N—u kao krajnja tačka, vrši svoju drugu metamorfozu i stoga prevaljuje drugu polovinu cirkulacije, prometa, dok se prva roba nalazi još na prvooj polovini svoga puta.

Kao rezultat prvog procesa prometa, prodaje, dobija se polazna tačka drugog procesa, novac. Na mjesto robe u njenom prvom obliku stupio je njen zlatni ekvivalent. Ovaj rezultat može, u prvi mah, predstavljati tačku mirovanja, jer roba u ovom drugom obliku ima vlastitu izdržljivu egzistenciju. Roba, koja u ruci svoga imaoa nije upotrebna vrijednost, postoji sada u stalno upotrebljivom obliku, jer je u uvijek razmjenljivom obliku, a od okolnosti zavisi kad će i na kojoj tački površine robnog svijeta stupiti opet u promet. Njeno ućahurivanje u zlato čini samostalan period u njenom životu u kome može da proboravi kraće ili duže vreme. Dok je razmjena neke posebne upotrebne vrijednosti u trampu neposredno vezana za razmjenu neke druge posebne upotrebne vrijednosti, opći karakter rada koji stvara razmjensku vrijednost pojavljuje se u odvojenosti i indiferentnoj nekoincidenciji akata kupovine i prodaje.

N—R, *kupovina*, jest obrnuto kretanje od R—N i istovremeno druga ili završna metamorfoza robe. Kao zlato, odnosno u svom postojanju kao opći ekvivalent, roba se mora neposredno predstaviti u upotrebnim vrijednostima svih drugih roba, koje u svojim cijenama teže za zlatom kao za svojim onostranim postojanjem, ali istovremeno ukazuju na notu kojom ono mora da zazvoni da bi njihova tijela, upotrebne vrijednosti, prešla na stranu novca, a njihova duša, razmjenska vrijednost, ušla u samo zlato. Opći produkt otuđivanja roba je apsolutno otuđiva roba. Za pretvaranje zlata u robu ne postoji nikakva kvalitativna, nego samo kvantitativna granica, naime granica njegove vlastite količine ili veličine vrijednosti. »Za gotov novac može se sve dobiti.« Dok u kretanju R—N roba realizira, svojim otuđenjem kao upotrebna vrijednost, svoju vlastitu cijenu i upotrebnu vrijednost tuđeg novca, u kretanju N—R realizira, svojim otuđenjem kao razmjenska vrijednost svoju vlastitu upotrebnu vrijednost i cijenu druge robe. Ako roba realiziranjem svoje cijene istovremeno pretvara zlato u stvaran novac, ona svojim pretvaranjem nazad u robu pretvara zlato u svoje vlastito čisto prolazno novčano postojanje. Kako robni promet pretpostavlja razvijenu podjelu rada, dakle mnogostranost potreba pojedinca u obrnutom razmjeru s jednostranošću njegovog proizvoda, kupovina N—R će se čas ispoljiti u jednadžbi s jednim robnim ekvivalentom, a čas rasparčati na niz robnih ekvivalenata koji će sad biti ograničen krugom potreba kupca i veličinom novčanog iznosa kojim raspolaže. Kao što je prodaja istovremeno kupovina, tako je kupovina istovremeno prodaja, N—R istovremeno R—N, samo što inicijativa ovdje pripada zlatu ili kupcu.

Ako se sad vratimo na cjelokupan promet R—N—R, pokazat će se da u njemu jedna roba prolazi kroz cjelokupan niz svojih metamor-

foza. Ali istovremeno dok ona počinje prvu polovinu prometa i vrši prvu metamorfozu, neka druga roba stupa u drugu polovinu prometa, vrši svoju drugu metamorfozu i ispada iz prometa; i obrnuto, prva roba stupa u drugu polovinu prometa, vrši svoju drugu metamorfozu i ispada iz prometa, dok neka treća roba ulazi u promet, prevaljuje prvu polovinu svoga puta i vrši prvu metamorfozu. Prema tome, cjelokupan promet $R-N-R$, kao cjelokupna metamorfoza neke robe uvijek je istovremeno kraj cjelokupne metamorfoze neke druge i početak cjelokupne metamorfoze neke treće robe, dakle jedan niz bez početka i kraja. Jasnoće radi, da bismo razlikovali robe, označimo R na obje krajnje tačke različito, npr. kao $R'-N-R''$. U stvari, prvi član $R'-N$ pretpostavlja N kao rezultat nekog drugog $R-N$, što znači da je i sâm samo posljednji član od $R-N-R'$, dok je drugi član $N-R''$ u svome rezultatu $R''-N$, dakle i sâm se predstavlja kao prvi član $R''-N-R''$ itd. Dalje, pokazuje se da se posljednji član $N-R$, mada je N rezultat samo *jedne* prodaje, može prikazati kao $N-R'+N-R''+N-R'''$ + itd., da se, dakle, može rasparčati na mnoštvo kupovina, tj. na mnoštvo prodaja, tj. na mnoštvo prvih članova novih cjelokupnih metamorfoza roba. Ako se, dakle, cjelokupna metamorfoza pojedine robe predstavlja ne samo kao član jednog lanca metamorfoza bez početka i kraja nego mnogih takvih lanaca, prometni proces robnog svijeta predstavlja se kao beskrajno zamršen splet ovog kretanja koje se na beskrajno raznim tačkama uvijek završava i uvijek iznova započinje uslijed toga što svaka pojedina roba prolazi kroz promet $R-N-R$. Ali svaka pojedina prodaja ili kupovina postoji istovremeno kao indiferentan i izoliran akt čiji dopunski akt može da bude od njega vremenski i prostorno odvojen, zbog čega mu se ne mora neposredno priključiti kao njegovo produženje. Time što svaki posebni prometni proces $R-N$ ili $N-R$, kao pretvaranje jedne robe u novac, kao prva i druga stadija prometa, obrazuje tačku mirovanja samostalnu na obje strane, a što, s druge strane, sve robe počinju svoju drugu metamorfozu u obliku općeg ekvivalenta koji im je zajednički, zlata, i što se postavljaju na polaznu tačku druge polovine prometa, u stvarnom prometu se bilo koje $N-R$ nadovezuje na bilo koje $R-N$, drugo poglavlje životnog toka jedne robe na prvo poglavlje životnog toka druge robe. A, na primjer, proda željezo za 2 f. st., vrši, dakle, $R-N$ ili prvu metamorfozu robe željeza, ali kupovinu odlaže za kasnije vrijeme. Istovremeno, B, koji je 14 dana ranije prodao 2 kvartera pšenice za 6 f. st., kupuje sa tih istih 6 f. st. od »Mozesa i sina« kaput i hlače, vrši, dakle, $N-R$ ili drugu metamorfozu robe pšenice. Oba ova akta $N-R$ i $R-N$ pojavljuju se ovdje samo kao članovi jednog lanca, jer u N , naimе u zlatu, jedna roba izgleda kao i druga i na zlatu se ne može prepoznati da li je ono metamorfozirano željezo ili metamorfozirana pšenica. U stvarnom procesu prometa predstavlja se, dakle, $R-N-R$ kao beskrajno slučajna koincidencija i sukcesija razbacanih članova raznih cjelokupnih metamorfoza. Stvarni prometni proces ne *pojavljuje* se, dakle, kao cjelokupna metamorfoza

robe, kao njeno kretanje kroz suprotne faze, već kao puki agregat mnogih kupovina i prodaja koje se slučajno vrše uporedo ili slijede jedna za drugom. Na taj način je određenost oblika ovog procesa izbrisana, i to tim potpunije što je svaki pojedini akt prometa, na primjer prodaja, istovremeno svoja suprotnost, kupovina, i obrnuto. S druge strane, proces prometa *jest* kretanje metamorfozâ robnog svijeta i zato ga mora odražavati i u svome cjelokupnom kretanju. Kako ga on odražava, razmotrit ćemo u narednom odjeljku. Ovdje neka bude samo još napomenuto da u $R-N-R$ obje krajnje tačke R ne stoje prema N , sa gledišta oblika, u istom odnosu. Prvo R odnosi se kao posebna roba prema novcu kao općoj robi, dok se novac kao opća roba odnosi prema drugom R kao pojedinačnoj robi. $R-N-R$ se može, dakle, apstraktno logički svesti na silogizam $P-O-P$ o, gdje je posebnost prvi krajnji član, općenitost srednji spojni član, a pojedinačnost posljednji krajnji član.

Imaoci robe stupili su u proces prometa jednostavno kao čuvari roba. Unutar tog procesa oni istupaju jedan prema drugome u suprotnom obliku kupca i prodavca, jedan kao personificirana glava šećera, a drugi kao personificirano zlato. I kao što glava šećera postaje zlato, tako prodavac postaje kupac. Ovi određeni socijalni karakteri ne izviru, dakle, iz ljudske individualnosti uopće, već iz odnosa razmjene između ljudi koji proizvode svoje proizvode u određenom obliku robe. Odnosi koji između kupca i prodavca dolaze do izražaja toliko malo su čisto individualni odnosi da ova dvojica stupaju u taj odnos samo ukoliko se njihov individualni rad negira, naime ukoliko kao neindividualni rad postaje novac. Prema tome, isto toliko je glupo ove ekonomski buržoaske karaktere — kupca i prodavca — shvatiti kao vječne društvene oblike ljudske individualnosti, koliko je pogrešno oplakivati u njima ukidanje individualnosti.* Oni su nužno ispoljavanje individualnosti

* Kako čak i sasvim površan oblik antagonizma, koji se ispoljava u kupovini i prodaji, duboko pogada blagorodne duše, pokazuje slijedeći izvod iz djela g. *Isaaca Péreire, Leçons sur l'industrie et les finances*, Paris 1832. Činjenica da je taj isti Isaac kao osnivač i direktor *Crédit mobilier-a* ^[116] ozloglašeni vuk Pariske berze pokazuje istovremeno koliki značaj ima ova sentimentalna kritika političke ekonomije. Gospodin Péreire, tada još apostol Saint-Simona, kaže: »Kako su pojedinci izolirani, jedni od drugih odvojeni kako u svome radu tako i u potrošnji, među njima postoji razmjena proizvodâ njihove radinosti. Iz nužnosti razmjene nastala je nužnost određivanja relativne vrijednosti predmeta. Ideje o vrijednosti i razmjeni su, dakle, usko povezane i obje u svom sadašnjem obliku izražavaju individualizam i antagonizam . . . Vrijednost proizvodâ mora se određivati samo zato jer postoji prodaja i kupovina, drugim riječima antagonizam između raznih članova društva. Za cijenu i vrijednost moraju se ljudi zanimati samo tamo gdje postoji kupovina i prodaja, tj. gdje je svaki pojedinac prisiljen da se *bori* kako bi sebi osigurao predmete potrebne za održanje egzistencije.« (I. c., p. 2, 3, passim)

na bazi određenog stupnja društvenog procesa proizvodnje. Pored toga, u suprotnosti kupca i prodavca izražava se antagonistička priroda buržoaske proizvodnje još toliko površinski i formalno da ova suprotnost pripada i predburžoaskim društvenim oblicima, jer iziskuje samo to da individue dođu u međusobni odnos kao imaoći roba.

Ako sad promatramo rezultat od R—N—R, vidimo da se svodi na izmjenu materije R—R. Roba se razmijenila za robu, upotrebna vrijednost za upotrebnu vrijednost, a postajanje robe novcem, ili roba kao novac, služi samo za posredovanje u ovoj izmjeni materije. Novac se tako pojavljuje kao puko *sredstvo razmjene* robâ, ali ne kao sredstvo razmjene uopće, nego kao prometnim procesom karakterizirano sredstvo razmjene, tj *prometno sredstvo*.*

Otuda što se prometni proces robâ gasi u R—R, te izgleda kao da je posredstvom novca izvršena samo trampa, ili što se uopće R—N—R ne samo raspada u dva izolirana procesa već istovremeno predstavlja njihovo procesno jedinstvo — otuda zaključivati da između kupovine i prodaje postoji samo jedinstvo, a ne i podvojenost, manir je mišljenja čije kritiziranje spada u logiku, a ne u ekonomiju. Odvajanje kupovine i prodaje u procesu razmjene, razbijajući lokalno izvorne, tradicionalno skromne i naivno budalaste barijere društvene izmjene materije, istovremeno je opći oblik raskidanja njenih međusobnih povezanih momenata i fiksiranja jednog nasuprot drugom, jednom riječju opća mogućnost trgovinskih kriza, ali samo zato što je suprotnost između robe i novca apstraktni i opći oblik svih suprotnosti koje buržoaski rad u sebi sadrži. Stoga je novčani promet moguć bez kriza, ali krize nisu moguće bez novčanog prometa. A ovo znači samo to da tamo gdje se na privatnoj razmjeni zasnovani rad još nije razvio ni do obrazovanja novca, on, naravno, ne može da izazove ni fenomene koji pretpostavljaju puni razvitak buržoaskog procesa proizvodnje. Otuda se može mjeriti sva dubina kritike koja želi da odstrani »neprilike« buržoaske proizvodnje ukidanjem »privilegije« plemenitih metala i zavođenjem takozvanog »racionalnog novčanog sistema«. Kao uzorak ekonomističke apologetike bit će, s druge strane, dovoljna jedna teorija koja je razgllašena kao izvanredno oštroumna. *James Mill*, otac poznatog engleskog ekonomiste Johna Stuarda Milla, kaže:

»Nikad ne može postojati nedostatak kupaca za sve robe. Tko god nudi jednu robu na prodaju, želi da za nju dobije drugu robu u zamjenu i stoga je kupac zbog same činjenice što je prodavac. Stoga kupci i prodavci svih roba uzeti zajedno metafizičkom

* »Novac je samo sredstvo i motiv, dok su robe, korisne za život, cilj i svrha. *Boisguillebert. Le détail de la France, 1697*, u zborniku Eugène Dairea: *Economistes financiers du XVIII-ème siècle*, vol. I. p. 210, Paris 1843.

nužnošću moraju da održavaju ravnotežu. Ako, dakle, postoji više prodavaca nego kupaca jedne robe, mora biti više kupaca nego prodavaca neke druge robe.*

Mill uspostavlja ravnotežu na taj način što proces prometa pretvara u neposrednu trampu, da bi zatim u neposrednu trampu opet prikrumčario figure kupca i prodavca pozajmljene iz procesa prometa. Govoreći njegovim smušenim jezikom, u onim momentima kad se ni jedna roba ne može prodati, kao, na primjer, u Londonu i Hamburgu u nekim momentima trgovinske krize 1857/58. godine, u stvari ima više kupaca nego prodavaca jedne robe, novca, a više prodavaca nego kupaca svega ostalog novca, robâ. Metafizička ravnoteža kupovina i prodaja ograničava se na to da je svaka kupovina prodaja i svaka prodaja kupovina, a to nije naročita utjeha za čuvare roba koji ne uspiju da dođu do prodaje, dakle ni do kupovine.**

Odvajanje prodaje od kupovine omogućava u pravoj trgovini masu prividnih transakcija prije definitivne razmjene između proizvođača i potrošača roba. Ono na taj način omogućava masi parazita da se ugučaju u proces proizvodnje i da se koriste tim odvajanjem. A to opet ne znači drugo nego da je novcem kao općim oblikom buržoaskog i ada data mogućnost razvoja protivurječnosti ovog posljednjeg.

* Novembra 1807. pojavio se u Engleskoj rad Williama Spencea pod naslovom: *Britain independent of commerce* («Engleska nezavisna od trgovine»), čiju je osnovnu ideju William Cobbett dalje razvio u svom *Political Register* pod drastičnijim naslovom «Perish Commerce» («Dolje trgovina»). Nasuprot tome James Mill je 1808. objavio svoju «Defence of Commerce» («Odbranu trgovine»), u čijem se tekstu već nalazi argument pozajmljen iz njegovih *Elements of Political Economy*. U svojoj polemici sa Sismondijem i Malthusom o trgovinskim krizama, J. B. Say prisvojio je sebi ovaj rijeđak pronalazak i kako bi bilo nemoguće reći s kojom bi novom misli ovaj komični «prince de la science» («prvak nauka») obogatio političku ekonomiju — njegova se zasluga sastojala, naprotiv, u nepristrasnosti s kojom je svoje savremenike, Malthusa, Sismondija i Ricarda podjednako pogrešno shvatio — njegovi kontinentalni obožavaoci rastrubili su njegovu slavu kao pronalazača tog blaga, tj. ideje o metafizičkoj ravnoteži kupovina i prodaja.

** Način na koji ekonomisti prikazuju različita određenja oblika robe može se vidjeti iz slijedećih primjera:

«Ako raspoložemo novcem, potrebno je da izvršimo samo jednu razmjenu da bismo dobili željeni predmet, dok s viškovima ostalih proizvoda moramo izvršiti dvije, od kojih je prva (pribavljanje novca) neizmjereno teža od druge.» (G. Opdyke, *A Treatise on Political Economy*. New York 1851, p. 287 - 288)

«Veća sposobnost novca za otuđivanje je direktni rezultat ili prirodna posljedica manje sposobnosti za otuđivanje kod robâ.» (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals* etc. London 1841, p. 117.) «Svojtvo novca je u tome što je uvijek razmjenljiv za ono što mjeri.» (Bosanquet: *Metallic, Paper and Credit Currency* etc. London 1842, p. 100).

«Novac može uvijek kupiti druge robe, dok druge robe ne mogu uvijek kupiti novac.» (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle* 2. ed. London 1844, p. 10.)

b) *Opticaj novca*

Stvarni promet predstavlja se najprije kao masa kupovina i prodaja koje se slučajno zbivaju uporedo. U kupovini kao i u prodaji, roba i novac stoje uvijek u istom međusobnom odnosu, prodavac na strani robe, a kupac na strani novca. Novac kao razmjensko sredstvo pojavljuje se stoga uvijek kao kupovno sredstvo, uslijed čega su druga njegova određenja u suprotnim fazama robne metamorfoze postala neprimjetna.

Novac prelazi u ruke prodavca u istom aktu u kome roba prelazi u ruke kupca. Roba i novac kreću se, dakle, u suprotnom smjeru i ova promjena mjesta, u kojoj roba stupa na jednu, a novac na drugu stranu, vrši se istovremeno na neodređeno mnogim tačkama po cjelokupnoj površini buržoaskog društva. Ali prvi korak koji roba čini u prometu istovremeno je njen posljednji korak.* Da li se ona pomjera s mjesta zato što privlači zlato (R—N) ili zato što zlato privlači nju (N—R), tim jednim pomjeranjem, tom jednom promjenom mjesta, ona ispada iz prometa i ulazi u potrošnju. Promet je neprestano kretanje roba, ali uvijek drugih roba, a svaka roba kreće samo jedanput. Svaka roba počinje drugu polovinu svoga prometa ne kao ista roba, već kao neka druga roba, kao zlato. Kretanje metamorfozirane robe je, dakle, kretanje zlata. Isti komad novca ili istovjetni zlatni individuum koji je u aktu R—N jednom promijenio mjesto s nekom robom pojavljuje se, obrnuto, opet kao polazna tačka u N—R i tako mijenja mjesto po drugi put s nekom drugom robom. Kao što iz ruku kupca B prelazi u ruke prodavca A, sada prelazi iz ruku A-a, koji je postao kupac, u ruke C-a. Kretanje oblika neke robe, njeno pretvaranje u novac i njeno pretvaranje iz novca nazad u robu ili kretanje cjelokupne metamorfoze robe predstavlja se, dakle, kao spoljašnje kretanje istog komada novca koji dva puta mijenja mjesto s dvjema različitim robama. Ma koliko rascjepkano i slučajno protjecale kupovine i prodaje jedna pored druge, u stvarnom prometu nasuprot nekom kupcu uvijek stoji neki prodavac, i novac koji stupa na mjesto prodate robe morao je prije nego što je došao u ruke kupca već jedanput da promijeni mjesto s nekom drugom robom. S druge strane, novac prije ili poslije ponovo prelazi iz ruku prodavca koji je postao kupac u ruke nekog novog prodavca i u ovom čestom ponavljanju svog mijenjanja mjesta izražava veriženje metamorfoze roba. Isti komadi novca pomjeraju se, dakle, uvijek u suprotnom smjeru od smjera koji ima kretanje roba, jedan češće, drugi rijede s jednog mjesta prometa ka drugom, i na taj način opisuju duži ili kraći prometni luk. Ova različita kretanja istog komada novca mogu da slijede samo jedno za drugim u vremenu, kao što se, obrnuto, mnogobrojnost

* Ista se roba može više puta kupiti i ponovo prodati. Ona tada ne cirkulira kao puka roba, nego u jednom određenju koje ne postoji sa stanovišta prometa, jednostavne suprotnosti robe i novca.

i rascjepkanost kupovina i prodaja pojavljuju u istovremenim jedno-kratnim mijenjanjima mjesta roba i novca koja u prostoru teku jedno pored drugog.

Robni promet $R-N-R$, u svom jednostranom obliku, vrši se u prelazanju novca iz ruku kupca u ruke prodavca i iz ruku prodavca koji je postao kupac u ruke nekog novog prodavca. Time je metamorfoza robe završena, a prema tome i kretanje novca ukoliko je ono njen izraz. Ali kako se nove upotrebne vrijednosti moraju stalno da proizvede kao robe i stoga stalno iznova ubacuju u promet, ponavlja se i obnavlja $R-N-R$ od strane istih imalaca robe. Novac koji oni izdaju kao kupci vraća se u njihove ruke čim se ponovo pojave kao prodavci roba. Tako se neprekidno obnavljanje robnog prometa ogleda u tome što novac ne samo neprekidno prelazi iz ruku u ruke preko cijele površine buržoaskog društva, već što istovremeno opisuje niz malih kružnih tokova, prelazeći s beskrajno različitih tačaka i vraćajući se na iste tačke, da bi opet ponovio isto kretanje.

Mijenjanje oblika roba pojavljuje se kao puka promjena mjesta novca, i kontinuitet prometnog kretanja nalazi se potpuno na strani novca, jer roba uvijek čini samo jedan korak u suprotnom smjeru od novca, dok novac uvijek čini drugi korak za robu i kaže B gdje je roba rekla A; zato se čini kao da cijelo kretanje polazi od novca, mada roba pri prodaji vuče novac s njegovog mjesta, dakle promeće ga isto tako kao što i novac pri kupovini promeće nju. Budući da novac osim toga uvijek istupa nasuprot robi u istom odnosu kao *kupovno sredstvo*, ali kao takvo pokreće robe samo realiziranjem njihove cijene, cijelo kretanje prometa pojavljuje se tako da novac mijenja mjesto s robama realizirajući njihove cijene bilo u istovremeno uporednim posebnim aktima prometa, bilo sukcesivno, kad isti komad novca realizira redom razne robne cijene. Promatramo li, na primjer, $R-N-R'-N-R''-N-R'''$ itd. ne osvrćući se na kvalitativne momente koji u stvarnom procesu prometa postaju neprimjetni, vidimo samo istu monotonu operaciju. N, pošto je realizirao cijenu R-a realizira redom cijene R'-a do R''' itd., a robe R', R'', R''' itd. uvijek stupaju na mjesto koje novac napušta. Prema tome, izgleda da novac promeće robe time što realizira njihove cijene. U ovoj funkciji realiziranja cijena sam se novac stalno promeće čas samo mijenjajući mjesto, čas praveći prometni luk, čas opisujući mali krug gdje se polazna tačka i tačka vraćanja poklapaju. Kao prometno sredstvo, novac ima svoj vlastiti promet. Kretanje oblika roba koje se nalaze u procesu prometa pojavljuje se stoga kao vlastito kretanje novca koje posreduje razmjenu po sebi nepokretnih roba. Kretanje prometnog procesa roba predstavlja se, dakle, u kretanju novca kao prometnog sredstva — u *optičaju novca*.

Kao što su imao roba predstavljali proizvode svojih privatnih radova kao proizvode društvenog rada time što su jednu stvar, zlato, pretvarali u neposredno postojanje općeg radnog vremena i stoga u novac, tako sad njihovo vlastito svestrano kretanje kojim posreduju

izmjenu materije svog rada njima suprotstavlja kao specifično kretanje jedne stvari, kao opticaj zlata. Samo društveno kretanje je za imaoća roba, s jedne strane, spoljna nužnost, a s druge strane, čisto formalan posredujući proces koji svakoj individui omogućuje da za upotrebnu vrijednost koju ubacuje u promet izvuče iz njega druge upotrebne vrijednosti istog obima vrijednosti. Upotrebna vrijednost robe počinje s njenim ispadanjem iz prometa, dok je upotrebna vrijednost novca kao prometnog sredstva samo njegovo prometanje. Kretanje robe u prometu samo je prolazan momenat, dok neumorno vrzmanje u prometu postaje funkcija novca. Ova njegova specifična funkcija unutar procesa prometa daje novcu kao prometnom sredstvu novu određenost oblika, koju sad treba pobliže izložiti.

Prije svega, očigledno je da je opticaj novca beskrajno rascjepkano kretanje, jer se u njemu odražava beskonačno cjepkanje procesa prometa na kupovine i prodaje i indiferentno raspadanje komplementarnih faza metamorfoze roba. U malim kružnim tokovima novca, gdje se polazna tačka i tačka vraćanja poklapaju, pokazuje se, doduše, kretanje koje se savija unatrag, stvarno kružno kretanje, ali tu prije svega postoji isto toliko polaznih tačaka koliko i roba, pa se već samim svojim neodređenim mnoštvom ovi kružni tokovi izvlače od svake kontrole, mjerenja i izračunavanja. Isto tako vrijeme između udaljavanja i vraćanja na polaznu tačku nije određeno. Uostalom, sasvim je svejedno da li se u nekom datom slučaju takav kružni tok opisuje ili ne. Nijedna ekonomska činjenica nije općenitije poznata od činjenice da netko može jednom rukom da izdaje novac, a da ga drugom ponovo ne prima. Novac polazi s beskrajno raznih tačaka i vraća se na beskrajno razne tačke, ali poklapanje polazne tačke s tačkom vraćanja je slučajno, jer u kretanju R—N—R ponovno pretvaranje kupca u prodavca nije nužno uslovljeno. Još manje predstavlja opticaj novca kretanje koje se širi iz jednog središta prema svim tačkama periferije i koje se sa svih tačaka periferije vraća u isto središte. Takozvani kružni tok novca, kakav kao slika lebdi pred očima, ograničava se na to što se na svima tačkama vidi njegovo pojavljivanje i njegovo nestajanje, njegovo neumorno mijenjanje mjesta. U jednom višem posredujućem obliku novčanog prometa, na primjer u prometu banknota, vidjet ćemo da uslovi izdavanja novca uključuju uslove njegovog vraćanja. Naprotiv, za jednostavan novčani promet je slučajnost što isti kupac postaje opet prodavac. Gdje se u jednostavnom novčanom prometu stvarna kružna kretanja stalno javljaju, ona su puki odraz dubljih procesa proizvodnje. Na primjer, fabrikant uzme u petak novac od svog bankara, njime u subotu isplati svoje radnike, ovi ga najvećim dijelom odmah potroše kod sitničara itd., a ovi ga u ponedjeljak vrate bankaru.

Vidjeli smo da novac u prostornom šarenilu raznih uporednih kupovina i prodaja istovremeno realizira datu masu cijena i samo jedanput mijenja mjesto s robama. Ali, s druge strane, ukoliko se u njegovom kretanju pojavljuje kretanje cjelokupnih metamorfoza roba

i veriženja ovih metamorfoza, isti komad novca realizira cijene raznih roba i na taj način vrši veći ili manji broj opticaja. Uzmemo li, dakle, proces prometa neke zemlje u datom vremenskom razmaku, na primjer u jednom danu, masa zlata potrebna za realiziranje cijena i, prema tome, za promet roba, bit će određena dvostrukim momentom: s jedne strane, ukupnom sumom ovih cijena, a, s druge strane, prosječnim brojem opticaja istih zlatnika. Ovaj broj opticaja, ili brzina novčanog opticaja, određen je sa svoje strane prosječnom brzinom (ili samo izražava prosječnu brzinu) kojom robe prolaze kroz razne faze svoje metamorfoze — brzinom kojom se ove metamorfoze nastavljaju kao verige i brzinom kojom se robe koje su prošle kroz svoje metamorfoze zamjenjuju u procesu prometa novim robama. Dok se, dakle, pri određivanju cijena razmjenska vrijednost svih roba idealno pretvorila u količinu zlata iste veličine vrijednosti i dok je u oba izolirana akta prometa, $N-R$ i $R-N$, ista suma vrijednosti postojala dvostruko, s jedne strane u robi, a s druge u zlatu, postojanje zlata kao prometnog sredstva nije određeno njegovim izoliranim odnosom prema pojedinim nepokretnim robama, već njegovim pokretnim postojanjem u svijetu roba koji se kreće; njegovom funkcijom da u mijenjanju svog mjesta prikaže mijenjanje oblika roba, dakle, brzinom mijenjanja svog mjesta — brzinu mijenjanja njihovog oblika. Njegovo stvarno postojanje u procesu prometa, tj. stvarna masa zlata koja je u prometu određena je, dakle, njegovim funkcionalnim postojanjem u samom procesu kao cjelini.

Pretpostavka novčanog prometa je robni promet, što znači da novac promeće robe koje imaju cijene, tj. koje su idealno već izjednačene s određenim količinama zlata. Pri određivanju cijena tih roba, veličina vrijednosti one količine zlata koja služi kao jedinica mjere, odnosno vrijednost zlata, pretpostavlja se kao data. Pod ovom pretpostavkom količina zlata potrebna za promet određena je prije svega ukupnom sumom robnih cijena koje se imaju realizirati. A sama ta ukupna suma određena je: 1) nivoom cijena, relativno visokim ili niskim nivoom razmjenskih vrijednosti roba procijenjenih u zlatu, i 2) masom roba koje promeću po određenim cijenama, dakle masom kupovina i prodaja po datim cijenama.* Ako kvarter pšenice stoji 60 šilinga, onda je za njegovo prometanje ili za realiziranje njegove cijene potrebno dvaput toliko zlata koliko je potrebno kad on stoji samo 30 šilinga. Za pro-

* Masa novca je indiferentna, «pourvu qu'il ait assez pour maintenir les prix contractés par les denrées» («samo ako ga ima dovoljno da održi cijene koje odgovaraju robama»). *Boisguillebert*, 1. c., p. 209. «Ako promet roba od 400 miliona f. st. iziskuje masu zlata od 40 miliona, i ako bi ova proporcija od $\frac{1}{10}$ bila adekvatan nivo, tada bi, ako bi vrijednost roba u prometu iz prirodnih razloga porasla na 450 miliona, masa novca morala da poraste na 45 miliona da bi ostala na svom nivou.» *W. Blake, Observations on the Effects Produced by the Expenditure of Government etc.*, London 1832, p. 80, 81.

metanje 500 kvartera po 60 šilinga potrebno je dvaput toliko zlata koliko za prometanje 250 kvartera po istoj cijeni. Najzad, za prometanje 10 kvartera po 100 šilinga potrebna je samo polovina od količine zlata potrebne za prometanje 40 kvartera po 50 šilinga. Iz toga slijedi da količina zlata potrebna za prometanje robe može opadati i pored raste cijena ako se masa prometanih roba smanjuje u većem razmjeru nego što raste ukupna suma cijena i da, obrnuto, masa prometnih sredstava može da raste ako masa prometnih roba pada, ali suma njihovih cijena raste u većem razmjeru. Tako su, na primjer, lijepa engleska detaljna istraživanja dokazala da u Engleskoj u prvim stadijama poskupljenja žita masa novca u opticaju raste, jer je suma cijena smanjene količine žita veća nego što je bila suma cijena veće količine žita, dok se ujedno, za izvjesno vrijeme, promet ostale robne mase nastavlja nesmetano po njenim starim cijenama. Međutim, u kasnijoj stadiji poskupljenja žita opada masa novca u opticaju, bilo zato što se pored žita prodaje manje roba po starim cijenama, bilo zato što se prodaje isto toliko roba po nižim cijenama.

Ali, kao što smo vidjeli, količina novca u prometu određena je ne samo ukupnom sumom robnih cijena koje treba realizirati nego istovremeno i brzinom kojom novac opteče ili kojom u datom vremenskom razmaku obavlja posao te realizacije. Ako isti sovrin istog dana izvrši 10 kupovina robe, svaki put po cijeni od jednog sovrina, dakle deset puta mijenja ruke, on izvrši tačno isti posao kao deset sovrina od kojih svaki opteče samo jedanput u toku jednog dana.* Brzina opticaja zlata može, dakle, da nadoknadi njegovu količinu, odnosno postojanje zlata u procesu prometa određeno je ne samo njegovim postojanjem kao ekvivalenta pored robe, nego i njegovim postojanjem u okviru kretanja robne metamorfoze. Ipak brzina opticaja novca nadoknađuje njegovu količinu samo do izvjesnog stepena, jer se neizmjereno rascjepkane kupovine i prodaje u svakom datom momentu prostorno vrše uporedo.

Ako ukupne cijene prometnih roba rastu, ali u manjem razmjeru nego što raste brzina novčanog opticaja, padat će masa prometnih sredstava. Obrnuto, ako brzina opticaja pada razmjerno više nego ukupna cijena prometane mase roba, rast će masa prometnih sredstava. Rastenje količine prometnih sredstava uz opće padanje cijena, smanjivanje količine prometnih sredstava uz opće skakanje cijena — to je jedna od najtačnije utvrđenih pojava u historiji robnih cijena. Ali uzroci koji izazivaju porast nivoa cijena i istovremeno još veći porast brzine opticaja novca, kao i obrnuto kretanje, ne spadaju u razmatranje jednostavnog prometa. Primjera radi može se navesti da, pored ostalog, u periodima kada prevladuje kredit, brzina novčanog opticaja raste brže od robnih cijena, dok pri sužavanju kredita cijene roba padaju sporije od brzine opticaja. Površinski i formalan karakter jednostavnog

* «Uslijed brzine opticaja novca, a ne uslijed količine metala čini se da ima puno ili malo novca.» (*Galiani*, 1. c., p. 99)

novčanog prometa ispoljava se baš u tome što svi momenti koji određuju količinu prometnih sredstava, kao što su masa prometanih roba, cijene, skok ili pad cijena, broj istovremenih kupovina i prodaja, brzina novčanog opticaja, zavise od procesa metamorfoze robnog svijeta, koji opet zavisi od cjelokupnog karaktera načina proizvodnje, broja stanovništva, odnosa između grada i sela, razvitka transportnih sredstava, od veće ili manje podjele rada, kredita itd., ukratko od okolnosti koje se sve nalaze *izvan* jednostavnog novčanog prometa, a koje se u njemu samo odražavaju.

Uz određenu brzinu prometa, masa prometnih sredstava je, dakle, određena jednostavno cijenama roba. Nisu, dakle, cijene visoke ili niske zato što je više ili manje novca u opticaju, već više ili manje novca optječe zato što su cijene visoke ili niske. To je jedan od najvažnijih ekonomskih zakona, čije je detaljno dokazivanje pomoću historije robnih cijena možda jedina zasluga engleske ekonomije posle Ricarda. Ako, dakle, iskustvo pokazuje da je nivo metalnog prometa, ili masa zlata i srebra u prometu, u nekoj zemlji, doduše, izložen privremenim plimama i osekama, a ponekad i veoma jakim plimama i osekama,* ali da za duže vremenske periode uglavnom ostaje isti, pa se odstupanja od prosječnog nivoa kreću samo u granicama slabih oscilacija, ovaj se fenomen objašnjava naprosto suprotnom prirodom okolnosti koja određuje masu novca u opticaju. Njihova istovremena modifikacija paralizira njihovo djelovanje i ostavlja sve po starom.

Zakon da je uz datu brzinu opticaja novca i datu sumu robnih cijena količina prometnog medija određena, može se izraziti i tako da količina zlata u prometu zavisi od njegove vlastite vrijednosti ako su razmjenske vrijednosti roba i prosječna brzina njihovih metamorfoza date. Ukoliko bi, dakle, rasla ili padala vrijednost zlata, tj. radno vrijeme potrebno za njegovu proizvodnju, rasle bi ili padale obrnuto razmjerno robne cijene, i ovom općem porastu ili padu cijena, uz nepromijenjenu brzinu opticaja, odgovarala bi veća ili manja količina zlata koje bi bilo potrebno za prometanje iste robne mase. Ista promjena bi nastala kad bi stara mjera vrijednosti bila potisnuta metalom veće ili manje vrijednosti. Kad je Holandija, iz nježnih obzira prema državnim povjerio-

* Primjer izuzetnog pada metalnog prometa ispod njegovog prosječnog nivoa pružila je Engleska u 1858. godini, kao što se vidi iz slijedećeg izvoda iz «London Economist-a»: «Po prirodi stvari» (naime rascjepkanom karakteru jednostavnog prometa) «ne mogu se dobiti sasvim tačni podaci o količini gotovog novca koji fluktira na tržištu i u rukama klasa koje se ne bave bankarskim poslovima. Ali je, možda, aktivnost ili neaktivnost kovnica velikih trgovinskih nacija jedna od najtačnijih indikacija za promjene te količine. Više će se novca kovati ako su potrebe velike, a manje ako su potrebe male... U engleskoj kovnici iskovano je u godini 1855: 9,245.000 f. st., 1856: 6,476.000 f. st., 1857: 5,293.858 f. st. U toku 1858. godine kovnica jedva da je imala šta da radi.» (*Economist* ⁽¹¹⁷⁾, July 10, 1858.) A u isto vrijeme u podrumima banke ležalo je oko 18 miliona funti sterlinga zlata.

cima i od straha od djelovanja kalifornijskih i australskih otkrića, zamijenila zlatan novac srebrnim, njoj je bilo potrebno 14 do 15 puta više srebra nego ranije zlata da bi mogla da promeće istu robnu masu.

Iz zavisnosti količine zlata u prometu od promjenljive sume robnih cijena i od promjenljive brzine opticaja slijedi da masa metalnih prometnih sredstava mora da bude sposobna da se smanjuje i povećava, ukratko — da u skladu s potrebama prometnog procesa zlato mora čas da ulazi u taj proces kao prometno sredstvo, a čas opet da ga napušta. Kasnije ćemo vidjeti kako sam prometni proces ostvaruje ove uslove.

c) *Moneta. Znak vrijednosti*

U svojoj funkciji prometnog sredstva, zlato dobija posebnu fasonu, ono postaje *moneta*. Da mu se opticaj ne bi zadržavao uslijed tehničkih teškoća, ono se kuje prema mjerilu računskog novca. Komadi zlata čiji žig i lik pokazuju da sadrže one težinske dijelove zlata koji su predstavljeni u računskim imenima novca: funti sterlinga, šilingu itd. — jesu moneta. I određivanje monetne cijene i tehnički posao kovanja pripadaju državi. Kao i računski novac, tako i novac kao moneta dobija *lokalni i politički karakter*, govori jezicima raznih zemalja i nosi razne nacionalne uniforme. Stoga se oblast u kojoj novac optječe kao moneta odvija kao unutrašnji, granicama države ograničeni robni promet, od *općeg* prometa robnog svijeta.

Međutim, zlato u polugama i zlato kao moneta ne razlikuju se međusobno više nego njegovo monetno i njegovo težinsko ime. Ono što je u posljednjem slučaju razlika u imenu, pojavljuje se sada kao puka razlika u liku. Zlatna moneta može da se baci u topionički viganj i tako opet pretvori u zlato sans phrase¹, kao što je, obrnuto, dovoljno da se zlatna poluga pošalje u kovnicu da bi dobila oblik monete. Pretvaranje i vraćanje iz jednog lika u drugi ispoljava se čisto kao tehnička operacija.

Za 100 funti ili 1.200 unča monetnog 22-karatnog zlata dobija se od engleske kovnice $4\ 672\frac{1}{2}$ f. st. ili zlatna sovrina; ako se ovi sovrini stave na jednu stranu vage, a 100 funti zlata u polugama na drugu, obje strane su podjednako teške, i tako je pružen dokaz da sovrin nije ništa drugo do određen težinski dio zlata koji je tim imenom označen u engleskoj monetnoj cijeni, s naročitim likom i naročitim žigom. $4\ 672\frac{1}{2}$ zlatna sovrina bacaju se s raznih tačaka u promet i zahvaćeni njime vrše u toku jednog dana određeni broj opticaja, jedan sovrin više, a drugi manje. Ako bi prosječan broj dnevnih opticaja svake pojedine unče bio 10, tada bi 1 200 unča zlata realiziralo ukupnu sumu robnih

¹ bez fraze, bez okolišanja, naprosto.

cijena u iznosu od 12.000 unča ili 46.725 sovrina. Ma koliko vrtjeli i obrtali jednu unču zlata, ona nikada neće težiti 10 unča zlata. Ali ovdje u procesu prometa 1 unča zlata teži u stvari 10 unča. Postojanje monete unutar procesa prometa jednako je količini u njoj sadržanog zlata množenoj brojem njenih opticaja. Osim svog stvarnog postojanja kao pojedinačan zlatnik određene težine, moneta dobija, dakle, idealno postojanje koje proizilazi iz njene funkcije. Međutim, izvršio on jedan ili deset opticaja, sovrin u svakoj pojedinoj kupovini ili prodaji djeluje samo kao jedan sovrin. On je nalik na generala koji tim što se na dan bitke pojavljuje pravovremeno na 10 raznih mjesta nadoknađuje 10 generala, iako je na svakom mjestu uvijek jedan isti general. Idealizacija prometnog sredstva, koja u novčanom opticaju potječe iz nadoknađivanja kvantiteta brzinom, odnosi se samo na funkcionalno postojanje monete unutar prometnog procesa, ali se ne tiče postojanja pojedinog komada novca.

Međutim, opticaj novca je spoljašnje kretanje, i sovrin, mada non olet¹, vrti se u šarenom društvu. Tarući se o svakovrsne ruke, kese, torbe, novčanike, čemere, vrećice, škrinje i ormare, moneta se liže, ostavi se ovdje jedan, tamo drugi atom zlata i tako, trčeći po svijetu gubi lizanjem sve više i više od svog unutrašnjeg sadržaja. Ona se troši upotrebom. Uzmimo jedan sovrin u momentu kad je njegov prvobitno čist karakter po izgledu još sasvim neznatno načet.

Pekar koji je danas primio od banke nov novcati sovrin pa ga sutra isplati mlinaru ne isplaćuje isti istinski (veritable) sovrin; on je lakši nego što je bio u vrijeme kad ga je pekar primio.

*Jasno je da moneta po prirodi same stvari mora malo-pomalo da se deprecira samim djelovanjem običnog i neizbježnog lizanja. Fizički je nemoguće za neko vrijeme, pa makar samo i za jedan dan, potpuno isključiti iz prometa lake monete.**

Jacob cijeni da je od 380 miliona funti sterlinga, koliko ih je 1809. godine bilo u Evropi, 1829. godine, dakle u vremenskom intervalu od 20 godina, 19 miliona funti sterlinga potpuno nestalo uslijed lizanja.*** Dakle, kao što roba pri prvom koraku koji učini stupajući u promet ispada iz njega, tako moneta predstavlja poslije nekoliko koraka u prometu veći metalni sadržaj nego što je ima. Što moneta duže optječe pri istoj brzini prometa ili što življi postaje njen promet u istom

* Dodd, *Curiosities of Industry* etc. London 1854, p. 16.

** *The Currency Theory Reviewed* etc., by a Banker. Edinburgh 1845, p. 69 i dalje. *Kad bi nešto istrošeni talir vrijedio nešto manje od sasvim novog talira, tada bi se promet stalno zadržavao i ne bi bilo nijednog plaćanja koje ne bi postalo predmet spora.* (G. Garnier, l. c., t. I, p. 24.)

*** W. Jacob, *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*, London 1831, vol. II, ch. XXVI. [p. 322]

vremenskom intervalu, to se više odvaja njeno postojanje kao monete od njenog zlatnog ili srebrnog postojanja. Ono što preostaje jest magni nominis umbra¹. Tijelo monete je još samo sjenka. Dok ona prvobitno kroz proces postaje teža, sad postaje kroz njega lakša, ali i dalje važi u svakoj pojedinačnoj kupovini ili prodaji kao prvobitna količina zlata. Sovrin nastavlja da vrši kao *prividni* sovrin, kao prividno zlato, funkciju legitimnog zlatnika. Dok ostala bića u dodiru s vanjskim svijetom gube svoj idealizam, moneta se praksom idealizira, pretvara u puko prividno postojanje svog zlatnog ili srebrnog tijela. Ovo drugo, samim prometnim procesom izazvano idealiziranje metalnog novca, ili odvajanje njegovog nominalnog sadržaja od njegovog realnog sadržaja, iskorišćavaju djelimično vlade, a djelimično privatni avanturisti u najrazličitijim falsificiranjima monete. Sva historija kovanja novca od početka srednjeg vijeka pa do duboko u 18. vijek svodi se na historiju ovih dvostranih i antagonističkih falsificiranja, i Custodijev mnogotorni zbornik italijanskih ekonomista velikim dijelom vrti se oko te tačke.

Međutim, prividno postojanje zlata unutar njegove funkcije dolazi u sukob s njegovim stvarnim postojanjem. Jedna zlatna moneta je u opticaju izgubila više, a druga manje od svog metalnog sadržaja, i stoga jedan sovrin u stvari vrijedi više od drugog. Ali kako oni u svom funkcionalnom postojanju kao moneta važe jednako, i sovrin koji stvarno sadrži $\frac{1}{4}$ unče ne važi ništa više od sovrina koji samo prividno sadrži $\frac{1}{4}$ unče, pojedini nesavjesni imaoci vrše na punovažnim sovrinima kirurške operacije i umjetno vrše na njima ono što je sam optičaj izvršio prirodnim putem na njihovoj lakoj braći. Oni se obrezuju i podrezuju, a suviše zlatno salo svršava u vignju za topljenje. Ako se $4\ 672\ \frac{1}{2}$ zlatna sovrina stave na jednu stranu vage i prosječno teže

samo 800 unča umjesto 1.200 unča, oni će, izneseni na tržište zlata, kupiti samo još 800 unča zlata, odnosno tržišna cijena zlata skočila bi iznad njegove monetne cijene. Svaki komad novca važio bi, onda kad bi imao punu težinu, u svom monetnom obliku manje nego u obliku poluge. Sovrini pune težine ponovo bi se pretvorili u poluge, u kojima više zlata ima veću vrijednost nego manje zlata. Čim bi ovo padanje ispod metalnog sadržaja zahvatilo dovoljan broj sovrina da bi se izazvao trajan porast tržišne cijene zlata iznad njegove monetne cijene, računska imena monete ostala bi ista, ali bi ubuduće označavala manju količinu zlata. Drugim riječima, mjerilo novca bi se izmijenilo i zlato bi se ubuduće kovalo prema ovom novom mjerilu. Svojom idealizacijom kao prometno sredstvo, zlato bi povratnim djelovanjem sa svoje strane izmijenilo zakonski utvrđene odnose u kojima je bilo mjerilo cijena. Poslije izvjesnog vremenskog intervala ponovila bi se ista revolucija, i tako bi zlato bilo podvrgnuto i u svojoj funkciji mjerila i u

¹ sjenka velikog imena (Lucanus *Pharsalia*)

svojoj funkciji prometnog sredstva stalnim promjenama, tako da bi promjena u jednom obliku izazvala promjenu u drugom obliku i obrnuto. Time se objašnjava ranije spomenuti fenomen da se u historiji svih savremenih naroda isto novčano ime zadržavalo za metalni sadržaj koji se stalno smanjivao. Protivurječnost između zlata kao monete i zlata kao mjerila cijena postaje isto tako protivurječnost između zlata kao monete i zlata kao općeg ekvivalenta, u kome svojstvu ono optječe ne samo u granicama neke zemlje nego i na svjetskom tržištu. Kao mjera vrijednosti, zlato je bilo uvijek punovažno, jer je služilo samo kao idealno zlato. Kao ekvivalent u izoliranom aktu R—N ono se vraća iz svog pokretnog postojanja odmah u svoje mirno postojanje, ali kao moneta njegova prirodna supstancija dolazi u neprestani sukob s njegovom funkcijom. Pretvaranje zlatnog sovrina u prividno zlato ne može se potpuno izbjeći, ali zakonodavstvo nastoji da spriječi njegovo ustaljivanje kao monete time što ga odstranjuje pri određenom stepenu nedostatka supstancije. Po engleskom zakonu, na primjer, sovrin koji je izgubio na težini više od 0,747 grana zlata nije više zakonski sovrin. Engleska banka, koja je samo između 1844. i 1848. godine premjerila 49 miliona zlatnih sovrina, posjeduje u Cottonovoj vagi za zlato mašinu koja ne samo što osjeća razliku od $\frac{1}{100}$ grama između dva sovrina, nego kao razumno biće izbacuje sovrin nepotpune težine na jednu dasku odakle dopijeva pod drugu mašinu koja ga presijeca s orijentalnom okrutnošću.

Međutim, pod takvim okolnostima zlatna moneta ne bi uopće mogla optjecati ako se njen opticaj ne bi ograničio na određene krugove prometa, gdje se ona sporije troši. Ukoliko zlatna moneta u prometu važi kao četvrtina unče dok teži samo još $\frac{1}{5}$ unče, ona je, u stvari, za $\frac{1}{20}$ unče zlata postala puki znak ili simbol, i tako se svaka zlatna moneta kroz prometni proces manje ili više pretvara u puki znak ili simbol svoje supstancije. Ali nijedna stvar ne može da bude svoj vlastiti simbol. Naslikano željezo nije simbol stvarnog željeza već prividno željezo. Još manje može laki sovrin da bude simbol punovažnog sovrina, kao što ni izmršavjeli konj ne može da bude simbol ugojenog konja. Kako, dakle, zlato postaje simbol samoga sebe, a ne može da služi kao simbol samoga sebe, ono dobija u krugovima prometa gdje se najbliže troši, tj. u krugovima gdje se kupovine i prodaje stalno obavljaju u najmanjim razmjerima, od svog zlatnog postojanja odvojeno simbolično, srebrno ili bakarno postojanje. Iako ne baš isti zlatnici, uvijek bi određena proporcija cjelokupnog zlatnog novca morala cirkulirati u tim krugovima kao moneta. U toj proporciji zlato se nadoknađuje srebrnim i bakarnim markama. Dok, dakle, samo jedna specifična roba može u granicama neke zemlje funkcionirati kao mjera vrijednosti i zato kao novac, razne robe mogu, pored novca, služiti kao moneta. Ova pomoćna prometna sredstva, na primjer srebrne ili bakarne marke, predstavljaju unutar prometa određene dijelove zlatne monete. Njihov vlastiti sadržaj srebra ili bakra ne određuje se, dakle,

vrijednosnim odnosom između srebra i bakra prema zlatu, već se utvrđuje proizvoljno zakonom. Ona se smiju izdavati samo u onim količinama u kojima bi od njih predstavljeni sitni dijelovi zlatne monete stalno optjecali, bilo radi razmjene krupnijih moneta, bilo radi realiziranja odgovarajuće sitnih robnih cijena. U okviru robnog prometa na malo srebrne i bakarne marke će opet pripadati posebnim krugovima. Po prirodi stvari, njihova brzina opticaja obrnuto je razmjerna cijeni koju one u svakoj pojedinačnoj kupovini i prodaji realiziraju, ili veličini onog dijela zlatne monete koji predstavljaju. Ako se uzme u obzir ogroman obim dnevnog prometa na malo u zemlji kao što je Engleska, relativno neznatni razmjer ukupne količine pomoćnih momenata u opticaju ukazuje na brzinu i postojanost njihovog opticaja. Iz jednog nedavno objavljenog parlamentarnog izvještaja⁽¹¹⁸⁾ vidi se, na primjer, da je 1857. godine Engleska kovnica iskovala zlata u iznosu od 4 859 000 f. st., srebra u nominalnoj vrijednosti od 733 000 f. st., a u metalnoj vrijednosti od 363 000 f. st. Ukupan iznos zlata u deceniji koja se završila 31. decembra 1857. godine iznosio je 55 239 000 f. st., a samo 2 434 000 f. st. u srebru. Iskovanog bakra bilo je 1857. godine u nominalnoj vrijednosti od samo 6720 f. st., sa vrijednošću bakra od 3492 f. st., od čega 3136 f. st. u penijima, 2464 f. st. u polupenijima i 1120 f. st. u fartinzima. Ukupna nominalna vrijednost iskovanog bakra za posljednjih 10 godina iznosila je 141 477 f. st., sa vrijednošću metala od 73 503 f. st. Kao što se zakonskim određivanjem onog procenta gubitka metala koji demonetizira zlatnu monetu sprečava da se ona ustali u svojoj funkciji kao moneta, tako se obrnuto sprečava da srebrne i bakarne marke pređu iz svojih prometnih sfera u sferu prometa zlatne monete i da se ustale kao novac time što se određuje visina cijene koju oni zakonski realiziraju. Tako se, na primjer, u Engleskoj bakar mora primati na ime plaćanja samo do iznosa od 6 penija, a srebro samo do iznosa od 40 šilinga. Kad bi se srebrne i bakarne marke izdavale u većim količinama od onih koje iziskuju potrebe njihovih prometnih sfera, robne cijene ne bi uslijed toga skočile, već bi nastala akumulacija tih maraka kod prodavaca na malo, koji bi konačno bili prinudeni da ih prodaju kao metal. Tako su se 1798. godine engleske bakarne monete, izdate od privatnika, nagomilale kod malo-prodavaca u iznosu od 20.350 funti sterlinga, pa su ovi uzalud nastojali da ih ponovo stave u opticaj i naposljetku morali kao robu baciti na tržište bakra.*

Srebrne i bakarne marke, koje u određenim sferama unutrašnjeg prometa predstavljaju zlatnik, imaju zakonom utvrđeni sadržaj srebra i bakra, ali zahvaćene prometom ližu se isto kao i zlatnici i idealiziraju, tj. pretvaraju, razmjerno brzini i postojanosti svog opticaja, još brže u puke sjenke svoga tijela. Kad bi se sad opet povukla granica demetali-

* David Buchanan, *Observations on the Subjects Treated of in Doctor Smith's Inquiry on the Wealth of Nations* etc. Edinburgh 1814, p. 3.

ziranja gdje srebrne i bakarne marke gube karakter monete, one bi se u granicama izvjesnih krugova svoje vlastite sfere prometa morale zamijeniti drugim simboličnim novcem, recimo željezom i olovom, i ovo predstavljanje simboličkog novca drugim simboličkim novcem bio bi proces bez kraja. Stoga u svim zemljama s razvijenim prometom potreba samog novčanog opticaja prisiljava da se monetni karakter srebrnih i bakarnih maraka učini nezavisnim od svakog stupnja njihovog gubitka metala. Time dolazi do izražaja ono što je ležalo u prirodi same stvari, naime da su one simboli zlatne monete ne zato što su simboli napravljeni od srebra ili bakra, ne zato što imaju neku vrijednost, već ukoliko nemaju vrijednosti.

Kao simboli zlatnog novca mogu, prema tome da funkcioniraju relativno bezvrijedne stvari, kao što je *papir*. Postojanje pomoćne monete od metalnih maraka: srebra, bakra itd., potječe velikim dijelom otuda što su u većini zemalja optjecali kao novac manje dragocjeni metali, kao srebro u Engleskoj, bakar u staroj Rimskoj Republici, u Švedskoj, u Škotskoj itd., prije nego što ih je prometni proces degradirao na stepen sitne monete i na njihovo mjesto stavio plemeniti metal. Uostalom, u prirodi je same stvari da novčani simbol koji neposredno izrasta iz metalnog prometa bude i sam u prvi mah opet neki metal. Kao što se dio zlata koji bi uvijek morao biti u prometu kao sitan novac zamjenjuje metalnim markama, može se i onaj dio zlata koji se stalno u sferi unutrašnjeg prometa apsorbira kao moneta, koji, dakle, mora stalno da optječe, zamijeniti bezvrijednim markama. Nivo ispod koga masa monete u opticaju nikad ne pada dat je za svaku zemlju iskustvom. Prvobitno neprimjetna razlika između nominalnog sadržaja i metalnog sadržaja metalne monete može, dakle, ići do potpunog odvajanja. Monetno ime novca odvaja se od njegove supstancije i postoji izvan nje u bezvrijednim papirnim ceduljama. Kao što se prometna vrijednost robâ kroz proces njihove razmjene kristalizira u zlatnom novcu, tako se zlatan novac sublimira u opticaju do svog vlastitog simbola, najprije u obliku izlisanog zlatnika, zatim u obliku pomoćnih metalnih moneta i, konačno, u obliku bezvrijedne marke, papira, pukog *znaka vrijednosti*.

Međutim, zlatna moneta je proizvela prvo svoje metalne, a zatim papirne zamjenike samo zato što je i pored gubitka metala produžila da funkcionira kao moneta. Ona nije cirkulirala zato što se izlizzala, već se izlizzala do simbola zato što je dalje cirkulirala. Samo ukoliko unutar procesa prometa sam zlatni novac postane puki znak svoje vlastite vrijednosti, mogu ga zamijeniti puki znaci vrijednosti.

Ukoliko je kretanje R—N—R procesno jedinstvo dvaju momenata koji neposredno prelaze jedan u drugi, R—N i N—R, ili ukoliko roba prolazi kroz proces svoje cjelokupne metamorfoze, ona razvija svoju razmjensku vrijednost u cijeni i u novcu, da bi taj oblik odmah opet napustila, postala opet roba ili, štoviše, upotrebna vrijednost. Roba, dakle, postiže *samo prividno osamostaljenje* svoje razmjenske vrijednosti.

S druge strane, vidjeli smo da zlato, ukoliko funkcionira samo kao moneta ili ukoliko se stalno nalazi u optičaju, predstavlja u stvari samo veriženje metamorfoza robâ i njihovo *samo prolazno novčano postojanje*, realizira cijenu jedne robe samo zato da bi realiziralo cijenu druge, ali se nigdje ne pojavljuje kao mirno postojanje razmjenske vrijednosti ili kao sama roba koja miruje. Realnost koju razmjenska vrijednost robâ dobija u ovom procesu — koji predstavlja zlato u svom optičaju — samo je realnost električne iskre. Zlato, iako je stvarno, ipak funkcionira samo kao prividno zlato i stoga može u toj funkciji da se zamijeni znacima samoga sebe.

Vrijednosni znak koji funkcionira kao moneta, recimo papir, znak je količine zlata izražene u njegovom monetnom imenu, dakle *znak zlata*. Kao što ni određena količina zlata sama za sebe ne izražava nikakav odnos vrijednosti, tako ga ne izražava ni znak koji stupa na njeno mjesto. Ukoliko određena količina zlata, kao opredmećeno radno vrijeme, posjeduje određenu veličinu vrijednosti, znak zlata predstavlja vrijednost. Ali vrijednost koju on predstavlja zavisi uvijek od vrijednosti količine zlata koju predstavlja. Prema robama vrijednosni znak predstavlja *realnost njihove cijene*, on je signum pretii¹ i znak njihove vrijednosti samo zato što je njihova vrijednost izražena u njihovoj cijeni. U procesu R—N—R, ukoliko se ovaj predstavlja samo kao procesno jedinstvo ili kao neposredno prelaženje obiju metamorfoza jedne u drugu — a takvim se on predstavlja u prometnoj sferi u kojoj vrijednosni znak funkcionira — razmjenska vrijednost roba dobija u cijeni samo idealnu, u novcu samo predstavljenu, simboličnu egzistenciju. Tako se razmjenska vrijednost pojavljuje *samo* kao zamišljena ili predstavljena u predmetu, ali ona ne posjeduje nikakvu *stvarnost* osim u samim robama ukoliko je u njima opredmećen određeni kvantum radnog vremena. Stoga se čini kao da vrijednosni znak *neposredno* predstavlja vrijednost robâ time što se predstavlja ne kao znak zlata, nego kao znak u cijeni samo izražene, ali isključivo u robi postojeće razmjenske vrijednosti. Ali taj privid vara. Vrijednosni znak je neposredno samo *znak cijene*, dakle *znak zlata*, a samo zaobilazno znak vrijednosti robe. Zlato nije, kao Peter Schlemihl, prodalo svoju sjenku, već svojom sjenkom kupuje. Vrijednosni znak djeluje stoga samo ukoliko unutar procesa prometa *predstavlja* cijenu jedne robe prema drugoj robi, ili *zlato* prema svakome imaocu robe. Neka relativno bezvrijedna stvar: komad kože, papirna cedulja itd. postaje najprije po navici znak novčanog materijala, ali se kao takva održava samo time što se njeno postojanje kao simbola garantira općom voljom imalaca roba, tj. time što zakonski dobija konvencionalno postojanje i stoga prinudni tečaj. Državni papirni novac s prinudnim tečajem je završeni oblik *vrijednosnog znaka* i jedini oblik papirnog novca koji neposredno izrasta iz metalnog prometa ili iz samog jednostavnog robnog prometa.

¹ znak cijene

Kreditni novac pripada jednoj višoj sferi društvenog procesa proizvodnje i njega reguliraju sasvim drugi zakoni. Simbolični papirni novac u stvari se ni po čemu ne razlikuje od pomoćne metalne monete, jedino što djeluje u široj prometnoj sferi. Ako su čisto tehnički razvoj mjerila cijena ili monetne cijene i, dalje, spoljašnja prerada zlata u polugama u zlatnu monetu već izazvali miješanje države uslijed kojeg se unutrašnji promet vidno odvojio od općeg robnog prometa, ovo odvajanje završava se razvojem monete u vrijednosni znak. Kao puko razmjensko sredstvo, novac se uopće može osamostaliti samo u sferi unutrašnjeg prometa.

Naše izlaganje je pokazalo da monetno postojanje zlata kao vrijednosnog znaka odvojenog od same zlatne supstancije proističe iz samog prometnog procesa, a ne iz sporazuma ili miješanja države. Rusija pokazuje frapantan primjer prirodnog nastanka vrijednosnog znaka. U vrijeme kad su tamo kao novac služile kože i krzna, protivurječnost između ovog nepostojanog i nespretnog materijala i njegove funkcije kao razmjenskog sredstva stvorila je naviku njegovog zamjenjivanja djelićima žigosane kože, koji su tako postali uputnice plative u kožama i krznima. Kasnije su one pod imenom kopejaka postale puki znaci za dijelove srebrne rublje i mjestimično su se u takvoj upotrebi održale do 1700. godine, kad je Petar Veliki naredio da se zamijene sitnom, od države izdatom bakarnom monetom.* Antički pisci, koji su mogli da promatraju samo fenomene metalnog prometa, shvaćaju zlatnik već kao simbol ili vrijednosni znak. Tako Platon** i Aristotel.*** U zemljama gdje se uopće nije razvio kredit, kao što je Kina,

* Henry Storch, *Cours d'économie politique etc. avec des notes par J. B. Say*. Paris 1823, t. IV, p. 79. Storch je objavio svoje djelo u Petrogradu na francuskom jeziku. J. B. Say ga je odmah preštampano u Parizu, dodavši mu tobožnje »napomene« koje, u stvari, ne sadrže ništa osim općih mjesta. Storch (vidi njegove *Considérations sur la nature du revenu national*. Paris 1824) nije nimalo učtivo primio ovu dopunu svog djela od strane tog »prince de la science«.

** Platon, *De Republica*. L. II: »Moneta je simbol razmjene« (*Opera omnia etc.*, ed. Stallbaumius. London 1850, p. 304. Platon razvija pojam novca samo u dva određenja, tj. kao mjeru vrijednosti i kao znak vrijednosti, ali zahtjeva, pored znaka vrijednosti koji služi za unutrašnji promet, jedan drugi znak vrijednosti za promet sa Grčkom i sa inostranstvom. (Upor. također knjigu njegovih *Zakona*.)

*** Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. L. 5, E. 8, l. c., »Opće sredstvo razmjene novac je postao po sporazumu. Ime *nomisma* i nosi zato što ne postoji po prirodi, već po zakonu, u našoj je vlasti da ga promijenimo i učinimo neupotrebljivim.« Aristotel je novac shvatio neuporedivo mnogostranije i dublje nego Platon. Evo mjesta gdje on lijepo razlaže kako iz trampe između raznih zajednica proizlazi potreba da se jednoj specifičnoj robi, dakle supstanciji koja i sama ima vrijednost, dade karakter novca. »Jer kad se međusobno pomaganje uvozom onoga što nedostaje i izvozom onoga što pretječe proteglo na veće udaljenosti, upotreba novca nastala je iz nužde . . . Ljudi su se sporazumijeli da se, pri obostranoj razmjeni, daje i prima

javlja se već rano papirni novac s prinudnim tečajem.* Stariji po-bornici papirnog novca također izričito ukazuju na pretvaranje metalne monete u vrijednosni znak kao na pojavu koja proističe iz samog prometnog procesa. Ovamo spadaju Benjamin Franklin** i ... biskup Berkeley.***

Koliko risova papira može, isiječeno na cedulje, da bude u prometu kao novac? Ovako postavljeno, pitanje bi bilo apsurdno. Bezvrijedne marke su znaci vrijednosti samo ukoliko zastupaju zlato unutar prometnog procesa, a zastupaju ga samo ukoliko bi ono samo kao moneta ulazilo u prometni proces, tj. u količini koju određuje njegova vlastita vrijednost ako su date razmjenske vrijednosti roba i brzina njihovih metamorfoza. Cedulja sa denominacijom od 5 f. st. mogla bi da bude u prometu samo u pet puta manjem broju od cedulja s oznakom od

samo nešto što je i samo vrijedno i što je zgodno za upotrebu . . . kao željezo i srebro ili nešto drugo slično.* (Aristoteles, lib. I, c. 9, l. c.) Ovo mjesto citira Michel Chevalier, koji Aristotela ili nije čitao ili ga nije razumio, da bi dokazao da bi se po Aristotelovu mišljenju prometno sredstvo moralo sastojati iz supstancije koja i sama ima vrijednost. Naprotiv, Aristotel izričito kaže da se čini da novac kao puko prometno sredstvo ima samo konvencionalno ili zakonsko postojanje; to pokazuje već njegovo ime *νόμισμα*, a također i to što on u stvari dobija svoju upotrebnu vrijednost kao moneta samo od svoje funkcije, a ne od neke njemu svojstvene upotrebne vrijednosti. «Novac izgleda kao nešto što ne zaslužuje pažnju, kao nešto konvencionalno čemu u prirodi ne odgovara ništa, jer ako ga oni koji se njime služe stave izvan opticaja, on nema nikakve vrijednosti i neupotrebljiv je u bilo koju korisnu svrhu.»

* Sir John Mandeville, *Voyages and Travels*, London, ed. 1705, p. 105: «Ovaj car (Kitaja ili Kine) može trošiti koliko ga je volja, bez ikakvog ograničenja, jer on nije zavisen, i pravi novac od kože sa žigom od papira. A kad je taj novac već optjecao toliko da se počinje raspadati, ljudi ga donose u carevu blagajnu i tamo umjesto starog dobijaju novi. I taj novac optječe u cijeloj zemlji i u svim njenim pokrajinama . . . on se ne pravi ni od zlata ni od srebra» i, kako misli Mandeville, «car ga zbog toga može trošiti bezgranično i kako ga volja.»

** Benjamin Franklin, *Remarks and Facts Relative to the American Paper Money*, 1764, p. 348, l. c.: «Danas čak srebrni novac u Engleskoj duguje dio svoje vrijednosti svojoj ulozi zakonskog platežnog sredstva: to je onaj dio vrijednosti koji predstavlja razliku između njegove nominalne težine i njegove nominalne vrijednosti. Veći deo šilinga i moneta od šest penija koji sada optječu postao je lakši uslijed trošenja za 5, 10 i 20%, a pojedine monete od šest penija čak za 50%. Ovoj razlici između *realnog* i *nominalnog* sadržaja ne odgovara nikakva unutrašnja vrijednost: njoj ne odgovara čak ni papir, njoj ne odgovara ništa. Srebrna moneta u vrijednosti od 3 penija optječe kao 6 penija samo zato što je zakonsko platežno sredstvo, pa svako zna da je može lako dati dalje po istoj vrijednosti.»

*** Berkeley, l. c.: «Ako se denominacija monete bude sačuvala i onda kad njen metal zadesi sudbina svih tjelesnih stvari, zar trgovinski promet neće i dalje postojati?»

1 f. st., a kad bi se sva plaćanja vršila u ceduljama od jednog šilinga, moralo bi biti u prometu 20 puta više cedulja od 1 šilinga, nego cedulja od 1 funte sterlinga. Kad bi zlatne monete bile predstavljene ceduljama različite denominacije, na primjer, ceduljama od 5 f. st., ceduljama od 1 f. st., ceduljama od 10 šilinga, količina tih raznih vrsta vrijednosnih znakova određivala bi se ne samo količinom zlata potrebnom za cjelokupni promet, već i količinom zlata potrebnom za prometni krug svake posebne vrste. Kad bi 14 miliona funti sterlinga (to je pretpostavka engleskog bankovnog zakonodavstva, ali ne za monetu, već za kreditni novac) bila granica ispod koje promet neke zemlje nikada ne pada, moglo bi biti u prometu 14 miliona papirnih cedulja od kojih bi svaka bila vrijednosni znak za 1 f. st. Kad bi vrijednost zlata pala ili porasla jer se smanjilo ili povećalo radno vrijeme potrebno za njegovu proizvodnju, tada bi uz nepromijenjenu razmjensku vrijednost iste robne mase broj cedulja od po 1 f. st. u prometu rastao ili padao u obrnutom razmjeru prema promjeni vrijednosti zlata. Ako bi se zlato kao mjera vrijednosti zamijenilo srebrom, ako bi odnos vrijednosti srebra i zlata bio 1:15 i ako bi ubuduće svaka cedulja predstavljala istu količinu srebra kao ranije zlata, ubuduće bi umjesto 14 miliona moralo biti u prometu 210 miliona cedulja od po 1 f. st. Količina papirnih cedulja određuje se, prema tome, količinom zlatnog novca koji one zastupaju u prometu, a kako su one vrijednosni znaci samo ukoliko zastupaju zlato, njihova je vrijednost određena jednostavno njihovom *količinom*. Dok, dakle, količina zlata u prometu zavisi od robnih cijena, vrijednost papirnih cedulja u prometu zavisi, obrnuto, isključivo od njihove vlastite količine.

Miješanje države koja izdaje papirni novac s prinudnim tečajem — a mi ovdje govorimo samo o toj vrsti papirnog novca — izgleda kao da ukida ekonomski zakon. Država, koja je u monetnoj cijeni dala određenju količini zlata samo kršteno ime, a kovanjem samo udarila svoj žig na zlato, sada kao da magijom svog žiga pretvara papir u zlato. Kako papirne cedulje imaju prinudni tečaj, nitko državu ne može spriječiti da nagura u promet koliko joj je volja takvih cedulja i da na njima našampa monetna imena kakva želi: 1 f. st., 5 f. st. 20 f. st. Cedulje koje se jednom nadu u prometu nemoguće je više izbaciti, jer njihov tok zadržavaju granični stubovi zemlje, a izvan prometa gube svaku vrijednost, upotrebnost i razmjensku. Odvojene od svog funkcionalnog postojanja, one se pretvaraju u ništavne krpe papira. Međutim, ova moć države je puki privid. Ona može u promet da ubaci papirnih cedulja koliko god želi s bilo kakvim monetnim imenima, ali s tim mehaničkim aktom prestaje njena kontrola. Zahvaćen od prometa, vrijednosni znak ili papirni novac potpada pod svoje imanentne zakone.

Kad bi 14 miliona funti sterlinga bilo ona suma zlata koja je potrebna za robni promet i kad bi država bacila u promet 210 miliona cedulja, svaku pod imenom 1 f. st., tada bi se tih 210 miliona pretvorilo u predstavnike zlata u iznosu od 14 miliona funti sterlinga. To

bi bilo isto kao kad bi država cedulje od funte sterlinga učinila predstavnicima nekog 15 puta manje vrijednog metala ili jednog 15 puta manjeg dijela težine zlata nego ranije. Ništa se ne bi promijenilo osim davanja imena mjerilu cijena, a to davanje imena je naravno konvencionalno, bilo da se vrši neposredno izmjenom monetne stope, bilo posredno umnožavanjem broja papirnih cedulja u razmjeru koji iziskuje novo, niže mjerilo. Kako bi sada ime f. st. označavalo 15 puta manju količinu zlata, sve bi robne cijene skočile za 15 puta, i sad bi u stvari bilo isto tako neophodno 210 miliona f. st. kao ranije 14 miliona. U istoj mjeri u kojoj bi se ukupan iznos vrijednosnih znakova povećao, smanjila bi se količina zlata koju svaki pojedini znak predstavlja. Skok cijena bio bi samo reakcija prometnog procesa koji nasilno izjednačava vrijednosne znake s onom količinom zlata koju bi imali da zamjenjuju u opticaju.

U historiji engleskih i francuskih falsificiranja novca od strane vlada nailazimo ne jedanput da cijene nisu rasle u onom razmjeru u kojem je srebrna moneta bila falsificirana. A to je jednostavno zato što odnos u kome je moneta umnožavana nije odgovarao odnosu u kome je bila falsificirana, tj. zato što s nižim metalnim sastavom nije bila izdavana odgovarajuća količina moneta koja bi bila potrebna da se razmjenske vrijednosti roba ubuduće procjenjuju u njoj kao mjeri vrijednosti i realiziraju monetama koje odgovaraju ovoj nižoj jedinici mjere. Time se rješava teškoća koja je u dvoboju između Lockea i Lowndesa ostala neriješena. Odnos u kome vrijednosni znak, bilo papir bilo pogoršano zlato i srebro, zastupa težinske količine zlata i srebra izračunate prema monetnoj cijeni, ne zavisi od njegovog vlastitog materijala, već od njegove količine u prometu. Teškoća da se ovaj odnos shvati potiče otuda što je novac u objema funkcijama, kao mjera vrijednosti i kao razmjensko sredstvo, podložan ne samo obrnutim zakonima, već zakonima koji na izgled protivurječe suprotnosti tih dviju funkcija. Za njegovu funkciju kao mjere vrijednosti, gdje novac služi samo kao računski novac, a zlato samo kao idealno zlato, odlučan je samo prirodni materijal. Procijenjene u srebru, ili kao cijena u srebru, razmjenske vrijednosti se, naravno, predstavljaju sasvim drukčije nego procjene u zlatu, ili kao cijene u zlatu. Obrnuto, u svojoj funkciji kao razmjensko sredstvo, gdje novac nije samo zamišljen, nego mora da postoji kao stvaran predmet pored ostalih roba, njegov materijal postaje indiferentan i sve zavisi od njegove količine. Za jedinicu mjere je odlučno da li je ona funta zlata, srebra ili bakra; obrnuto, puki broj moneta, ma kakav bio njihov vlastiti materijal, čini ih odgovarajućim ostvarenjem svake od ovih jedinica mjera. Međutim, protivno je zdravom ljudskom razumu da kod samo zamišljenog novca sve zavisi od njegove materijalne supstancije, a da kod osjetno postojeće monete sve zavisi od idealnog brojčanog odnosa.

Prema tome, rasteње ili padanje robnih cijena s rasteњem ili padanjeњem mase papirnih cedulja — ovo posljednje kad papirne cedulje

predstavljaju isključivo prometno sredstvo — samo je prometnim procesom nasilno prouzrokovano ostvarivanje zakona, mehanički narušenog spolja, po kome je količina zlata u prometu određena cijenama roba, a količina vrijednosnih znakova u prometu količinom zlatne monete koju u prometu zamjenjuju. Stoga, s druge strane, proces prometa apsorbira i tako reći svaruje svaku količinu papirnih cedulja, jer vrijednosni znak, ma pod kojom zlatnom titulom ulazio u promet, biva u njemu sveden na znak one količine zlata koja bi umjesto njega mogla da cirkulira.

U prometu vrijednosnih znakova pojavljuju se svi zakoni stvarnog novčanog prometa preokrenuti i postavljeni na glavu. Dok je zlato u prometu zato što ima vrijednost, papir ima vrijednost zato što je u prometu. Dok pri datoj razmjenskoj vrijednosti roba količina zlata u prometu zavisi od njegove vlastite vrijednosti, vrijednost papira zavisi od njegove količine u prometu. Dok količina zlata u prometu raste ili pada sa rastenjem ili padanjem robnih cijena, izgleda da robne cijene rastu ili padaju s promjenom količine papira u prometu. Dok robni promet može da apsorbira samo određenu količinu zlatne monete, i prema tome se naizmjenična kontrakcija i ekspanzija novca u prometu prikazuje kao nužan zakon, izgleda da papirni novac ulazi u promet u bilo kojoj proizvoljnoj količini. Dok država kviri zlatnu i srebrnu monetu i stoga remeti njihovu funkciju kao prometnog sredstva, makar izdala monetu i samo za $\frac{1}{100}$ grana ispod njenog nominalnog sadržaja, ona vrši potpuno ispravnu operaciju izdavanjem bezvrijednih papirnih cedulja koje od metala nemaju ničeg osim monetnog imena. Dok zlatna moneta očigledno reprezentira samo vrijednost roba ukoliko je ta vrijednost procijenjena u zlatu ili predstavljena kao cijena, izgleda da vrijednosni znak neposredno predstavlja vrijednost robe. Stoga je jasno zašto su promatrači koji su fenomene novčanog prometa proučavali jednostrano na prometu papirnog novca s prinudnim tečajem morali pogrešno shvatiti sve imanentne zakone novčanog prometa. Faktički, u prometu vrijednosnih znakova ti zakoni ne samo da se pojavljuju preokrenuti nego i ugašeni, jer papirni novac, ako i dat u pravilnoj količini, vrši kretanja koja mu nisu svojstvena kao vrijednosnom znaku, dok njegovo svojstveno kretanje, umjesto da potječe neposredno iz metamorfoze roba, izvire iz povrede njegove pravilne proporcije u odnosu na zlato.

3. Novac

Novac za razliku od monete, rezultat prometnog procesa u obliku $R-N-R$, čini polaznu tačku prometnog procesa u obliku: $N-R-N$, tj. razmjene novca za robu radi razmjene robe za novac. U obliku $R-N-R$ čini roba, a u obliku $N-R-N$ čini novac polaznu i završnu tačku kretanja. U prvom obliku novac posreduje razmjenu robe, u

drugom obliku roba posreduje da novac postane novac. Novac, koji se u prvom obliku pojavljuje kao puko sredstvo, pojavljuje se u drugom obliku kao konačna svrha prometa, dok se roba, koja se u prvom obliku javlja kao konačna svrha, pojavljuje u drugom obliku kao puko sredstvo. Budući da je sam novac već rezultat prometa $R-N-R$, to se u obliku $N-R-N$ rezultat prometa pojavljuje istovremeno i kao njegova polazna tačka. Dok je u $R-N-R$ stvarni sadržaj izmjena materije, u drugom procesu $N-R-N$ stvarni sadržaj je samo postojanje oblika robe koje proističe iz tog prvog procesa.

U obliku $R-N-R$ obje krajnje tačke su robe iste veličine vrijednosti, ali u isti mah su kvalitativno različite upotrebne vrijednosti. Njihova razmjena $R-R$ je stvarna izmjena materije. Nasuprot tome u obliku $N-R-N$ su obje krajnje tačke zlato, i to zlato iste veličine vrijednosti. Razmjenjivati zlato za robu da bi se roba razmijenila za zlato ili, promatrajući rezultat $N-N$, razmjenjivati zlato za zlato izgleda apsurdno. No, ako se $N-R-N$ prevedu na formulu: *kupovanje* radi *prodavanja*, što ne znači drugo nego kroz jedno posredujuće kretanje razmijeniti zlato za zlato, tada se odmah raspoznaje vladajući oblik buržoaske proizvodnje. Ali u praksi se ne kupuje da bi se prodavalo, već se jeftino kupuje da bi se skuplje prodavalo. Novac se razmjenjuje za robu da bi se ista roba ponovo razmijenila za veću količinu novca, tako da su krajnje tačke $N-N$, ako ne kvalitativno, a ono kvantitativno različite. Takva kvantitativna razlika pretpostavlja *razmjenu neekvivalenata*, dok su roba i novac kao takvi samo suprotni oblici same robe, dakle različiti načini postojanja iste veličine vrijednosti. Kružni tok $N-R-N$ skriva, dakle, pod oblicima novca i robe dalje razvijene odnose proizvodnje, i unutar jednostavnog prometa on je samo refleks jednog višeg kretanja. Stoga moramo novac, za razliku od prometnog sredstva, razviti iz neposrednog oblika robnog prometa $R-N-R$.

Zlato, tj. specifična roba koja služi kao mjera vrijednosti i kao prometno sredstvo, postaje *novac* bez daljeg sudjelovanja društva. U Engleskoj gdje srebro nije ni mjera vrijednosti ni vladajuće prometno sredstvo, ono ne postaje novac, baš kao što je i zlato u Holandiji, čim je bilo svrgnuto s prijestola mjere vrijednosti, prestalo da bude novac. Neka roba postaje, dakle, najprije novac kao jedinica mjere vrijednosti i prometno sredstvo, odnosno jedinica mjere vrijednosti i prometno sredstvo je novac. Ali kao takva jedinica zlato opet posjeduje samostalnu i od svog postojanja u obje funkcije različitu egzistenciju. Kao mjera vrijednosti ono je samo idealan novac i idealno zlato; kao puko prometno sredstvo ono je simbolički novac i simboličko zlato; ali u svojoj jednostavnoj metalnoj tjelesnosti zlato je novac ili novac je stvarno zlato.

Posmatrajmo sada za momenat mirujuću robu zlato, koja je novac, u njenom odnosu prema ostalim robama. Sve robe predstavljaju u svojim cijenama određenu sumu zlata, one su, dakle, samo zamišljeno zlato ili zamišljeni novac, *predstavnici zlata*, kao što se, obrnuto, novac

u vrijednosnom znaku pojavljivao kao puki predstavnik robnih cijena.* Budući da su tako sve robe samo predstavljeni novac, jedino je novac stvarna roba. Za razliku od roba, koje samo predstavljaju samostalno postojanje razmjenske vrijednosti, općeg društvenog rada, apstraktnog bogatstva, *zlatu je materijalno postojane apstraktnog bogatstva*. Sa strane upotrebne vrijednosti svaka roba izražava samo jedan momenat materijalnog bogatstva svojim odnosom prema određenoj potrebi, dakle samo pojedinu stranu bogatstva. Novac pak zadovoljava svaku potrebu ukoliko se može neposredno pretvoriti u predmet svake potrebe. Njegova vlastita upotrebna vrijednost realizirana je u beskonačnom nizu upotrebničkih vrijednosti koje sačinjavaju njegov ekvivalent. U svojoj čistoj metalnosti on krije cjelokupno materijalno bogatstvo koje je razvijeno u svijetu roba. Ako, dakle, robe u svojim cijenama predstavljaju opći ekvivalent ili apstraktno bogatstvo, zlatu, onda zlatu predstavlja u svojoj upotrebnoj vrijednosti upotrebne vrijednosti svih roba. *Zlatu je stoga materijalni predstavnik materijalnog bogatstva*. Ono je »*précis de toutes les choses*«.¹ (*Boisguillebert*), kompendij društvenog bogatstva. Po obliku, ono je u isti mah neposredna inkarnacija općeg rada, a po sadržaju cjelokupnost svih realnih radova. Ono je opće bogatstvo kao posebna individua.** U svom obliku kao posrednik prometa doživjelo je svakojake nedaće, obrezivano je i čak istanjeno do čisto simbolične krpe papira. Kao novcu vraća mu se njegova zlatna uzvišenost. Od sluge postaje gospodar.*** Od pukog pomoćnika postaje bog roba.****

* »Nisu samo plemeniti metali znaci stvari . . . , nego i, obrnuto stvari su . . . znaci zlata i srebra.« A. Genovesi: *Lezioni di Economia Civile* (1765), p. 281. u Custodi-u, Parte moderna, t. VIII.

** *Petty*: Zlatu i srebru su »universal wealth«. *Political Arithmetic*, l. c., p. 242.

*** E. Misselden, *Free Trade or the Means to Make Trade Flourish* etc., London 1662: »Prirodna materija trgovine je merchandize (trgovačka roba), koju su trgovci iz poslovnih razloga nazivali commodities (upotrebna roba). Umjetna materija trgovine je novac, koji je dobio naziv of sinewes of warre and of state (nerv rata i države). Iako se novac i po prirodi stvari i po vremenu pojavljuje poslije merchandize, ipak je, ukoliko je sada u upotrebi, postao glavna stvar.« (p. 7.) Robu i novac on upoređuje »sa dva sina starog Jakova koji je stavio svoju desnu ruku na mladež a lijevu na starijeg«. (L. c.) Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses* etc., L. c. (p. 395, 399): »Ovdje je, dakle, rob trgovine postao njen gospodar . . . Bijeda naroda dolazi samo otuda što su bivšeg roba učinili gospodarom, štaviše tiraninom.«

**** *Boisguillebert*, l. c. »Iz ovih metala (zlata i srebra) načinjen je idol i oni su pošto su napuštene svrha i namjena radi kojih su bili uvedeni u trgovinu — to jest da služe kao zaloga u razmjeni i recipročnoj predaji — gotovo oslobođeni od ove službe i učinjeni božanstvima kojima je žrtvovano i još uvijek se žrtvuje više bo-

¹ ukupnost svih stvari

a) Obrazovanje blaga

Zlato se kao novac najprije odvojilo od prometnog sredstva time što je roba prekinula proces svoje metamorfoze i zadržala se u svojoj zlatnoj čahuri. Ovo se dešava uvijek čim prodaja ne prede odmah u kupovinu. Osamostaljenje zlata kao novca je, dakle, u prvom redu upadljiv izraz raspadanja prometnog procesa ili metamorfoze robe u dva odijeljena, indiferentno uporedo postojeća akta. Sama moneta postaje novac čim se prekine njen tok. U rukama prodavca koji je dobija za svoju robu ona je novac, a ne moneta, a čim napusti njegove ruke postaje opet moneta. Svako je prodavac jednostrane robe koju proizvodi, ali kupac svih ostalih roba koje su mu potrebne za društvenu egzistenciju. Dok njegovo pojavljivanje kao prodavca zavisi od radnog vremena koje njegova roba iziskuje za svoju proizvodnju, njegovo pojavljivanje kao kupca uslovljeno je stalnim obnavljanjem životnih potreba. Da bi mogao kupiti a da ne proda, on mora, da je prodao a da nije kupio. U stvari, promet R—N—R je procesno jedinstvo prodaje i kupovine samo ukoliko je istovremeno stalan proces njihovog odvajanja. Da bi novac kao moneta mogao stalno da teče, moneta mora stalno da se taloži u novac. Stalni opticaj monete uslovljen je njenim stalnim zastajanjem u većim ili manjim količinama u obliku rezervnih fondova monete koji svestrano unutar prometa i nastaju i taj promet uslovljavaju, a čije se obrazovanje, raspodjela, iščezavanje i ponovno obrazovanje stalno mijenja, čije postojanje neprestano nestaje, čije nestajanje neprestano postoji. Adam Smith je ovo neprestano pretvaranje monete u novac i novca u monetu izrazio riječima da svaki imalac robe, pored posebne robe koju prodaje, uvijek mora da drži u zalihii izvjesnu sumu opće robe kojom kupuje. Vidjeli smo da se u prometu R—N—R drugi član N—R razbija na niz kupovina koje se ne vrše odjednom, već sukcesivno u vremenu, tako da jedan dio N-a optječe kao moneta, dok drugi dio miruje kao novac. Novac je ovdje u stvari samo *suspendirana moneta*, i pojedini sastavni dijelovi monetne mase koja je u opticaju stalno se pojavljuju čas u jednom, a čas u drugom obliku. Stoga ovo prvo pretvaranje monetnog sredstva u novac predstavlja samo tehnički momenat samog novčanog opticaja.*

gatstva, dragocjenosti, pa čak i ljudskih života, nego što je slijepo staro doba ikada žrtvovalo svojim lažnim bogovima.» (L. c. p. 395.)

* *Boisquillebert* naslućuje već u prvom imobiliziranju perpetuum mobile-a, tj. u negiranju njegovog funkcionalnog postojanja kao prometnog sredstva, njegovo osamostaljenje prema robama. »Novac — veli on — treba da bude u stalnom kretanju, a to on može da bude samo ukoliko je pokretan; čim postane nepokretan, sve je propalo.» *Le détail de la France*, p. 231. On previda da je ovo mirovanje novca uslov njegovog kretanja. On u stvari hoće da se oblik vrijednosti roba pojavljuje samo kao iščezavajući oblik njihove razmjene materije, ali da se nikad ne fiksira kao svrha samom sebi.

Prvi prirodno nastali oblik bogatstva je oblik obilja ili suviška, onaj dio proizvoda koji nije neposredno potreban kao upotrebna vrijednost, ili pak posjedovanje takvih proizvoda čija se upotrebna vrijednost nalazi izvan kruga najnužnijih potreba. Prilikom razmatranja prijelaza robe u novac vidjeli smo da baš ovo obilje ili suvišak proizvoda na nerazvijenom stepenu proizvodnje obrazuje sferu robne razmjene. Suvišni proizvodi postaju razmjenljivi proizvodi ili robe. Adekvatni oblik postojanja ovog obilja je zlato i srebro, prvi oblik u kome se bogatstvo fiksira kao apstraktno društveno bogatstvo. Ne samo da se robe mogu sačuvati u obliku zlata ili srebra, tj. u materijalu novca, nego su zlato i srebro bogatstvo u konzerviranom obliku. Svaka upotrebna vrijednost kao takva služi time što se troši, tj. uništava. Međutim, upotrebna vrijednost zlata kao novca jest da bude nosilac razmjenske vrijednosti, da kao bezoblična sirovina bude materijalizacija općeg radnog vremena. Kao bezobličan metal razmjenska vrijednost posjeduje neprolazan oblik. Zlato ili srebro imobilizirano kao novac jest *blago*. Kod naroda s čisto metalnim prometom, kao, na primjer, kod starih naroda, obrazovanje blaga se ispoljava kao svestran proces od pojedinca pa do države koja čuva svoje državno blago. U prastara vremena, u Aziji i Egiptu, ova blaga pod okriljem kraljeva i svećenika više su neki svjedoci njihove moći. U Grčkoj i Rimu obrazovanje državnog blaga kao stalno osiguranog oblika suviška postaje politika. Brzo prenošenje takvih blaga iz zemlje u zemlju od strane osvajača i njihovo djelimično naglo izlivanje u promet predstavlja specifičnost antičke ekonomije.

Kao *opredmečeno radno vrijeme* zlato jamči za svoju vlastitu veličinu vrijednosti, a kako je ono materijalizacija *općeg* radnog vremena, prometni proces jamči mu za njegovo stalno djelovanje kao razmjenske vrijednosti. Samom činjenicom što imalac robe može robu da zadrži u njenom obliku razmjenske vrijednosti, ili samu razmjensku vrijednost kao robu, razmjena roba u cilju da se one ponovo dobiju u pretvorenom obliku zlata postaje motiv samog prometa. Metamorfoza robe R—N vrši se radi njene metamorfoze, kako bi se ona iz posebnog prirodnog bogatstva pretvorila u opće društveno bogatstvo. Umjesto izmjene materije, izmjena oblika postaje sama sebi svrha. Iz pukog oblika razmjenska vrijednost se preobraća u sadržaj kretanja. Kao bogatstvo, kao roba, roba se održava samo ukoliko se održava u sferi prometa, a u ovom tekućem stanju ona se održava samo utoliko ukoliko se okolištava u obliku srebra i zlata. Ona postaje u tom toku kao kristal prometnog procesa. Ali zlato i srebro se sami fiksiraju kao novac samo ukoliko nisu razmjenska sredstva. *Kao ne-prometna sredstva oni postaju novac*. Izvlačenje robe iz prometa u obliku zlata je, dakle, jedino sredstvo da se ona stalno drži u prometu.

Imalac robe može od prometa da dobije kao novac samo ono što mu daje kao robu. Stalno prodavanje, neprestano bacanje roba u promet je stoga prvi uslov obrazovanja blaga s gledišta robnog prometa.

S druge strane, novac stalno nestaje kao prometno sredstvo u samom procesu prometa, ostvarujući se neprestano u upotrebnim vrijednostima i rastvarajući se u prolazna uživanja. On se, dakle, mora istrgnuti iz vrtloga prometa ili se roba mora zadržati u svojoj prvoj metamorfozi tako što će se spriječiti da izvrši svoju funkciju kao kupovno sredstvo. Imalac robe koji je sada postao zgrtač blaga mora što više da prodaje, a što manje da kupuje, kao što je još stari Katon učio: *patrem familias vendacem, non emacem esse*.¹ Kao što je radinost pozitivan, tako je štedljivost negativan uslov obrazovanja blaga. Što se manje ekvivalent robe izvlači iz prometa u posebnim robama ili upotrebnim vrijednostima, to se više iz njega izvlači u obliku novca ili razmjenske vrijednosti. * Privajanje bogatstva u njegovom općem obliku uslovljava, dakle, odricanje od bogatstva u njegovoj materijalnoj stvarnosti. Živi podstrek za stvaranje blaga je, stoga, škrtost, kojoj nije potrebna roba kao upotrebna vrijednost, već razmjenska vrijednost kao roba. Da bi se steklo obilje u njegovom općem obliku, moraju se posebne potrebe tretirati kao luksuz i eksces. Tako su godine 1593. kortesi podnijeli Filipu II predstavku u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»Kortesi Valladolida od 1586. godine zamolili su Vaše Veličanstvo da ubuduće u kraljevinu ne dozvoli uvoz svijeća, staklene robe, nakita, noževa i sličnih stvari. Naime, ove za ljudski život tako nekorisne stvari dolaze iz inostranstva da bi se ovdje razmjenjivale za zlato, kao da su Španjolci *Indijanci*.«⁽¹¹⁹⁾

Zgrtač blaga prezire zemaljska, vremenska i prolazna uživanja, da bi težio za vječnim blagom koje ne izjedaju ni moljci ni rđa, koje je potpuno nebesko i potpuno zemaljsko.

»Opći daleki uzrok oskudice u zlatu, veli Misselden u navedenom spisu, jest velika pretjeranost ove kraljevine u trošenju roba stranih zemalja koje se za nas umjesto kao commodities (korisne robe), pokazuju kao discommodities (suvišne trice), jer nam oduzimaju isto toliko blaga koliko bi se inače uvozilo umjesto ovih igračaka (toys). Mi kod kuće trošimo suviše mnogo vina iz Španije, Francuske, sa Rajne, iz Levanta; rozine iz Španije, suvo grožđe iz Levanta, batist i kambrik iz Hainauta, svilu iz Italije, šećer i duhan iz Zapadne Indije, začine iz Istočne Indije: sve to za nas nije nikakva apsolutna potreba, a ipak se te stvari kupuju zvečćim zlatom.«**

U obliku zlata i srebra bogatstvo je neprolazno ne samo zato što razmjenska vrijednost postoji u neuništivom metalu, već naročito zato što se sprečava da zlato i srebro kao prometna sredstva postanu samo prolazni novčani oblik robe. Tako se prolazni sadržaj žrtvuje neprolaznom obliku.

* Što zaliha robe više raste, to se više smanjuje ona koja postoji kao blago (in treasure). (E. Misselden, l. c., p. 23.)

** L. c., 11—13 passim.

¹ Glava porodice treba da rado prodaje, ne da kupuje.

«Ako se putem poreza novac oduzme onome tko ga pojede i popije i daje onome tko ga upotrebi za poboljšanje zemljišta, ribolov, rudarstvo, manufakturu ili čak kupovinu odijela, uvijek postoji korist za zajednicu, jer čak ni odijela nisu tako prolazna kao hrana i piće. Ako se upotrijebi za kupovinu pokućstva, korist je utoliko veća, ako za gradnju kuća — još veća itd., a najveća je ako se u zemlju unosi zlato i srebro, jer ove stvari ne samo što nisu prolazne već se u svim vremenima i na svim mjestima cijene kao bogatstvo; sve ostalo je bogatstvo samo pro hic et nunc (za ovdje i za sada).»*

Izvlačenje novca iz struje prometa i spasavanje od društvene izmjene materije dolazi i na spoljašnji način do izražaja u zakopavanju, tako da se društveno bogatstvo kao podzemno neprolazno blago dovodi u potpuno tajni privatni odnos prema vlasniku roba. Doktor Bernier, koji je neko vreme boravio u Delhiju na dvoru Aurangzeba, priča kako trgovci svoj novac potajno zakopavaju duboko u zemlju, a naročito nemuslimanski pagani, u čijim se rukama nalazi skoro sva trgovina i sav novac,

«opsjednuti vjerovanjem da će im zlato i srebro koje za života skrivaju služiti poslije smrti na drugom svijetu.»**

Uostalom, zgrtač blaga je, ukoliko je njegov asketizam spojen s aktivnom radinošću, po religiji u suštini protestant, i još više — puritanac.

«Ne može se poreći da je kupovanje i prodavanje potrebna stvar koje se ne možemo lišiti, a koja se hrišćanski može upotrijebiti naročito u stvarima koje služe za nuždu i čast, jer tako su patrijarsi prodavali i kupovali stoku, vunu, žito, maslac, mlijeko i ostala dobra. To su darovi boga, koji ih daje iz zemlje i dijeli ljudima. Ali trgovina, koja vrši kupovinu u inostranstvu i koja dobavlja iz Kalkute i Indije i sličnih zemalja robu kao što su skupocjena svila, predmeti od zlata i začini, koja služi samo za raskoš, a ni za kakvu korist, koja isisava novac i zemlji i ljudima, ne bi se smjela dozvoliti ukoliko bi kod nas bilo vlasti i zakona. Ali o tome neću sada da pišem, jer smatram da će na kraju krajeva, kad više ne budemo imali novca, ova trgovina sama od sebe prestati, kao i kindurenje i žderanje: jer nikakvo pisanje i učenje neće pomoći dok nas na to ne prisile nužda i siromaštvo.»***

* Petty, *Political Arithmetic*, l. c., p. 196.

** François Bernier, *Voyages contenant la description des états du Grand Mogul*. Parisko izdanje 1830, t. I, conf. p. 312—14.

*** Dr Martin Luther, *Bücher vom Kaufhandel und Wucher*, 1524. Na istom mjestu Luther kaže: «Nas Nijemce je bog osudio da svoje zlato i srebro moramo davati stranim zemljama, da cijeli svijet bogatimo, a sami da ostajemo prosjaci. Engleska bi imala manje zlata ako bi joj Njemačka ostavila njeno sukno, a i portugalski kralj također bi ga imao manje ako bismo mu ostavili njegove začine. Izračunaj koliko novca iz njemačke zemlje izbaci sajam u Frankfurtu bez potrebe i razloga: tada ćeš se čuditi kako se desilo da je u njemačkoj zemlji ostala i jedna para. Frankfurt je srebrni i zlatni otvor kroz koji iz njemačke zemlje otječe sve što teče i raste,

U vremenima kad u društvenoj izmjeni materije dolazi do potresa pojavljuje se čak i u razvijenom buržoaskom društvu zakopavanje novca kao blaga. Društvena veza u svom kompaktnom obliku — za imaoca roba ova se veza sastoji u robi, a adekvatno postojanje robe je novac — spasava se od društvenog kretanja. Društveni nervus rerum¹ zakopava se pored cijela čiji je nerv.

Blago bi bilo samo beskoristan metal, njegova novčana duša bi ga napustila i ono bi ostalo kao izgorjeli pepeo prometa, kao njegov caput mortuum² kad i dalje ne bi stalno težilo ka prometu. Novac ili osamostaljena razmjenska vrijednost je po svom kvalitetu postojanje apst raktnog bogatstva, ali, s druge strane, svaka data suma novca je kvantitativno ograničena veličina vrijednosti. Kvantitativna granica razmjenske vrijednosti protivrječi njenoj kvalitativnoj općenitosti, i zgrtač blaga osjeća tu granicu kao barijeru koja se u stvari istovremeno pretvara u kvalitativnu barijeru ili čini blago samo ograničenim predstavnikom materijalnog bogatstva. Novac kao opći ekvivalent predstavlja se, kao što smo vidjeli, neposredno u jednadžbi u kojoj sam sačinjava jednu stranu, dok drugu stranu sačinjava beskonačan niz roba. Od veličine razmjenske vrijednosti zavisi u kojoj mjeri se novac približno realizira kao takav beskonačan niz, tj. odgovara svom pojmu razmjenske vrijednosti. Kretanje razmjenske vrijednosti kao razmjenske vrijednosti, kao automata, može uopće da se sastoji samo u izlaženju izvan svoje kvantitativne granice. Ali prekoračenjem jedne kvantitativne granice blaga stvara se nova barijera, koja se opet mora savladati. Kao bari-

što se kod nas kuje i prekiva u monetu: da je otvor zatvoren, sad se ne bi slušalo kukanje da su svuda samo dugovi i da nema novca, da su sve oblasti i gradovi ispljačkani od zeleniša. Ali neka, ići će i tako: mi Nijemci moramo ostati Nijemci! Mi nećemo prestati, mi moramo tako.»

Misselden u gorespomenutom spisu želi da zlato i srebro zadrži bar u krugu hrišćanskih zemalja: «Novac se smanjuje trgovinom sa nehrišćanskim zemljama Turskom, Perzijom i Istočnom Indijom. Ova trgovina vodi se većim dijelom gotovim novcem, ipak sasvim drukčije nego trgovina između samih hrišćanskih zemalja. Jer, iako se trgovina između hrišćanskih zemalja vodi gotovim novcem, ipak novac stalno ostaje u granicama hrišćanskog svijeta. Tu u stvari postoji strujanje i protustrujanje, plima i oseka novca u trgovini koja se vodi u granicama hrišćanskog svijeta, jer ga ponekad ima više u jednom, a manje u drugom dijelu, prema tome da li u jednoj zemlji vlada oskudica, a u drugoj izobilje: novac dolazi, odlazi i vrti se u krugu hrišćanskih zemalja, ali uvijek ostaje u svojim granicama. Međutim, novac koji kroz trgovinu izlazi iz granica hrišćanskog svijeta u gorespomenute zemlje zauvijek je izdat i više se nikad ne vraća.»

¹ nerv stvari — ² kemijski ostatak

jera se ne pojavljuje određena granica blaga, već svaka njegova granica. Zgrtanje blaga, dakle, nema nikakve imanentne granice, nikakvu mjeru u sebi, već je to beskrajn proces koji u svakom svom rezultatu nalazi motiv svog početka. Ako se blago povećava samo ukoliko se čuva, ono se, međutim, i čuva samo ukoliko se povećava.

Novac nije samo jedan od predmeta žudnje za bogaćenjem, već je baš taj njen predmet. Ta je žudnja u suštini auri sacra fames.¹ Žudnja za bogaćenjem, za razliku od žudnje za posebnim prirodnim bogatstvom ili upotrebnim vrijednostima kao što su haljine, nakit, stada itd., moguća je čim se opće bogatstvo kao takvo individualizira u nekoj posebnoj stvari i stoga može da čuva kao pojedinačna roba. Novac se, dakle, pojavljuje isto toliko kao predmet koliko i kao izvor žudnje za bogaćenjem.* Ovo se, u stvari, zasniva na tome što razmjenska vrijednost kao takva, a time i njeno povećanje, postaje svrha. Škrtost čuva blago tako što novcu ne dozvoljava da postane razmjensko sredstvo, ali požuda za zlatom održava njegovu novčanu dušu, njegovo stalno stremljenje prometu.

Djelatnost kojom se blago stvara je, s jedne strane, izvlačenje novca iz prometa stalnim ponavljanjem prodaja, a, s druge strane, prosto zgrtanje, *akumuliranje*. I zaista, akumulacija bogatstva kao takvog vrši se samo u sferi jednostavnog prometa, i to u obliku obrazovanja blaga, dok, kao što ćemo kasnije vidjeti, ostali takozvani oblici akumulacije samo uslijed zloupotrebe tog pojma, samo uslijed sjećanja na jednostavnu akumulaciju novca. Sve ostale robe gomilaju se ili kao upotrebne vrijednosti, i tada je način njihovog nagomilavanja određen posebnošću njihove upotrebne vrijednosti. Nagomilavanje žita, na primjer, iziskuje naročite uređaje. Nagomilavanjem ovaca postajem pastir, nagomilavanje robova i zemljišta čini nužnim odnose gospodstva i potčinjenosti itd. Stvaranje zaliha posebnog bogatstva iziskuje posebne procese, različite od jednostavnog akta samog nagomilavanja, i razvija posebne strane individualnosti. Ili se pak bogatstvo nagomilava u obliku roba kao razmjenska vrijednost, i tada je nagomilavanje trgovačka ili specifično ekonomska operacija. Njen subjekt postaje trgovac žitom, trgovac stokom itd. Zlato i srebro nisu novac uslijed bilo koje djelatnosti individue koja ih nagomilava, već kao kristali prometnog procesa koji se zbiva bez njegovog sudjelovanja. On ne treba da radi drugo osim da ih odlaže i da gomila težinu na težinu,

* «U novcu leži porijeklo škrtosti . . . postepeno se ovdje razgara jedna vrsta judila koje više nije škrtost već pohlepa za zlatom.» (Plinius, *Historia naturalis*, l. XXXIII, c. 14.)

¹ prokleta pohlepa za zlatom (Virgilije, *Eneida*)

što je potpuno besadržajnu djelatnost koja bi, primijenjena na bilo koju drugu robu, tu robu lišavala vrijednosti.*

Naš zgrtač blaga pojavljuje se kao mučenik razmjenske vrijednosti, sveti asket na vrhu metalnog stuba. Njemu je samo do bogatstva u njegovom društvenom obliku, i zato ga zakopavanjem sklanja od društva. On teži za robom u onom njenom obliku koji je uvijek sposoban za promet, i zato je izvlači iz prometa. On se oduševljava razmjenskom vrijednošću, i zato ne vrši razmjenu. Likvidni oblik bogatstva i njegova okamenotina, eliksir života i kamen mudraca ganjaju se alkemistički mahnilo. U svojoj uobraženoj bezgraničnoj pohlepi za uživanjem, on se odriče svih uživanja. Želeći zadovolji sve društvene potrebe, on jedva zadovoljava prirodnu potrebu. Držeći se čvrsto bogatstva u njegovoj metalnoj tjelesnosti, on ga eterizira do puke utvare. Ali nagomilavanje novca radi novca je u stvari barbarski oblik proizvodnje radi proizvodnje, tj. razvijanje proizvodnih snaga društvenog rada preko granica uobičajenih potreba. Što je robna proizvodnja nerazvijenija, to je važnije prvo osamostaljenje razmjenske vrijednosti kao novca, obrazovanje blaga, koje stoga igra veliku ulogu kod starih naroda, a u Aziji do dana današnjeg, kao i kod savremenih seljačkih naroda kod kojih razmjenska vrijednost još nije zahvatila sve odnose proizvodnje. Specifičnu ekonomsku funkciju obrazovanja blaga u granicama samog metalnog prometa razmotrit ćemo odmah, ali prethodno ćemo spomenuti još jedan drugi oblik obrazovanja blaga.

Apstrahirajući potpuno od njihovih estetskih osobina, srebrne i zlatne robe mogu se pretvoriti u novac, ukoliko je materijal iz kojega se sastoje materijal novca, kao što se zlatan novac ili zlatne poluge mogu pretvoriti u te robe. Budući da su zlato i srebro materijal ap-

* Horacije se, dakle, ništa ne razumije u filozofiju obrazovanja blaga kada kaže (*Satire*, knjiga II, satira III.):

Ako tko kupuje kitare da ih na gomilu slaže,
a naklonjen sviranju kitare nije u nijednoj Muzi,
ili kad netko, cipelar što nije, kalup i šilo
kupuje, a treći jedra, dok ploviti uopće ne snuje, —
s pravom takvoga svi će ludim i bezumnim zvati.
Zar je različit od tih sabirač pak zlata i srebra,
koji baš ne zna skupljeno da upotrebi blago,
jer je u strahu, tko da bi svetinju dirnuo tada?

Gospodin *Senior* razumije stvar bolje: »Izgleda da je novac jedina stvar za kojom postoji opća potražnja, i to zato što je novac *apstraktno bogatstvo* i što ljudi kad ga posjeduju mogu da zadovolje sve svoje potrebe ma koje vrste one bile.« (*Principes fondamentaux de l'économie politique*, traduit par le Comte Jean Arriabene, Paris 1836, p. 221.) Ili *Storch*: »Budući da novac predstavlja sva ostala bogatstva, treba ga samo akumulirati da bi se mogle nabaviti sve vrste bogatstva koje postoje na svijetu.« (I. c., v. 2, p. 135.)

straktnog bogatstva, najveće prikazivanje bogatstva sastoji se u njihovoj upotrebi kao konkretnih upotrebnih vrijednosti, i ako imalac roba na izvjesnim stepenima proizvodnje skriva svoje blago, njega goni da se svuda gdje se to može učiniti bez opasnosti prikazuje ostalim vlasnicima roba kao *rico hombre*¹. On pozlaćuje sebe i svoj dom.* U Aziji, a posebno u Indiji, gdje obrazovanje blaga nije, kao u buržoaskoj ekonomiji, podređena funkcija mehanizma cjelokupne proizvodnje, nego gdje se bogatstvo u tom obliku fiksira kao konačna svrha, zlatne i srebrne robe su u stvari samo estetski oblik blaga. U srednjovjekovnoj Engleskoj su se zlatne i srebrne robe smatrale po zakonu samo pukim oblikom blaga, jer im se vrijednost dodatim grubim radom samo neznatno povećavala. Njihova je svrha bila da se ponovo bace u promet, i stoga je njihova finoća bila propisana na potpuno isti način kao za samu monetu. Porast upotrebe zlata i srebra kao luksuznih predmeta uporedo s porastom bogatstva je tako jednostavna stvar da je starima bila potpuno jasna,** dok su savremeni ekonomisti postavili pogrešno pravilo da upotreba srebrnih i zlatnih roba ne raste razmjerno s porastom bogatstva, već samo razmjerno s opadanjem vrijednosti plemenitih metala. Stoga njihovi, inače tačni, podaci o upotrebi kalifornijskog i australskog zlata pokazuju uvijek neki manjak, jer novčana potrošnja zlata kao sirovine nije u njihovoj glavi opravdana odgovarajućim padom njegove vrijednosti. Zbog borbe američkih kolonija sa Španijom^[120] i prekida rada u rudnicima zbog revolucija, godišnja prosječna proizvodnja plemenitih metala smanjila se od 1810. do 1830. godine za više od polovine. Smanjenje monete koja se nalazila u prometu u Evropi iznosilo je 1829. godine, u upoređenju s 1809. godinom, skoro 1/6. Mada se, dakle, količina proizvodnje smanjila, a troškovi proizvodnje povećali, ukoliko su se uopće izmijenili, potrošnja plemenitih metala u obliku luksuznih predmeta ipak je izvanredno porasla, u Engleskoj još za vrijeme rata, a na Kontinentu poslije Pariskog mira. Ta potrošnja je rasla uporedo s povećanjem općeg bogatstva.*** Kao opći zakon može se utvrditi da za vrijeme mira prevladava pretvaranje zlatnog i srebrnog novca u luksuzne predmete, dok, međutim, njihovo ponovno vraćanje u poluge ili u monetu pretežno nastupa samo

* Koliko se inner man (unutrašnji čovjek) robnog individuuma ne mijenja i kada se civilizira i postane kapitalist, dokazuje na primjer londonski predstavnik jedne kosmopolitske bankarske kuće koji je kao prikladan porodični grb uokvirio i objesio banknotu od 100 000 f. st. Poenta je ovdje u tome što novčanica podsmješljivo i s visoka gleda na promet.

** Vidi mjesto iz Ksenofona, citirano niže.

*** Jacob, l. c., v. II, 25 i 26.

¹ bogat čovjek

u burnim prilikama.* Značaj odnosa zlatnog i srebrnog blaga koje postoji u obliku luksuzne robe prema plemenitom metalu koji služi kao novac, može se vidjeti odatle što je taj odnos, prema Jacobu, 1829. godine u Engleskoj bio 2:1, dok je u cijeloj Evropi i Americi bilo za $\frac{1}{4}$ više plemenitog metala u luksuznim predmetima nego u novcu.

Vidjeli smo da je novčani opticaj samo manifestacija metamorfoza roba ili promjene oblika u kojoj se vrši društvena izmjena materije. S promjenom zbroja cijena roba u prometu ili obima njihovih istovremenih metamorfoza, s jedne strane, i s datom brzinom promjene njihovog oblika, s druge strane, morala se stoga ukupna količina zlata u prometu stalno povećavati ili smanjivati; to je moguće samo pod uslovom da ukupna količina novca koji se nalazi u nekoj zemlji neprestano bude u promjenljivom odnosu prema količini novca koji se nalazi u prometu. Ovaj se uslov ispunjava putem obrazovanja blaga. Padaju li cijene ili raste brzina prometa, rezervoari blaga apsorbiraju onaj dio novca koji se izdvojio iz prometa; rastu li cijene ili pada li brzina prometa, skrovišta blaga se stvaraju i blago djelimično pritječe natrag u promet. Zamrzavanje cirkulirajućeg novca u blago i odlivanje blaga u promet je oscilatorno kretanje koje se stalno mijenja, pri čemu je prevladavanje jednog ili drugog smjera isključivo određeno kolebanjima robnog prometa. Blaga se tako pojavljuju kao dovodni i odvodni kanali cirkulirajućeg novca, tako da kao moneta uvijek cirkulira samo onaj količina novca koja je uslovljena neposrednim potrebama samog prometa. Ako se obim ukupnog prometa odjednom proširi i prevladuje likvidno jedinstvo prodaje i kupovine, ali tako da ukupna suma cijena koje se imaju realizirati raste još brže nego brzina novčanog opticaja, skrovišta blaga se primjetno prazne; čim ukupno kretanje zastane u jačoj mjeri ili se stabilizira razdvajanje prodaje i kupovine, prometno sredstvo se u upadljivim razmjerama zamrzava u novcu, a rezervoari blaga pune se daleko iznad prosječnog nivoa. U zemljama sa čisto metalnim prometom ili na nerazvijenom stepenu proizvodnje blago je beskraino rascjepkano i rasijano po cijeloj površini zemlje, dok je u razvijenim buržoaskim zemljama koncentrirano u rezervoarima banaka. Blago se ne smije brkati s monetnom rezervom, jer je monetna rezerva sastavni dio ukupne količine novca koja se stalno nalazi u prometu, dok aktivan odnos blaga i razmjenskog sredstva pretpostavlja opadanje ili porast te ukupne količine. Kao što smo vidjeli, zlatne i srebrne robe predstavljaju i odvodni kanal plemenitih metala i latentni izvor pri-

* «U vremenima velike uznemirenosti i nesigurnosti, naročito za vrijeme unutrašnjih potresa ili invazija, zlatni i srebrni predmeti pretvaraju se brzo u novac; u periodima mira i blagostanja, naprotiv, novac se pretvara u posude od zlata i srebra i u nakit.» (l. c., v. II, p. 357.)

liva. U redovnim vremenima za ekonomiju metalnog prometa važna je samo njihova prva funkcija.*

b) *Platežno sredstvo*

Dva oblika u kojima se novac dosad razlikovao od prometnog sredstva bili su oblik *suspendirane monete* i oblik *blaga*. Prvi oblik je u prolaznom pretvaranju monete u novac odražavao okolnost da se drugi član $R-N-R$, kupovina $N-R$, unutar određene prometne sfere mora rascjepkati u niz sukcesivnih kupovina. Međutim, obrazovanje blaga zasnivalo se jednostavno na izolaciji akta $R-N$ koji nije prešao u $N-R$, ono je bilo samo samostalan razvoj prve metamorfoze robe, novac razvijen kao otuđeno postojanje svih roba u suprotnosti prema prometnom sredstvu kao postojanju robe u njenom uvijek otuđivom obliku. Monetna rezerva i blago bili su novac samo kao ne-prometno sredstvo, a ne-prometno sredstvo samo zato što nisu bili u prometu. U određenju u kojem sada promatramo novac, on cirkulira ili stupa u promet, ali ne u funkciji prometnog sredstva. Kao prometno sredstvo novac je uvijek bio kupovno sredstvo, a sada djeluje kao ne-kupovno sredstvo.

Čim se novac putem obrazovanja blaga razvio kao postojanje apstraktnog društvenog bogatstva i materijalni predstavnik materijalnog bogatstva, on u ovoj svojoj određenosti kao novac dobija specifične funkcije u okviru prometnog procesa. Ako novac cirkulira kao puko prometno sredstvo i stoga kao kupovno sredstvo, pretpostavlja se da se roba i novac istovremeno sučeljavaju, da, dakle, ista veličina vrijednosti postoji dvostruko, na jednom polu kao roba u ruci prodavca, a na drugom polu kao novac u ruci kupca. Ova istovremena egzistencija obaju ekvivalencata na suprotnim polovima i njihova istovremena pro-

* Na ovom mjestu *Ksenofon* razvija novac u njegovoj specifičnoj određenosti oblika kao novca i blaga: »Od svih poslova koje poznajem ovo je jedini koji ne izaziva zavist kod ostalih koji se njime bave . . . Jer što je rudnik srebra bogatiji i što se iz njega vadi više srebra, utoliko on privlači više ljudi. Ako je za domaćinstvo nabavljeno dovoljno posuda, rijetko će se još više kupovati; naprotiv, srebra nitko ne posjeduje toliko da ne bi želio da ga ima još više, i ako je neko njime pretrpan, on višak zakopava i tome se ne veseli ništa manje nego kad bi ga upotrebljavao. Kad gradovi cvjetaju, tada je građanima srebro naročito potrebno. Jer ljudi žele da kupe, pored lijepog oružja, i dobre konje, raskošne kuće i pokućstvo, a žene žele svakovrsne haljine i zlatan nakit. A kad su gradovi u nevolji zbog loše žetve ili rata, tada je novac potreban za kupovinu hrane zbog neplodnosti zemljišta ili za vrbovanje pomoćne vojske.« (*Xen., De vestigalibus*, c. IV.) Aristotel u *Republici* (c. I, 1. 1) razvija oba kretanja cirkulacije $R-N-R$ i $N-R-N$ u njihovoj suprotnosti pod imenom »ekonomika« i »hrematistika«. Grčki tragičari, a naročito Euripid, suprotstavljaju ova dva oblika kao *dike* (pravda) i *kérdos* (sebičnost).

mjena mjesta ili njihovo uzajamno otuđivanje pretpostavlja sa svoje strane da se prodavac i kupac međusobno odnose samo kao imaoци ekvivalentna koji tu postoje. Međutim, proces metamorfoze roba, koji stvara razne određenosti oblika novca, metamorfoza i imaoce roba, odnosno mijenja društvene karaktere u kojima se oni jedan drugome pojavljuju. U procesu metamorfoze robe čuvar robe isto toliko puta mijenja kožu koliko puta roba mijenja mjesto, odnosno koliko puta novac izbija u novim oblicima. Tako su imaoци roba prvobitno stajali jedan prema drugome samo kao imaoци roba, potom je jedan postao prodavac, a drugi kupac, onda svaki od njih naizmjenično kupac i prodavac, onda su postali zgrtači blaga i konačno bogati ljudi. Na taj način, imaoци robe ne izlaze iz prometnog procesa onakvi kakvi su u njega ušli. U stvari, razne određenosti oblika koje novac dobija u prometnom procesu samo su kristalizirana promjena oblika samih roba koja je, sa svoje strane, samo predmetni izraz promjeni podložnih društvenih odnosa u kojima imaoци roba više svoju izmjenu materije. U prometnom procesu nastaju novi prometni odnosi, a imaoци roba, kao nosioci ovih izmijenjenih odnosa, dobijaju nove ekonomske karaktere. Kao što se u granicama unutrašnjeg prometa novac idealizira u puki papir, kao reprezentant zlata, vrši funkciju novca, tako isti proces daje kupcu ili prodavcu, koji kao puki predstavnik novca ili robe ulazi u taj proces, tj. predstavlja budući novac ili buduću robu, djelotvornost stvarnog prodavca ili kupca.

Sve određenosti oblika u koje se razvija zlato kao novac samo su razvijanje određenja sadržanih u metamorfozi roba, ali koje se u jednostavnom opticaju novca, u pojavi novca kao monete ili u kretanju R—N—R kao procesnog jedinstva nisu izdvojile u samostalnu formu ili koje su se, kao, na primjer, prekidanje metamorfoze robe, pojavile samo kao puke mogućnosti. Vidjeli smo da se u procesu R—N roba kao stvarna upotrebna i idealna razmjenska vrijednost odnosila prema novcu kao stvarnoj razmjenskoj, a samo idealnoj upotrebnoj vrijednosti. Time što je prodavac otuđio robu kao upotrebnu vrijednost, on je realizirao njenu vlastitu razmjensku vrijednost i upotrebnu vrijednost novca. Obrnuto, time što je kupac otuđio novac kao razmjensku vrijednost, on je realizirao njegovu upotrebnu vrijednost i cijenu robe. Prema tome, nastupila je promjena mjesta robe i novca. Živi proces ove dvostrano polarne suprotnosti sad se opet cijepa u svom ostvarivanju. Prodavac otuđuje robu stvarno, a njenu cijenu u prvi mah realizira opet samo idealno. On ju je prodao po njenoj cijeni koja se, međutim, realizira tek u jednom kasnije utvrđenom vremenu. Kupac kupuje kao predstavnik budućeg novca, dok prodavac prodaje kao vlasnik sadašnje robe. Na strani prodavca roba se kao upotrebna vrijednost stvarno otuđuje a da ne biva kao cijena stvarno realizirana; na strani kupca novac se stvarno realizira u upotrebnoj vrijednosti robe a da ne biva stvarno otuđen kao razmjenska vrijednost. Ovdje sam kupac simbolički predstavlja novac; njega ne predstavlja, kao ranije, znak vrijednosti.

Ali kao što je ranije opća simbolika znaka vrijednosti izazvala garanciju i prinudni tečaj od strane države, sada lična simbolika kupca izaziva među imalcima roba privatne ugovore čije se ispunjenje može postići zakonskim putem.

Obrnuto, u procesu N—R može se novac kao stvarno kupovno sredstvo otuđivati, i na taj način cijena robe realizirati prije realiziranja upotrebne vrijednosti novca ili otuđenja robe. To se, na primjer, dešava u svakidašnjem obliku plaćanja unaprijed. Ili u obliku u kome engleska vlada kupuje opijum od seljaka u Indiji ili u obliku u kome strani trgovci nastanjeni u Rusiji jednim velikim dijelom kupuju ruske poljoprivredne proizvode. Međutim, novac tako djeluje samo u već poznatom obliku kupovnog sredstva i, prema tome, ne dobija nikakvu novu određenost oblika.* Stoga se kod ovog posljednjeg slučaja nećemo zadržavati, ali u vezi s promijenjenim oblikom u kome se ovdje pojavljuju oba procesa, N—R i R—N, primjećujemo da čisto zamišljena razlika kupovine i prodaje, kakva se neposredno pojavljuje u prometu, postaje sada stvarna razlika uslijed toga što u jednom obliku postoji samo roba, a u drugom samo novac, a u oba oblika samo ona krajnja tačka od koje potječe inicijativa. Za oba oblika je zajedničko i to da u oba jedan od ekvivalenata postoji samo u zajedničkoj volji kupca i prodavca, volji koja vezuje obojicu i koja dobija određene zakonske oblike.

Prodavac i kupac postaju povjerilac i dužnik. Dok je imalac robe kao čuvar blaga ranije igrao komičnu ulogu, on sada postaje strašan uslijed toga što shvata ne sebe samoga, nego svog bližnjega kao postojanje određene sume novca i što ne čini sebe nego njega mučenikom razmjenske vrijednosti. Od vjernika postaje povjerilac, iz religije upada u jurisprudenciju.

«I stay here on my bond!»¹

Dakle, u promijenjenom obliku R—N u kome roba postoji, a novac je samo predstavljen, novac funkcionira, prvo, kao mjera vrijednosti. Razmjenska vrijednost robe cijeni se u novcu kao svojoj mjeri, ali kao ugovorno izmjerena razmjenska vrijednost cijena postoji ne samo u glavi prodavca već istovremeno kao mjera obaveze kupca. Drugo, novac ovdje funkcionira kao kupovno sredstvo, mada pred sobom baca samo sjenku svog budućeg postojanja. On, naime, izvlači robu s njenog mjesta, iz ruku prodavca u ruke kupca. Kada dođe rok za ispunjenje ugovora, tada novac stupa u promet, jer mijenja mjesto i iz ruku bivšeg

* Kapital se predujmljuje, naravno, i u obliku novca, i predujmljeni novac može biti predujmljeni kapital, ali ovo gledište ne spada u horizont jednostavnog prometa.

¹ «Ostajem pri obveznici!» (Shylockove riječi iz IV čina *Mletačkog trgovca*.)

kupca prelazi u ruke bivšeg prodavca. Ali on ne stupa u promet kao prometno sredstvo ili kao kupovno sredstvo. Kao takvo funkcionirao je prije nego što je bio tu, a pojavljuje se pošto je prestao da funkcionira kao takvo. Naprotiv, on stupa u promet kao jedini adekvatan ekvivalent za robu, kao apsolutno postojanje razmjenske vrijednosti, kao posljednja riječ procesa razmjene, ukratko kao novac, i to kao novac u određenoj funkciji *općeg platežnog sredstva*. U toj funkciji platežnog sredstva novac se pojavljuje kao apsolutna roba, ali unutar samog prometa, a ne kao blago izvan njega. Razlika između kupovnog i platežnog sredstva ispoljava se veoma neugodno u periodima trgovinskih kriza.*

Prvobitno se u prometu pretvaranje proizvoda u novac pojavljuje samo kao individualna nužnost za imaoca robe ukoliko njegov proizvod nije upotrebna vrijednost za njega, već ima to da postane tek svojim otuđenjem. Ali da bi o ugovorenom roku platilo, imalac robe mora da je prethodno prodao robu. Otud se prodaja, potpuno nezavisno od njegovih individualnih potreba, kretanjem prometnog procesa pretvorila za njega u društvenu nužnost. Kao bivši kupac neke robe, on prinudno postaje prodavac neke druge robe ne da bi došao do novca kao kupovnog, već kao platežnog sredstva, kao apsolutnog oblika razmjenske vrijednosti. Pretvaranje robe u novac kao završni akt, ili prva metamorfoza robe kao svrha samoj sebi, što je kod obrazovanja blaga izgledalo kao čef imaoca robe, postalo je sada ekonomska funkcija. Motiv i sadržaj prodaje radi plaćanja jest sadržaj prometnog procesa koji proističe iz oblika samog prometnog procesa.

U ovom obliku prodaje roba mijenja svoje mjesto, cirkulira, dok svoju prvu metamorfozu, svoje pretvaranje u novac odlaže. Nasuprot tome, vrši se na strani kupca druga metamorfoza, tj. novac se pretvara natrag u robu prije izvršenja prve metamorfoze, tj. prije pretvaranja robe u novac. Ovdje se, dakle, prva metamorfoza vremenski pojavljuje poslije druge. I na taj način novac, oblik robe u njenoj prvoj metamorfozi, dobija novu određenost oblika. Novac ili samostalni razvoj razmjenske vrijednosti nije više posredujući oblik robnog prometa, već njen završni rezultat.

Nije potrebno potanko dokazivati da ovakve *terminske prodaje*, kod kojih oba pola prodaje postoje odvojeno u vremenu, prirodno proističu iz robnog prometa. Prije svega, razvoj prometa dovodi do toga da se isti imaoci robe stalno pojavljuju jedan u odnosu na drugog kao prodavci i kupci. Ovakva ponavljana pojava ne ostaje samo slučajna, nego se, na primjer, roba poručuje za neki budući rok, kada se ima isporučiti i platiti. U ovom slučaju je prodaja idealna, tj. ona je ovdje pravno izvršena bez tjelesnog pojavljivanja robe i novca. Oba oblika novca, kao prometnog i kao platežnog sredstva, ovdje još koincidiraju

* Razlika između kupovnog i platežnog sredstva naglašena kod Luthera. [Marxova bilješka u njegovom ličnom primjerku *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.]

jer, s jedne strane, roba i novac istovremeno mijenjaju mjesto, a s druge strane, novac ne kupuje robu, već realizira cijenu ranije prodate robe. Dalje, priroda čitavog niza upotrebnih vrijednosti dovodi do toga da se one stvarno otuđuju ne faktičnom isporukom robe, već samo njenim ustupanjem na određeno vrijeme. Na primjer, ako se upotreba kuće prodaje na mjesec dana, upotrebna vrijednost kuće isporučena je tek po isteku mjeseca, mada kuća prelazi iz ruke u ruku u početku mjeseca. Budući da faktično ustupanje upotrebne vrijednosti i njeno stvarno otuđenje ovdje vremenski ne koincidiraju, realizacija njene cijene također se događa kasnije nego njena promjena mjesta. Najzad, razlika u vremenskom trajanju i vremenskom periodu proizvodnje raznih roba uzrok je što se jedan pojavljuje kao prodavac, dok se drugi još ne može pojaviti kao kupac; prema tome pri češćem ponavljanju kupovine i prodaje između istih imalaca robe oba momenta prodaje, u skladu s uslovima proizvodnje njihovih roba, vremenski ne koincidiraju. Na taj način, između imalaca robe nastaje odnos povjerioca i dužnika koji predstavlja, dođuše, prirodnu podlogu kreditnog sistema, ali se može potpuno razviti prije postojanja ovog posljednjeg. Međutim, jasno je da će se uporedo sa razvojem kredita, dakle buržoaske proizvodnje uopće, funkcija novca kao platežnog sredstva proširiti za račun njegove funkcije kao kupovnog sredstva i još više kao elementa obrazovanja blaga. U Engleskoj ja, na primjer, novac kao moneta sveden isključivo na sferu trgovine na malo i sitne trgovine između proizvođača i potrošača, dok kao platežno sredstvo prevladuje u sferi velikih trgovinskih transakcija.*

Kao opće platežno sredstvo, novac postaje *opća roba* ugovora — u prvi mah samo unutar robnog prometa.** Međutim, njegovim razvojem u toj funkciji svi ostali oblici plaćanja pretvaraju se postepeno u novčano plaćanje. Step en u kome je novac razvijen kao isklju-

* I pored svoje manije doktrinarnog definiranja, g. Macleod toliko ne poznaje elementarne ekonomske odnose da pokušava izvesti novac iz njegovog najrazvijenijeg oblika, oblika platežnog sredstva. Između ostalog on kaže: Kako ljudima nisu uvijek istovremeno potrebne njihove uzajamne usluge, a ni u istom obimu vrijednosti, «ostaje izvjesna razlika ili izvjesna količina usluge plativa od strane jednog lica drugome — dug». Ovlašćeniku po ovom dugu potrebne su usluge nekog trećeg lica kome njegove nisu neposredno potrebne i on «prenosi na to treće lice dug koji ono prvo ima prema njemu. Obveznica ide tako iz ruke u ruku, — to i jest cirkulacija. Ako neko stekne pravo po dugovnom odnosu izraženom u metalnom novcu, on može raspolagati ne samo uslugama prvobitnog dužnika već i uslugama svih članova radne zajednice». (Macleod: *Theory and Practice of Banking etc.*, London 1855, v. I, ch 1.)

** *Bailey*, l. c., p. 3, kaže: «Novac je opći predmet obaveza ili onaj predmet u kome je zaključena većina ugovora o vlasništvu koji treba da se ispune u neko kasnije vrijeme.»

čivo platežno sredstvo pokazuje stepen u kome je razmjenska vrijednost ovladala proizvodnjom u njenoj dubini i širini.*

Masa novca koji optječe kao platežno sredstvo određena je prije svega iznosom plaćanja, tj. sumom cijena tuđenih roba, a ne roba koje se imaju otuđiti, kao kod prostog novčanog opticaja. Ali tako određeni iznos modificira se dvostruko, prvo brzinom kojom isti komad novca ponavlja istu funkciju ili kojom se masa plaćanja predstavlja kao procesni lanac plaćanja. A plaća B-u, poslije čega B plaća C-u, i tako dalje. Brzina kojom isti komad novca ponavlja svoju funkciju platežnog sredstva zavisi, s jedne strane, od veriženja dužničko-povjerilačkih odnosa između imalaca roba, tako da je isti imalac robe povjerilac prema jednom, dužnik prema drugom licu itd., s druge strane, od dužine vremena koja odvaja razne termine plaćanja. Ovaj lanac plaćanja ili naknadnih prvih metamorfoza roba kvalitativno je različit od lanca metamorfoza koji se predstavlja u opticaju novca kao prometnog sredstva. Taj drugi lanac ne samo što se pojavljuje u vremenskoj sukcesiji, nego u njoj tek *nastaje*. Roba postaje novac, zatim ponovo roba, i tako osposobljava drugu robu da postane novac itd., ili, prodavac postaje kupac, uslijed čega drugi imalac robe postaje prodavac. Ova veza nastaje slučajno u samom procesu robne razmjene. Ali što se novac koji A plaća B-u od B-a dalje isplaćuje C-u, a od C-a D-u itd., i to u vremenskim intervalima koji brzo slijede jedni za drugim — u ovoj spoljašnjoj vezi samo se ispoljava već gotova društvena veza. Isti novac ne optječe kroz razne ruke zato što se pojavljuje kao platežno sredstvo, već optječe kao platežno sredstvo zato što su razne ruke već udarile jedna drugu po dlanu. Brzina kojom novac optječe kao platežno sredstvo pokazuje, dakle, mnogo dublje uvlačenje pojedinaca u prometni proces nego brzina kojom novac optječe kao moneta ili kao kupovno sredstvo.

Suma cijena istovremenih i stoga prostorno uporednih kupovina i prodaja obrazuje granicu nadomještanja monetne mase brzinom opticaja. Ova granica otpada za novac koji funkcioniра kao platežno

* Senior, l. c., p. 221, kaže: «Kako se vrijednost svake stvari mijenja u određenom periodu vremena, to se kao platežno sredstvo uzima artikal čija se vrijednost najmanje mijenja, koji najduže zadržava datu prosječnu kupovnu sposobnost. Na taj način novac postaje izraz ili predstavnik vrijednosti.» Obrnuto. Baš zato što su zlato, srebro itd. postali novac, tj. postojanje osamostaljene razmjenske vrijednosti, oni postaju opće platežno sredstvo. Upravo onda kad se pojavljuje interes za stabilnost veličine vrijednosti novca koji pominje g. Senior, tj. u periodima kad se novac silom prilika široko upotrebljava kao opće platežno sredstvo, otkriva se i kolebanje njegove veličine vrijednosti. Takav jedan period bila je u Engleskoj Elizabetina epoha, i u to vrijeme su lord Burleigh i sir Thomas Smith, s obzirom na očiglednu deprecijaciju plemenitih metala, progurali parlamentarni zakon koji obavezuje univerzitate u Oxfordu i Cambridgeu da trećinu svoje zemljišne rente rezerviraju sebi u pšenici i sladu od ječma.

sredstvo. Ako se plaćanja koja se imaju istovremeno izvršiti koncentriraju na jednom mjestu, što se prije svega prirodno dešava samo na velikim sabirnim tačkama robnog prometa, onda se plaćanja kao negativne i pozitivne veličine međusobno izjednačuju, jer A ima da plati B-u, da istovremeno izvrši naplatu od C-a itd. Suma novca koja je potrebna kao platežno sredstvo stoga neće biti određena sumom plaćanja koja se imaju realizirati istovremeno, nego većom ili manjom njihovom koncentracijom i visinom salda koji preostaje poslije njihovog međusobnog potiranja kao negativnih i pozitivnih veličina. Radi ovih izjednačenja nastaju specijalne ustanove, a da se uopće ne razvije kredit, kao, na primjer, u starom Rimu. Ali razmatranje ovih ustanova ne spada ovamo, kao ni razmatranje općih termina plaćanja koji se svuda fiksiraju u određenim društvenim krugovima. Ovdje treba samo još napomenuti da je specifični utjecaj koji ovi termini vrše na periodična kolebanja količine novca u optičaju bio naučno istraživan tek u najnovije vrijeme.

Ukoliko se plaćanja izjednačuju kao pozitivne i negativne veličine, stvarni novac se uopće ne pojavljuje. On se ovdje razvija samo u svom obliku mjere vrijednosti, s jedne strane, u cijeni robe, a s druge strane, u visini uzajamnih obaveza. Osim svog idealnog postojanja, razmjenska vrijednost ovdje, dakle, ne dobija nikakvo samostalno postojanje, čak ni postojanje znaka vrijednosti, odnosno novac postaje idealni računski novac. Funkcija novca kao platežnog sredstva uključuje, dakle, protivrječnost da novac, s jedne strane, ukoliko se plaćanja izjednačuju, samo idealno djeluje kao mjera, dok, s druge strane, ukoliko se plaćanje ima stvarno izvršiti, stupa u promet ne kao iščezavajuće prometno sredstvo, već kao mirujuće postojanje općeg ekvivalenta, kao apsolutna roba, jednom riječju kao novac. Gdje se, dakle, razvio lanac plaćanja i umjetni sistem njihovog izjednačavanja, novac se prilikom potresa koji nasilno prekidaju tok plaćanja i ometaju mehanizam njihovog izjednačavanja naglo pretvara iz svog plinovitog, himeričnog oblika mjere vrijednosti u kruti, zvečeci novac ili platežno sredstvo. Dakle, u uslovima razvijene proizvodnje, kad je imalac robe već odavno kapitalist, kad poznaje svog Adama Smitha i otmjeno se smješka nad praznovjermem da su samo zlato i srebro novac, odnosno da je novac uopće, za razliku od ostalih roba, apsolutna roba, novac se najedanput opet pojavljuje ne kao posrednik prometa, već kao jedino adekvatan oblik razmjenske vrijednosti, kao jedino bogatstvo, sasvim onako kako ga shvaća zgrtač blaga. Kao takvo isključivo postojanje bogatstva, novac se ne pojavljuje, kao, na primjer, u monetarnom sistemu, u samo idealnoj, nego u stvarnoj obezvrijedenosti i bezvrijednosti svakog materijalnog bogatstva. To je posebni momenat kriza svjetskog tržišta, koji se zove novčana kriza. *Summum bonum*¹ za kojim u takvim momentima

¹ najviše dobro

nastaje vika kao za jedinim bogatstvom jest novac, gotov novac, a pored njega sve ostale robe izgledaju, baš zbog toga što su upotrebne vrijednosti, kao beskorisne, kao trice, igračke ili, kao što kaže naš doktor Martin Luther, kao puki predmet kićenja i žderanja. Ovo naglo pretvaranje kreditnog sistema u monetarni sistem spaja teorijski strah s praktičnom panikom i agente prometa hvata strava pred nedokučivom tajnom njihovih vlastitih odnosa.*

Plaćanja, sa svoje strane, iziskuju jedan rezervni fond, akumulaciju novca kao platežnog sredstva. Obrazovanje ovih rezervnih fondova ne pojavljuje se više, kao kod obrazovanja blaga, kao djelatnost koja je tuđa samom prometu niti, kao kod monetne rezerve, samo kao tehnički zastoj monete, već se novac mora postepeno nakupiti da bi bio tu o određenim budućim terminima plaćanja. Dok se, dakle, obrazovanje blaga u apstraktnom obliku, u kome važi kao bogaćenje, smanjuje uporedo s razvojem buržoaske proizvodnje, ovo obrezovanje blaga, koje je neposredan zahtjev procesa razmjene, raste ili se, tačnije dio blaga koja se uopće stveraju u sferi robnog prometa, apsorbira kao rezervni fond platežnih sredstava. Što je buržoaska proizvodnja razvijenija, to se više ovi rezervni fondovi ograničavaju na nužni minimum. U svom djelu o snižavanju kamatne stope** Locke daje interesantne podatke o veličini ovih rezervnih fondova za njegovo vrijeme. Odatle se vidi koliko su veliki dio novca koji je uopće bio u opticaju apsorbirali rezervoari platežnih sredstava u Engleskoj baš u periodu kada se počelo razvijati bankarstvo.

Zakon o količini novca u opticaju, onakav kakav je rezultirao iz promatranja jednostavnog novčanog optičaja, bitno se modificira optičajem platežnog sredstva. Pri datoj brzini optičaja novca, bilo kao prometnog sredstva bilo kao platežnog sredstva, ukupna suma novca koji optječe u datom razmaku vremena bit će određena ukupnom sumom robnih cijena koje se imaju realizirati plus ukupna suma plaćanja koja dospijevaju u istom periodu, minus plaćanja koja se izjednačenjem međusobno potiru. Opći zakon da masa novca u opticaju zavisi od robnih cijena time se ni najmanje ne narušava, jer je sam iznos

* Boisguillebert, koji bi htio da spriječi ustajanje buržoaskih produkcionih odnosa protiv samih buržuja, voli da razmatra one oblike novca u kojima se novac pojavljuje samo idealno ili samo prolazno. Takvo je ranije bilo prometno sredstvo. Takvo je i platežno sredstvo. On i opet ne vidi neposredovani prijelaz novca iz idealnog oblika u njegovu spoljašnju stvarnost, to da je zvečeći novac latentno sadržan već u samo zamišljenoj mjeri vrijednosti. Da je novac, veli on, puki oblik samih roba, pokazuje se u trgovini na veliko gdje se razmjena vrši bez intervencije novca «les marchandises sont appréciées»¹ (*Le détail de la France*, l. c., p. 210.)

** *Locke*, l. c., p. 17 - 18.

¹ robe su procijenjene

plaćanja određen ugovorno utvrđenim cijenama. Međutim, čak i pri pretpostavci da se brzina optočaja i ekonomiziranje plaćanjima ne mijenjaju, jasno je da se zbroj cijena robnih masa koje cirkuliraju u određenom periodu, na primjer jednom danu, i masa novca koji istog dana cirkulira nipošto ne pokrivaju, jer cirkulira masa robe čija će se cijena tek kasnije realizirati u novcu i cirkulira masa novca za koji su odgovarajuće robe već odavno ispale iz prometa. Ova posljednja masa zavisit će od toga koliko je velika, po ovoj vrijednosti, suma onih plaćanja koja dospijevaju istoga dana mada su ugovorena u potpuno različitim periodima.

Vidjeli smo da promjena vrijednosti zlata i srebra ne utječe na njihovu funkciju kao mjere vrijednosti ili računskog novca. Ali ova promjena dobija odlučnu važnost za novac kao blago, jer s porastom ili padom vrijednosti zlata ili srebra raste ili pada veličina vrijednosti zlatnog ili srebrnog blaga. Od još veće važnosti je ona za novac kao platežno sredstvo. Plaćanje se vrši tek poslije prodaje robe, odnosno novac djeluje u dva različita vremenska intervala u dvjema različitim funkcijama, najprije kao mjera vrijednosti, a onda kao platežno sredstvo koje odgovara toj mjeri. Ako se u tom međuvremenu promijeni vrijednost plemenitih metala ili radno vrijeme potrebno za njihovu proizvodnju, ista količina zlata ili srebra imat će, u momentu svog pojavljivanja kao platežnog sredstva, veću ili manju vrijednost nego u vrijeme kad je služila kao mjera vrijednosti ili kad je ugovor sklopljen. Funkcija posebne robe, na primjer zlata i srebra kao novca ili kao osamostaljene razmjenske vrijednosti, sukobljava se ovdje s njenom prirodnom kao posebne robe čija veličina vrijednosti zavisi od promjene njenih troškova proizvodnje. Velika socijalna revolucija koja je u Evropi izazvala pad vrijednosti plemenitih metala isto je tako dobro poznata činjenica kao i obrnuta revolucija koja je u jednom ranom periodu starorimske republike nastala uslijed porasta vrijednosti bakra u kome su bili ugovoreni dugovi plebejaca. Ne upuštajući se dalje u istraživanje utjecaja koji su kolebanja vrijednosti plemenitih metala imala na sistem buržoaske ekonomije, već ovdje vidimo da pad vrijednosti plemenitih metala koristi dužnicima na račun povjerilaca, dok porast njihove vrijednosti, obrnuto, koristi povjeriocima na račun dužnika.

c) Svjetski novac

Za razliku od monete, zlato postaje novac tek time što se kao blago povlači iz prometa, potom kao ne-prometno sredstvo ulazi u njega i, najzad, probija granice unutrašnjeg prometa da bi, kao opći ekvivalent, funkcioniralo u svijetu roba. Time ono postaje *svjetski novac*.

Kao što su opće težinske mjere plemenitih metala služile kao prvobitne mjere vrijednosti, u okviru svjetskog tržišta pretvaraju se

računska imena novca opet u odgovarajuća imena. Kao što je bezobličan sirovi metal (aes rude) bio prvobitni oblik prometnog sredstva, a oblik monete prvobitno samo zvaničan znak težine sadržane u metalnim komadima, tako plemeniti metal kao svjetska moneta ponovo odbacuje sa sebe lik i pečat i pada natrag u indiferentan oblik poluge, a ako se nacionalne monete, kao ruski imperijali, meksički taliri i engleski sovrini, nalaze u prometu u inostranstvu, njihova oznaka postaje indiferentna i važi samo njihov sadržaj. Kao međunarodni novac, plemeniti metali vrše najzad opet svoju prvobitnu funkciju kao sredstvo razmjene, koja nije, kao ni sama robna razmjena, nastala u krilu prvobitne zajednice, već na dodirnim tačkama raznih zajednica. Kao svjetski novac, novac dobija, dakle, ponovo svoj prvobitni prirodni oblik. Napuštajući unutrašnji promet, on ponovo skida posebne oblike koji su izrasli iz razvoja procesa razmjene u okviru te posebne oblasti, svoje lokalne oblike mjerila cijena, monete, sitne monete i znaka vrijednosti.

Vidjeli smo da u unutrašnjem prometu neke zemlje samo jedna roba služi kao mjera vrijednosti. Ali kako tu funkciju vrši u jednoj zemlji zlato, a u drugoj srebro, na svjetskom tržištu važi dvostruka mjera vrijednosti i novac udvostručuje svoju egzistenciju i u svim ostalim funkcijama. Pretvaranje robnih vrijednosti iz cijena u cijene u srebro, i obrnuto, određuje se svaki put relativnom vrijednošću oba metala koja se stalno mijenja i čije utvrđivanje se, prema tome, prikazuje kao stalan proces. Imaoci roba svake unutrašnje prometne oblasti prinuđeni su da za spoljašnji promet naizmjenično upotrebljavaju zlato i srebro i da tako metal koji u zemlji važi kao novac razmjenjuju za metal koji im je potreban kao novac upravo u inostranstvu. Svaka zemlja upotrebljava, dakle, kao svjetski novac oba metala, zlato i srebro.

U međunarodnom robnom prometu zlato i srebro se ne pojavljuju kao prometno sredstvo, već kao *opće sredstvo razmjene*. Ali opće sredstvo razmjene funkcionira samo u oba razvijena oblika *kupovnog sredstva* i *platežnog sredstva*, čiji odnos, međutim, na svjetskom tržištu postaje obrnut. U sferi unutrašnjeg prometa novac je djelovao — ukoliko je bio moneta, ukoliko je predstavljao posrednika u procesnom jedinstvu R—N—R ili samo iščekavajući oblik prometne vrijednosti u neprekidnoj promjeni mjesta pojedinih roba — isključivo kao kupovno sredstvo. Na svjetskom tržištu je obrnuto. Zlato i srebro pojavljuju se ovdje kao kupovno sredstvo ako je izmjena materije samo jednostrana, pa stoga kupovina i prodaja ne koincidiraju. Pogranična trgovina u Kjahti^[121] je, na primjer, stvarno i po ugovoru trampa, pri čemu je srebro samo mjera vrijednosti. Rat od 1857 - 58.^[122] prisilio je Kineze da prodaju a da ne kupuju. Tada se srebro odjednom pojavilo kao kupovno sredstvo. S obzirom na slovo ugovora, Rusi su prerađivali francuske monete od 5 franaka u grube srebrne robe koje su služile kao sredstvo razmjene. Srebro stalno funkcionira kao kupovno sredstvo

između Evrope i Amerike, s jedne strane, i Azije, s druge strane, gdje se taloži kao blago. Dalje, plemeniti metali funkcioniraju kao međunarodno kupovno sredstvo kad god se naglo poremeti postojeća ravnoteža u izmjeni materije između dve nacije, na primjer, kad loša žetva prisili jednu od tih da kupuje u izvanredno velikoj mjeri. Naposljetku, plemeniti metali su međunarodno kupovno sredstvo u rukama zemalja koje proizvode zlato i srebro, gdje su oni neposredan proizvod i roba, a ne pretvoren oblik robe. Što se više robna razmjena razvija između raznih nacionalnih prometnih sfera, to se više razvija funkcija svjetskog novca kao *platežnog sredstva* radi izravnjanja međunarodnih bilanci.

Kao i unutrašnji promet, tako i međunarodni promet iziskuje količinu zlata i srebra koja se stalno mijenja. Jedan dio nagomilanih blaga služi stoga kod svakog naroda kao rezervni fond svjetskog novca koji se čas prazni, a čas opet puni, prema oscilacijama robne razmjene.* Osim posebnih kretanja u kojima svjetski novac teče u oba smjera između nacionalnih prometnih sfera, on ima jedno opće kretanje čije se polazne tačke nalaze na izvorima proizvodnje s kojih se potoci zlata i srebra valjaju u raznim pravcima preko svjetskog tržišta. Ovdje zlato i srebro ulaze u svjetski promet kao robe i razmjenjuju se kao ekvivalenti, u razmjeru prema u njima sadržanom radnom vremenu, za robne ekvivalente prije nego što uđu u sfere unutrašnjeg prometa. U njima se stoga pojavljuju s datom veličinom vrijednosti. Svako padanje ili rasteženje njihovih troškova proizvodnje utječe stoga ravnomjerno na njihovu relativnu vrijednost na svjetskom tržištu koja je, međutim, potpuno nezavisna od stupnja u kome različite nacionalne prometne sfere gutaju zlato ili srebro. Onaj dio metalnog potoka koji hvata svaka posebna sfera robnog svijeta ulazi dijelom neposredno u unutrašnji novčani opticaj radi nadoknade izlaznih metalnih moneta, dijelom se odvodi u razne rezervoare blaga u vidu monete platežnog sredstva i svjetskog novca, a dijelom se pretvara u luksuzne predmete, dok naposljetku ostatak postaje prosto-naprsto blago. Na razvijenom stepenu buržoaske proizvodnje obrazovanje blaga se svodi na minimum koji razni procesi prometa zahtijevaju za slobodnu igru njegovog mehanizma. Blago kao takvo postaje ovdje samo neiskorišćeno bogatstvo — ukoliko nije trenutani oblik suviška u bilanci plaćanja, rezultat prekinute izmjene materije i stoga zamrzavanje robe u njenoj prvoj metamorfozi.

Kao što su zlato i srebro kao novac po svom pojmu opća roba, tako u svjetskom novcu dobijaju odgovarajući oblik postojanja univerzalne robe. U razmjeru u kojem se svi proizvodi za njih otuđuju oni postaju preobraženi oblik svih roba i stoga svestrano otuđiva roba.

* «Nagomilani novac dodaje se sumi koja se, da bi stvarno bila u prometu i zadovoljila moguće potrebe trgovine, udaljuje i napušta sferu samog prometa.» (G. R. Carli, primjedba u Verrijevim *Meditazioni sulla Economia Politica*, p. 196, t. XV u zborniku *Custodi*, l. c.)

Kao materijalizacija općeg radnog vremena, oni se ostvaruju u onoj mjeri u kojoj izmjena materije realnih radova obuhvata zemljinu površinu. Oni postaju ekvivalent (opći ekvivalent) u onom stupnju u kome se razvija niz posebnih ekvivalenata koji sačinjavaju njihovu sferu razmjene. Kako robe u svjetskom prometu univerzalno razvijaju svoju vlastitu razmjensku vrijednost, njen u zlato i srebro pretvoreni oblik pojavljuje se kao svjetski novac. Dok, dakle, nacije imalaca roba svojom svestranom proizvodnjom i općim prometom pretvaraju zlato u adekvatan novac, njima proizvodnja i promet izgledaju samo kao sredstvo da bi izvukle novac u obliku zlata i srebra iz svjetskog tržišta. Zlato i srebro kao svjetski novac su stoga isto toliko proizvod općeg robnog prometa koliko i sredstvo daljeg proširenja njegovih granica. Kao što je iza leđa alkemičara, koji su htjeli da prave zlato, izrasla kemija, tako je iza leđa imalaca roba, koji jure za robom u njenom začaranom luku, izbijaju izvori svjetske industrije i svjetske trgovine. Zlato i srebro pomažu u stvaranju svjetskog tržišta time što u svom pojmu novca anticipiraju njegovo postojanje. Da ovo njihovo čarobno djelovanje nije nipošto ograničeno na doba djetinjstva buržoaskog društva, već da nužno proističe iz izopačenosti u kojoj se nosiocima robnog sveta pojavljuje njihov društveni rad, dokazuje izvanredan utjecaj koji otkriće novih zemalja sa nalazištima zlata sredinom 19. vijeka vrši na svjetski promet.

Kao što se novac razvija u svjetski novac, tako se imalac robe razvija u kosmopolita. Kosmopolitski odnos među ljudima je prvobitno samo njihov odnos kao imalaca roba. Roba je sama po sebi uzvišena iznad svih religioznih, političkih, nacionalnih i jezičkih barijera. Njen opći jezik je cijena, a njeno opće biće je novac. Ali s razvojem svjetskog novca, za razliku od nacionalne monete, razvija se kosmopolitizam imalaca robe kao vjera praktičnog razuma, za razliku od naslijeđenih religioznih, nacionalnih i ostalih predrasuda koje kočje izmjenu materije čovječanstva. Kad isto zlato koje u obliku američkih iglova (komada od 10 dolara) stigne u Englesku postaje sovrin, poslije tri dana optječe u Parizu kao napoleonador, poslije nekoliko nedjelja se opet pojavi u Veneciji kao dukat, ali uvijek zadržava istu vrijednost, imaocu roba postaje jasno da je nacionalnost »but the guinea's stamp«¹. Uzvišena ideja u kojoj mu se otkriva cijeli svijet jest ideja jednog tržišta — *svjetskog tržišta*.*

* Montanari, *Della Moneta* (1683), I. c, p. 40 »Povezanost svih naroda između sebe tako je proširena preko cijele zemaljske kugle da se može reći da je cijeli svijet postao gotovo jedan grad u kome je neprekidan sajam svih roba i gdje svatko može, sjedeći kod kuće, da pomoću novca nabavlja i uživa sve što su bilo gdje proizveli zemlja, životinje i ljudska radinost. Divan pronalazak.«

¹ samo žig (otisak) gvineje.

4. Plemeniti metali

Buržoaski proces proizvodnje ovlađuje prije svega metalnim prometom kao gotovim, zatečenim organom, koji se, doduše, postepeno preobražava, a ipak uvijek zadržava svoju osnovnu konstrukciju. Pitanje: zašto umjesto drugih roba zlato i srebro služe kao novčani materijal — prelazi granice buržoaskog sistema. Stoga ćemo samo sumarno navesti najvažnija gledišta.

Budući da opće radno vrijeme dozvoljava samo kvantitativne razlike, predmet koji treba da važi kao njegova specifična inkarnacija mora biti sposoban da predstavlja čisto kvantitativne razlike, tako da se istovetnost, uniformnost kvaliteta pretpostavlja. To je prvi uslov za funkciju neke robe kao mjere vrijednosti. Procjenjujem li, na primjer, sve robe u volovima, kožama, žitu itd., moram ih, u stvari, mjeriti u idealnom prosječnom volu, prosječnoj koži, jer se u kvalitativno razlikuje od vola, žito od žita, koža od kože. Zlato i srebro su, naprotiv, kao jednostavna tijela, uvijek sami sebi jednaki i stoga njihove jednake količine predstavljaju vrijednosti jednake veličine.* Drugi uslov za robu koja treba da služi kao opći ekvivalent, a koji proizilazi neposredno iz funkcije predstavljanja čisto kvantitativnih razlika, jest mogućnost njenog dijeljenja u proizvoljne dijelove i mogućnost njihovog ponovnog spajanja, tako da se računski novac može predstaviti i osjetno. Zlato i srebro posjeduju ta svojstva u izvanrednom stepenu.

Kao prometno sredstvo, zlato i srebro imaju pred ostalim robama tu prednost što njihovoj velikoj specifičnoj težini, koja se sastoji u tome da u malom prostoru predstavljaju relativno mnogo težine, odgovara njihova ekonomska specifična težina, obuhvatanje relativno mnogo radnog vremena, tj. velike razmjenske vrijednosti, u malom obimu. Time je osigurana lakoća transportiranja, prenošenja iz ruku u ruke i iz zemlje u zemlju, sposobnost da se isto tako brzo pojave kao i nestanu — ukratko, materijalna pokretljivost, uslov sine qua non¹ robe koja ima da služi kao perpetuum mobile prometnog procesa.

Visoka specifična vrijednost plemenitih metala, trajnost, relativna nerazorivost, neoksidiranje na zraku, kod zlata specijalno njegova nerastvorivost u kiselinama, osim u carskoj vodi, sve te prirodne osobine čine plemenite metale prirodnim materijalom obrazovanja blaga. Stoga Pedro Martyr, koji je izgleda, bio veliki ljubitelj čokolade, kaže o vrećama kakaoa koje su bile jedna od vjista meksikanskog novca:

«O sretnog li novca koji ljudskom rodu pruža prijatno i korisno piće i čuva svoje posjednike od paklene zaraze lakomosti, jer se ne može ni zakopati ni dugo čuvati.» (*De orbe novo*⁽¹²³⁾)

* «Metali imaju tu osobinu da se samo u njima svi odnosi svode na jedno, a to je njihova količina, da od prirode nisu dobili različit kvalitet niti u unutrašnjoj građi niti u spoljašnjoj formi i fakturi.» (*Galiani*, I. c., p. 130).

¹ nužan uslov

Veliki značaj metala uopće u neposrednom procesu proizvodnje u vezi je s njihovom funkcijom kao instiumenta proizvodnje. Apstrahirajući od njihove rijetkosti, velika mekoća zlata i srebra u upoređenju sa željezom, pa čak i sa bakrom (u kaljenom stanju u kome su ga upotrebljavali stari narodi), čini ih nesposobnim za takvu upotrebu i lišava ih stoga u velikoj mjeri svojstva na kome se zasniva upotrebna vrijednost metala uopće. Kao što nisu korisni u okviru neposrednog procesa proizvodnje, tako nisu neophodni ni kao sredstva za život, kao predmeti potrošnje. Stoga bilo koja njihova količina može ući u društveni proces prometa a da ne utječe štetno na proces neposredne proizvodnje i potrošnje. Njihova individualna upotrebna vrijednost ne dolazi u sukob s njihovom ekonomskom funkcijom. S druge strane, zlato i srebro su ne samo negativno suvišni predmeti, tj. predmeti bez kojih čovjek može da bude, nego ih njihova estetska svojstva čine prirodnom materijalom raskoši, nakita, sjaja, prazničnih upotreba, ukratko — pozitivnim oblikom obilja i bogatstva. Oni se pojavljuju u neku ruku kao samorodna svjetlost koja se izvlači iz podzemnog svijeta, pri čemu srebro reflektira sve svjetlosne zrake u njihovoj izvornoj mješavini, a zlato samo najvišu potenciju boje, naime crvenu. A osjećaj za boje je najpopularniji oblik estetskog osjećaja uopće. Etimološku vezu naziva plemenitih metala u raznim indogermanskim jezicima s odnosima boja dokazao je Jakob Grimm. (Vidi njegovu *Historiju njemačkog jezika*.)

Konačno, sposobnost zlata i srebra da se mogu pretvoriti iz oblika monete u oblik poluge, iz oblika poluge u oblik luksuznih predmeta i obrnuto, dakle, prednost pred svim ostalim robama što nisu sputani u jednom date, određene upotrebne oblike, čini ih prirodnim materijalom novca, koji mora stalno prelaziti iz jedne određenosti oblika u drugu.

Priroda ne proizvodi novac, kao što ne proizvodi ni bankare ili mjenični tečaj. Ali kako buržoaska proizvodnja mora da kristalizira bogatstvo kao fetiš u obliku nekog pojedinačnog predmeta, zlato i srebro su njegova odgovarajuća inkarnacija. Zlato i srebro nisu po prirodi novac, ali novac je po prirodi zlato i srebro. S jedne strane, srebrni ili zlatni novčani kristal nije samo proizvod prometnog procesa, nego u stvari njegov jedini mirujući proizvod. S druge strane, zlato i srebro su gotovi proizvodi prirode i oni su prvo isto tako neposredno i ovo drugo, neodvojeni nikakvom različitošću oblika. Opći proizvod društvenog procesa ili sam društveni proces kao proizvod jest poseban proizvod prirode, metal koji se krije u utrobi zemlje i iz nje može iskopati.*

* Godine 760. iselila se masa siromašnih ljudi da bi ispirali riječni zlatonosni pijesak južno od Praga, a tri čovjeka su mogla da za jedan dan izvade 3 marke zlata. Uslijed toga je priliv k «digging»-ima (nalazištima zlata) i broj ruku povučениh iz poljoprivrede bio tako velik da je zemlju naredne godine snašla glad. (Vidi M. G. Körner, *Abhandlung von dem Alterthum des böhmischen Bergwerks*. Schneeberg 1758.)

Vidjeli smo da zlato i srebro ne mogu da ispune zahtjev koji im se kao novcu postavlja, naime da budu nepromjenljive veličine vrijednosti. Međutim, kao što već kaže Aristotel, oni posjeduju permanentniju veličinu vrijednosti od prosjeka ostalih roba. Apstrahirajući od općeg djelovanja aprecijacije ili deprecijacije plemenitih metala, kolebanja vrijednosnih odnosa zlata i srebra su od naročite važnosti, jer na svjetskom tržištu oba služe uporedo kao materija novca. Čisto ekonomski uzroci ove promjene vrijednosti — osvajanja i ostali politički prevrati, koji su vršili veliki utjecaj na vrijednost metala u Starom svijetu, djeluju samo lokalno i prolazno — moraju se svesti na promjenu radnog vremena potrebnog za proizvodnju tih metala. Samo radno vrijeme zavisit će od njihove relativne prirodne rijetkosti i od većih ili manjih teškoća na koje nailazi njihovo dobijanje u čisto metalnom stanju. Zlato je u stvari prvi metal koji čovjek otkriva. S jedne strane, sama ga priroda pruža u samorodnom kristalnom obliku, individualizirano, hemijski nespojeno s drugim tijelima ili, kao što su alkemičari govorili, u djevičanskom stanju; s druge strane, sama priroda preuzima posao tehnologije u velikim ispiralištima zlata — u rijekama. Od strane čovjeka se na taj način traži samo najgrublji rad, bilo radi dobijanja zlata iz rijeka bilo radi njegovog dobijanja iz nanosa, dok dobijanje srebra pretpostavlja rudarske radove i uopće relativno visoko razvijenu tehniku. Stoga je prvobitna vrijednost srebra, i pored njegove manje apsolutne rijetkosti, relativno veća od vrijednosti zlata. Strabonova tvrdnja da se kod nekog arapskog plemena daje 10 funti zlata za jednu funtu željeza i 2 funte zlata za 1 funtu srebra ne izgleda nimalo nevjerovatno. Ali u razmjeru u kojem se proizvodne snage društvenog rada razvijaju i stoga proizvod jednostavnog rada u upoređenju s proizvodom kombiniranog rada poskupljuje, u razmjeru u kojem se zemaljska kora svestranije otvara i prvobitni površinski izvori priliva zlata presušuju, vrijednost srebra će padati u odnosu prema vrijednosti zlata. Na datom stepenu razvoja tehnologije i saobraćajnih sredstava bit će, na kraju krajeva, od presudnog značaja otkrivanje novih nalazišta zlata ili srebra. U staroj Aziji odnos zlata prema srebru bio je 6 prema 1 ili 8 prema 1, a ovaj posljednji odnos postojao je u Kini i Japanu još u početku 19. vijeka; 10 prema 1, odnos koji je postojao u doba Ksenofona, može se smatrati prosječnim odnosom srednjeg Starog vijeka. Iskorišćavanje španskih rudnika srebra od strane Kartage, a kasnije od strane Rima, djelovalo je u starom vijeku otprilike kao otkriće američkih rudnika u savremenoj Evropi. Za doba Rimskog Carstva može se uzeti 15 ili 16 prema 1 kao grubi prosjek, mada se u Rimu često može naići na veću deprecijaciju srebra. Ovo kretanje koje je počelo s relativnom deprecijacijom zlata i završilo padom vrijednosti srebra, ponavlja se u idućem razdoblju koje se proteže od srednjeg vijeka pa do u najnovije vrijeme. Kao u doba Ksenofona, prosječan odnos u srednjem vijeku iznosi 10 prema 1 i mijenja se uslijed otkrića američkih

rudnika ponovo na 16 ili 15 prema 1. Otkrićem australskih i kolumbijskih izvora zlata, ponovni pad vrijednosti zlata postaje vjerovatan.*

C. Teorije o prometnim sredstvima i novcu

Kao što je opća požuda za zlatom tjerala narode i vladare u 16. i 17. vijeku, dobu djetinjstva savremenog buržoaskog društva, u krstaške ratove preko mora u potjeri za zlatnim Gralom,** tako su prvi tumači savremenog svijeta, tvorci monetarnog sistema, od kojeg je merkantilni sistem samo jedna varijanta, proglasili zlato i srebro, tj. novac, za jedino bogatstvo. Oni su tačno formulirali da je poziv buržoaskog društva »praviti novac«, dakle, s gledišta jednostavnog robnog prometa, stvarati vječno blago koje ne izjedaju ni moljci ni rđa. Monetarnom sistemu se ne može odgovoriti time što će se reći da je jedna tona željeza sa cijenom od 3. f. st. isto toliko veličina vrijednosti kao 3. f. st. zlata. Tu se ne radi o veličini razmjenske vrijednosti, već o njenom adekvat-

* Dosad australska i druga otkrića nisu još utjecala na odnos vrijednosti zlata i srebra. Suprotne tvrdnje Michela Chevaliera vrijede isto toliko koliko i socijalizam ovog eks-sensimonista. Doduše, kotiranja srebra na londonskom tržištu dokazuju da je prosječna cijena srebra u zlatu u toku 1850 - 1858. za nepuna 3 procenta viša nego u periodu 1830 - 1850. Porast se, međutim, objašnjava naprosto azijskom potražnjom srebra. Za vrijeme 1852 - 1858. mijenja se cijena srebra u pojedinim godinama i mjesecima samo uslijed ove potražnje, a nipošto uslijed priliva zlata iz novootkrivenih izvora. Evo pregleda cijena srebra u zlatu na londonskom tržištu:

Godina	Cijene srebra po unči					
	Mart		Juli		Novembar	
1852.	60 $\frac{1}{8}$	penija	60 $\frac{1}{4}$	penija	61 $\frac{7}{8}$	penija
1853.	61 $\frac{3}{8}$	penija	60 $\frac{1}{2}$	penija	61 $\frac{7}{8}$	penija
1854.	61 $\frac{7}{8}$	penija	61 $\frac{3}{4}$	penija	61 $\frac{1}{2}$	penija
1855.	60 $\frac{7}{8}$	penija	61 $\frac{1}{2}$	penija	61 $\frac{7}{8}$	penija
1856.	60	penija	61 $\frac{1}{4}$	penija	62 $\frac{1}{8}$	penija
1857.	61 $\frac{3}{4}$	penija	61 $\frac{5}{8}$	penija	61 $\frac{1}{2}$	penija
1858.	61 $\frac{5}{8}$	penija				

** »Zlato je divna stvar! Tko ga posjeduje, gospodar je svega što želi. Zlatom se može dušama utrti put u raj.« (Kolumbo u pismu sa Jamajke, 1503.) [Marxova bilješka u ličnom primjerku knjige *Zur Kritik der politischen Ökonomie.*]

nom obliku. Kad monetarni i merkantilni sistem ističe svjetsku trgovinu i one posebne grane nacionalnog rada koje se neposredno slijavaju u svjetsku trgovinu kao jedino prave izvore bogatstva ili novca, treba uzeti u obzir da se u to doba najveći dio nacionalne proizvodnje kretao još u feudalnim oblicima i služio samim proizvođačima kao neposredan izvor održavanja. Proizvodi se velikim dijelom nisu pretvarali u robe i stoga ni u novac, nisu uopće ulazili u opću društvenu izmjenu materije i stoga se nisu pojavljivali kao opredmećenje općeg apstraktnog rada i u stvari nisu predstavljali buržoasko bogatstvo. Novac kao svrha prometa je razmjenska vrijednost ili apstraktno bogatstvo, a ne bilo koji materijalni element bogatstva kao određujuća svrha i pokretački motiv proizvodnje. Kao što je to odgovaralo fazi koja je prethodila buržoaskoj proizvodnji, ovi nepriznati proroci držali su se čistog, opipljivog i sjajnog oblika razmjenske vrijednosti, njenog oblika kao opće robe, za razliku od svih posebnih roba. Specifično buržoaska ekonomska sfera tadašnjeg doba bila je sfera robnog prometa. S gledišta ove elementarne sfere oni su stoga prosuđivali cijeli zamršen proces buržoaske proizvodnje i brkali su novac s kapitalom. Neprestana borba savremenih ekonomista protiv monetarnog i merkantilnog sistema potječe velikim dijelom otuda što je ovaj sistem u grubo naivnom obliku izbrbljao tajnu buržoaske proizvodnje, naime da njome vlada razmjenska vrijednost. Iako ima u vidu pogrešnu praktičnu svrhu, Ricardo kaže negdje da se čak i u vremenima gladi žito uvozi ne zbog toga što narod gladuje, već zato što trgovac žitom zarađuje novac. U svojoj kritici monetarnog i merkantilnog sistema politička ekonomija griješi, dakle, u tome što napada ovaj sistem kao puku iluziju i samo kao pogrešnu teoriju, a ne raspoznaje u njoj barbarski oblik svoje vlastite osnovne pretpostavke. Pored toga, ovaj sistem zadržava ne samo izvjesno historijsko pravo, nego puno građansko pravo u granicama određenih sfera savremene privrede. Na svim stepenima buržoaskog procesa proizvodnje gdje bogatstvo dobija elementarni oblik robe razmjenska vrijednost dobija elementarni oblik novca, i u svim fazama procesa proizvodnje bogatstvo se stalno za jedan časak ponovo pretvara u opći elementarni oblik robe. Čak i u najrazvijenijoj buržoaskoj ekonomiji ne ukidaju se specifične funkcije zlata i srebra kao novca, za razliku od njihove funkcije kao razmjenskog sredstva i u suprotnosti sa svima ostalim robama, već se samo ograničavaju, što znači da monetarni i merkantilni sistem zadržavaju svoje pravo. Katolička činjenica da se zlato i srebro kao neposredna inkarnacija društvenog rada, i stoga kao postojanje apstraktnog bogatstva, suprotstavljaju ostalim profanim robama vrijeda, naravno, protestantski point d'honneur¹ buržoaske ekonomije, i iz straha od predrasuda monetarnog sistema ova je za dugo vrijeme izgubila moć rasuđivanja o fenomenima novčanog prometa, kao što će pokazati slijedeći prikaz.

¹ osjećaj časti

Za razliku od monetarnog i merkantilnog sistema, koji novac poznaju samo u njegovoj određenosti oblika kao kristalnog proizvoda prometa, bilo je potpuno u redu što ga je klasična ekonomija shvatila prije svega u njegovom tekućem obliku, kao obliku razmjenske vrijednosti koji se u okviru same metamorfoze robe stvara i ponovo nestaje. Kao što se, dakle, robni promet shvaća isključivo u obliku $R-N-R$, a ovaj opet isključivo u određenosti procesnog jedinstva prodaje i kupovine, tako se novac priznaje u svojoj određenosti oblika kao prometnog sredstva nasuprot svojoj određenosti oblika kao novca. Ako se prometno sredstvo u svojoj funkciji monete izolira, ono se pretvara, kao što smo vidjeli, u znak vrijednosti. Ali kako se pred klasičnom ekonomijom nalazio najprije metalni promet kao vladajući oblik prometa, ona metalni novac shvaća kao monetu, a metalnu monetu kao puki znak vrijednosti. U skladu sa zakonom prometa znakova vrijednosti, postavlja se teza da cijene roba zavise od mase novca u opticaju, a ne, obrnuto, da masa novca u opticaju zavisi od cijena roba. Ovo shvaćanje nalazimo manje ili više nagoviješteno kod talijanskih ekonomista 17. vijeka čas potvrđeno čas poricano od *Lockea*, određeno razvijeno od *Spectator-a* (u broju od 19. oktobra 1711), od *Montesquieua* i *Humea*. Kako je *Hume* daleko najznačajniji predstavnik ove teorije u 18. vijeku, započet ćemo njime naš pregled.

Pod određenim pretpostavkama izgleda da povećanje ili smanjenje količine, bilo da je u pitanju promet metalnog novca bilo promet znakova vrijednosti, *ravnomjerno* djeluje na robne cijene. Ako pada ili raste *vrijednost* zlata ili srebra u kojima se procjenjuju razmjenske vrijednosti roba kao cijene, tada rastu ili padaju *cijene*, jer se njihova mjera vrijednosti promijenila, i u prometu se kao moneta nalazi više ili manje zlata i srebra jer su cijene porasle ili pale. Ali vidljivi fenomen jest promjena cijena uslijed povećanja ili smanjenja količine prometnih sredstava pri nepromijenjenoj razmjenskoj vrijednosti roba. S druge strane, ako pada ili raste količina znakova vrijednosti u prometu iznad ili ispod potrebnog nivoa, tada se oni padom ili porastom robnih cijena svode silom na taj nivo. U oba slučaja izgleda da je isto djelovanje izazvano istim uzrokom, a *Hume* se držao ovog privida.

Svako naučno istraživanje odnosa između određenog broja prometnih sredstava i kretanja robnih cijena mora da vrijednost novčanog materijala pretpostavi kao datu. *Hume*, međutim, promatra isključivo periode revolucije u vrijednosti samih plemenitih metala, dakle revolucije u mjeri vrijednosti. Porast robnih cijena sa istovremenim povećanjem količine metalnog novca počev od otkrića američkih rudnika čini historijsku pozadinu njegove teorije, kao što polemika protiv monetarnog i merkantilnog sistema pokazuje njen praktični motiv. Priliv elementarnih metala može se, naravno, povećati pri nepromijenjenim troškovima njihove proizvodnje. S druge strane, smanjenje njihove vrijednosti, tj. radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju, ispoljit će se najprije samo u povećanju njihovog priliva. Stoga se,

govorili su kasnije Humeovi učenici, smanjena vrijednost plemenitih metala ispoljava u sve većoj masi prometnih sredstava, a sve veća masa prometnih sredstava u porastu robnih cijena. U stvari pak, raste samo cijena izvjesnih roba koje se razmjenjuju za zlato i srebro kao robu, a ne kao prometno sredstvo. Na taj način cijena tih roba koje su procijenjene u zlatu i srebru smanjene vrijednosti raste prema svim ostalim robama čija se razmjenska vrijednost i dalje procjenjuje u zlatu i srebru po mjerilu njihovih starih troškova proizvodnje. Ova dvojaka procjena razmjenskih vrijednosti roba u istoj zemlji može, naravno, biti samo privremena, i cijene u zlatu ili srebru moraju se izjednačiti u proporcijama koje su određene samim razmjenskim vrijednostima, tako da se na kraju krajeva razmjenske vrijednosti svih roba procjenjuju prema novoj vrijednosti novčanog materijala. Analiziranje ovog procesa ne spada ovamo, kao ni način na koji se uopće u kolebanjima tržišnih cijena probija razmjenska vrijednost roba. Ali novim kritičkim istraživanjima o kretanju robnih cijena u 16. vijeku očito je dokazano da je ovo izjednačenje u nerazvijenim periodima buržoaske proizvodnje veoma postupno i da se raspodjeljuje na duga razdoblja, a u svakom slučaju da ne ide u korak s povećanjem količine gotovog novca u opticaju.* Potpuno su neumjesna ukazivanja koja su voljeli da čine Humeovi učenici na porast cijena u starom Rimu uslijed osvajanja Makedonije, Egipta i Male Azije. Starom svijetu svojstveno naglo i nasilno prenošenje nagomilanih novčanih blaga iz jedne zemlje u drugu, privremeno smanjenje troškova proizvodnje plemenitih metala za neku zemlju prostim procesom pljačke ne utječu na imanentne zakone novčanog prometa kao što, na primjer, ni besplatna raspodjela egipatskog i sici-lijanskog žita u Rimu ne utječe na opći zakon koji regulira cijenu žita. Humeu, kao i svim ostalim piscima 18. vijeka, nedostajao je materijal potreban za detaljno razmatranje novčanog optičaja: s jedne strane, prečišćena historija robnih cijena, a, s druge strane, službena i tekuća statistika o povećanju i smanjenju prometnog medija, priliva i odliva plemenitih metala itd., naime materijal koji se uopće pojavljuje tek s potpuno razvijenim bankarstvom. Humeova teorija prometa može se sažeti u slijedeće postavke: 1) cijene roba u jednoj zemlji određene su količinom novca (realnog ili simboličnog) koja se u toj zemlji nalazi; 2) novac koji se nalazi u prometu u jednoj zemlji predstavlja sve robe koje se nalaze u toj zemlji. U razmjeru u kojemu raste broj predstavnika, tj. novca, otpada više ili manje od predstavljene stvari na pojedinog predstavnika; 3) ako se robe množe, njihova cijena pada ili vrijednost novca raste. Ako se novac množi, onda, obrnuto, raste cijena roba, a vrijednost novca pada.**

* Uostalom Hume priznaje ovu postepenost, ma koliko malo ona odgovarala njegovom principu. Vidi *David Hume, Essays and Treatises on several Subjects*, London 1777, vol. I, p. 300.

** Upor. *Stewart*, l. c., v. I, p. 394 - 400.

»Skupoća stvari«, kaže Hume, »uslijed obilja novca čista je šteta za svaku postojeću trgovinu, jer omogućuje siromašnijim zemljama da na svim svjetskim tržištima uspješno konkuriraju bogatijim zemljama.* Ako promatramo jednu naciju samu za sebe, ne može imati nikakvog utjecaja, ni dobrog ni lošeg da li za brojanje ili reprezentiranje roba postoji mnogo ili malo monete, kao što se ne bi izmijenila ni bilanca nekog trgovca koji bi u knjigovodstvu umjesto arapskog načina računanja, koje iziskuje malo brojki, upotrebio rimski način koji treba više brojki. Štoviše, veća količina novca, slično rimskim računskim znacima, nezgodna je i iziskuje više truda i za čuvanje i za prenošenje.**»

Da bi uopće nešto dokazao, Hume je morao pokazati da u *datom* sistemu računskih znakova količina upotrijebljenih brojki ne zavisi od veličine brojčane vrijednosti, već, obrnuto, da veličina brojčane vrijednosti zavisi od količine upotrijebljenih znakova. Potpuno je tačno da nema nikakve prednosti ako se robne vrijednosti procjenjuju ili »broje« u zlatu ili srebru smanjene vrijednosti, i zato su narodi, uporedo s porastom sume vrijednosti roba u prometu, uvijek smatrali podesnijim da broje u srebru umjesto u bakru, i u zlatu umjesto u srebru. U onoj mjeri u kojoj su postajali bogatiji, pretvarali su metale manje vrijednosti u supsidijarnu monetu, a dragocjenije metale u novac. S druge strane, Hume zaboravlja da za brojanje vrijednosti u zlatu i srebru ne mora »postojati« ni zlato ni srebro. Njemu se računski novac i prometno sredstvo poklapaju i oba su monete (coin). Budući da promjena vrijednosti mjere vrijednosti ili plemenitih metala koji vrše funkciju računskog novca izaziva porast ili pad robnih cijena, dakle i porast ili pad količine novca u prometu pri nepromijenjenoj brzini opticaja, Hume zaključuje da porast ili pad robnih cijena zavisi od količine novca u prometu. Da se u 16. i 17. vijeku povećala ne samo količina zlata i srebra, nego da su se istovremeno smanjili i troškovi njihove proizvodnje, Hume je mogao vidjeti iz zatvaranja rudnika u Evropi. U 16. i 17. vijeku robne cijene u Evropi rastle su s masom uvezenog američkog zlata i srebra; dakle, robne cijene u svakoj zemlji određuju se masom zlata i srebra koja se nalazi u toj zemlji. To je bila Humeova prva »nužna konsekvencija***. U 16. i 17. vijeku cijene nisu rastle ravnomjerno s povećanjem količine plemenitih metala; prošlo je više od pola vijeka prije nego što se ispoljila bilo kakva promjena robnih cijena, pa čak i onda je trebalo još mnogo vremena prije nego što su se razmjenske vrijednosti svih roba procjenjivale prema smanjenoj vrijednosti zlata i srebra, dakle prije nego što je revolucija zahvatila sve robne cijene. Stoga, zaključuje Hume, koji potpuno suprotno principima svoje filozofije jednostrano promatrane činjenice nekritički pretvara u opće postavke, — stoga se cijena roba ili vrijednosti novca ne

* David Hume, l. c., p. 300.

** Ibid., p. 303.

*** David Hume, l. c., p. 303.

određuje apsolutnom masom novca koji se nalazi u jednoj zemlji, nego, naprotiv, količinom zlata i srebra koja stvarno ulazi u promet, ali, na kraju krajeva, sve zlato i srebro koje se nalazi u nekoj zemlji mora biti apsorbirano od prometa kao moneta.* Apstrahirajući od svih ostalih zakona optičaja, ako zlato i srebro imaju vlastitu vrijednost, jasno je da samo određena količina zlata i srebra može da se nalazi u prometu kao ekvivalent jedne date sume vrijednosti roba. Ako, dakle, svaka količina zlata i srebra koja se slučajno nalazi u nekoj zemlji mora, bez obzira na sumu robnih vrijednosti, da kao prometno sredstvo uđe u robnu razmjenu, onda zlato i srebro nemaju imanentnu vrijednost i stoga faktički nisu stvarne robe. To je Humeova treća »nužna konsekvencija«. Po njemu u prometni proces ulaze robe bez cijene, a zlato i srebro bez vrijednosti. Stoga on nikad i ne govori o vrijednosti roba i vrijednosti zlata, već samo o njihovoj međusobnoj količini. Već je Locke rekao da zlato i srebro imaju samo imaginarnu ili konvencionalnu vrijednost; to je prvi brutalni oblik suprotnosti tvrdnji monetarnog sistema da samo zlato i srebro imaju istinsku vrijednost. Okolnost da novčano postojanje zlata i srebra proističe iz njihove funkcije u društvenom procesu razmjene tumači se u tom smislu da oni svoju vlastitu vrijednost, pa stoga i veličinu svoje vrijednosti, zahvaljuju društvenoj funkciji.** Zlato i srebro su, dakle, bezvrijedne stvari, ali u okviru prometnog procesa dobijaju fiktivnu veličinu vrijednosti kao *predstavnicu roba*. Kroz taj proces oni se ne pretvaraju u novac, već u vrijednost. Ova njihova vrijednost određuje se odnosom između njihove vlastite mase i mase roba, jer obje mase moraju da se pokriju. Dakle, dok Hume šalje zlato i srebro u svijet roba kao ne-robe, on ih, obrnuto, čim se pojave u određenosti oblika monete, pretvara u puke robe koje se jednostavnom trampom razmjenjuju s ostalim robama. Kad bi se robni svijet sastojao iz jedne jedine robe, na primjer iz jednog miliona kvartera žita, bilo bi vrlo jednostavno predstaviti sebi da se jedan kvarter razmjenjuje za dvije unče zlata ukoliko postoje dva miliona unča zlata, a za 20 unča zlata ukoliko postoje 20 miliona unča zlata, dakle da cijena robe i vrijednost novca rastu ili padaju u obrnutom

* Jasno je da cijene ne zavise toliko od apsolutne količine roba i količine novca koje postoje u datoj zemlji, koliko od količine roba koje mogu doći na tržište i od količine novca koja se nalazi u optičaju. Ako se kovani novac zaključa u sanduke, onda je njegov utjecaj na cijene isti kao kad bi bio uništen; ako se robe nagomilaju u magacinima i skladištima, nastaje isto djelovanje. Kako se novac i roba u takvim slučajevima nikad ne susreću, međusobno utjecanje nije moguće. Na kraju krajeva, opći nivo cijena dostiže pravilnu proporciju sa novom količinom metalnog novca u zemlji.* (L. c., p. 303, 307, 308).

** Vidi *Lawa* i *Franklina* o višku vrijednosti koji zlato i srebro tobože dobijaju iz svoje funkcije novca. Također i *Forbonnaisa*. [Marxova bilješka u ličnom primjerku k njige *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.]

razmjeru prema postojećoj količini novca.* Ali robni svijet se sastoji od beskrajno različitih upotrebnih vrijednosti, čija relativna vrijednost nije nipošto određena njihovom relativnom količinom. Kako, dakle, zamišlja Hume ovu razmjenu između mase roba i mase zlata? On se zadovoljava praznom i mutnom predstavom da se svaka roba, kao alikvotni dio cjelokupne robne mase, razmjenjuje za odgovarajući alikvotni dio zlatne mase. Procesno kretanje roba koje proističe iz suprotnosti između razmjenske i upotrebne vrijednosti sadržane u njima, koje se pojavljuje u opticaju novca i koje se kristalizira u raznim određenostima oblika novca, na taj način iščezava i na njegovo mjesto stupa zamišljeno mehaničko izjednačavanje težinske mase plemenitih metala u jednoj zemlji i istovremene robne mase.

Sir *James Steurt* počinje svoje istraživanje o moneti i novcu iscrpnom kritikom Humea i Montesquieua.** On je u stvari prvi postavio pitanje: određuje li se količina novca u opticaju robnim cijenama ili se robne cijene određuju količinom novca u opticaju? Mada je njegovo izlaganje zamagljeno fantastičnim shvaćanjem mjere vrijednosti, kolebljivim predstavljanjem razmjenske vrijednosti uopće i reminiscencijama merkantilnog sistema, on otkriva bitne određenosti oblika novca i opće zakone novčanog optičaja, jer ne postavlja mehanički robe na jednu, a novac na drugu stranu, već stvarno iz raznih momenata same robne razmjene razvija razne funkcije.

«Upotreba novca za unutrašnji promet može se svesti pod dvije glavne tačke, plaćanje onoga što netko duguje, kupovanje onoga što je nekom potrebno; to dvoje zajedno čini potražnju gotovog novca (ready money demands) . . . Stanje trgovine i manufakture, način života i uobičajeni izdaci stanovnika, ako se uzmu zajedno reguliraju i određuju masu potražnje za gotovim novcem, tj. masu otuđivanja. Da bi se ova raznovrsna plaćanja izvršila, potrebna je izvjesna količina novca. Ova količina, sa svoje strane može, prema prilikama da se povećava ili smanjuje, mada količina otuđivanja ostaje ista . . . U svakom slučaju, promet neke zemlje može apsorbirati samo određenu količinu novca.*** «Tržišna cijena robe određuje se završenom operacijom potražnje i konkurencije (demand and competition), koje su potpuno nezavisne od mase zlata i srebra koja se nalazi u nekoj zemlji. A što se dešava s onim zlatom i srebrom koje nije potrebno kao moneta? Ono se nagomilava kao blago ili se preraduje kao materijal luksuznih predmeta. Kad masa zlata i srebra padne ispod nivoa potrebnog za promet, zamjenjuje se simboličkim novcem ili drugim pomoćnim sredstvima. Ako povoljan mjenični tečaj donosi obilje novca u zemlji i ako istovremeno smanjuje potražnju novca za njegovo slanje u inostranstvo, novac često svršava u sanducima gdje postaje isto tako beskoristan kao kad bi ležao u rudnicima.»****

* Ova fikcija bukvalno se susreće kod *Montesquieua*. [Marxova bilješka u ličnom primjerku knjige *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.]

** *Stewart*, l. c., t. I. p. 394 seq.

*** *Stewart*, l. c., v. II, p. 377 - 379 passim.

**** *Stewart*, l. c., 379 - 380 passim.

Drugi zakon koji je Steuart otkrio jest taj da se promet koji je zasnovan na kreditu vraća na svoju polaznu tačku. Konačno, on analizira djelovanja koja različitost kamatne stope u pojedinim zemljama vrši na međunarodni odliv i priliv plemenitih metala. Ovo posljednje dvoje navodimo ovdje samo radi potpunosti, jer nema veze s našom temom prostog prometa.* Simbolični ili kreditni novac — Steuart još ne razlikuje ova dva oblika novca — mogu da zamijene plemenite metale kao kupovno i platežno sredstvo u unutrašnjem prometu, ali ne na svjetskom tržištu. Papirne novčanice su stoga novac društva (money of the society) dok su zlato i srebro novac svijeta (money of the world).**

* Dopunske monete se zaključavaju ili se preraduju u srebrno posude . . . Što se tiče papirnog novca, on će se, čim ispuni prvi zadatak, tj. zadovolji potrebu onoga tko ga je uzeo na zajam, vratiti dužniku i realizirati . . . Prema tome, u ma kakvom razmjeru se količina metalnog novca neke zemlje povećavala ili smanjivala, robe će ipak poskupljivati ili pojeftinjivati po principima potražnje i konkurencije, a ove će uvijek zavistiti od sklonosti onih koji mogu da za uzvrat dadu vlasništvo ili neki drugi ekvivalent, ali nikad od količine moneta koju posjeduju . . . Ma koliko ona (naime količina metalnog novca u jednoj zemlji) bila mala, dokle god u zemlji bude realnog vlasništva bilo koje vrste i konkurencije u konsumiranju među onima koji je posjeduju, cijene će biti visoke uslijed trampe, simboličnog novca, uzajmljenih plaćanja i hiljade drugih pronalazaka . . . Ako postoji promet između ove zemlje i ostalih nacija, mora da postoji izvjesna proporcija između cijena raznih vrsta roba u toj zemlji i drugdje, i iznenadno povećanje ili smanjenje metalnog novca bilo bi pod pretpostavkom da ono može samo od sebe izazvati povećanje ili pad cijena, u svom djelovanju ograničeno zbog inostrane konkurencije.« (I. c., v. I, p. 400 - 401)

«Novčana cirkulacija svake zemlje mora biti prilagođena proizvodnoj djelatnosti stanovnika koji proizvode robe za tržište . . . Prema tome, ako količina metalnog novca jedne zemlje padne razmjerno više od cijena proizvoda koje se nude na prodaju, tada se mora pribjeći pronalascima, kao što je simbolički novac, koji osiguravaju ekvivalent za te proizvode. Ako se, međutim, pokaže da metalni novac razmjerno prevazilazi razmjere proizvodnje, on neće izazvati povišenje cijena niti će uči u cirkulaciju: *on će se gomilati u blago* . . . Ma kolika bila količina novca u jednoj Zemlji u upoređenju s ostalim svijetom, u cirkulaciji će moći da ostane samo količina koja je otprilike proporcionalna potrošnji bogatih i radu siromašnog stanovništva«, a ovu proporciju ne određuje «količina novca koja se stvarno nalazi u zemlji» (I. c., p. 403 - 408 passim). «Sve zemlje nastojat će da svoj gotov novac koji im nije potreban za cirkulaciju bace u onu zemlju u kojoj je kamata u upoređenju s kamatom u vlastitoj zemlji veća» (I. c., v. II, p. 5). «Najbogatija zemlja u Evropi može da bude najsiromašnija u cirkulirajućem metalnom novcu» (I. c., v. II, p. 6).

Vidi polemiku protiv Steuarta kod Arthura Younga. [Bilješka u Marxovom ličnom primjerku knjige.]

** *Steuart*, I. c., t. II, p. 370. Louis Blanc pretvara «money of the society» što ne znači drugo do unutrašnji, nacionalni novac, u socijalistički novac, što uopšte ne znači ništa, i pretvara, logično, Johna Lawa u socijalista. (Vidi njegov prvi tom *Historije Francuske revolucije*.)

Nacijama s »historijskim« razvojem u smislu historijske pravne škole^[124] svojstveno je da stalno zaboravljaju svoju vlastitu historiju. Mada stoga spor o odnosu robnih cijena prema količini prometnih sredstava neprestano uzbuđuje parlament u toku ove polovine vijeka i mada je izazvao u Engleskoj hiljade velikih i malih brošura, Steuart je ostao još više »mrtvi pas«, nego što je Spinoza izgledao Mosesu Mendelssohnu u Lessingovo doba. Čak je i najnoviji historičar »currency«-a¹, Maclaren, pretvorio Adama Smitha u pronalazača Steuartove teorije, kao što je Ricarda pretvorio u pronalazača Humeove.* Ali, dok je Ricardo usavršio Humeovu teoriju, Adam Smith registrira rezultate Steuartovih istraživanja kao mrtve činjenice. *Adam Smith* je svoju škotsku poslovicu »mnogo maloga čini mnogo« primijenio na duhovno bogatstvo i stoga sitničavom brižljivošću zabašurio izvore kojima ima da zahvali ono malo iz čega je u stvari izvukao mnogo. On više voli, i to ne jednom, da otupi oštricu pitanja gdje bi ga oštro formuliranje primoralo da se obračuna sa svojim prethodnicima. Tako je učinio i u teoriji o novcu. On prešutno prihvata Steuartovu teoriju, pričajući da se zlato i srebro koje se nalazi u jednoj zemlji dijelom upotrebljava kao moneta, dijelom nagomilava kao rezervni fond za trgovce u zemljama bez banaka i kao bankovna rezerva u zemljama s kreditnim prometom, dijelom koristi kao blago za izravnavanje međunarodnih plaćanja, a dijelom prerađuje u luksuzne predmete. Pitanje količine monete u prometu on prešutno odstranjuje time što novac potpuno pogrešno tretira kao puku robu.** Njegov popularizator, dosadni *J. B. Say*, koga su Francuzi proizveli za prince de la science², kao što je *Johann Christoph Gottsched* svog *Schönaicha* proizveo za *Homera*, a *Pietro Aretino* sama sebe imenovao za terror principum³ i lux mundi⁴, s velikom je važnošću ovu, ne sasvim naivnu, omašku Adama Smitha proglasio za dogmu.*** Oštar polemički stav protiv

* *Maclaren*, l. c., p. 43 seq. Patriotizam je jednog prerano umrlog njemačkog pisca (*Gustava Juliusa*) zaveo da suprotstavi starog *Büscha* kao autoritet Ricardovoj školi. Čestiti *Büsch* preveo je Steuartov genijalni engleski jezik na hamburški dijalekt i pokvario njegov original gdje god je mogao.

** Ovo nije egzaktno. Štoviše, na pojedinim mjestima (*Adam Smith*) pravilno formulira ovaj zakon. [Bilješka u Marxovom ličnom primjerku knjige.]

*** Razlika između »currency« i »money«, tj. između prometnog sredstva i novca ne nalazi se stoga u »*Wealth of Nations*«. Obmanut prividnom nepristranošću Adama Smitha, koji je veoma dobro znao svoga Humea i Steuarta, primjećuje čestiti *Maclaren*: »Teorija o zavisnosti cijena od količine opticajnih sredstava nije dosad privukla pažnju; i doktor Smith, kao i Mr. Locke (Locke se koleba u svom gledištu), »gleda u metalnom novcu samo robu.« (*Maclaren*, l. c., p. 44.)

¹ novčanog opticaja — ² prvaka nauke — ³ strah i trepet vladara — ⁴ svjetlost svijeta.

iluzija merkantilnog sistema spriječio je uostalom Adama Smitha da objektivno shvati fenomene metalnog prometa, dok su njegova shvaćanja kreditnog novca originalna i duboka. Kao što se u teorijama 18. vijeka o okamenotinama javlja skriveno strujanje koje dolazi od kritičkog ili apologetskog obzira na biblijsku tradiciju o općem potopu, tako se iza svih novčanih teorija 18. vijeka krije potajna borba s monetarnim sistemom, sa aveti koja je stajala uz kolijevku buržoaske ekonomije i još uvijek bacala svoju sjenku na zakonodavstvo.

Istraživanja o novcu neposredno su podstaknuta u 19. vijeku ne fenomenima metalnog nego, naprotiv, fenomenima banknotnog prometa. Na prve se vraćalo samo zato da bi se otkrili zakoni ovih drugih. Suspendiranje zamjene banknota za zlato od strane Engleske banke počev od 1797. godine, porast cijena mnogih roba koji je nastao poslije toga, pad monetne cijene zlata ispod njegove tržišne cijene, deprecijacija banknota, naročito od 1809. godine, pružili su neposredne praktične povode za stranačku borbu u parlamentu i za teorijski turnir izvan parlamenta, pri čemu je oboje bilo podjednako strasno. Kao historijska pozadina debate služila je historija papirnog novca u 18. vijeku, fijasko Lawove banke⁽¹²⁵⁾ deprecijacija provincijalnih banknota engleskih kolonija u Severnoj Americi od početka do sredine 18. vijeka, koja je išla uporedo s porastom količine znakova vrijednosti; zatim, kasnije, papirni novac (continental bills) koji je za vrijeme rata za nezavisnost putem zakona nametnut od američke centralne vlade i, konačno, u još većem razmjeru izvršeni eksperimenat s francuskim asignatima. Većina engleskih pisaca tadašnjeg doba brka promet banknota, koji se upravlja po sasvim drugim zakonima, s prometom znakova vrijednosti ili državnog papirnog novca s prinudnim tečajem, i dok tvrde da fenomene ovog prinudnog prometa objašnjavaju zakonima metalnog prometa, oni u stvari, obrnuto, izvode zakone ovog posljednjeg fenomena iz fenomena onog prvog. Mi preskačemo sve one brojne pisce iz perioda 1800 - 1809. i pristupamo odmah Ricardu, kako zbog toga što on rezimira svoje prethodnike i oštrije formulira njihova shvaćanja, tako i zbog toga što engleskim bankovnim zakonodavstvom do današnjeg dana vlada onaj oblik teorije novca koji joj je on dao. Ricardo, kao i njegovi prethodnici, brka promet banknota ili kreditnog novca s prometom pukih znakova vrijednosti. Činjenica koja njega zaokuplja jest deprecijacija papirnog novca i istovremeni porast robnih cijena. Ono što su za Humea bili američki rudnici, to su za Ricarda bile mašine za štampanje papirnih cedulja u Threadneedle Street-u,⁽¹²⁶⁾ i on sam na jednom mjestu izričito poistovećuje oba ova faktora. Njegovi prvi spisi, koji se bave samo pitanjem novca, padaju u vrijeme najžešće polemike između Engleske banke, na čijoj strani su bili ministri i ratna stranka, i njenih protivnika, oko kojih su se grupirali parlamentarna opozicija, vigovci i stranka mira. Ti spisi su bili direktne preteče čuvenog izvještaja bulionskog komiteta od 1810, u kome su

prihvaćena Ricardova shvaćanja.* Neobična činjenica da se Ricardo i njegove pristalice, koji novac proglašavaju pukim znakom vrijednosti, nazivaju bulionistima (pristicama zlatnih poluga) ne potječe samo od imena tog komiteta već i od samog sadržaja Ricardovog učenja. U svom djelu o političkoj ekonomiji Ricardo je ponovo i dalje razvio ista shvaćanja, ali nigdje nije istražio novac po sebi, kao što je to uradio s razmjenskom vrijednošću, profitom, rentom, itd.

Ricardo određuje najpre vrijednost zlata i srebra, kao i vrijednost svih ostalih roba, količinom u njima opredmećenog radnog vremena.** U zlatu i srebru, kao robama s datom vrijednošću, mjere se vrijednosti ostalih roba.*** Količina prometnih sredstava u nekoj zemlji određena je, dakle, vrijednošću jedinice mjere novca, s jedne strane, i sumom razmjenskih vrijednosti roba, s druge strane. Ova količina se modificira ekonomiziranjem u načinu plaćanja.**** Budući da je tako količina u kojoj novac određene vrijednosti može da optječe određena i budući da se njegova vrijednost unutar prometa pojavljuje samo u njegovoj količini, novac mogu da u prometu zamijene puki znakovi vrijednosti novca ako se izdaju u razmjeru koji je određen njegovom vrijednošću; i stvarno

novčani opticaj nalazi se u svom najsavršenijem stanju ako se sastoji isključivo od papirnog novca iste vrijednosti s onim zlatom koje on treba da predstavlja.*****

Dosad, dakle, Ricardo određuje količinu prometnih sredstava — pod pretpostavkom date vrijednosti novca — cijenama roba, i novac kao znak vrijednosti njemu je znak određene količine zlata, a ne kao kod Humea bezvrijedan predstavnik robe.

Tamo gdje Ricardo prekida ravan tok svoga izlaganja i odjedanput staje na suprotno gledište, on se odmah obraća međunarodnom prometu plemenitih metala i tako problem zapliće unošenjem tuđih shva-

* David Ricardo, *The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Banknotes*, 4 edition, London 1811 (prvo izdanje izašlo 1809. Dalje: *Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion Committee*, London 1811.

** David Ricardo, *On the Principles of Political Economy etc.*, p. 77. «Vrijednost plemenitih metala, kao i svih drugih roba, zavisi isključivo od ukupne količine rada potrebnog za njihovo dobijanje i iznošenje na tržište.»

*** I. c., p. 77, 180, 181.

**** Ricardo, I. c., p. 421: «Količina novca koja se može upotrijebiti u jednoj zemlji zavisi od njegove vrijednosti; ako bi se u prometu nalazilo samo zlato, njega bi trebalo petnaest puta manje nego srebra ako bi se upotrebljavalo samo srebro.» Vidi također Ricardo, *Proposals for an Economical and Secure Currency*, London 1816, p. 17, 18, gdje on kaže: «Količina banknota u opticaju zavisi od iznosa koji je potreban za promet te zemlje, a taj iznos je reguliran vrijednošću jedinice mjere novca, sumom plaćanja i ekonomiziranjem u njihovom realiziranju.»

***** Ricardo, *Principles of Political Economy*, p. 432, 433.

čanja. Prateći unutrašnji tok njegovih misli, mi ćemo najprije odbaciti sve umjetne, slučajne okolnosti i zato ćemo premjestiti rudnike zlata i srebra u same zemlje u kojima se plemeniti metali nalaze u prometu kao novac. Jedina postavka koja proizlazi iz dosadašnjeg Ricardovog izlaganja jest da je pri datoj vrijednosti zlata količina novca u opticaju određena robnim cijenama. Prema tome, masa zlata koje se u datom momentu nalazi u prometu u nekoj zemlji određena je naprosto razmjenskom vrijednošću roba u prometu. Pretpostavimo sada da se suma tih razmjenskih vrijednosti smanjuje, bilo zato što se proizvodi manje roba po starim razmjenskim vrijednostima, bilo zato što ista robna masa zbog povećane produktivne snage rada ima manju razmjensku vrijednost. Ili pretpostavimo, obrnuto, da se suma razmjenskih vrijednosti povećava jer se povećava masa roba pri nepromijenjenim troškovima proizvodnje ili jer se vrijednost bilo iste, bilo manje robne mase povećava zbog smanjene produktivne snage rada. Šta se dešava u oba slučaja s *datom* količinom metala u prometu? Ako je zlato novac samo zato što optječe kao prometno sredstvo, ako je prinuđeno da se zadrži u prometu kao papirni novac, izdat od države, s prinudnim tečajem (a to Ricardo ima u vidu), tada će količina novca u prometu u prvom slučaju biti prevelika u odnosu na razmjensku vrijednost metala; u drugom slučaju bi ova količina bila ispod svog normalnog nivoa. Mada snabdjeveno vrijednošću, zlato u prvom slučaju postaje znak za metal niže razmjenske vrijednosti od svoje vlastite, a u drugom slučaju znak za metal više vrijednosti. U prvom slučaju će kao znak vrijednosti stajati ispod, a u drugom iznad svoje stvarne vrijednosti (opet apstrakcija iz papirnog novca s prinudnim tečajem). U prvom slučaju bilo bi isto kao kad bi se robe procjenjivale u metalu manje vrijednosti od zlata, a u drugom kao kad bi se procjenjivale u metalu veće vrijednosti od zlata. Zato bi u prvom slučaju robne cijene rasle, a u drugom padale. U oba slučaja bi kretanje robnih cijena, njihovo rasteće ili padanje, bilo posljedica relativne ekspanzije ili kontrakcije mase zlata u prometu iznad ili ispod nivoa koji odgovara njegovoj vlastitoj vrijednosti, tj. iznad ili ispod normalne količine koja je određena odnosom između njegove vlastite vrijednosti i vrijednosti roba koje treba da su u prometu.

Isti bi se proces zbivao kad bi suma cijena onih roba koje su u prometu ostala nepromijenjena, a masa zlata u prometu stajala ispod ili iznad normalnog nivoa: ispod normalnog nivoa — kad se zlatne monete istrošene u prometu ne bi zamijenile odgovarajućom novom proizvodnjom rudnika, iznad normalnog nivoa — kad bi nov priliv iz rudnika premašio potrebe prometa. U oba slučaja se pretpostavlja da troškovi proizvodnje zlata ili njegova vrijednost ostaju isti.

Da rezimiramo: novac u opticaju nalazi se na normalnom nivou kada je njegova količina, pri datoj razmjenskoj vrijednosti roba, određena njegovom vlastitom metalnom vrijednošću. On prelazi taj nivo, zlato pada ispod vlastite metalne vrijednosti i cijene roba rastu jer se

suma razmjenskih vrijednosti robne mase smanjuje ili se priliv zlata iz rudnika povećava. On se smanjuje ispod svog normalnog nivoa, zlato raste iznad svoje vlastite metalne vrijednosti i robne cijene padaju jer se povećava suma razmjenskih vrijednosti robne mase ili priliv zlata iz rudnika ne nadoknađuje masu istrošenog zlata. U oba slučaja zlato u opticaju je znak vrijednosti s većom ili manjom vrijednošću od one koju stvarno sadrži. Ono može da postane aprecirani ili deprecirani znak samoga sebe. Čim bi se robe generalno procjenile u ovoj novoj vrijednosti novca i opće robne cijene razmjerno porasle ili pale, količina novca u opticaju ponovo bi odgovorila potrebama prometa (konsekvencija koju Ricardo ističe s naročitim zadovoljstvom), ali bi bila u suprotnosti s troškovima proizvodnje plemenitih metala i stoga s njihovim odnosom kao robe prema ostalim robama. Prema Ricardovoj teoriji o razmjenskim vrijednostima uopće, porast vrijednosti zlata iznad njegove razmjenske vrijednosti, tj. vrijednosti određene radnim vremenom sadržanim u njemu, izazvao bi povećanje proizvodnje zlata sve dotle dok njegov povećani priliv ne bi ponovo sveo njegovu vrijednost na normalnu veličinu. Obrnuto, pad vrijednosti zlata ispod njegove razmjenske vrijednosti izazvao bi smanjenje njegove proizvodnje sve dotle dok njegova vrijednost ne bi opet porasla do svoje normalne veličine. Ovim obrnutim kretanjima izravna bi se protivurječnost između metalne vrijednosti zlata i njegove vrijednosti kao prometnog sredstva, uspostavio bi se normalni nivo mase zlata u prometu i visina robnih cijena bi opet odgovarala mjeri vrijednosti. Ove fluktuacije u vrijednosti zlata u prometu zahvatile bi isto tako i zlato u polugama, jer, prema pretpostavci, cirkulira sve zlato koje se ne potroši kao luksuzni predmet. Budući da samo zlato, bilo kao moneta bilo kao poluga, može da postane znak vrijednosti veće ili manje metalne vrijednosti od vlastite, razumije se da konvertibilne banknote koje eventualno optječu dijele istu sudbinu. Mada su banknote konvertibilne, dakle njihova realna vrijednost odgovara njihovoj nominalnoj vrijednosti, ukupna masa novca, zlata i banknota u opticaju (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes), može da bude aprecirana i deprecirana, prema tome da li njena ukupna količina, iz ranije iznijetih razloga, raste ili pada iznad ili ispod nivoa koji je određen razmjenskom vrijednošću roba u prometu i metalnom vrijednošću zlata. S ovog gledišta nekonvertibilni papirni novac ima samo tu prednost pred konvertibilnim što se može dvostruko deprecirati. On može da padne ispod vrijednosti metala koji on treba da predstavlja zato što se izdaje u suviše velikom broju, ili može da padne zato što je metal koji predstavlja pao ispod svoje vlastite vrijednosti. Ova deprecijacija, ne papira prema zlatu, već zlata i papira zajedno, ili ukupne mase prometnih sredstava neke zemlje, jedan je od glavnih Ricardovih pronalazaka koje su lord Overstone i komp. stavili u svoju službu i učinili jednim od osnovnih principa bankovnog zakonodavstva Sir Roberta Peela iz 1844. i 1845. godine.

Dokazano je trebalo biti to da cijena roba ili vrijednost zlata zavisi od mase zlata u opticaju. Dokaz se sastoji u pretpostavljanju onoga što se imalo dokazati, naime da svaka količina plemenitog metala koji služi kao novac mora da postane, bez obzira na odnos prema svojoj unutrašnjoj vrijednosti, prometno sredstvo, moneta, i tako znak vrijednosti za robe u prometu, ma kolika bila ukupna suma njihove vrijednosti. Drugim riječima, dokaz se sastoji u apstrahiranju svih ostalih funkcija koje novac vrši pored svoje funkcije prometnog sredstva. Kad se nađe u stisci, kao, na primjer, u polemici s Bosanquetom, Ricardo, potpuno pod utiskom fenomena deprecijacije znakova vrijednosti zbog njihove količine, pribjegava dogmatskim tvrdnjama.*

Da je Ricardo ovu teoriju postavio apstraktno, onako kao što smo mi učinili, bez unošenja konkretnih odnosa i slučajnih momenata koji udaljuju od samog pitanja, njena praznina bi bila najočiglednija. Čitavom izlaganju Ricardo daje međunarodnu obojenost. Ali lako se može dokazati da prividna grandioznost mjerila ništa ne mijenja na sićušnosti osnovnih ideja.

Prva postavka je, dakle, bila: količina metalnog novca u cirkulaciji je normalna onda kad je određena sumom vrijednosti roba u cirkulaciji procjenjenom u njegovoj metalnoj vrijednosti. Međunarodno izraženo to glasi: u normalnom stanju prometa svaka zemlja posjeduje onu masu novca koja odgovara njenom bogatstvu i njenoj industriji. Novac optječe po vrijednosti koja odgovara njegovoj stvarnoj vrijednosti ili njegovim troškovima proizvodnje, tj. on ima u *svim zemljama* istu vrijednost.** Stoga se novac ne bi nikad izvezio iz jedne zemlje u drugu.*** Postojala bi, dakle, ravnoteža između currencies (ukupnih masa novca u opticaju) raznih zemalja. Normalni nivo nacionalne currency je, dakle, izražen kao međunarodna ravnoteža currencies, pa, u stvari, time nije rečeno ništa drugo nego da nacionalnost ništa ne mijenja na općem ekonomskom zakonu. Sad smo ponovo došli do iste fatalne tačke kao i ranije. Na koji način se remeti normalni nivo, to će reći na koji način se remeti međunarodna ravnoteža currencies, ili na koji način novac prestaje da ima istu vrijednost u svim zemljama, ili, konačno, na koji način on presteže u svakoj zemlji da ima svoju vlastitu vrijednost? Kao što se ranije normalni nivo poremetio zato što se masa novca u opticaju povećala ili smanjila uz nepromijenjenu sumu vrijednosti roba, ili što je količina novca u opticaju ostala ista, dok su se razmjenske vrijednosti roba povećale ili smanjile, tako se sada remeti

* David Ricardo, *Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations* etc., p. 49. «Da robama rastu ili padaju cijene razmjerno povećanju ili smanjenju količine novca, smatram neospornom činjenicom.»

** David Ricardo, *The High Price of Bullion* etc., p. 4: «Novac bi u svim zemljama imao istu vrijednost.» U svojoj političkoj ekonomiji Ricardo je ovu postavku modificirao, ali ne tako da bi to ovdje bilo od važnosti.

*** I. c., p. 3 - 4.

međunarodni nivo, koji je određen vrijednošću samog metala, zato što masa zlata koje se nalazi u jednoj zemlji raste uslijed otkrića novih metalnih rudnika u toj zemlji,* ili što se suma razmjenskih vrijednosti roba u prometu u određenoj zemlji povećala ili smanjila. Kao što se ranije proizvodnja plemenitih metala smanjivala ili povećavala prema tome da li je bilo potrebno currency smanjiti ili povećati i robne cijene razmjerno sniziti ili povećati, tako sad djeluje izvoz i uvoz iz jedne zemlje u drugu. U onoj zemlji u kojoj bi cijene porasle i vrijednost zlata uslijed nabujale novčane cirkulacije pala ispod njegove metalne vrijednosti, zlato bi se depreciralo u odnosu prema drugim zemljama i, prema tome, cijene roba u upoređenju s ostalim zemljama bi se povećale. Zlato bi se, dakle, izvozilo, a robe uvozile. U obrnutom slučaju, obrnuto. Kao što je ranije proizvodnja zlata trajala dok se ne uspostavi pravilan odnos vrijednosti između metala i robe, tako će sad uvoz i izvoz zlata, a s time i rasteenje ili padanje robnih cijena, trajati sve dok se opet ne uspostavi ravnoteža između međunarodnih currencies. Kao što se u prvom slučaju proizvodnja zlata povećavala ili smanjivala samo zato što je zlato stajalo iznad ili ispod svoje vrijednosti, tako će se međunarodno kretanje zlata vršiti sada samo iz toga razloga. Kao što je u prvom slučaju svaka promjena u proizvodnji zlata utjecala na količinu metala u prometu i time na cijene, tako će sada utjecati na međunarodni uvoz i izvoz. Čim bi se uspostavila relativna vrijednost između zlata i robe ili normalna količina prometnih sredstava, u prvom slučaju se više ne bi proizvodilo, a u drugom se više ne bi izvozilo ili uvozilo, osim za naknadu istrošenih moneta i za potrošnju industrije luksuznih predmeta. Iz toga slijedi

»da napast da se zlato nepozi kao ekvivalent za robe ne može da nastupi, kao što ne može da nastupi ni nepovoljna trgovinska bilanca, osim uslijed prevelike količine prometnih sredstava.«**

Samo deprecijacija ili aprecijacija metala uslijed ekspanzije ili kontrakcije mase prometnih sredstava iznad ili ispod njenog normalnog nivoa izazvale bi njegov uvoz ili izvoz.*** Dalje izlazi ovo: budući da se u prvom slučaju zlato uvozi ili izvozi samo zato što se njegova količina nalazi iznad ili ispod svog normalnog nivoa, zato što je aprecirano ili deprecirano iznad ili ispod svoje metalne vrijednosti, pa su, prema tome, robne cijene i suviše visoke ili isuviše niske, svako takvo kretanje djeluje kao korektiv**** time što ekspanzijom ili kontrakcijom novca u opticaju vraća ponovo cijene na njihov normalni nivo, u prvom slučaju

* I. c., p. 4.

** »Nepovoljna trgovinska bilanca nikada ne nastaje drukčije nego uslijed izobilja optičajnih sredstava.« (Ricardo, I. c., p. 11, 12.)

*** »Izvoz metalnog novca izaziva njegova jeftinoća i on nije posljedica već uzrok nepovoljne bilance« (I. c., p. 14).

**** I. c., p. 17.

na nivo između vrijednosti zlata i vrijednosti robe, a u drugom slučaju na međunarodni nivo currencies. Drugim riječima: novac cirkulira u raznim zemljama samo utoliko ukoliko on u svakoj zemlji cirkulira kao moneta. Novac je samo moneta, i stoga količina zlata koja se nalazi u jednoj zemlji mora ući u promet, može, dakle, kao znak vrijednosti samoga sebe rasti iznad ili padati ispod svoje vrijednosti. Time smo okolišnim putem preko ove međunarodne komplikacije ponovo sretno stigli do prave dogme koja predstavlja polaznu tačku.

Na koji način Ricardo čini nasilje stvarnim fenomenima konstruirajući ih u smislu svoje apstraktne teorije, pokazat će nekoliko primjera. On tvrdi, na primjer, da se u vremenima loših žetvi, koje su u Engleskoj u periodima od 1800. do 1820. godine bile veoma česte, zlato izvozilo ne zato što je postojala potreba za žitom i što je zlato novac, dakle na svjetskom tržištu uvijek djelotvorno kupovno i platežno sredstvo, već zato što je zlato u vrijednosti bilo deprecirano prema ostalim robama i, dakle, bio depreciran currency zemlje s lošom žetvom u odnosu na ostale nacionalne currencies. Naime, zato što je nerodica smanjila masu roba u prometu, data količina novca u opticaju prešla je normalan nivo i uslijed toga su porasle sve robne cijene.* Nasuprot ovom paradoksalnom objašnjenju, statistički je dokazano da od 1793. pa do najnovijeg vremena, u slučajevima loših žetvi u Engleskoj, postojeca količina prometnih sredstava nije porasla nego je postala nedovoljna, i stoga je optjecalo i moralo optjecati više novca nego ranije.**

Isto tako je Ricardo u doba Napoleonove kontinentalne blokade^[127] i engleskih dekreta o blokadi^[128] tvrdio da Englezi izvoze na Kontinent zlato umjesto robe, jer se njihov novac deprecirao u odnosu

* Ricardo, l. c., p. 74, 75: «Uslijed jedne loše žetve Engleska bi došla u situaciju zemlje koja bi bila lišena jednog dijela svojih roba i stoga bi joj bio potreban smanjeni iznos prometnog medija. Opticajna sredstva koja su dotad bila jednaka plaćanjima sada bi pretjecala i postala bi razmjerno jeftina u odnosu na njenu smanjenu proizvodnju. Izvoz ove sume uspostavio bi stoga ponovo razmjer između vrijednosti opticajnog sredstva i vrijednosti opticajnih sredstava drugih zemalja.» Njegovo brkanje novca i robe i novca i monete pokazuje se smiješnim u slijedećoj rečenici: «Ako bismo mogli pretpostaviti da bi poslije nepovoljne žetve, kad bi Engleskoj bio potreban neobično velik uvoz žita, neka druga zemlja raspolagala obiljem toga artikla, ali ne bi imala potrebe ni za kakvom robom, tada bi nesumnjivo slijedilo da takva zemlja ne bi izvezla žito u razmjenu za robe; ali ona ne bi izvezla žito ni za novac, jer je to roba koja nijednoj zemlji nije nikad potrebna apsolutno, već relativno» (l. c., p. 75). U Puškinovoj poemi otac njegovog junaka nikako ne može da shvati da je roba novac. Ali da je novac roba, Rusi su oduvijek shvaćali, što dokazuje ne samo engleski uvoz žita od 1838. do 1842, nego i cjelokupna historija njihove trgovine.

** Upor. Thomas Tooke, *History of Prices* i James Wilson, *Capital, Currency and Banking*. (Posljednja knjiga predstavlja ponovno štampani tekst niza članaka koji su izašli u londonskom «Economist»-u 1844, 1845. i 1847.)

na novac kontinentalnih zemalja, njihove robe imaju otud više cijene i tako izvoz zlata, umjesto izvoza roba, predstavlja unosniju trgovinsku špekulaciju. Po njemu, Engleska je bila tržište na kome su robe bile skupe, a novac jeftin, dok su na Kontinentu robe bile jeftine, a novac skup.

Tačno je bilo — veli jedan engleski pisac — da je cijena naših fabrika i kolonijalnih proizvoda bila očajno niska pod djelovanjem kontinentalnog sistema u toku posljednjih šest godina rata. Na primjer, cijene šećera i kave, izražene u zlatu, bile su četiri ili pet puta više na Kontinentu od istih cijena u Engleskoj, izraženih banknotama. To je bilo doba kad su francuski kemičari otkrili šećer iz repe i kavu zamjenjivali cikorijom, dok su istovremeno engleski zakupci u tovljenju volova pravili eksperimente sirupom i melasom, kad je Engleska zaposjela Helgoland da bi na njemu stvorila robni depo radi olakšanja krijumčarenja prema sjeveru Evrope i kad su lakše vrste britanskih fabrika tražile put za Njemačku preko Turške... U našim robnim kućama nagomilale su se skoro sve robe svijeta i tu ležale prikovane ukoliko se neka mala količina ne bi oslobodila pomoću francuske dozvole, za šta su hamburški i amsterdamski trgovci plaćali Napoleonu sumu od 40 do 50 hiljada f. st. Komični su morali da budu ti trgovci koji su plaćali tolike sume za dozvolu da tovar robe prenesu sa skupog na jeftino tržište. Šta je bila jasna alternativa za jednog trgovca? Ili da kupuje kavu za 6 penija u banknotama i da je prenese tamo gdje ju je mogao neposredno prodati za 3 ili 4 šilinga u zlatu po funti, ili da bankrotama kupuje zlato za 5 f. st. po unči i da ga pošalje tamo gdje se cijenilo 3 f. st. 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ penija. Apsurdno je, dakle, reći da se kao poželjnija trgovačka operacija vršilo slanje zlata umjesto kave... Nije bilo zemlje u svijetu gdje se tada mogla dobiti tako velika količina željenih roba kao u Engleskoj. Bonaparta je uvijek tačno proučavao engleske cjenovnike. Dok je vidio da je u Engleskoj zlato skupo, a kava jeftina, bio je zadovoljan djelovanjem svog kontinentalnog sistema.

Baš u vrijeme kad je Ricardo prvi put postavio svoju novčanu teoriju, a bulionski komitet uključio tu teoriju u svoj parlamentarni izvještaj, godine 1810, nastupio je porazan pad cijena svih engleskih roba u upoređenju s 1808. i 1809. godinom, dok je vrijednost zlata razmjerno porasla. Izuzetak su bili poljoprivredni proizvodi, jer je njihov uvoz iz inostranstva nailazio na prepreke, a njihova domaća ponuda bila je desetkovana uslijed loših žetvi.** Ricardo je pogrešno shvatio ulogu plemenitih metala kao međunarodnog platežnog sredstva u tako potpunoj mjeri da je u jednom iskazu pred komitetom Doma lordova (1819) mogao kazati:

da bi odlivi zlata za izvoz potpuno prestali čim bi se ponovo zavelo plaćanje u gotovu i optičaj novca ponovo doveo na svoj metalni nivo.

On je umro u pravo vrijeme, baš pred izbijanje krize od 1825. koja je opovrgla njegovo proricanje. Period u koji pada Ricardova

* James Deacon Hume, *Letters on the Cornlaws*. London 1834, p. 29 - 31.

** Thomas Tooke, *History of Prices etc.* London 1848, p. 110.

literarna djelatnost bio je uopće malo podesan za promatranje funkcije plemenitih metala kao svjetskog novca. Prije zavođenja kontinentalnog sistema trgovinska bilanca je skoro uvijek bila povoljna za Englesku, a za vrijeme tog sistema transakcije s evropskim kontinentom bile su i suviše neznačajne da bi mogle utjecati na engleski valutni tečaj. Slanja novca bila su uglavnom političke prirode i izgleda da Ricardo uopće nije shvatio ulogu koju su novčane subvencije igrale u engleskom izvozu zlata.*

Među Ricardovim savremenicima koji su sačinjavali školu u duhu principa njegove političke ekonomije najznačajniji je *James Mill*. On je pokušao da Ricardovu teoriju novca prikaže na bazi prostog metalnog prometa, bez nepriličnih međunarodnih komplikacija iza kojih Ricardo krije nedovoljnost svog gledanja, i bez ikakvog polemičkog obaziranja na operacije Engleske banke. Njegove glavne postavke su slijedeće:**

*Vrijednost novca jednaka je odnosu u kome se on razmjenjuje za ostale artikle, ili količini novca koja se daje u razmjenu za određenu količinu drugih stvari. Ovaj odnos je određen ukupnom količinom novca koji se nalazi u nekoj zemlji. Ako uzmemo da su na jednoj strani sve robe neke zemlje, a na drugoj sav njen novac, onda je očigledno da prilikom razmjene tih dviju strana vrijednost novca, tj. količina roba za koje se on razmjenjuje, potpuno zavisi od njegove vlastite količine. Slučaj je potpuno isti u stvarnom toku stvari. Ukupna masa robe neke zemlje ne razmjenjuje se odjednom za ukupnu masu novca, već se robe razmjenjuju u dijelovima, i često u veoma malim dijelovima, u raznim periodima u toku godine. Isti komad novca koji je danas poslužio za jednu razmjenu može sutra da posluži za neku drugu. Jedan dio novca upotrebljava se za veći broj akata razmjene, drugi za vrlo mali broj, treći se nagomilava i uopće ne služi za razmjenu. Između ovih varijacija postoje neki prosjek, zasnovan na broju akata razmjene za koje bi se svaki zlatnik upotrijebio da je svaki realizirao isti broj akata razmjene. Ovaj prosječni broj može se proizvoljno fiksirati, na primjer na 10. Ako je svaki komad novca koji se nalazi u nekoj zemlji poslužio za 10 kupovina, onda je to isto kao da se ukupna masa komada novca udesetostručila, a svaki komad poslužio samo za jednu kupovinu. U ovom slučaju vrijednost svih roba jednaka je desetostrukoj vrijednosti novca itd. Ako bi, obrnuto, umjesto da je svaki komad novca u godini poslužio za 10 kupovina, ukupna količina novca bila udesetostručena i svaki komad novca izvršio samo jednu razmjenu, jasno je da bi svako povećanje ove mase prouzrokovalo razmjerno smanjenje vrijednosti svakog zlatnika uzetog za sebe. Kako se pretpostavlja da masa svih roba za koje se novac može razmijeniti ostaje ista, vrijednost cjelokupne mase novca poslije povećanja njegove količine nije postala veća nego što je bila prije. Ako se pretpostavi da je nastupilo povećanje za jednu desetinu, vrijednost svakog alikvotnog dijela cjelokupne mase, na primjer, jedne unče,

* Upor. W. Blake, gorecitrane *Observations etc.*

** James Mill, *Elements of Political Economy*. U tekstu prevedeno s francuskog prijevoda od J. T. Parissot-a, Paris, 1823.

mora se smanjiti za jednu desetinu. Ma koliki, dakle, bio stupanj smanjenja ili povećanja cjelokupne mase novca, ako količina ostalih stvari ostane ista, ta cjelokupna masa i svaki njen dio doživljava odgovarajuće razmjerno smanjenje ili povećanje. Jasno je da ova postavka predstavlja apsolutnu istinu. Kad god je vrijednost novca doživjela porast ili pad i kad god su količina roba za koju se novac mogao razmijeniti i brzina cirkulacije ostali isti, ova promjena morala je imati za uzrok razmjerno povećanje ili smanjenje novca i nije se mogla pripisati nikakvom drugom uzroku. Smanji li se masa roba, dok količina novca ostane ista, onda je kao da se ukupna suma novca povećala, i obrnuto. Slične promjene su rezultat svake promjene u brzini cirkulacije. Svako povećanje broja opticaja proizvodi isti efekat kao povećanje ukupne količine novca; smanjenje tog broja neposredno izaziva obrnuto djelovanje . . . Ako se jedan dio godišnje proizvodnje uopće ne razmijeni, kao, na primjer, ono što proizvođači sami troše, tada taj dio ne ulazi u račun. Kako se ne razmjenjuje za novac, on u pogledu novca kao da uopće i ne postoji . . . Kad god povećanje i smanjenje novca može slobodno da nastupi, cjelokupna njegova količina koja postoji u nekoj zemlji regulirana je vrijednošću plemenitih metala . . . A zlato i srebro su robe čija se vrijednost, kao i vrijednost svih ostalih roba, određuje troškovima njihove proizvodnje, količinom u njima sadržanog rada.*

Sva Millova oštroumnost svodi se na niz isto toliko proizvoljnih koliko i apsurdnih pretpostavki. On želi da dokaže da je cijena roba ili vrijednost novca određena »ukupnom količinom novca koji postoji u nekoj zemlji«. Pod *pretpostavkom* da masa i razmjenska vrijednost roba u prometu ostanu iste, a isto tako i brzina prometa i troškovima proizvodnje određena vrijednost plemenitih metala, i pod istovremenom *pretpostavkom* da se ipak količina metalnog novca u *prometu* povećala ili smanji u odnosu na masu novca koji *postoji* u zemlji, zaista postaje »očigledno« da se pretpostavilo ono što se htjelo dokazati. Uostalom, Mill pada u istu pogrešku u koju i Hume uzimajući da cirkuliraju upotrebne vrijednosti, a ne robe date razmjenske vrijednosti, i stoga je njegova postavka pogrešna čak i ako se prihvate sve njegove »pretpostavke«. Brzina prometa može da ostane ista, isto tako vrijednost plemenitih metala, isto tako *količina* roba u prometu, a ipak može da bude, u vezi s promjenom njihove razmjenske vrijednosti, za njihov promet potrebna čas veća, a čas manja masa novca. Mill uočava činjenicu da jedan dio novca koji postoji u zemlji optječe, dok drugi miruje. Pomoću krajnje smiješnog računanja prosjeka, on *pretpostavlja* da uistinu optječe sav novac koji se nalazi u nekoj zemlji, mada u stvarnosti izgleda drukčije. Ako pretpostavimo da 10 miliona srebrnih talira optječu dva puta u toku godine u nekoj zemlji, onda bi, kad bi svaki talir izvršio samo jednu kupovinu, moglo optjecati 20 miliona. A ako cjelokupna suma srebra koje se u bilo kome obliku nalazi u jednoj zemlji iznosi 100 miliona talira, onda se može pretpostaviti da tih 100 miliona mogu optjecati ako svaki komad novca izvrši jednu

* l. c., p. 128 - 136 passim.

kupovinu u toku pet godina. Moglo bi se pretpostaviti i to da sav novac svijeta optječe u Hampsteadu, ali da svaki njegov alikvotni dio, umjesto da u jednoj godini izvrši, na primjer, tri opticaja, izvrši jedan opticaj u 3,000.000 godina. Za određivanje odnosa između sume robnih cijena i količine opticajnih sredstava jedna pretpostavka je isto tako važna kao i druga. Mill osjeća da je za njega od odlučne važnosti da robe neposredno dovede u vezu ne s količinom novca koja se nalazi u prometu, već s cjelokupnom zalihom novca koji u datom momentu postoji u nekoj zemlji. On priznaje da se ukupna masa robe neke zemlje ne razmjenjuje »odjednom« za ukupnu masu novca, već da se razni dijelovi roba u raznim periodima godine razmjenjuju za razne dijelove novca. Da bi odstranio ovu nezgodu, on *pretpostavlja* da ona ne postoji. Uostalom, cijela ova predstava o neposrednom sučeljavanju roba i novca u njihovoj neposrednoj razmjeni izvodi se iz kretanja jednostavnih kupovina i prodaja ili iz funkcije novca kao kupovnog sredstva. Ali već u kretanju novca kao platežnog sredstva nestaje ova istovremena pojava robe i novca.

Trgovinske krize u toku 19. vijeka, a naročito velike krize od 1825. i 1836. godine, nisu izazvale dalje razvijanje Ricardove teorije novca, ali su izazvale njenu novu primjenu. Sad to više nisu bili pojedini ekonomski fenomeni, kao kod Humea deprecijacija plemenitih metala u 16. i 17. vijeku ili kao kod Ricarda deprecijacija papirnog novca u toku 18. i početkom 19. vijeka, već su to bile velike oluje na svjetskom tržištu u kojima izbija antagonizam između svih elemenata buržoaskog procesa proizvodnje, oluje kojima se porijeklo, baš kao i odbrana od njih, tražilo u granicama najpovršnije i najapstraktnije sfere ovog procesa, naime sfere novčanog prometa. Čisto teorijska pretpostavka od koje polazi škola ekonomskih nadrimeteorologa ne sastoji se u stvari ni u čemu drugom već u dogmi da je Ricardo otkrio zakone čisto metalnog prometa. Njima je samo preostajalo da kreditni i banknotni promet podvedu pod te zakone.

Najopćenitiji i najuočljiviji fenomen trgovinskih kriza je nagli opći pad robnih cijena koji nastupa poslije dužeg, općeg njihovog porasta. Opći pad robnih cijena može se izraziti kao porast relativne vrijednosti novca u upoređenju sa svim robama, a opći porast cijena, obrnuto, kao pad relativne vrijednosti novca. U oba načina izražavanja fenomen je iskazan, ali nije objašnjen. Da li postavljam zadatak: objasniti opći periodični porast cijena koji smjenjuje njihov opći pad, ili isti zadatak formuliram: objasniti periodični pad i porast relativne vrijednosti novca u upoređenju s robama, — različna frazeologija ne mijenja zadatak, kao što ga ne bi mijenjalo ni njegovo prevođenje s njemačkog na engleski jezik. Ricardova teorija novca je stoga neobično dobro došla, jer tautologiji daje izgled kauzalnog odnosa. Odakle potječe periodični opći pad robnih cijena? Od periodičnog pada relativne vrijednosti novca. S istom tačnošću bi se moglo reći da periodični porast i pad cijena potječe od njihovog periodičnog porasta i pada.

Sam zadatak je postavljen pod pretpostavkom da imanentna vrijednost novca, tj. njegova vrijednost određena troškovima proizvodnje plemenitih metala ostaje *nepromijenjena*. Ako ova tautologija treba da bude nešto više od tautologije, onda se ona zasniva na neshvaćanju najelementarnijih pojmova. Ako razmjenska vrijednost A mjerena u B pada, znamo da to može da potječe isto tako od pada vrijednosti A kao i od porasta vrijednosti B. Isto tako i obrnuto, ako razmjenska vrijednost A mjerena u B raste. Prihvatimo li se jednom pretvaranja tautologije u kauzalni odnos, sve ostalo slijedi s lakoćom. Porast robnih cijena proističe iz pada vrijednosti novca, a pad vrijednosti novca, kao što znamo od Ricarda, od prevelikog opticaja, tj. odatle što masa novca u opticaju raste preko nivoa određenog njegovom vlastitom imanentnom vrijednošću i imanentnom vrijednošću roba. Isto tako i obrnuto, opći pad robnih cijena proističe iz porasta vrijednosti novca iznad njegove imanentne vrijednosti uslijed premalog opticaja. Cijene, dakle, rastu i padaju periodično, jer periodično optječe suviše mnogo ili suviše malo novca. Ako se sad, na primjer, dokaže da je porast cijena nastupio istovremeno sa smanjenjem novčanog opticaja, a pad cijena s povećanjem opticaja, moći će se uprkos tome tvrditi da se uslijed nekog, iako statistički potpuno nedokazivog smanjenja ili povećanja robne mase u prometu, iako ne apsolutno ipak relativno povećala ili smanjila količina novca u opticaju. Već smo vidjeli da po Ricardovom mišljenju ova opća kolebanja cijena moraju nastupiti i kod čisto metalnog prometa, ali da se svojom naizmjeničnošću izjednačavaju tako što, na primjer, premali opticaj izaziva pad robnih cijena, pad robnih cijena izvoz robe u inostranstvo, ovaj izvoz priliv novca u zemlju, a ovaj priliv novca opet porast robnih cijena. Obrnuto se dešava pri prevelikom opticaju, kad se robe uvoze, a novac izvozi. Ali kako i pored općih kolebanja cijena, koja proističu iz same prirode Ricardovog metalnog prometa, njihov burni i nasilni oblik, njihov krizni oblik, pripada periodima razvijenog kredita, postaje kao dan jasno da se izdavanje banknota ne regulira tačno po zakonima metalnog prometa. Metalni promet nalazi lijeka u uvozu i izvozu plemenitih metala koji odmah stupaju u opticaj kao moneta i tako svojim prilivom ili odlivom izazivaju pad ili porast robnih cijena. Sada se pak od strane banaka mora oponašanjem zakona metalnog prometa umjetno izazvati isto djelovanje na robne cijene. Ako zlato potječe iz inostranstva, onda je to dokaz da je opticaj suviše mali, vrijednost novca suviše visoka, a robne cijene suviše niske, i da se stoga moraju baciti u promet banknote u razmjeru s novouvezenim zlatom. Obrnuto, one se moraju povući iz prometa u razmjeru u kojem se zlato odliva iz zemlje. Drugim riječima, izdavanje banknota mora se regulirati prema uvozu i izvozu plemenitih metala i prema valutnom tečaju. Ricardova pogrešna pretpostavka da je zlato samo moneta i da stoga sve uvezeno zlato povećava novac u opticaju i stoga izaziva porast cijena, a da sve izvezeno zlato smanjuje količinu monete i stoga izaziva pad cijena, — ova teorijska pretpostavka

postaje ovdje *praktički eksperiment da se u opticaj pušta toliko monete koliko u svakom datom slučaju postoji zlata*. Lord Overstone (bankar Jones Lloyd), pukovnik Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot i bezbroj drugih pisaca, poznatih u Engleskoj pod imenom škole »currency principle«, nisu samo propovijedali ovu doktrinu već su je preko bankovnih zakona Sir Roberta Peela od 1844. i 1845. godine postavili kao osnovu postojećeg engleskog i škotskog bankovnog zakonodavstva. Njen bijedan fijasno teorijski i praktički, poslije eksperimenata izvršenih u najvećem nacionalnom mjerilu, može se prikazati tek u učenju o kreditu.* Ali već sad se vidi da Ricardova teorija, koja izolira novac u njegovom tekućem obliku prometnog sredstva, završava time što povećanju i smanjenju plemenitih metala pripisuje takav apsolutni utjecaj na buržoasku ekonomiju kakav praznovjerje monetarnog sistema nije nikada ni sanjalo. Tako je Ricardo, koji proglašava papirni novac za najsavršeniji oblik novca, postao prorok bulionista.

Pošto je tako Humova teorija, ili apstraktna suprotnost monetarnom sistemu, bila razvijena do posljednje konsekvence, *Thomas Tooke*** je najzad rehabilitirao Steuartovo konkretno shvaćanje novca. Tooke ne izvodi svoje principe iz bilo koje teorije, već iz savjesne analize historije robnih cijena od 1793. do 1856. godine. U prvom izdanju svoje historije cijena, koja je izašla 1823. godine, Tooke je još potpuno sputan Ricardovom teorijom i uzaludno se muči da činjenice dovede u sklad s tom teorijom. Njegova brošura *On the Currency* koja izlazi poslije krize od 1825. godine, mogla bi se čak smatrati prvim dosljednijim iznošenjem shvaćanja koja je kasnije zastupao Overstone. Međutim, dalja istraživanja historije robnih cijena prisilila su ga da uvidi da je neposredna povezanost između cijena i količine opticajnih sredstava, koju teorija pretpostavlja, puka utvara, da su ekspanzija i

* Nekoliko mjeseci prije izbijanja opće trgovinske krize od 1857. zasjedao je jedan komitet Donjeg doma radi ispitivanja djelovanja bankovnih zakona od 1844. i 1845. Lord Overstone, teorijski otac ovih zakona, izlio je u svom iskazu pred komitetom ovu bujicu pohvala: »Strogim i tačnim pridržavanjem principa zakona od 1844. sve se pravilno i lako odvijalo; novčani sistem je siguran i neuzdrman, prosperitet zemlje je neosporan, javno povjerenje u zakon od 1844. dnevno dobija na snazi. Ako komitet želi još dalje praktične ilustracije da su principi na kojima počiva ovaj zakon zdravi, a posljedice koje je ovaj zakon osigurao blagotvorne, evo mu istinitog i dovoljnog odgovora: pogledajte oko sebe; promatrajte sadašnje stanje poslova u našoj zemlji, pogledajte zadovoljstvo naroda; pogledajte bogatstvo i prosperitet svih klasa društva, — i onda neka komitet odluči da li želi da spriječi dalje važenje zakona pod kojim su postignuti takvi uspjesi.« Tako je slavodobitno trubio Overstone 14. jula 1857, a 12. novembra iste godine moralo je Ministarstvo na svoju vlastitu odgovornost suspendirati taj čudotvorni zakon od 1844.

** Steuartovo djelo bilo je Tooku potpuno nepoznato, kako se može vidjeti iz njegove *History of Prices from 1839 - 1847*, London 1848, u kojoj daje pregled historije teorija o novcu.

kontrakcija optičajnih sredstava, pri nepromijenjenoj vrijednosti plemenitih metala, uvijek posljedica a nikada uzrok kolebanja cijena, da je opticaj novca uopće samo sekundarno kretanje i da novac u stvarnom procesu proizvodnje dobija još sasvim druge određenosti oblika pored one prometnog sredstva. Tookova detaljna istraživanja spadaju u drugu oblast, a ne u oblast prostog metalnog prometa, i zbog toga se o njima na ovom mjestu ne može još raspravljati, kao ni o istraživanjima Wilsona i Fullartona,* koji pripadaju istom pravcu. Ovi pisci ne shvaćaju novac jednostrano, već u njegovim raznim momentima, ali samo materijalno, bez ikakve žive veze bilo tih momenata međusobno, bilo s cjelokupnim sistemom ekonomskih kategorija. Stoga oni novac za razliku od prometnog sredstva brkaju s kapitalom ili čak s robom, ma da su opet, s druge strane, prinuđeni da ponekad istaknu da se on od njih razlikuje.** Ako se, na primjer, zlato šalje u inostranstvo, u stvari se u inostranstvo šalje kapital, ali se isto dešava i kad se izvozi željezo, pamuk, žito, ukratko svaka roba. Oboje su kapital i, prema tome, ne razlikuju se kao kapital, već kao novac i roba. Uloga zlata kao međunarodnog sredstva razmjene ne potječe, dakle, od njegove određenosti oblika kao kapitala, već od njegove specifične funkcije kao novca. Isto tako kad zlato ili banknote umjesto zlata funkcioniraju kao platežno sredstvo u unutrašnjoj trgovini, oni su istovremeno kapital. Ali, kapital u obliku robe, kao što to, na primjer, veoma opipljivo pokazuju krize, ne bi mogao stupiti na njihovo mjesto. Opet je, dakle, razlika zlata kao novca od robe, a ne njegovo postojanje kao kapitala, ono uslijed čega zlato postaje platežno sredstvo. Čak i onda kad se kapital izvozi baš kao kapital, da bi se izvjestan iznos vrijednosti, na primjer, pozajmio inostranstvu uz kamate, zavisi od konjunk-

* Tookovo najznačajnije djelo, pored *History of Prices*, koje je njegov saradnik Newmarch izdao u šest tomova, jest *An Inquiry into the Currency Principle, the Connection of Currency with Prices etc.*, 2d edition, London 1844. Wilsonovo djelo već smo citirali. Konačno treba spomenuti i John Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2d editon. London 1845.

** «Trebalo da razlikujemo zlato kao robu, to jest kapital, i zlato kao prometno sredstvo.» (Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle etc.*, p. 10.) «Može se smatrati da će zlato i srebro pošto budu pribavljeni gotovo tačno pokriveno zahtijevanu sumu... zlato i srebro imaju beskrajno preimućstvo pred svima drugim robama, uslijed okolnosti što su svuda u upotrebi kao moneta... Inostrani ili domaći dugovi obično se prema ugovoru ne plaćaju u čaju, kavi, šećeru ili indigu, već u moneti, i zato slanje novca bilo u ugovorenim monetama bilo u polugama koje se odmah mogu pretvoriti u tu monetu od strane kovnice, ili na tržištu zemlje u koju se šalju, predstavlja za pošiljaoca uvijek najsigurniji, najneposredniji i najtačniji način plaćanja, bez rizika da će pretrpjeti gubitak zbog pomanjkanja potražnje ili kolebanja cijena.» (Fullarton, l. c., p. 132, 133). «Svaki drugi artikal (izuzev zlata i srebra) može po količini ili vrsti da bude izvan obične potražnje one zemlje u koju se šalje.» (Tooke, *An Inquiry etc.*).

tura da li se izvozi u obliku robe ili zlata, a ako se izvozi u obliku zlata, to se dešava zbog specifične određenosti oblika plemenitih metala kao novca nasuprot robi. Uopće, ovi pisci ne promatraju novac najprije u apstraktnoj formi, kako se ona razvija u okviru jednostavnog robnog prometa i kako nastaje iz odnosa samih roba koje se nalaze u procesu. Oni su uslijed toga stalno kolebaju između apstraktnih određenosti oblika koje novac prima nasuprot robi i onih njegovih određenosti u kojima se kriju konkretniji odnosi, kao kapital, revenue¹ i slično.*

* Pretvaranje novca u kapital razmatrat ćemo u III glavi, koja govori o kapitalu i predstavlja kraj ovog prvog odjeljka.

¹ dohodak

Dodaci

Friedrich Engels

Karl Marx, »Prilog kritici političke ekonomije«

I

U svim naučnim oblastima Nemci su već davno dokazali da su ravni ostalim civilizovanim nacijama, a u većini tih oblasti da su i jači od njih. Samo jedna nauka nije zabeležila ni jedno jedino nemačko ime među svojim korifejima: politička ekonomija. Razlog je jasan. Politička ekonomija je teorijska analiza modernog buržoaskog društva i, prema tome, pretpostavlja razvijene buržoaske odnose, odnose koji u Nemačkoj stolecima — od vremena reformacijskih i seljačkih ratova, a naročito od vremena tridesetogodišnjeg rata — nisu mogli da nastanu. Otcepljenje Holandije od Rajha^[129] potisnulo je Nemačku od svetske trgovine i svelo njen industrijski razvitak od samog početka na naj-sitnije razmere; i dok su se Nemci s mnogo muke i sporo oporavljali od pustošenja građanskih ratova, dok su svu svoju građansku energiju, koja nikad nije bila veoma velika, tračili na jalovu borbu protiv carinskih barijera i besmislenih trgovinskih propisa, koje je svaki mali knez i rajhsbaron nametao industriji svojih podanika, dok su slobodni gradovi propadali u esnafštini i patricijstvu — dotle su Holandija, Engleska i Francuska osvajale prva mesta u svetskoj trgovini, osnivale koloniju za kolonijom i razvile manufakturnu industriju do najvećeg procvata, dok najzad nije Engleska, blagodareći pari koja je tek dala vrednost njenim nalazištima uglja i gvozdene rude, stupila na čelo modernog buržoaskog razvoja. Ali sve dotle dok je još trebalo voditi borbu protiv tako smešno zastarelih ostataka srednjeg veka, koji su do 1830. sputavali materijalni buržoaski razvitak Nemačke, nikakva nemačka politička ekonomija nije bila moguća. Tek s osnivanjem Carinskog saveza došli su Nemci u položaj u kome su uopšte političku ekonomiju mogli samo *razumeti*. Od tog vremena započeo je u stvari uvoz engleske i francuske ekonomije za potrebe nemačke buržoazije. Uskoro se visokoučeni i birokratski svet dočepao uvezenog materijala i preradio ga na način koji »nemačkom duhu« nije činio mnogo časti. Iz šarenog društva hohštaplera, trgovaca, profesora i birokrata koji su se dali u spisateljstvo, nastala je onda nemačka ekonomska literatura,

koja po dosadnosti, plitkosti, bezidejnosti, opširnosti i plagijatstvu ima svoj pandan samo u nemačkom romanu. Među ljudima s praktičnim ciljevima obrazovala se najpre protekcionistička škola industrijalaca, čiji je autoritet List još uvek najbolje što je dala nemačka buržoasko-ekonomska literatura, mada je on celo svoje slavno delo prepisao od Francuza Ferrier-a, teorijskog autora kontinentalnog sistema. Nasuprot ovom pravcu nastala je četrdesetih godina škola slobodne trgovine kod trgovaca iz baltičkih provincija, koji su u naivnoj, ali sasvim sebičnoj, veri loše ponavljali argumentne engleskih fritredera. Najzad, među profesorima i birokratima koji su se morali baviti teoretskom stranom discipline, bilo je nekritičkih, suvih herbarijumskih sabirača, kao gospodin Rau, duboko mudrih spekulanta koji su postavke inostranih autora prevodili na nesvarljivi Hegelov jezik, kao g. Stein, ili upola beletrističkih paljetkoyalaca po »kulturno-istorijskoj« oblasti, kao Riehl. Iz svega toga se na kraju krajeva dobila kameralistička kaša od svega i svačega, podlivena eklektičko-ekonomskim sosom — ono što je bilo korisno da zna jedan vladin činovnik za državni ispit.

Dok su se buržoazija, profesori i birokratija u Nemačkoj još trudili da osnovne elemente englesko-francuske ekonomije nauče napamet kao neprikosnovene dogme i da ih sebi unekoliko objasne, pojavila se nemačka proleterska partija. Čitavo njeno teorijsko biće proizašlo je iz izučavanja političke ekonomije, i od trenutka njene pojave datira i naučna samostalna *nemačka ekonomija*. Ova nemačka ekonomija zasniva se u svojoj suštini na *materijalističkom shvatanju istorije*, čije su glavne crte ukratko izložene u predgovoru gore navedenog dela. Ovaj predgovor je u svom najvažnijem delu već bio objavljen u listu »Das Volk«, zbog toga upućujemo na njega. Ne samo za ekonomiju, nego i za sve istorijske nauke (a izuzev prirodnih nauka sve su nauke istorijske) bila je revolucionarno otkriće ova postavka: »da način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte«; da se svi društveni i državni odnosi, svi religiozni i pravni sistemi, sva teorijska shvatanja koja se pojavljuju u istoriji mogu samo onda shvatiti kad se shvate materijalni uslovi života svake odgovarajuće epohe i kad se svi oni izvedu iz ovih materijalnih uslova. »Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest.« Ova postavka je tako prosta da bi morala biti sama po sebi razumljiva svakome ko nije okoreo u idealističkim obmanama. Ali stvar ima ne samo za teoriju nego i za praksu vrlo revolucionarne konsekvence: »Na izvesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha *socijalne revolucije*. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. . . Buržoaski odnosi proizvodnje su poslednji antagonistički oblik dru-

štvrenog procesa proizvodnje, antagonistički ne u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individua, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rešenje toga antagonizma.« Stoga se pri daljem razvijanju naše materijalističke teze i njenoj primeni na sadašnjost otvara pred nama odmah perspektiva velike, najveće revolucije svih vremena.

Ali pri bližem posmatranju odmah se pokazuje da ova na izgled tako prosta postavka da svest ljudi zavisi od njihovog bića, a ne obrnuto, već u svojim prvim konsekvencama direktno ugrožava svaki, pa i najskriveniji idealizam. Ona negira sva tradicionalna i uobičajena shvatanja o svemu istorijskom. Ceo tradicionalni način političkog rezonovanja ruši se i pada; patriotska blagorodnost razgnevljeno se opire takvom grubom shvatanju. Stoga je novi način gledanja nužno naišao na otpor ne samo kod predstavnika buržoazije, nego i kod većine francuskih socijalista koji hoće da preokrenu svet čarobnom formulom: *liberté, égalité, fraternité*. A naročito veliki gnev je izazvao kod nemačkih vulgarnodemokratskih bukača. Pa i pored toga, oni su s osobitom ljubavlju pokušavali da nove ideje plagijatorski eksploatišu, ipak s retkim nerazumevanjem.

Izlaganje materijalističkog shvatanja, ma samo i na jednom jedinom istorijskom primeru, bilo je naučni rad koji je zahtevao dugogodišnje mirne studije, jer je očigledno da se tu s golom frazom ništa ne može uraditi, da samo masovan, kritički filterovan, potpuno savladan istorijski materijal može omogućiti rešenje takvog zadatka. Februarska revolucija bacila je našu partiju na političku pozornicu i time joj onemogućila postizanje čisto naučnih ciljeva. I pored toga, ovo osnovno gledanje provlači se kao crvena nit kroz sve literarne proizvode partije. U svima njima je, kod svakog pojedinog slučaja, pokazano kako je akcija svaki put dolazila iz neposrednih materijalnih pobuda, a ne iz fraza koje ih prate; kako su, naprotiv, političke i pravne fraze isto tako nastale iz materijalnih pobuda kao i politička akcija i njeni rezultati.

Posle poraza revolucije od 1848/49. nastupio je momenat kada je bilo sve manje moguće uticati na Nemačku iz inostranstva. Tada je naša partija prepustila polje emigrantskih svada — jer to je ostalo jedina moguća akcija — vulgarnoj demokratiji. Dok se vulgarna demokratija do mile volje kavžila, danas čerupala da bi se sutra bratimila, a prekosutra opet iznosila pred svet celo svoje prljavo rublje, dok je ona kroz celu Ameriku prosjačila da bi odmah zatim napravila novi skandal oko podele nekoliko iskamčenih talira — naša partija je bila srećna što je opet našla malo mira za studiranje. Ona je imala to veliko preimućstvo što je za teorijsku osnovu imala novo naučno gledanje, razrađivanje kojega joj je davalo dosta posla; već zbog toga ona se nikad nije mogla tako duboko demoralisati kao »veliki ljudi« emigracije.

Prvi plod ovih studija je knjiga koja je pred nama.

II

U spisu kao što je ovaj pred nama ne može biti govora o nekoj površnoj kritici pojedinih glava iz ekonomije, o izolovanom tretiranju ovog ili onog spornog ekonomskog pitanja. Naprotiv, on je od samog početka usmeren na sistematsko obuhvatanje čitavog kompleksa ekonomske nauke, na povezano izlaganje zakona buržoaske proizvodnje i buržoaske razmene. Budući da ekonomisti nisu ništa drugo do tumači i apologeti tih zakona, ovo izlaganje je ujedno i kritika celokupne ekonomske literature.

Posle Hegelove smrti jedva da je učinjen i jedan pokušaj da se neka nauka razvije u njenoj sopstvenoj, unutrašnjoj vezi. Zvanična Hegelova škola usvojila je od učiteljeve dijalektike samo manipulaciju najprostijim majstorijama, koje je primenjivala na sve i sva, a često još i sa smešnom nespretnošću. Cela Hegelova zaostavština ograničavala se, za tu školu, na čisti šablon pomoću kojeg se udešavala svaka tema, i na registar reči i obrta koji nisu imali nikakvu drugu svrhu nego da se u prvo vreme umetnu tamo gde su nedostajale misli i pozitivno znanje. Tako se dogodilo da ti hegelovci, kao što je rekao neki profesor iz Bona, nisu ni od čega ništa shvatali, a mogli su o svemu pisati. Zaista je tako i bilo. Međutim, ta su gospoda, i pored svoje uobraženosti, bila toliko svesna svoje slabosti da su se držala što je moguće dalje od velikih problema: stara pedantska nauka držala je svoj teren nadmoćnošću u pozitivnom znanju; i tek kad je Feuerbach uništio spekulativni pojam, hegelovstvo se postepeno ugasilo, i izgledalo je kao da je carstvo stare metafizike sa svojim fiksnim kategorijama ponovo zavlдалo u nauci.

Ta stvar je imala svoj prirodni razlog. Posle režima Hegelovih dijadoha^[130], koji je završio u čistim frazama, došla je, prirodno, epoha u kojoj je pozitivna sadržina nauke opet prevagnula nad formalnom stranom. Ali u isto vreme Nemačka se sa sasvim izvanrednom energijom bacila na prirodne nauke, što je odgovaralo snažnom buržoaskom razvitku posle 1848; a sa ulaženjem u modu ovih nauka, u kojima spekulativni pravac nikad nije držao ni do kakvog većeg značenja, prodirao je i stari, metafizički način mišljenja, sve do krajnjih Wolffovih plitkosti. Hegel je bio iščezao, razvio se novi prirodnonaučni materijalizam, koji se teorijski gotovo ni po čemu ne razlikuje od materijalizma 18. veka i većim delom ima samo to preimućstvo što raspolaže bogatijim prirodnonaučnim, naročito hemijskim i fiziološkim materijalom. Krajnje plitku reprodukciju borniranog filistarskog načina mišljenja pretkantovskog doba nalazimo kod Büchnera i Vogta; pa čak i Moleschott, koji se kune u Feuerbacha, zapliće se svakog časa, na veoma zabavan način, u najprostijim kategorijama. Kljuse običnog buržoaskog razuma zastaje, naravno, u nedoumici pred jarkom koji deli suštinu od pojave, uzrok od posledice. Ali ako neko ide u parforce lov po jako izrivenom terenu apstraktnog mišljenja, onda neka ne jaše kljuse.

Tu je, dakle, trebalo rešiti drugo pitanje, koje s političkom ekonomijom kao takvom nema nikakve veze. Kako bi trebalo tretirati nauku? Na jednoj strani stajala je Hegelova dijalektika, u sasvim apstraktnom, »spekulativnom« obliku u kojem ju je Hegel ostavio; na drugoj strani ordinarni, u suštini volfovsko-metafizički metod, koji je sad ponovo bio ušao u modu, po kome su i buržoaski ekonomisti pisali svoje debele knjige bez unutrašnje veze. Ovaj poslednji metod su Kant i, naročito, Hegel teorijski tako uništili, da su samo inercija i nedostatak nekog drugog *jednostavnog* metoda mogli omogućiti njegovo praktično dalje postojanje. S druge strane, Hegelov metod bio je u svom *tadašnjem* obliku apsolutno neupotrebljiv. On je bio u suštini idealistički, a ovde je trebalo razvijati pogled na svet koji je bio materijalističkiji od svih ranijih. On je polazio od čistog mišljenja, a ovde je trebalo polaziti od najtvrdokornijih činjenica. Metod koji je, po svom vlastitom priznanju, »došao od ničega kroz ništa do ničega«⁽¹³¹⁾ nije u tom obliku nipošto bio ovde na mestu. No, i pored toga, od svega tadašnjeg logičnog materijala taj metod je bio jedino na šta se bar moglo nadovezati. On nije bio kritikovan, nije bio savladan; nijedan od protivnika velikog dijalektičara nije bio kadar da načini brešu u njegovoj ponosnoj zgradi; on je bio iščezao, jer Hegelova škola nije znala šta da s njim počne. U prvom redu trebalo je, dakle, Hegelov metod podvrgnuti temeljnoj kritici.

Hegelov način mišljenja odlikovao se od načina mišljenja svih drugih filozofa ogromnim istorijskim smislom na kome je bio zasnovan. Ma koliko da je po obliku bilo apstraktno i idealističko, ipak je razvoj njegovih misli uvek išao paralelno s razvojem svetske istorije, i ovaj je u stvari trebalo da bude samo potvrda onog prvog. Iako je time pravi odnos bio izvrnut i postavljen na glavu, ipak je realna sadržina prodirala u filozofiju, utoliko više što se Hegel od svojih učenika razlikovao po tome što se nije, kao oni, razmetao ignorancijom, već je bio jedan od najučenijih glava svih vremena. On je bio prvi koji je pokušao da u istoriji dokaže razvoj, unutrašnju vezu; i ma koliko nama sad čudno izgledalo mnogo štošta u njegovoj filozofiji istorije, grandioznost samog osnovnog pogleda još i danas vredna divljenja, bilo da s njim uporedimo njegove prethodnike ili pak one koji su posle njega dopuštali sebi opšte refleksije o istoriji. U *Fenomenologiji*, *Estetici*, *Istoriji filozofije*, svuda se provlači ovo grandiozno shvatanje istorije i svuda se građa tretira istorijski, u određenoj, iako apstraktno izvrnutoj vezi sa istorijom.

Ovo epohalno shvatanje istorije bilo je neposredno teorijska pretpostavka novog materijalističkog pogleda, pa je već otud proizlazila i za logički metod ona tačka na koju se moglo nadovezati. Ako je ta iščezla dijalektika već sa stanovišta »čistog mišljenja« dovela do takvih rezultata, ako je ona uz to kao od šale izišla na kraj s čitavom predajnom logikom i metafizikom, onda mora da je u njoj bilo nešto više od

sofistike i cepidlačenja. Ali kritika ovog metoda, od koje je zazirala i još sada zazire čitava zvanična filozofija, nije bila mala stvar.

Marx je bio i ostao jedini koji se mogao poduhvatiti tog posla da iz Hegelove logike izvuče jezgro koje sadrži stvarna Hegelova otkrića u toj oblasti i da dijalektički metod, oslobođen od njegovih idealističkih omotača, uspostavi u prostom obliku u kojem on postaje jedino pravilna forma razvijanja misli. Razradu metoda na kome je zasnovana Marxova kritika političke ekonomije smatramo za rezultat koji po svom značenju teško da zaostaje za osnovnim materijalističkim pogledom.

Kritika ekonomije, čak i pošto je metod dobijen, mogla se dati na dva načina: istorijski ili logički. Budući da u istoriji, kao i u njenom literarnom odražavanju, razvoj takode ide, uzevši u celini, od najprostijih odnosa ka složenijim, to je i istorijski razvoj političkoekonomске literature bio prirodna rukovodna nit na koju se kritika mogla da nadoveže, a ekonomske kategorije, uzevši u celini, pojavljivale bi se pri tom istim redom kao i u logičkom razvijanju. Ova forma prividno ima preimućstvo veće jasnoće, jer se prati stvarni razvitak, ali faktički bi time, u najboljem slučaju, postala samo popularnija. Istorijska često ide u skokovima i u cik-caku i trebalo bi je pri tom svuda pratiti, što bi značilo ne samo uzimanje u obzir mnogo građe neznatne važnosti, nego bi i tok misli morao biti često prekidan; uz to se istorija ekonomije ne bi mogla pisati bez istorije buržoaskog društva, a to bi posao produžilo u beskrajnost, jer nedostaju sve predradnje. Logični način tretiranja bio je, dakle, jedino na mestu. A ovaj, u stvari, nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz, u apstraktnoj i teorijski konsekvantnoj formi, istorijskog procesa; odraz korigovan, ali korigovan po zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti, njegovog klasiciteta.

Pri tom metodu mi polazimo od prvog i najprostijeg odnosa koji se istorijski, faktički, nalazi pred nama, ovde, dakle, od prvog ekonomskog odnosa koji zatičemo. Ovaj odnos raščlanjujemo. U tome što je on odnos već je sadržano to da ima dve strane koje se odnose jedna prema drugoj. Svaku od tih strana posmatramo zasebno; iz toga proizlazi način na koji se one odnose jedna prema drugoj, njihovo uzajamno dejstvo. Pokazaće se protivrečnosti koje traže rešenje. Ali zato što ovde ne posmatramo apstraktni proces mišljenja koji se vrši samo u našim glavama, već stvarni proces koji se bilo kad zaista vršio ili se još vrši, mora da su se i ove protivrečnosti u praksi razvijale i verovatno našle svoje rešenje. Pratićemo način toga rešavanja i videćemo da je rešenje postignuto uspostavljanjem jednog novog odnosa, čije ćemo dve suprotne strane tek imati da razvijamo itd.

Politička ekonomija počinje sa *robom*, s onim momentom kad se proizvodi, bilo od strane pojedinca bilo od strane prvobitnih zajednica, jedan za drugog razmenjuju. Proizvod koji ulazi u razmenu jeste roba. Ali on je roba samo time što se na *stvar*, na proizvod, vezuje izvestan *odnos* između dva lica ili dve zajednice, odnos između proizvođača i potrošača, koji tu više nisu sjedinjeni u jednom istom licu. Tu imamo odmah priimer naročite činjenice, koja se provlači kroz celu ekonomiju i koja je prouzrokovala strašnu zbrku u glavama buržoaskih ekonomista: ekonomija ne raspravlja o stvarima, nego o odnosima između ljudi i, u poslednjoj instanci, između klasa; ti su odnosi, međutim, svagda *vezani za stvari i pojavljuju se kao stvari*. Ovu vezu, koju je ovaj ili onaj ekonomist svakako naslućivao, prvi je otkrio Marx u njenom značenju za čitavu ekonomiju i time toliko uprostio i objasnio najteža pitanja da će ih sada moći shvatiti čak i buržoaski ekonomisti.

Ako sad posmatramo robu s njenih različitih strana, i to robu potpuno razvijenu, a ne onakvu kakva se tek s mukom razvija u primitivnoj razmeni između dve prvobitne zajednice onda nam se ona pokazuje u dva aspekta, upotrebne vrednosti i prometne vrednosti, i mi odmah stupamo na područje ekonomske debate. Ko hoće da ima ubedljiv primer za to da nemački dijalektički metod na svom sadašnjem stupnju razvitka nadmašuje stari plitko-brbljivi, metafizički metod bar onoliko koliko železnica nadmašuje transportna sredstva srednjeg veka, taj neka pročita kod Adama Smitha, ili nekog drugog zvaničnog ekonomista od imena, koliko muke su toj gospodi zadavale prometna vrednost i upotrebna vrednost, kako im je teško da čestito odele jednu od druge i svaku shvate u njenoj naročitoj određenosti, i onda neka uporedi jasno, jednostavno izlaganje kod Marxa.

Pošto su upotrebna vrednost i razmenska vrednost objašnjene, roba se predstavlja kao neposredno jedinstvo jedne i druge, onako kako ulazi u *proces razmene*. Kakve se protivrečnosti tu pokazuju, čitalac će naći na str. 20. i 21. (34. i 35. ovog izdanja). Primećujemo samo da ove protivrečnosti nisu samo od teorijskog, apstraktnog interesa, već da one ujedno odražavaju i teškoće koje proizlaze iz prirode neposrednog odnosa razmene, iz proste trampe, odražavaju nemogućnosti na koje taj prvi sirovi oblik razmene neizbežno nailazi. Rešenje ovih nemogućnosti nalazi se u tome što se svojstvo predstavljanja prometne vrednosti svih drugih roba prenosi na specijalnu robu — na *novac*. Novac ili prost promet izlaže se zatim u drugoj glavi, i to: 1. novac kao *mera vrednosti*, pri čemu vrednost merena novcem, *cena*, dobiva svoju bližu odredbu; 2. kao *prometno sredstvo* i 3. kao jedinstvo obeju odredbi, kao *realan novac*, kao predstavnik celokupnog materijalnog buržoaskog bogatstva. Ovim se završava izlaganje prve sveske, a prelaz novca u kapital ostavlja se za drugu svesku.

Mi vidimo da se kod ovog metoda logično izlaganje nipošto ne mora držati čisto apstraktne oblasti. Naprotiv, njemu je potrebna istorijska ilustracija, stalan dodir sa stvarnošću. Stoga su i ubačeni

najraznovrsniji primeri, i to ne samo u obliku ukazivanja na stvarni istorijski tok na različitim stupnjevima društvenog razvoja nego i u obliku ukazivanja na ekonomsku literaturu, kojima se od samog početka ide za tim da se dobiju jasne odredbe ekonomskih odnosa. Kritika pojedinih više ili manje jednostranih ili konfuznih shvatanja uglavnom je već data u samom logičnom izlaganju i može se ukratko rezimirati.

U trećem članku preći ćemo na ekonomsku sadržinu knjige¹.

Napisano od

3. do 15. avgusta 1859.

Prvi put objavljeno u listu

«Das Volk», br. 14 i 16

od 6. i 20. avgusta 1859.

¹ Treći članak nije zbog obustavljanja lista bio napisan.

Izvaci iz sveski o Ricardu

1850—1853

Izvaci o Ricardovom učenju o novcu

1850—1851⁽¹²⁹⁾

Ricardo (D.)

*On the Principles of Political Economy and Taxation*¹

3 ed. London. 1821

(Učenje o novcu)

1) *Promjene u vrijednosti srebra i zlata*

«Vrijednost zlata i srebra podložna je kolebanjima zbog otkrića novih i bogatijih rudnika; . . . zbog poboljšanja u radu i strojevima pomoću kojih se eksploatiraju rudnici, (ili sama ruda) » . . . zbog padajućeg bogatstva rudnika.» (p. 6) Lakoća da se iznesu na tržište može se povećati. (p. 77) Njihova vrijednost, kao i vrijednost svih drugih roba, zavisi u krajnjoj liniji od ukupne količine rada koja je potrebna za dobivanje metala i za njegovu dopremu na tržište. (p. 77) «Ta kolebanja kojima je podložna vrijednost zlata i srebra nisu slučajna i privremena, već trajna i prirodna.» (p. 78) Međutim oni su manje podložni promjenama nego bilo koja druga roba. (p. 79) «Kao medij oni se doduše mijenjaju . . . zlato i srebro kao medij u kome se izražavaju i cijene druge vrijednosti.» (p. 79) S te strane oni su mjerilo vrijednosti, brojač, numerička jedinica, tačka za upoređivanje.

2) *Različite posljedice promjena u vrijednosti novca*

Ako najamnina raste zato što vrijednost novca pada, onda istovremeno raste i vrijednost svih drugih roba; tako nema promjene u odnosu između rada i roba, već samo u njihovu zajedničkom odnosu prema novcu. (p. 47)

Osim uslijed navedenih trajnih razloga vrijednost novca neprestano se mijenja uslijed različite raspodjele novca u raznim zemljama u odnosima koji se neprestano mijenjaju sa svakim poboljšanjem strojeva i trgovine i sa svakom povećanom teškoćom u proizvodnji hrane i potrebnih sredstava za život. (p. 47, 48)

Promjena u vrijednosti novca, ma kako velika, ne dovodi do razlike u profitnoj stopi; ako tvorničareve robe porastu sa 1000 na 2000 f. st. ili na 100%,

¹ O načelima političke ekonomije i oporezivanja, 3. izd. —

tada će njegov kapital, ako su varijacije novca proizvele takav učinak na njegov proizvod, porasti u istoj mjeri, dakle također za 100%. Profitna stopa ostaje tako ista i on ne raspolaže sa više proizvoda rada nego prije. (p. 51)

3) Zlatni i srebrni novac i vanjska trgovina

α) *Svaka zemlja prisvaja zlato i srebro proporcionalno svojoj trgovini.* β) *Različiti uzroci koji dovode do variranja vrijednosti zlata i srebra u raznim zemljama;* γ) *mjenični kurs*

«Zlato i srebro, budući da su izabrani za opće sredstvo prometa, raspodijeljeni su trgovačkom konkurencijom među razne zemlje svijeta u takvim proporcijama da se sami prilagode prirodnjosti trgovini do koje bi došlo da takvi metali ne postoje i da je trgovina među zemljama čista trampa. Npr. sukno se iz Engleske izvozi u Portugal samo ako se tamo prodaje za više zlata nego ovdje; isto tako, obrnuto, vino iz Portugala u Englesku. Da se vrši čista trampa, ona bi mogla trajati samo dotle dok bi Engleska mogla proizvoditi sukno tako jeftino da bi s danom količinom rada dobijala veću količinu vina manufakturom sukna nego vinogradarstvom i obrnuto. Kad bi sad Engleska otkrila kako raditi vino da joj bude u interesu da ga radije sama proizvodi nego uvozi, tada bi ona dio svog kapitala prebacila iz vanjske trgovine u unutrašnju; prestala bi proizvoditi sukno za izvoz i sama bi uzgajala svoje vino. Novčana cijena bi se odgovarajuće prilagodila, cijena vinu u Engleskoj bi pala, a cijena sukna bi ostala ista. U Portugalu ne bi došlo ni do kakve promjene u cijeni obiju roba. Sukno bi se međutim još neko vrijeme izvozilo iz Engleske u Portugal, jer bi cijena i dalje bila viša u Portugalu nego ovdje; ali bi se u razmjenu za sukno davao novac a ne vino sve dok akumuliranje novca u Engleskoj i njegovo smanjivanje u Portugalu ne bi toliko djelovali na relativnu vrijednost sukna u te dvije zemlje da bi njegov izvoz prestao biti koristan. U Engleskoj bi relativna cijena vina pala uslijed poboljšanja u njegovoj proizvodnji, dok bi relativna cijena sukna porasla uslijed akumuliranja novca. Neka prije poboljšanja vino u Engleskoj stoji 50 f. st., a sukno 45 f. st.; u Portugalu vino 45, a sukno 50 f. st. Iz Engleske bi se izvozilo sukno, a iz Portugala vino uz 5 f. st. profita. Trgovac koji može kupiti sukno u Engleskoj za 45 f. st. i prodati ga u Portugalu za 50 f. st. plaća sukno mjenicom koju on kupuje portugalskim novcem. Dok Portugal izvozi vino, izvoznik vina u Portugalu prodaje mjenicu koju kupuje ili sam uvoznik sukna ili onaj koji mu je prodao svoju mjenicu. Tako, bez potrebe da novac prelazi iz jedne zemlje u drugu, izvoznici u svakoj od obiju zemalja bivaju plaćeni za svoju robu.» (Engleski uvoznik plaća engleskom izvozniku, a portugalski uvoznik portugalskom izvozniku.) «Za to nije potrebna nikakva direktna transakcija između izvoznika i uvoznika u svakoj od obiju zemalja. Postane li sad cijena vina u Portugalu takva da se vino ne može izvoziti u Englesku, tad uvoznik sukna kao i prije kupuje mjenicu» (*od koga?*), «ali cijena mjenice bila bi viša, jer prodavalac mjenice zna da na tržištu nema protumjenice s kojom bi mogao da transakcije između dvije zemlje konačno privede kraju; on možda zna da je zlato ili srebro koje je dobio u razmjeni za svoju mjenicu doista izvezeno njegovom korespondentu u

Engleskoj, da bi se tom korespondentu omogućilo da plati potraživanje za koje je terećen po njegovom ovlaštenju, i zato on na cijenu svoje mjenice zajedno sa svojim običnim profitom dodaje sve troškove koji će nastati. Kad bi sad ta premija za mjenicu na Englesku bila jednaka profitu od uvoza sukna, tada bi prirodno uvoz sukna prestao; ali kad bi premija na mjenicu bila samo 2% i kad bi u Portugalu trebalo platiti 102 f. st. da bi se platio dug u Engleskoj od 100 f. st., dok se sukno koje stoji 45 f. st. može prodati za 50 f. st., tada bi se mjenice kupovale a novac izvezio sve dok smanjenje novca u Portugalu i njegova akumulacija u Engleskoj ne bi doveli do takvog stanja cijena da više ne bi bilo probitačno nastaviti te transakcije. Ali smanjenje novca u jednoj i njegovo povećanje u drugoj zemlji ne djeluju samo na cijenu jedne robe već i na cijene svih roba; dakle bi cijene vina i sukna u Engleskoj porasle, a u Portugalu pale. Npr. sukno bi u Portugalu palo sa 50 f. st. na 49 ili 48 f. st., a u Engleskoj bi poraslo na 46 ili 47 f. st. i tako ne bi donosilo dovoljan profit da bi poslije plaćanja premije na mjenicu potaklo bilo kog trgovca na uvoz te robe. Tako se u svakoj zemlji novac asimilira samo u takvim količinama koje su potrebne da se regulira unosna robna razmjena. Dakle kad bi se stiglo do tačke gdje razmjena više nije korisna, novac više ne bi tekao iz jedne zemlje u drugu, trgovina između njih bi prestala. Obje zemlje izrađivale bi svoje vlastito sukno i svoje vlastito vino, ali istovremeno bi se izvršila nova raspodjela plemenitih metala. U Engleskoj, iako je vino jeftinije, porasla bi cijena sukna i potrošač bi morao da za njega plati više; dok bi potrošači u Portugalu, kako potrošači sukna tako i potrošači vina, mogli jeftinije kupiti robe. U zemlji gdje se izvršilo poboljšanje porasle bi cijene; u zemlji gdje nije bilo nikakve promjene, ali koja je lišena jedne unosne grane vanjske trgovine, cijene bi pale. Prednost za Portugal je samo prividna, jer bi se ukupna količina sukna i vina proizvedenih u toj zemlji smanjila, dok bi se količina u Engleskoj povećala. Vrijednost novca pala bi u Engleskoj a porasla u Portugalu. Procijenjen u novcu ukupan dohodak Portugala bi se smanjio, a Engleske povećao. Tako dakle poboljšanje jedne manufakture u nekoj zemlji mijenja raspodjelu plemenitih metala među narode svijeta; ono nastoji da poveća količinu roba i istovremeno da dovede do porasta cijena u zemlji u kojoj dolazi do poboljšanja. Ali kako razmjena između dvije zemlje nije ograničena na dvije robe, kao sukno i vino, već u izvoz i uvoz ulaze mnogi artikli; kako su oduzimanjem novca od jedne zemlje i njegovom akumulacijom u drugoj pogođene cijene svih roba i time je mnogim drugim robama osim novca dan poticaj za izvoz, time se sprečava da dode do tako velike promjene u vrijednosti novca u dvije zemlje kao što bi se inače moglo očekivati. (p. 143 - 150) Osim poboljšanja u industriji i u strojevima na prirodan tok trgovine neprestano djeluju i drugi uzroci i oni remete ravnotežu i relativnu vrijednost novca. Carine na izvoz i uvoz, porezi na robe, sad svojim direktnim, a sad svojim indirektnim djelovanjem remete prirodan tok trgovačke razmjene i prema tome stvaraju potrebu da se izvozi ili uvozi novac; taj efekt izaziva se ne samo u zemlji gdje se nalazi uzrok poremećaja, već više ili manje na svjetskom tržištu. Time se objašnjava razna vrijednost novca u raznim zemljama, a stoga su i cijene poljoprivrednih proizvoda više u zemljama gdje cvjeta manufaktura, jer njihova umjestost i strojevi omogućuju da se uveze izobilje novca za njihove robe. (p. 150, 151)

»Dakle osim običnih varijacija u vrijednosti novca i onih koje su zajedničke cijelom trgovačkom svijetu postoje i djelomične varijacije, kojima je podložan novac

u nekim zemljama. *Vrijednost novca nije nikad ista u dvije zemlje*, jer ona zavisi od relativnog oporezivanja ili od proizvodne vještine, od prednosti klime, od prirodnih proizvoda i od mnogih drugih uzroka . . . Ali priliv i odliv novca uopće ne djeluje na stopu profita. Kapital se neće povećati zato što se povećala količina optičajnog sredstva. (Jer profiti, rente, najamnine rastu u istom razmjeru kao optičajno sredstvo. Profit je dakle isti ako su renta i najamnina viši za 20%, ali istovremeno je i nominalna vrijednost zakupnikovog kapitala za 20% viša.) (p. 151, 152)

»U ranijim društvenim stanjima, dok su manufakture malo napredovale i proizvod svih zemalja bio gotovo isti, jer se sastojao iz najmasovnijih i općenito najkorisnijih roba, vrijednost novca u raznim zemljama uglavnom se upravljala prema udaljenosti od rudnika koji daju plemenite metale; ali kako napreduju umjeća i poboljšanja u društvu i razni se narodi odlikuju u različitim manufakturama, vrijednost plemenitih metala, iako udaljenost od rudnika još uvijek igra ulogu, počinje se regulirati napose superiornošću tih manufaktura.« (153) Jedino ta dva uzroka, udaljenost od zlatonosnih rudnika i razlika u proizvodnoj vještini i u strojevima reguliraju relativnu vrijednost novca u raznim zemljama svijeta, jer iako porezi dovode do poremećaja ravnoteže novca, ipak oni to čine samo time što zemlju u kojoj se uvodi porez lišavaju nekih njenih prednosti koje prate vještinu, radinost i klimu. (p. 154, 155) (*Ističe se razlika: da li je roba masovna, teška ili sadrži u malem opsegu veliku vrijednost, dakle razlika između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda.*)

»Dakle, u zemljama s razvijenom manufakturnom vještinom vrijednost novca je niža a cijene žita i rada su više nego u drugim zemljama. Ta tako prouzrokovana viša vrijednost novca u zemljama koje su u nepovoljnijem položaju neće se izraziti u mjeničnim kursovima. Trgovanje mjenicama može se nastaviti al pari čak i ako bi cijene žita i rada bile za 10, 20 ili 30% više u jednoj zemlji nego u drugoj. Uz pretpostavljene okolnosti takva razlika u cijinama je prirodni red stvari i mjenični kurs može biti al pari samo ako je u zemlju koja se ističe manufakturnom proizvodnjom unijeta dovoljna količina novca da se podigne cijena njenog žita i njenog rada. Kad bi strane zemlje spriječile izvoz novca i iznudile poslušnost za takav zakon, tada bi one u stvari spriječile porast cijena žita i rada industrijske zemlje; jer uz pretpostavku da ne postoji papirni novac do takvog porasta može doći samo poslije priliva plemenitih metala; ali one ne bi mogle spriječiti da mjenični kurs bude za njih vrlo nepovoljan. Kad bi Engleska bila ta industrijska zemlja i kad bi bilo moguće da se spriječi uvoz novca, mjenični kurs s Francuskom, Nizozemskom i Španijom mogao bi biti 5, 10 ili 20% nepovoljan za te zemlje. Kad god se tok novca nasilno zaustavi i novac se spriječi da dostigne svoj pravi nivo, ne postoje ograničenja za moguće varijacije mjeničnog kursa. Slične su posljedice ako se neki nekonvertibilan papirni novac silom stavlja u promet. Takvo optičajno sredstvo nužno je ograničeno na zemlju koja ga izdaje: ako ga ima previše, općenito se ne može rasturati među drugim narodima. Nivo prometa je uništen i valutni kurs biti će nepovoljan za zemlju gdje ima previše optičajnog sredstva; iste posljedice imao bi metalni optičaj ako bi se novac prisilnim mjerama, zakonima koji su nezaobilazni, zadržavao u nekoj zemlji kad ga je kretanje trgovine potaklo da krene u druge zemlje. Ako svaka zemlja ima tačno količinu novca koju treba da ima, novac u stvari neće imati istu vrijednost

u dvije zemlje, jer u odnosu na mnoge robe on se može razlikovati za 5, 10 ili čak 20%, ali će mjenični kurs biti al pari. 100 f. st. u Engleskoj ili srebro sadržano u 100 f. st. kupit će mjenicu od 100 f. st. ili jednaku količinu srebra u Francuskoj, Španiji ili Nizozemskoj. Kad se govori o mjeničnom kursu i o različitoj vrijednosti novca u raznim zemljama, tada se ne radi o vrijednosti novca procijenjenoj u robama u svakoj od dvije zemlje. Mjenični kurs se nikada ne utvrđuje procjenom različite vrijednosti novca u žitu, suknu ili bilo kojoj drugoj robi, već procjenom vrijednosti valute jedne zemlje u valuti druge zemlje. On se može utvrditi i upoređenjem s jednim obim zemljama zajedničkim mjerilom. Ako će jedna mjenica na Englesku za 100 f. st. kupiti istu količinu roba u Francuskoj ili Španiji, koju će kupiti mjenica na Hamburg za istu svotu, tada je mjenični kurs između Hamburga i Engleske al pari; ali ako mjenica na Englesku neće za 130 f. st. kupiti više nego mjenica na Hamburg za 100 f. st. tada je mjenični kurs za 30% nepovoljan za Englesku. Neka u Engleskoj 100 f. st. mogu da kupe mjenicu ili pravo da prime 101 f. st. u Nizozemskoj, 102 f. st. u Francuskoj i 105 f. st. u Španiji. Tada je u Engleskoj mjenični kurs nepovoljan za 1% za Nizozemsku, za 2% za Francusku i za 5% za Španiju. To pokazuje da je nivo novca kao optičajnog sredstva u tim zemljama viši nego što bi trebalo da bude i da bi se komparativna vrijednost njihovog i engleskog novca uspostavila odmah al pari, ako bi se od njihovog novca oduzelo ili engleskom novcu dodalo. Novac u Engleskoj za posljednjih 10 godina, kad je mjenični kurs bio nepovoljan za tu zemlju od 20 do 30%, bio je obezvrijeđen ne zato što novac upoređen s različitim robama ne može u jednoj zemlji biti više vrijedan nego u drugoj, već se 130 f. st. nisu u Engleskoj mogli zadržati a da ne budu obezvrijeđeni, jer procijenjeni u hamburškom ili nizozemskom novcu nisu vrijedili više nego zlatne šipke od 100 f. st. Da sam 130 dobrih engleskih funti sterlinga poslao u Hamburg, čak uz 5 f. st. troškova, tada bih tamo imao 125 f. st.; šta me je, dakle, moglo pobuditi da dadem 130 f. st. za jednu mjenicu za koju sam u Hamburgu dobio samo 100 f. st., ako ne to da moje funte nisu bile dobre funte sterlinga? One su bile pokvarene, degradirane u unutrašnjoj vrijednosti ispod hamburške funte sterlinga i kad bi doista bile tamo poslane, uz trošak od 5 f. st., one bi kupile samo 100 f. st. Ne može se poreći da bi mi mojih 130 f. st. u metalnim funtama pribavilo u Hamburgu 125 f. st., ali s papirnim funtama mogao sam dobiti samo 100 f. st., a ipak se tvrdilo da je 130 f. st. u papiru = 130 f. st. u zlatu ili srebru.* (p. 156 - 160)

U pogledu valutnog kursa Ricardo dakle tvrdi: Kako je prirodno da se novac među razne zemlje raspodjeljuje razmjerno njihovoj industriji i napose njihovom izvozu koji otuđ rezultira, to nepovoljan mjenični kurs pokazuje samo to da se iz zemlje za koju je on nepovoljan ne izvozi odgovarajuća količina metala u drugu, za koju on postaje povoljan. U zemlji za koju je on povoljan raste ukupan novac, jer se u nju ne uvozi količina metala koja odgovara njenoj trgovini. U zemlji u kojoj je on nepovoljan novac se obezvređuje, jer ona zadržava masu metala koja nadmašuje njenu trgovinu. Ako ne nastupe nikakvi uzroci koji nasilno izazivaju poremećaje, onda mjenični kurs nepovoljan za jednu zemlju može rasti samo do granice preko koje izvoz zlata i srebra postaje jeftiniji nego premija na mjenice ili ova ne može nikad porasti iznad troškova direktnog slanja zlata i srebra, a da doista za sobom ne povuče taj izvoz i tako tom operacijom uspostavi al pari mjeničnog kursa. Ako se to ne dogodi, tada je ili izvoz zlata i srebra nasilno zabranjen i tako masa cirkulirajućeg metalnog sredstva nasilno povećana ili je

prekomjerna emisija papirnog novca obezvrijedila cirkulirajuće sredstvo te zemlje, tako da će premija za mjenice porasti ne za troškove izvoza metala, već, ako to nadmašuje stopu, za onoliko koliko je obezvrijeđen papir, zajedno s troškovima slanja. Mjenični kurs izražava vrijednost valute jedne zemlje u valuti druge. Ako on nije al pari, to ne dolazi otud što vrijednost novca u jednoj zemlji stoji niže ili više prema raznim drugim robama, već naprotiv otud što je spriječeno da novac u svakoj od obje zemlje bude prema drugim zemljama na visini uslovljenoj trgovačkim transakcijama.

Ali ako Ricardo nepovoljan mjenični kurs izvodi uvijek iz preobilja valute, u zemlji za koju je mjenični kurs nepovoljan time on 1) identificira realni i nominalni mjenični kurs; 2) prema nekoj zemlji koja ima samo metalni novac i nema prisilu protiv izvoza plemenitih metala ne bi mjenični kurs nikad mogao biti nepovoljan; 3) time doista nije rečeno ništa nego da mjenični kurs pokazuje da se novac iz jedne zemlje mora slati u drugu ne zato što njena valuta stoji iznad nivoa, već zato što je ona dužna drugoj zemlji. Važno je samo da razna vrijednost novca u raznim zemljama ne pogoršava mjenični kurs.

5) Novac je samo sredstvo pomoću kojeg se izražava relativna vrijednost, količina u kojoj se jedna roba daje za drugu (p. 180, 181)

5) Porez na zlato. (Ili pitanje kako bi otežana proizvodnja djelovala na vrijednost zlata.)

«Porez na zlato pao bi na onog čije se vlasništvo sastoji od novca i tako bi bilo sve dotle dok se njegova količina ne bi smanjila u proporciji prema troškovima proizvodnje povećanim uslijed poreza.» «Potražnja za novcem ne odnosi se na neku određenu količinu kao kod odjeće i hrane. Potražnja za novcem upravlja se potpuno prema njegovoj vrijednosti, a njegova vrijednost prema njegovoj količini.» (*Kasnije se kaže: njegova količina prema njegovoj vrijednosti.*) «Kad bi zlato dvostruko više vrijedilo nego sada, to bi polovina količine zlata vršila u prometu iste funkcije, a kada bi imalo polovinu vrijednosti, tada bi bila potrebna dvostruka količina. Kad bi se tržišna cijena žita povećala uslijed poreza ili uslijed teškoća u proizvodnji za $\frac{1}{10}$, pitanje je da li bi to imalo ikakva efekta na količinu utroška, jer postoji određena potreba za njim, ali potražnja za novcem tačno je proporcionalna njegovoj vrijednosti. Nitko ne bi utrošio dvaput veću količinu žita od one koja se obično iziskuje za njegove potrebe, ali svaki čovjek koji kupuje i prodaje samo istu količinu roba može biti prisiljen da upotrijebi 2, 3 ili bilo koliko puta veću količinu novca. Ovdje je riječ o zemlji u kojoj se kao novac upotrebljavaju plemeniti metali i nije uveden papirni novac... Kako se količina papirnog novca može lako smanjiti, njegova bi se vrijednost, iako bi zlato bilo njegova mjera uvećala isto tako brzo kao i vrijednost metala... Nema ograničenja za količinu novca koju bi inozemna trgovina mogla nametnuti nekom narodu kad vrijednost novca pada; i nema smanjenja kojem se on ne bi morao pokoriti kad bi vrijednost novca rasla... Kad bi se iz rudnika dobivala samo $\frac{1}{10}$ od sadašnje količine zlata, ta bi $\frac{1}{10}$ imala istu vrijednost kao ovih

^{10/10} koje se sada proizvode . . . Podudaranje između tržišne vrijednosti i prirodne vrijednosti svih roba zavisi u svako vrijeme od lakoće kojom se ponuda* (*dakle proizvodnja*) može povećati ili smanjiti. U slučaju zlata, kuća i rada, kao i rad nekih drugih stvari, taj efekt se ne može brzo proizvesti.* (p. 215 - 225)

Krajnje konfuzan odjeljak. Prema Ricardu troškovi proizvodnje zlata mogu djelovati tek kad se time njegova količina povećava ili smanjuje, a to djelovanje nastupa tek vrlo kasno. S druge strane, prema tom objašnjenju posve je svejedno kolika je masa optičajnog sredstva, jer je svejedno da li cirkulira mnogo metala s niskom vrijednošću ili malo metala s visokom vrijednošću. Ali zar povećane kupovine i prodaje koje se događaju u isto vrijeme ne zahtijevaju više optičajnog sredstva? A ako cirkulira samo novac visoke vrijednosti, tada nedostaje novac za trgovinu između potrošača i prodaje na malo, kao i za proizvodnju. To je isto kao kad bi npr. u prometu bile samo novčanice od 500 f. st.

6) Kamata na novac

Kamatnom stopom konačno i trajno upravlja stopa profita. Međutim ona je podvrgnuta i različitim privremenim promjenama. Sa svakim kolebanjem količine i vrijednosti novca mijenjaju se i cijene roba. Ako npr. tržišna cijena roba padne uslijed porasta vrijednosti novca, tada dolazi do velike akumulacije roba u rukama tvorničara i trgovaca, koji nisu voljni da prodaju po vrlo sniženim cijenama. Da bi pokrio svoja redovna plaćanja, za koja je bio navikao da zavise od prodaje njegovih roba, on se sada trudi da uzajmi novac na kredit i često je prisiljen da plati višu kamatu. (p. 349, 350) *Dakle: smanjena masa novca podiže njegovu vrijednost, cijene roba padaju proporcionalno toj vrijednosti, a time se povećavaju potražnja za kreditom i kamatna stopa. Ricardo ovdje kao i uvijek najprije pretpostavlja da masa novca djeluje direktno na robe, da bi došao do kamatne stope, dok je kreditno tržište određeno posve drugim okolnostima.*

7) Novac, izvoz i uvoz

Sve ono što u nekoj zemlji olakšava izvoz nastoji da akumulira novac; a ono što ometa izvoz nastoji da ga smanji. (p. 373)

8) *O optičajnom sredstvu i bankama. Papirni novac. Panike. Državni izdaci u papiru. Da li da papirni novac izdaje država ili da ga izdaje trgovačko društvo? Da li je posljednji potreban za trgovinu? Zlato.*

Zlato je 15 puta skuplje od srebra, jer je potrebno 15 puta više rada da bi se proizvela određena količina zlata. (p. 421)

Količina novca koja se može upotrebljavati u nekoj zemlji zavisi od njegove vrijednosti. Kad bi cirkuliralo samo zlato, tada bi ga trebalo 15 puta manje nego kad bi se upotrebljavalo samo srebro. (I.c.) Novac u prometu nije nikada tako obilan da bi pretjecao; smanjenjem njegove vrijednosti povećava se u istoj mjeri njegova

količina, a povećanjem njegove vrijednosti u istoj se mjeri smanjuje njegova količina.» (p. 422)

«Ako novac kuje samo država, nema granice za kovničku pristojbu; jer smanjenjem količine kovanog novca ovaj se može podići na bilo koju vrijednost. Po tom principu cirkulira papirni novac. Cijeli trošak za papirni novac može se smatrati za kovničku pristojbu. Iako papirni novac nema unutrašnje vrijednosti, njegova razmjenska vrijednost je iste veličine kao isti naziv kovanog novca ili zlatnih šipki u kovanom novcu. Zbog toga ako se ograniči količina kovanog novca, istrošeni kovani novac može cirkulirati kao da je punotežinski.» (p. 422)

«Da bi se osigurala vrijednost papirnog novca nije potrebno da on bude plativ u metalnom novcu; potrebno je samo da se njegova količina regulira u skladu s vrijednošću metala koji je proglašen njegovim mjerilom. Kad bi mjerilo bilo zlato dane finoće i dane težine, papir bi se mogao povećati sa svakim padom cijene zlata ili, što je isto, sa svakim porastom cijene roba.» (p. 424) Vjerujte da nije ništa pogodnije za sprečavanje prevelikog izdavanja papirnog novca od obaveze da se novčanice plate u zlatnicima ili u zlatnim šipkama. (p. 426) Da bi se publika osigurala od svake druge promjene u vrijednosti novca, osim promjena kojima je podvrgnuto samo mjerilo, i istovremeno da bi se promet vršio s najjeftinijim sredstvom, tj. dakle da bi se postiglo najsavršenije stanje opticajnog sredstva, dovoljno je prisiliti banku da u zamjenu za svoje novčanice, umjesto gvineja, daje nekovano zlato i srebro uz kovničku cijenu i standard. Tako papirni novac ne bi nikada pao ispod vrijednosti šipki, a da se iza toga ne bi smanjila njegova količina. Da bi se preduhitrio porast papirnog novca iznad vrijednosti metala, trebalo bi isto tako obavezati banku da svoj papir razmjenjuje za standardno zlato po cijeni kovanog novca. (p. 427) Istovremeno potpuna sloboda za izvoz i uvoz šipki. (p. 428)

«Protiv općih panika u nekoj zemlji, kad svatko hoće da posjeduje plemenite metale kao najbolji način da realizira ili sakrije svoju imovinu, banke nisu zaštićene ni u jednom sistemu; one su im izložene po svojoj prirodi, jer nikad ni u jednoj banci ni zemlji ne može biti toliko kovanog novca ili šipki, koliko bogataši te zemlje imaju pravo da traže. Kad bi svi ljudi otkazali svom bankaru svoj saldo istog dana, često bi masa banknota koja se nalazi u prometu bila nedovoljna da zadovolji takva potraživanja.» (p. 429, 430) Najveća prednost tog sistema bila bi što bi se zamjenom jako vrijednog sredstva vrlo jeftinim omogućilo zemlji da produktivno upotrijebi kapital do tog iznosa. (p. 432) Opticajno sredstvo je u svom najsavršenijem stanju, ako se sastoji isključivo od papirnog novca koji ima istu vrijednost kao i zlato koje pretendira da predstavlja. Upotreba papira mjesto zlata pretpostavlja najjeftinije sredstvo umjesto najskupljeg i omogućuje zemlji da bez gubitka za bilo kojeg pojedinca sve zlato koje je ranije upotrebljeno u tu svrhu razmijeni za sirovine, oruđe i hranu.» (p. 432, 433) *Ali ipak samo do iznosa do kojega ga banka ne zgrne u svoje podrumе?*

«Uzmimo da za neku ekspediciju treba jedan milion novca. Izda li država milion papirnog novca i ukloni milion u kovanom novcu, tada bi se ekspedicija izvršila bez ikakva oporezivanja naroda; ali ako bi taj milion izdala banka i pozajmila ga državi uz 7%, zemlja bi bila opterećena stalnim godišnjim porezom od 70 000 f. st.; narod bi plaćao porez, banka bi ga dobijala . . . Direktna je interes publike da izdavalac bude država, a ne neko trgovačko društvo. Ipak kod vlade postoji veća opas-

nost da prekorači granice prometa (konvertibilnost itd.) . . . » Predlaže povjerenike zavisne od parlamenta (p. 433 - 435)

Ricardo osporava da je Engleska banka, koja izdaje papirni novac, potrebna za pomaganje trgovine diskontiranjem mjenica i pozajmljivanjem novca. On rezonira ovako:

«Novac se pozajmljuje, činila to banka ili ne. Jer tržišna stopa profita i kamate ne zavisi od iznosa izdanog novca, već od zbiljskog bogatstva itd. Tržišnu visinu kamatne stope ne određuje banka, bilo da ona pozajmljuje uz 5,4 ili 3%, već se ona upravlja prema upotrebi kapitala, posve nezavisno od mase ili od vrijednosti novca. Ako bi banka pozajmila 1, 10 ili 100 miliona, ona ne bi trajno izmijenila kamatnu stopu; ona bi samo izmijenila vrijednost tako izdanog novca. Ako banka zaračunava kamatnu stopu nižu od tržišne stope, tada nema tog iznosa novca koji ona ne bi mogla dati u zajam; ako zaračunava višu od tržišne stope, tada će naći samo rasipnika da uzajmi kod nje. Stoga, kad se kaže da je Banka u posljednjih 20 godina tako mnogo pomogla trgovini opskrbljujući trgovce novcem, to je zato što je ona za cijelo to vrijeme pozajmljivala ispod tržišnog kamatnjaka, ispod stope uz koju bi trgovci mogli da uzajme negdje drugdje . . . Šta bismo rekli o ustanovi koja bi neprestano polovinu tvorničara sukna snabdijevala vunom ispod tržišne cijene? . . . Cijena sukna time se za potrošača ne bi smanjila, jer bi se ravna'la prema proizvodnim troškovima sukna kod onih proizvođača koji su u najnepovoljnijem položaju. Jedini efekt bio bi, dakle, povećanje profita jednog dijela tvorničara sukna iznad obične stope . . . Tako je naša banka nepravdno i za zemlju nekorisno favorizirala dio trgovaca omogućujući im da do jednog oruđa trgovine dođu jeftinije od onih koji potpuno zavise od tržišne cijene . . . Cijela poslovna djelatnost koju može obavljati cijela zemlja zavisi od količine njenog kapitala, tj. od njenih sirovina, strojeva, hrane, brodova itd. koji se upotrebljavaju u proizvodnji. Ako je uveden dobro regulirani papirni novac, onda se taj kapital ne može bankovnim operacijama ni povećavati ni smanjivati. Kad bi dakle država izdavala papirni novac, a ne bi diskontirala mjenice niti bi publici pozajmljivala i jedan jedini šiling, ne bi bilo nikakve promjene u iznosu trgovine . . . Isti iznos novca trebalo bi pozajmiti, uz razne tržišne stope, po 6, 7, 8%, već prema konkurenciji između zajmodavaca i zajmoprimaca.» (p. 435 - 439)

«Za plaćanje dugova u bogatim zemljama daju uvijek prednost zlatu, jer je to u interesu dužnika» p. 442 (*jer je relativno jeftinije*). «Ako je svaki od ta dva metala» (*zlatu i srebru*) »podjednako zakonsko platežno sredstvo za dugove do svakog iznosa, tada smo izloženi tome da se glavna mjera vrijednosti stalno mijenja. Bilo bi to sad zlato, sad srebro, u zavisnosti od promjena u relativnoj vrijednosti ta dva metala; i u takvo vrijeme metal koji nije mjera bio bi pretopljen i povučen iz prometa, jer bi njegova vrijednost bila veća u šipkama nego u kovanom novcu.» (p. 443)

9) O komparativnoj vrijednosti zlata, žita i rada u bogatim i siromašnim zemljama

Kad govorimo o visokoj ili niskoj vrijednosti zlata ili srebra u odnosu na razne zemlje, treba uvijek spomenuti medij u kojem se vrši procjena, jer se inače s tim ne može povezati nikakva predstava. Npr. zlato procijenjeno u ulju skuplje je u Španiji nego u Engleskoj, a procijenjeno u suknu skuplje je u Engleskoj.» (p. 453)

Bilješke i izvaci o Ricardovom sistemu

Mart-april 1851^[133]

Napomene uz Ricarda

(Uz djelo: *Ricardo, On the principles of political economy and taxation. Third edition.*¹ London 1821. — O Ricardovom učenju o oporezivanju zemljišnog vlasništva)

Porezi u vezi sa staležom

Porez na rentu. Na pravu rentu pada na *zemljovlasnika*. Na tobožnju — na *potrošača*.

Desetina. Mora povišiti cijenu sirovine. (Ne pada dakle ni na zemljovlasnika ni na zakupca.)

Zemljarina. Ako se odmjerava na *rentu* = porezu na rentu. Ako je proporcionalna plodnosti = desetini. Ako je *stalna suma na svaki aker*, bez obzira na plodnost, *izvorni* porez. Taj porez dopušta da najbolja zemlja doprinosi samo razmjerno onom što doprinosi najgora, a povišujući cijenu proizvoda i bolje i lošije zemlje on publici nameće dodatan porez najprije zakupcu boljeg zemljišta (dok traje njegov zakup) i zatim zemljovlasniku.

Porez na sirovinu. Povišuje troškove proizvodnje i stoga pada na *cijenu proizvoda*, tj. na *potrošača*.

¹ O principima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje.

Predmetni registar za Ricarda

- (Za djelo: *On the principles of political economy and taxation. Third edition.* London 1821)
- Utjecaj cijene živežnih namirnica na najamninu* (p. 176 - 183)
(p. 360, 361)
- Obrnuti odnos profita i najamnine* (p. 23, 152, 153, p. 500)
- Akumulacija kapitala* (p. 94)
- Stanovništvo i najamnina* p. 93, 94, 95.
- O najamnini* (p. 7, 8) (p. 151) (p. 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 360, 361, 461)
- O profitu i najamnini* (p. 21) (p. 23) p. 500, 152, 153.
- Utjecaj vanjske trgovine na stopu profita* p. 135, 136, 137.
- Utjecaj unutrašnje trgovine* 138, p. 310, 311.
- Porez* (p. 198) (p. 205, 206) (p. 210) (184) (185) (p. 384)
- Utjecaj* p. 276, p. 242, 243.
- Kako se doista širi kultura* (p. 361)
- Cijena žita ne regulira cijenu drugih roba* (dodati uz odeljak o tržišnoj i prirodnoj cijeni) (p. 364)
- Tržišna cijena* (p. 504)
- Realna cijena* (460, 481, 499, 505)
- Bruto dohodak i neto dohodak* (512, 513)
- Obezvređujuće djelovanje poboljšanja u poljoprivredi i manufakturi na dio postojećeg kapitala* (p. 318) (321)
- Drugi dio rente* (p. 315, bilješka)
- Kapital* (p. 327)
- Vanjska trgovina* p. 481.

Izvaci iz Ricarda

(Iz djela: *Ricardo (David), On the Principles of Political Economy and Taxation, 3 ed. London 1821*)

I) O VRIJEDNOSTI

Korisnost nekog predmeta i moć kupovanja drugih roba: value in use¹ i value in exchange.² (p. 1) Korisnost nije mjera razmjenske vrijednosti iako joj je potrebna. (p. 2) Robe dobijaju svoju razmjensku vrijednost iz dva izvora: 1) rijetkosti i 2) količine rada koja je potrebna za njihovu proizvodnju. Neke robe, koje se ne umnožavaju radom, čija se vrijednost dakle ne može smanjiti povećanom ponudom, crpu svoju vrijednost potpuno iz svoje rijetkosti. Ta se vrijednost mijenja prema promjenljivom bogatstvu i sklonostima onih koji žele da ih posjeduju. (l. c.) Drukčije stoji sa robama koje se svakodnevno razmjenjuju na tržištu. O njima govorimo kada raspravljamo o zakonima vrijednosti. One se mogu povećati radinošću, i njihovom proizvodnjom gospodari konkurencija bez ograničenja. (p. 3) *To je pretpostavka Ricardovog određenja vrijednosti.* Relativna vrijednost roba određena je dakle njihovom različitom količinom koja se može proizvesti u isto radno vrijeme ili količinom rada koja je srazmjerno realizirana u robama. Svako povećanje količine rada dakle povećava vrijednost robe, svako smanjenje je smanjuje. (p. 4) Vrijednost rada i količina roba, koju određena količina rada može kupiti nisu identični. Jer proizvod radnika ili ekvivalent toga proizvoda nije = nagradi radnika. Dakle vrijednost rada nije mjera vrijednosti, kao što je to rad upotrijebljen na određenu količinu roba. (p. 5) Dakle srazmjerna količina roba koju može pribaviti dana količina rada određuje prijašnju i sadašnju relativnu vrijednost roba. (p. 9)

Rad je prirodno različite kvalitete i teško je upoređivati različite sate rada u raznim poslovnim granama. Ali ta ljestvica se brzo uspostavlja u praksi. (p. 13) (*Ricardo ne daje o tome nikakvo daljnje objašnjenje.*) Za kratke periode, bar iz godine u godinu, promjena u toj nejednakosti je neznatna, dakle ne ulazi u račun. (p. 15)

U rad koji određuje vrijednost roba treba uračunati i vrijeme rada potrebno da se pribavi kapital koji se upotrebljava u proizvodnji. (p. 16) Uračunat je i rad da se robe dopreme na tržište. (p. 18) S napretkom društva vrijednost roba

¹ upotrebna vrijednost — ² razmjenska vrijednost

znatno se mijenja zajedno s tim radom koji je realiziran u kapitalu. (1. c.) Ekonomičnost u upotrebi rada uvijek pouzdano smanjuje relativnu vrijednost neke robe, bilo uštedom u radu koji je potreban za izradu same robe, bilo uštedom kapitala pomoću kojega se ona proizvodi. (p. 19, 20) Uvođenje jednog mjerila, kao zlata, ne mijenja ništa u tom principu. (p. 23)

Princip da količina rada upotrijebljena za proizvodnju roba određuje njihovu relativnu vrijednost znatno se modificira primjenom strojeva i drugog stalnog i trajnog kapitala. (p. 25) Prvo, različita trajnost stalnog kapitala, drugo, različita proporcija u kojoj se kapital upotrebljava za izdržavanje radnika i za strojeve, alat, zgrade. Te dvije okolnosti čine da na vrijednost roba pored radnog vremena potrebnog za proizvodnju roba utječe također porast ili pad *vrijednosti rada*. (p. 25, 26) Prema tome da li je kapital više ili manje prolazan, dakle da li se u danom vremenu mora reproducirati više ili manje puta, on se zove *optičajni* ili *stalni kapital*. (p. 26) Nadalje, kapital cirkulira ili se vraća onom koji ga upotrebljava u vrlo nejednakim vremenskim razmacima. Npr. pšenica koju kupuje zakupnik za sjetvu relativno je stalan kapital u odnosu na pšenicu koju kupuje pekar da bi od nje izradio kruh. (p. 26, 27) Dvije privredne grane mogu dakle upotrebljavati isti kapital, ali vrlo različito podijeljen s obzirom na dio koji je stalan i dio koji je optičajan. (p. 27) Porast najamnina, naravno, nejednako pogađa dva kapitala, od kojih je jedan gotovo cijeli izdan za najmnine, a drugi gotovo cijeli za strojeve. (1. c.) Dva tvorničara upotrebljavaju možda isti udio stalnog kapitala, ali je on nejednakog trajanja. (1. c.) Ovdje treba još dodati profit na stalni kapital kod robe koja je izrađena pomoću strojeva, profit koji je kad se upotrebljava gotovo isključivo optičajni kapital bio izdan i utrošen već kod prodaje same robe. . . . Ili također naknada za duže vrijeme koje mora proteći dok se vrednija od dviju roba može dopremiti na tržište. (p. 29, 30) (Naime tvorničar koji upotrijebi npr. 5000 f. st. za rad i 5000 za strojeve ima u vrijednosti svojih roba 5500 f. st., dakle u drugoj godini 550 više kao profit na 5500 koji se nalaze u strojevima. Profit na stalni kapital ponovo dodan.) Ako je dakle vrijednost roba određena uobičajenom količinom rada upotrijebljenog na njih, razmjenjuju se robe u kojima je fiksirano jednako radno vrijeme. Profit i najmnina samo su udjeli s kojima dvije klase, kapitalisti i radnici, učestvuju u prvobitnoj robi, dakle i u robi koja je za nju razmijenjena. Relativnu vrijednost robe ne pogađa dakle odnos između profita i najmnine. (p. 31) Promjena najmnine ne može izazvati promjenu u relativnoj vrijednosti robe. Ako najmnina poraste, zbog toga nije potrebno više vremena za izradu neke robe, samo je isto radno vrijeme skuplje plaćeno. Ako bi jedan kapitalist htio zbog toga povisiti cijenu svoje robe, tada i drugi ima isto pravo, relativna situacija zaposlenih u različitim poslovnim granama ostaje ista prije i poslije porasta najmnine. Najmnina može porasti za 20%, a profiti mogu isto toliko pasti, ne izazivajući ni najmanju promjenu u relativnoj vrijednosti roba. (p. 23) Ako dakle, poraste najmnina, profit pada. Ali roba koju proizvodi uglavnom optičajni kapital prodavat će se i dalje po istoj cijeni. Pada samo profit zakupca, koji je npr. izdao 5000 f. st. Tvorničar roba za čiju su proizvodnju potrebni strojevi ili skupocjena zgrada, ili mnogo vremena prije nego što se one mogu iznijeti na tržište, dobija dakle manji profit na svoj stalni kapital, jer pada i stopa njegovog profita općenito, i tako njegove robe padaju relativno prema robama proizvedenim uglavnom radom. Ovdje je pretpostavljena

jednaka stopa profita u različitim poslovnim granama... Taj uzrok djeluje uostalom samo slabo, najviše 6-7%, jer profit vjerojatno neće dopustiti nikakvo veće opće i trajno smanjenje. (p. 32, 33) *(Trebalo napomenuti da je Ricardo ovo mogao analizirati i drukčije: Pretpostavimo da jednu robu proizvodi samo optičajni kapital, a neka drugu [proizvodi] samo stalni. Oba zapošljavaju kapital od 5000 f. st. Ako sad najamnina poraste za 10%, a pretpostavi se da prvi čovjek izdaje 3000 f. st. za sirovine itd. a 2000 za najmnine, tada će njegova najamnina porasti na 2200 f. st. Ako je njegova roba uz 10% ranije bila 5500, on će je sada prodavati za 5700. Njegov profit ostaje i dalje 10%. Drugi tvorničar je tada može prodavati za 5500. I njegov profit ostaje 10%. Ali vrijednost njegove robe je opala u odnosu na vrijednost prve, iako je radno vrijeme upotrijebljeno na obje robe ostalo isto. Ili ako prvi ostane kod iste cijene, drugi mora svoju sniziti. Ovo je kao prosjek tačno. Ali kako se izjednačenje ne događa odmah, kapitalisti navaljuju na strojeve.)*

Promjena stalne stope profita u velikom opsegu posljedica je uzroka koji djeluju samo u toku godina; dok su promjene u količini rada potrebnog za proizvodnju robâ svakodnevna pojava... stoga do svih velikih promjena u relativnoj vrijednosti dolazi uslijed promjena u radnom vremenu potrebnom za njihovu proizvodnju. (p. 33, 34)

Robe za koje je upotrijebljena ista količina rada mijenjaju relativnu vrijednost ako se ne mogu iznijeti na tržište u isto vrijeme... Također kod većeg stalnog kapitala veća vrijednost robe duguje se tome što mora proteći više vremena dok se ona može iznijeti na tržište... Razlika u oba slučaja potječe odatle što su profiti akumulirani kao kapital i ona je samo pravedna naknada za vrijeme u kojem su profiti bili uskraćeni. (p. 34, 35)

Dakle porast najamnina dovodi do pada cijena roba koje proizvodi uglavnom stalni kapital, i to do to većeg pada što je veći stalni kapital. (p. 35)

(Trebalo napomenuti da je to čisto nominalno. Prvo. Ukoliko kapital čiji je veći dio stalan ili trajan, ili čije robe trebaju više vremena da bi se iznijele na tržište, prodaje svoje robe skuplje, to se, kako kaže sam Ricardo, događa samo uslijed toga što se profiti akumuliraju kao kapital. To je isto kao da je bio upotrijebljen veći kapital. Drugo. Porast najmnine djeluje povratno obezvređujući na stalni kapital. Izvršeni mrtvi rad određuje se živim, dakle također i profit od njega. Pojavljuje se dakle ovdje u cijeni, dok se to u prvom slučaju ne vidi. Farmer prodaje uz istu cijenu, ali stopa njegovog profita se smanjila. Tvorničar prodaje uz nižu cijenu. Npr. njegov postojani kapital je 1000 f. st. Taj zajedno s radom proizvodi robu za 2000 f. st. Medutim, da je najamnina porasla za 10% ili profit opao, on bi morao kao i ranije da prodaje svoju robu za 1500 f. st., pri čemu računamo na najaminu od 500 f. st. Dakle 33 1/3%. Ako sad najamnina poraste za 10%, porast će za 50, dakle na 550 f. st. Za kapitalista dakle ostaje još samo dobit od 450, iako on još uvijek prodaje po 2000, samo što na njega sada dolazi samo 1450 f. st., a na rad 550. Dakle sada samo dobit od približno 30%. Njegovih 1000 nisu dakle više vrijedni 1333, već samo još 1300. Da on nije upotrijebio nikakav optičajni kapital za neposredni rad, tada bi se to bilo pokazalo. Ali sada kada je tu tih 1000 na koje je bio upotrijebljen određeni rad, taj odbitak od njegovog profita pojavljuje se kao odbitak od cijene roba, jer se on u odnosu na taj stvoreni kapital, u odnosu na izvršeni rad ne može više pojaviti kao porast najmnine i njemu odgovarajući pad profita — a da ne izmijem

vrijednost robe. Tako ta pojava nije ništa drugo do povratno djelovanje određivanja vrijednosti na izvršeni rad; što se javlja još i drukčije.)

Upravo smo pretpostavili da su u dvije grane odnosi između stalnog i optičajnog kapitala nejednaki. Pretpostavimo sad da je taj odnos između jednog i drugog jednak, ali da je stalni kapital nejednakog trajanja. Što je stalni kapital manje trajan, to više poprima prirodu optičajnog. On se troši i njegova se vrijednost reproducira u kraćem vremenu kako bi se sačuvao kapital tvorničara . . . Ako stalni kapital nije trajne prirode, tada je potrebna velika količina rada godišnje da bi se on održao u svom izvornom stanju efikasnosti; ali na taj tako upotrijebljeni rad može se gledati kao na rad doista utrošen na proizvedenu robu, koja mora da sadrži vrijednost proporcionalnu takvom radu. Ako trebam 50 ljudi godišnje za održavanje mog stroja, tada trebam dodatnu cijenu za moje robe = cijeni bilo kog drugog tvorničara koji bi zapošljavao 50 ljudi u proizvodnji druge robe i ne bi upotrebljavao uopće nikakve strojeve. Porast najamnina ne bi jednako pogodio robe proizvedene uz pomoć strojeva koji se brzo troše i robe proizvedene uz pomoć strojeva koji se polagano troše. U proizvodnji jednih velik dio rada neprestano bi se prenosio na proizvedenu robu, — kod drugih tako bi se prenosilo vrlo malo. Stoga bi porast najamnine ili, što je isto, svaki pad profita smanjio relativnu vrijednost roba koje se proizvode s kapitalom trajne prirode i srazmjerno povećao one proizvedene s prolaznijim kapitalom. Pad najamnina imao bi upravo suprotan efekt. (p. 36 - 38) Zato stare zemlje neprestano pribjegavaju strojevima, a nove upotrebljavaju rad. Sa svakom teškoćom oko izdržavanja ljudi nužno raste i rad, a sa svakim porastom cijene rada javlja se novo iskušenje da se pribjegne strojevima. Ta teškoća oko izdržavanja ljudi stalna je u starim zemljama; u novima može doći do velikog povećanja stanovništva bez porasta najamnina. Ovdje se možda mogu jednako lako pobrinuti za sedmi, osmi i deveti milion kao i za drugi, treći i četvrti. (p. 39. *note*) Ta nijema oruda, strojevi, uvijek su proizvod mnogo manjeg rada od onoga koji zamjenjuju, čak i ako su iste novčane vrijednosti. Pod njihovim utjecajem porast cijena hrane pogada manje ljudi; ta ušteda se pokazuje u sniženoj cijeni strojeva. (p. 40) Dakle, u ranim fazama društva, gdje se primjenjuje malo strojeva ili trajnog kapitala, robe koje proizvode jednaki kapitali gotovo iste su vrijednosti i relativno jedne prema drugima rastu ili padaju prema tome da li se za njihovu proizvodnju upotrebljava više ili manje rada. Ali poslije uvođenja tih skupocjenih oruda vrijednost roba proizvedenih primjenom jednakih kapitala vrlo je različita; i premda će one relativno jedne prema drugima i dalje padati, prema tome da li će za njihovu proizvodnju trebati više ili manje rada, one su podvrgnute još jednoj drugoj, manjoj promjeni od porasta i pada profita i najamnina. (p. 40, 41) Porast cijene rada prouzrokuje dakle pad cijene roba koje se proizvode uglavnom pomoću strojeva, a pad cijene rada prouzrokuje porast cijena tih roba, ali pad cijena roba koje se uglavnom proizvode radom. (p. 45)

Dvije robe, od kojih se na jednu upotrebljava 1000 f. st. rada, a na drugu 2000, odnose se po svojim cijenama kao 1:2. Ali time nije rečeno da se one prodaju za 1000 i 2000. Odnos ostaje isti i u slučajevima kad se one prodaju za 1100 i 2200 ili 1500 i 3000. (p. 46)

Porast i pad rente, profita i najamnina treba odrediti prema raspodjeli ukupnog proizvoda nekog zemljišta između tri klase: zem-

ljovlasnika, kapitalista i najamnog radnika, a ne prema vrijednosti na koju se taj proizvod možda procijeni u nekom mediju (novcu) koji je promjenljiv. Stopa profita rente i najamnine nije određena apsolutnom količinom proizvoda koji dobiva bilo koja od tih klasa, već količinom rada koji je potreban da se dobije taj proizvod. Ukupan proizvod može se udvostručiti poboljšanjima u poljoprivredi i industriji. Ako se renta, profit i najamnina ravnomjerno udvostruče, onda oni nisu pretrpjeli relativno nikakvu promjenu. Ali ako jedno od to troje ne učestvuje *ravnomjerno* u povećanju, onda ono *opada* uprkos apsolutnom povećanju količine udjela. (p. 49) Renta — profit, najamnina — kad se promatra njihova stopa — mijenjaju se samo uslijed promjena u njihovom učešću u ukupnom proizvodu. (p. 52)

II) O RENTI

Ricardo istražuje rentu kako bi vidio da li je tačno mišljenje A. Smitha da će »prisvajanje zemlje praćeno stvaranjem rente prouzrokovati varijaciju u relativnoj vrijednosti roba, nezavisno od rada potrebnog za njihovu proizvodnju«. (p. 53)

Renta je onaj dio poljoprivrednih proizvoda koji se plaća vlasniku zemlje za upotrebu iskonskih i nerazorivih snaga tla. Treba je razlikovati od kamate i profita kapitala, koji se plaćaju vlasniku zemlje za kapital uložen u zemlju. (p. 53, 54) Kod prvog naseljavanja neke zemlje, dok je bilo obilje bogate i plodne zemlje, renta se nije plaćala . . . Kao ni zrak i voda . . . Da sve zemljište ima ista svojstva, da je ono neograničeno po količini i jednolično po kvalitetu, tada se za njegovu upotrebu, izuzev za posebne prednosti položaja, ne bi plaćalo ništa. Renta za njegovu upotrebu plaća se samo zato što se povećanjem stanovništva počinje obrađivati zemlja slabije kvalitete ili nepovoljnijeg položaja . . . Svaki korak u povećanju stanovništva koji prisiljava neku zemlju da pribjegne zemljištu lošije kvalitete povećava rentu za plodniju zemlju . . . Prvobitno cijeli neto proizvod pripada obrađivaču i čini profit njegove glavnice . . . Slučaj je isti ako se na isto zemljište primijeni jednak dodatni udio kapitala s manje proizvoda . . . Renta je uvijek razlika između proizvoda dobivenog primjenom dviju jednakih količina kapitala i rada . . . Razlog: Ne mogu postojati dvije različite profitne stope. Ako prvi dio kapitala od 1000 f. st. donese zakupcu 100 kvartera pšenice, a drugi od 1000 f. st. samo 85, onda će vlasnik imanja zahtijevati poslije isteka zakupa 15 kvartera rente. On za prinos od 85 kvartera ne bi upotrijebio 1000 f. st. da je za njih mogao naći korisniju upotrebu. Opća profitna stopa bila bi u toj proporciji, i ako bi prvobitni zakupac odbio, našla bi se druga osoba, voljna da dade vlasniku zemljišta sve što prekoračuje tu stopu profita . . . U oba slučaja (*primjena jednakih kapitala na nejednako plodna zemljišta ili nejednako plodna primjena dvaju jednakih kapitala na istu zemlju*) kapital koji je posljednji upotrijebljen ne plaća rentu . . . Renta bez iznimke proizteče iz upotrebe dodatne količine rada uz proporcionalno manji prinos . . . Ako se zemlja lošijeg kvaliteta počne obrađivati, razmjenska vrijednost (cijena) njenog proizvoda raste, jer za njegovu proizvodnju treba više rada. Razmjenska vrijednost svih roba, industrijskih proizvoda i proiz-

voda rudnika ili zemlje uvijek se upravlja ne prema manjoj količini rada koja će biti dovoljna za njihovu proizvodnju pod okolnostima koje su krajnje povoljne i koje uživaju isključivo oni koji imaju posebne pogodnosti kod proizvodnje; već prema većoj količini rada koju nužno moraju uložiti u proizvodnju oni koji nemaju takvih pogodnosti; oni koji nastavljaju da ih proizvode pod najnepovoljnijim okolnostima; pri čemu se pod najnepovoljnijim okolnostima misle one najnepovoljnije okolnosti pod kojima je s obzirom na količinu potrebnog proizvoda nužno da se nastavi proizvodnja . . . — Na najboljoj zemlji isti proizvod dobiven je uz isti rad kao i prije, ali je vrijednost povišena uslijed smanjenih prinosa što ih primaju oni koji novi rad i kapital upotrebljavaju na manje plodnoj zemlji . . . Prednosti plodne zemlje nad neplodnom nisu izgubljene, već se samo prenose sa obradivača, ili sa potrošača na zemljovlasnika . . . Ali kako se za neplodniju zemlju traži više rada i kako nam samo ta zemlja omogućuje da se snabdijemo dodatnom zalihom sirovina, to relativna vrijednost proizvoda ostaje trajno iznad svog ranijeg nivoa . . . Dakle, uzrok zašto proizvod raste nije renta plaćena zemljovlasniku, nego povećani rad koji je upotrijebljen u proizvodnji posljednjeg dobijenog dijela proizvoda. Cijena žita regulira se količinom rada utrošenom na njegovu proizvodnju na zemlji koja ne plaća rentu. Žito nije skupo zato što se plaća renta, već se renta plaća zato što je žito skupo . . . Višak koji zemlja odbacuje u obliku rente nije njena prednost, već njen nedostatak, znak njene opadajuće moći . . . Zemlja se ističe samo zbog svojih ograničenih moći . . . novoizrađeni strojevi nisu neplodniji od starih. Inače bi i oni donosili rentu . . . Rad prirode u poljoprivredi se plaća, ne zato što ona daje mnogo, već zato što daje malo . . . Čovjek tu mora više raditi u znoju lica svojega, a priroda pruža manje . . . Postajući škrta u svojim darovima, priroda u istoj mjeri traži veću cijenu za svoj rad. Tamo gdje je ona velikodušno dobrohotna ona radi besplatno . . . Priroda čini vrlo mnogo za čovjeka — *nasuprot A. Smithu* — u manufakturi. Snage vjetera i vode pokreću našu mašineriju i pomažu navigaciji; pritisak atmosfere i napon pare, koji nam stavljaju u pogon najčudesnije strojeve, darovi su prirode, da i ne govorimo o djelovanju vrućine pri smekšavanju i taljenju metala, ni o rastavljanju atmosfere u procesu bojadisanja i vrenja. U svakoj manufakturi priroda pruža čovjeku svoju pomoć i to besplatno . . . Porast rente je posljedica rastućeg bogatstva zemlje i teškoća da se za svoje stanovništvo pribavi hrana. On je simptom, ali nikad nije uzrok bogatstva. Bogatstvo može brzo rasti, a renta može ostati neprimijenjena ili pasti. Renta raste najbrže tamo gdje raspoloživa zemlja opada u svojim proizvodnim snagama; bogatstvo raste najbrže u zemljama gdje je raspoloživa zemlja najplodnija, a uvoz najmanje ograničen i gdje se poboljšanjima u poljoprivredi može povećati proizvodnja bez porasta u proporcionalnoj količini rada i gdje je zato porast rente spor . . . Renta dakle ne sačinjava konstitutivni dio cijene . . . Sve što čini produktivnijim dio kapitala i rada koji je posljednji upotrijebljen smanjuje rentu . . . Tako bi djelovalo smanjivanje kapitala u nekoj zemlji, jer bi se s njim smanjivalo stanovništvo, dakle potražnja za žitom, što bi imalo za posljedicu padanje cijene i smanjeno obrađivanje . . . Tako djeluje i porast kapitala i stanovništva, ako je praćen melioracijama u poljoprivredi, koje smanjuju potrebu da se obrađuje siromašnije zemljište ili oslobađaju od toga da se isti iznos kapitala upotrijebi za bogatije zemljište . . . Dakako

da bi poslije nekog vremena pad cijena sirovina doveo do povećanih profita i akumulacije, dakle do povećane upotrebe radnika, do porasta stanovništva, do rasta potrebnosti žita i najzad ponovo do porasta rente na njen stari nivo ili iznad njega... Poboľšanja u poljoprivredi su dvojaka, ona koja povećavaju proizvodne snage zemlje i ona koja je osposobljavaju da se usavršavanjem strojeva dobije isti proizvod s manje rada... Prvi način je npr. vještije izmjenično sisanje usjeva ili bolji izbor gnojiva. Oni nam omogućavaju da dobijemo isti proizvod sa manje zemlje... Ali nije potrebno da se zemlja prestane obrađivati da bi se smanjila renta. Za to je dovoljno, da se na istoj zemlji dijelovi kapitala upotrijebe sukcesivno s različitim rezultatima i da se dio koji daje najslabiji rezultat povuče... Poboľšanja u poljoprivredi omogućuju da se lošije zemljište obrađuje s manje troška... Drugi način poboľšanja usmjeren je više na formiranje kapitala upotrijebljenog na zemlju, nego na obradu same zemlje... Manje kapitala, tj. manje rada upotrijebit će se na zemlju, ali da bi se dobio isti proizvod mora se obraditi ista površina zemlje... Ta poboľšanja mogu smanjiti razmjensku vrijednost proizvoda, ne smanjujući rentu u žitu, premda smanjuju rentu u novcu. Da li će ona smanjiti žitnu rentu, zavisit će od toga da li je razlika između dijelova proizvoda dobivenih raznim dijelovima kapitala u porastu, stalna ili se smanjuje. Ako poboľšanja omogućuju da se cijela ušteda postigne na onom dijelu kapitala koji je posljednji upotrijebljen produktivno, žitna renta odmah će pasti, jer će se smanjiti razlika između najproduktivnijeg i najneproduktivnijeg kapitala, a ta razlika sačinjava rentu... Prema tome, ono što smanjuje nejednakost proizvoda dobivenih od sukcesivnih dijelova kapitala upotrijebljenih na istom ili na novim zemljištima teži da smanji rentu, a ono što povećava tu nejednakost nužno izaziva suprotno djelovanje i nastoji da je poviši... Zemljovlasnik ima dvostruku korist od teškoća u proizvodnji. Prvo, on dobiva veći udio i drugo, roba u kojoj mu se plaća veće je vrijednosti. (p. 55 - 75) Isto što važi za zemljišnu rentu važi i za rentu od rudnika. (p. 76 - 79) Renta uvijek pada na potrošača, a nikad na zakupca. (p. 113) Porez na rentu pada cijeli na rentu, na zemljovlasnika, i ne može pasti ni na jednu vrstu potrošača... Porez na rentu ne bi odvrćao od obrađivanja ledina, jer takva zemlja ne plaća rentu, dakle na nju ne bi pao porez... On bi odvrćao od obrađivanja zemlje, jer bi u isti mah bio porez na profit zemljovlasnika... Ukoliko bi taj porez pao na naknadu koju zemljovlasnik prima za upotrebu svog kapitala utrošenog na poljoprivredno dobro, pao bi u naprednoj zemlji na potrošača poljoprivrednih proizvoda... Kapital utrošen na zgrade i druge nekretnine itd. mora davati uobičajeni profit kapitala; ali on ga ne bi davao, ako odnosni porez ne bi pao na zakupca, a taj opet ne bi imao uobičajeni profit od svog kapitala, ako njim ne bi mogao da tereti potrošača. (p. 191 - 194) Desetina je porez na bruto proizvod zemljišta. Ona pogada i zemljište koje nije pogodeno porezom na rentu i povisuje cijenu sirovih proizvoda, koju taj porez ne može da izmijeni. Desetina pogada sva zemljišta proporcionalno proizvodu koji ona stvaraju. Stoga je ona ravnomjeran porez... U stacionarnom stanju društva, gdje je cijena žita nepromjenljiva, nepromjenljiv je i taj porez. U tom slučaju to je isto što i porez na sirovine. U retrogradnom stanju društva ili u progresivnom stanju kad se vrše poboľšanja u poljoprivredi, smanjuje se desetina po novčanoj vrijednosti. U progresivnom stanju bez velikih poboľšanja,

kad raste cijena žita, desetina postaje težak teret u novčanoj vrijednosti... Porez koji raste sa bruto dohotkom a plaća se iz neto dohotka je nepodnošljiv. Desetine su $\frac{1}{10}$ od bruto, a ne od čistog proizvoda zemlje i zbog toga, kako društvo napreduje u bogatstvu, one moraju, mada u istom srazmjeru prema bruto proizvodu, postajati sve veći dio neto proizvoda. (p. 195 - 198) Zemljarina. Ako se ubire srazmjerno zemljišnoj renti i mijenja se sa svakom promjenom rente, ona je ustvari porez na zemljišnu rentu... Tada ona ne pogada cijenu sirovih proizvoda, nego potpuno pada na zemljovlasnika... Ali ako se odmjerava na svu obrađenu zemlju, onda je ona porez na proizvod i zbog toga podiže cijenu žita... Zemljište čijoj se obradi pristupa na kraju bez povišenja cijene proizvoda ne bi donijelo zakupniku ni običan profit... Porez ne može pasti na zemljovlasnika, jer on u pretpostavljenom slučaju ne prima rentu. Takav porez može biti proporcionalan kvalitetu zemlje i obilnosti njenog proizvoda i tada se ne razlikuje od desetine, ili on može biti nepromjenljiv porez po akru zemljišta na sve obrađeno zemljište bez obzira na njegov kvalitet... Tada on podiže cijenu žita srazmjerno porezu koji plaća obrađivač zemlje najgorog kvaliteta... Potrošač žita bit će primoran ne samo da plati doprinose državi, već također da dađe obrađivaču bolje zemlje npr. 100 f. st. godišnje (ako najgori akker zemlje nosi 1000 kvartera onda će porez na 100 f. st. povisiti cijenu žita za 2 šilinga po kvarteru. Isti kapital proizvodi na boljoj zemlji 2000 kvartera, dakle povisuje njegov proizvod za 200 šilinga, ali plaća kao prvi samo 100 šilinga) za vrijeme njegovog zakupa i kasnije da povisi rentu zemljovlasnika do tog iznosa. Tako bi se iz džepova stanovništva uzelo više nego što bi ušlo u državnu blagajnu. Tako namet u Francuskoj prije revolucije... Taj porez ne uzima od svakog akra proporcionalno njegovom stvarnom proizvodu već srazmjerno proizvodu onog koji je najmanje produktivan. (p. 200 - 209)

Porezi na poljoprivredne proizvode

Povisuju troškove proizvodnje zemljišta koje ne plaća rentu, dakle cijenu proizvoda... Dakle padaju u svom punom iznosu na potrošača... U onoj mjeri u kojoj poljoprivredni proizvodi ulaze u sastav drugih roba povisila bi se i njihova vrijednost... Oni bi doveli do porasta najamnine, a proporcionalno njihovom porastu padali bi profiti... Tako bi time bili pogođeni profiti, ali ne bi renta ni dividende kapitala... Takvi artikli, u koje ne ulaze poljoprivredni proizvodi, kao predmeti izrađeni od metala i zemlje... pali bi u cijeni. Kako poljoprivredni proizvodi općenito ulaze vrlo različito u razne robe, porez na te proizvode izazvat će najveću raznolikost u djelovanju na vrijednost roba. Ukoliko bi to djelovanje bilo ostvareno, ono bi stimuliralo ili kočilo izvoz pojedinih roba i kao svako oporezivanje roba imalo bi nezgodno svojstvo da razara prirodni odnos između njihovih vrijednosti. To sprečava najbolju raspodjelu kapitala u cijelom svijetu. (p. 169 - 190)

Premije za izvoz žita smanjuju cijenu za inozemnog potrošača, ali nisu od trajnog djelovanja na cijenu na domaćem tržištu... Omogućuju zakupninu da u inozemstvu proda žito ispod troškova proizvodnje. Zbog toga u inozemstvu raste potražnja za britanskim žitom, a potražnja za vlastitim žitom

opada. Ova povećana potražnja za britanskim žitom povećava za neko vrijeme njegovu cijenu na domaćem tržištu i u isti mah sprečava u tom vremenu da na inostranom tržištu ono padne toliko nisko koliko premija tendira da ga snizi . . . Tako će se profiti zakupaca dići iznad prosječne stope profita . . . Ga premija djeluje kao poticaj na poljoprivredu i kapital se povlači iz industrije da bi se prebacio na zemlju, sve dok se ne podmiri povećana potražnja za inostrano tržište te tako ponovo padnu cijena i profit na domaćem tržištu. Povećana ponuda žita koja djeluje na inozemnom tržištu snizit će i njegovu cijenu u zemlji kuda se žito šalje i tako će ograničiti profite izvoznika na najnižu stopu uz koju on može da trguje . . . Najzad je inozemcu žito pojeftinilo za cijeli iznos premije, ako ranije cijena žita na tuđem tržištu nije bila niža nego na domaćem, a u manjem stupnju ako je cijena kod kuće stajala iznad cijene na inozemnom tržištu. (p. 354 - 356) Stalna premija za izvoz žita stvorila bi tendenciju za neprestanim porastom cijene žita, dakle za podizanjem rente, jer bi se stala obrađivati lošija zemlja. (p. 368, 369) Ni zakupci ni tvorničari, mada im je u interesu da tržišna cijena njihovog proizvoda bude veća od prirodne cijene, nemaju interesa da povisuju prirodnu cijenu svojih roba. Zemljovlasnik ima taj interes, jer se tako stvara renta . . . Premije na izvoz i zabrane uvoza žita povećavaju potražnju i nagone nas na obradu lošijih zemljišta i tako nužno izazivaju povećane teškoće u proizvodnji. (p. 370)

Renta (Protiv doktrine A. Smitha o zemljišnoj renti)

A. Smith priznaje za rudnike da od njihove relativne plodnosti i od njihovog položaja zavisi donose li rentu. (p. 391, sqq.) A ipak vjeruje da najplodniji a ne najplodniji npr. rudnik uglja regulira cijenu proizvoda svih rudnika. Ricardo na to napominje: »Ako stari rudnici nisu dovoljni da pruže potrebnu količinu ugljena, cijena ugljena će rasti i nastaviti će da raste sve dok vlasnik novog i lošijeg rudnika ne nade da može postići uobičajeni profit na kapital ako stavi u pogon svoj rudnik, Ako je njegov rudnik prilično bogat, porast ne mora biti velik prije nego postane njegov interes da tako upotrijebi svoj kapital; ali ako nije prilično bogat, očevidno će cijena morati da raste i dalje sve dok mu ne pruži sredstva da plati svoje izdatke.« (p. 393)

Ovdje Ricardo, dakle, priznaje da najprije raste cijena, a zatim se neplodnije zemljište počinje obrađivati te da od porasta cijene zavisi hoće li se ono početi obrađivati. Ne stoji, dakle, da povećani trošak proizvodnje dovodi i do porasta cijene plodnijeg zemljišta, već porast cijene plodnog zemljišta omogućuje da se vrši obrađivanje uz povećane troškove proizvodnje. Prema tome, najprije dolazi do porasta tržišne cijene iznad realne cijene, a ako je ta razlika dovoljno velika i ako je posljedica postojane potražnje, ona se konsolidira obrađivanjem lošijeg zemljišta. Ricardo se slaže i s time da je sad još pitanje treba li zaista pribjeći obradi lošijeg zemljišta i neće li cijene žita pasti ponovo na svoj raniji nivo: »to je u stvari način kako se uzgajanje žita neprestano proširuje i kako se podmiruju povećane potrebe tržišta. Fondovi za izdržavanje rada rastu, a najamnine se dižu. Udoban položaj radnika pobuđuje ga da se ženi — stanovništvo se povećava i potražnja za žitom diže njegovu cijenu u odnosu na druge stvari — više se kapitala unosno upotrebljava u poljoprivredi, pa i dalje otječe prema

njoj, dok se ponuda ne izjednači s potražnjom, kad cijena ponovo pada pa se profiti poljoprivrede i industrije ponovo dovode na isti nivo.» (p. 361) *Ricardo dakle misli da svaki višak tržišne cijene poljoprivrednih proizvoda iznad realne cijene pripada zakupcu kao profit sve dotle dok on potječe samo od povećane potražnje a ne od povećane teškoće u obrađivanju. Međutim, sve je to pod velikim upitnikom.*

Kad bi krompiri bili zajednička i opća hrana naroda, kao što je u nekim zemljama riža, kako jedan akar krompira daje triput više hranljivih materija nego jedan akar pšenice, odmah bi se napustila $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{2}$ zemlje koja se obrađuje; jer dugo vremena ne bi moglo biti takvog povećanja stanovništva da bi se utrošila količina koja bi se mogla uzgojiti na zemljištu koje je ranije bilo zasijano pšenicom. Renta bi dakle padala i tek kad bi se stanovništvo udvostručilo ili utrostručilo ponovo bi se ista količina zemljišta počela obrađivati i plaćala bi se jednako visoka renta kao prije. (p. 395) Sve prednosti takvog povećanja proizvodnje u prvom redu bi uživali radnici, kapitalisti i potrošači; ali s povećanjem stanovništva prednosti bi se postepeno prenositel na vlasnike zemlje. Nezavisno od tih poboljšanja, za koje zajednica ima neposredan, a vlasnik zemlje slab interes, interes je vlasnika zemlje uvijek suprotan interesu potrošača i tvorničara. (p. 399) Transakcije između vlasnika zemlje i publike nisu slične transakcijama u trgovini, gdje se i za prodavača i za kupca može podjednako reći da dobivaju, nego je gubitak potpuno na jednoj strani, a dobitak potpuno na drugoj. (p. 400)

Renta (Protiv Malthusovih mišljenja o renti)

Renta je tvorevina vrijednosti, a ne tvorevina bogatstva... Ta vrijednost je čisto nominalna, jer ona ništa ne dodaje životnim potrebama, udobnostima i uživanjima društva... Jedan milion kvartera žita koji je vrijedio 4 miliona funti sada vrijedi 5 miliona, jer je kvarter procijenjen na 5 f. st. umjesto na 4 f. st. Posljedica je toga da se dio vrijednosti žita i roba prenosi sa njihovih prijašnjih vlasnika na vlasnike zemlje... Renta ne povećava bogatstva neke zemlje... To je čist prijenos vrijednosti koji je od koristi samo vlasniku zemlje, a srazmjerno je štetan za potrošača. (p. 485, 486)

Pod visokom cijenom žita ne misli se cijena po kvarteru ili po bušelu, nego višak cijene za koju će se prodati cijeli proizvod iznad njegovog troška proizvodnje... 150 kvartera po 3 funte i 10 šilinga po kvarteru daju veću rentu nego 100 kvartera po 4 funte, uz pretpostavku da trošak proizvodnje ostane isti. Renta nije proporcionalna apsolutnoj plodnosti zemljišta koje se obrađuje, nego je proporcionalna njegovoj relativnoj plodnosti. (p. 490) Samo povećana plodnost neke zemlje omogućuje joj da ubuduće plaća rentu... Zbiljska renta može biti niža u izvanredno plodnoj zemlji nego u zemlji koja daje samo umjeren prinos... Renta je proporcionalna vrijednosti, a ne suvišku nekog proizvoda. (p. 491) Ma kakva bila priroda zemljišta, visoka renta mora zavisiti od visoke cijene proizvoda, ali uz danu visoku cijenu renta mora biti visoko u proporciji s izobiljem, a ne s oskudicom. (p. 492) Malthus misli »da hrana stvara svoju vlastitu potražnju, da pribavljanje hrane podstiče na ženidbu umjesto na zapažanje da na opći porast stanovništva utječu povećanje kapitala, popratna potražnja za radnom snagom

i povišenje najamnina, te da je proizvodnja hrane samo posljedica te potražnje. (p. 493) Malthus kaže: »Kad životne potreptine, najvažniji proizvodi zemlje ne bi imali to svojstvo da stvaraju porast potražnje proporcionalan njihovoj povećanoj količini onda bi ta povećana količina imala za posljedicu pad njihove razmjenske vrijednosti.« Na to Ricardo s pravom primjećuje: »O kakvoj povećanoj količini govori g. Malthus? Tko će je proizvoditi? Tko može imati neki motiv da je proizvodi prije nego što postoji potražnja za dodatnom količinom? (p. 495) Pobojšanja u poljoprivredi i u podjeli rada zajednička su svim zemljištima; ona povećavaju apsolutnu količinu poljoprivrednog proizvoda koji se dobiva sa svakog zemljišta, ali vjerojatno ne remete mnogo relativne proporcije koje su prije postojale među njima. (p. 501, 502) Na proizvedenu količinu nimalo ne utječe cijena po kojoj se žito može proizvoditi, već utječe cijena po kojoj se ono može prodati. Zemlja privlači kapital ili ga odbija srazmjerno stupnju odstupanja cijene žita (naniže ili naviše) od troškova proizvodnje. Ako je taj višak takav da kapital upotrijebljen u poljoprivredi daje profit veći od običnog, on će se tamo upotrijebjavati i obrnuto. (p. 505) Nema sumnje da vlasnik dionice ima koristi od velikog pada vrijednosti žita. (p. 516)

Djelovanje uvoza žita na zemljišnu rentu i na profit zakupca

»Kao što je renta posljedica visoke cijene žita, tako je gubitak rente posljedica niske cijene. Inozemno žito nikad ne ulazi u konkurenciju s takvim domaćim žitom koje daje rentu; pad cijene uvijek pogađa vlasnika zemlje sve dok se ne apsorbira cijela njegova renta; ako cijena pada i dalje, ona neće davati ni uobičajene profite kapitala; kapital će tada napustiti zemljište za kakvo drugo zaposlenje i žito koje se ranije uzgajalo na tom zemljištu tada će se, a ne prije, početi uvoziti.« (p. 519)

Djelovanje slobodnog uvoza žita na profite i na kapital zakupnika

Sa svakim povećanjem ponude žita i popratnim padom njegove cijene povlači se kapital sa lošije zemlje; a zemlja bolje vrste, koja sad više ne plaća rentu, postaje novo mjerilo za reguliranje prirodne cijene žita . . . Ali se kaže da se kapital ne može povući sa zemlje, da on dobija oblik izdataka koji se ne mogu povući, kao gnojenje, odvodnjavanje, ograđivanje itd. To je donekle istina. Ali kapital koji se sastoji od stoke, ovaca, stogova sijena i žita, kola itd., može se povući, prodati i prenijeti u neki drugi posao . . . Ali ako se ne može povući nijedan dio kapitala, onda zakupnik nastavlja da proizvodi, i to koliko god je moguće, ma uz kakvu cijenu prodavao . . . Inače ne bi dobio uopće nikakav prihod od svog kapitala. Žito se ne bi uvozilo (?) . . . Ta niska cijena žita pogađala bi samo uobičajene profite kapitala koji ne donosi rentu, a renta boljih zemljišta bi padala, dok bi najamnine i profiti porasli . . . Na svaki način ta korist od relativno niske cijene žita je u tome, što će u obliku profita pripasti više proizvodnoj klasi, a pod imenom rente manje neproizvodnoj

klasi . . . Ali ako se velik dio kapitala može povući, bit će povučen samo ako donosi više u nekoj drugoj industrijskoj grani . . . On diže ruke od dijela kapitala koji je zaglibio u zemlju, jer sa preostalim dijelom može ostvariti veći profit, nego da onaj dio nije zaglibio. To je kao sa skupocjenom mašinerijom, koju je kasnije pronalascima tako potisnula bolja mašinerija, da cijene roba što ih kapitalist proizvodi jako padaju. Sada on mora izračunati da li da od starog stroja dignu ruke i instalira usavršeni, gubeći cijelu vrijednost starog stroja, ili da nastavi rad sa starim strojem. Tko bi mu pod takvim okolnostima savjetovao da odustane od upotrebe bolje mašinerije, jer bi to smanjilo ili poništilo vrijednost stare? Međutim, to je argument onih koji bi htjeli da se zabrani uvoz žita, zato što on dio kapitala zakupnika koji je zauvijek zakopan u zemlju čini manje vrijednim ili ga poništava. (p. 314 - 318)

*Drugi dio rente, koji ne proizilazi iz
relativne plodnosti zemljišta*

Upravo smo utvrdili razliku između prave rente i naknade koja se pod tim imenom plaća vlasniku zemlje za koristi što ih je utrošak njegovog kapitala donio njegovom zakupniku. Međutim, to razlikovanje nije nešto čvrsto. Kako je dio toga kapitala, kada je jednom izdan za melioraciju zakupljenog zemljišta, nerazdvojno amalgamiran sa zemljištem i nastoji da poveća njegove proizvodne snage, naknada koja se plaća vlasniku zemlje ima tačno prirodu rente i podvrgnuta je svim zakonima rente. Bilo da su ta poboljšanja izvršena na trošak vlasnika zemlje ili na trošak zakupnika, ona se poduzimaju u prvom redu samo kada postoji velika vjerojatnost da će prihod davati prosječnu stopu profita kapitala; ali kad su jednom izvršena, prihod će imati sasvim prirodu rente i bit će podvrgnut svim varijacijama rente. Neki od tih izdataka donosili su zemlji korist samo na ograničeno vrijeme i ne povećavaju trajno njene proizvodne snage: uloženi u zgrade i druga poboljšanja kratkog vijeka, oni zahtijevaju da budu stalno obnavljani i zbog toga ne donose vlasniku zemlje trajan dodatak njegovoj realnoj renti. (p. 306, bilješka) *Ricardo ovdje uvida da se prirodna plodnost može samo privremeno odvojiti od unjetne. Ali treba napomenuti da dio poboljšanja tla služi kao tekovina cijelom jednom razdoblju i da se nikome ne plaća. Npr. nikom se ne plaća razlika između jedne moderno obrađivane oranice i jedne iz 8. vijeka. Čak i neobrađena zemlja sudjeluje u toj koristi, jer sudjeluje u suvremenim sredstvima koja desetostruko olakšavaju obrađivanje, pretvaranje u plodnu zemlju. Ta naučna tekovina postala je opći standard.*

Ma koji dio kapitala bio trajno uložen u zemljište, on mora po isteku zakupa pripasti vlasniku zemlje, a ne zakupniku. Ma kakvu naknadu primao zemljovlasnik za taj kapital, pri ponovnom davanju u zakup te zemlje, ona se javlja u obliku rente; ali renta se ne plaća ako se s danim kapitalom može iz inozemstva dobiti više žita nego što može narasti na toj zemlji kod kuće . . . To nije šteta, koliko god velik bio kapital upotrebljen na zemlju. Taj kapital bio je izdan samo da bi povećao proizvod — to je svrha; od kakve važnosti može biti za društvo da li je pola njegovog kapitala palo po vrijednosti ili čak uništeno, ako ono može dobiti veću godišnju količinu proizvoda? Oni koji u ovom slučaju žele gubitak kapitala hoće da žrtvuju svrhu sredstva. (p. 315, *note*)

III O PRIRODNOJ I O TRŽIŠNOJ CIJENI

Prirodna cijena je odgovarajuća količina roba koje se daju u razmjeni za neku robu, količina određena radnim vremenom potrebnim za njenu proizvodnju. Pored toga [postoji i] tržišna cijena [koja izražava] slučajna i privremena odstupanja od ove [prirodne cijene]. Ponuda ne odgovara tačno potrebama i željama čovječanstva . . . Upravo tim promjenama kapital se tačno prilagodava proizvodnji različitih roba. S porastom i padom cijena uzdižu se profiti iznad ili ispod njihovog općeg nivoa i kapital se potiče da se okrene prema nekoj industrijskoj grani ili od nje . . . To neumorno nastojanje svih korisnika kapitala da napuste jednu manje unosnu upotrebu za drugu unosniju, ima jaku tendenciju da stopu profita svih izjednači ili utvrdi u takvim proporcijama koje po ocjeni sudionika kompenziraju svaku prednost što je netko može imati ili naizgled imati pred nekim drugim. Ta se promjena ostvaruje ne time što jedan tvorničar sasvim mijenja svoje zanimanje, već time što on samo smanjuje količinu kapitala koju ima u svom poslu. U svim bogatim zemljama postoji imućna klasa, koja nije angažirana ni u jednoj privrednoj grani, već živi od kamata svog kapitala, uloženog u diskontiranje mjenica ili u zajmove poslovnom dijelu zajednice. I bankari upotrebljavaju velik kapital na iste stvari. Tako upotrijebljeni kapital sačinjava optičajni kapital u velikom iznosu a koriste ga u većim ili manjim udjelima sve privredne grane u zemlji. Nema možda nijednog tvorničara, ma kako bio bogat, koji svoj posao ograničava na opseg što ga dopuštaju njegova vlastita novčana sredstva, on stalno ima jedan dio tog tekućeg kapitala, koji se povećava ili smanjuje prema jačini potražnje za njegovom robom. Ako raste potražnja za svilom, a smanjuje se potražnja za suknom, onda tvorničar sukna ne prelazi sa svojim kapitalom u industriju svile, nego otpušta nekoliko svojih radnika i prestaje da uzima zajam od bankara i bogataša. Tvorničar svile, naprotiv, uzajmljuje više i tako se kapital prenosi iz jedne grane u drugu, a da tvorničar ne napušta svoje obično zanimanje . . . Otud usklađeno snabdijevanje velikih gradova . . . Razlike koje se fiksiraju u stopi profita za kompenziranje zbiljskih ili umišljenih prednosti, npr. sigurnosti, lakoće, čistoće itd . . . Sada po završetku velikog rata, koji je tako mnogo poremetio podjelu zanimanja koja je u Evropi postojala ranije, još nijedan kapitalist nije našao svoje mjesto u novoj podjeli koja je sad postala potrebna . . . Upravo ta konkurencija (među kapitalistima) tako usklađuje razmjensku vrijednost roba da će, poslije podmirenja najamnina za rad potreban za njihovu proizvodnju i svih ostalih izdataka potrebnih da bi se upotrijebljeni kapital doveo u svoje prvobitno stanje efikasnosti, preostala vrijednost ili suvišak u svakoj privrednoj grani biti proporcionalan vrijednosti upotrijebljenog kapitala. (p. 80 - 84)

Ako promjena u modi (itd. itd.) poveća potražnju za jednom robom i smanji potražnju za nekom drugom, a da se relativno ne izmijeni radno vrijeme koje je potrebno za njihovu proizvodnju, onda će porasti tržišna cijena jedne robe a pasti tržišna cijena druge; profiti će u jednoj grani porasti iznad, a u drugoj pasti ispod općeg nivoa. Isto tako najamnine u dvije različite grane . . . Tada opet izravnaje. (p. 83, 84)

**Nakon što sam, kaže Ricardo, vidio privremene posljedice koje s obzirom na cijene roba, kao i na najamnine i profite od kapitala mogu nastati u različitim promjenama*

kapitala uslijed slučajnih uzroka, ne utječući na opću cijenu roba, najamnine ili profita (jer te posljedice jednako djeluju u svim fazama društva), sada, dok raspravljamo o zakonima koji upravljaju prirodnim cijenama, prirodnim najaminama i prirodnim profitima, stvarima potpuno nezavisnim od tih slučajnih uzroka, više ih uopće nećemo uzimati u obzir.» (p. 85) Ricardo apstrahira od onog što smatra slučajnim. Ali drugo je prikazati zbiljski proces u kojem se oboje — i ono što on naziva slučajnim kretanjem, ali što je stalno i zbiljsko, i njegov zakon, prosječan odnos — pokazuju jednako bitnim.

Razlika između vrijednosti (prirodne cijene) i bogatstva

Vrijednost i bogatstvo su bitno različiti. Bogatstvo zavisi od izobilja, vrijednost od lakše ili teže proizvodnje. Rad jednog miliona ljudi u industriji uvijek će proizvoditi istu vrijednost, ali ne uvijek i isto bogatstvo. (*Ali kako onda raste vrijednost? Apstrahirajući od rente. Očividno kad umjesto jednog miliona rade dva miliona ljudi. Dakle porastom stanovništva. Umnožavanjem iste proizvodne djelatnosti. Za to nije potrebno da neki proizvod stoji više rada nego inače. Za to je potreban samo porast stanovništva. Porast kapitala koji ga zapošljava. Umnožavanje grana rada.*)... Čovjek je bogat ili siromašan prema izobilju neophodnih i luksuznih predmeta s kojima može raspolagati; i bila njihova vrijednost razmjene za novac, za žito ili za rad visoka ili niska oni podjednako doprinose uživanju onog tko ih posjeduje. Brkanjem pojmova vrijednosti i bogatstva došlo se do tvrdnje da se smanjenjem količine roba može povećati bogatstvo... Pojedinaac koji posjeduje neku rijetku robu i može raspolagati s više neophodnih predmeta itd. bogatiji je, ali samo zbog smanjenja udjela drugih individua u istom odnosu... Kad bi se sve robe u nekoj zemlji, uključujući i zlato, mogle pomoću nekog pronalaska udvostručiti s istim kapitalom i istim radom, tad bi bogatstvo bilo dvostruko, ali vrijednost bi ostala ista... Bogatstvo neke zemlje može se dakle povećati na dva načina: upotrebom većeg dijela dohotka za izdržavanje produktivnog rada — a to će povećati ne samo količinu već i vrijednost robne mase; ili bez upotrebe dodatne količine rada, tako da se poveća produktivnost iste količine rada — a to povećava obilje, ali ne i vrijednost roba... Ako 10 ljudi okreće mlin, i sad se otkrije da se uz pomoć vjetra ili vode može uštedjeti rad tih 10 ljudi, odmah će vrijednost brašna, koje je dijelom proizvod rada što ga vrši mlin, pasti srazmjerno uštedenoj količini rada; a društvo bi bilo bogatije za robe koje bi mogao proizvesti rad tih 10 ljudi, jer fondovi namijenjeni njihovom izdržavanju nisu nimalo otkriveni... Say s nepravom prigovara A. Smithu da je previdio vrijednost koju robama daju prirodni faktori i strojevi, jer vrijednost svih stvari izvodi iz ljudskog rada... A. Smith ne potcjenjuje te usluge, ali on s pravom smatra da one doduše povećavaju upotrebnu vrijednost, jer povećavaju obilje proizvoda i čine ljude bogatijim, ali nimalo ne povisuju razmjensku vrijednost, jer se ništa ne plaća za upotrebu zraka, topline i vode, jer oni svoj posao vrše besplatno. (p. 320 - 337)

(S pukim pojmovnim razlikovanjem vrijednosti i bogatstva Ricardo ne uklanja teškoću. Gradansko bogatstvo i svrha sve gradanske proizvodnje je razmjenska

vrijednost, a ne uživanje. Da bi se povećala ta razmjenska vrijednost, ne postoji — ako se apstrahira od uzajamnih podvaljivanja — nikakvo drugo sredstvo nego da se umnože proizvodi, da se poveća proizvodnja. Da bi se postigla ta povećana proizvodnja moraju se povećati proizvodne snage. Ali u istoj mjeri u kojoj se uvećava proizvodna snaga neke dane količine rada — dane sume kapitala i rada — pada razmjenska vrijednost proizvodâ i udvostručena proizvodnja ima istu vrijednost kao ranije polovina. Da i ne govorimo o obezvređenju, na koje ćemo doći kasnije. Kad bi se to dogodalo ravnomjerno, vrijednost se ne bi nikada promijenila, otpao bi dakle cijeli stimulus građanske proizvodnje. Kako se ona razvija neravnomjerno, javljaju se sva sukobljavanja, ali ujedno i građanski napredak. Svrha građanske proizvodnje nije nikad povećana proizvodnja roba, već povećana proizvodnja vrijednosti. Stvarno povećanje proizvodne snage i roba događa se malgré elle¹ i protivurječnost toga povećanja vrijednosti, koje u svom vlastitom kretanju ukida samo sebe, prelazeći u povećanje proizvoda, osnova je svih kriza itd. Protivurječnost u kojoj se stalno vrti građanska industrija.)

Ricardo kaže o kapitalu:

«Kapital je onaj dio bogatstva jedne zemlje koji se upotrebljava radi buduće proizvodnje i može se povećati na isti način kao i bogatstvo. Dopunski kapital će bit podjednako efikasan u proizvodnji budućeg bogatstva, dobio se on usavršavanjem radne vještine i strojeva ili time što je više dohotka upotrijebljeno produktivno; jer bogatstvo uvijek zavisi od količine proizvedenih roba, bez obzira na lakoću s kojom su se možda pribavila oruda upotrijebljena u proizvodnji. Određena će količina odjeće i živežnih namirnica izdržavati i zapošljavati isti broj ljudi, i zato će pribavljati istu količinu rada koji se ima izvršiti, bez obzira da li je ona sama proizvedena radom od 100 ili od 200 ljudi; ali ona će imati dvostruku vrijednost ako je u njenoj proizvodnji bilo zaposleno 200 ljudi.» (p. 372, 328)

Prvo. Pretpostavimo sad da bi 100 ljudi proizvodilo isto toliko robe kao ranije njih 200. Tako bi dakle rad tih 100 omogućio da se zaposli 200 ljudi. Da li će proizvod od 200 ljudi, koji su sad zaposleni, imati vrijednost dvaput veću nego onaj od prve stotine, jer je to proizvod od 200, dok je ono bio samo proizvod od 100?

Drugo. Ricardo ovdje brka kapital s materijalom kapitala. Bogatstvo je samo materija kapitala. Kapital je uvijek suma vrijednosti koja je sa svoje strane namijenjena proizvodnji, ali ne samo suma proizvoda, niti namijenjena proizvodnji proizvoda, već namijenjena proizvodnji vrijednosti. Ako se pomoću strojeva itd. mogu proizvesti dopunske robe s kojima se mogu staviti u kretanje dopunski radnici, tada nije stvoren nikakav dopunski kapital, već je povećana proizvodna snaga starog kapitala. Nijedan kapitalist neće reći da posjeduje dopunski kapital ako s istih 100 talira može staviti u kretanje više radnika. Njegov kapital povećava se u tom slučaju, zato što stopa profita raste brže nego najamnina i tako se od starog kapitala reproducira više u obliku kapitala nego u obliku utroška radnikâ. Ta prednost traje samo dotle dok konkurencija jednako produktivnih kapitala ne izravna njihov višak dobiti. Inače bi, doduše, bilo shvatljivo povećanje bogatstva, ali ne i povećanje kapitala. Poslije toga izravnanja ostaje istina povećana upotrebna vrijednost, ali se vrijednost ne povećava i dalje u istoj mjeri. Ako kapital postaje produktivniji, on se ne bi povećavao ako bi svi kapitali u

¹ Uprkos njoj (tj. građanskoj proizvodnji)

istoj i u svima privrednim granama postajali jednako produktivniji. Kapital zemlje ostao bi isti, ali bi proizvodio veće bogatstvo u Ricardovom smislu, više potrebnih predmeta itd. Kako je povećanje proizvodne snage kapitala uvijek jednostrano, dakle je prije svega također povećanje vrijednosti (najbolji stroj ovdje će isto tako učestvovati u cijeni osrednjeg kao što će i najgora zemlja učestvovati u cijeni najbolje, pa će kao kod rente doći do stvaranja vrijednosti), i kako, nadalje, kapitalist s istim kapitalom stavlja u kretanje više radnika, on dakle povećava količinu rada, zapošljava npr. 2 miliona umjesto ranijeg jednog i tako povećava i vrijednosti.

Kod Ricarda uopće nikad nije jasno kako se vrijednosti, dakle i kapital, mogu umnožiti, a da se kao kod rente ne oduzme jednom ono što dobija drugi. K tome spada osim povećanja stanovništva i povećanje proizvodne snage kapitala, tj. smanjenja relativne najamnine radnika, uštede već izvršenog rada, prije svega i srazmjerno umnogostručenje načina uposlenja. Više vrijednosti stvara se 1) uvodeći u posao veći broj radnika, i to uvodeći ih u posao u istoj grani i 2) izazivajući odgovarajući rad u drugim granama s kojima se vrši razmjena. Engleske pomučne tvornice ne bi bile stvorile više vrijednosti, da se radom za koji se one mogu razmijeniti nije stvorilo 1000 tržišta u zemlji i izvan nje. Tu razmjenljivost i stvaranje ekvivalenta Ricardo sasvim ispušta iz vida. Na drugom mjestu Ricardo kaže:

«Može se postaviti kao opći uniformno istiniti princip da je jedini podsticaj za povećanu proizvodnju neke robe to da njena tržišna cijena bude iznad njene prirodne ili nužne vrijednosti.» (p. 504) Ovdje on dakle dopušta da se ne radi o proizvodnji «bogatstva» u njegovom smislu, već o proizvodnji «vrijednosti». «Prirodna cijena» probija se nasuprot tržišnoj cijeni, ali u jednoj «borbi» koja nema ničeg zajedničkog s jednostavnim Ricardovim izjednačivanjem. U počecima industrije, kad potražnja većinom odgovara ponudi, konkurencija je bila ograničena, dakle su u čitavoj industriji postojale monopolске cijene, neprestano se vršila smjena zemljišnog vlasništva industrijskim (također podijeljeno na narode), a zato i bogaćenje na jednoj, a siromašenje na drugoj strani; dakle borba između tržišne cijene i realne cijene ne dovodi do istog fenomena i ne odigrava se u istoj mjeri kao u suvremenom društvu. Tu je tržišna cijena bila neprestano iznad realne cijene.

O utjecaju potražnje i ponude na cijene

(Prema onom što smo dosad čuli konkurencija između kapitalista oko najunosnije upotrebe kapitala stalno snizuje tržišnu cijenu na realnu cijenu — što dovodi do proporcionalne upotrebe kapitala na različite poslovne grane. Ali ta konkurencija kapitalista određena je sa svoje strane promjenama u potražnji. Dakle u granicama potražnje i ponude realizira se određivanje cijene prema radnom vremenu, jer one određuju proporcije u kojima se razni kapitali raspodjeljuju na različite poslovne grane. S druge strane, ponuda i potražnja određene su samom proizvodnjom.)

Odnos između potražnje i ponude utječe na tržišnu cijenu neke robe samo privremeno, dok se ona srazmjerno povećanoj ili smanjenoj potražnji ne pojavi u većem ili manjem izobilju. Smanjite trošak proizvodnje šešira, i njihova cijena konačno će pasti na njihovu novu prirodnu cijenu, iako se potražnja udvostručila, utrostručila ili učtvostručila... Kad bi zlato palo za polovinu svojih troškova

proizvodnje, tada bi cijene roba izražene u zlatu porasle za 100%, iako potražnja za njima nije porasla, samo zbog toga što je njihova vrijednost određena radnim vremenom porasla u odnosu na zlato ili njegova relativna vrijednost pala za $\frac{1}{2}$... Lauderdaleovih 8 okolnosti ulijed kojih razmjenska vrijednost roba može porasti ili pasti, npr. A prema B i C (novac). A smanjeno u količini raste prema B; A povećano u količini pada prema B; ako je A isto, a B smanjeno, pada A; ako je A isto, a B povećano, raste A; isto tako 4 slučaja od A prema... To je, kaže Ricardo tačno za monopolske robe i za sve druge robe za ograničen period. (*Uvijek naravno uz pretpostavku da količina raste ili pada, ako potražnja ostaje ista ili da količina ostaje ista, a potražnja raste ili pada.*)... Ako se troškovi proizvodnje neke robe smanje, ona se zbog toga neće dovoziti na tržište u većoj količini ako ne raste potražnja; jer roba se ne nudi samo zbog toga što se može proizvesti, već zbog toga što za njom postoji potražnja... Cijene roba koje su podložne konkurenciji i čija se količina može povećati u umjerenom stupnju u krajnjoj liniji ne zavise od stanja potražnje i ponude, već od njihovog uvećanog ili smanjenog troška proizvodnje. (p. 460 - 465)

Proizvodnju ne određuju troškovi proizvodnje, tj. realna vrijednost već tržišna cijena

(Realna cijena je cijena uz koju se neka roba može proizvesti, a tržišna cijena je ona uz koju se ona može prodati)

«Na proizvedenu količinu nema utjecaja cijena uz koju se žito može proizvesti, već cijena uz koju se ono može prodati. Zemlja privlači ili odbija kapital proporcionalno stupnju razlike u cijeni žita iznad ili ispod troškova proizvodnje. Ako je taj višak toliki da daje tako upotrijebljenom kapitalu profit veći od općega, kapital će ići na zemlju, a ako daje manji, kapital će biti povučen sa zemlje. (p. 505)

Obezvređujuće djelovanje melioracija u poljoprivredi i usavršavanja strojeva

Poboljšanje u poljoprivredi i u manufakturi i svi pronalasci strojeva... ne propuštaju nikad da u trenutku svog uvođenja uvijek smanje ili ponište vrijednosti jednog dijela postojećeg kapitala zakupnikâ ili tvorničarâ. (p. 318)

Uzmimo da s nekim danim kapitalom rad određenog broja ljudi proizvede 1000 pari čarapa i da bi pronalascima u mašineriji isti broj ljudi mogao proizvesti 2000 pari čarapa ili 100 pari čarapa i 500 šešira; tada vrijednost 2000 pari čarapa ili 1000 pari čarapa i 500 šešira neće biti veća od vrijednosti 1000 pari čarapa prije uvođenja mašinerije, jer oni će biti proizvod iste količine rada. Ali vrijednost ukupne mase roba ipak će se smanjiti... i to uslijed djelovanja na dio još nepotrošenih roba koje su bile proizvedene prije poboljšanja; vrijednost tih roba će se smanjiti, jer one u jednakoj mjeri moraju pasti na nivo roba proizvedenih uz sve prednosti poboljšanja; i društvo će usprkos povećanoj količini roba... imati manji iznos vrijednosti.

Povećavajući neprestano lakoću proizvodnje, mi neprestano smanjujemo vrijednost nekih ranije proizvedenih roba, iako time ne samo povećavamo radno bogatstvo, već i snagu buduće proizvodnje. (p. 321, 322)

Cijena žita ne regulira cijenu drugih roba

Apstrahirajmo od novca. »Da li bi u takvim okolnostima razmjenska vrijednost žita mogla porasti u odnosu na druge stvari? Ako bi mogla, tada u prvom redu nije istina da vrijednost žita regulira vrijednost svih drugih roba. Jer inače ono ne bi smjelo mijenjati relativnu vrijednost u odnosu prema njima. Ako to ne bi smjelo, tada treba dokazati da bi se žito, dobivalo se ono s bogate ili sa siromašne zemlje, s mnogo ili s malo rada, uz pomoć strojeva ili bez njihove pomoći, uvijek razmijenilo za istu količinu drugih roba.« (p. 364, 365)

(Dok još čak A. Smith i Say za regulator vrijednosti uzimaju neki određeni proizvod rada, kod Ricarda je važno da on svuda kao regulator uzima rad, djelatnost, samu industriju, ne proizvod već proizvodnju, čin stvaranja. To je već puna epoha građanske industrije. Kod A. Smitha djelatnost još nije oslobođena, slobodna, otrgnuta od okova prirode, od predmeta.) (Kod Ricarda čovjek ima svuda posla sa svojom vlastitom produktivnošću, kod A. Smitha on još kleči pred svojim vlastitim djelom, riječ je još o određenom stanju, o stanju izvan njegove djelatnosti.) (Otud njegova polemika protiv žita i protiv cijene rada, protiv najamnine, koja prirodno još nije sam rad.) (Isto tako protiv novca.)

»Realna cijena ne zavisi, kao što su neki tvrdili, od novčane vrijednosti, niti od vrijednosti u odnosu na žito, na rad ili na bilo koju robu uzetu pojedinačno ili na sve robe kolektivno.« (p. 499) *(Uopće ne zavisi od robe, već od djelatnosti koja proizvodi robe. Također ni od rada ukoliko se on plaća, već od rada ukoliko je produktivan, ne ukoliko je on sam roba, već ukoliko stvara robe.)*

Vanjska trgovina i razmjenska vrijednost

Kako se vrijednost svih tuđih roba mjeri količinom našeg rada i našeg zemljišta koja se daje u razmjeni za njih, mi ne bismo imali veću vrijednost ako bismo pronalazanjem novih tržišta dobili dvostruku količinu tuđih roba za danu količinu naših. Ako prodajom engleskih roba za iznos od 1000 f. st. trgovac može dobiti količinu stranih roba koju na engleskom tržištu može prodati za 1200 f. st., onda on takvom upotrebom svog kapitala dobiva 20% profita, ali ni njegova dobit ni vrijednost njegovih uvezenih roba ne bi se povećala ni smanjila pomoću veće ili manje količine dobivenih inozemnih roba. Bez obzira na to hoće li trgovac uvesti 25 ili 50 bačava vina, njegov interes ne može biti pogođen ako on jedanput proda 25, a drugi put 50 bačava za 1200 f. st. U oba slučaja njegov profit je ograničen na 200 f. st. ili na 20% njegovog kapitala; i u oba slučaja u Englesku je uvezena ista vrijednost. Ako on tih 50 bačava proda za više od 1200 f. st., onda će profiti toga pojedinog trgovca prekoračiti prosječnu stopu profita i kapitali će prit-

ječati u tu unosnu trgovinu sve dok pad cijene vina ne dovede svaku stvar na njen raniji nivo. (p. 131, 132)

Da bi dokazao da se vrijednost inozemnih roba mjeri količinom domaćeg zemljišta i rada, Ricardo kaže:

«Za kupovanje tuđih roba upotrijebit će se isti ili veći ili manji dio zemljišta i rada npr. Engleske. Ako se upotrijebi isti dio, tada i dalje postoji ista potražnja za domaće proizvode i isti se dio kapitala upotrebljava za njihovu proizvodnju. Ako se upotrijebi manji dio, kad je inozemni proizvod jeftiniji, tada je veći dio raspoloživ za domaću potražnju. Ako se upotrijebi veći dio, tada se za domaću proizvodnju upotrebljava manje kapitala i manja je potražnja za njom. Tako je oslobođen kapital kojim se kupuju tuđe robe, i stoga je u svim slučajevima potražnja inozemnih i domaćih proizvoda ukupno, ukoliko se tiče vrijednosti, ograničena dohotkom i kapitalom zemlje. Ako jedno raste, drugo mora opadati.» (p. 133, 134)

(Ovo je sigurno: vrijednost zemlje i rada je npr. 1000 f. st. Ako se dakle 800 f. st. upotrijebi za kupovine u inozemstvu, može se za domaće upotrijebiti samo 200, a ako se upotrijebi 800 na domaće, onda samo 200 na inozemne itd. To znači samo ovo: Mi možemo razmjenjivati samo naš rad, proizvode našeg rada. To je neka određena suma. Ako mi od te sume upotrijebimo toliko i toliko za jednu od dvije trgovačke grane, za drugu možemo upotrijebiti samo ostatak te sume. Ali to ne dokazuje da mi u razmjeni ne možemo dobiti veću vrijednost. Ricardo ovdje pretpostavlja da se vrijednost koju dobivamo izvana mora u samoj zemlji odmah izdati, razmijeniti, da je dakle ograničena vrijednostima koje ona ima. Ali mi akumuliramo, kao što su to radili svi trgovački narodi, npr. zlato i zgrčemo ga, ako za veće vrijednosti koje nam se vraćaju natrag ne nalazimo neposredni ekvivalent. Jer inače bi bila tačna i opća postavka: Mi ne možemo stvoriti novu vrijednost, već samo upotrebnu vrijednost, jer je nova vrijednost određena postojećim proizvodima rada i radom, mjeri se već postojećom vrijednošću, za koju se mora razmijeniti. Postojeća vrijednost ne bi se, dakle, mogla nikada povećati. Ali zar ne možemo oživotvoriti novi rad? I da li je novac srazmjeran samo stvorenim vrijednostima ili vrijednostima koje se mogu stvoriti? I ne može li jedan narod pokrasti drugi isto tako kao jedan individuum drugoga?)

Ali Ricardo će reći: Moguća su samo tri slučaja.

Ili uvozim izvana robe,

ili novac,

ili prihod, tako da u posljednjem slučaju dobijam u razmjeni godišnji dohodak.

Sve troje moram razmijeniti u zemlji. Za što? Za postojeći rad i zemljište. Vrijednost jednog mjeri se dakle vrijednošću drugog. Vanjskom trgovinom ne mogu se dakle nikada povećati vrijednosti.

Neki prvobitno siromašan narod, kao Holandani, ne bi dakle nikada mogao da vanjskom trgovinom poveća razmjenske vrijednosti i postane građanski bogat. To je paradoks koji postavlja Ricardo.

To bi svakako bilo tačno, kad bi novu vrijednost koju sam sâm uzeo iz zemlje razmjenjivao za staru.

Ali ja mogu

pomoću nove vrijednosti oživotvoriti novi rad, a stoga i nove vrijednosti za koje malo po malo reproducirajući razmjenjujemo sve novije;

dati vrijednost onom što ranije nije imalo nikakve vrijednosti, tako da ga pretvorim u predmet razmjene;

dio ponovo poslati u inozemstvo, a dio razmijeniti za istu vrijednost koju sam izveo uz profit. Tako se može obogatiti jedan trgovački narod.

I ja ću uvoziti, izraženo u radnom vremenu, puno više nego što sam izveo.

Kad Ricardo, s pravom, kaže da se neka roba ne proizvodi uz izvesne troškove zato što se ona uz njih može proizvesti, već zato što se ona može prodati, isto tako je sigurno da ona nema vrijednost zbog svojih troškova proizvodnje, već zbog toga što se može razmijeniti za određene troškove proizvodnje.

Ako je radno vrijeme mjera vrijednosti, tj. količine roba koje se daju u razmjeni za neku treću, isto tako je sigurno da mjera vrijednosti nije vrijednost, nije stvar koja se mjeri, i da se robe prije svega moraju razmijeniti da bi se mogla izmjeriti količina u kojoj se one razmjenjuju jedna za drugu. Zato mogućnost vrednovanja robe počinje s razmjenom. Svaki novi predmet koji postaje razmjenljiv eo ipso¹ je nova vrijednost i povećava broj vrijednosti. Stoga se u istoj mjeri u kojoj se stvaraju izvori razmjene umnožavaju vrijednosti u unutrašnjoj i u vanjskoj trgovini. I zato sposobnost za razmjenu stvara nov rad i podvrgava obrađivanju novu zemlju, dakle se ne mjeri njima. Inače bi bilo isto tvrditi da je vrijednost neke robe dana radnim vremenom koje je u njoj fiksirano i da je ona vrijednost iako nije razmjenljiva. Robe koje nisu imale nikakvu vrijednost dobijaju vrijednost prije svega zahvaljujući razmjenljivosti. Najprije samo zahvaljujući razmjenljivosti. Kako se one tada uskoro iscrpe, rad ih mora reproducirati, i ako je njihova vrijednost najprije bila određena slučajno, ona se sada određuje troškovima proizvodnje. Stoga, ako se izvori razmjene začepi prestaje proizvodnja, dakle mjera kojom se prema Ricardu mjeri razmjena: »godišnja zemlja i godišnji rad«.)

Određivanje razmjenske vrijednosti u raznim zemljama

Relativnu vrijednost roba koje se razmjenjuju među raznim zemljama ne određuje isto pravilo koje određuje relativnu vrijednost roba u jednoj zemlji. U sistemu potpuno slobodne trgovine svaka zemlja posvećuje svoj kapital i svoj rad takvim zanimanjima koja su svakoj od njih najprobitačnija . . . Time je rad raspodijeljen najdjelotvornije i najekonomičnije: dok povećavajući opću masu proizvoda on širi opću korist i povezuje zajedničkom sponom interesa i saobraćanja sveopće društvo narodâ širom civiliziranog svijeta. (p. 138, 139)

U jednoj istoj zemlji profiti su, općenito, na istom nivou ili se razlikuju samo prema većoj ili manjoj sigurnosti i ugodnosti upotrebe kapitala. Drugačije stoji stvar između različitih zemalja . . . Kapital se, ako se pojavi razlika u profitu, brzo prenosi iz Londona u Yorkshire, ali ako uslijed povećanja kapitala i stanovništva porastu najamnine i padnu profiti, tada se kapital i stanovništvo ne kreću nužno iz Engleske u Holandiju ili Španiju ili Rusiju, gdje su profiti možda veći . . . Ako Por-

¹ samim tim

tugal treba 90 ljudi da bi proizveo danu količinu sukna, a 80 ljudi da bi proizveo danu količinu vina, dok bi Engleska trebalo 100 za sukno a 120 za vino, tada će Portugal izvoziti vino a Engleska sukno . . . Količina vina koju Portugal daje u zamjenu za englesko sukno nije određena odnosnim količinama rada uloženi u proizvodnju jednog i drugog, kao što bi to bilo kad bi se obje robe proizvodile u Engleskoj ili Škotskoj . . . Do te razmjene moglo bi doći i kad bi se robe koje uvozi Portugal mogle tamo proizvoditi s manje rada nego u Engleskoj. Iako bi Portugal mogao proizvoditi sukno s radom od 90 ljudi, on bi ga uvezio iz zemlje gdje njegova proizvodnja zahtijeva 100 ljudi, jer bi za njega bilo unosno da svoj kapital radije upotrijebi za proizvodnju vina, za koje dobiva iz Engleske više sukna nego što bi ga pribavio, kad bi dio svog kapitala prenio iz proizvodnje vina u proizvodnju sukna. Tako bi Engleska dala proizvod rada od 100 ljudi za proizvod rada od 80 . . . Do takve razmjene ne bi moglo doći između individua iste zemlje . . . Razlika u tom pogledu između pojedine zemlje i više njih može se lako objasniti ako se uzme u obzir teškoća s kojom se kapital kreće iz jedne zemlje u drugu da bi tamo potražio korisnije zaposlenje, a s druge strane aktivnost kojom on postojano prelazi iz jedne pokrajine u drugu u istoj zemlji. Iz toga proizilazi da jedna zemlja s velikim prednostima u strojevima i u radnoj sposobnosti, koja je stoga u stanju da tvorničku robu proizvodi s mnogo manje rada nego susjedne zemlje, u zamjenu za takvu robu može uvoziti dio žita potrebnog za vlastitu potrošnju čak i ako bi njena zemljišta bila plodnija i ako bi se žito na njima moglo proizvoditi jeftinije nego u zemlji koja izvozi. Dva čovjeka mogu obojica izradivati cipele i šešire, i jedan može biti sposobniji u obje grane; ali u izradi šešira on može nadmašiti svog konkurenta za 20%, a u izradi cipela za 33% — nije li tada u interesu obojice da se onaj sposobniji bavi izradom cipela, a onaj manje sposobni izradom šešira? . . . Emigraciju kapitala (iz jedne zemlje u drugu) obuzdava umišljena ili seljačka nesigurnost kapitala kad nije pod direktnim nadzorom vlasnika zajedno s prirodnom nesklonošću koju ina svaki čovjek da napusti svoju rodnu zemlju i prijatelje i da se sa svim svojim ustaljenim navikama podvrgne stranoj vladi i novim zakonima. Zlato i srebro raspodijeljeni su među razne narode svijeta u takvim odnosima da se sami prilagođuju prirodnom prometu koji bi se uspostavio kad takvi metali ne bi postojali i kad bi trgovina među raznim zemljama bila čista trampa . . . Unapređivanje industrije u nekoj zemlji teži da izmijeni raspodjelu plemenitih metala između naroda svijeta: ono teži da poveća količinu roba u isto vrijeme dok podiže opće cijene u zemlji u kojoj je došlo do poboljšanja. (p. 139 - 149) Novac svake zemlje odmjeren je samo u količinama koje su potrebne za uredjenje unosne robne razmjene. (p. 147, 148) *(Prema tom izlaganju, dakle, robna razmjena povećava i cijene, ne samo proizvode.)*

Utjecaj trgovine s kolonijama na cijene

Ograničavanja neke kolonije mogu donijeti posebnu korist matičnoj zemlji. (p. 404) Da gubitak do koga dolazi uslijed nepovoljne podjele rada u dvije zemlje može biti povoljan za jednu od njih, dok druga zbog toga strada, dopušta sam A. Smith. Ali to dokazuje da neka mjera koja za koloniju može biti vrlo štetna može zemlji matici biti djelomično korisna. (p. 405) Sam A. Smith govori o trgovačkim

ugovorima koji obavezuju neki narod ili da dopusti uvoz izvjesnih roba iz neke zemlje čiji uvoz iz drugih zemalja zabranjuje ili da robe neke zemlje izuzme od poreza koje nameće svim ostalima: »Tvorničari i trgovci tako povlašćenog naroda dobivaju . . . Oni uživaju u zemlji vezanoj ugovorom svojevrsni monopol. Ta zemlja postaje za njihove robe i prostranije i korisnije tržište; prostranije, jer su robe drugih naroda isključene ili podvrgnute težim porezima, što odvraća veću količinu tih roba; korisnije, jer oni uživaju svojevrsni monopol i njihove se robe često mogu prodati skuplje nego da su izložene slobodnoj konkurenciji drugih naroda.« Ako je, dakle, jedna od zemalja kolonija, a druga zemlja matica, tada posljednja može izvlačiti korist ugnjetavanjem prve. (p. 405, 406) Svakako se to u jednu ruku slabi konkurencijom (ako trgovina nije monopolizirana u rukama jednog društva) među trgovcima same matične zemlje . . . Ali čak i u tom slučaju kolonija može kupiti robu najviše uz prirodnu cijenu zemlje matice, dok bi je, uz slobodnu trgovinu, možda mogla kupiti uz mnogo nižu prirodnu cijenu drugih zemalja. (p. 406, 407)

Tako dakle dolazi do nepovoljne raspodjele općeg kapitala, što uglavnom pogada zemlju koja je ugovorom vezana da kupuje u najmanje produktivnoj zemlji. (p. 407)

Prednost za zemlju maticu sastoji se u ovom: određene robe ne bi se mogle u Engleskoj izradivati za izvoz kad ona ne bi imala povlasticu da posluži za posebno tržište; jer konkurencija zemlje gdje je prirodna cijena niža oduzela bi joj izgleda da proda te robe. To ne bi bilo važno kad bi Engleska bila sigurna da će za isti iznos prodati bilo kakve druge robe (koje bi mogla proizvesti) ili na francuskom tržištu ili uz jednaku korist na bilo kom drugom. Engleska hoće npr. da kupi francuska vina za 5000 f. st., i hoće da joj zato proda robe također za iznos od 5000 f. st. Ako joj Francuska da monopol na tržištu sukna, ona će odmah izvoziti sukno; ali ako je trgovina slobodna, konkurencija drugih naroda može dovesti do toga da prirodna cijena engleskog sukna ne bude dovoljno niska da bi Engleska dobila 5000 f. st. za svoje sukno. Engleska industrija mora dakle da prede na drugu robu; ali možda nema nijednog od njenih proizvoda koji bi ona uz postojeću vrijednost novca mogla da prodaje po prirodnoj cijeni drugih zemalja. Zbog toga će se u Francusku izvesti 5000 f. st. novca za vino. Uslijed toga porast će vrijednost novca u Engleskoj, a past će u drugim zemljama, i tako će prirodna cijena svih roba koje proizvodi britanska industrija biti smanjena. Da bi se dobilo 5000 f. st. sada se mogu izvoziti robe jer, uz svoju smanjenu prirodnu cijenu one sada mogu konkurirati robama drugih zemalja. Međutim mora se prodati više roba uz niske cijene, da bi se primilo traženih 5000 f. st., koji k tome neće dostajati za istu količinu vina, jer je porast novca u Francuskoj povisio u njoj prirodnu cijenu roba i vina. U razmjeni za svoje robe Engleska će dakle uvesti manje vina ako je trgovina potpuno slobodna, nego ako je vezana trgovačkim ugovorima. Uzajamna prednost i šteta za Francusku i Englesku bit će u tome što će prva dobiti veću, a druga manju količinu roba druge nacije. (p. 407 - 409)

Vanjska trgovina regulira se dakle — ma kakve bile relativne teškoće proizvodnje u raznim zemljama — izmjenom prirodne cijene, a ne prirodne vrijednosti po kojoj se robe u tim zemljama mogu proizvoditi . . . To se ostvaruje izmjenom raspodjele dragocjenih metala. (p. 409)

(Ovdje, dakle, Ricardo razlikuje Natural Price¹ i Natural Value.² Jedno se može promijeniti, a da se drugo ne mijenja. Natural price je natural value izražena u mediju novca i prema vrijednosti novca taj izraz može varirati.)

Trgovina s kolonijama, ako je vezana, može dakle matičnoj zemlji biti korisnija nego potpuno slobodna trgovina. Kao što je za pojedinog potrošača nepovoljno da se pri kupovanju ograničuje na jedan određeni dućan, tako ni za jedan narod potrošača nije pogodno da mora kupovati od jedne određene zemlje. (p. 410)

Djelovanje potražnje i ponude na razmjensku vrijednost

Povećanje troška proizvodnje neke robe, ako je ona artikal prve potrebe, ne smanjuje nužno njenu potrošnju; jer iako je porastom cijena jedne robe opća potrošna moć potrošača opala, ipak oni mogu napustiti potrošnju neke druge robe čiji trošak proizvodnje nije porastao. U tom slučaju kvantitet ponude i kvantitet potražnje ostaju isti kao i prije; porastao je samo trošak proizvodnje, a ipak cijena raste i mora rasti da bi profite proizvođača poskupljene robe podigla na opći nivo. (p. 410, 411)

Kako troškovi proizvodnje određuju cijene roba, upotrebom poboljšanih strojeva smanjuju se cijene i omogućuje se da se robe na stranim tržištima prodaju jeftinije. Ako neka zemlja odbaci upotrebu strojeva dok ih sve druge zemlje primjenjuju, tada ona mora izvoziti novac umjesto roba sve dok prirodne cijene njenih roba ne padnu na cijene drugih zemalja. Ali tada ona možda mora dati 2 dana rada za rad jednog dana u inozemstvu. (p. 481) To dolazi otud, kaže Ricardo, što taj narod nije bio tako mudar kao njegovi susjedi da uvede strojeve. (p. 482) *Zar iz toga ne slijedi da jedan narod radi pametno kad najprije pomoću zaštitnih carina kod sebe uvede strojeve, da ne bi morao prestano prodavati 2 dana za 1 dan nekog drugog naroda?*

Opća napomena. Ricardo kod utvrđivanja cijene premalo uzima u obzir količinu, kao što kod utvrđivanja rente uvijek ima pred očima samo cijenu jednog kvartera. Uz koju se cijenu može prodati zavisi u isti mah od toga koliko se od dane količine može prodati. Jer *x*, ukupna cijena proizvoda neke tvornice, ista je bez obzira na to može li se prodati 1000 aršina po 4 šilinga ili 2000 uz isti rad po 2 šilinga. Ali u oba slučaja treba da se proda jednom 1000 a drugi put 2000 aršina. Ukupna cijena određena je cijenom jedinice (mjerica, aršin, kvarter itd.) pomnoženom s količinom koja se prodaje.

IV) O NAJAMNINI

Rad, kao i sve druge stvari koje se kupuju i prodaju, a čija se količina može povećati ili smanjiti, ima svoju prirodnu i svoju tržišnu cijenu. (p. 86)

Prirodna cijena rada je cijena koja radnicima omogućuje da se, sve u svemu, održe i da produže svoju vrstu, bez povećanja ili smanjenja. Sposobnost radnika da

¹prirodnu cijenu

²prirodnu vrijednost

održi sebe i svoju porodicu ne zavisi od količine novca što ga on dobija kao najamninu već od količine hrane, neophodnih predmeta i predmeta komfora koje taj novac može da kupi. Prirodna cijena rada zavisi zbog toga od cijene hrane, neophodnih predmeta i predmeta komfora . . . dakle s porastom cijene hrane i nužnih predmeta prirodna cijena rada raste, a s njihovim padom pada. S napretkom društva prirodna cijena rada ima tendenciju da raste, jer jedna od glavnih roba po kojoj se ravna ta prirodna cijena ima tendenciju da poskupi zbog sve većih teškoća da se ona proizvede. Poboljšanja u poljoprivredi, uvoz izvana mogu međutim dovesti čak i do pada cijena hrane i zaustaviti porast. Imaju isto djelovanje na prirodnu cijenu rada. S izuzetkom sirovina i rada prirodna cijena svih roba ima tendenciju da pada. Sirovine koje u njih ulaze povisuju doduše njihovu cijenu. Ali to je više nego nadoknađeno poboljšanjima mašinerije, boljom podjelom i rasporedom rada i rastućom spremom proizvođača u naukama i umijećima. (p. 86, 87)

Tržišna cijena rada je cijena koja se doista plaća za njega uslijed prirodnog djelovanja odnosa potražnje i ponude. Rad je skup kad je rijedak a jeftin kad ga ima u obilju. Ako tržišna cijena rada nadmašuje prirodnu, položaj radnika je dobar . . . Ali ako, uslijed podsticaja što ga visoka najamnina daje porastu stanovništva, broj radnika raste, onda najamnina pada na svoj prirodni nivo, a često, uslijed reakcije i ispod njega. U posljednjem slučaju njegov položaj je najgori mogući . . . Tržišna cijena ponovno raste do prirodnog nivoa tek ako oskudica smanji njihov broj ili ako se poveća potražnja za radom . . . U zemlji koja napreduje tržišna cijena rada može u toku jednog neodređenog perioda biti iznad prirodne cijene; impuls koje je povećanje kapitala dalo potražnji za radom može u stopu pratiti novo povećanje kapitala s istim impulsom; i tako, ako je povećanje kapitala postepeno i stalno, potražnja za radom može davati stalni impuls za porast stanovništva. (p. 87, 88)

Razlika između najamnine i rada upotrijebljenog za proizvodnju robe

Kad bi nagrađivanje radnika bilo uvijek srazmjerno njegovom proizvodu, količina rada uložena u neku robu i količina rada koju ta roba može kupiti bile bi jednake, . . . ali posljednja je podvrgnuta isto toliko kolebanjima kao i roba s kojom se ona uspoređuje. (p. 5) U jednoj te istoj zemlji može biti potrebna dvaput veća količina rada da bi se proizvela dana količina hrane i neophodnih predmeta nego u neko drugo ranije vrijeme, a da ipak plaća radnika bude samo malo smanjena . . . , jer je vjerovatno obrok hrane i neophodnih predmeta koji on dobija nužan za njegovu egzistenciju, dakle mu se mora dati, iako je njegova vrijednost porasla . . . To se odnosi i na dvije ili više zemalja. U Americi i u Poljskoj na posljednjem u obradu uzetom zemljištu jednogodišnji rad danog broja ljudi proizvest će mnogo više žita nego na jednom slično određenom zemljištu u Engleskoj. Ako su, međutim, sve druge životne potreptine jednako jeftine u sve tri zemlje, bio bi vrlo pogrešan zaključak povjerovati da će obrok žita koji se daje radnicima biti u svakoj od tih zemalja srazmjernan lakoci proizvodnje. Kad bi se obuća i odjeća radnika s usavršenim strojevima mogli proizvesti za $\frac{1}{4}$ sada potrebnog rada, oni bi pali za 75%,

ali radnik ne bi dobio 4 para cipela ili 4 odijela mjesto jednog, već bi se njegova najamnina uslijed konkurencije i stimula danog porastu stanovništva uskoro uskladila s novom vrijednošću životnih potreptina na koje se ona troši. Kad bi se ta poboljšanja protegnula na sve predmete koji ulaze u potrošnju radnika, mi bismo vjerovatno poslije vrlo malo godina našli da su se njegova uživanja povećala malo, ako su se uopće povećala. (p. 7, 8) Smanjite trošak održanja života ljudi smanjenjem prirodne cijene hrane i odjeće pomoću kojih se održava život, i najamnine će na kraju pasti, usprkos tome što se potražnja za radnicima možda znatno povećava. (p. 460)

Utjecaj porasta kapitala na tržišnu i na prirodnu cijenu najamnine

Kapital je dio bogatstva neke zemlje koji se upotrebljava u proizvodnji, a sastoji se od hrane, odjeće, oruđa, sirovina, strojeva itd. potrebnih da bi rad postao efektivan. Kapital se može u isto vrijeme povećavati i po količini i po vrijednosti. Ali kapital se može isto tako povećavati, a da njegova vrijednost ne raste, pa čak i ako ona neprestano opada. Prvo, ako povećavanje hrane i odjeće zahtijeva više rada za njihovu proizvodnju; drugo, ako je rad isti ili ga je uz pomoć strojeva manje. U prvom slučaju prirodna cijena rada raste, a u drugom ona ostaje nepromijenjena ili opada; u oba slučaja tržišna cijena najamnina raste, jer srazmjerno povećanju kapitala raste potražnja za radom; proporcionalna radu koji treba izvršiti bit će potražnja za onima koji treba da ga izvrše. U oba slučaja tržišna cijena ima tendenciju da se prilagodi prirodnoj, ali to će se brže ostvariti u prvom slučaju. Jer povećana cijena hrane i neophodnih predmeta progutat će velik dio njegove povećane najamnine. Stoga će malena ponuda rada ili malen porast stanovništva svesti tržišnu cijenu na upravo povećanu prirodnu cijenu rada. U drugom slučaju je njegov položaj mnogo poboljšan . . . i potrebno je veliko povećanje stanovništva dok tržišna cijena rada padne ponovo na svoju prirodnu cijenu . . . Ali stalnost porasta tržišne cijene rada zavisi od porasta prirodne cijene životnih potreptina na koje se troši najamnina. (p. 89 - 91)

Varijacije u prirodnoj cijeni rada

Prirodna cijena rada, čak ako je izrazimo u hrani i nužnim predmetima, nije apsolutno čvrsta i stalna. Ona se mijenja u razno vrijeme u istoj zemlji i znatno je različita u različitim zemljama. Ona bitno zavisi od navika i običaja naroda . . . Mnoge udobnosti koje se sada uživaju u nekoj engleskoj seoskoj kućici smatrali bi u nekom ranijem periodu naše historije za raskoš. (p. 91.) Kako cijene industrijske robe neprestano padaju a one poljoprivrednih proizvoda neprestano rastu, s napretkom društva stvoren je takav nesrazmjer u njihovoj relativnoj vrijednosti da radnik u bogatim zemljama žrtvovanjem samo vrlo malene količine hrane može obilno podmiriti sve svoje ostale potrebe. (p. 92)

(Dakle, kako npr. slobodna trgovina uklanja taj nesrazmjer, ona uklanja i izvor iz kojega radnik može obilno podmiriti sve ostale svoje potrebe. Gore, na str.

8 - 91, Ricardo je porast prirodne cijene rada prikazao kao malo koristan za radnika, a ovdje ga prikazuje kao glavni izvor proširenja njegovih uživanja.) U zemljama u kojima radne klase imaju najmanje potreba i zadovoljne su s najjeftinijom hranom ljudi su izloženi najvećim nedaćama i nevoljama. Oni nemaju utočišta pred bijedom; ne mogu potražiti sigurnost u nekom nižem stanju; oni su već tako nisko da ne mogu pasti još niže. Kod bilo kakve nestašice glavnog artikla njihovog izdržavanja oni se mogu poslužiti samo s malo nadomjestaka i njihovu oskudicu prate gotovo sve nevolje što ih donosi glad. (p. 95)

Najamnina i renta

Vidjeli smo kako s povećanjem stanovništva raste cijena žita, hrane. Zato rastu i novčane najamnine radnika; ali ne srazmjerno, tako da on poslije porasta tih roba ne može kupiti toliko udobnosti kao ranije. Ako je njegova godišnja najamnina 24 f. st. ili 6 kvartera, dok je kvarter žita po 4 f. st., on će vjerojatno primiti samo 5 kvartera kad kvarter poraste na 5 f. st. Ali tih 5 kvartera stajat će 25 f. st. Tako nastupa povećanje njegove novčane najamnine, ali smanjenje njegove najamnine u žitu i njegove sposobnosti da kupi druge robe koje je ranije trošio sa svojom porodicom. Ali ipak, iako je on u stvari lošije plaćen, profiti tvorničara opadaju. Tako isti uzrok dovodi do porasta najamnina i rente. Ali kod vlasnika zemlje u isti mah s novčanom rentom raste renta u žitu, i svaka određena mjera tog žita razmjenjuje se za veću količinu svih drugih roba čije cijene nisu porasle. Ali kod radnika usprkos povećanju njegove novčane najamnine smanjena je najamnina u žitu i njemu je teže održati svoju tržišnu cijenu iznad svoje prirodne cijene... Sa smanjenom najaminom u žitu on usprkos povećanoj razmjenskoj vrijednosti žita ne može kupiti toliko roba kao ranije, jer su druge robe u čiji sastav ulaze sirovine porasle, pa bi on morao više platiti za njih, zbog čega je njegov položaj pogoršan. (p. 96 - 99)

Porast prirodne cijene rada i novčana cijena roba

Svejedno je da li je zlato ili metal od kojeg se pravi novac proizvod zemlje u kojoj uslijed poskupljenja hrane rastu najamnine pa dakle istovremeno raste novčana cijena najamnina i hrane... Kad cijena najamnina raste, to se općenito događa zbog toga što je povećanje bogatstva i kapitala stvorilo novu potražnju za radom, koju će pratiti povećana proizvodnja roba. Da bi se te povećane količine roba stavile u promet, čak i po njihovoj ranijoj cijeni, potrebno je više novca; da bi se one stavile u promet, treba dakle više inozemne robe od koje se izrađuje novac i koja se može nabaviti jedino uvozom. Kad se neka roba traži u većoj količini nego prije, onda raste njena relativna vrijednost u poređenju s robama s kojima se vrši kupovina. Ako se, dakle, traži više zlata, onda zlato raste u odnosu na robe s kojima se ono kupuje. (*S ovim se loše slaže to što potražnja može rasti, a da cijena ne raste.*) Ali u pretpostavljenom slučaju to znači tvrditi izrazitu protivurječnost kad se kaže

da robe rastu jer najamnine rastu; jer na jednoj strani kažemo da će relativna vrijednost zlata uslijed potražnje rasti, a s druge strane da će relativna vrijednost padati jer cijene rastu, dvije posljedice koje su potpuno nespojive. Kad se kaže da cijene roba rastu, kaže se da je relativna vrijednost zlata smanjena, jer se relativna vrijednost zlata procjenjuje u robama. Ako dakle cijene svih roba rastu, zlato ne bi moglo dolaziti izvana da kupuje te skupe robe, već bi se naprotiv slalo napolje da kupuje srazmjerno jeftinije tuđe robe. Zbog toga porast najamnine ne može da povisi cijene roba, proizvodio se metal kod kuće ili u inozemstvu. Sve robe ne mogu poskupiti u isti mah, a da se ne poveća količina novca. Ali ta dodatna količina ne bi se mogla pribaviti . . . Uvoz zlata i porast cijena svih domaćih roba s kojima se zlato kupuje i plaća apsolutno su nespojivi učinci. Ekstenzivna upotreba papirnog novca ne mijenja ništa na stvari, jer se papirni novac mora prilagoditi vrijednosti zlata, dakle njegova vrijednost raste uslijed istih okolnosti koje dovode do porasta vrijednosti zlata. (p. 99 - 101)

Nezavisno od porasta i pada novčanih najamnina uslijed varijacija u vrijednosti novca najmnine, dakle, rastu ili padaju zbog dva uzroka: 1) zbog ponude i potražnje radnika, 2) zbog cijene roba na koje se najmnina troši. (p. 92)

Stanovništvo i najmnina

Na različitim stupnjevima društva akumulacija kapitala ili sredstva za zaposlenje rada više je ili manje brza i u svim slučajevima mora zavisiti od proizvodnih snaga rada. One su najveće kad je najveće obilje plodnog zemljišta, i u takvim periodima akumulacija je često tako velika da radnici ne mogu pristizati istom brzinom kao kapital. Uz povoljne okolnosti stanovništvo se može udvostručiti za 25 godina, ali uz iste okolnosti kapital neke zemlje udvostručio bi se još brže. U tom slučaju najmnine bi rasle, jer bi se potražnja za radnicima povećavala još brže nego ponuda. U toku razvitka to naravno ne traje dugo. Stoga se proizvodnja sukcesivno smanjuje sve neplodnijom upotrebom kapitala na zemljišta, dok snaga stanovništva ostaje ista. U zemljama, dakle, gdje ima obilje plodnog zemljišta, ali vlada oskudica zbog neznanja, nemarnosti i barbarstva stanovnika — i gdje prema Malthusu stanovništvo vrši pritisak na sredstva za život — potreban je samo napredak u kulturi, obliku vladavine itd. da bi se postiglo da kapital raste brže nego stanovništvo, a ono u takvim slučajevima ne može nikad rasti dovoljno brzo. Naprotiv u starim zemljama stanovništvo raste brže nego fondovi potrebni za njegovo izdržavanje. Svako povećanje industrije, ako ga ne prati smanjena stopa povećanja stanovništva, povećava zlo, jer proizvodnja ne može držati korak s njim. Ne preostaje ništa drugo do smanjenje stanovništva. (p. 92 - 94)

Pri prirodnom napretku društva najmnine, ukoliko su regulirane potražnjom i ponudom, imaju tendenciju da padaju; jer će se ponuda radnikâ i dalje povećavati po istoj stopi, dok potražnja radnikâ raste sporije. Kad bi se npr. najmnine ravnale prema godišnjem povećanju kapitala po stopi od 2%, one bi pale ako bi on sad akumulirao samo sa 1½%. I tako sa svakim daljnjim padom akumu-

lacione stope, dok kapital (pa dakle i najamnina) ne bi postao stacioniran i dovoljan samo da se održi broj postojećeg stanovništva. (p. 95, 96)

Kao i svi ostali ugovori i najmnine bi trebalo da budu prepuštene pravednoj i slobodnoj konkurenciji na tržištu i ne bi ih trebalo kontrolirati uplitanjem zakonodavstva. Jasna i direktna tendencija zakonâ o žitu je u direktnoj suprotnosti prema tim očiglednim principima: oni neće, kako je to zakonodavac blagonaklono namjeravao, poboljšati položaj siromaha, već pogoršati položaj siromaha i bogataša; umjesto da siromašne načine bogatim, oni su sračunati na to da bogate načine siromašnim; i stoga je, dok sadašnji zakoni budu na snazi, u prirodnom poretku stvari da fond za izdržavanje sirotinje progresivno raste, sve dok ne proguta sav čisti dohodak zemlje. (p. 102)

Utjecaj cijene poljoprivrednih proizvoda na najmnine

Porast cijene poljoprivrednih proizvoda djeluje pod raznim okolnostima vrlo različito na najmnine. U nekim slučajevima ne prouzrokuje porast cijena žita nikakav porast najmnine; u drugima porast najmnine prethodi porastu cijena žita; u nekima je djelovanje na najmnine polagano, a u drugima brzo. Visoka cijena životnih namirnica može potjecati od 4 uzroka: 1) nedovoljne ponude; 2) postepeno rastuće potražnje, koja najzad može biti praćena povećanim troškovima proizvodnje; 3) pada vrijednosti novca; 4) poreza na životne potrepštine. Loša žetva izaziva visoku cijenu namirnica i ta visoka cijena je jedino sredstvo kojim se potrošnja prisiljava da se uskladi s ponudom. Kad bi svi potrošači bili bogati, tada bi cijena rasla sve dok najmanje bogati ne bi bio prisiljen da se liši dijela koji je navikao da troši, jer samo smanjenom potrošnjom može se potražnja svesti u okvire ponude. U takvim slučajevima ništa nije apsurdnije nego prisilno određivati novčane najmnine prema cijeni hrane . . . Takva mjera ne pruža radniku nikakvu stvarnu pomoć, jer je njen učinak da cijenu žita diže još više, pa će radnik najzad ipak morati da ograniči svoju potrošnju srazmjerno smanjenoj ponudi. Porast najmnina je za one koji ih primaju samo nominalan; on povećava konkurenciju na tržištu žita i njegov je krajnji učinak porast profita proizvođača i trgovca žitom . . . U tom slučaju dakle, uz prirodan tok stvari, nema porasta najmnina . . . Bijeda radnika je neizbježna. Zakonodavstvo može pomoći samo uvozom dodatne hrane ili prihvaćanjem najkorisnijih nadomjestaka. Ako je visoka cijena žita posljedica povećanja potražnje, tada joj prethodi povećanje najmnina, jer potražnja ne može rasti ako se ne povećaju sredstva naroda da plati za ono što želi . . . Povećane najmnine ne troše se uvijek odmah na hranu, već najprije na druge udobnosti. Ali poboljšani položaj radnika dovodi ga do braka, ovaj do porodice, a ova do povećane potražnje za hranom . . . Profiti poljoprivrednika rastu iznad općeg nivoa, dok se ne upotrijebi potrebna količina kapitala na proizvodnju žita. Ako je novo u obradu uzeto zemljište iste plodnosti, tada će cijena žita pasti na svoj raniji nivo; ako je to lošija zemlja, tada će cijena ostati trajno viša. Da li će najmnine, čim dođe do odgovarajuće ponude radnika, pasti na svoj raniji nivo ili će ostati iznad njega zavisi od te okolnosti zemljoradnje . . . Ako se stanovništvu dade poticaj, postiže se

efekt veći nego što ga taj slučaj zahtijeva; tada stanovništvo općenito raste tako da ga usprkos povećanoj potražnji za radom u odnosu prema fondovima za održavanje radnika ima više nego prije porasta kapitala. U tom slučaju dolazi do reakcije, najamnina će biti ispod svog prirodnog nivoa sve dok se ne uspostavi pravi odnos između ponude i potražnje. Ako, najzad, cijena žita poraste uslijed pada vrijednosti novca ili uslijed poreza na poljoprivredne proizvode, tada će, kako ni jedno ni drugo ne mijenja proizvedenu količinu ni broj radnika, rad izražen u novčanim najmininama porasti; na pravu vrijednost to nimalo ne utječe. . . . Kod tog poreza radnik riskira samo ono što riskira i kod svakog drugog poreza, naime da bi porez mogao ugroziti fondove namijenjene održavanju rada i da bi zato mogao ograničiti ili smanjiti potražnju za njom. (p. 176 - 181. *Posljednje mjesto o utjecaju poreza* p. 183.)

Vro je lako shvatiti zašto, kad kapital neke zemlje nepravilno raste, najamnina raste, dok cijena žita ostaje nepromijenjena ili raste u manjoj mjeri i zašto, kad se kapital neke zemlje smanjuje, najamnina padaju, dok cijena žita ostaje nepromijenjena ili pada u mnogo manjoj mjeri, i to također duže vrijeme. Razlog je taj što je rad roba koja se ne može povećati i smanjiti po volji. Cijena žita raste ako raste potražnja, ali ne zadugo, jer brzo se pojavi odgovarajuća ponuda; nije tako sa radnicima; njihov broj ne može se povećanjem i smanjenjem kapitala brzo povećati ili smanjiti. . . . zato je, dok fondovi za održavanje rada brzo rastu, potreban znatan interval prije nego što se cijena rada tačno uskladi s cijenom žita i drugih sredstava za život. (p. 181, 182) (*Povećanje se može dogoditi vrlo brzo uslijed primjene strojeva koji sredstva za život relativno povećavaju.*)

Kad radnik ne bi trošio ništa osim žita i kad bi udio koji prima radnik bio najniži, mogao bi postojati nekakav razlog za pretpostavku da se količina plaćena radniku ne može ni u kojem slučaju smanjiti — ali novčane najmnine rada često uopće ne rastu i nikad ne rastu u srazmjeru s novčanom cijenom žita, jer žito je, iako važan dio, ipak samo dio potrošnje radnika. Kad bi on polovinu svoje najmnine trošio na žito, a drugu polovinu na sapun, svijeće, ogrev, čaj, šećer, odjeću itd., robe kod koje nema povećanja, tada bi on mogao biti plaćen isto tako dobro jednim i po bušelom pšenice, ako je ona po 16 šilinga, kao i sa 2 bušela kad je cijena bila 8 šilinga; ili sa 24 šilinga u novcu isto tako kao ranije sa 16 šilinga. Njegova najamnina porasla bi za 50%, dok bi cijene žita porasle za 100%. (p. 360, 361) (*Treba primiti ad notam,¹ napose u pogledu porezâ, da Ricardo sam dopušta da se najamnina može neprestano snižavati. Čak i dio koji se sastoji od žita, iako je postigao minimum, može se oboriti još niže ako se žito zamijeni krompirom ili kao u Škotskoj pšenica — pomoću raži itd.*)

Utjecaj strojeva na najmnine

Ricardo najprije kaže da je njegovo staro gledište bilo :

Uvođenjem strojeva robe postaju jeftinije. Radnička klasa time dobiva sredstva da s istim novčanim najmininama kupi više roba. •Novčane najmnine ne bi padale,

¹ na znanje

jer je kapitalist kadar da zahtijeva i upotrijebi istu količinu rada kao ranije, iako će možda biti prisiljen da ga upotrijebi u proizvodnji nove ili bar drukčije robe. Kad bi ista količina rada pomoću strojeva mogla proizvoditi 4 puta više čarapa nego prije, a potražnja za čarapama bi se samo udvostručila, tada bi se neki radnici morali otpustiti iz proizvodnje čarapa; ali kako kapital koji ih je zapošljavao postoji i dalje, a u interesu je onih koji ga posjeduju da ga upotrijebe produktivno, činilo mi se da će se upotrijebiti za proizvodnju neke druge korisne robe, za koju će se potražnja naći sama od sebe. Tako će dakle ostati ista potražnja za radom, dakle ista najamnina i snižena cijena roba koje će se proizvoditi. (p. 467, 468) »Ali sada sam uvjeren da je zamjenjivanje ljudskog rada strojevima često vrlo štetno za interese radničke klase.« (p. 468) Moja pogreška potekla je iz pretpostavke da sa neto dohotkom društva mora rasti i njegov bruto dohodak; ali fond iz kojega vlasnici zemlje i kapitalisti dobijaju svoje prihode može rasti, iako se fond od kojeg zavisi radnička klasa smanjuje, a iz toga slijedi da isti uzrok uslijed kojega raste neto dohodak neke zemlje može učiniti stanovništvo prekobrojnim i pogoršati položaj radnika. (p. 469) Zatim razlaže da se prije svega sa strojevima može proizvesti manji bruto proizvod, od kojega zavisi izdržavanje radnika, i da isti broj radnika može ponovo biti zaposlen tek kada povećana proizvodnja u obliku neto proizvoda bude pružala toliku količinu hrane i neophodnih predmeta kolika je ranije postojala u obliku bruto proizvoda. (p. 469 - 474) Poslije uvođenja strojeva tvorničar može isporučivati manje proizvoda nego prije, jer jedan dio količine koja se upotrebljava za plaćanje velikog broja radnika njihovom poslodavcu neće trebati. (p. 472, 473) Mišljenje koje vlada kod radne klase da je upotreba strojeva često štetna za njene interese ne počiva na predrasudi i zabludi, već je u skladu s ispravnim principima političke ekonomije... Kad bi poboljšana sredstva proizvodnje, uslijed upotrebe mašinerije, povećala neto proizvod zemlje u tolikoj mjeri da se ne bi smanjio bruto proizvod, tada bi se poboljšao položaj svih klasa... položaj radnih klasa znatno 1) uslijed povećane potražnje za kućnom poslugom; 2) uslijed poticaja na štednju od dohotka što će ga primiti tako obilan neto proizvod; 3) uslijed niske cijene svih artikala potrošnje na koje se troše njihove najamnine. (p. 474, 475) Rat koji se vodi od dohotka a ne od kapitala nekog naroda povoljan je za porast stanovništva, jer povećava potražnju za ljudima. (p. 477) Po prestanku rata oni ulaze u konkurenciju s drugim radnicima. Otud pad najamnina i jako pogoršan položaj radničke klase. (1. c.)

Kad bih ja na svom posjedu upotrebljavao 100 radnika i našao da bi mi hrana namijenjena za tih 100 ljudi, kad bi se upotrijebila za konje, po odbitku kamata na kapital koje bi apsorbirala kupovina konja, donijela veći prihod poljoprivrednih proizvoda, tada bi bilo korisno da ljude zamijenim konjima i tako bih i učinio; ali to ne bi bilo u interesu ljudi i kad bi dohodak koji dobijam bio tako velik da izdržava i konje i ljude jasno je da bi stanovništvo bilo prekobrojno i da bi se, položaj radnika na općoj ljestvici pogoršao. (p. 478) Međutim »pronalasci« usavršenih strojeva »postepeni su i djeluju prije tako da usmjeravaju kapital koji je ušteden i akumuliran nego da odvrću kapital od njegove sadašnje upotrebe.« (1.c.) Sa svakim povećanjem kapitala i stanovništva hrana će općenito poskupiti, jer će je biti teže proizvoditi; posljedica porasta cijene hrane bit će porast najamnina, a

svaki porast najamnina imat će tendenciju da uštedeni kapital u većoj mjeri prebaci na strojeve. Strojevi i rad nalaze se u stalnoj konkurenciji, pa se strojevi često ne mogu primijeniti dok rad ne poskupi. U Americi i u mnogim drugim zemljama gdje se lako dolazi do hrane za ljude nije tako veliko iskušenje da se primijene strojevi kao u Engleskoj, gdje je hrana skupa, gdje njena proizvodnja stoji mnogo rada. Isti uzrok koji diže cijenu rada, ne diže vrijednost strojeva i stoga se sa svakim povećanjem kapitala sve veći njegov dio upotrebljava za strojeve. Potražnja za radom i dalje će se povećavati s povećanjem kapitala, ali ne proporcionalno njegovom povećanju; omjer će nužno postajati sve manji. (p. 478, 479) Povećanje neto dohoda procijenjenih u robama, koje je uvijek, rezultat poboljšanih strojeva, dovodi do novih ušteda i akumulacije. Te uštede su godišnje i moraju uskoro stvoriti fond mnogo veći od bruto dohotka koji je prvobitno bio izgubljen pronalaskom stroja, pa će tad potražnja za radom biti jednako velika kao i prije. (p. 480)

Porezi na najamnine

Porezi na najamnine dižu najamnine i stoga smanjuju profite kapitala. Porez na životne potrepštine nužno diže njihove cijene, porez na najamnine ne. Porez na najamnine ne doprinosi dakle ni vlasnik zemlje ni dioničar, ni bilo koja druga klasa osim poslodavca. Porez na najamnine je u cijelosti porez na profit, a porez na životne potrepštine dijelom je porez na profit a dijelom porez na bogate potrošače. Krajnje posljedice poreza na najamnine su dakle sasvim iste kao one od izravnog poreza na profit. (p. 245) Prirodna cijena roba, koja u krajnjoj liniji uvijek upravlja tržišnom cijenom, zavisi od lakoće proizvodnje; ali proizvedena količina nije srazmjerna toj lakoći. (p. 248) »Cijena rada jasno će izraziti potrebe društva u pogledu stanovništva« (kaže Malthus) . . . ali ako su radničke najamnine prije bile tek dovoljne za potrebno stanovništvo, one će poslije poreza biti nedovoljne za tu svrhu . . . Stoga se samo porastom najamnina ne ograničava ponuda. (p. 250, 251) Istina je da neka određena roba neće poskupiti srazmjerno porezu ako se potražnja za njom smanji, a količina se ne može smanjiti . . . Isti uzrok često utječe na najamnine; broj radnika ne može se povećavati ni smanjivati onom brzinom kojom rastu ili padaju fondovi za njihovo zaposlenje, ali u pretpostavljenom slučaju ne mora se smanjiti potražnja za radom, a ako se smanji ona se ne smanjuje srazmjerno porezu. Sredstva ubrana porezom vlada upotrebljava i za radnike. (p. 252)

Mali dio poreza plaćaju sami radnici uslijed smanjene potražnje za radom koju oporezivanje svake vrste ima tendenciju da izazove. (p. 269)

(Ricardo ovdje kao i svuda govori uvijek o stalnom kapitalu koji se, ako se povuče iz jednog posla, ulaže u neki drugi. Tako on dakle npr. misli da bi se, kad bi porez na so smanjio proizvodnju soli u Francuskoj na polovinu, za tu proizvodnju moralo upotrijebiti samo pola ranijeg kapitala a drugu polovinu za druge robe. Ali upravo u zemlji kao Francuska kapital se sastoji velikim dijelom od ono malo stalnog imetka seljakovog zajedno s njegovim radom. Ako dakle neki porez, kao ovaj na so, smanji njenu proizvodnju, kapital će biti uništen i nipošto neće biti slobodan za drugu upotrebu.)

Još jedna napomena o odnosu profita i najamnine

Reći će se možda da s porastom cijena poljoprivrednih proizvoda novčane najamnine neće rasti, jer se radnik može zadovoljiti s manje uživanja. To je istina. Najamnine su možda ranije bile na visokom nivou pa stoga mogu podnijeti neko smanjenje. U tom je slučaju pad profita spriječen, ali je nemoguće shvatiti da bi novčana cijena najamnina pala ili ostala nepromijenjena ako bi cijena životnih potrepština postepeno rasla. (p. 117, 118)

V) O PROFITU

Stalne promjene u stopi profita. Raspodjela cijena proizvoda između kapitalista i radnika

Cijela vrijednost roba zakupnika koji obrađuje zemljište što regulira cijenu i tvorničara koji proizvodi robe dijeli se samo na dva dijela; jedan sačinjavaju profiti kapitala, a drugi najmnine radnika. (p. 107) Kad bi se žito i industrijske robe prodavali uvijek po istoj cijeni, tada bi profiti bili visoki ili niski u onoj mjeri u kojoj su najmnine niske ili visoke. No, ako cijena žita poraste zato što se traži više rada za njegovu proizvodnju, tada rastu i najmnine a pada profit. Ako neki tvorničar prodaje svoje robe za 1000 f. st., tada njegov profit zavisi od toga da li najmnine stoje 800 ili samo 600 f. st. Isto tako djeluje porast poljoprivrednih proizvoda na zakupca . . . Jer on ili plaća za to rentu ili mora zaposliti dodatni broj radnika kako bi dobio isti proizvod, a dodatna cijena odgovara jednom od ta dva povećana izdatka, ali mu ne daje naknadu za porast najmnina. (p. 108) Proizvod koji pripada seljaku može biti 180, 170, 160 ili 150 kvartera, on će uvijek dobiti 720 f. st., kako u početku za 180 kvartera, tako i kasnije za 170 kvartera itd.; jer cijena raste obrnuto proporcionalno količini. (p. 112, 113) Profiti ne mogu nikad porasti tako visoko da od 720 f. st. ne bi ostalo dovoljno da radnici dobiju ono što je apsolutno potrebno za život, a najmnine ne mogu nikad porasti dosta visoko da nijedan dio te sume ne bi ostao za profite. (p. 113) Ostavljamo po strani slučajne varijacije uslijed dobrih ili loših sezona ili zbog porasta ili pada potražnje uslijed neke iznenadne promjene u stanju stanovništva. Govorimo o prirodnoj i stalnoj cijeni žita. (p. 114, bilješka) Seljak je, dakle, jako zainteresiran da prirodne cijene poljoprivrednih proizvoda drži nisko. Najprije kao potrošač, a zatim i kao poslodavac. (p. 114)

Ima samo malo roba čije cijene ne pogada porast poljoprivrednih proizvoda, jer u sastav roba uvijek ulazi bar dio poljoprivrednih proizvoda. Cijene rastu, jer je više rada utrošeno na sirovine od kojih su one izradene, a ne zato što tvorničari plaćaju više radnicima koji su kod njih uposleni. U svim slučajevima robe poskupljuju zbog toga što se na njih troši više rada, a ne zbog toga što rad koji se na njih troši ima veću vrijednost. Predmeti od dragog kamenja, željeza, srebra i bakra neće poskupiti, jer nikakva sirovina s površine zemlje ne ulazi u njihov sastav. (p. 117) Djelovanja na profite bila bi ista ili približno ista da je došlo do porasta cijena drugih životnih potrepština, osim hrane na koju se troše najmnine radnika. (p. 118) S porastom tržišne cijene neke robe iznad njene prirodne cijene, profit u toj zasebnoj

grani naravno prekoračuje opći nivo profita. Ali to je samo privremeno djelovanje. (p. 118, 119) Profiti zavise od visokih ili niskih najamnina, najamnine od cijene potrepština za život, a cijena potrepština uglavnom od cijene hrane. (p. 119)

Prirodna je tendencija profita, dakle, da opada, jer, s napretkom društva i bogatstva, dodatna hrana traži sve više rada. Tu tendenciju, tu gravitaciju profita usporavaju u ponavljanim vremenskim razmacima poboljšanja mašinerije povezana s proizvodnjom potrepština, kao i otkrića u agronomiji, koja smanjuju troškove proizvodnje. (p. 120, 121) S porastom prirodne cijene hrane raste i cijena drugih potrepština uslijed povećane vrijednosti sirovina od kojih su one izradene, što bi dalje povećavalo najamnine i smanjivalo profite. (p. 122, 123) Farmer i tvorničar ne mogu živjeti bez profita, kao ni radnik bez najamnina. Njihov motiv za akumulaciju smanjit će se sa svakim smanjenjem profita i potpuno prestati ako im njihovi profiti ne budu davali odgovarajuću naknadu za njihov trud i rizik kod produktivne upotrebe kapitala. (p. 123) Stopa profita padala bi uostalom još brže nego što je gore navedeno, jer kad bi proizvod jako rastao, vrijednost farmerovog kapitala jako bi se povećala, jer se on nužno sastoji od mnogo roba čije su cijene porasle. Ako je njegov profit na osnovni kapital bio 6%, sada je on samo 3%. Npr. 3000 f. st. uz 6% daju 180 f. st. Isto tako 6000 f. st. uz 3% daju također 180 f. st. U takvim okolnostima novi bi farmer samo pod tim uslovima mogao ući u poljoprivredni posao sa 6000 f. st. novca u džepu. (p. 123, 124)

Kod jednog dijela tvorničara također dolazi do djelomične kompenzacije. Vlasnik pivovare, vlasnik pecare, suknar, tvorničar platna, djelomično nadoknađuju smanjenje svojih profita zahvaljujući porastu vrijednosti njihovih zaliha sirovina i gotovih proizvoda; ali nije tako kod tvorničara željezne robe, bižuterije itd., kao ni kod onih čiji se kapital sastoji samo od novca. (p. 124)

S druge strane: čak ako stopa profita na kapital pada uslijed akumulacije kapitala na zemljište i porasta najamnina ipak ukupan iznos profita mora rasti. Tako uz pretpostavku da uz ponovljene akumulacije od 100 000 f. st. stopa profita pada od 20 na 19, 18, 17% mi možemo očekivati da će ukupan iznos profita što ga primaju sukcesivni vlasnici kapitala biti uvijek progresivan, da će biti veći na kapital od 200 000 f. st. nego na 100 000, još veći na 300 000, i da će se tako dalje povećavati, iako po padajućoj stopi sa svakim povećanjem kapitala. Taj porast će međutim trajati samo neko određeno vrijeme: tako je 19% na 200 000 f. st. više nego 20 na 100 000, 18% na 300 000 više nego 19% na 200 000; ali kad se kapital akumulirao u velikoj količini a profiti pali, daljnja akumulacija smanjuje ukupan iznos profita. Tako će, uz pretpostavku da je akumulacija porasla na 1 000 000 i da su profiti 7%, ukupan iznos profita biti 70 000 f. st.; ako se sada k milionu doda kapital od 100 000 f. st. i profiti padnu na 6%, vlasnici kapitala dobit će 66 000 f. st. ili za 4 000 f. st. manje, iako je iznos kapitala porastao sa 1 000 000 na 1 100 000 f. st. (p. 124, 125) Međutim dok kapital daje profit, ne može biti akumulacije kapitala, a da se ne ostvaruje ne samo povećanje proizvoda već i povećanje vrijednosti. Povećanom upotrebom od 100 000 f. st. dodatnog kapitala nijedan dio ranijeg kapitala ne postaje neproduktivniji. Proizvodi zemljišta i rada moraju rasti i njihova se vrijednost mora povećavati ne samo za vrijednost dodataka danih ranijoj količini proizvoda, nego i za novu vrijednost koja se daje cijelom proizvodu zemlje uslijed rastuće teškoće da se proizvede njegov posljednji dio. Ipak, ako akumulacija kapi-

tala postane vrlo velika, tada će on usprkos toj povećanoj vrijednosti biti tako podijeljen da se manja vrijednost nego dosada priključi profitima, dok će se povećati vrijednost namijenjena renti i najamnina . . . Zemljovlasnici i radnici na određenom će stupnju dobiti više nego dopunski proizvod i njihov će im položaj omogućiti da posegnu čak i za ranijim dobitcima kapitalista . . . Jedini stvarni dobitnici bili bi vlasnici zemlje jer oni bi primili više proizvoda i za njih veću vrijednost . . . Povećana najamnina bila bi za radnika samo nominalna i čak bi pala . . . Iako se proizvodi veća vrijednost, srazmjerno veći dio od onog što ostaje od te vrijednosti poslije plaćanja rente potroše proizvođači, a to i samo to regulira profite . . . Srazmjerno veći dio od dijela proizvoda koji preostaje, da bi se poslije plaćanja rente podijelio između kapitalista i najamnih radnika, odvojiti će se za posljednje. Svaki će radnik možda primiti manje, ali kako je uposleno više radnika u odnosu na cijeli proizvod što ga zadržava zakupac, najmnine će apsorbirati vrijednost razmjerno većeg dijela cijelog proizvoda, pa će dakle za profite ostati vrijednost razmjerno manjeg dijela proizvoda. (p. 125 - 128)

Tako stopa profita zavisi od potrebne količine rada, potrebne da bi se proizvela životna sredstva na zemljištu koje ne donosi rentu. Posljedice akumulacije zbog toga su različite u raznim zemljama i prvenstveno zavise od plodnosti zemljišta. (p. 128)

Vidjeli smo da novčana cijena roba — bilo zlato proizvod same zemlje ili ne bilo — ne raste s povišenjem najamnina. Ali recimo da je istinito suprotno. I kad bi cijene roba rasle s visokim najmninama, ipak bi porast najamnina smanjivao profit. Uzmimo da šeširdžija, trgovac čarapama i obuçar plate svaki 10 f. st. više za najmnine i da njihovi proizvodi također porastu za 10 f. st., tada njihov položaj nije poboljšan. Ako trgovac čarapama proda svoje čarape za 110 f. st. umjesto za 100 f. st., tada njegovi profiti u novcu iznose isto kao ranije; ali za tih 10 f. st. dobio bi on za $\frac{1}{10}$ manje šešira, cipela i svake druge robe, i kako bi s ranijim iznosom ušteda mogao dobiti manje radnika uz povećane najmnine i kupiti manje sirovina uz povećane cijene, on ne bi bio u boljem položaju nego da su se njegovi novčani profiti stvarno smanjili u iznosu, a da je svaka stvar ostala na svojoj ranijoj cijeni . . . Jedino bi se in fact smanjila vrijednost medija u kojem se procjenjuju cijene i profiti (p. 129, 130)

Odnos profita i najmnine

Najmnine bi mogle porasti za 20% a profiti uslijed toga u većoj ili manjoj mjeri pasti, ne izazivajući ni najmanju promjenu u relativnoj vrijednosti različitih roba. (p. 23)

Profiti zavise od najmnina, ne od nominalnih, već od realnih najmnina, ne od broja funti koje se godišnje isplaćuju radniku, već od broja radnih dana potrebnih da bi se dobile te funte. Najmnine mogu stoga biti tačno iste u dvije zemlje; one mogu stajati i u istom odnosu prema renti i prema cijelom proizvodu dobivenom sa zemljišta, iako u jednoj zemlji radnik možda prima 10 šilinga na tjedan a u drugoj 12. (p. 152, 153)

Srazmjerno tome koliko manje otpadne na najmnine, više će otpasti na profite i vice versa. (p. 500)

Većina protivnika Ricarda, kao npr. Wakefield, tvrdi da on ne može objasniti višak. Neka npr., neki tvorničar izda 30 f. st. za sirovine, 20 za strojeve, 50 za najamnine. Sveukupno 100 f. st. Neka on proda svoju robu za 110 f. st. Odakle potječe 10 f. st.? Recimo da on izda 50 f. st. za strojeve, 30 za sirovine, 20 za rad, dakle 100 i da proda kao i ranije za 110. U kakvoj je vezi ovih 10 sa najaminom? Tâ njegov profit zavisi od toga za koliko je prodao 100 f. st., a ne od toga koliko ga stoji rad. Dakle od trgovine? Ali tko mu plaća 10 f. st.? Trgovac. Ali tko plaća 10 f. st. trgovcu? Drugi trgovac. A ovome? U krajnjoj liniji potrošač. Ali tko je taj potrošač? Nužno zemljovlasnik, tvorničar ili radnik. Ako je zemljovlasnik, odakle on plaća? Iz svoje rente. Ako je tvorničar? Iz svog profita. Ako je radnik iz svoje najamnine. Ali renta i najamnina sami su dijelovi vrijednosti tvorničarevog proizvoda. Dakle 10 f. st. iznad onih 100 plaća mu se u trgovini samo zato što ih je prvobitno u proizvodnji on ili neki drugi tvorničar već proizveo. To je jasno. Trgovci i u krajnjoj liniji proizvođači, mogu se uzajamno varati. Ako je ukupan višak stotina, jedan može u razmjeni dobiti 20, drugi 40, neki drugi 10, treći 8, četvrti 6, peti 4, šesti 2% od toga ukupnog viška itd. Ali da bi bilo kojem od njih, poslije nadoknade njihovog ukupnog kapitala preostao neki višak, mora postojati višak po sebi i za sebe. Relativni profiti, koje oni postižu prevarom, samo su nejednaka raspodjela ukupnog viška. Ali da bi se dijelilo, mora postojati nešto što će se dijeliti: Za profit je pretpostavljeno da je jednak. Zato se višak ne može objasniti trgovinom, iako se pojedini ekstraprofit može objasniti njom. Stvar se odmah razjašnjava ako se upitam o višku cijele klase industrijskih kapitalista. To se ne može objasniti tako da ona potkrada samu sebe kao klasu.

Isto tako profit u nekoj zemlji može stalno rasti uslijed toga što jedna klasa, industrijska klasa, pođvaljuje drugoj, zemljovlasničkoj. Ali pretpostavljeni dohodak svake posjedničke klase mora potjecati iz proizvodnje, dakle mora od samog početka biti odbitak od profita ili od najamnina.

Ili će možda netko reći da ukupan proizvod raste. Kapitalist upotrijebi 100, a primi po količini proizvod od 110. Dakle kad sve nadoknadi ostaje mu 10. Ali ovdje se radi o vrijednosti, a vrijednost je relativna: ona nije količina, već odnos količine prema nečem trećem. To treće može biti samo radnička klasa. Da bi vrijednost profita rasla mora tu biti nešto treće, čija vrijednost pada. Kad se kaže da kapitalist od 100 izdaje 30 za sirovine, 20 za strojeve, 50 za najamnine i tada prodaje tih 100 za 110, zaboravlja se da on kad bi morao izdati 60 za najamnine, osim onih 110, ne bi dobio uopće nikakav profit od 8%, 2% itd. On razmjenjuje svoj proizvod za neki drugi proizvod čija vrijednost je određena radnim vremenom koje je na njega upotrijebljeno. On je prodao proizvod od, recimo, 20 radnih dana i razmjenjuje ga za drugi. Višak se ne sastoji u toj razmjeni, iako se tek u njoj realizira. On se sastoji u tome, da od tog proizvoda, koji stoji 20 radnih dana, radnik dobija samo proizvod od 10 itd. radnih dana. U istoj mjeri u kojoj proizvodna snaga rada raste, vrijednost najamnina opada.

Akumulacija kapitala

Ako stanovništvo vrši pritisak na sredstva prehrane, jedini je lijek ili da se smanji broj ljudi ili da se ubrza akumulacija kapitala. U bogatim zemljama, gdje se sve plodno zemljište već obrađuje, posljednji lijek nije vrlo praktičan niti vrlo poželjan,

jer bi njegov efekt, ako bi se išlo predaleko, bio da učini sve klase podjednako siromašnim. Ali u siromašnim zemljama ubiranje akumulacije kapitala jedino je sredstvo da se skloni zlo. (p. 94, 95)

Utjecaj trgovine na profite

Utjecaj vanjske trgovine. Kapital se može akumulirati na dva načina. On se može uštedjeti povećanjem dohotka ili smanjenjem potrošnje. Ako moji profiti porastu od 1000 na 1200, dok moj izdatak ostaje isti, onda akumuliram godišnje 200 f. st. više nego ranije. Ako na svojim izdacima uštedim 200 f. st., dok moji profiti ostaju isti, tada je efekt isti, opet se 200 f. st. godišnje dodaje mom kapitalu . . . Ako bi uslijed strojeva masa roba na koje se izdaje dohodak opala za 20%, tada mogu isto tako uspješno štedjeti kao da je moj dohodak porastao za 20%; ali je u jednom slučaju stopa profita ostala nepromijenjena, a u drugom se povećala za 20%. Ako uvozom tuđeg žita mogu da uštedim 20% od svojih izdataka, efekt je tačno isti kao da su strojevi smanjili troškove proizvodnje žita, ali profiti ne bi porasli. Stopa profita ne raste, dakle, uslijed proširenja tržišta, iako takvo proširenje može jednako efikasno djelovati na povećanje mase roba i time nam može omogućiti da povećamo fondove namijenjene izdržavanju rada i materijal na koji se tad rad upotrebljava . . . Ako se proširenjem vanjske trgovine — što je isto kao poboljšanje strojeva — hrana i potrepštine radnika mogu dopremiti na tržište po sniženim cijenama, profiti će porasti. Ako se ne mogu, onda neće . . . Stopa najamnina ne bi se izmijenila ako bi i vino, somot, svila i druga skupocjena roba pojeftinili za 50% dakle bi i profiti ostali nepromijenjeni. Stoga vanjska trgovina, premda je zemlji vrlo korisna, jer povećava masu i raznolikost predmeta na koje se može utrošiti dohodak, a obiljem i jeftinoćom roba daje poticaj za štednju i za akumulaciju kapitala, nema tendenciju da poveća, povisi profite (tj. stopu) kapitala, ako to nisu takve uvezene robe na koje se troše najamnine. (p. 135 - 138)

Say kaže: «Trgovina nam omogućuje da robu dobijemo u njenom zavičaju i da je prenesemo na drugo mjesto, gdje se ona troši. Ona nam dakle omogućuje da povećamo vrijednost robe za cijelu razliku između njene cijene na prvom mjestu i njene cijene na drugom mjestu.» To je istina. Ali kako ona dobiva tu dodatnu vrijednost? Tako da se troškovima proizvodnje dodaju, prvo, troškovi prijevoza i drugo, profiti na predjumove kapitala koje je izvršio trgovac. Ta je roba vrednija iz istog razloga iz kojeg svaka roba postaje vrednija, naime zato što je na njenu proizvodnju i prijevoz prije nego što ju je kupio potrošač utrošeno više rada. To ne treba spominjati kao jednu od prednosti trgovine. Ako se predmet razmotri tačnije, naći će se da se sve koristi trgovine svode na sredstva koja nam ona daje da dobijemo ne vrednije, nego korisnije predmete. (p. 309, 310, napomena.)

Utjecaj domaće trgovine. Šta vrijedi za vanjsku, vrijedi i za unutrašnju trgovinu. Stopa profita nikad se ne povećava uslijed bolje podjele rada, pronalaska strojeva, boljih komunikacija ili bilo kojeg sredstva za skraćivanje rada u proizvodnji ili prijevozu roba. Ti uzroci djeluju na cijenu i vrlo su korisni potrošačima, oni za isti rad ili vrijednost istog rada dobivaju više roba; ali ne djeluju na profit. S druge strane, smanjenje najamnine podiže profit (dakle i onda kad potječe iz

drugih uzroka, a ne od pada hrane), ali ne utječe na cijenu roba. Prvo je korisno za sve klase, jer su sve klase potrošači; drugo samo za proizvođače; oni zaraduju više, ali svaka stvar ostaje na svojoj ranijoj cijeni. (p. 138)

Nagla poslovna promjena

U bogatim i moćnim zemljama, gdje su veliki kapitali uloženi u strojeve, više će se nepritika doživjeti od nagle poslovne promjene nego u siromašnijim zemljama, gdje ima srazmjerno manje stalnog a mnogo više opticajnog kapitala i gdje zbog toga preovladava ručni rad. Opticajni kapital može se lakše nego stalni prenijeti s jedne upotrebe na drugu. Često je nemoguće strojeve koji su izradeni za jednu svrhu upotrijebiti za svrhe neke druge industrije; ali zato odjeća, hrana i stan radnika zaposlenog u jednoj grani mogu se upotrijebiti za njegovo zaposlenje u nekoj drugoj industrijskoj grani; ili isti radnik može primati istu hranu, odjeću i stan kad mijenja zaposlenje. To je međutim zlo s kojim se bogate nacije moraju pomiriti i ne bi bilo racionalnije kukati zbog toga nego što bi bilo da bogat trgovac jadikuje što je njegov brod izložen opasnostima mora, dok je kućica njegovog siromašnog susjeda sigurna od takve opasnosti. (p. 311)

Djelovanje akumulacije na profit i kamatu

Akumulacija kapitala neće trajno sniziti porofite, ako nema razloga za porast najamnina . . . A. Smith pripisuje pad najamnina akumulaciji kapitala i konkurenciji koja odatle proizilazi . . . Ali ako se povećao kapital, povećao se u istoj mjeri i rad koji kapital treba da izvrši . . . Nema iznosa kapitala koji se ne bi mogao upotrijebiti u nekoj zemlji, jer je potražnja ograničena samo proizvodnjom . . . Aktom proizvodnje proizvođač postaje potrošač svojih vlastitih roba ili kupac i potrošač roba drugih osoba . . . U Holandiji su padali profiti, zato što se gotovo sve žito koje je trebala moralo uvoziti, a osim toga su rasle najmnine uslijed teških poreza na životna sredstva radnika (p. 338 - 340, napomena.)

[Ricardo ovdje previda, što smo zapazili već ranije kod njegovog određenja vrijednosti, da je razmjena jedan od njenih bitnih uslova. Svakako da kapitalist može uvijek vršiti razmjenu s radnikom. Ali on se razmjenjuje s njim samo dotle, dok proizvod radnikovog rada može da razmijeni uz profit. Ta razmjena ima granice u sredstvima i potrebama drugih za svaku određenu robu koja se može proizvesti u nekoj zemlji i čak u nekom danom tržištu na svjetskom tržištu. Neuskladenost između tržišta — onih koji vrše razmjenu — i kapitala, upravo neuskladenost proizvodnje u određenoj zemlji tjera na svjetsko tržište i s jednog tržišta na drugo. Proporcionalna proizvodnja — naravno proporcionalna unutar građanskih granica — treba kod moderne industrije upravo zemaljsku kuglu, da bi proizvodnjom izazvala protuproizvodnju i otud aktivnu potražnju. Ricardo se izvlači protiv A. Smitha time što za dio kapitala, onaj višak koji se mora poslati u inozemstvo i razmijeniti za nešto za čim postoji potražnja u zemlji kaže: ta tko nas sili da proizvodimo višak žita, vunene robe i željeznarije; ako upotreba jednog dijela kapitala toj proizvodnji ne donosi korist, kapital će se prenijeti u neku

(baš u tom «neka» i jest nepravilna) «unosniju upotrebu» ... na tržištu može postojati zasićenost samo jednom posebnom robom, ali nikada u odnosu na sve robe ... Akumulaciju kapitala može samo u jednom slučaju pratiti pad profita, iako je hrana jeftina, naime, kad fondovi za izdržavanje radnika rastu brže nego stanovništvo — najamnine će tada biti visoke, a profiti niski ... Ako trgovci angažiraju svoje kapitalne u vanjskoj trgovini ili u posredničkoj trgovini, to se uvijek dešava po izboru i nikada iz nužde; samo zato što će u toj trgovini njihovi profiti biti nešto veći nego u unutrašnjoj trgovini. (Krajnje siromašna replika Ricarda s njegovim «pripremanjem neke druge vrste roba») «Kad bismo», kaže on, «trebali somot» (a bili bismo odsječeni od vanjske trgovine), «ne bismo li mogli pokušati da proizvodimo somot? i ako nam to ne bi uspjelo, ne bismo li mogli proizvoditi više sukna ili neki drugi predmet koji želimo?» (p. 341 - 346)] ... Kamatna stopa, iako nju konačno i trajno određuje stopa profita, podvrgnuta je povremenim varijacijama i iz drugih uzroka ... Ako tržišna cijena roba padne zbog obilne ponude ili smanjene potražnje ili zbog porasta vrijednosti novca, onda jedan tvorničar gomila neuobičajenu količinu gotovih roba, koje neće da proda po vrlo sniženim cijenama. Da bi pokrio svoja redovna plaćanja, za koja je bio navikao da zavise od prodaje njegovih roba, on nastoji da dobije kredit i često mora platiti rastuću kamatu. To je samo privremenog trajanja ... Također povećanje količine novca, zloupotreba banaka, iako oni u krajnjoj liniji dovode do porasta cijena roba, djeluju u nekom određenom međuvremenu na kamatu. Cijena državnih vrijednosnih papira nije siguran kriterij za kamatnu stopu. Za vrijeme rata toliki zajmovi slijede jedan za drugim i efekat predviđanja političkih događaja je takav da cijena državnih papira nema vremena da se ustali na svojoj pravednoj cijeni. Naprotiv u mirno doba, cijena državnih papira raste i prema tome pada njihova kamata ispod tržišne cijene uslijed operacija amortizacionog fonda, nesklonosti raznih osoba da svoje fondove povuku iz tog zaposlenja na koje su navikli, koje drže sigurnim i u kome se dividende redovito plaćaju. Tada vlada plaća različitu kamatu za različite fondove. Kapital od 100 u vrijednosnim papirima od 5% često se prodaje za 95 f. st., dok se državne obveznice od 100 f. st., koje nose samo 4 f. st., 11 šilinga i 3 penija kamate, često prodaju po 100 f. st. i 5 šilinga, jer određeni dio tih državnih obveznica bankari traže kao sigurno i lako unovčivo ulaganje. (p. 349 - 352)

O bruto i o neto dohotku

A. Smith neprestano veliča prednosti što ih zemlja izvodi iz velikog bruto dohotka za razliku od velikog neto dohotka (i stoga iz upotrebe većeg dijela kapitala ili kapitala uopće u poljoprivredi). (Medutim, protiv toga je Ricardo.) (Otuđ i A. Smithova ljestvica korisnih zanimanja: poljoprivreda, manufaktura, najzad kapital upotrijebljen u izvoznoj trgovini.) ... Cjelokupni proizvod zemlje dijeli se na tri dijela: jedan dio je namijenjen za najamnine, drugi za profite, treći za rentu. Samo od dva posljednja dijela mogu se vršiti odbici za poreze ili za štednju. Onom tko ima 20 000 f. st. kapitala, ako njegovi profiti iznose godišnje 2 000 f. st., svejedno je da li će zaposliti 100 ili 1000 ljudi i da li će proizvedenu robu prodati za 10 000 ili za 20 000 f. st. Nije li slično s realnim interesom nacije? Ako su njen neto realni dohodak, renta i profit isti, svejedno je da li se nacija sastoji od 10 ili od 12 miliona

stanovnika. Njena moć da održava ratnu mornaricu i vojsku i sve vrste neproductivnog rada mora biti srazmjerna njenom neto a ne njenom bruto dohotku. Kada bi 5 miliona ljudi moglo proizvesti toliko hrane i odjeće koliko je potrebno za 10 miliona, tada bi hrana i odjeća za 5 miliona bili neto dohodak. Kakva tada korist, ako bi trebalo 7 miliona da se proizvede isti neto dohodak, tj. ako bi 7 miliona proizvelo hranu i odjeću samo za 12 miliona . . . Zaposlenje većeg broja ljudi ne bi nam omogućilo da i jednog čovjeka dodamo našoj armiji i mornarici, niti da doprinesemo i jednu gvineju više u porezima. (p. 415 - 417) Pri podjeli upotrebe kapitala među sve zemlje kapital siromašnijih nacija upotrijebit će se, naravno, u onim granama u kojima se velika količina rada održava u zemlji, jer se u takvim zemljama lako mogu pribaviti hrana i životne potrepštine za rastuće stanovništvo koje se povećava. Naprotiv u bogatim zemljama, gdje je hrana skupa, kapital će naravno pritjecati, ako je trgovina slobodna, u operacijama gdje se traži najmanja količina rada koji treba izdržavati u zemlji: kao što su prekomorska trgovina, trgovina s dalekim zemljama, grane u kojima su potrebni skupocjeni strojevi: grane u kojima su profiti proporcionalni upotrijebljenom kapitalu a ne upotrijebljenom ručnom radu. (p. 418.)

Važno je da se razlikuje bruto dohodak (*gross revenue*) od neto dohotka (*net revenue*), jer se svi porezi moraju plaćati iz neto dohotka društva. Uzmimo da sve robe u zemlji, sve žito, sirovine, tvornička roba itd. koji se u toku godine iznesu na tržište vrijede 20 miliona, i da je da bi se dobila ta vrijednost potreban rad određenog broja ljudi i da neophodne potrebe tih radnika traže izdatak od 10 miliona. Bruto dohodak takvog društva je 20, neto dohodak 10 miliona. Odatle ne slijedi da radnici treba da prime za svoj rad samo 10 miliona; oni bi mogli primiti iz bruto dohotka 12, 14 ili 15 miliona. Ostatok bi se razdijelio između zemljovlasnika i kapitalista; ali cijeli neto dohodak ne bi premašivao 10 miliona. Ako takvo društvo plati 2 miliona za poreze, onda će se njegov čisti dohodak smanjiti na 8 miliona. (p. 512, 513)

Porezi na profit

Porezi na luksuzne predmete padaju samo na one koji ih upotrebljavaju, na potrošače. Porezi na životne potrepštine ukoliko oni povisuju najamnine ne padaju na poslodavca samo kao na potrošača, već i mijenjaju stopu profita. (p. 231) Djelomični porez na profit povisuje cijenu one robe koju pogada . . . Kada bi se uveo porez srazmjernan profitu na sve grane, porasla bi cijena svih roba. Kada bi se rudnik koji nas snabdijeva metalom za naš novac također nalazio u zemlji i kada bi bili oporezivani i profiti vlasnika rudnika, onda ne bi porasla cijena nijednoj robi . . . Ako se zlato ne oporezuje i stoga zadržava svoju vrijednost, onda dakle porez otpada podjednako na jednake profite jednakih kapitala. Ako je porez 100 f. st. onda će šeširi, sukno i žito porasti u vrijednosti za 100 f. st. Ako šeširdžija dobije za svoje šešire 1100 f. st. umjesto 1000 f. st i plati vladi porez 100 f. st., onda će mu za podmirenje vlastite potrošnje ostati 1000 f. st. Ali kako su sukno, žito i sve druge robe poskupile iz istog razloga, on sada za svojih 1000 f. st. neće dobiti više nego ranije za svojih 910 i tako će smanjenjem svojih izdataka pridonijeti potrebama države; on će plaćanjem poreza jedan dio proizvoda zemljišta i rada te zemlje staviti na

raspolaganje vladi umjesto da taj dio upotrijebi sam. Ako on tih 1000 f. st. umjesto da ih potroši doda svom kapitalu, ustanovit će da ta njegova ušteda od 1000 f. st. uslijed porasta najamnina i povećanog troška sirovina i strojeva iznosi samo ranijih 910 f. st. (p. 231 - 233) Ali premda, ako se zlato ne oporezuje, cijene svih roba rastu, one ne rastu u istom razmjeru; poslije oporezivanja one neće stajati u istom odnosu kao prije oporezivanja... Vidjeli smo da dva tvorničara mogu upotrijebiti tačno isti iznos kapitala i od njega dobiti tačno istu sumu profita, a da se njihove robe prodaju za vrlo različite sume novca, prema tome da li se kapitali koje oni upotrebljavaju troše i reproduciraju brzo ili sporo. Dodavanje poreza ovdje mijenja raniji odnos, bilo da se porezi razrezuju direktno na dohodak bilo da se razrezuju na same robe, srazmjerno kapitalu upotrijebljenom za njihovu proizvodnju. (p. 234, 235) Iz toga slijedi da u zemlji gdje se vrši oporezivanje promjena u vrijednosti novca koja nastaje od nestašice ili obilja neće djelovati ravnomjerno na cijene svih roba... kad bi sve one u tom slučaju porasle srazmjerno padu vrijednosti novca, profiti bi postali nejednaki. (p. 236, 237)

Strojevi i porezi. Utjecaj na profite

Pronalazak strojeva kojima se poboljšava domaća proizvodnja stalno teži da povisi relativnu vrijednost novca, a stoga i da podstakne njegov uvoz. Naprotiv svako oporezivanje, sve povećane teškoće, bilo za tvorničara bilo za poljoprivrednika, teže da smanje relativnu vrijednost novca i stoga podstaknu njegov izvoz. (p. 243, 244)

Porezi na robe koje nisu poljoprivredni proizvodi

Cijena svake robe koja se oporezuje raste za iznos poreza. (p. 281) Neka je npr. za ratne izdatke uzajmljeno 20 miliona. Oni su utrošeni, oduzeti od produktivnog kapitala zemlje. Godišnji porezi od 1 miliona radi plaćanja kamata za taj dug samo su prijenos sa onih koji ih plaćaju na one koji ih primaju, sa poreskih obveznika na primaoca poreza. Realni trošak čine onih 20 miliona, a ne kamata koja se na njih plaća. Platila se kamata ili ne platila, zemlja neće biti ni bogatija ni siromašnija. Vlada je onih 20 miliona za vraćanje mogla da utjera i odjednom. To ne mijenja ništa na prirodni transakcije. (p. 282, 283) *(Ali kako se pokazuje da oni koji pozajmljuju novac vladi ne pozajmljuju svoj novac već novac poreskih obveznika te da sami više ili manje izuzeti od poreza, da je dakle cijela transakcija čista varka. Ali, reći će se, porez pada na cijenu roba i pogada svakog ukoliko je potrošač ili poslodavac. A jedno od tog dvojeg je sigurno svatko tko nešto posjeduje. Ali prvo: možemo pretpostaviti da poslodavci nikad ne pozajmljuju drugima, već uvijek uzajmljuju. To je opće pravilo. Kako bi se inače mogao reproducirati kapital neke zemlje? Kad bi masa poslodavaca, koja relativno iznosi možda $\frac{1}{3}$, [posjedničkih klasa] umjesto da čini produktivnim kapital neindustrijalaca neproduktivno upotrebljavala svoj vlastiti kapital? Dakle, prvi slučaj (poslodavac) otpada. Još ostaje samo potrošač. Drugo:*

Ako je zajmodavac škrt ili svoje dividende troši u inozemstvu, tada on kao potrošač snosi malen dio povišenja cijene ili ne snosi uopće nikakav. On je samo prisilio druge poreske obveznike da 1000, 2000 itd. funti pozajmi vladi, npr. za rat protiv revolucije, iako su oni možda vrlo neshkloni tom ratu. Zajmodavac nije dakle prisiljen da plati ni jedan jedini santim od novca što ga pozajmljuje vladi. On joj pozajmljuje samo novac prostog puka. Zatim potrošnja tog subjekta ne stoji ni u kakvom odnosu prema sumi godišnjeg proizvoda nacije koju je on po vlastitom nahodanju stavio na raspolaganje vladi. Kako se ta suma dijeli, kako porez pogada i nejednako povisuje cijene čisto je slučajno, a čim stvar postane masovna mora se baciti na robe koje troše mase, dakle upravo na one među kojima ima najmanje zajmodavaca ex professo¹. Ljudi za koje posuđivanje nije posao već sredstvo izdržavanja ovdje uopće ne dolaze u obzir. Najzad: Poslije rata itd., iz razloga koje ovdje ne treba analizirati, padaju cijene svemu, i žitu i manufakturnoj robi. Dakle udaranje poreza na robu — što je kod poreskog tereta koji sve obuhvaća ionako čisto nominalno — pretvara se u svoju suprotnost. Novčane cijene svih roba padaju. Tako zajmodavac ne samo što godišnje dobija natrag posuđeni kapital (državni dug pretvoren u rentu nadoknazuje mu više nego kapital s običnim kamatama i profitima), već povećava svoj kapital isto toliko kvalitativno kao i kvantitativno. Povjeric države dakle ne samo da pozajmljuje novac drugih, on ga pozajmljuje pod najpovoljnijim uslovima za sebe, pod uslovima pod kojima ga oni ne bi nikad pozajmili. Oni plaćaju, a njemu se vraća. On je naciji nametnuo porez od kojega je sebe posve ili najvećim dijelom isključio i koji je načinio svojim vreloom prihoda. Sa stanovišta građanskog radikalizma jedna nacija nije dakle čak ni nacionalnoekonomski obavezna da plati državni dug. Sa revolucionarnog stanovišta «il n'en faut pas parler»²).

Ricardo, istina misli: Kad bi vlada zatražila da odmah i odjednom platim 2 000 f. st., umjesto da plaćam 100 f. st. godišnje, tada bih ja možda umjesto da okrnjim svoj vlastiti produktivni kapital bio prisiljen da uzajmim 2 000 f. st. (p. 283, 284) i da privatnom pozajmljivaču plaćam 100 f. st. kamata godišnje. Da li ću ih plaćati njemu ili vladi, quelle différence? Ricardo sam odgovara: «Zemlja se osiromašuje rasipničkim trošenjem vlade i pojedinaca, kao i zajmovima.» (p. 285, 286) «Ali, dragi moj, što vam daje garanciju da bi vlada uspjela ubrati odjednom hiljadu franaka umjesto stotinu od svakog pojedinca? Tko joj dakle daje sredstva za «rasipničko trošenje», ako ne upravo mešetari vrijednosnim papirima i novcem, koji unaprijed znaju da pri tom ne samo što neće izgubiti, već će dobiti pozajmljujući drugima novac koji im ne pripada, novac preostalog dijela nacije?»

Državni dugovi mogu se, naravno, promatrati i s drugog gledišta.

Nikakav amortizacioni fond ne može smanjiti dug ako ne potječe od suviška javnih prihoda nad javnim rashodima. (p. 288) Kapital vlasnika vrijednosnih papira ne može nikad postati produktivan, to u stvari nije kapital. (Dakle je čista fikcija.) Ako on svoje vrijednosne papire proda da bi kapital dobijen za njih upotrijebio produktivno, on to može učiniti samo odvajajući kapital kupca njegovih papira od produktivne upotrebe. (p. 289)

¹) po zvanju — ² o tome ne treba ni govoriti

Porezi koje plaća proizvođač (p. 456—459)

Sadrži samo neke primjedbe protiv Saya i Sismondija bez većeg značenja.

Porez na zgrade

Osim zlata ima i drugih roba čija se količina ne može brzo smanjiti; zato će svaki porez na njih pasti na vlasnike ako bi porast cijena smanjio potražnju. Te su vrste porezi na kuće. Iako se razrezuju na zakupca, oni često time što smanjuju zakupninu pogadaju vlasnika zemlje. Proizvodi zemlje, kao i tvornički proizvodi, troše se i reproduciraju iz godine u godinu, a tako i mnoge druge robe; kako se oni mogu brzo dovesti na isti nivo s potražnjom, oni ne mogu dugo premašivati svoju prirodnu cijenu. Ali porez na zgrade može se promatrati kao dodatna zakupnina što je plaća zakupnik; i otud njegova tendencija da smanjuje potražnju za zgradama s istom godišnjom rentom; a da ne smanjuje ponudu. Zato će renta padati i dio poreza plaćat će vlasnik zemlje. (p. 226)

VI) O POREZIMA

Porezi pogadaju kapital ili dohodak

Porezi se u krajnjoj liniji plaćaju iz kapitala ili iz dohotka neke zemlje . . . Ako godišnja proizvodnja neke zemlje nadilazi njenu godišnju potrošnju, ona povećava svoj kapital; ako je čak ni ne nadoknađuje, ona ga smanjuje. Prema tome kapital se može povećati povećanjem proizvodnje ili smanjenjem neproduktivne potrošnje. Da li će porezi pogadati dohodak i ostaviti nacionalni kapital neugrožen ili će u obrnutom slučaju pogadati kapital i tako smanjiti fond namijenjen produktivnoj potrošnji zavisi od toga da li potrošnji vlade odgovara povećana proizvodnja ili smanjena potrošnja od strane naroda. Sva proizvodnja jedne zemlje bit će potrošena; ali je jako velika razlika da li će je potrošiti oni koji je reproduciraju ili oni koji reproduciraju neku drugu vrijednost. Kad kažemo da se dohodak štedi i dodaje kapitalu, pod tim mislimo da ga troše produktivni a ne neproduktivni radnici . . . U istom srazmjeru kao kapital neke zemlje smanjuje se i njena proizvodnja, i stoga, ako vlada i narod troše neproduktivno, a uz to se stalno smanjuje godišnja proizvodnja, odoše rezerve bestraga itd. Ogromnim rashodima engleske vlade u kontinentalnom ratu odgovarala je više nego rastuća proizvodnja od strane naroda . . . Svi porezi imaju tendenciju da uspore snagu akumulacije . . . Ako diraju u kapital, tada direktno kočé produktivnu djelatnost. Ako diraju u dohodak, oni ili smanjuju akumulaciju ili prisiljavaju poreske obveznike da uštede iznos poreza odgovarajućim smanjenjem svoje ranije neproduktivne potrošnje životnih potrepiština i luksuznih predmeta. I porezi na kapital mogu pasti na dohodak, ako ja svoje izdatke srazmjerno smanjim. (p. 162 - 168) Oporezivanje u bilo kom obliku pruža nam izbor između više zala; ako ne pogada profit i druge izvore dohotka, onda mora djelovati na potrošnju;

a ako se pretpostavi da je teret ravnomjerno raspoređen i da ne guši reprodukciju, tada je svejedno na što je razrezan . . . Škrtač može izmaći porezima na potrošnju, ali ne može porezima na profit, bili oni direktni ili indirektni . . . Ako dohodak iznosi 1000 f. st. na godinu i ja moram platiti 100 f. st. poreza, onda je svejedno da li ću ga platiti direktno iz mog dohotka, što mi ostavlja samo 900 f. st., ili ću platiti 100 f. st. više za svoje poljoprivredne robe ili za svoje tvorničke robe. (p. 184, 185) Sve što povećava razmjensku vrijednost vrlo općenito traženih roba obezhrabruje obrađivanje zemlje i proizvodnju, ali to je zlo nerazdvojno od oporezivanja . . . Svaki novi porez je novi teret za proizvodnju i podiže prirodnu cijenu. Dio rada neke zemlje koji je ranije bio na raspolaganju poreskog obveznika, sada se stavlja na raspolaganje državi i stoga se ne može upotrijebiti produktivno. (p. 206) Porez na profite jedne grane nikad ne pogada granu na koju je razrezan, jer poslovni čovjek će ili napustiti svoj posao ili će se oštetiti za porez. (p. 210) Oporezivanje se ne može nikad izvršiti tako ravnomjerno da bi djelovalo u istom odnosu na vrijednost svih roba i ipak ih održalo na istoj relativnoj vrijednosti. (p. 276) Porezi na životne potrepštine ne nanose neku posebnu štetu. Profiti su doista sniženi, ali samo do iznosa radnikovog dijela poreza, koji u svakom slučaju mora platiti bilo njegov poslodavac bilo potrošač proizvoda radnikovog rada. (p. 384)

Povećana cijena roba uslijed porezâ i novca

Neće trebati više novca da bi se stavila u promet ista količina roba čija je cijena porasla uslijed oporezivanja, a ne uslijed teškoće u proizvodnji. Ako raste cijena roba, onda ću trošiti za istu cijenu manju količinu. Ostatak će potrošiti vlada. Ona će novac koji je za to potreban dobiti pomoću poreza na pojedinu robu. Tvorničar ili zakupnik dobija taj porez od publike. Skriveni porez u naturi. (Bilješka p. 242, 243)

VII) IZ PREDGOVORA (POČETAK KNJIGE)

Proizvod zemlje — sve što se dobija s njene površine udruženom primjenom rada, strojeva i kapitala — dijeli se među tri klase zajednice, naime na vlasnike zemlje, posjednike kapitala potrebnog za obrađivanje zemlje i radnike čijom se radinošću ona obrađuje. Ali na različitim stupnjevima društva bit će udjeli u cjelokupnom proizvodu zemlje koji će pripasti svakoj od te tri klase pod imenom rente, profita i najamnine bitno različiti i zavisit će uglavnom od trenutne plodnosti tla, od akumulacije kapitala i od stanovništva, te od vještine, oštroumnosti i oruđa upotrijebljenog u poljoprivredi. Utvrditi zakone koji reguliraju tu raspodjelu glavni je problem političke ekonomije. (Predgovor. Početak)

Napomene i registri

Napomene

¹ Tekst što slijedi nastavak je Marxovog opsežnog rukopisa iz 1857 - 1858. godine čiji je prvi dio objavljen pod istim glavnim naslovom (*Osnovi kritike političke ekonomije. Nacrt*) u prethodnom, 19. tomu *Djela K. Marxa i F. Engelsa*. Riječ je o tekstu napisanom između oktobra 1857. i maja 1858. u sedam velikih sveski koje je Marx numerirao rimskim brojkama od I do VII, pri čemu je na koricama jedne od tih sveski kao mogući naslov (ili bar kao naznaku tematike) označio «Kritika političke ekonomije» (vidi više o tome u napomeni br. 21 u 19. tomu). Inače, Marxov rukopis (što je također objašnjeno u napomeni br. 21 uz 19. tom) započinje odmah od druge glave («Glave o novcu»), iza koje slijedi opširna treća glava («Glava o kapitalu»), a na samoj posljednjoj stranici rukopisa skiciran je početak preskočene prve glave pod naslovom «Vrijednost» (koja je kasnije, kad je napisana cijela, u *Prilogu kritici političke ekonomije* i u *Kapitalu* dobila naslov «Roba»).

Kako je cijeli taj rukopis bio preopsežan za jedan tom *Djela Marxa i Engelsa*, trebalo ga je razdijeliti na dva dijela, i to na dva nejednaka dijela, jer je u drugi tom trebalo da uđu također prvobitna i definitivna varijanta *Priloga kritici političke ekonomije*, kao i još neki s tim tekstom tijesno povezani rukopisi. Međutim, s obzirom na specifičnu raščlanjenost tog opsežnog teksta, morali smo u razne tomove uključiti ne samo njegove glavne dijelove, nego čak i dijelove iste, treće glave «O kapitalu». Ta je glava naime toliko opsežna, da je čak i sama preopsežna za jedan tom Marxovih i Engelsovih *Djela*. Sam Marx nije tu glavu eksplicitno raščlanio na odjeljke i pododjeljke, ali koristeći djelomično Marxove naznake u tom rukopisu, a djelomično artikulaciju slične građe u *Kapitalu*, ruski su redaktori tu glavu podijelili na tri glavna odjeljka («Prvi odjeljak. Proces proizvodnje kapitala», «Drugi odjeljak. Prometni proces kapitala», «Treći odjeljak. Kapital kao ono što donosi plod (kamat, profit itd.)», a mi smo tu podjelu prihvatili, modificirajući njihovu daljnju podjelu na pododjeljke i paragrafe. Drugi odjeljak ovako podijeljene druge glave ispao je pri tome daleko najveći, toliko opsežan da bi njegovo cjelovito uključanje bilo u 19, bilo u 20. tom poremetilo opsegovnu ravnotežu između ova dva toma. Stoga smo četiri pododjeljka tog odjeljka («A. Reprodukcija i akumulacija kapitala», «B. Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji i nastanak kapitalističkih odnosa proizvodnje», «C. Kružno kretanje i obrt kapitala» i «D. Gradanske teorije o višku vrijednosti i profitu») unijeli u 19. tom, a peti pododjeljak («E. Kružno kretanje i obrt kapitala») u 20. tom. Pored tog petog pododjeljka drugog odjeljka u ovaj su tom prirodno ušli cijeli treći odjeljak treće glave: «Kapital kao ono što donosi plod (kamat, profit itd.)» i skica početka prve glave «Vrijednost». 5

² *Biblija*. Psalmi Davidovi, Psalm 42, stih 1. 7

³ Marx misli na svoju XVI svesku u kojoj se sadrže edscerpti iz knjige *Gratuité du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris, 1850. Proudhonova teza da svaki rad daje višak nalazi se na 200. str. te knjige. Ista for-

- mulacija nalazi se i u Proudhonovoj knjizi *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*. Tome I, Paris, 1846, p. 73. 23
- ⁴ J. B. Say, *Traité d'économie politique*. Troisième édition. Tome II, Paris, 1817, p. 430. 24
- ⁵ Cherbuliez, *Richesse ou pauvreté*, Paris, 1841, p. 16 - 19. 29
- ⁶ Simonde de Sismondi, *Nouveaux principes d'économie politique*, Seconde édition. Tome I. Paris, 1827, p. 87, 93. 53
- ⁷ Vidi Storch, *Cours d'Economie Politique*. Tome I, Paris 1823, p. 405, 420; Malthus, *Definitions in Political Economy*. London, 1827, p. 237 - 238; Smith, *Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations*, Paris, 1802, Tome II, p. 197 - 198. 55
- ⁸ Cherbuliez, *Richesse ou pauvreté*. Paris, 1841, p. 14 - 15. 56
- ⁹ »The Economist« — engleske nedjeljne novine za pitanja ekonomije i politike, izlaze u Londonu od 1843. godine. 62
- ¹⁰ Detaljnu analizu pojma »koegzistirajućeg rada« Marx je dao analizirajući shvaćanja Thomasa Hodgskina u III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 69
- ¹¹ Lauderdaleovo apologetsko objašnjenje profita Marx je razmotrio u I dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. (Vidi također u ovom tomu, str. 62 - 63.) 70
- ¹² U svojoj brošuri *Labour Defended against the Claims of Capital* (London, 1825, p. 16) Thomas Hodgskin primjećuje da je shvatljivo da i graditelj puta dobija dio koristi od puta što je dobija onaj koji se putom služi, ali da je neshvatljivo zašto bi te koristi dobijao i sam put i zašto bi dio te koristi u obliku profita dobijala lica koja ga ne grade niti upotrebljavaju. 71
- ¹³ Shvaćanja autora anonimne socijalističke brošure *The Source and Remedy of the National Difficulties* (London, 1821) o izvoru viška vrijednosti Marx je smatrao »bitnim korakom naprijed u poređenju s Ricardom«. Detaljnu analizu te brošure on je dao u III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. Mjesto što ga Marx ovdje navodi predstavlja slobodan prijevod i interpretaciju anonimnog autora Marxovim riječima. 74
- ¹⁴ Babbage, *Traité sur l'économie des Machines et des Manufactures*. Paris, 1833, p. 375 - 376. 85
- ¹⁵ Marx vjerovatno misli na ono mjesto iz dodatka uz § 209 Hegelove *Male logike* koje je kasnije naveo u 2. primjedbi uz V glavu I sveska *Kapitala*. Marx se služio izdanjem iz 1840 godine. (Hegel. *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Theil I. Die Logik. Werke*, Band VI. Berlin, 1840, S. 382.) 96
- ¹⁶ Edenovu knjigu Marx citira po konseptu koji je 1845. godine sastavio Engels. Taj konsept djelomično je objavljen u *Marx-Engels Gesamtausgabe*, I. Abteilung, Band 4, Berlin, 1932, S. 507 - 512. 97
- ¹⁷ E. G. Wakefield, *A View of the Art of Colonization*, London, 1849, p. 76. 113
- ¹⁸ Marx tu misli na svoj nezavršeni tekst *Bastiat i Carey* napisan u julu 1857. Vidi u ovom tomu, str. 217 - 227. 113
- ¹⁹ Marx misli na knjigu Benjamina Thompsona (grofa Rumforda) *Essays, political, economical, and philosophical*, tom I (London, 1796), gdje se među ostalim sadrže savjeti o tome kako zamijeniti skupe normalne predmete radničke potrošnje jeftinim surogatima. 131

- ²⁰ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. With a Commentary by the Author of «England and America» (E. G. Wakefield). Volume I, London, 1835. 133
- ²¹ «*The Spectator*» — engleske nedjeljne novine, 1711 - 1712. izlaze kao dnevnik. Marx ih ovdje (jednako, kao i Locke, Hume i Montesquieu) citira po knjizi Jamesa Steuarta *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*. Vol. I, Dublin, 1770, p. 399. 134
- ²² F. M. Eden, *The State of the Poor; or, an History of the Labouring Classes in England*. Vol. I, London, 1797, p. 119 - 120. 140.
- ²³ «*The Westminster Review*» — engleski građansko-liberalni časopis, izlazio u Londonu četiri puta godišnje (od 1824. do 1914). 141
- ²⁴ D. Urquhart, *Familiar Words*. London, 1856, p. 112. 146
- ²⁵ Cijena milanske sirove svile navedena je prema novinama *The Economist* od 13. marta 1858. 146
- ²⁶ W. Cobbet, *Paper against Gold*. London, 1828. 153
- ^{26a} Thornton, *An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*. London, 1802, p. 48. 163
- ²⁷ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book I, Chapter IV, na kraju drugog pasusa te glave. 163
- ²⁸ Hodgskin se poziva na knjigu: H. Storch, *Cours d'économie politique*. Tome second, Paris, 1823, p. 128. 165
- ²⁹ J. B. Say, *Cours complet d'économie politique pratique*. Seconde édition. Tome premier, Paris, 1840, p. 510. 168
- ³⁰ Marx ovdje računa na slijedeći način: ako je 1500 čisti profit po stopi od 5% u odnosu na cijeli predujmljeni kapital, onda je veličina tog kapitala 30 000 f. st. Kako je stalni kapital jednak 23 000 f. st., na optičajni kapital otpada 7000 f. st. Analogni račun Marx primjenjuje i za određivanje veličine predujmljenog kapitala u slučaju I (gdje izlazi 34 000 f. st.) i u slučaju III (gdje izlazi 28 000 f. st.). 174
- ³¹ W. H. Prescott, *History of the Conquest of Peru*. 4th edition. Vol. I, London, 1850, p. 92. 177
- ³² H. Merivale, *Lectures on Colonization and Colonies*. Vol. I, London 1841, p.123. 177
- ³³ Sempéré, *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la monarchie Espagnole*. Tome premier, Paris, 1826, p. 275 - 276. 177
- ³⁴ Dureau de La Malle, *Economie Politique des Romains*. Tome I, Paris, 1840, p. 15, 16, 448, 450. 177
- ³⁵ W. H. Prescott, *History of the Conquest of Peru*. 4th edition. Vol. I, London 1850, p. 147. 180
- ³⁶ «*Revue des Deux Mondes*» — dvonedjeljni književno-umjetnički i publicistički časopis, izlazi u Parizu od 1829. — 182

- ³⁷ Lauderdale, *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*. Traduit de l'anglais par Lagetie de Lavaïsse. Paris, 1808, p. 173 - 182. Fond za pokrivanje državnih dugova osnovao je W. Pitt 1786. 184
- ³⁸ $S = C(1+i)^n$ — to je formula složenih kamata, u kojoj S označava sumu kapitala s priraslim kamatima, C — prvobitni kapital, i — kamatnu stopu, a n — broj godina u toku kojih protječe taj proces. 184
- ³⁹ «*Glas naroda*» («*La voix du Peuple*») — prudonističke dnevne novine, izlazile u Parizu od 1. oktobra 1849. do 14. maja 1850. godine. 185
- ⁴⁰ Obrazlaganju opravdanosti i svrsishodnosti poreza na pse Arnd je posvetio poseban paragraf svoje knjige *Die naturgemässe Volkswirtschaft* (§ 88, S. 420 - 421). 191
- ⁴¹ Marx misli na Benthamovo djelo *Defence of Usury*, London 1787 (II izd. 1790, III, izd. 1816). 194
- ⁴² Pod «*proizvodnom klasom*» J. St. Mill ovdje misli kapitaliste angažirane u proizvodnji. 194
- ⁴³ Prema Epikuru ima beskonačno mnogo svjetova, koji nastaju i postoje po vlastitim zakonima, a bogovi, koji također postoje, žive u intermundijama, prostorima među tim svjetovima, ne utječući nimalo na te svjetove ni na ljudski život. 197
- ⁴⁴ Misli se zakon o obnovi obavezne razmjene novčanica za zlato. 201
- ⁴⁵ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book I, Chapter V. 201
- ⁴⁶ *Zakon o restrikcijama* ili *Akt o bankovnoj restrikciji* (Bank Restriction Act) — specijalni zakon donijet u Engleskoj 1797, kojim je utvrđen prinudni kurs za novčanice i prekinuta njihova razmena za zlato. Godine 1819. donijet je novi zakon kojim je ponovo uspostavljena razmjena novčanica za zlato, a faktički je ta razmjena potpuno obnovljena 1821. 210
- ⁴⁷ Misli se na dekrete Napoleona I o blokadi Britanskih ostrva potpisane 21. novembra 1806. u Berlinu, te 23. novembra i 17. decembra 1807. u Milanu. Tim je dekretima uspostavljena takozvana «kontinentalna blokada», koja je zabranjivala Francuskoj i njenim saveznicima na evropskom kontinentu da trguju s Engleskom. 210
- ⁴⁸ Marx tu misli onu varijantu kvantitativne teorije novca čije su pristalice (početkom četrdesetih godina 19. vijeka) zastupale «*currency principle*» («*princip novčanog optičaja*») ili «*currency theory*» («*teoriju novčanog optičaja*»), kao npr. S. J. Lloyd (lord Overstone), Norman i dr. Po toj teoriji vrijednost i cijena roba određeni su količinom novca u optičaju. 212
- ⁴⁹ Riječ je o knjizi: J. Maclaren, *A Sketch of the History of the Currency*, London, 1858. Marx ovdje citira recenziju te knjige objavljenu u novinama «*The Economist*» od 15. maja 1858. 213
- ⁵⁰ To je prvobitni naziv te glave, koja je kasnije u *Prilogu kritici političke ekonomije* i u *Kapitalu* dobila naziv «*Roba*». 215
- ⁵¹ Marx aludira na knjigu pruskog činovnika i pisca Augusta Haxthausena (koji je u četrdesetim godinama putovao po Rusiji) *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands*. Theile 1 - 3, Hanover — Berlin, 1847 - 1852. 216

⁵² Nezavršeni tekst Bastiatu i Careyu Marx je napisao u julu 1857, kako se to vidi iz oznake na koricama sveske u kojoj je on na prvih sedam stranica napisan. Od 8. stranice te sveske teče nastavak II sveske Marxovog rukopisa iz 1857-1858. danas poznatog pod nazivom *Grundrisse* (koji je objavljen u 19. tomu i na prethodnim stranama 20. toma »Djela« Marx i Engelsa). Tom je nastavku druge sveske Marx dao oznaku »Sveska III« i datum: »29. i 30. novembar i decembar 1857. godine«.

Kako se u Marxovom rukopisu kao naslov za nezavršenu skicu o Bastiatu i Careyu upotrebljava naziv Bastiatove knjige o kojoj je tu riječ, moguće je da je Marx htio napisati opširnu recenziju te knjige, ali da je od te namjere odustao, jer je došao do zaključka da ta knjiga takvu recenziju ne zaslužuje. Međutim, bez obzira na to, nezavršena skica što ju je Marx ostavio, nadilazi okvire obične recenzije. U »Uvodu« kojim ona započinje Marx daje opću sliku stanja suvremene mu građanske političke ekonomije, a u vezi s tim i prvi put strogo ocrtava okvire klasične političke ekonomije, koja je započela krajem 17. vijeka radovima Pettyja i Boisguilleberta, a završila u prvoj trećini 19. vijeka radovima Ricarda i Sismondija. Kasniji građanski ekonomisti po Marxu su ili epigoni klasičnih ekonomista ili njihovi reakcionarni kritičari. Radove francuskog ekonomista Bastiata i američkog ekonomista Careya Marx promatra upravo kao primjer takve reakcionarne kritike klasika i prije svega Ricarda.

Naslov »Bastiat i Carey« dao je ovom tekstu kasnije sam Marx — u »Referatima uz moje vlastite sveske«. 217

⁶³ J. St. Mill, *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. In two volumes. London, 1848. 219

⁶⁴ Th. Tooke, *A History of Prices, and of the State of the Circulation*. Volumes I - VI, London, 1838 - 1857. 219

⁶⁵ U tekstu što slijedi riječ je o XIV glavi u drugom izdanju Bastiatove knjige *Harmonies économiques* (koja, u tom izdanju, ima ukupno 25 glava). Inače, ovaj odjeljak skice o Bastiatu i Careyu započinje na 5. str. Marxovog rukopisa. Prethodnu, 4. stranicu Marx je ostavio napola praznom, vjerovatno zato što je posljuje »Uvoda« u kojem je općenito karakterizirao pozicije Bastiata i Careya namjeravao dati nešto određeniju karakteristiku Bastiatove knjige o kojoj je riječ i napose njenih prvih 13 glava — kako bi se zatim mogao više zadržati ra XIV glavi. Ali ta je namjera ostala neostvarena i Marx se zadovoljio time što je sažeto nabacio kritičke primjedbe o osnovnim tezama XIV glave. 224

⁶⁶ Po Bastiatu »radnički penzioni fond« treba stvoriti odbijanjem od plaća samih radnika, jer samo tako može se postići potreban stepen »stabilnosti« (Fr. Bastiat. *Harmonie économiques*. 2-me édition, Paris, 1851, p. 395. 224

⁶⁷ Marx misli na Proudhonova izvodenja u njegovoj knjizi *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la Misère* (Paris, 1846, koju je 1847. analizirao i ismijao u svojoj *Bijedi filozofije*. 225

⁶⁸ O razlozima koji su ga potakli na sastavljanje ovog *Indeksa* Marx govori u pismu Engelsu od 31. maja 1858. godine. Saopćavajući Engelsu da će ga ponovno čitanje njegovog vlastitog rukopisa (riječ je o rukopisu *Grundrisse*) stajati gotovo nedjelju dana, Marx dodaje: »Nevolja je u tome što je u tom rukopisu (koji bi štampan činio debeli svezak) sve ispremiješano; mnogo šta je namijenjeno tek za mnogo kasnije dijelove. Zato moram da napravim za sebe indeks da bih lakše našao u kojoj se svesci i na kojoj stranici dodiruje ona stvar koju ću najprije uzeti u rad.«

U prvom redu Marx je htio da obradi za štampu materijal koji je trebalo da uđe u prvi dio njegova zamišljenog velikog ekonomskog rada. Pod »prvim dijelom« Marx je mislio tada ono što je uskoro posljuje toga počeo označavati kao »prvi

odjeljak «die erste Abtheilung») svoje knjige «O kapitalu», a taj je odjeljak tre-

balo da obuhvati tri glave: «Roba», «Novac» i «Kapital uopće» (samo što je

glava o robi u to vrijeme još figurirala pod naslovom «Vrijednost»).

«Indeks za sedam sveski (prvi dio)» što ga je sastavio Marx sastoji se iz dvije

knjige. U prvoj skici Marx je pokušao grupirati materijal svog ru-

koписа prema svim osnovnim odjeljcima zamisljenog «prvog dijela», ali je su-

gao samo do odjeljka o cirkulaciji kapitala, pri čemu je taj odjeljak kao i više

pododjeljaka u priloženim odjeljcima ostao bez naznaka odgovarajućih strana

u rukopisu. Druga skica obuhvaća samo materijal glave o novcu, ali je glava

ovdje mnogo detaljnije strukturirana, a materijal puno obilniji.

Medu glavnim rubrikama svog «Indeksa» Marx je ostavio velike razmace

kako bi se kasnije mogle dodati dopunske podrubrike ili dopunska upućivanja

na stranice u rukopisu.

«Indeks za sedam sveski (prvi dio)» zauzima posljednjih jedanaest stranica

u ovoj istoj svesci «Ma» koja sadrži slavni Marxov «Uvod» (vidi u 19. tomu ovog

izdanja, str. 5 - 26.

U «Indeksu» Marx je rimskim brojkama označio brojve svojih sveski,

a arapskim brojkama — stranice u pojedinim sveskama. 229

59 Marx misli na anonimno objavljenu raspravu Edwarda Müsseldena, *Free Tra-*

de, or The Means to make Trade flourish. London, 1622, 232

60 Na 55. str. Markove VII sveske upde se ne spominje Wilson. Možda je to

ornaška umjesto Morrison (koji se na toj strani spominje). Također je moguće

da je Marx namjerno napisao Wilsonovo ime, jer se na toj stranici četiri puta

spominju novine «The Economist», koje je Wilson uređivao. 234

61 Marx tu očitno upućuje na svoj ekscerpt iz knjige I. G. A. Wirtha *Die Geschichte*

der Deutschen (Zweite durchaus verbesserte Auflage, Band I, Stuttgart, 1846),

koji se sadrži u jednoj od Markovih sveski iz 1858. godine. U tom ekscerptu

kaže se da se kod starih Germana sve do IV - V vijeka novac susretao u tako

malim količinama da su se kao novac upotrebljavali najčešće stoka, oružje

i zito. 234

62 Marx tu upućuje na svoju svesku iz 1857. godine, gdje se nalaze ekscerpti

iz knjige Macleoda *The Theory and Practice of Banking.* Volume I. London,

1855. Na str. 15 te knjige Macleod govori o raspravi Childa *A Discourse upon*

Trade, koja je po njemu izšla 1698 (u stvari 1668), a sadrži plan za sniženje

kanatne stope zakonodavnim putem. 235

63 Na 63. stranici VII sveske preklada se rukopis *Kritike političke ekonomije*

(skice 1857 - 1858. godine). Sve daljnje stranice te vrlo debele sveske ispunjene

su ekscerptima iz raznih knjiga i periodičkih izdanja. Na 64. str. te sveske na-

laze se ekscerpti iz knjige Georgea Dorda *The Carriers of Industry and the*

Applied Sciences (London, 1854), među ostalim i ekscerpti o habanju monete

ustiljed trena. Dio tog ekscerpta Marx je naveo u prvom svesku *Priloga kritici*

64 Marx misli na svoju V svesku, koja je započeta u januaru 1851, a u kojoj se na

str. 14 - 17 sadrže ekscerpti iz glava XXVI — XXX drugog toma W. Ja-

coba *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious*
Metals. London, 1831. 237

65 Marx misli na svoju IV svesku, koja je ispisana u novembru — decembru 1850.

a sadrži ekscerpte iz IV — XIV glave prvog toma i iz XV — XXV glave dru-

gog toma rada W. Jacoba *An Historical Inquiry into the Production and Con-*

sumption of the Precious Metals. London, 1831. 237

- ⁶⁶ Th. Tooke, *A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1839 to 1847 inclusive*, London, 1848, p. 226. 238
- ⁶⁷ Početkom juna 1858. godine Marx je napravio »Indeks« za svojih sedam sveski u kojima je skicirana »Kritika političke ekonomije«. (Vidi str. 229 - 233. u ovom tomu i napomenu br. 58.) Taj indeks trebalo je da posluži Marxu kao plan za sređivanje materijala sadržanog u sedam sveski i za strukturisanje kritike političke ekonomije. U toku juna i jula Marx doduše nije mogao da radi na realizaciji toga plana (vidi Marxovo pismo Engelsu od 8. avgusta 1858. godine) ali od avgusta do približno kraja oktobra 1858. on je radio vrlo intenzivno i izradio prvobitni tekst prvog sveska *Priloga kritici političke ekonomije*. Pored glave o robi i o novcu u taj je svezak, prema tadašnjim Marxovim planovima, trebalo da uđe i glava o kapitalu. U novembru 1858. Marxova žena počela je prepisivati u čisto konačni tekst prvog sveska *Priloga kritici političke ekonomije*, koji je u međuvremenu ograničen samo na dvije prve glave.
- Od prvobitnog teksta do nas je došao samo dio koji obuhvaća posljednje tri četvrtine druge glave i početak treće glave. Taj dio zauzima dvije sveske: »B'« i »B''«. Tekst sveske »B'« počinje od sredine riječi. Njemu je prethodila sveska »C« koja nije došla do nas, a kako se čini sadržavala je glavu o robi (koja se prvobitno zvala »Vrijednost«) i početak glave o novcu.
- Na koricama sveske »B'« Marx je zapisao 5 malih bilješki koje sadržajno pripadaju glavama o novcu i o kapitalu. Ovdje ih objavljujemo na kraju prvobitnog teksta *Priloga*, kao svojevrsni dodatak. 239
- ⁶⁸ Marx ovdje citira na njemačkom jedno mjesto iz *Gozbe sofista* starogrčkog pisca-kompilatora Ateneja (oko 200 n. e.). U daljnjem tekstu Marx navodi to isto mjesto na grčkom. Vidi Athenaeus, *Deipnosophistarum libri quindecim*. Edidit Schweighaeuser. Tomus II. Argentorati, 1802, p. 121. 245
- ⁶⁹ Mjesto iz Ksenofonta na koje se ovdje poziva, Marx doslovno citira u prvom svesku *Priloga kritici političke ekonomije* (v. u ovom tomu, str. 421). To je mjesto uzeto iz IV glave Ksenofontove rasprave *O uvećavanju zarada ili prihoda Atenske države*. 245
- ⁷⁰ Po svemu sudeći aluzija na Goetheovu pjesmu »Das Göttliche« (»Božansko«), koja započinje riječima »Edel sei der Mensch« (»Plemenit neka je čovjek«). 246
- ⁷¹ Vidi napomenu 66. 249
- ⁷² Marx citira ovo mjesto iz Körnerove rasprave po engleskoj knjizi *Lectures on Gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia*. Delivered at the Museum of Practical Geology. London, 1852, p. 94 - 95. 250
- ⁷³ Biblija. Otkrivenje Ivanovo. Glava 17, stih 13 i glava 13, stih 17. Marx citira Apokalipsu prema latinskom prijevodu, tzv. Vulgati. 254
- ⁷⁴ W. Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*. London, 1667, p. 47. 255
- ⁷⁵ Misli se na biblijsku priču o tome kako je legendarni patrijarh Jevreja Jakov, dostigavši duboku starost i predosjećajući približavanje smrti blagoslovio dva sina svoga sina Josipa. Nasuprot ustaljenom običaju starih Jevreja Jakov je svoj glavni blagoslov (desnom rukom) dao ne starijem nego mlađem sinu Josipovom, obrazlažući to time što mlađem predstoji slavnija budućnost. (*Biblija, Knjiga postanja*. Glava 48, stih 12 - 21). 255
- ⁷⁶ Lutherovu raspravu *Von Kauffshandlung und Wucher* (1524) Marx citira po knjizi: A. L. Schlözer's *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*. Siebender Theil. Heft XXXVII-XLII, Göttingen, 1780, S. 265 - 266. 256

- ⁷⁷ Vidi napomenu 73. 260
- ⁷⁸ *Biblija. Evanđelje po Matiji*. Glava 6, stih 20. 262
- ⁷⁹ Marx citira djelo Petra Martyra *De Orbe Novo*, izdanje 1530. prema knjizi W. H. Prescott, *History of the Conquest of Mexico, with a Preliminary View of the Ancient Mexican Civilization, and the Life of the Conqueror Hernando Cortez*. 5th edition. Vol. I, London, 1850, p. 123. 263
- ⁸⁰ J. Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*. Erster Band, Leipzig, 1848, S. 12 - 14. 263
- ⁸¹ Aristotel, *Nikomahova etika*. V. knjiga, glava 8, § 14. 263
- ⁸² J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*. Vol. I, Dublin, 1770, p. 367. 276
- ⁸³ »Levellers« — izjednačivač, protivnik društvenih nejednakosti (napose pripadnik radikalno demokratske partije u vrijeme engleske revolucije u 17. vijeku); ovdje upotrebljeno s ironičnim prizvukom. 276
- ⁸⁴ U rukopisu ovdje je u zagradi ostavljeno prazno mjesto za upisivanje naslova Careyve knjige. Marx je vjerovatno mislio na knjigu *The Slave Trade, Domestic and Foreign*. (Philadelphia, 1853) o kojoj govori i u pismu Engelsu od 14. juna 1853, doduše pod netačnim naslovom *Slavery at home and abroad*. 278
- ⁸⁵ Platon, *Država*, Knjiga II. Up. u ovom tomu, str. 405. 287
- ⁸⁶ Aristotel, *Politika*. Knjiga I, glava 9 - 10. Up. u ovom tomu, str. 405 - 406. 287
- ^{86a} Marx ovdje navodi na grčkom početak 166. epigrama XI knjige *Grčke antologije* (*Anthologia graeca ad fidem codicis olim Palatini nunc Parisini edita*. Curavit F. Jacobs. Tomus secundus. Lipsiae, 1814, p. 370). Autor epigrama je nepoznat. 287
- ⁸⁷ Ove bilješke Marx je napisao na koricama sveske »B'«: prvu — na naslovnoj strani korica, a ostale četiri — na poledini. Treća bilješka u velikoj mjeri reproducira tekst 4. stranice II sveske »Glave o novcu« (vidi u 19. tomu, str. 115 - 117). 303
- ⁸⁸ Marx ovdje na grčkom i u latinskom proznom prijevodu navodi nekoliko strofa iz Pindarove prve olimpijske ode. 303
- ⁸⁹ Marx ovdje svojim riječima navodi Baileyevu misao iz njegove knjige *Money and its Vicissitudes in Values*. London, 1837, p. 9 - 11. 303
- ⁹⁰ »Referati« daju pregled materijala koji se sadrži u Marxovim sveskama »M«, I-VII, »C«, »B'«, »B''«, a nije iskorišćen u prvom svesku *Priloga kritici političke ekonomije*, završenom u januaru 1859. Marx je taj pregled napravio kako bi sebi olakšao pisanje onog dijela svog ekonomskog rada koji se trebao pojaviti kao nastavak prvog sveska *Priloga kritici političke ekonomije*.
- Referati inače zauzimaju posljednjih devet strana teksta Marxove sveske »B''«, — Uz rimske brojkice ili slova (koji označavaju sveske) Marx arapskim brojkama označuje stranice u sveskama. 307
- ⁹¹ Sveska »C« nije došla do nas. Po svemu sudeći, ona je sadržavala prvobitni tekst prve i početak druge glave *Priloga kritici političke ekonomije*. 307
- ⁹² *Sveska »A«* — drugi naziv I sveske rukopisa »Kritika političke ekonomije« (skica iz 1857 - 1858. godine). 307

- ⁹³ Očito, riječ je o *koricama* sveske «B'», koje nisu došle do nas, a čiju je poledinu Marx nazvao str. la. 307
- ⁹⁴ Sveskom «BII'» Marx naziva onaj dio sveske «B'» koji sadrži odjeljak «Pretvaranje novca u kapital». 307
- ⁹⁵ Stranica 29 (posljednja stranica II sveske), na koju Marx ovdje upućuje, nije došla do nas. 308
- ⁹⁶ Marx misli na anonimnu brošuru *The Source and Remedy of the National Difficulties*. London, 1821. 314
- ⁹⁷ Nacrt plana treće glave *Priloga kritici političke ekonomije*, glave o kapitalu, nalazi se u posebnoj maloj svesci bez bilo kakve bročane ili slovne oznake i sam je bez općeg naslova. U tom nacrtu pitanja o kojima se raspravlja u sveskama II - VII velikog ekonomskog rukopisa 1857 - 1858. godine grupirana su u tri glavna odjeljka: 1) Proces proizvodnje kapitala, 2) Proces opticaja kapitala, 3) Kapital i profit. Na kraju skice nalazi se odjeljak «Razno», gdje prevladavaju pitanja iz historije političke ekonomije. Među mnogim rubrikama plana u tom rukopisu ostavljeni su veliki prazni razmaci. — U svojim pozivanjima na rukopis 1857 - 58. godine Marx rimskim brojkama označava brojeve sveski, a arapskim — brojeve stranica odgovarajućih sveski. 319
- ⁹⁸ Misli se na drugi odjeljak knjige «O kapitalu» koji je Marx namjeravao podijeliti na četiri odjeljka: 1) Kapital uopće, 2) Konkurencija ili uzajamno djelovanje mnogih kapitala, 3) Kredit i 4) Akcionarski kapital. 324
- ⁹⁹ *Prilog kritici političke ekonomije (Zur Kritik der politischen Oekonomie)* Marx je napisao i redigirao u vremenu od avgusta 1858. do januara 1859. Kako je to već objašnjeno naprijed (napose u napomenama 58 i 67), Marx je u maju 1858. prekinuo pisanje velikog teksta pod radnim naslovom «Političke ekonomije, kritika» (prvi put objavljenog 1939 - 1941. pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*), da bi krajem maja i početkom juna 1858. sastavio «Indeks za sedam sveski», svojevrstnu skicu strukture ekonomskog djela u kojem bi iskoristio materijal tog rukopisa i bolje izložio njegove glavne ideje. U avgustu 1858. on je već započeo pisanje po tom planu i do početka novembra napisao je prvu varijantu prvog dijela tog zamišljenog rada. Ova je sačuvana samo djelomično, pa je u ovom tomu i objavljena pod naslovom: *Prilog kritici političke ekonomije. Fragment prvobitnog teksta* (v. str. 239 - 304). Od sredine novembra 1858. do 21. januara 1859. Marx je još jednom preradio taj tekst. Napisao je novu glavu pod naslovom «Roba», temeljito je preradio glavu o novcu i definitivno redigirao za štampu cijeli rukopis.
- Pregovori za objavljivanje tog rukopisa bili su započeti još prije nego što je u tom obliku napisan. U drugoj polovini februara 1858. Marx je bio molio Lassallea da mu u Berlinu pokuša naći izdavača, a krajem marta on je već preko Lassallea dobio pristanak berlinskog izdavača Dunckera da objavi prva dva sveska njegovog rada o političkoj ekonomiji. U maju Duncker je već požurivao predaju rukopisa, a Marx je preko Lassallea objašnjavao razlog svog zakašnjenja i obećavao da će se prihvatiti hitnog završavanja tog rada. Dvadeset prvog januara 1859. on je najzad završio s definitivnim redigiranjem svog teksta i dao mu naslov: *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska. O kapitalu. I odjeljak. Kapital uopće*. Izmolivši od Engelsa dvije funte za poštarinu, rukopis je 25. januara poslao izdavaču u Berlin. Umjesto predviđenih 5 - 6 štamparskih araka, sveska je imala 12 štamparskih araka, i nije se sastojala, kako je bilo planirano, od tri, nego samo od dvije glave: «Roba» i «Novac ili jednostavna cirkulacija». U februaru 1859. Marx je izdavaču poslao i predgovor, a u junu 1859. djelo je objavljeno.

Citirani podnaslov *Priloga kritici političke ekonomije* («Prva sveska... Prvi odjeljak...») jasno je pokazivao da tu nije riječ o završenom djelu, nego tek o početku jednog mnogo opsežnijeg rada. I doista, nakon prve sveske Marx je želio da uskoro objavi i drugu, koja bi bila posvećena problematici kapitala. Međutim, daljnja istraživanja potakla su Marxa da izmijeni svoj prvobitni plan. Umjesto serije knjižica u neposredno slijedećim godinama, objavio se — nakon gotovo jedne decenije — pozamašni prvi tom *Kapitala* (1867).

U preradenom obliku Marx je u *Kapital* unio glavne teze svog *Priloga kritici političke ekonomije*. Znači li to da je poslije objavljivanja *Kapitala* «Prilog» postao sadržajno nezanimljiv, da je teorijski «apsolviran»? U predgovoru prvom izdanju prvog toma *Kapitala* Marx o odnosu *Priloga kritici* prema *Kapitalu* piše «Djelo čiji prvi svezak predajem javnosti produžetak je moga spisa *Prilog kritici političke ekonomije* koji sam objavio 1859. Dugome razmaku između početka i nastavka krivo je dugogodišnje bolovanje koje me je u radu često prekidalo. — Sadržaj mog prijašnjeg spisa ukratko je iznijet u *prvoj glavi* ovog sveska. Nisam to učinio jedino radi cjeline i potpunosti, nego sam i način izlaganja dotjerao. Ukoliko je priroda predmeta iole dopuštala, ja sam ovdje razradio izvjesne momente koji su prije bili samo nagoviješteni, a naprotiv ponešto što sam prije opširno izložio ovdje samo nagoviještam. Naravno da odjelci o *historiji teorije vrijednosti i novca* sada moraju sasvim otpasti. Ipak će primjedbe ispod teksta uz prvu glavu otkriti čitaocu prijašnjeg spisa nove izveze za tu historiju» (v. u 21. tomu ovog izdanja, str. 13).

Marxovo upućivanje na ono što je u *Prilogu kritici* «opširno izložio», a što u *Kapitalu* samo «nagoviještava» odnosi se prije svega na glavu o novcu. Zajedno s odjeljkom o povijesti teorija o novcu ova je glava najopširnije izlaganje Marxove teorije novca. Marx tu raspravlja i o pitanjima novčanog optičaja i teorije valute potpuno razvijene kapitalističke proizvodnje, koja je u *Kapitalu* nabačena tek u trećem svesku, *nakon što* je dana analiza procesa proizvodnje i procesa prometa kapitala, analiza prosječne profitne stope i kamatonosnog kapitala. Ako je *Prilog kritici* stoga formalno samo početak, a *Kapital* njegov nastavak, on ipak obuhvaća mnogo više od jednostavnog prometa robe. Na području teorije novca on već daje obrise cjelokupnog djela.

Službena nauka primijenila je protiv *Priloga kritici* — kao i protiv nekih drugih Marxovih djela — taktiku prešutkivanja. Za Marxova života *Prilog kritici političke ekonomije* nije kao cjelina doživio nijedno daljnje izdanje. Izuzetak čine «Predgovor» i neki fragmenti.

Uz ovaj Marxov rad je kao dodatak nijeta u ovaj tom i Engelsova nedovršena recenzija o njemu (str. 463 - 470), objavljena u dva nastavka u nedjeljniku «Das Volk», koji je od 7. maja do 20. avgusta 1859. izlazio kao organ Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu. 327

¹⁰⁰ «*Rajnske novine*» — skraćeni naziv za «Rajnske novine za politiku, trgovinu i obrt» («Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»), radikalne dnevne novine koje su izlazile u Kölnu od 1. januara 1842. do 31. marta 1843. Prestale su izlaziti, jer ih je zabranila pruska vlada. Od oktobra 1842. do 18. marta 1843. uređivao ih je Karl Marx. 331

¹⁰¹ «*Allgemeine Zeitung*» — konzervativne dnevne novine osnovane 1798, od 1810. do 1882. izlazile u Augsburgu. Protiv interpretacija komunizma i socijalizma u tim novinama Marx je polemizirao u svom članku «Der Kommunismus und die Augsburger 'Allgemeine Zeitung'» («Komunizam i augsburške 'Opće novine'») objavljenom u «Rajnskim novinama» od 16. oktobra 1842. 332

¹⁰² «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» — časopis čiji su prvi i jedini dvobroj uredili i izdali u Parizu na njemačkom jeziku Arnold Ruge i Karl Marx (u februaru 1844). U časopisu su među ostalim objavljeni Marxovi radovi «Prilog jevrejskom pitanju» i «Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod». 332

- ¹⁰³ »Udruženje njemačkih radnika« (»Der Deutsche Arbeiterverein«) – udruženje koje su u avgustu 1847. osnovali u Bruxellesu Marx i Engels radi širenja komunističkih ideja među njemačkim radnicima u Belgiji. Obustavilo djelatnost nakon februarske revolucije 1848. u Francuskoj, kada je belgijska policija pohapsila i prognala većinu njegovih članova. 333
- ¹⁰⁴ »Nove rajnske novine« (»Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie«) – dnevne novine koje su izlazile u Kölnu u Marxovoj redakciji od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. Članovi redakcije bili su Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath i Heinrich Bürgers. Uprkos progonima i policijskim mjerama novine su dosljedno branile interese revolucionarne demokratije i proletarijata. Marxovo protjerivanje iz Pruske u maju 1859. i daljnje represalije protiv drugih urednika prisilile su redakciju da obustavi daljnje izdavanje. U posljednjem, crvenim slovima štampanom broju (od 19. maja 1849) redakcija je izjavila da će njena posljednja riječ svuda i uvijek biti »emancipacija radničke klase«. Po Lenjinovim riječima »Nove rajnske novine« bile su »najbolji, nenadmašivi organ revolucionarnog proletarijata«. 333
- ¹⁰⁵ »New-York Daily Tribune« – američke novine koje su izlazile od 1841. do 1924. Do sredine pedesetih godina organ lijevog krila američkih vigovaca, zatim organ republikanske partije. U četrdesetim i pedesetim godinama zauzimala su progresivan stav u mnogim pitanjima, a napose su ustajale protiv ropstva. Marx je bio njihov suradnik od avgusta 1851. do marta 1862, pišući o najrazličitijim aktuelnim ekonomskim i političkim pitanjima. Na Marxovu molbu velik broj naručenih priloga napisao je Engels. Kako su novine kasnije postale konzervativnije, te su u početku građanskog rata u SAD zauzele pomirljiv stav prema robovlasničkim državama, Marx je 1862. prekinuo svaku daljnju suradnju s njima. 334
- ¹⁰⁶ »The Spectator« – engleske nedjeljne novine, izlazile u Londonu 1711 - 1714. 357
- ¹⁰⁷ »Glorious Revolution« (»Slavna revolucija«) – uobičajeni naziv za državni udar u Engleskoj 1688. godine, koji je doveo na vlast Williama III Oranskog i učvrstio ustavnu monarhiju zasnovanu na klasnom kompromisu između zemljišnog plemstva i buržoazije. 358
- ¹⁰⁸ »Paralelograme g. Owena« spominje Ricardo u svom djelu *On Protection to Agriculture*, str. 21. U svojim utopijskim planovima socijalne reforme Owen je dokazivao da je, kako sa stanovišta ekonomičnosti tako i sa stanovišta udobnosti života, najsvrsishodnije graditi naselja u obliku paralelograma. 363
- ¹⁰⁹ *The Parliamentary Debates. . . , New Series, Vol. I, Sp. 685.* 364
- ¹¹⁰ »Theory of Exchange« u stvari je četvrta glava Macleodovog djela *The Elements of Political Economy.* 364
- ¹¹¹ *Bankovnim zakonima* što ih je na prijedlog Roberta Peela prihvatila engleska vlada 1844. i 1845. reformirana je Engleska banka. Tom je reformom banka podijeljena u dva samostalna odjela: odjel za čisto bankovne operacije (Banking-Department) i odjel za izdavanje novčanica (Issue-Department). Ujedno su utvrđena pravila za izdavanje novčanica, a napose je ograničena količina novčanica koja se smije emitirati bez pokrića u zlatnoj rezervi. 366
- ¹¹² *Ujedinjenje Engleske i Škotske* izvršeno je 1707. Tim je činom ukinut poseban škotski parlament i uklonjene su sve ekonomske barijere između te dvije zemlje. 372

- ¹¹³ *Leges barbarorum* (zakoni barbara) — zapisi običajnog prava germanskih plemena u vremenu između 5. i 9. stoljeća. 374
- ¹¹⁴ Ovo shvaćanje Lorda Castlereagha nalazi se u »Debates in the House of Commons on Sir R. Peel's Bills of 1844. and 1845. Reprinted verbatim from 'Hansard's Parliamentary Debates', p. 14. 379
- ¹¹⁵ *Pariski mir* — mirovni ugovor kojim je završen krimski rat (1853 - 1856). Sklopili su ga 30. marta 1856. u Parizu predstavnici Francuske, Engleske, Austrije, Sardinije, Pruske i Turske, s jedne strane, i Rusije, s druge strane. 379
- ¹¹⁶ *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) — francuska akcionarska banka, koju su 1852. godine osnovali braća Péréire. Glavni joj je cilj bio davanje kredita i osnivanje industrijskih i drugih poduzeća. Najviše je došla na glas po neobuzdanim špekulacijama s vrijednosnim papirima. Bankrotirala 1867, likvidirana 1871. Marx ju je raskrinkao u seriji članaka objavljenih u »New-York Daily Tribune« (vidi u 15. tomu ovog izdanja, str. 17 - 31, 164 - 170. i 235 - 237). 389
- ¹¹⁷ »*The Economist*« — nedjeljne novine za ekonomska i politička pitanja, izlaze u Londonu od 1843. 397
- ¹¹⁸ »Statistical Abstracts for the United Kingdom... from 1844. to 1858«. 402
- ¹¹⁹ Sempéré, *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la Monarchie Espagnole*. Vol. I, p. 257 - 276. 414
- ¹²⁰ U ratu za nezavisnost što su ih vodile španjolske kolonije u Americi između 1810. i 1826. većina zemalja Latinske Amerike oslobodila se od španjolske vladavine. 419
- ¹²¹ Riječ je o pograničnoj trgovini između Rusa i Kineza reguliranoj ugovorom o pograničnoj trgovini sklopljenim u Kjahti 21. oktobra 1727. 430
- ¹²² *Rat od 1857 - 1858* — drugi opijumski rat, koji su Engleska i Francuska vodile protiv Kine; završen je porazom Kine i zaključenjem pljačkaškog ugovora u Tjencinu. 430
- ¹²³ Citat iz *De orbe novo* Petra Martyra, Dec. 5, Cap. 4 Marx je uzeo iz djela W. H. Prescott *History of the Conquest of Mexico*, Vol. I, p. 123 (bilješka). 433
- ¹²⁴ *Historijska pravna škola* — reakcionarni pravac u historijskoj i pravnoj nauci koji je nastao u Njemačkoj krajem 18. vijeka, a suprotstavljao se progresivnim i demokratskim idejama francuskog prosvjetiteljstva i francuske revolucije. Karakteristiku tog pravca Marx je dao u svojim člancima »Filozofski manifest historijske pravne škole« (1842) i »Prilog kritici Hegelove filozofije prava« (1843). 444
- ¹²⁵ *Fijasko Lawove banke* — Engleski bankar i ekonomist John Law došao je na apsurdnu ideju da bi država izdavanjem nepokrivenih novčanica mogla povećati bogatstvo zemlje. Godine 1716. on je u Parizu osnovao privatnu banku, koja je krajem 1718. pretvorena u državnu. Lawova banka štampala je bez ograničenja papirnatu novčanicu, sve dok 1720. nije potpuno bankrotirala, a Law se spasio bijegom u inostranstvo. 445
- ¹²⁶ *Threadneedle Street* — londonska ulica u kojoj se nalazi Engleska banka. 445
- ¹²⁷ *Napoleonova kontinentalna blokada* — trgovačka blokada Engleske koju je Francuskoj i svim njenim saveznicima naredio Napoleon 1806. godine. 451
- ¹²⁸ *Engleski dekreti o blokadi* — engleske »kraljevske naredbe iz 1807. kojima je u odgovor na Napoleonovu »kontinentalnu blokadu« neutralnim zemljama zabranjeno da trguju s Francuskom i njenim saveznicima. 451

¹²⁹ *Holandija* je od 1477. do 1555. bila u sastavu Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda. Prilikom podjele Carstva u oktobru 1555. Holandija je pripala Španiji. U toku građanske revolucije u drugoj polovini 16. vijeka Holandija se oslobodila španjolske vladavine i postala nezavisna republika.

Odvajanjem Holandije od Svetog Rimskog Carstva Njemačka je izgubila najvažnije pomorske trgovinske puteve i postala zavisna od posredničke trgovine Holandana, a to se negativno odrazilo na ekonomski razvoj Njemačke. 463

¹³⁰ *Hegelovi dijadosi* — ironična aluzija na desne hegelovce, koji su tridesetih i četrdesetih godina prošlog stoljeća zauzeli mnoge katedre na njemačkim univerzitetima i svoje pozicije koristili za napade na predstavnike radikalnijeg pravca u filozofiji; desni hegelovci su interpretirali Hegelovo učenje u reakcionarnom duhu.

Dijadosi su bili vojskovođe Aleksandra Velikog, koji su poslije njegove smrti vodili ogorčenu međusobnu borbu oko podjele njegovog carstva. 466

¹³¹ Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Teil I, Abt. 2. 467

¹³² *Izvaci o Ricardovom učenju o novcu* nalaze se na posljednjoj stranici sveske za ekscerpte na čijoj je naslovnoj strani Marx označio: »Sveska IV. London, Novembar 1850, Decembar 1850.« Ta je sveska četvrta u seriji od ukupno 24 sveske koje su numerirane konsektivnim rimskim brojevima, a sadrže ekscerpte o temama kao što su: roba, novac, kapital, najamni rad, zemljišno vlasništvo, međunarodna trgovina, historija tehnologije i otkrića, kredit, problemi stanovništva, ekonomska povijest država, povijest običaja, literatura, svjetsko tržište, kolonijalni sistem i dr. Cijelu tu seriju od 24 sveska Marx je ispisaio između septembra 1850. i avgusta 1853. 471

¹³³ Kratki tekstovi što smo ih ovdje naslovili »*Napomene uz Ricarda*« i »*Predmetni registar za Ricarda*« napisani su u jednoj maloj svesci na kojoj je Engels kao datum označio 1851. godinu, a u kojoj se također nalaze završetak Marxovog ekonomskog rukopisa *Dovršeni novčani sistem (Das vollendete Geldsystem)* i razni ekscerpti. Te je zabilješke Marx napravio vjerovatno krajem marta i početkom aprila 1851. Dugački tekst što smo ga naslovili »*Izvaci iz Ricarda*« nastao je u aprilu 1851. godine. Napisan je u VIII svesci one iste serije u koju pripada i IV sveska s izvacima o Ricardovom učenju o novcu. Pored ovdje objavljenih izvadaka iz Ricardovog glavnog djela sveska iz aprila i maja 1851. godine sadrži i izvatke iz još deset djela drugih autora ili iz raznih godišta »*Economist*«-a. 483

Literatura

I. Dela i spisi

- Anderson, A, *The recent commercial distress: or, the panic analysed; showing the cause and cure* [Nedavne trgovačke neprilike; ili, analiza panike: njen uzrok i sredstvo za njeno otklanjanje], London 1847. 24
- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. In: Aristotelis Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. Tomus IX Oxonii, 1837. [Nikomahova etika. U: Aristotelova Djela u izdanju Immanuela Beckera, tom IX, Oxford 1837]. 263
- *De Republica libri VIII*. In: Aristotelis opera etc. Tomus X [O državi, knjiga VIII i ekonomika. U: Aristotelova djela. Tom X]. Oxford 1837. 287 337 349 355 405 - 406 421
- Arnd, Karl, *Die naturgemäße Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeste und dem Communismus, mit einem Rückblick auf die einschlagende Literatur* [Prirodna nacionalna privreda, nasuprot duhu monopola i komunizmu, s osvrtom na literaturu o toj temi]. Hanau 1845. 191
- Athenaeus, *Deipnosophistarum libri quindecim*. Tomus II. Edidit Schweighaeuser. Argentovati, 1802 [Razgovori za stolom učenih ljudi. U petnaest knjiga. Tom II. Izdao Schweighaeuser. Strasbourg, 1802]. 245 258 373
- Atkinson, William, *Principles of political economy: or, the laws of the formation of national wealth* [Principi političke ekonomije; ili, zakoni obrazovanja nacionalnog bogatstva]. London 1840. 111
- Augier, Marie, *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jour* [Javni kredit i njegova historija od antičkih vremena do naših dana]. Paris 1842. 201
- [Attwood, T., Wright, T. B., Harlow, J.], *The currency question*. The Gemini Letters [Pitanje monete. Pisma Blizanaca], London 1844. 380
- Babbage, Charles, *Traité sur l'économie des machines et des manufactures*. Traduit de l'anglais sur la troisième édition par Ed. Biot [Rasprava o ekonomiji mašina i industrije. Preveo Ed. Biot s trećeg engleskog izdanja], Paris, 1833. 64 85
- [Bailey, Samuel], *Money and its vicissitudes in value: as they affect national industry and pecuniary contracts: with a postscript on joint-stock banks*. [Novac i promjene njegove vrijednosti; njihov utjecaj na nacionalnu industriju i na novčane ugovore: s dodatkom o akcionarskim bankama.] London 1837. 24 157 303 371 425

- Barbon, Nicolas, *A discourse concerning coining the new money lighter*. In answer to Mr. Lock's considerations about raising the value of money. [Rasprava o kovanju novog novca manje težine. Odgovor na razmatranja Mr. Lockea o povišenju vrijednosti novca]. London 1696. 377
- Barton, John, *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of Society*. [Primjedbe o okolnostima koje utječu na položaj radnih klasa društva]. London 1817. 138
- Bastiat, Frédéric, *Harmonies économiques*. 2me édition [Ekonomске harmonije. Drugo izdanje]. Paris 1851. 277 219 223 - 225 345
- Bastiat, Frédéric et Proudhon, Pierre-Joseph, *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* [Beskamatni kredit. Diskusija između g. Fr. Bastiat-a i g. Proudhona]. Paris 1850 23 114 185 - 186
- Bentham, Jeremy, *Defence of usury* [U obranu zelenastva]. London 1787. 194
- Berkeley, George, *The Querist*, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London 1750. [Postavljač pitanja. Sadrži nekoliko pitanja predloženih na razmatranje javnosti]. London 1750. 344 377 406
- Bernier, François, *Voyages de François Bernier, docteur en médecine de la faculté de Montpellier*. Contenant la description des états du Grand Mogol, de l'Indoustan, du Royaume de Cachemire, etc. Tomes I-II [Putovanja F. Berniera, doktora medicine fakulteta u Monpeljeu. Sadrži opis država Velikog Mogula, Industana, kraljevine Kašmira, itd. Tom I-II]. Paris 1830. (Prvo izdanje te knjige izašlo je 1670 - 1671). 189 254 415
- Blake, William, *Observations on the effects produced by the expenditure of Government during the restriction of cash payments*. [Primjedbe o posljedicama koje su proizveli izdaci vlade za vrijeme restrikcije plaćanja u gotovom]. London 1823. 138 - 140 395
- Blanc Louis, *Histoire de la révolution française*. T. 1 - 2 [Historija francuske revolucije. Tom 1 - 2]. Paris 1847. 443
- Boisguillebert, Pierre le Pesant de, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*. In: *Economistes financiers du XVIIIe siècle* etc. [Rasprava o prirodni bogatstva, novca i poreza. U: Finansijski ekonomisti XVIII vijeka itd.]. Paris 1843. 257 258 293 359 411 - 412
- Boisguillebert, [Pierre le Pesant], *Le détail de la France*. In: *Economistes financiers du XVIIIe siècle*. Par Eugène Daire. [Trgovina na malo u Francuskoj. Izd. Eugène Daire]. Paris 1843. 359 390 395 412 428
- Bosanquet, J. W., *Metallic, paper and credit currency, and the means of regulating their quantity and value*. [Metalni, papirni i kreditni novac i sredstva za regulisanje njihove vrijednosti]. London 1842. 210 250 391
- Bray, J. F., *Labour's wrongs and labour's remedy: or, the age of might and the age of right*. [Nepravde prema radnicima i sredstva za njihovo uklanjanje; ili, doba moći i doba pravde]. Leeds-Manchester 1839. 207 253 383
- Buchanan, David, *Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. [Primjedbe o temama o kojima se raspravlja u djelu dr Smitha Istraživanje o prirodni i uzrocima bogatstva naroda]. Edinburgh-London 1814. 159 - 160 402

- Büsch, Johann Georg, *Abhandlung von dem Geldumlauf in anhaltender Rücksicht auf die Staatswirtschaft und Handlung*. Th. 1 - 2. 2. verm. und verb. Aufl. [Rasprava o novčanom optičaju sa stalnim obzirom na državnu privredu i trgovinu. Dio 1 - 2. 2. proš. i poprav. izd.]. Hamburg i Kiel 1800. 444
- Carey, H. C., *The slave trade, domestic and foreign; why it exists, and how it may be extinguished* [Trgovina robljem, domaća i strana; zašto postoji i kako se može ukinuti]. Philadelphia 1853. 278
- Carlyle, Thomas, *Chartism* [Čartizam]. London 1840. 242
- Caton stariji, *De agricultura* [O poljoprivredi]. 414
- Chalmers, Thomas, *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*. Second edition [O političkoj ekonomiji u vezi s stanjem moralnim i s moralnim perspektivama društva. Drugo izdanje]. Glasgow-Edinburg-Dublin-London 1832. 190
- Cherbuliez, A., *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales* [Bogatstvo ili siromaštvo. Prikaz uzroka i posljedica današnje raspodjele društvenog bogatstva]. Paris 1841. 29 56 265
- Chevalier, Michel, *Cours d'économie politique fait au Collège de France. La monnaie* [Kurs političke ekonomije održan na College de France. Novac]. Bruxelles 1850. 406 436
- Child, Josias, *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité Contre l'usure: par le Chevalier Thomas Culpeper*. Traduits de l'anglais [Rasprave o trgovini i o prednosti koje donosi smanjenje kamate na novac. S kratkom raspravom protiv zelenastva; napisao vitez Thomas Culpeper. Prevedeno s engleskog]. Amsterdam i Berlin 1754. (Prvo izdanje te knjige izašlo je u Londonu 1668.) 189 - 190 235
- Cobbett, William, *Paper against gold: or, The history and mystery of the Bank of England* [Papir protiv zlata; ili, historija i misterija Engleske banke]. London 1828. (Prvo izdanje objavljeno je 1810.) 153
— *Political register*. From July to December, 1807. Vol. 12 [Politički registar. Od jula do decembra 1807. Sv. 12]. London 1807. 391
- Coquelin, Charles, *Du crédit et des banques dans l'industrie*. In: «Revue des deux mondes». Tome trenteunième. Quatrième série [O kreditu i o bankama u industriji. U: «Revue des deux mondes». Trideset prvi tom. Četvrta serija]. Paris 1842. 182
- Cooper, Thomas, *Lectures on the elements of political economy*. [Predavanja o elementima političke ekonomije]. London 1831. 344
- Corbet, Thomas, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculations explained* [Istraživanje o uzrocima i oblicima bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje principa trgovine i špekulacije]. London 1841. 183 391
- The Currency theory reviewed: in a letter to the Scottish people on the menaced interference by Government with the existing system of banking in Scotland*. By a banker in England [Razmatranje teorije novčanog optičaja. Pismo škotskom narodu o opasnosti od miješanja vlade u postojeći sistem bankarstva u Škotskoj. Od jednog bankara iz Engleske]. Edinburgh 1845. 211 399

- [Custodi, Pietro], *Scrittori classici italiani di economia politica*. Parte antica, T 1 - 7, Milano 1803 - 1804. Parte moderna, T. 1 - 50 [Talijanski klasični pisci političke ekonomije. Stari pisci, T. 1 - 7, Milano 1803 - 1804. Moderni pisci, T. 1 - 50]. Milano 1803 - 1816. 400
- Dalrymple, John, *An essay towards a general history of feudal property in Great Britain*. The fourth edition corrected and enlarged [Ogled o općoj historiji feudalnog vlasništva u Velikoj Britaniji. Četvrto popravljeno i prošireno izdanje]. London 1759. 179 254
- Dante, Alighieri, *Božanska komedija*. 334
- Darimon, Alfred, *De la réforme des banques*. Avec une introduction par M. Emile de Girardin [O reformi banaka. S uvodom g. Emile-a de Girardin-a]. Paris 1856. 383
- D'Avenant, Charles, *Discourses on the public revenues, and on the trade of England*. Part. II [Rasprave o državnom prihodu i o trgovini Engleske. Deo II]. London 1698. 206
- Debates in the House of Commons on Sir. R. Peels Bank Bills of 1844 and 1845*. Reprinted verbatim from «Hansard's Parliamentary Debates» [Debate u Donjem domu o zakonima o bankama Sir R. Peela iz 1844. i 1845. Preštampane doslovno iz «Hansardovih parlamentarnih debata»]. London 1875. 379
- Demetrius Phalereus* — vidi *Athenaeus*
- De Quincey, Thomas, *The logic of political economy* [Logika političke ekonomije]. Eainburgh i London 1844. 24 83
- Dodd, George, *The curiosities of industry and the applied sciences* [Osobenosti industrije i primjenjenih nauka]. London 1854. 237 399
- Dureau de la Malle, *Economie politique des Romains* [Politička ekonomija Rimljana]. Tomes I-II. Paris 1840. 177 - 179
- Eden, Sir Frederic Morton, Bart, *The state of the poor: or, an History of the labouring classes in England, from the Conquest to the present period*. In three volumes. Vol. I [Položaj siromašnih; ili, historija radnih klasa u Engleskoj, period od osvajanja do sadašnjeg vremena. U tri toma. Tom I]. London 1797. 97 - 98 140
- Engels, Friedrich, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* [Položaj radničke klase u Engleskoj]. Leipzig 1845. 333
— *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*. In: *Deutsch-Französische Jahrbücher* [Skice za kritiku političke ekonomije. U: Njemačko-francuski godišnjaci]. Paris 1844. 333
- Engels, Friedrich und Marx, Karl, *Die deutsche Ideologie. Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer, und Stirner, und des deutschen Sozialismus, in seinen verschiedenen Propheten* [Njemačka ideologija. Kritika najnovije njemačke filozofije u licu njenih preastavnika Feuerbacha, B. Bauera i Stirnera i njemačkog socijalizma u licu njegovih različitih proroka]. 333
- Franklin, Benjamin, *A modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency*. In: *The works of Benjamin Franklin*. By Jared Sparks. Vol. 2 [Skromno istraživanje o prirodi i nužnosti papirnog novca. U: Djela Benjamina Franklina. Izdao Jared Sparks. Sv. 2], Boston 1836. 359 360

- *Remarks and facts relative to the American paper money* [Primjedbe i činjenice o američkom papirnom novcu]. Ibidem. 359 406
- Fullarton, John, *On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other bank establishments throughout the country* [O reguliranju novca; ispitivanje principa na osnovu kojih se predlaže restrikcija, u izvjesnim utvrđenim granicama, buduće emisione djelatnosti Engleske banke i drugih bankovnih ustanova u cijeloj zemlji]. London 1844. 190 458
- Idem.* Second edition, with corrections and additions [Isto djelo. Drugo izdanje, s ispravkama i dodacima]. London 1845. 201 206 208 - 212 250 - 251
- Galiani, Ferdinando, *Della moneta*. Libri I-V. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi III-IV [O novcu. Knjige I-V. U: Klasični talijanski pisci političke ekonomije. Suvremeni deo. Tom III-IV]. Milano 1803. 187 188 232 261 343 361 372 385 433
- Ganilh, Charles, *Des systèmes d'économie politique, de leurs inconvéniens, de leurs avantages, et de la doctrine la plus favorable aux progrès de la richesse des nations*. Tomes I-II [O sistemima političke ekonomije, o njihovim nedostacima, o njihovim prednostima, i o učenju koje najviše pogoduje napretku nacionalnog bogatstva. Tom I-II]. Paris 1809. 194
- Garnier, Germain, *Histoire de la monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu' au règne de Charlemagne* [Historija novca, od najstarijih vremena do vladavine Karla Velikog]. Paris 1819. 155 - 156 211 373 399
- Gaskell, P. (Surgeon), *Artisans and machinery; the moral and physical condition of the manufacturing population considered with reference to mechanical substitutes for human labour* [Zanatlije i mašine: moralni i fizički položaj fabričkog stanovništva s obzirom na zamjenu ljudskog rada mašinama]. London 1836. 174 - 175
- Genovesi, Antonio, *Lezioni di economia civile*. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna T. 8 [Predavanja o gradanskoj ekonomiji. U: Talijanski klasični pisci političke ekonomije. Moderni pisci. T. 8]. Milano 1803. 353 411
- Gilbart, James William, *The history and principles of banking* [Historija i principi bankarstva]. London 1834. 199
- Gouge, William, M., *A short history of paper money and banking in the United States, including an account of provincial and continental money* [Kratka historija papirnog novca i bankarstva u Sjedinjenim Državama, uključujući osvrt na provincijski i kontinentalni novac]. Philadelphia 1833. 136
- Gray, John, *Lectures on the nature and use of money* [Predavanja o prirodi i upotrebi novca]. Edinburgh 1848. 202 - 203 381 - 382
- Gray, John, *The social system. A treatise on the principle of exchange* [Društveni sistem. Rasprava o principu razmjene]. Edinburgh 1831. 182 202 381 - 382
- Grimm, Jacob, *Geschichte der deutschen Sprache*. Erster Band [Historija njemačkog jezika. Prvi dio]. Leipzig 1848. 263 434

- Haxthausen, A., *Studien über die innern Zustände des Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands*. Theile 1 - 3 [Studije o unutrašnjim odnosima, narodnom životu i napose seoskim ustanovama Rusije. Dio 1 - 3]. Hannover-Berlin, 1847 - 1852. 216
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Theil I. *Die Logik*. Werke. Band VI. [Enciklopedija filozofskih nauka. I dio. Logika. Djela. Sveska VI]. Berlin 1940. 96
- Hodgskin, Thomas, *Popular political economy*. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution [Popularna politička ekonomija. Četiri predavanja održana na Londonskom institutu za mehaniku]. London 1827. 165 356
- Hodgskin, Thomas, *Labour defended against the claims of capital; or the Unproductiveness of capital proved* [U obranu rada protiv pretenzija kapitala; ili dokaz o neproduktivnosti kapitala]. London 1825. 71 76 77
- Hopkins, Thomas, *Great Britain for the last forty years; being an historical and analytical account of its finances, economy, and general condition, during that period* [Velika Britanija u posljednjih četrdeset godina; historijski i analitički osvrt na njene finansije, privredu i opće stanje u ovom periodu]. London 1834. 171 - 172
- Horacije, *Satire*. 418
- Hubbard, John Gellibrand, *The currency and the country* [Novčani opticaj i zemlja]. London 1843. 205 210
- Hume, David, *Essays and treatises on several subjects* [Ogledi i rasprave o različitim temama] Vol. 1-2. London 1777. 438 - 441
- [Hume, James Deacon], *Letters on the Corn Laws*, and on rights of the working classes. [Pisma o zakonima o žitu i o pravima radnih klasa]. London 1834. 452
- Hüllmann, Karl Dietrich, *Städtewesen des Mittelalters*. Theile 1 - 4 [Gradovi srednjeg vijeka. Dio 1 - 4]. Bonn 1826 - 1829. 179 - 182
- An Inquiry into those principles respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus* [Istraživanje principa o prirodni potražnje i neophodnosti potrošnje, koje je nedavno branio g. Malthus]. London 1821. 112 175
- Jacob, William F. R. S., *An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals*. In two volumes. Vol. I-II [Historijsko istraživanje o proizvodnji i potražnji plemenitih metala. U dva toma. Tom I-II]. London 1850. 203 206 237 399 419
- Jovellanos [y Ramirez, Gaspar Melchor de], *Obras*. Nueva ed. [Djela. Novo izd.] T. 1 - 8. Barcelona 1839 - 1840. 359
- Justiniani, D., *sacratissimi principis, Institutiones*. Accesserunt ex Digestis tituli de verborum significatione et regulis juris. Editio stereotypa Herkan, Parisiis 1815 [Institucije blaženopočivšeg Justinijana, najsvetijeg vladara. S dodatkom titula o značenju riječi i o pravnim pravilima iz Digesta (izvoda iz rimskog civilnog prava). Stereotipno izdanje Herkana, Paris 1815]. 181
- Kant, Immanuel, *Kritik der praktischen Vernunft* [Kritika praktičnog uma], Riga 1788. 278

- Körner, M. Georg, *Fine philologisch-historische Abhandlung von dem Alterthume des Böhmischen Bergwerks, und von einigen Bergenzenten Wörtern und Redarten auf dem Meißnischen Obererzgebirge, aus der Slavonischen Sprache* [Filološko-historijska rasprava o starom dobu čeških rudnika i o nekim rudarskim riječima i frazama na majnskiškom Obererzgebirgeu iz slavenskog jezika]. Schneberg 1758. 250 434
- Laing, Samuel, *National distress; its causes and remedies* [Nacionalna bijeda; njeni uzroci i sredstva za njeno uklanjanje]. London 1844. 171
- Lauderdale, [James Maintland], le compte de, *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accroissement*. Traduit de l'anglais par E. Lagentie de Lavoisier [Istraživanja o prirodi i izvoru nacionalnog bogatstva, i o sredstvima i uzrocima koji doprinose njegovom uvećavanju. Preveo s engleskog E. Lagentie de Lavoisier]. Paris 1808. 62 - 63 184
- Lectures on gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia*. Delivered at the Museum of practical geology [Predavanja o zlatu za obuku emigranata koji se spremaju u Australiju. Održana u Muzeju praktičke geologije]. London 1852. 260 - 261
- List, Friedrich, *Das nationale System der politischen Oekonomie*. Bd. I. [Nacionalni sistem političke ekonomije. Sv. I]. Stuttgart i Tübingen 1841. 345
- Locke, John, *Further considerations concerning raising the value of money*, wherein Mr. Lowndes's arguments for it, in his late report concerning «An essay for the amendment of the silver coins» are particularly examined (1695). In: The works of John Locke, in four volumes. The seventh edition. Vol. II [Daljnja razmatranja o povišenju vrijednosti novca, gdje se posebno ispituju argumenti G. Lowndesa za to povišenje, iznijeti u njegovom nedavnom izvještaju «Ogled o poboljšanju srebrnog novca» (1695). U: Djela Johna Locke-a, u četiri toma. Sedmo izdanje. Tom II]. London 1768. 152 - 153
- *Some considerations of the consequences of the lowering of interest and raising the value of money* (1691). In: *The works of John Locke* in four volumes. The seventh edition. Vol. II [Neka razmatranja o posljedicama snižavanja kamate i podizanja vrijednosti novca. U: Djela Johna Locke-a u četiri toma. Sedmo izdanje. Tom II]. London 1768. 143 152 - 153 375 376 428 441
- [Lowndes, William], *A report containing an essay for the amendment of the silver coins* [Izveštaj koji sadrži ogled o poboljšanju srebrnog novca]. London 1695. 376
- Lucanus, *Pharsalia*. 400
- Luther, Martin, *Von Kauffshandlung und Wucher* [O trgovini i zelenaštvu]. Vuittemberg 1524. 256 415 - 416 424 428
- MacCulloch, J. R., *A dictionary, practical, theoretical, and historical, of commerce and commercial navigation*: illustrated with maps and plans. New edition [Praktički, teorijski i historijski leksikon o trgovini i trgovačkcj mornarici; ilustriran mapama i planovima. Novo izdanje]. London 1847. (Prvo izdanje izišlo je u Londonu 1832.) 184
- MacCulloch, J[ohn] R[amsay], *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique*. Traduit de l'anglais par Guillaume Prevost. [Rasprava o porijeklu, napretku, posebnim ciljevima i značenju političke ekonomije. Preveo s engleskog Guillaume Prevost]. Genève-Paris 1825. 189 343

- *The literature of political economy*: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science [Literatura iz političke ekonomije; klasificirani katalog izabranih publikacija u različitim područjima te nauke]. London 1845. 357
- *The principles of political economy*; with a sketch of the rise and progress of the science [Principi političke ekonomije: sa skicom nastanka i razvitka te nauke]. Edinburgh i London 1825. 61 190
- Mackinnon, William Alexander, *History of civilisation*. In two volumes [Historija civilizacije. U dva toma]. London 1846. 140
- Maclaren, James, *A sketch of the history of the currency*; comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject [Skica historije monete: Sadrži kratak pregled mišljenja najeminentnijih pisaca o toj temi]. London 1858. 213 370 444
- Macleod, Henry Dunning: *The elements of political economy* [Elementi političke ekonomije]. London 1858. 364
- Macleod, Henry Dunning, *The theory and practice of banking*. Volume I [Teorija i praksa bankarstva. Tom I]. London 1855. 235 425
- Malthus, Thomas Robert: *Definitions in political economy, preceded by An inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms: with remarks on the deviation from these rules in their writings* [Definicije u političkoj ekonomiji, čemu prethodi istraživanje o pravilima koja treba da vode političke ekonomiste u definiranju i upotrebi njihovih termina; s primjedbama o odstupanju od ovih pravila u njihovim spisima]. London 1827. 55 345
- *The measure of value stated and illustrated, with an application of it to the alterations in the value of the English currency since 1790* [Mjera vrijednosti, formulirana i ilustrirana, s njenom primjenom na promjene vrijednosti engleskog novca od 1790]. London 1823. 59
- *Principles of political economy considered with a view to their practical application*. Second edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir [Principi političke ekonomije s obzirom na njihovu praktičnu primjenu. Drugo izdanje s brojnim dodacima iz autorovog rukopisa i s njegovom biografijom]. London 1836. (Prvo izdanje izišlo je 1820.) 169 175
- Mandeville, John, *Voyages and travels* [Putovanja morem i kopnom], London 1705. 406
- Martyr Anghiera, Pedro, *De orbe novo* [O novom svijetu], Alcalá 1530. 433
- Marx, Karl, *Discours sur la question du libre échange*, prononcé à l'Association Démocratique de Bruxelles [Govor o pitanju slobodne razmjene, održan u Bristolskom demokratskom udruženju]. Bruxelles 1848. 333
- *Zur Kritik der Hegel'schen Rechtsphilosophie. Einleitung*. In: «Deutsch-Französische Jahrbücher» [Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod. U: «Njemačko-francuski godišnjaci». Paris 1844. 332
- *Misère de la philosophie*. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon [Bijeda filozofije. Odgovor na filozofiju bijede g. Proudhona]. Paris-Bruxelles 1847. 333 365
- *Lohnarbeit und Kapital*. In: «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie» [Najamni rad i kapital. U: «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie»]. Köln, br. 264 - 267 i 269, april 1849. 333
- [Marx, Karl, ur.d Friedrich Engels], *Manifest der Kommunistischen Partei* [Manifest Komunističke partije], London 1848. 333

- Merivale, Hermann A. M., *Lectures on colonization and colonies*. Delivered before the University of Oxford in 1839, 1840. and 1841. Volumes I-II [Predavanja o kolonizaciji i kolonijama. Održana na Oksfordskom univerzitetu 1839, 1840. i 1841. Tom I-II]. London 1841. 177
- Mill, James, *Commerce defended*. An answer to the arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett, and others, have attempted to prove that commerce is not a source of national wealth [U obranu trgovine. Odgovor na argumente kojima su Mr. Spence, Mr. Cobbett i drugi pokušali dokazati da trgovina nije izvor nacionalnog bogatstva]. London 1808. 391
- Mill, James, *Éléments d'économie politique*. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot [Elementi političke ekonomije. Preveo s engleskog J. T. Parisot]. Paris 1823. 203 - 205 453 - 454
— *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], London 1821. 391 453 - 455
- Mill, John Stuart, *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim otvorenim pitanjima političke ekonomije]. London 1844. 17 24 194
— *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. In two volumes. Vol I-II [Principi političke ekonomije s nekim od njihovih primjena na socijalnu filozofiju. U dva toma. Tom I-II]. London. 176 201 219
- [Misselden, Edward], *Free trade, or, the means to make trade flourish* [Slobodna trgovina ili sredstvo za postizanje procvata trgovine]. London 1622. 207 232 236 246 254 255 256 411 414 416
- Montanari, Geminiano, *Della moneta. (1683 - 1687)*. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte antica. Tomo III [O novcu. (1683 - 1687). U: Klasični talijanski pisci političke ekonomije. Stari pisci. Tom III]. Milano 1804. 135 - 136 258 347 432
- [Montesquieu, Charles de], *De l'esprit des lois*. Nouvelle éd. [Duh zakona. Novo izd.], T. 3., London 1757. 442
- Morrison, William Hampson, Esq., *Observations on the system of metallic currency adopted in this country* [Primjedbe o sistemu metalnog novca koji je prihvaćen u ovoj zemlji]. London 1837. 200 - 201 212
- Morus, Thomas: *Utopia* [Utopija]. Prvo izdanje izašlo 1516. 281
- Müller, Adam H., *Die Elemente der Staatskunsts. Öffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen - Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Zweiter Theil* [Elementi politike. Javna predavanja održana pred Njegovom Visosti princem Bernhardom von Sachsen — Weimar i skupom državnika i diplomata, u zimu 1808 - 1809. u Drezdenu. Drugi dio]. Berlin 1809. 158 372
- Newman, Francis William, *Lectures on political economy* [Predavanja o političkoj ekonomiji]. London 1851. 189
- Newman, S[amuel] P., *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije]. Andover i New York 1835. 182 183
- Opdyke, George, *A treatise on political economy* [Rasprava o političkoj ekonomiji]. New York 1851. 188 199 - 200 261 391

- Overstone, [Samuel Jones Lloyd], *The evidence before the select committee of the House of Commons of 1857, on Bank Acts* [Svjedočanstva pred specijalnim odborom Donjeg doma iz 1857 o bankovnim zakonima]. London 1858. 457
- Owen, Robert, *Essays on the formation of the human character*. The latest edition, revised by the author, and printed with his authority. [Ogledi o formiranju ljudskog karaktera. Posljednje izdanje, pregledano od autora i štampano po njegovom ovlaštenju]. London 1840. (Prvo izdanje 1821.) 78
- *Six lectures delivered in Manchester previously to the discussion between Mr. Robert Owen and the Rev. J. H. Roebuck* [Šest predavanja održanih u Mančesteru prije diskusije između g. Roberta Owena i velečasnog J. H. Roebucka]. Manchester [1837]. 79 - 80
- Péreire, I[saac], *Leçons sur l'industrie et les finances* [Predavanja o industriji i financijama]. Paris 1832. 389
- Petty, William, *An essay concerning the multiplication of mankind* [Ogled o brojčanom porastu čovječanstva]. London 1686. 356 357
- *Political arithmetic, or a discourse concerning the extent and value of lands, people, buildings* . . . In: *Several essays in political arithmetic* [Politička aritmetika ili rasprava o opsegu i vrijednosti zemlje, naroda, zgrada . . . U: Različiti ogledi u političkoj aritmetici]. London 1699. 254 357 366 411 415
- Petty, William, *Several essays in political arithmetic* [Različiti ogledi o političkoj aritmetici]. London 1699. 27 254
- *A treatise of taxes and contributions* [Rasprava o porezima i doprinosima]. London 1667. (Prvo izdanje izišlo je 1662) 255 344
- Pindari Carmina, *Ad optimorum Librorum fidem accurate edita*. Editio stereotypa [O najboljoj knjizi koja je brižljivo izdata. Stereotipno izdanje]. Lipsiae 1819. 303
- Plato, *De republica*. In: *Platonis Opera omnia*. Editio G. Stallbaumii [Država. U: Platonova cjelokupna djela. Izdanje G. Stallbauma]. London 1850. 287 405
- Plinius, *Historiae naturalis libri XXXVII* . . . recens. et comment. crit. indicibusque instrux. Julius Silig. Vol. 5. Hamburgi et Gothae 1851. [Prirodna historija, u 37 knjiga . . . uredio i opremio kritičkim komentarima i registrima Julius Silig. Sv. 5.]. Hamburg i Gotha 1851. 417
- Plinius, *Historia naturalis* [Plinije: Prirodna historija]. Izdanje nije utvrđeno. 155 258
- Poppe, Johann Heinrich Moritz, *Geschichte der Technologie, seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an des Ende des achtzentes Jahrhunderts*. Bände I-III [Historija tehnologije, od obnove nauka do kraja osamnaestog vijeka. Tom I-III]. Göttingen 1807 - 1811. 195
- Prescott, William H., *History of the conquest of Mexico, with a preliminary view of the ancient Mexican civilisation, and the life of the Conqueror, Hernando Cortez*. 5th edition, Vol. I-II [Historija osvajanja Meksika, s prethodnim pogledom na staru meksičku civilizaciju i s biografijom osvajača, Hernanda Corteza. Peto izdanje. Tom I-II]. London 1850. (Prvo izdanje izišlo je 1843.) 177 263 433
- *History of the conquest of Peru*. Fourth edition. In three volumes [Historija osvajanja Perua. Četvrto izdanje. U tri toma]. London 1850. 177 180

- Price, Richard, *An appeal to the public, on the subject of the national debt*. 2nd edition [Apel javnosti, o nacionalnom dugu. Drugo izdanje]. London 1772. 184
- *Observations on revisionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt*. The second edition [Razmatranja o povratnim uplatama; o planovima za osiguranje godišnjih renti za udovice i starije osobe; o metodu izračunavanja vrednosti životnih osiguranja i o nacionalnom dugu. Drugo izdanje]. London 1772. 184
- Proudhon, Pierre Joseph, *Gratuité du crédit* — vidi Bastiat Fr. et Proudhon, P. J.
- *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* [Sistem ekonomskih protivrječnosti ili Filozofija bijede]. Tomes I-II. Paris 1846. 143 - 144 225
- Puškin, Aleksandar, *Jeugenje Onjegin*. 451
- Ramsay, George B. M., *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodjeli bogatstva]. Edinburgh 1836. 25 41 112 203
- Ravenstone, Piercy M. A., *Thoughts on the funding system, and its effects* [Misli o zajmovnom sistemu i o njegovim posljedicama]. London 1824. 63 - 64
- Reports from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the Committee, minutes of evidence, appendix and index*. Ordered by the House of Commons to be printed, July 1, 1858 [Izveštaji specijalnog odbora za zakone o bankama, sa materijalima odbora, zapisnicima, dodatkom i indeksom. Štampano po odluci Donjeg doma od 1. jula 1858]. 243
- Ricardo, David, *The high price of bullion, a proof of the depreciation of bank notes*. 4th ed. [Visoka cijena zlata i srebra, dokaz obezvređenja novčanica. 4. izd.]. London 1811. 437 446 449 - 451
- *Des principes de l'économie politique et de l'impôt*. Traduit de l'anglais par F.-S. Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say. 2e éd. T. 1-2 [O principima političke ekonomije i oporezivanja. S engleskog preveo F.-S. Constancio, s eksplikativnim i kritičkim bilješkama J.-B. Saja. 2. izd. T. 1-2]. Paris 1835. 26 111 364
- *On the principles of political economy and taxation*. Third edition [O principima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje]. London 1821. (Prvo izdanje 1817.) 26 62 112 115 191 363 446 449
- *Proposals for an economical and secure currency; with observations on the profits of the Bank of England*. Second edition [Prijedlozi za ekonomičnu i čvrstu valutu; sa zapažanjima o profitima Engleske banke. Drugo izdanje]. London 1816 206 446
- *On protection to agriculture*. 4th ed. [O zaštiti poljoprivrede. 4. izd.]. London 1822. 363
- *Reply to Mr. Bosanquet's practical observations on the report of the Bullion Committee*. [Odgovor na g. Bosanquetove praktičke primjedbe na izvještaj Odbora za zlatnu rezervu]. London 1811. 446
- Rossi, Pellegrino, *Cours d'économie politique*. Année 1836 - 1837. (Contenant les deux volumes d'édition de Paris.) In: *Cours d'économie politique*, Ed. Ad. Wahlen [Kurs političke ekonomije. Godine 1836 - 1837. (Sadrži dva toma pariskog izdanja.) U: Kurs političke ekonomije. Izdao Ad. Wahlen]. [Bruxelles 1843.] 52
- Say, Jean-Baptiste, *Cours complet d'économie politique pratique*. Seconde édition. Tome I - II. [Potpuni kurs praktične političke ekonomije. Drugo izdanje. Tom. I - II]. Paris 1840. 168

- *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Troisième édition. Tome second [Rasprava o političkoj ekonomiji, ili jednostavan prikaz načina na koji se formiraju, raspodjeljuju i troše bogatstva. Treće izdanje. Tom drugi]. Paris 1817. 24 62 103 345 444
- Schlözer, August Ludwig, *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*. Siebender Theil. Heft XXXVII - XLII [Prepiska većinom historijskog i političkog sadržaja. Sedmi dio. Sveska XXXVII - XLII]. Göttingen 1780. 256
- Sempéré y Guarinos, J., *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la monarchie espagnole*. Tomes I - II [Razmatranja o uzrocima veličine i pada španjolske monarhije. Tom I - II]. Paris 1826. 177 254 414
- Senior, Nassau William, *Letters on the factory act, as it affects the cotton manufacture* [Pisma o utjecaju zakona o fabrikama na pamučnu manufakturu]. London 1837. 169 170 171
- *Principes fondamentaux de l'économie politique*, tirés de leçons édités et inédites. Par le comte J. Arrivabene [Osnovni principi političke ekonomije, na osnovu objavljenih i neobjavljenih predavanja. Priredio kont J. Arrivabene]. Paris 1836. 418 426
- *Three lectures on the cost of obtaining money, and on some effects of private and government paper money*; delivered before the University of Oxford, in Trinity term, 1829 [Tri predavanja o troškovima izrade novca i o nekim posljedicama privatnog i državnog papirnog novca; održana na Oksfordskom univerzitetu, u ljetnjem trimestru, 1829]. London 1830 156
- Shakespeare, William, *The Merchant of Venice* [Mletački trgovac]. 423
- *Thimon of Athens* [Timon Atenjanin]. 259
- Sismondi, J.-C.-L. Simonde de, *Etudes sur l'Économie Politique*. Tomes I - II [Ogledi iz političke ekonomije, Tom I - II]. Bruxelles 1838. 198 - 199 364
- *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*. Seconde édition. Tomes I - II [Novi principi političke ekonomije, ili o bogatstvo u njegovom odnosu prema stanovništvu. Drugo izdanje. Tom I - II]. Paris 1827. 29 53 62 117 203
- Smith, Adam, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. With a commentary, by the autor of «England and America». Ed. by Edvard Gibbon Wakefield [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva nacije. S komentarom iz pera autora «Engleske i Amerike.» Uredio Edvard Gibbon Wakefield]. Vol. I - 6. London 1835 - 1839. 133 362 363 369 412 445
- *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Vol. I - II [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda. Tom I - II]. London 1776. 163 201 361
- *Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations*; traduction nouvelle, avec des notes et observations; par Germain Garnier. Tomes I - IV [Istraživanja o prirodi i uzrocima bogatstva naroda; novi prevod sa primjedbama i opaskama Germaina Garnier-a. Tom prvi]. Paris 1802. 55 62 82 91 101 102 196 - 197
- Sophocles, *Antigone* [Antigona] 259
- The source and remedy of the national difficulties*, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell [Izvor i lijek nacionalnih teškoća, na osnovu principa političke ekonomije, u pismu lordu Johnu Russellu]. London 1821. 74 76 314

- Spence, William, *Britain independent of commerce; or, proofs, deduced from an investigation into the true causes of the wealth of nations, that our riches, prosperity, and power, are derived from resources inherent in ourselves, and would not be affected, even though our commerce were annihilated* [Nezavisnost Britanije od trgovine; ili dokazi izvedeni iz istraživanja o pravim uzrocima bogatstva nacija, da su naša bogatstva, prosperitet i moć izvedeni iz naših vlastitih izvora i da ne bi bili okrnjeni čak ni kad bi naša trgovina bila uništena]. London 1807. 391
- Spinoza, Benedict de, *Ethica ordine geometrico demonstrata et in quatuor partes distincta* [Etika, geometrijskim redom izložena i u pet dijelova podijeljena]. Prvo izdanje izišlo je u Amsterdamu 1677. 106
- Statistical abstract for the United Kingdom in each for the last fifteen years, from 1844 to 1858. Nr. 6* [Statistički pregled Ujedinjenog Kraljevstva za posljednjih 15 godina — od 1844. do 1858, br. 6]. London 1859. 402
- Stein, L[orenz von], *System der Staatswissenschaft*. Bd. I: System der Statistik, der Populationistik und der Volkswirtschaftslehre [Sistem političkih nauka. Sv. 1: Sistem statistike, populacionistike i ekonomske nauke]. Stuttgart i Tübingen 1852. 338 343
- Steuart, James: *An inquiry into the principles of political economy*. [Istraživanje o principima političke ekonomije]. Vol. 1 - 2. London 1767. 361
- *An inquiry into the principles of political economy: being an essay on the science of domestic policy in free nations*. In three volumes. [Istraživanje o principima političke ekonomije; ogled o nauci o unutrašnjoj politici kod slobodnih naroda. U tri toma]. Dublin 1770. 133 - 135 142 151 152 197 - 198 206 237 247 276 361 362 376 - 378 439 442 - 443 457
- Storch, Henri, *Considérations sur la nature du revenu national* [Razmatranja o prirodi nacionalnog dohotka]. Paris 1824. 29 - 30 189 405
- *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say. Tomes I - IV [Kurs političke ekonomije, ili izlaganje principa koji određuju prosperitet naroda. S objašnjenjima i kritičkim primjedbama J.-B. Saja. Tom I - IV]. Paris 1823. 19 - 20 29 - 30 48 55 95 165 189 202 262 405
- Strabon, *Erdbeschreibung in siebzehn Büchern*. Nach bericht. griech. Text unter Begleitung kritischer und erklärender Anmerkungen. Verdeutsch von Christoph Gottlieb Groskurd [Geografija u sedamnaest knjiga. Prema ispravljenom grčkom tekstu, s popratnim kritičkim primjedbama i objašnjenjima. Preveo na njemački Christoph Gottlieb Groskurd]. Berlin und Stettin 1831 - 1833. 435
- Symons, Jelinger C., *Arts and artisans at home and abroad; with sketches of the progress of foreign manufactures* [Zanatstvo i zanatlije u zemlji i inostranstvu. Sa skicama napretka inostrane manufakture]. Edinburgh 1839. 173 - 174
- Thompson Benjamin, Count of Rumford, *Essays, political, economical and philosophical*. Vol. I - III [Politički, ekonomski i filozofski eseji. Tom I - III]. London 1796 - 1802. 131
- Thompson, William, *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness* [Istraživanje o principima raspodjele bogatstva koji najviše doprinose ljudskoj sreći]. London 1824. 383
- Thornton, Henry, *An inquiry into the nature and effects of the paper credit of Great Britain* [Istraživanje o prirodi i posljedicama kreditnog novca Velike Britanije]. London 1802. 163

- Tooke, Thomas, *A history of prices and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive; with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the Act 7 & 8 Vict. c. 32* [Historija cijena i stanje opticaja, od 1839. do 1847. zaključno; s općim pregledom pitanja novca i primjedbama o djelovanju zakona iz 7. i 8. godine vladavine Viktorije, gl. 32]. London 1848. 238 249 451 452 457
- *A history of prices, and of the state of the circulation. Volumes I - VI* [Historija cijena i stanje opticaja. Sv. I - VI]. London 1838 - 1857. 219
- *An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking*. Second edition [Istraživanje o principu novčanog opticaja; veza novčanog opticaja s cjenama i uputnost razdvajanja emitiranja novčanica od bankarstva. Drugo izdanje]. London 1844. 210 250 251 391 458
- *On the currency in connection with the corn trade; and on the Corn Laws*. 2nd ed. [O valuti u vezi s trgovinom žitom; i o zakonima o žitu. 2. izd.]. London 1829. 457
- Tooke, Thomas, and William Newmarch, *A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848 - 1856*. Vol. 1 - 2; forming the 5th and 6th vols. of the «History of prices from 1792 to the present time». [Historija cijena i stanja cirkulacije za vrijeme devet godina 1848 - 1856. Sv. 1 - 2 koji čine 5. i 6. sv. «Historije cijena od 1792. do nešeg vremena»]. London 1857. 219 458
- Torrens, Robert, *An essay on the production of wealth* [Ogled o stvaranju bogatstva]. London 1821. 119 163 - 164
- [Townsend, J.] *A Dissertation on the poor laws*. By a well-wisher to mankind (1786). Republished [Rasprava o zakonima o sirotinji. Od nekoga tko želi dobro čovječanstvu (1786). Novo izdanje]. London 1817. 186
- Tuckett, J. D., *A history of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce*. In two volumes [Historija ranijeg i sadašnjeg položaja radnog stanovništva, uključujući napredak poljoprivrede, industrije i trgovine. U dva toma]. London 1846. 136 - 138
- Ure, Andrew, *Philosophie des manufactures, ou Economie industrielle, de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la discription des diverses machines employées dans les ateliers anglais*. Traduit sou. les yeux de l'auteur. Tome I-II [Filozofija manufaktura, ili industrijska ekonomija fabrikacije pamuka, vune, lana i svile, s opisom raznih mašina koje se upotrebljavaju u engleskim radionicama. Prevedeno pod kontrolom autora. Tom I-II]. Bruxelles 1836. 64
- Urquhart, David, *Familiar words as affecting England and the English* [Poznate riječi, u odnosu na Englesku i na Engleze]. London 1856. 146 201 374
- Verri, Pietro, *Meditazioni sulla economia politica*. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 15 [Razmišljanja o političkoj ekonomiji. U: Talijanski klasični pisci političke ekonomije. Moderni pisci. T. 15]. Milano 1804. 431
- Vidal, F., *De la répartition des richesses ou de la justice distributive en économie sociale* [O raspodjeli bogatstava ili o distributivnoj pravdi u društvenoj ekonomiji]. Paris 1846. 207
- Virgilije, *Eneida*. 417

Wade, John, *History of the middle and working classes, with a popular exposition of the economical and political principles which have influenced the past and present condition of the industrious orders*. Third edition [Historija srednje i radničke klase; s popularnim izlaganjem ekonomskih i političkih principa koji su utjecali na raniji i sadašnji položaj zaposlenih u industriji. Treće izdanje]. London, Dublin, Edinburgh 1835. 18

Wakefield, Edward Gibbon — komentari u knjizi — *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, by Adam Smith. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I - IV [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda, od Adama Smitha. S komentarom autora knjige «Engleska i Amerika» [E. G. Wakefield]. Tom I - IV]. London 1835 - 1839. 133

— *A view of the art of colonization, with present reference to the British empire; in letters between a statesman and a colonist*. Edited by (one of the writers) — [Gledište o umijeću kolonizacije, s osvrtom na sadašnju Britansku Imperiju; u prepisci između jednog državnika i jednog koloniste. Izdao (jedan od pisaca)]. London 1848. 113

Wilson, James, *Capital, currency and banking*: being a collection of a series of articles published in the «Economist» [Kapital, moneta i bankarstvo; zbirka niza članaka objavljenih u listu «Economist»]. London 1847. 451 458

Wirth, Johann Georg August, *Die Geschichte der Deutschen*. Vier Bände. Zweite Auflage [Historija Nijemaca. Četiri toma. Drugo izdanje]. Stuttgart 1846 - 1847. (Prvo izdanje 1842 - 1845.) 234

Wright, T. B. and Harlow, J., *The currency question*. The Gemini letters [Problem novčanog optičaja. Pisma Blizanaca]. London 1844. 153 - 154

Xenophon, *De re ditibus sive vectigalibus civitatis Atheniensis auctendis*. In: Xenophonis quae extant. Recensuit Jo. Gottlob Schneider. Tomus VI. Lipsiae, 1815 [O uvećavanju prihoda ili poreza Atonske države. U: Ksenofont. Sačuvana djela. Izdanje J. Gottloba Schneidera. Tom VI]. Leipzig, 1815. 245

Xenophon, *De Vectigalibus* [O porezima] 419 421

Young, Arthur, *Political arithmetic*. Containing observations on the present state of Great Britain: and the principles of her policy in the encouragement of agriculture [Politička aritmetika. Sadržuje zapažanja o sadašnjem položaju Velike Britanije; i principe njene politike u stimuliranju poljoprivrede]. London 1774. 443

II. Periodika

Allgemeine Zeitung [Opće novine]. Augsburg. 332

Le Charivari, Journal satirique illustré, fondé à Paris par Ch. Philipon, le 1er décembre 1832 [Šarivari, satirični ilustrirani časopis, osnovao Ch. Philipon 1. decembra 1832. god. u Parizu]. 225

Deutsch-Französische Jahrbücher. Hrsg. von Arnold Ruge und Karl Marx. Lfg. 1 und 2 [Njemačko-francuski godišnjaci. Ur. Arnold Ruge i Karl Marx. Sv. 1 i 2]. Paris 1844. 332 333

The Economist. Weekly Commercial Times. Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper [Ekonomet. Nedjeljni trgovački pregled. Bankarske novine i željeznički glasnik: političke, književne i opće novine]. London. 162 201 232 237 314 - 316 323 451

1844:

- 11. maj, br. 37. 162 200
- 15. juni, br. 42. 162
- 28. septembar, br. 57. 162 - 163
- 5. oktobar, br. 58. 163

1847:

- 8. maj, br. 193. 132
- 22. maj, br. 195. 132
- 9. oktobar, br. 215. 200
- 6. novembar, br. 219. 62 77 90 - 91 132 - 133.

1850:

- 31. avgust, br. 366. 165

1851:

- 19. januar, br. 386. 200
- 15. novembar, br. 429. 200

1853:

- 22. januar, br. 491. 199 - 200

1858:

- 6. februar, br. 754. 86
- 13. mart, br. 759. 144
- 10. april, br. 763. 194
- 15. maj, br. 768. 213 - 214
- 10. jul 1858. 397

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie [Nove rajnske novine. Organ demokratije]. Köln. 333

The Parliamentary Debates; Vol. I [Parlamentarne debate: Sv. I]. London 1820. 364

Revue des Deux Mondes. Tome trenteunième. Quatrième série [Revija dvaju svetova. Tom trideset prvi. Četvrta serija]. Paris 1842. (Vidi i *Coquelin, Charles.*) 182

Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe [Rajnske novine za politiku, trgovinu i zanatstvo]. Köln. 331 332

- od 25. oktobra 1842. 331
- od 15. januara 1843. 331

The Spectator [Promatrač]. London 357

- od 19. oktobra 1711. 134 206 438
- od 26. novembra 1711. 357

La Voix du peuple [Glas naroda]. Paris. 185

Das Volk [Narod]. London.

- od 4. juna 1859. 464
- od 6. avgusta 1859. 470
- od 20. avgusta 1859. 470

The Westminster Review; Volume V. January-April 1826 [Westminsterska revija, tom V, januar-april 1826]. London 1826. 140 - 141

Registar imena

- Agripa* — vidi *Menenije Agripa*
- Alberoni, Giulio* (Dulio Alberoni; 1664 - 1752) — španjolski ministar (1714) i kardinal (1721 - 1752), porijeklom Talijan. 179
- Anaharsis* (6. stoljeće pre n. e.) — grčki mudrac skitskog porijekla. 373
- Anderson, A. (A. Anderson)* — engleski tvorničar; autor djela *The recent commercial distress*. 24 314
- Anderson, James* (Džems Anderson; 1739 - 1808) — škotski ekonomist, preteča Ricardove teorije zemljišne rente. 186
- Anghiera, Pietro Martire* — vidi *D'Anghiera, Pietro Martire*
- Anna Stuart* (Ana Stjuart; 1665 - 1714) — kraljica Velike Britanije i Irske (1702 - 1714); za njene vladavine ostvarena je unija Engleske i Škotske. 136 194 199
- Antonini* — rimska carska dinastija (96 - 192). 177
- Arbutnot, George* (Džordž Arbatnot; 1802 - 1865) — činovnik u engleskom ministarstvu financija; autor radova o novčanom opticaju i kreditu, pripadnik škole koja je zastupala «currency principle». 457
- Aretino, Pietro* (Pijetro Aretino, 1492 - 1556) — talijanski satiričar iz vremena renesanse. 444
- Aristotel* (384 - 322 pre n. e.) — grčki filozof. 263 287 307 337 349 355 369 405 421 435
- Arnd, Karl* (Karl Arnd; 1788 - 1877) — njemački ekonomist, pristalica »prirodne privrede« zasnovane na »nepromjenljivim prirodnim zakonima nacionalne ekonomije«. 191 317
- Arrivabene, Jean (Giovanni) comte de* (Žan Đovani Arivabene; 1787 - 1881) — talijanski politički emigrant, inicijator ekonomskog kongresa 1874, prevodilac ekonomskih djela na francuski. 418
- Ashwort, Henry* (Henri Ešvort; 1794 - 1880) — engleski tvorničar i političar; pristalica slobodne trgovine; osnivač Lige protiv zakona o žitu. 170
- Atenej iz Naukratisa* (kraj 2 - početak 3. vijeka) — grčki retoričar i filolog. 245 258 373
- Atkinson, William* (Viljem Atkinson) — engleski ekonomist, autor većeg broja ekonomskih spisa objavljenih između 1838. i 1858; protivnik klasične političke ekonomije i slobodne trgovine, pristalica zaštitnih carina. 111 313 315
- Attwood, Thomas* (Tomas Atvud; 1783 - 1856) — engleski bankar, ekonomist i političar; buržoaski radikal; učesnik čarističkog pokreta, iz kojeg je kasnije istupio. 153 154 379 380

- Augier, Marie* (Mari Ožije) — francuski novinar; autor radova o ekonomskim pitanjima. 201 206
- Aurangzeb* (1618 - 1707) — indijski veliki mogul (1658 - 1707), čiji je dvor posjetio François Bernier. 254 415
- Aurelij* (Lucije Domicije Aurelij, 215 - 275) — rimski car (270 - 275). 179
- August, Gaj Oktavije* (Julije Cezar Oktavijan) (63. pre n. e. - 14. n. e.) — rimski car (27. pre n. e. - 14. n. e.) 179
- Babbage, Charles* (Čarlz Bebidž; 1792 - 1871) — engleski matematičar, mehaničar i ekonomist, osnivač statističkog društva u Londonu. 64 85 323
- Bailey, Samuel* (Semjuel Bejli; 1791 - 1870) — engleski krupni kapitalist, bankar i ekonomist; s pozicija vulgarne ekonomije napadao Ricardovu teoriju vrijednosti. 24 157 231 - 232 235 303 313 371 425
- Baines, Sir Edward* (ser Edvard Beinz; 1800 - 1890) — engleski ekonomist; liberal; izdavač »Leeds Mercury«, autor knjige o historiji pamučne industrije u Engleskoj. 171
- Barbon, Nicholas* (Niklas Barbn; 1640 - 1698) — engleski ekonomist, protivnik merkantilizma, pristalica slobodne trgovine; zastupao shvaćanje da vrijednost robe određuje njena korisnost. 377
- Barton, Jon* (Džon Barton, kraj 18 - prva polovina 19. vijeka) — engleski ekonomist, predstavnik klasične građanske političke ekonomije. 138 325
- Bastiat, Frédéric* (Frederik Bastija; 1801 - 1850) — francuski vulgarni ekonomist, apologet kapitalizma, propovjednik teorije o harmoniji klasnih interesa u kapitalističkom društvu. 24 113 - 116 185 - 186 219 - 227 277 278 308 309 - 311 313 326 345
- Bekker, Immanuel* (Immanuel Bekr; 1785 - 1871) — njemački filolog, priredio više izdanja djela Platona, Aristotela, Aristofana i dr. 337 369
- Bentham, Jeremy* (Džeremi Bentam; 1748 - 1832) — engleski filozof, pravnik i ekonomist; glavni predstavnik utilitarizma. 194
- Berkeley, George* (Džordž Barkli; 1685 - 1753) — engleski filozof, biskup; u ekonomiji kritičar merkantilizma, predstavnik nominalističke teorije novca; smatra rad glavnim izvorom bogatstva. 344 377 406
- Bernier, François* (Fransoa Bernije; 1625 - 1688) — francuski liječnik, književnik i svjetski putnik. 189 254 415
- Blake, William* (Viljem Blejk; prva polovina 19. vijeka) — engleski ekonomist, autor radova o novčanom optičaju. 139 140 236 316 324 395 453
- Blanc, Jean-Joseph-Louis* (Žan-Žozef-Luj Blan; 1811 - 1882) — francuski socijalist; historičar, novinar i političar; inspirira se idejama Saint-Simona i Fouriera; kritizira kapitalizam kao društvo slobodne konkurencije i u djelu »Organizacija rada« razvija plan za postupno uvođenje socijalizma mirnim putem. 443
- Boisguillebert, Pierre Le Pesant* (Pjer Le Pezan Boagijber, 1646 - 1714) — francuski ekonomist, osnivač klasične buržoaske političke ekonomije u Francuskoj. 50 219 242 257 267 271 286 293 356 358 359 364 390 395 411 412 428
- Bonaparta* — vidi *Napoléon I Bonaparte*
- Bosanquet, Charles* (Čarlz Bozanket; 1769 - 1850) — engleski poduzetnik i ekonomist — polemizirao s Ricardom o pitanjima novčanog optičaja. 446 449
- Bosanquet, James* (Džems Bozanket; 1804 - 1877) — engleski banakar, ekonomist i historičar. 134 210 250 391

- Bray, John Francis* (Džon Frensis Brej; 1809 - 1895) — engleski ekonomist; socijalist-utopist, pristalica Owena; čarist; 1842. preselio se u Ameriku i tamo do smrti živio kao farmer, slovoslagач i novinar. 154 207 236 253 383
- Brougham, Henry Peter* (Henri Piter Bruem; 1778 - 1868) — engleski pravnik, pisac i državnik; jedan od vođa vigovaca; član parlamenta i lord kancelar (1830 - 1834); pobornik slobodne trgovine. 187 364
- Buchanan, David* (Dejvid Bjukener; 1779 - 1848) — engleski ekonomist i publicist; izdavač i komentator Adama Smitha, protivnik fiziokrata. 159 - 160 232 237 402
- Büchner, Ludwig* (Ludvig Bihner; 1824 - 1899) — njemački liječnik, prirodnjak i filozof; predstavnik vulgarnog materijalizma. 466
- Burleigh, William Cecil, Lord* (Lord Viljem Sesil Berli; 1520 - 1598) — engleski državnik, dugogodišnji ministar i glavni savjetnik kraljice Elizabete I. 426
- Büsch, Johann Georg* (Johan Georg Biš; 1728 - 1800) — njemački pisac i ekonomist; zastupnik merkantilizma; osnovao trgovačku akademiju u Hamburgu. 444
- Carey, Henry Charles* (Henri Čarlz Keri; 1793 - 1879) — američki vulgarni ekonomist; autor teorije o harmoniji klasnih interesa u kapitalističkom društvu. 24 113 191 219 277 278 310 312 315 317 321
- Carli, Giovanni Rinaldo* (Đovani Rinaldo Karli; 1720 - 1795) — talijanski ekonomist; bavio se napose problematikom novca, protivnik merkantilizma. 431
- Carlyle, Thomas* (Tomas Karlajl; 1795 - 1881) — engleski književnik, historičar i filozof; zastupnik kulta heroja; blizak feudalnom socijalizmu, protivnik radničkog pokreta. 242
- Castlereagh* (Kaslri) — vidi *Stewart, Robert*
- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmers; 1780 - 1847) — škotski teolog i ekonomist, fanatični maltuzijanac. 190 219 313 324
- Charles II* (Čarlz II; 1630 - 1685) — kralj Škotske (1651 - 1685), Engleske i Irske (1660 - 1685). 199 358
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) — švicarski ekonomist, pristalica Sismondija; spajao Sismondijevu teoriju s elementima Ricardovog učenja. 29 56 265 266 309 312 314
- Chevalier, Michel* (Mišel Ševalije; 1806 - 1879) — francuski inženjer i ekonomist, profesor na Collège de France; tridesetih godina sensimonist, kasnije pristalica slobodne trgovine; podržavao ekonomsku politiku Napoleona III. 406 436
- Chévé, Charles-François* (Šarl-Fransoa Šve; 1813 - 1875) — francuski novinar, katolički socijalist; neko vrijeme (1848 - 1850) pristalica Proudhona i urednik prudonističkog časopisa «Voix du peuple» u kojem je vođena diskusija između Proudhona i Bastiata o «Gratuité du crédit». 185
- Child, Sir Josiah* (ser Džosaja Čajld; 1630 - 1699) — engleski bankar i trgovac, ekonomist-merkantilist. 189 194
- Clay, Sir William* (ser Viljem Klej; 1791 - 1869) — engleski liberalni političar i ekonomist; zastupa «currency principles». 457
- Cobbet, William* (Viljem Kobit; 1762 - 1835) — engleski političar i novinar, autodidakt, porijeklom seljak; borac za demokratizaciju političkog poretka u Engleskoj, zbog pamfleta protiv kažnjavanja batinanjem u engleskoj vojsci osuđen na dvije godine zatvora i novčanu kaznu od 1000 funti sterlinga. 153 391

- Colombo, Cristoforo* (Kristoforo Kolombo) — vidi *Kolumbo, Kristof*
- Constancio, Francisco Solano* (Fransisko Solano Konstansio; 1772 - 1846) — portugalski liječnik, diplomat i književnik; pisao o historiji i prevodio na francuski engleske ekonomiste (Godwina, Ricarda, Malthusa i dr.) 111 364
- Cooper, Thomas* (Tomas Kuper; 1759 - 1840), američki političar i ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 344
- Coquelin, Charles* (Šarl Koklen; 1803 - 1852) — francuski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 182
- Corbet, Thomas* (Tomas Korbet; oko 1850) — engleski ekonomist, rikardovac, najviše pridonio učenju o krizama. 183 194 232 236 391
- Cotton, William* (Viljem Kotn; 1786 - 1866) — engleski trgovac, direktor Engleske banke; pronalazač automatske vage za zlato. 401
- Cromwell, Oliver* (Oliver Kromvel; 1599 - 1658) — engleski državnik, revolucionarni vod i šef države (lord protektor Commonwealth-a 1653 - 1658). 358
- Culpeper, Sir Thomas* (ser Tomas Kalpiper; 1578 - 1622) — engleski ekonomist, merkantilist. 194
- Custodi, Pietro* (Pijetro Kustodi; 1771 - 1842) — talijanski političar, historičar i ekonomist; urednik serije djela talijanskih ekonomista »Scrittori classici italiani di economia politica«. 135 343 347 361 400 411 431
- Daire, Louis-François-Eugène* (Luj-Fransoa-Ežen Der; 1798 - 1847) — francuski književnik i ekonomist; uredio više svezaka u seriji djela iz političke ekonomije »Collection des principaux économistes«. 257 359 390
- Dalrymple, Sir John* (ser Džon Dalrimpl; 1726 - 1810) — škotski pravnik i historičar, autor djela o feudalnom vlasništvu u Velikoj Britaniji. 179 254
- D'Anghiera, Pietro Martire* (Pijetro Martire D'Angijera; 1457 - 1526) — talijanski historičar i geograf; 1510 - 1526. hroničar na španjolskom dvoru za događaje u Novom svijetu. 177 263 433
- Dante Alighieri* (Dante Aligijeri; 1265 - 1321) — talijanski pjesnik. 334
- Darimon, Louis-Alfred* (Luj-Alfred Darimon; 1819 - 1902) — francuski političar, publicist i historičar; propagirao je Proudhonove ideje, uređivao prudonističke novine i u Proudhonovu duhu napisao djelo »O reformi banaka« (1856); sredinom šezdesetih godina postao (i do smrti ostao) bonapartist. 154 383
- Davenant, Charles* (Čarlz Devenent; 1656 - 1714) — engleski ekonomist, merkantilist; u politici torijevac. 206
- Demetrije Faleranin* (oko 350 — oko 283. pre n. e.) — grčki državnik, historičar, gramatičar i filozof; vrlo plodan pisac; makedonski namjesnik u Ateni. 258
- De Quincey, Thomas* (Tomas De Kvinsi; 1785 - 1859) — engleski pisac i ekonomist, sljedbenik i komentator Ricarda. 24 83 312 314
- Dodd, George* (Džordž Dod; 1808 - 1881) — engleski publicist; autor radova o pitanjima industrije; suradnik različitih enciklopedija. 235 399
- Dulije, Marko* (4. vijek pre n. e.) — narodni tribun (oko 360 pre n. e.); zajedno sa svojim kolegom L. Menenijem proveo plebiscit kojim je ograničena godišnja kamata na pozajmljeni novac (na jednu dvanaestinu ili 8 1/3%). 179

- Dureau de la Malle, Adolph-Jules-César-Auguste* (Adolf-Žil-Sezar-Ogist Diro de la Mal; 1777 - 1857) — francuski pjesnik i historičar starog vijeka. 177 - 179 317
- Eden, Sir Frederic Morton* (ser Frederik Mortn Idn; 1766 - 1809) — engleski ekonomist, učenik Adama Smitha. 97 140 315
- Edward III* (Edvard III; 1312 - 1377) — engleski kralj (1327 - 1377). 374
- Edward VI* (Edvard VI; 1537 - 1553) — engleski kralj (1547 - 1553). 98 137
- (Elizabeth I *Elizabeta I*; 1533 - 1603) — engleska kraljica (1588 - 1603). 99 136 138 316 426
- Engels, Friedrich* (Fridrih Engels; 1820 - 1895). 333 463
- Epikur* (oko 341. — oko 270. pre n. e.) — grčki filozof. 197
- Eschwege, Wilhelm Ludwig von* (Wilhelm Ludvig fon Ešvege; 1777 - 1855) — njemački rudarski inženjer i geolog, velik dio života proveo kao rukovodilac rudnika i organizator rudarstva u Brazilu i Portugalu. 177
- Euripid* (oko 480 - 406. pre n. e.) — grčki dramatičar, pisac klasičnih tragedija. 421
- Fairbairn, Sir Peter* (ser Piter Ferben; — engleski inženjer, pronalazač i proizvođač mašina; pred kraj života rukovodilac velike fabrike mašina u Leedsu. 165
- Farnese, Alessandro* (Alesandro Farnese, vojvoda od Parme; 1545 - 1592) — talijanski vojskovođa i državnik, španjolski namjesnik u Holandiji (1578 - 1592). 137
- Ferrier, François-Louis-Auguste* (Fransoa-Luj-Ogist Ferije; 1777 - 1861) — francuski carinski inspektor i ekonomist; epigon merkantilista. 237 464
- Feuerbach, Ludwig* (Ludvig Fojerbah; 1804 - 1872) — njemački filozof, materijalist. 466
- Filip II* (1527 - 1598) — španjolski kralj (1550 - 1598). 177 254
- Forbonnais, François-Véron-Duverger de* (Fransoa-Veron-Diverže de Forbone; 1722 - 1800) — francuski financijski stručnjak i ekonomist, merkantilist i protekcionist, pristalica kvantitativne teorije novca, protivnik fiziokrata. 441
- Fourier, François-Marie-Charles* (Fransoa-Mari-Sarl Furije; 1772 - 1837) — francuski socijalist utopist. 78
- Franklin, Benjamin* (Bendžamin Franklin; 1706 - 1790) — američki državnik, prirodnjak, pronalazač, književnik i ekonomist; jedan od sastavljača Deklaracije nezavisnosti; najznačajniji predstavnik prosvjetiteljstva u Americi; u ekonomiji napose značajan zbog analize razmjenske vrijednosti. 359 360 406 441
- Friedrich II* (Fridrih II; 1194 - 1250) — kralj Sicilije (1198 - 1250) i car Svetog rimskog carstva njemačkog naroda (1212 - 1250). 180 182
- Fullarton, John* (Džon Fularton; 1780 - 1849) — engleski ekonomist, autor radova o novčanom opticaju i o kreditu, protivnik kvantitativne teorije o novcu. 110 190 201 206 208 209 211 212 232 235 236 238 250 251 458
- Galba, Servije Sulpicije* (3. pre n. e. — 69. n. e.) — rimski državnik, vojskovođa i, kratkotrajno, car (68 - 69). 177
- Galiani, Ferdinando* (Ferdinando Galiani; 1728 - 1787) — talijanski opat, pjesnik, pisac i diplomat; bio u vezi s francuskim prosvjetiteljima; u političkoj ekonomiji merkantilist i protivnik fiziokrata. 187 188 232 236 261 317 343 361 372 385 396 433

- Ganilh, Charles** (Šarl Ganil; 1758 - 1836) — francuski političar i ekonomist, epigon merkantilizma. 194
- Garnier, Germain, comte de** (grof Žermen Garnije; 1754 - 1821) — francuski ekonomist i političar; bonapartist i monarhist; epigon fiziokrata; prevodilac i komentator Adama Smitha. 155 - 156 211 231 234 373 399
- Gaskell, Peter** (Piter Gaskel) — engleski liječnik i publicist; liberal. 174 317
- Gemini** («Blizanci», Castor i Pollux) — vidi *Harlow, John* i *Wright, Thomas Barber*
- Genovesi, Antonio** (Antonio Đenovezi, 1712 - 1769) — talijanski filozof, teolog i ekonomist, merkantilist. 353 411
- Genucije, Lucije** — rimski narodni tribun; 342. pre n. e. sproveo je zakon o ukidanju kamata, koji je međutim ostao bez praktičnog efekta. 179
- George II** (Džordž II; 1683 - 1760) — kralj Velike Britanije i Irske (1727 - 1760). 372 374
- George III** (Džordž III; 1738 - 1820) kralj Velike Britanije i Irske (1760 - 1820). 201 372
- Gilbart, James William** (Džems Viljem Gilbert; 1794 - 1863) — engleski bankar i ekonomist; autor radova o bankarstvu. 199
- Gladstone, William Ewart** (Viljem Juert Gledston; 1809 - 1898) — britanski državnik, najprije torijevac, a zatim liberal i vođa liberalne partije; u više mahova predsjednik vlade (1868 - 1874, 1880 - 1885, 1886, 1892 - 1894). 366
- Goethe, Johann Wolfgang von** (Johan Volfgang fon Gete; 1749 - 1832) — njemački književnik i filozof. 72 246
- Gottsched, Johann Christoph** (Johan Kristof Gotšed, 1700 - 1766) — njemački pisac i kritičar, predstavnik ranog prosvjetiteljstva. 444
- Gouge, William M.** (Viljem M. Gaudž; 1796 - 1863) — američki publicist i ekonomist; autor radova o financijskim pitanjima i o bankama u SAD. 136 231 234
- Gray, John** (Džon Grej; 1798 - 1850) — engleski ekonomist, utopijski socijalist; sljedbenik Roberta Owena, predstavnik teorije «radnog novca». 154 182 202 - 203 231 381 382
- Grimm, Jakob** (Jakob Grim; 1785 - 1863) — njemački filolog i književnik. 263 434
- Guizot, François-Pierre-Guillaume** (Fransoa-Pjer-Gijom Gizo; 1787 - 1874) — francuski historičar i državnik, orleanist. 332
- Güllich, Gustav von** (Gustav fon Gilih; 1791 - 1847) — njemački trgovac i pronalazač; bavio se zemljoradnjom i ekonomskom historijom; zalagao se za zaštitne carine u Njemačkoj. 219
- Harlow, John** (Džon Harlou) — engleski ekonomist, predstavnik bermingemske škole, zajedno s Thomasom Barberom Wrightom pisao pod pseudonimom «Gemini» («Blizanci», Castor i Pollux); njihova pisma listu «Midland Counties Herald» izišla su u obliku knjige pod naslovom «The Currency Question. The Gemini Letters». 153 - 154
- Harrison, William** (Viljem Herisn; 1534 - 1593) — engleski svećenik, kroničar i historičar; pomagao R. Holinshedu pri sastavljanju poznate «Kronike Engleske, Škotske i Irske» (1577). 140 326
- Haxthausen, August** (August Haxthausen; 1792 - 1866) — ruski činovnik i pisac; putovao po Rusiji

- i opisao tamošnje ostatke zajedničkog vlasništva u zemljišnim odnosima. 216
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Wilhelm Friedrich Hegel; 1770 - 1831) — njemački filozof. 96 332 464 466 - 468
- Henry VII* (Henri VII; 1457 - 1509) — engleski kralj (1485 - 1509). 98 126
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547) — engleski kralj (1509 - 1547). 98 194 199
- Hobbes, Thomas* (Tomas Hobz, 1588 - 1679) — engleski filozof. 358
- Hobhouse, John Cam, Baron Broughton de Gyfford* (Džon Kem, baron Broton Giford Hobhauz; 1786 - 1869) — engleski političar, vigovac; njegovim zauzimanjem donijet je Zakon o fabrikama 1831. godine. 171
- Hodges, John Frederick* (Džon Frederick Hodžiz; sredina 19. st.) — engleski agrokemičar i fiziolog; pisac udžbenika o agrotehnici. 82
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) — engleski ekonomist i publicist; zastupao proletersko stanovište; polazeći od Ricardove teorije vrijednosti kritizira kapitalizam i zalaže se za socijalizam. 71 76 77 165 232 313 316 356
- Homer* (8. vijek pre n. e.) — legendarni grčki pjesnik kojem se pripisuju *Ilijada* i *Odisjea*. 144 444
- Hopkins, Thomas* (Tomas Hopkinz; prva polovina 19. vijeka) — engleski ekonomist. 172
- Horacije Kvintus Flakus* (65 - 8. pre n. e.) — rimski pjesnik, pisac oda i satira. 418
- Hubbard, John Gellibrand* (Džon Gellibrand Habel; 1805 - 1889) — engleski bankar i ekonomist, neko vrijeme jedan od direktora Engleske banke, kasnije aktivniji kao političar konzervativne orijentacije. 205 210 234
- Hüllmann, Karl Dietrich* (Karl Ditiš Hilman; 1756 - 1846) — njemački historičar, bavio se napose srednjim vijekom; na univerzitetu u Bonnu predavao je od 1814. do 1841; Marx koji je u Bonnu studirao 1835 - 1836. nije slušao Hüllmannova predavanja ali je kasnije detaljno eksceptirao njegova djela. 179 - 181
- Hume, David* (Dejvid Hjum; 1711 - 1776) — engleski filozof, historičar i ekonomist; u ekonomiji protivnik merkantilista. 134 194 206 438 - 442 444 - 446 454 455 457
- Hume, James Deacon* (Džems Dikn Hjum; 1774 - 1842) — engleski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 452
- Jacob, William* (Viljem Džejkob; oko 1762 - 1851) — engleski trgovac i pisac; autor ekonomskih radova o poljoprivredi i novcu kao i opsežne historije dobitanja i primjene plemenitih metala. 203 206 232 237 399 419 420
- Jacob I* (1566 - 1625) — kralj Velike Britanije i Irske (1603 - 1625). 199
- Jenkinson, Robert Banks* (Robert Benks Dženkinsn; 1770 - 1828) — engleski političar, torijevac; više puta ministar, 1812 - 1827. predsjednik vlade; 1796. lord, 1808. Earl Liverpool. 201
- Jovellanos y Ramirez, Gaspar Melchor de* (Gaspar Melčor de Hoveljanos i Ramires; 1744 - 1811) — španjolski državnik, pravnik i ekonomist, pristalica prosvjetiteljstva, blizak merkantilističkim pogledima. 359
- Julius, Gustav* (Gustav Julijus; 1810 - 1851) — književnik, sitnoburžoaski demokrat, predstavnik 'istinskog socijalizma'. 444
- Justinijan I* (482 - 565) — bizantijski car (527 - 565). 179

- Kant, Immanuel* (Immanuel Kant; 1724 - 1804) — njemački filozof. 467
- Karl II* — vidi *Charles II*
- Karl V* (1500 - 1558) — car Svetog rimskog carstva njemačkog naroda (1519 - 1556), kralj Španije pod imenom Karl I. 179
- Karlo Veliki* (oko 742 - 814) — franački kralj (768 - 814) i rimski car (800 - 814). 147 156 181
- Katon, Marko Porcije* (*Katon Stariji*) (234 - 149 pre n. e.) — rimski državnik, govornik i pisac, autor djela «De re rustica» («O zemljoradnji»). 256 414
- Klaudije, Marko Marcelije* — rimski plebejac, autor zakona «Lex Clodia de victoriatibus» (oko 104. pre n.e.). 155
- Kolumbo, Kristof* (Cristoforo Colombo; 1451 - 1506) — talijanski moreplovac u španjolskoj službi, otkrio Ameriku. 436
- Körner, M. Georg* (M. Georg Kerner; umro 1772) — njemački filolog i historičar. 250 434
- Ksenofon(t)* (oko 430 - oko 354. pre n. e.) — grčki historičar i filozof; branilac prirodne privrede. 245 265 419 421 435
- Laing, Samuel* (Semjuel Lein; 1810 - 1897) — engleski političar i publicist; liberal; vršio visoke funkcije u upravljanju željeznicama i pisao o problematici željeznica (Marx citira njegov prvi rad «National Distress» etc., koji je općenitijeg karaktera). 171
- Lansdowne, Henry Petty-Fitzmaurice, Marquis of* (Henri Peti-Ficmoris, markiz Lensdaun; 1780 - 1863) — britanski političar, vigozac; ministar financija (1806 - 1807), predsjednik tajnog savjeta (1830 - 1841 i 1846 - 1852), ministar bez portfelja (1852 - 1863). 358
- Lauderdale, James Maitland, Earl of* (Džems Mejtlend erl Loderdejl; 1759 - 1839) — engleski političar i ekonomist, kritičar Adama Smitha s pozicija vulgarne ekonomije. 62 63 70 71 184 207 308 314 326
- Law, John, of Lauriston* (Džon Lo od Loristona; 1671 - 1729) — engleski financijer i ekonomist, merkantilist; od 1716. do 1720. u Francuskoj kao financijski ekspert, direktor banke i jedno vrijeme generalni kontrolor financija, u sporazumu s francuskom vladom vršio eksperimente s velikim emisijama papirnih novčanica bez pokrića, koji su završili velikim krahom. 441 443 445
- Lessing, Gotthold Ephraim* (Efraim Gotthold Lessing; 1729 - 1781) — njemački dramatičar i kritičar. 444
- List, Friedrich* (Fridrih List; 1789 - 1846) — njemački ekonomist, kasnije emigrant, američki građanin i američki konzul u Njemačkoj; predstavnik protekcionizma i preteča historijske škole u ekonomiji. 345 464
- Liverpool, Lord* — vidi *Jenkinson, Robert Banks*
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704) — engleski filozof, značajan i kao ekonomist. 62 134 143 151 - 153 194 206 236 375 376 408 428 438 441 444
- Lombe, Sir John* (ser Džon Lomb; 1693 - 1722) — engleski poduzetnik na području svilarstva; putovao u Italiju da bi otkrio tajne talijanskih predilica za svilu; poslije povratka poslovno vrlo uspješan; navodno otrovan po narudžbi pijemontskih svilara. 137
- Lowndes, William* (Viljem Laundz; 1652 - 1724) — činovnik u engleskom ministarstvu financija i zatim ministar; vodio neuspjelu polemiku s Lockeom. 151 - 153 376 379 380 408

- Loyd, Samuel Jones, Baron Overstone* (Lojd, Semjuel Džons, baron Overstone) — vidi *Overstone, Samuel Jones*
- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) francuski kralj (1643 - 1715). 178 206 242 359
- Louis XV* (Luj XV; 1710 - 1774) — francuski kralj (1715 - 1774). 206
- Louis XVI* (Luj XVI; 1754 - 1793) — francuski kralj (1774 - 1792), pogubljen 1793. 206
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) — osnivač protestantizma u Njemačkoj, jedan od vođa reformacije; po Marxu također »najstariji njemački nacionalnekonoms«. 256 415 424 428
- Mac Culloch (Mc Culloch), John Ramsay* (Džon Remzi Mek Kelok; 1789 - 1864) — engleski ekonomist, vulgarizator Ricarda, apologet kapitalizma. 61 138 172 184 189 190 219 313 317 322 326 343 357
- Mackinnon, William Alexander* (Viljem Elizender Mekinon; 1789 - 1870) — engleski političar; najprije torijevac, kasnije liberal; bavio se kulturnom historijom. 140
- Maclaren, James* (Džems Meklaren; oko 1850) — engleski ekonomist; bavio se napose historijom novčanog optičaja. 213 370 444
- Macleod, Henry Dunning* (Henri Danning Meklaud; 1821 - 1902) — engleski pravnik i vulgarni ekonomist; bavio se napose teorijom kredita. 235 364 425
- Maitland, James* — vidi *Lauderdale*
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) — engleski svećenik i ekonomist; poznat napose po svojoj teoriji stanovništva. 55 59 87 111 112 169 175 186 219 231 312 313 326 345 391
- Mandeville (Maundevice), John* (Džon Mendevil; približno 1300 - 1372) — engleski putopisac, autor romantičnih opisa putovanja u različite zemlje. 406
- Martin V (Oddone Colonna)* (1368 - 1431) — papa (1417 - 1431). 181
- Martyr, Pietro* — vidi *D'Anghiera*
- Marx, Karl* (Karl Marks; 1818 - 1883) — 468 469
- Mendelssohn, Moses* (Mozes Mendelson, 1729 - 1786) — njemački filozof i popularizator filozofije, predstavnik prosvjetiteljstva. 444
- Menenije (Tit Menenije Agripa Lanat)* — rimski konzul (452 pre n. e.), zajedno s konzulom Sestijem Kapitolijem autor zakona o novčanim kaznama i o novčanim zalozima »Lex Sestia Menenia«. 155
- Merivale, Herman* (Hermen Merivejl; 1806 - 1874) — engleski pravnik, političar i ekonomist; napose se bavio problemima kolonizacije. 177 317
- Mill, James* (Džems Mil; 1773 - 1836) — engleski ekonomist i filozof, u ekonomiji nastavljač i popularizator Ricarda. 203 - 205 236 390 391 453 - 454
- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) — engleski ekonomist i filozof, sin Jamesa Milla; u ekonomiji epigon klasične građanske političke ekonomije. 17 24 117 176 194 201 219 232 236 313 324 390
- Misselden, Edward* (Edvard Mislden; 1608 - 1654) — engleski trgovac i ekonomist; merkantilist. 207 232 236 246 254 255 256 411 414 416
- Moleschott, Jakob* (Jakob Molešot; 1822 - 1893) — holandski fiziolog i filozof, predstavnik vulgarnog materijalizma. 466
- Montanari, Gemignano* (Đeminijano Montanari; oko 1633 - 1687) — talijanski matematičar, astronom i

- ekonomist; u ekonomiji se napose bavio monetarnim pitanjima. 135 232 258 347 432
- Montesquieu, Charles de Secondat, baron de la Brède et de* (Šarl de Sekonda, baron de la Brède e de Monteskije; 1689 - 1755) — francuski filozof, politički mislilac i pisac, predstavnik prosvjetiteljstva, teoretičar ustavne monarhije. 134 206 438 442
- Morrison, William Hampson* (Viljem Hempsn Morisn) — engleski ekonomist, autor djela o engleskom sistemu metalne monete. 201 212 232 235
- Morrison, Dillon et Co.* — vidi *Slater*
- More (Morus), Sir Thomas* (ser Tomas Mor; 1478 - 1535) — engleski političar i mislilac, predstavnik utopijskog komunizma, autor «Utopije». 281
- Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf* (Adam Hajnrh Miler, vitez od Niterdorfa; 1779 - 1829) — njemački ekonomist, prirodnjak i astrolog; predstavnik romantične škole u političkoj ekonomiji, zastupnik interesa feudalnog plemstva; protivnik učenja Adama Smitha. 158 165 231 235 372
- Napoléon I Bonaparte* (Napoleon I Bonaparta; 1769 - 1821) — francuski vojskovođa i car Francuske (1804 - 1814 i 1815). 451 452
- Neron* (37 - 68) — rimski car (54 - 68). 179
- Newman, Francis William* (Frensis Viljem Njumen; 1805 - 1897) — engleski filolog i pisac, autor radova o religioznim, političkim i ekonomskim pitanjima; građanski radikal. 189
- Newman, Samuel Philips* (Semjuel Filips Njumen; 1797 - 1842) — američki filolog i pedagog; autor kompilativnog priručnika političke ekonomije. 182 183 232 317 322
- Newmarch, William* (Viljem Njumarč; 1820 - 1882) — engleski ekonomist i statističar, bankar, pristalica slobodne trgovine. 458
- Niebuhr, Barthold Georg* (Bartold Georg Nibur; 1771 - 1831) — njemački historičar i političar, autor poznate «Rimske povijesti». 179
- Norman, George Warde* (Džordž Vord Norman; 1793 - 1882) — engleski ekonomist, direktor Engleske banke; pristalica škole koja je zastupala «currency principle». 457
- Opdyke, George* (Džordž Opdajk; 1805 - 1880) — američki poduzetnik, političar i pisac ekonomskih djela. 188 199 237 261 317 321 391
- Overstone, Samuel Jones (Lloyd), Lord* (Semjuel Džons (Lojd) lord Overston, od 1869. baron; 1796 - 1883) — engleski bankar i ekonomist; zastupao «currency principle»; vršio velik utjecaj na finansijsko zakonodavstvo i finansijsku politiku vlade Roberta Peela. 134 213 448
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858) — engleski utopijski socijalist. 78 79 126 315 323 363
- Pariso, Jacques-Théodore* (Žak-Teodor Parizo; rod. 1783) — francuski mornarički oficir, publicist i prevodilac; preveo je na francuski djelo Jamesa Milla *Elements of political economy*. 203
- Parma (Vojvoda od Parme)* — vidi *Farnese, Alessandro*
- Parmentier, Antoine-Augustin* (Antoan-Ogisten Parmantije; 1737 - 1813) — francuski agronom, farmaceut i filantrop; pisao o problemima poljoprivrede. 178
- Paterson, William* (Viljem Petesn; 1658 - 1719) — engleski trgovac, osnivač Engleske banke. 194

- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1788 - 1850) — engleski državnik, umjereni torijevac, ministar unutrašnjih poslova (1822 - 1827 i 1828 - 1830), predsjednik vlade (1841 - 1846); autor zakona o bankama (1844 i 1845); uz podršku liberala ukinuo zakone o žitu (1846). 153 366 373 380 448 457
- Péreire, Isaac* (Isak Perer; 1906 - 1880) — francuski novinar i bankar; finansijski stručnjak i ekonomist; evoluirao od sensimonizma do bonapartizma; zajedno sa svojim bratom Jacques-Emile-om osnovao je 1852. akcionarsku banku Crédit mobilier. 389
- Persej* (212 oko 160. pre n. e.) — posljednji makedonski kralj (179 - 168. pre n. e.), sin Filipa III. 178
- Petar I* (1672 - 1725) — ruski car (1682 - 1725). 189
- Petar Martyr* (Petar Mučenik) vidi *D'Anghiera, Pietro Martire*
- Petty, Sir William* (ser Viljem Peti; 1623 - 1687) — engleski ekonomist i statističar, začetnik klasične građanske političke ekonomije u Engleskoj. 27 50 219 254 255 271 344 356 - 358 366 411 415
- Pindar* (oko 522 - oko 442. pre n. e.) — grčki pjesnik. 303
- Pir II* (319 - 272. pre n. e.) — kralj Epira (307 - 302. i 296 - 272. pre n. e.) saveznik Tarenčana u ratu protiv Rima (280 - 274. pre n. e.), najpoznatiji po »Pirovoj pobjedi« nad Rimljanima kod Herakleje (280) i Auskula (279). 155 156
- Pitt, William, mladi* (Viljem Pit mlađi; 1759 - 1806) — engleski državnik; od 1783. do 1801 i od 1804. do 1806. predsjednik vlade; glavni organizator evropske koalicije protiv Napoleona; sproveo niz mjera protiv radničkog pokreta. 183 184
- Platon* (oko 427 - 347. pre n. e.) — grčki filozof. 287 405
- Plinije (Gaj Plinije) Stariji* (23 - 79) — rimski prirodnjak i pisac, kompilirao »Prirodnu historiju« (»Historia naturalis«) u 37 knjiga. 155 258 417
- Poppe, Johann Heinrich Moritz von* (Johan Hajnrh Moric fon Pope; 1776 - 1854) — njemački matematičar i historičar matematike i tehnike, autor radova iz historije tehnike. 195
- Prescott, William Hickling* (Viljem Hikling Preskot; 1796 - 1859) — američki historičar; autor djela o historiji Španije i španjolskih kolonija u Americi. 177 180
- Prevost, Guillaume* (Gijom Prevo; 1799 - 1883) — švicarski ekonomist, državni savjetnik; preveo na francuski MacCullochovu raspravu o počecima političke ekonomije. 189 343
- Price, Richard* (Ričard Prajs; 1723 - 1791) — engleski publicist, ekonomist i filozof-moralist; građanski radikal, oduševljen pristalica francuske revolucije. 115 183 184 317 326
- Propercije, Sekst* (oko 49 - oko 15. pre n. e.) — rimski lirski pjesnik. 338
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) — francuski publicist, ekonomist i sociolog; sitnoburžoaski socialist; jedan od teoretičara anarhizma. 23 24 28 86 114 145 183 - 186 225 276 308 309 310 311 313 317 323 326 333 359 365 381 383
- Puškin, Aleksandar Sergejevič* (1799 - 1837) — ruski pjesnik. 451
- Quincey, Thomas De* (Tomas de Kvinsi) — vidi *De Quincey, Thomas*
- Ramsay, Sir George* (ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) — engleski ekonomist; jedan od posljednjih

- predstavnik klasične građanske političke ekonomije. 25 41 112 203 309 312 313 314 315 322
- Rau, Karl Heinrich* (Karl Hajnrh Rau; 1792 - 1870) — njemački ekonomist, u pojedinim pitanjima istih shvaćanja kao Smith i Ricardo. 464
- Ravenstone, Piercy* (Pirsi Reivnston; umro 1830) — engleski ekonomist, pripada među socijaliste-rikardovce; kritičar kapitalizma i vulgarne buržoaske političke ekonomije, a napose Malthusa. 63 70
- Ricardo, David* (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) — najznačajniji predstavnik engleske klasične političke ekonomije. 9 26 - 28 31 32 60 62 87 111 - 115 134 140 153 190 191 206 207 209 210 213 214 219 223 231 - 233 236 246 267 277 309 312 - 314 315 326 356 363 - 365 391 437 444 - 453
- Riehl, Wilhelm Heinrich* (Vilhelm Hajnrh Ril; 1823 - 1897) — njemački historičar književnosti i publicist, profesor u Münchenu. 464
- Rossi, Pelegrino Luigi Edoardo comte* (Pelegrino Luidi Edoardo Rosi, grof; 1787 - 1848) — talijansko-francuski ekonomist, pravnik i političar; rođen, studirao i započeo nastavničku djelatnost u Italiji; kasnije najviše živio u Francuskoj, napose kao profesor političke ekonomije u Parizu; Smithov i Malthusov učenik. 52 313 322 323
- Rumford* (Rumford) — vidi *Thompson, Sir Benjamin*
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de* (Klod-Anri de Ruvroa Sen-Simon, grof; 1760 - 1825) — francuski socijalist-utopist. 389 436
- Say, Jean Baptiste* (Žan Batist Sej; 1767 - 1832) — francuski ekonomist, otac vulgarne građanske ekonomije, za izgradnju svojih koncepcija koristi se teorijama Adama Smitha. 24 26 30 62 103 168 182 187 189 308 309 314 345 364 391 405 444
- Schaper, von* (fon Šaper) — predstavnik pruske birokracije; predsjednik vlade u Trijeru (1837), predsjednik Rajnske provincije (1842 - 1845). 331
- Schönaich, Christoph Otto, Freiherr von* (Kristof Oto plem. Šenajh; — pjesnik, autor epa »Hermann ili oslobođena Njemačka«. 444
- Sempere y Guarinos, Juan* (Huan Sempere i Guarinos; 1754 - 1830) — španjolski pravnik i historičar. 177 254
- Senior, Nassau William* (Nasau Viljem Senior; 1790 - 1864) — engleski vulgarni ekonomist; apologet kapitalizma. 156 169 - 171 219 313 316 322 326 418 426
- Servije Tulije* (578 - 534 pre n. e.) — šesti legendarni kralj Rima. 155
- Shakespeare, William* (Viljem Šekspir; 1564 - 1616) — engleski dramatičar i pjesnik. 259
- Sismondi, Jean-Charles-Leonard Simonde de* (Žan-Šarl-Leonar-Simond de Sismondi; 1773 - 1842) — švicarski ekonomist i historičar; polazi od Adama Smitha; kritizira kapitalizam sa stanovišta sitne buržoazije i idealizira situaciju proizvodnju. 28 29 53 62 117 171 198 203 219 236 308 309 312 314 316 321 356 364 391
- Slater* (Slejter) — jedan od vlasnika londonske firme Morrison, Dillon et Co.; 1858. svjedočio pred bankovnim odborom Donjeg doma. 243
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) — engleski filozof i ekonomist; uz Ricarda najznačajniji predstavnik engleske klasične političke ekonomije. 7 55 62 63 82 91 95 96 101 102 111 112 113 133 159 163 187 189 196 197 201 213 231 237 266 269 271 277 308 309 313 315 326 345 357 359 361 - 363 369 373 402 412 427 444 445 469
- Smith, Sir Thomas* (ser Tomas Smit; 1513 - 1577) — engleski državnik, profesor građanskog prava. 426

- Sofoklo* (oko 497/496 - 406/405 pre n. e.) — grčki pisac tragedija. 259
- Solly, Edward* (Edvard Soli; prva polovina 19. v.) — engleski ekonomist. 237
- Sparks, Jared* (Džerid Sparks; 1789 - 1866) — američki historičar, osnivač prve katedre za povijest na Harvardskom univerzitetu. 359
- Spence, William* (Viljem Spens; 1783 - 1860) — engleski entomolog, bavio se i ekonomskim pitanjima. 391
- Spinoza, Baruh* (Benedikt) (1632 - 1677) — holandski filozof. 106 444
- Stein, Lorenz von* (Lorenz fon Štajn; 1815 - 1890) — historičar i ekonomist, hegelovac, profesor filozofije i državnog prava na univerzitetu u Kielu. 338 343 464
- Steuart, Sir James* (ser Džems Stjuart; 1712 - 1780) — engleski ekonomist, jedan od posljednjih predstavnika merkantilizma, pisao i pod pseudonimom Denham. 133 - 135 142 143 145 146 151 152 197 - 198 206 231 - 232 235 236 237 247 271 276 277 316 326 361 362 376 - 379 439 442 - 444 457
- Stewart, Robert, lord Castlereagh* (Robert Stjuart, lord Kaslri; 1769 - 1822) — engleski političar; torijevac; dugogodišnji ministar vanjskih poslova, neko vrijeme ministar vojske i ministar kolonija. 188 379
- Storch, Heinrich Friedrich* (Andrej Karlovič) (Hajnrh Fridrih Štorh (Andrej Karlovič); 1766 - 1835) — ruski ekonomist, statističar i historičar njemačkog porijekla; epigon klasične gradanske političke ekonomije; profesor, dvorski odgojitelj i potpredsjednik Petrogradske akademije nauka. 19 - 20 29 - 30 48 49 55 95 165 187 189 202 234 237 262 312 313 314 317 326 405 418
- Strabon* (oko 63. pre n. e.) — grčki geograf i historičar. 264 435
- Sula, Lucije Kornelije* (138 - 78 pre n. e.) — rimski vojskovođa i političar, konzul i, najzad, diktator (82 - 79 pre n. e.). 178
- Symons, Jelinger Cookson* (Dželingler Kukson Sajmons; 1809 - 1860) — engleski liberalni publicist, član vladinih komisija za istraživanje položaja ručnih tkачa i rudara; autor radova o ekonomskim, pedagoškim i pravnim pitanjima. 173 - 174 317
- Thompson, Sir Benjamin, Count of Rumford* (ser Bendžamin Tompson, grof od Ramforda; 1753 - 1814) — engleski oficir američkog porijekla; avanturist; jedno vrijeme u službi bavorske vlade; osnovao radne domove za prosjake i pripremao recepte za ishranu sirotinje od jeftinih surogata. 131
- Thompson, William* (Viljem Tompson; oko 1785 - 1833) — irski veleposjednik i ekonomist; iz Ricardove teorije izvodio socijalističke zaključke; također sljedbenik Roberta Owena. 312 383
- Thornton, Henry* (Henri Tornton; 1762 - 1815) — engleski bankar, filantrop i ekonomist; bavio se napose financijskim pitanjima. 163
- Tooke, Thomas* (Tomas Tuk; 1774 - 1858) — engleski ekonomist, pobornik slobodne trgovine, kritičar Ricardove teorije novca, autor višetomnog rada o historiji cijena. 134 210 213 219 238 249 - 251 391 451 452 457 458
- Torrens, Robert* (Robert Torens; 1780 - 1864) — engleski oficir i ekonomist; pristalica slobodne trgovine i škole koja je zastupala «currency principle». 119 134 163 - 164 231 316 322 457
- Townsend, Joseph* (Džozef Taunzend; 1739 - 1816) — metodistički svećenik, tvorca teorije stanovništva od koje je Malthus preuzeo svoje glavne ideje, protivnik zakonodavne zaštite siromaha. 186 317

- Trajan, Marko Ulpije* (oko 53 - 117) — rimski car (98 - 117). 179
- Tuckett, John Debell* (Džon Dibel Taket) — engleski kveker, autor dvotomnog djela o stanju radničkog stanovništva. 136 - 138 140 194 316
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) — engleski kemičar, vulgarni ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 64
- Urquhart, David* (Dejvid Urkart; 1805 - 1877) — britanski diplomat, publicist i političar, bio neko vrijeme u diplomatskoj službi u Turskoj; upoznao se s Marxom 1853. 146 188 201 221 231 235 374
- Ustáriz, Jerónimo* (Heronimo Ustaris; prva polovina 18. st.) — španjolski ekonomist, merkantilist. 359
- Varon, Marko Terencije iz Reate* (116 - 27. pre n. e.) — rimski naučnjak i pisac enciklopedijskog obrazovanja; istomišljenik Pompeja. 178
- Verri, Pietro* (Pijetro Veri; 1728 - 1797) — talijanski ekonomist, jedan od prvih kritičara fiziokrata. 431
- Vidal, François* (Fransoa Vidal; 1814 - 1872) — francuski ekonomist, socijalist, pod utjecajem sensimonaista i furijerista, pristalica Louisa Blanc-a; nakon državnog udara Louis-Napoléona (1852) povukao se iz javnog života. 207
- Virgilije* (Publije Virgilije Maron; 70 - 19. pre n. e.) — rimski pjesnik. 417
- Vogt, Karl* (Karl Fogt; 1817 - 1895) — njemački prirodnjak, vulgarni materijalist. 466
- Voltaire, François-Marie-Arouet de* (Fransoa-Mari-Arue de Volter; 1649 - 1778) francuski književnik i filozof. 226
- Wade, John* (Džon Vejd; 1788 - 1875) — engleski publicist, ekonomist, historičar i političar. 18 313 322 323
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) — engleski diplomat, kolonijalni političar i ekonomist; poznat napose po svojoj teoriji »sistematske kolonizacije«. 113 133 308 312 313 315 323 326
- William I Osvajač* (Viljem I Osvajač; oko 1027 - 1087) — vojvoda normandijski (1035 - 1087) i kralj Engleske (1087). 373
- William III Oranski* (Viljem III Oranski; 1650 - 1702) — namjesnik Holandije (1674 - 1702) i kralj Velike Britanije i Irske (1689 - 1702). 160 375 379
- Wilson, James* (Džems Vilsn; 1805 - 1860) — engleski ekonomist i političar, pristalica slobodne trgovine, osnivač i urednik lista »The Economist«; ministar financija (1853 - 1858). 134 194 234 451 458
- Wirth, Johann Georg August* (Johan Georg August Virt; 1798 - 1848) — njemački pravnik i historičar. 234
- Wolff, Christian* (Kristijan Volf; 1679 - 1754) — njemački filozof i matematičar; pristalica prosvjetiteljstva. 466
- Wright, Thomas Barber* (Tomas Barber Rajt; sredinom 19. vijeka) — engleski ekonomist, predstavnik bermingemske škole, zajedno s Johnom Harlowom pisao pod pseudonimom »Gemini« (»Blizanci«, Castor i Pol-lux); njihova pisma listu »Midland Counties Herald« izišla su i u obliku knjige pod naslovom »The Currency Question. The Gemini Letters«. 153 - 154
- Young, Arthur* (Artur Jang; 1741 - 1820) — engleski pisac, agronom i ekonomist, pristalica kvantitativne teorije novca. 443

Registar pojmova

Akumulacija

- bogatstva 417 418
- i profit 106 107 116
- i proizvodnja 171
- i razvitak proizvodnih snaga 68 69
- kapitala 25 26 129 171
- novca 117 205 252 261 - 263 275
276 287 - 290 292 293 304 428
- opredmećenog rada 68 69

Analiza

- novca 366
- razmjenske vrijednosti 359 361
- robe 356 361 382

Antički svijet

- novčani odnosi 131 197 286 287
405 406 427 430 435 439
- obrazovanje blaga 413 414 417 418
- odnosi proizvodnje 333
- propast antičkog svijeta 276
- socijalne revolucije 429
- uloga plemenitih meta i luksuznih predmeta 245 263 - 265
- zajedničko vlasništvo 342
- vidi i *Ropstvo*

Apstrakcija

- apstraktna mogućnost akumulacije 26
- apstraktna određenja 131
rada 273 - 275
vrijednosti 131 215 298
- apstraktni oblik bogatstva 252 258
259 280
- ekonomskih kategorija 32 131
- kao apstrakcija realnih odnosa 222 223
- «kapital uopće» 8 30 37 192 209
301
- «proizvodnja uopće» 9

Azija 245 249 256

- azijska općina 197 216 267 268
- način proizvodnje 197 216 267
268 333
- oblici zajedničkog vlasništva 342
- obrazovanje blaga 413 418 431
- značaj novca 435

Banke

- bankarstvo 381 382 428 439
445 - 456
- bankovne rezerve 420 444
- bankovno zakonodavstvo 366 373
407 445 448 457

Biće

- društveno 332 464

Bogatstvo

- apstraktno 411 413 416 418
421 437
- buržoasko 337 359 361 427 434
436 437
- društveni oblici bogatstva 192 257
338 348 360 362 373 413 414
417 - 419 421 437
- i industrija 72 73
- i kapital 31 74 116 168
- i konkurencija 31
- i proizvodne snage 109
- i slobodan razvoj individualnosti
72 - 76 175 176
- i višak rada 72 - 75
- i stanovništvo 109 127
- i troškovi razmjene 11
- materijalno 344 345 354 357 358
362 411 414 416 421 427
- nagon za bogaćenjem 255 293 304
- novčano 116 193 208 242 - 244
248 249 252 258 - 260 279 280
292 293 302 303 304

- obezvrijedenje bogatstva 243
 - prirodno 358 413 417
 - i prirodno nastali oblik bogatstva 413 434
- proizvodnja i raspodjela bogatstva 176
 - rad kao izvor bogatstva 343 - 345 358 361 362 437
- reprodukcija bogatstva 108 168
- slobodno vrijeme kao mjera bogatstva 75 76
- u formi robe 215
- ... u obliku zlata i srebra 245 - 247 249 252 255 262 - 264
- upotreba bogatstva 292 293

Currency 444 449 - 451

- currency principle 457

Centralizacija kapitala 38 220*Cijena*

- cjenovnik 143
- konkurencija 37 63 122
- i odnos između ponude i potražnje 191
- i profit 118 119
- i promet 141
- i radno vrijeme 370 384 386
- i vrijednosti 37 119 145 162 205 241 286 369 370 382 383 385 386 403 404 439
- izjednačavanje cijena i opća profitna stopa 164
- kolebanje cijena 368 369 397 408 420 438 - 440 442 445 - 448 450 - 452 455 - 458
- mjerilo cijene 370 371 373 378 400 404 408 430
- novčano 373 374 400
- monetna cijena 372 374 - 376 398 405 407 408
- i zlato kao specifična cijena 367 368 408 409 452
- nivo cijena 395 396
- realizacija cijena 395 - 398 420 426 428 429 447
- robe 363 365 367 - 374 375 378 384 - 387 395 - 397 404 405 407 411 423 432 438 441 443 446 449 454 469
- tržišna 37 375 - 377 379 386 439 442 445

Dijalektika

- dijalektički oblik prikazivanja 301
- metod zaključivanja od apstraktnog ka konkretnom 276 277

Deprecijacija

- banknota 445 447 - 451 455
- metalnog novca 435 449 450 455 i habanje 399 403 406

Dohodak

- i kapital 94 - 96 116 117 140
- i potrošnja 95 96
- i profit 191
- i višak vrijednosti 95 96
- i radnika 94

Društvene formacije 216 332 - 333 369 464 465

- oblici društva 226 358 390
- vidi i *Antički svijet*, *Feudalizam*, *Društveni odnosi* (pretkapitalistički i građanski), *Komunizam*, *Ropstvo*, *Zajednica*.

Društveni odnosi 342 343 422 426

- građanski 220 - 222 227 267 276 277 333 363 382 392 416 432 437
- društvene potrebe u građanskom društvu 75 76 269 271 272
- ekonomska struktura građanskog društva 276 277
- gospodstvo slobodne konkurencije 30 - 33 37 93
- i država 220 221
- i pravo 32 272 273
- i pretkapitalistički društveni odnosi 220 225 226 241 242 300
- i proizvodnja 78 79 109 300
- i zakon prisvajanja 266 267
- iluzija slobode i jednakosti 267
- kao prehistorija ljudskog društva 333
- njihov teorijski izraz u političkoj ekonomiji 27 28 113 219 - 223 276 - 278
- odnosi proizvodnje u građanskom društvu 28 30 - 33 53 54 73 74 102 103 106 145 154 187 193 220 222 227 266 267 276 277
- opredmećeni rad kao roba 300
- protivurječnosti građanskog društva 9 32 33 55 72 - 77 109 110 113 130 186 211 220 - 223 244 271 272 333 390

- razmjenska vrijednost kao ekonomski odnos koji gospodari u građanskom društvu 215 246 266 267 269 277 278 280 - 282
- razvitak proizvodnih snaga 67 68 77
- *prekapitalistički* 109
- cehovske organizacije i zanatstvo 30 31 193
- karakter rada 128 271 272
- konkurencija 30
- lihva 179 193
- oblici vlasništva 216
- patrijarhalno uređenje 278
- raspadanje ovih odnosa 201
- razvoj najamnog rada 126 193
- razvoj novčanih odnosa 48 49 - 52 177 179 - 181 193 201 286 287
- razvoj poljoprivrede 47
- razvitak proizvodnih snaga 109
- zemljišno vlasništvo 101 102 177 179
- vidi i *Antički svijet, Feudalizam, Komunizam, Ropstvo, Zajednica.*

Država

- apsolutna monarhija 241
- kao proizvod razvoja građanskog društva 241
- državni dugovi 150 151 153 186 376 377 379
- i građansko društvo 220 221
- i financije 194 242 245 248 251 252 257 258 303
- i zakonsko regulisanje radnog vremena 98
- oblici države 332
- i materijalni životni odnosi 332

Ekonomске kategorije 32 131 222 332 343 356 361 458*Ekonomске krize*

- građanski ekonomisti o krizama 146
- i kreditni sistem 243 244 456
- i međunarodna trgovina 209
- i obezvrijedenje radne snage 72 73
- i proces proizvodnje 39 40
- i promet 39 40
- kao rezultat protivrječnosti građanskog društva 109 110
- na svjetskom tržištu 427 455
- novčane 208 244 427
- opće 208
- trgovinske 375 389 390 391 424 452 455 457
- uloga novca u krizama 208 243 244 246 458

- Ekonomski odnosi* 245 345 365 468
- i apstraktni proces mišljenja 468
- protivrječnosti ekonomskih odnosa 332 333 464 465 468

Ekonomski zakoni 31 32 37 46 51 108 110 111 113 119 360 407 408 410*Eksploatacija*

- radnika 120 126 193

Engleska 149 220 222

- dominacija na svjetskom tržištu 60 92 93 221 222 278 281
- Engleska banka 226 379 401 445 453
- engleska filozofija 377
- engleska trgovina 356 375 451 - 453
- industrija i željeznice 85 137 195 463
- najamni rad 126
- novčarski odnosi u Engleskoj 50 142 145 147 149 - 151 158 159 192 194 246 370 374 375 378 399 401 - 403 410 419 425 426 428 443 - 446 451 - 453 457
- prekapitalistički način proizvodnje 92 93
- rat protiv francuske revolucije 149

Evropa 196 206 220 222 245 249 303

- evropska trgovina 430 431
- novac u Evropi 419 440

Fetišizam 62 343 434*Feudalizam*

- cehovsko ustrojstvo 197
- i razvoj građanskog društva 220 221 226 362
- način proizvodnje 333 342
- prirodne usluge i davanja 342
- prikivanje za zemlju 97 98
- trgovački gradovi 196 197
- uloga novca 419 436
- zemljišno vlasništvo 179

Filozofija

- engleska 377
- Hegelova filozofija prava 332
- njemačka 332 333 466 467

Fiziokrati 30 361

Francuska 149 222 223 359 374 375
 – francuska buržoaska revolucija 276
 – i svjetska trgovina 463
 – pojava papirnog novca 50
 – poljoprivreda 115
 – razvoj građanskog društva 221

Grad i selo

– odnos između grada i sela 397

Gradska politička ekonomija

– antihistoričnost građanske ekonomije 33 111 113 117 176 223
 – apologetski karakter građanske ekonomije 113 114 116 117 226 227 277 278 390
 – brkanje viška vrijednosti i profita 59 112 115
 – fiziokrati 30 361
 – kao teorijska osnova socijalizma 92 219 - 221 227
 – klasična 277 278 356 364
 – koncepcija radnog novca 154
 – kvantitativna teorija novca 134 153 162 205 206
 o novcu kao mjeri 142 - 147 149 - 151 153 154 158 188 201
 – merkantilni sistem 247 303
 – moderna 343 359
 – monetarni sistem 243 245 246 251 255 - 257
 – njena historija 219 256 - 258 286 287
 – opće karakteristike 62 219 220
 o cijenama 203 - 205
 o hiperprodukciji i krizama 146
 o kamati 141 194 199
 o konkurenciji 31 - 33
 o «kompenzaciji» za rizik 96
 o kreditu 49
 o lihvarstvu 189 194
 o mašineriji 70
 o najamnini 52 53 224 - 227
 o pretpostavkama građanskog društva 266 267
 o proizvodnji i raspodjeli 9 117 255
 o prometu kapitala 48 49
 o razlici između stalnog i optičajnog kapitala 7 23 - 27 28 - 30 55 56 61 62 77 82 83 86 87 90 91 94 - 97 101 102
 o suprotnosti između radnog i slobodnog vremena 78
 o zakonima kapitalizma 31 32

– radna teorija vrijednosti 133 134 187 269
 klasična 133 134
 i teorija o produktivnom radu 187
 – teorija «lišavanja» 255
 – tumačenja o prirodi kapitala 41 62 - 64 70 71 87 184 185 186
 – utjecaj društvenih odnosa na građansku ekonomiju 220 - 223 241 242
 – vulgarni ekonomisti 219 - 227 277 278
 – vidi i *Politička ekonomija*.

Hiperprodukcija

– i kredit 9
 – kao rezultat proizvodnje zasnovane na kapitalu 75 76 126

Hrišćanska religija 415

– protestantizam 415

Idealizam 62 377 465 467

– idealističko shvatanje historije 467

Ideologija 332**Individuum (čovjek)**

– društveni 74 75 82 83 267 268 271 - 273 332 342 464
 – historijski razvitak individualnosti 72 - 74 78 79 108 109
 – i bogatstvo 417
 – individualne slobode u građanskom društvu 32 33
 – i odnosi proizvodnje 389 390
 – i priroda 72 73 263 264
 izmjena materije između čovjeka i prirode 344 345
 – i razvitak proizvodnih snaga 78 79
 – i slobodno vrijeme 78
 – kao rodno biće 192
 – kao «stalni kapital» 78
 – međusobna povezanost 78 79 267 269 349 356 389
 – reprodukcija čovjeka u procesu proizvodnje 82 176 271 272
 – slobodan razvitak individuuma 9 73 74 78 79 175
 – životni proces čovjeka 22

Industrija

– antička kućna industrija 344
 – ekstraktivna 22 81 - 83 86 89 127 128 261 262 345
 – i bogatstvo 72 73

- industrijski ciklusi 85 86 94 95
- industrijska proizvodnja 277 278
- i poljoprivreda 22 23 47 111 345
- i razvitak proizvodnih snaga 76 130
- i reprodukcija kapitala 85 86 90
- i stalni kapital 71 72 94 95
- manufakturna 47 81 - 83 86 107 128 165 247 345 463
- nesrazmjere u industriji 75
- primjena mašinerije u industriji 130
- primjena prirodnih snaga 72 73
- seoskopatrijarhalna 342
- svjetska 432
- i svjetska trgovina 432
- uloga rada u industriji 71 - 73 76 362

Istorija 468

- idealističko shvatanje istorije 467
- materijalističko shvatanje istorije 464 467 468
- svjetska 467

Izmjena materije

- društvena 356 383 414 416 420 422 437
- između čovjeka i prirode 344 345
- međunarodna 431 432
- u robnoj razmjeni 383 390 393 394 410 413

Izvoz 405 449

- kapitala 458
- plemenitih metala 450 - 452 456 - 459
- robe 456

Jednakost 369 465*Jezik* 146

- indogermanski jezici 434

Kamata

- historijski oblici kamate 193
- i kapital 62 86 87 185 193 212
- i najamnina 193
- i odnos između ponude i potražnje 191
- i profit 37 86 87 116 119 191 - 193
- i razmjena 185
- i troškovi proizvodnje 86
- i višak rada 118
- kamatna stopa 193 194 428 443

- kao oblik viška vrijednosti 23 192
- složena kamata 25 30 184 185 189

Kapital

- akumulacija kapitala 25 26 129 171
- centralizacija kapitala 38 220
- i koncentracija kapitala 38 193 222 278
- dionički 37
- fiktivni 38
- građanski ekonomisti o kapitalu 41 62 - 64 70 71 87 184 - 186
- i bogatstvo 31 74 116 168
- i dohodak 94 - 96 116 117 140
- i kamata 62 86 87 185 193 212
- industrijski 87 88 282 364
- i konkurencija 31 37
- i kredit 39
- i najamni rad 92 93
- i nepokretno vlasništvo 101
- i novac 437 457 458
- i poljoprivreda 47 107
- i potrošnja 22 51 52 110
- i profit 106 - 108 116 - 120 168 193 212
- i rad 65 168 175 186 299
- i razvoj proizvodnih snaga 14 66 - 68 70 71 109
- i roba 457 458
- i slobodno vrijeme 18
- i stvaranje viška vrijednosti 26 71 86 105 106 168 212
- i upotrebna vrijednost 55 66 67
- i vrijednost 8 9 21 26 - 28 30 34 37 38 40 41 47 48 51 53 55 60 65 - 67 76 83 105 - 107 109 116 118 123 131 168 169 207 212 289 - 297
- i zemljišno vlasništvo 80 81 101 102
- izvoz kapitala 458
- kao ekonomska kategorija 331 343 362 458
- kao odnos proizvodnje 53
- kao višak rada 21 42 47 118
- kapital uopće 8 30 37 192 209 301
- mirujući (»spavajući«) 7 139 171
- najamnina kao dio kapitala 53 69 70
- nastanak kapitala 49 97 - 99 107 281 282
- i tendencije razvoja kapitala 30 32 93
- historijska nužnost nastajanja kapitala 17 69 70 175 176
- obezvređenje kapitala 8 18 41 86 109 10

- odnos i prisvajanje tuđeg rada 17
18 21 27 39 40 47 51 52
66 - 73 75 76 87 96 100 116
118 - 120 123 124 168 175 176
299
- opticajni 6 - 9 41 53 54 62
- predujmljeni kapital 30
- porast kapitala 20
- pozajmljeni 185 186
- proizvodni 41 54 55 81 87 88 100
- promjenljivi 30
- razmjena za radnu sposobnost 51
298 300
- reprodukcija kapitala 5 20 27 28
30 31 33 37 - 40 45 47 51 - 53
56 57 60 61 71 75 - 77 84 - 86
88 - 90 94 95 97 99 102 - 105 107
108 121 - 124 168 169 171 185
186
- sastavni dijelovi kapitala 64 - 66
119 168 169 173
- stalni 7 - 9 23 24 47 54 61
- troškovi proizvodnje kapitala 38
86 118 119
- i troškovi održanja kapitala 188
- ukidanje kapitala 32 68 69 78 79
- u obliku novca 5 7 11 12 21 27
45 48 49 53 87 - 89 123 193 208
209 247 293 - 295 297 298
- u obliku robe 5 21 27 54 87 - 89
191 212 213 294 295 297 298
- višak kapitala 5 43

Kapitalist 419 427

Kemija 90 96 97 111 113 122 128

Klase

- građanskog društva 155 164 191
192 331
- kapitalisti 59
- lihvari 193
- njihovi uzajamni odnosi 155 469

Kolonije

- američke 419
- engleske 374 377 445

Kombinovani rad 73 76 122 126 129

Komunizam

- bogatstvo 75 76
- slobodno vrijeme kao mjera bogatstva 74 - 76
- i slobodan razvoj individualnosti 72 - 75 78 79
- ekonomija vremena 78 79

- emancipirani rad 70 175
- kao historijska nužnost 175 176
- kao pretpostavka komunizma 70 - 77
- kao uslov opće emancipacije 70
- i stvaralačka primjena nauka 78 79
- i primjena strojeva 176
- društveno vlasništvo 17 176
- nad strojevima 176
- podjela rada 17
- potreban rad i višak rada 75 76
- i ukidanje suprotnosti između radnog i slobodnog vremena 78 79
- potrošnja 17 78 79
- proizvodnja 9 72 75 78 79
- ukidanje razmjenske vrijednosti kao granice proizvodnje 9 76
- i razvoj nauka 72 73 75 76
- slobodan razvitak individuuma 9
73 74 78 79 175
- ukidanje kapitala 109 110
- kao uslov prelaska na viši nivo društvene proizvodnje 109 110

Konkurencija

- i cijene 37 63 122 442 443
- i ljudska sloboda 32 33
- i odnosi između ponude i potražnje 37 442 443
- i profit 113
- i profitna stopa 111
- opća 37 111 119
- i razvoj bogatstva 31
- i troškovi proizvodnje 37 38 131
- i uvođenje mašinerije 131
- i vrijednost 37 365
- kao historijska kategorija 30
- konkurencija u kapitalizmu 30 - 33
37 93
- slobodna konkurencija kao sloboda kapitala 30 - 33 358 363
- i zakoni građanske ekonomije 31
32 37 110 119
- međunarodna 93
- među radnicima 31 98
- negacija slobodne konkurencije 32
- i individualne slobode 32
- zakon konkurencije 37

Koncentracija

- kapitala 38 193 222 278
- radne snage 70 71

Kredit 425 427 456

- i ekonomske krize 243
- i fiktivni kapital 38
- i koncentracija kapitala 38

- i novac 39
 - i proizvodnja 39
 - i promet kapitala 38 39 50 443
 - i protivurječnosti kapitalističke proizvodnje 9
 - kreditni promet 444 445 455
 - kreditni sistem 141 425 428
 - i kupovina na rok 242
- Kružni tok*
- kapitala (faze) 99 100 103 212 213
 - i individualna potrošnja 51 52
 - i najamnina 56
 - i promet 93 94
 - i stalni kapital 84 85
 - i vrijednost 22
 - istovremenost različitih putanja kapitala 22
 - na tržištu 45
 - novca 394
 - robe 384
- Krstaški ratovi* 196
- Kupovanje i prodavanje* 355 384 - 389
- 412 423 452
 - odvajanje kupovine i prodaje 389 390 391 412
- Kvantitet i kvaliteta*
- njihova uloga u razmjerni roba 274
 - u određenju novca 253 260 - 263 292 293
 - u određenju rada 68 69 187 188
 - u određenju stalnog i optičajnog kapitala 65 80 81
 - u određenju vrijednosti 21
- Lihvarstvo* 179 189 191 193
- Malogradanski socijalizam* 28 32 33
- 154 203 276 - 278
 - vidi i *Prudonizam, Utopijski socijalizam*
- Manufaktura*
- kao oblik realnog rada 362
- Mašinerija (stroj)*
- automatski sistem mašinerije 65 - 73 75 76 130
 - i konkurencija 131
 - i organski sastav kapitala 165 166
 - i podjela rada 72 73
 - i potreban rad 124 167
 - i promet kapitala 123
 - i radno vrijeme 75 76 170 345
 - i razvitak proizvodnih snaga 67 68 122 124 165 166 174
 - i suvišno stanovništvo 70 109
 - i tehnološka primjena nauka 66 71 72 74 109 122
 - i troškovi proizvodnje 122 123 166 167
 - i višak rada (višak vrijednosti) 100 124 131 132 166 167 172 173
 - kao stalni kapital 70 - 72
 - primjena mašinerije u kapitalizmu 68 - 70 165 - 167 176
 - radnici kao djelovi stroja 66 67 70 - 73 75 76 126 166 167 172 - 174
 - reprodukcija mašinerije 85 123 345
 - superprofit od novopronađenog stroja 63
 - trošenje (habanje) strojeva 89 90 122 123
 - u industriji 130
 - u komunizmu 176
 - upotrebna i razmjenska vrijednost stroja 50 87 - 90 123 124 165 - 167
- Materijalizam* 62
- istorijski i dijalektički 464 465 467 468
 - materijalističko shvatanje istorije 464 467 468
 - prirodnonaučni 465 466
- Merkantilizam* 247 303 359 436 437
- 438 442 445
- Metafizika* 466 467
- Metod političke ekonomije*
- analiza i sinteza 164
 - dijalektički oblik prikazivanja 301
 - metod zaključivanja od apstraktnog ka konkretnom 276 277
 - vidi i *Politička ekonomija*
- Moneta (kovani novac)* 378 398 - 404
- 406 - 408 412 426 429 430 438 440 441 444
 - idealno postojanje monete (monetno ime) 398 399 403 407 408
 - kao znak vrijednosti 406 408 409 438
 - monetna cijena 372 474 - 376 389 405 407 408
 - i tržišna cijena 377 379 400 445
 - monetna rezerva 412 420 421 428
 - pomoćna 402 405 440
 - suspendirana 412 421

- Monetarni sistem* 243 245 246 251
255 - 257 343 358 424 428 436
437 439 441 445
- Mjenice* 209
- mjenični tečaj 141 142 144 453
456
- Monopol*
- industrijski 221 222
- i profit 110
- Način proizvodnje* 332 333 386 396
- antički 413
- azijski 418 419
- buržoaski 361 363 364 418 419
429 437 457
- kao osnov društvene nadgradnje
332 333 464
- Nadgradnja (ideološka)* 332 464
- i način proizvodnje 332 333
- Najamnina*
- građanska ekonomija o najamnini
52 53 224 - 227
- i kamata 193
- i kapital 53 69
- i odnos između potražnje i ponude
227
- i potreban rad 164
- i profit 164 192
- i proizvodnja 38
- i promet 51 53 56
- i radna sposobnost 50 96
- i radnici 227
- kao ekonomska kategorija 117 361
- kao plaća za rad 364 365
- odnos prema opticajnom kapitalu
25 51 52 54 56 69 85 86
- raspodjela najamnine 140
- reprodukcija najamnine 56
- u vojsci 227
- visina najamnine 227
zakonsko regulisanje najamnine 97
98
minimum najamnine 131 164 227
- Najamni rad* 21 23 24 70 - 72 92 93
97 98 102 103 109 122 126 130
175 176 185 187 192 331 362 364
- Nauka*
- ekonomska 361 464
- i višak rada 127
- kao proizvodna snaga 67 - 69 74
122
- kao stalni kapital 66 - 68 74 109
122 123
- kao svojstvo kapitala 67 68
- naučni karakter proizvodnje 109
121
- naučni rad 68 69 72 73
- primjena u industriji 137
- primjena u poljoprivredi 47 72 73
111 113
- prirodna 466
- pronalasci 72 123 137
- tehnološke primjene nauke 67 - 69
72 - 75 78 79 109 121
- u komunizmu 78 79
- u kapitalizmu 73 74
- ulaganja u nauku 122
- Nedovoljna proizvodnja* 9 74
- Novac*
- akumulacija novca 117 205 252
261 - 263 275 276 287 - 290 292
293 304
- dvostruki standard novca 142 150
161
- i kredit 39
- i protivurječnosti građanskog dru-
štva 9 211 244 245
- u krizama 208 243 244 246
- i razmjena 253 273 - 275 390 405
- i robna proizvodnja 13
- i trgovina trampom 9
- i troškovi prometa 48 49
- i vlasništvo 253
- i vrijednost 27 48 131 140 150
151 154 193 196 208 241 243
248 257 274 280 284 - 290 292 -
- 296 299
novac kao znak vrijednosti 377
378 403 - 406 446 450 451
- jedinice mjere novca 248 370
375 - 377 379 408 446
- idealna 375 379 380
- zakonska 373 400
- kao ekonomska kategorija 45
- kao kapital 5 7 11 12 21 27 45
48 49 53 87 - 89 123 193 208 209
247 293 - 295 297 299 437 458
459
- kao kupovno sredstvo 392 393 414
421 423 - 426 430 455
- kao mjera vrijednosti 141 - 144
145 - 148 150 151 208 211 243 244
248 254 257 259 - 261 274 284 -
- 288 290 291 303 469 371 414
421 - 426 430 455

- kao odnos proizvodnje 48 242 246 247 254 275 276 280 286 343 355 356 366
 - kao opredmećeni rad 358 360 364 370
 - kao opći ekvivalent 366 386 416 424 427
 - kao platežno sredstvo 159 193 207 208 241 - 244 245 - 249 250 - - 253 257 261 265 266 275 276 284 286 287 301 302 424 428 431 455
 - kao prometno (optičajno) sredstvo 11 21 45 48 53 54 141 158 - 162 186 195 208 209 211 212 242 245 - 247 248 - 250 252 254 261 - - 263 274 275 - 279 280 284 - 291 295 301 303 304 390 392 - 394 405 409 412 417 420 421 423 424 426 429 437 438 444 449 457 469 kao roba 161 163 205 212 247 262 263 279 280 282 283 286 - - 289 303 354 358 366 389 - 392 425 427
 - kao trgovački kapital 195
 - koncepcija radnog novca 154 382 383
 - kovanje novca 372 400
 - krivotvorenje i habanje novca 161 211 376 400 408
 - masa novca u (robnom) prometu 53 141 158 159 161 162 205 212 244 252 253 257 279 280 384 386 390 392 - 406 409 421 423 424 430 431 437
 - novčana renta 87
 - novčani promet 378 390 393 - 396 398 399 401 - 403 406 409 412 414 421 437 440 442 446 447 449 455
 - novčani odnosi 5 193 242 243 270 271
 - sistemi novčanih odnosa 274 - 277
 - na svijetском tržištu 247 429 - 432 443 453
 - novčano bogatstvo 116 193 208 242 - 244 248 249 252 - 260 279 280 292 293 302 304 358 416 421 427 437 469
 - obezvrijeđenje novca 150 151 161 162
 - opticaj novca 393 - 398 402 403 412 420 421 426 - 429 439 441 - - 443
 - količina novca u opticaju 396 - 398 409 420 426 428 429 438 439 442 - - 444 446 - 449 451 453 - 457
 - papirni 403 - 405 443 445 447 448 455 457
 - računski 142 - 146 148 150 151 153 244 373 - 375 378 398 404 429 433 440
 - sitan novac 159 - 161 207 403 430
 - simbolički 369 403 405 410 442 443
 - suprotnost između robe i novca 390 392
 - teorije o novcu 134 153 162 205 206 379 444 - 446 452 453 455 457
 - o novcu kao mjeri 142 - 147 149 - - 151 153 154 158 188 201
 - troškovi proizvodnje novca 10 11 53
 - u funkciji blaga 242 - 246 247 - - 249 251 - 253 255 257 262 263 275 276 279 - 281 284 287 - 294 297 416 417 420 421 424 429 443
 - u pretkapitalističkim načinima proizvodnje 48 49 177 179 180 - 182 201 285 286
 - zlatna podloga novca 143 - 151 153 154 161 162
- Novčanice (banknote) 150 151 155*
- konvertibilnost banknota 381 448
- Nužnost*
- pretvaranje robe u novac 424
 - kao društvena nužnost 424
- Obrazovanje (zgrtanje) blaga 414 - - 418 420 421 424 428 431 433 443*
- Obrt kapitala*
- broj obrta 12 - 15 21 22 25 34 - - 36 38 43 46 61 83 - 86
 - brzina obrta kapitala 26 46 83
 - faze obrta kapitala 8 12 13 15 20 21 39 40 - 42 44 45 47 49 54 60 61 65
 - godina kao jedinica mjere obrta kapitala 22 23 84 85 92 105
 - i dohodak 94 95
 - i ekonomski ciklusi 89
 - i godišnji proizvod 14
 - i kredit 39
 - kao dio prometa kapitala 33
 - i odnos između stalnog i optičajnog kapitala 57 - 61 65 169 171
 - i optičajni kapital 6 - 9 41 53 54 62

- i profit 25 44 58 59 119
- i proizvodnja 12 13 33 34 36 37
- i reprodukcija kapitala 33 42 83 - 86 105
- i stalni kapital 7 - 9 24 47 54 61
- i strojevi 123
- i tržište 26 60
- i višak vrijednosti 12 - 15 44 83 84 105 106
- i vrijednost 9 11 - 14 83 84
- kontinuitet obrta 44 54
- vrijeme obrta 5 9 23 26 34 36 57 - 61 83 - 85 119
- zavisnost od veličine kapitala 40 83

Odnosi proizvodnje

- građanskog društva 28 30 - 33 53 54 73 74 102 103 106 145 154 187 220 222 227 266 267 276 277 kao antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje 333 464 465
- i primjena mašinerije 68 - 70 165 - 167 176
- i proizvodne snage 31 109 175 176
- i promet 21 22
- i zakon prisvajanja 266 267
- i zlato i srebro 263 264
- među proizvođačima robâ 265 268 - 271 273 - 276
- novac kao odnos proizvodnje 48 242 246 247 275 276 280 286
- opredmećenje odnosa proizvodnje 175 176 245 254 270 271
- reprodukcija odnosa proizvodnje 82 176 271 272
- revolucija u ekonomskim odnosima 245
- u pretkapitalističkim društvenim odnosima 109 276
- utjecaj na građansku ekonomiju 220 - 222 276 - 278
- vrijednost kao odnos proizvodnje 72 246 266

Općina (zajednica)

- antička 405
- azijska 197 216 267 268
- iskonski komunizam u zajednici 216
- općinsko (zajedničko) vlasništvo 101 102 216 225 226 342
- proizvodnja i reprodukcija 101 102 267 268
- prvobitna 342 355 430 496
- rad i podjela rada 267 286
- raspad zajednica 215 267
- razmjena među zajednicama 101 102 208 216 247 267

Opticajni kapital

- građanske ekonomije o razlici između stalnog i opticajnog kapitala 7 23 - 30 55 56 61 62 77 82 83 86 87 90 91 94 - 97 101 102
- i dohodak 94
- i individualna potrošnja 52 53
- i koegzistirajući rad 69 70 81 - 83
- i najamnina 25 51 52 54 56 69 85 86
- i profit 87 118 169
- i proizvodnja 84 85
- i promet 55 - 57 61 83 - 88 91 94 96 99 100 169
- i stalni kapital 7 8 54 55 75 85 - 88 94 - 97 99 - 101 169
- i upotrebna vrijednost 52 55 - 57 61
- i višak vrijednosti 83 84 123
- koncentracija opticajnog kapitala 193
- njegova upotrebna i razmjenska vrijednost 56 - 58 61 91 92 97 99 100 169
- realizacija u obliku razmjenske vrijednosti 169
- obrt opticajnog kapitala 58 83 - 86 92 169 171
- reprodukcija opticajnog kapitala 27 28 57 84 - 86 97 99 121 171 185

Organski sastav kapitala

- i primjena strojeva 165 166
- i profitna stopa 107 - 109 119 121 164
- i razvitak proizvodnih snaga 107 120 121 126 - 130 175

Oruda za proizvodnju

- i metali 262
- kao kapital 54 55

Otuđenje

- i mogućnost razotudjenja 175 176
- rada 175 176 266
- radnika 51
- robe 349 - 353 370 387 421

Partija

- proleterska 464 465

Pauperizam

- pauperi 376
- slobodan rad kao latentni pauperizam 97 - 99

Podjela rada

- građanski ekonomisti o podjeli rada 271 - 273
- i proizvodnja 267 268 270 - 272
- i promet 269 270
- i razmjena 6 17 49 267 268
- i razvitak proizvodnih snaga 68 69 122 126 - 129 172
- i strojevi 72 73
- i vrijednost 268 - 272
- kao opći oblik celokupnog društvenog rada 356 357 362
- prirodna 342
- razvijena 356 383
- ukidanje podjele rada zasnovane na razmjeni 17
- u okviru društva i tvornice 271 - 273

Politička ekonomija 332 338 356 357 359

- analiza i sinteza 164
- dijalektički oblik prikazivanja 301
- ekonomska kategorija kao apstrakcija realnih odnosa 32 131 222 223
- ekonomski zakoni 31 32 37 46 51 108 110 113 120
- kategorija vrijednosti 131
- metod zaključivanja od apstraktnog ka konkretnom 276 277
- predmet istraživanja 12 13 28 192 215 260
- sistem građanske ekonomije 78 79 81 260 331 355 361 391 437 438 445 455 466 467
- uloga upotrebne vrijednosti kao ekonomske kategorije 28 215

Poljoprivreda 345 362

- i domaća radinost 47
- i kapital 47 107
- i prometni proces 281
- i razvitak proizvodnih snaga 47 129 130
- i zemljišno vlasništvo 101 102
- patrijarhalna 362
- primjena nauka u poljoprivredi 47 72 73 111 113
- proces proizvodnje 46 47 60 81 82 90 96 97 127
- reprodukcija u poljoprivredi 22 90 92 105
- u pretkapitalističkim društvima 47
- zemlja kao prirodna laboratorija 81 92

Ponuda i (po)tražnja 365 442

- i cijene 191
- i kamata 191
- i konkurencija 37
- i najamnina 227
- i proizvodnja 9
- rada 164
- u periodima ratova 139

Porodica 342

- rodovska 355

Potreban rad

- i mašinerija 124 125 167
- i najamnina 164
- i ponuda i potražnja rada 164
- i razvitak proizvodnih snaga 128
- i slobodno vrijeme 74 75
- i višak rada 73 - 76

Potrebe

- društveni karakter potreba 75 76 268 269 271 272 338 342 364 418
- estetske 262 263
- individualne 348 - 350 353 414 418 i novac 414 neposredne 354
- i proizvodnja 280 281
- i promet 39
- kao historijski proizvod 23 24

Potrošnja 337 355 437

- individualna 29 30 51 52 53 54 60 66 74 82 83 91 92 103 108 169 267 268
- i kapital 22 51 52 110
- i promet 384 392
- i razmjena 269
- i razvitak proizvodnih snaga 77 78
- i reprodukcija 294 295
- i tržište 45
- i upotrebna vrijednost 54 109
- i vrijednost 16 17
- kapitala i dohotka 95 96
- kapitalista 18 19
- kontinuitet i porast potrošnje 84
- neproduktivna 110
- proizvodna 28 52 56 57 60 - 62 66 71 76 - 78 82 83 85 86 88 - 92 99 100 169 290 298 299 301
- radnika 52 53 69 70
- u komunizmu 17 78 79

Povijest

- i razvoj ljudske slobode 32 33
- odnos između historijskog i logičkog 50

Pravo

- nasljeđivanja 275 276
- pravno lice 272 273 276
- rimsko 32 272 273 276
- u građanskom društvu 32 272 273
- vlasništva 253 266 267

- Predmet političke ekonomije** 12 13 28
192 215 260
- kategorija vrijednosti 131
 - uloga upotrebne vrijednosti 28 215

Priroda

- i industrija 72 73
- i nepoklapanje vremena proizvodnje s radnim vremenom 47
- i upotrebna vrijednost 263 264
- kao uslov čovjekovog bivstvovanja 263 264
- odlaganje prirodom 68 69 72 73 220
- prirodna svojstva zlata i srebra 260 - 264
- prirodni uslovi proizvodnje 73 74 76 80 - 82
- prisvajanje prirode 130 266 267
- reprodukcija u prirodi 90
- zemlja kao prirodna laboratorija 80 - 82 92
- zemljišno vlasništvo 80 - 82

Prirodne nauke

- tehnološka primena prirodnih nauka 68 69 71 - 73

Profit

- bruto profit 191
- građanska ekonomija o profitu 118 133 141 190
- i cijene 118 119
- i dohodak 191
- i kapital 106 - 108 116 - 120 168 193 212
- i monopol 110
- i najamnina 164 192
- industrijski 192
- i konkurencija 113
- i obrt kapitala 25 44 58 59 119
- i opća profitna stopa 59
- i troškovi proizvodnje 118 119
- i višak vrijednosti 23 38 106 107 112 118 - 120 124 167 168 192 207
- i vrijednost 185
- i zemljišna renta 113 164

- kao ekonomska kategorija 116 119
- kapitalizovanje profita 106 107 116
- lihvarski 191 192
- oblici proizvodnje profita 110 111 140
- promet profita 25 43
- stopa i masa profita 24 107 108 114 115
- suprotnost između profita i kamate 37 86 87 116 119 191 - 193
- u obliku novca 193

Profitna stopa

- građanski ekonomisti o profitnoj stopi 24 111 - 116
- i eksploatacija rada 120
- i konkurencija 111
- i nauka 108
- i organski sastav kapitala 107 - 109 119 121 164
- i razvitak proizvodnih snaga 108 119 121
- i stopa viška vrijednosti 107 112 121 174
- i veličina kapitala 107 108
- i višak vrijednosti 164
- opća 37 47 111 119 164
- i konkurencija 37 111 119
- i višak vrijednosti 47
- i profit 59
- i radno vrijeme 47
- i razlika između vremena proizvodnje
- i vrijednost 164
- i izjednačavanje cijena 164
- veličina profitne stope 106 - 108 112 115 116 124
- tendencija padanja profitne stope 30 107 - 111 120 121

Prodaja

- i kupnja 9 49 185 193 242 243 252 265 266 268 269 286 287 301 302

Proizvodni rad 46 69 70 72 73 76

- teorije građanske ekonomije o produktivnom radu 187

Proizvodnja

- društveni karakter proizvodnje 12 13 254 269 270 332 333 340 342 354 390 405
- grane proizvodnje 47 82 111 112 126 128 187 193 271 272

- građanski ekonomisti o proizvodnji 9 117 255
 i bogatstvo 176
 -- građanski društveni odnosi 78 79 109 300
 i kredit 38 39
 -- i najamnina 38
 -- i obrt kapitala 12 13 33 34 36 37
 -- i podjela rada 267 268 270 - 272
 -- i potrošnja 28 37 77 78 82 83 117 225
 -- i promet 8 12 13 15 17 22 105 131 141 259 260 269 270 280 - 282 288 289
 i raspodjela 117 176
 i razmjena 12 20 50 103 104 268 269
 -- i razvitak proizvodnih snaga 126
 -- i reprodukcija 37 102 103
 -- i tehnološka primjena nauke 67 - 69 72 - 75 78 79 109 121
 i trgovina 9 19 196 197
 -- i upotrebna vrijednost 196 355
 -- i vrijednost 9 21 50 72 - 74 77 277 278
 i industrijska proizvodnja 363
 i zadovoljenje potreba 280 281
 -- kapitalistička (buržoaska) 5 - 9 12 21 22 27 30 31 39 - 42 43 - 46 51 53 54 56 - 68 71 74 78 79 85 86 90 91 94 95 99 - 101 103 - 106 127 215 269 280 281 295 301 362 390 410 425 427 428 431 434 436 437 439 466
 -- kontinuitet proizvodnje 12 13 26 40 47 71 84 85 102
 korišćenje prirodnih sila 68 69 72 73 220 434
 -- mašinska 72 73
 materijalna 72 - 74
 materijalni sadržaj proizvodnje i njen društveni oblik 12 22 45
 -- nacionalna 437
 -- oruda i sredstva proizvodnje 74 75 patrijarhalna 278
 -- proizvodnja «uopće» 9
 proizvodnja radi proizvodnje 255 418
 proces proizvodnje 391 394 434
 -- proizvodnja sredstava za proizvodnju i predmeta potrošnje 74 - 77 96 97 100 101
 -- robna 6 9 11 13 268 - 271
 -- smanjenje uloge neposrednog rada 68 69 70
 -- uslovi proizvodnje 6 7 46 64 65 89 90 126 127 295 332 382
 prirodni uslovi 73 74 76 80 - 82
 -- u komunizmu 9 72 75 78 79
 -- u pretkapitalističkim društvenim odnosima 271 272
 -- u poljoprivredi 46 47 60 81 82 90 96 97 127
 -- višak kapitala 5
 -- višak proizvodnje 75
 -- vrijeme proizvodnje i radno vrijeme 6 12 - 14 18 19 23 33 - 36 38 - 40 41 - 45 46 - 48
- Proizvodne snage*
 -- društvenog mozga 67 68
 -- građanskog društva 67 68 77 109 300
 -- i akumulacija kapitala 68 69
 -- i bogatstvo 110 418
 -- i industrija 76 130
 -- i kapital 14 66 - 68 70 71 109
 -- i kombinovani rad 122 127 435
 -- i najamni rad 227
 -- i odnosi proizvodnje 31 109 175 176 332 333
 -- i organski sastav kapitala 107 120 121 126 - 130 175
 -- i podjela rada 68 69 122 126 - 129 172 357
 -- i potreban rad 127
 -- i potrošnja 77 78
 -- i primjena strojeva 67 68 122 124 165 166 174
 -- i proizvodnja sredstava za proizvodnju 74 75
 -- i profitna stopa 108 119 121
 -- i radnik 109 120
 -- i radno vrijeme 77 78 345 346 368
 -- i slobodno vrijeme 74 75 78 79
 -- i stalni kapital 67 - 72 74 - 77 81 82 84 85 99 100 107 108 111 - 120 123 124 174
 -- i stanovništvo 109 110 121 122 130
 -- i stopa viška vrijednosti 122
 -- i trgovina 112
 -- i višak rada 127 - 131
 -- i višak vrijednosti 23 128 130
 -- i vrijednost 110 382 447
 -- nauka kao proizvodna snaga 67 - 69 74 122
 -- u komunizmu 75 - 78
 -- u poljoprivredi 47 129 130
 -- u pretkapitalističkim društvenim odnosima 109

Promet

- banknota 394 445 455 456
- brzina prometa 12-15 396-398 399 400 420 454
- i cijene 141
- i kredit 38 39 49 50
- i kružno kretanje kapitala 93 94
- i najamnina 51 53 56
- i odnosi proizvodnje 21 22 422
- i optičajni kapital 55 57 61 83-88 91 94 96 99 100 169
- i podjela rada 269 270
- i proizvodnja 8 12 13 15 17 22 105 131 241 259 260 269 270 280-282 288 289
- i radna sposobnost 54
- i razmjena 15 20 42 94 102 103 163 265 266 270 271 276
- i reprodukcija 82 102-105
- i saobraćajna sredstva 49 159 171
- i trgovina 26 162
- i tržište 19 26 102 256
- i upotrebna vrijednost 39 101-103
- i vlasništvo 22 265-267
- i vrijednost 10-12 14 15 16 18 21 145 241 288-294
- jednostavan promet (robe i novca) 6 10 20-22 28 39 45 46 48 49 53 82 83 131 141 142 159 161 163 193 212 243 244 247-249 252-254 259 260 263 265-271 273-297 300 301 304 368 384 410 417 420 423 469
- kao ekonomska kategorija 54 356 366 398 432
- kao nužan uslov proizvodnje 40-42
- kapitala 5-8 12 20-22 24 26 27 36 39-42 43-46 48 49 51-57 60 61 64 71 82-84 85-96 99-103 123 124 127 131 169 191 195 212 247 281 282 289 290 193-295 297
- kontinuitet prometa 40 41 279 280
- kreditni 141 442 444 445 455
- materijalni sadržaj prometa i njegova društvena forma 45
- međunarodni i unutrašnji 251-253 255 398 402 403 405 422 429 430 443 444 446
- momenti prometa 9 93 94
- novca 378 390 393-396 398 399 401-403 406 409 412 414 421 437 440 442 446 447 449 455
- operacija prometa 17 18
- posrednik prometa 10 17 18
- potrebe prometa 39
- prisilni 241 242

- profita 25 43
- robni 367 370 374 383-389 390-393 395 396 404 409 410 412 424 436 441
- i obrazovanje blaga 413 414 416 417 419 420 430
- veliki i mali 50
- vrijeme prometa i radno vrijeme 6 10-14 16-18 34-45 46-49 54 57 61 71 85 101-103 123 124
- zakon prisvajanja u jednostavnom prometu 265-267

Protivurječnosti

- građanskog društva 9 32 33 55 72-77 109 110 113 130 186 211 220-223 244 271 272
- robne proizvodnje 9 276 277 391 455
- u funkciji novca kao platežnog sredstva 427
- u procesu razmjene 383 385

Prudonizam

- izjednačavanje proizvodnje i potrošnje 28
- koncepcija »besplatnog kredita« 185 186
- koncepcija »radnog novca« 145 147 154
- nerazumjevanje prirode viška vrijednosti 23 24

Rad

- apstraktni (opći) rad kao supstancija vrijednosti 128 144 145 164 165 339 340 343 344 355 360 370 384 411 437
- dvostruki karakter rada 273-275 356 369 370
- individualni i društveni 50 67-69 72 73 76 266 269-274 338-342 351 353-355 360-363 370 382 393 411 432 435 437
- industrijski i poljoprivredni 47
- intenzivnost rada 127 128 187
- i mašinerija 66 67 345
- i način prisvajanja 265-267
- i novac 269 270
- i proizvodne snage rada 264
- i proizvodnja 67-70
- i promet 266 267
- i radna sposobnost 299 300
- i stanovništvo 121 127
- i vlasništvo 265 266
- jednostavan 339 341 435
- kao izvor bogatstva 344 358 359 360 362

- koegzistirajući 69 70 81-83 108 171
- kao proizvodnja društvenog individualuma 72-76 175 176
- kao upotrebnna vrijednost 299 300 339 344 345 349 351 356 360 361 369 384
- kombinirani 435
- kontinuitet rada 170
- najamni 21 23 24 70-72 92 93 97 98 102 103 109 122 126 130 175 176 185 187 192
- naučni 68 69 72 73
- otuđenje rada u kapitalizmu 51 266 267 358 359 362 363 364 390 391
- otuđenje uslova rada 175 176
- potreban rad i višak rada 12 18 23 42 47 66 67 70 72-76 85-87 106 107 109 118 120-125 128 164 167 192
- prisilan 98 99
- proizvodni 46 69 70 72 73 76
- složeni 340
- u komunizmu 70 72-74 78 79
- u pretkapitalističkim društvenim odnosima 128 271 272
- uslovi i pretpostavke rada 64-66 168 175
- živi i opredmećeni 11 16 21 38 47 50 51 52 54 66-70 71-73 75 80-82 87 96 97 99 100 103 105 107 109 118-122 124 128 131 132 146 164-166 175 176 265-268 270 298 299 300 301 338 351 367 411 437

Radna snaga (sposobnost)

- i kapital 51 54 298 300
- i mašinerija 70 71
- i najamnina 50 96
- i rad 299 300
- koncentracija radne snage 70 71
- kao roba 16 50 51 67 68 122 300-302
- razvoj radne snage 23
- reprodukcija radne snage 18 50-53 102 103 120 128
- u periodima kriza 72
- slobodan radnik kao uslov postojanja radne snage 300
- i vlasništvo 300

Radni dan

- i višak rada 129 130
- produžavanje radnog dana 126 170
- sastavni djelovi radnog dana 125 126

Radnik

- eksploatacija radnika 120 126 193
- historijski uslovi za razvitak slobodnog radnika 126 300
- i najamnina 227
- i razvitak proizvodnih snaga 109 120
- konkurencija među radnicima 31 98
- lišenost vlasništva nad sredstvima za proizvodnju 51 168
- otuđenje radnikove djelatnosti 51 176 266
- potrošnja radnika 52 53 69 70
- prisiljavanje radnika na višak rada 168
- proces rada radnika 51 72 73 175 176 186 193
- radna sposobnost radnika 300
- radnička klasa 68
- tvornički 269

Raspodjela

- građanski ekonomisti o raspodjeli 9 118 255
- i proizvodnja 117 176
- oblici raspodjele 117
- profit kao oblik raspodjele 117 140
- višak vrijednosti 16 38 47 59 118 140

Rat

- i potražnja 139
- krstaški ratovi 196
- i uspon talijanskih gradova 196
- potrebe za novcem 245

Razmjena

- bez gotovinskog plaćanja 205
- ekvivalenata 15 16 40 42 50 118 119 145 164 187 195 266 273-276 279 280 282-288
- i društveni karakter rada 76 77
- i novac 253 274 358 359
- i otuđenje vlasništva 55
- i podjela rada 6 17 49 267 268 363 kao uslovi kapitalističke proizvodnje 6 13
- i potrošnja 269
- i proizvodnja 12 20 50 103 104 268 269
- i promet 15 20 42 94 102 103 163 265 266 270 271 276 356 390
- i razmjenska vrijednost 15 196 369 383
- i razvoj trgovine 49 277 278
- i robna proizvodnja 6 13 273 274

- i troškovi prometa 17 26
- i upotrebna vrijednost 271
- i vrijeme prometa 10 11
- između industrije i poljoprivrede 92 93
- između kapitala i rada 16 21 30 47 50 51 53 54 56 65 72 89 90 99 100 106 - 108 112 118 - 122 124 126 128 129 145 168 185 186 207 298 - 301 390
- između zajednica 101 102 208 216 247 267
- jednostavna (robe i novca) 117 186 215 265 - 268 270 271 - 273 337 339 354 360 366 369 382 387 391 409 410 413 426 441 442 453 469
- među nacijama 207 208 247 249 368 431
- na veliko i malo 159
- neekvivalenata 30 51 118 119 185 195 207
- odvajanje razmjene od razmjennjivača 49
- razne operacije razmjena 17 26 108
- razvoj razmjene 26
- sredstvo razmjene 348 353 382 406 međunarodno 430 458
- subjekti razmjene kao vlasnici roba 265 266
- suviška 20 280 - 282
- troškovi razmjene 11 17
- u pretkapitalističkim društvenim odnosima 50 51 101 102 241
- zakoni razmjene 50

Reprodukcija

- društvenih odnosa 82 176 271 272
- i ljudske potrebe 82
- i obrt kapitala 33 41 42 82 83 85 86 105
- i odnos između rada i kapitala 53 103 104
- i proizvodnja 37 102 103
- i promet 82 102 - 105
- jednostavna 290
- kapitala 5 20 27 28 30 31 33 37 - 40 45 47 51 - 53 56 57 60 61 71 75 - 77 84 - 86 88 - 90 94 95 97 99 102 - 105 107 108 121 122 - 124 168 169 171 185 186 mašinerije 85 123
- najamnine 53 56
- radne snage (sposobnosti) 18 50 - 53 102 103 120 128 u industriji 85 90

- u komunizmu 176
- kao reprodukcija individue kao pojedinca 176
- u poljoprivredi 22 23 90 92 105
- u prirodi 90
- u prvobitnim zajednicama 101 102 267 268
- viška vrijednosti 37 46 60 71 103
- vrijednosti 37 40 45 46 50 103 290 - 296
- vrijeme reprodukcije 57 85 92

Revolucija

- u ekonomskim odnosima 245 332
- socijalna 109 110 429 464 465

Rim (antički)

- društveno uređenje Rima 276
- odnosi među klasama 155
- i novčani odnosi 155 162 292
- i rasipništvo 179 293
- revolucija u ekonomskim odnosima 245
- rimsko pravo 32 272 273 276
- značaj zlata i srebra u starom Rimu 265

Roba

- i novac 161 163 205 212 247 262 263 279 280 282 283 286 - 289 303 354 357 358 362 366 383 384 410 414 416 421 429 432
- kao elemenat bogatstva 215 337 362
- kao odnos proizvodnje 215
- kao opredmećeni rad 339 358 370
- kao opći ekvivalent 344 346 347 351 352 369 374 384 387
- kao opredmećeno radno vrijeme 265 266 288 347 349 351 - 353 366 367 404
- kao sredstvo razmjene 349 353 354
- metamorfoza robe 384 - 389 392 394 395 397 403 404 409 412 - 414 420 - 422 424 426 438
- opća roba 353 389 431 436
- i posebna 353 345 356 389 429 436
- razmjena roba 215 279 337 339 354 360 366 369 382 387 391 409 410 413 426 441 442 453 469
- robna proizvodnja 6 9 11 13 268 - 271 382 418 447
- upotrebna vrijednost i vrijednost robe 67 145 146 215 253 - 255

265 - 269 274 275 279 280 282 -
- 289 294 - 296 337 348 355 356
369 384 385 442 469

Ropstvo 272 273

Sadržaj

- i forma 12 13 15 16 45 55 126
192 215 273 275 276 283 284
287 288 293 294

Seljaštvo (seljak)

- i zakupnik 268 269
- kao proizvođači roba 268 269
- preklidi u radu 41

Sirovine

- kao predmet rada 64 - 66

Sjedinjene Američke Države

- američki novac 374 377 445
- proizvodnja zlata 334 398 419 436
438
- razvoj buržoaskog društva 107 220
221 223 359
- trampa u Sjedinjenim Državama
136

Sloboda

- i društvena povezanost individua
275 - 278
- ljudska 32 33
i slobodna konkurencija 32 33
- slobodna individualnost 30 - 33
272 273 275 - 278
u sferi proizvodnje 30 - 33
i razmjena 272 273

Slobodno vrijeme

- društvena određenost slobodnog
vremena 18
i civilizacija 18
- i bogatstvo 75 76
- i kapital 18
- i potreban rad 74 75
- i radno vrijeme 78 79
- i razvitak individuuma 78 79 130
- i višak rada 23 72 - 75
- kao uslov za razvitak proizvodnih
snaga društva 74 75 78 79
- ukidanje suprotnosti između
slobodnog i radnog vremena
73 - 76 78 79

Socijalizam (socijalisti)

- engleski 365 383
- francuski 331 359 365 383 436 465

Stalni kapital

- akumulacija u obliku stalnog
kapitala 171
- efikasnost stalnog kapitala 100 101
- fiksiranost u fazi proizvodnje 24
25 27
- građanska ekonomija o razlici
između stalnog i optičajnog
kapitala 7 23 - 30 55 56 61 62
77 82 83 86 87 90 91 94 - 97
101 102
- habanje stalnog kapitala 54 - 57
60 77 88 - 90 94 95 99 100 169
- i bogatstvo 74 75
- i dohodak 94 - 96
- i kamata 62 86 87
- i kružni tok kapitala 84 85
- i nauka 66 - 68 74 109 122
- i optičajni kapital 7 8 54 55 75
85 - 88 94 - 97 99 - 101 169
- i profit 118 119 169
- i proizvodnja 56 57 61 64 74 75
84 85 97 110
- i rad 81 82 170
- i radnik 66 67 70 - 73 75 76 126
165 - 167 172 - 174
- i razvitak proizvodnih snaga
67 - 72 74 - 77 81 82 84 85 99
100 107 108 111 - 120 123 124
174
- i renta 87
- i višak vrijednosti 83 84
- i višak stanovništva 75
- kao pokazatelj razvitka kapitala
55 67 - 70 74 75 77 81 84 85
- obezvrijeđenje stalnog kapitala
170
- obrt stalnog kapitala 58 59 82 -
- 86 87 92 94 95
- prirodni faktori kao oblik stalnog
kapitala 80 81
- promet stalnog kapitala 54 - 57
60 - 62 82 - 84 86 - 90 93 - 96
99 - 101 122 - 124 169
- reprodukcija stalnog kapitala 7 28
47 56 57 60 71 76 77 84 - 86
88 94 95 97 99 121 123 124 185
- saobraćajna sredstva kao oblik
stalnog kapitala 88 89
- sastav stalnog kapitala 54 - 56
61 62 64 66 - 69 70 - 72 123
- stepen trajnosti stalnog kapitala
27 60 61 77 78 84 85 122 - 124
- troškovi održavanja stalnog kapi-
tala 95

- upotrebna vrijednost i vrijednost stalnog kapitala 55 - 57 60 61 64 67 - 72 80 81 84 85 87 - 92 93 - 97 99 - 101 122 - 124 169 174
- Stanovništvo*
 - i bogatstvo 109 127
 - i kapital 110
 - i mašinerija 70 109
 - i proizvodnja 75
 - i rad 121 127
 - i razvitak društvenog individuuma 109
 - i razvoj proizvodnih snaga 109 110 121 122 130
 - i višak vrijednosti 129
 - radno stanovništvo 75 125 - 127
 - i porast stanovništva 125 - 127 129 130
- Stopa viška vrijednosti*
 - i profitna stopa 107 112 120 121 174
 - i razvitak proizvodnih snaga 122
 - određivanje stope viška vrijednosti 106 107 112 122 124
- Svijest*
 - određenost načinom proizvodnje 332 333 464 465
- Transportna sredstva*
 - i nalazišta zlata i srebra 435
 - i proizvodnja 128 171
 - i promet 99 159 171
 - i stalni kapital 88
 - i trgovina 19
 - i tržište 49
 - i zalihe 171
- Trgovački stalež* 17 49 52 193 195 197
- Tehnologija* 356 435
- Trgovina*
 - ciljevi trgovine 195 364
 - engleska 357
 - gospodarstvo nad industrijom 112
 - i proizvodnja 19 196 197
 - i razvitak kapitalističkih društvenih odnosa 49
 - i razvitak proizvodnih snaga 112
 - i razvitak razmjene 49 277 278 360 391
 - trgovačka razmjena 197
 - i robne zalihe 8 171
 - i transport 19
 - kao dio bogatstva 362
 - kao dio prometa 26 162
 - i količina novca u prometu 253
 - međunarodna (svijetska) 112 142 207 209 247 249 280 - 282 331 431 437 463
 - na malo 22 159 161 171 242 243 425
 - na veliko 159 243
 - posrednička 197 282
 - i zajednice 197
 - i raspad pretkapitalističkih društvenih odnosa 197
 - trampa 9 144 177 247 285 355 368 373 380 386 390 391 405 469
 - trgovački imetak 196
 - trgovački kapital 195 197 458
 - trgovački narodi 197 357
 - trgovački stalež 52
 - uloga novca 411 415 416 440
 - vladajući oblik trgovine 288
- Troškovi proizvodnje*
 - i cijena proizvoda 119
 - i konkurencija 37 38 131
 - i mašinerija 122 123 166 167
 - i profit 118 119
 - i upotrebna vrijednost 86
 - i vrijednost proizvoda 37 38
 - kapitala 38 86 118 119
 - najamnine 38
 - neproizvodni (faux frais de production) 17 48 101
 - redukcija troškova proizvodnje na minimum 77 78
 - reprodukcioni troškovi 30
 - u vidu kamate 86
 - zlata 380 429 431 435 439 447 - 450 454 446
 - prometa 101
 - i podjela rada 17
 - i razmjena 17 26
 - i tržište 26
 - i vrijednost proizvoda 10 11 16 17 39
 - neproizvodni 17
 - proizvodni 11
 - sastavni dijelovi 5
 - u roboj proizvodnji 6
 - razmjene 11 17
- Tržište*
 - domaće 60
 - i cijene 122

- i kružni tok kapitala 45
- i potrošnja 45
- i promet 19 26 102 256
- i uzajamno djelovanje kapitala 37
- novčano 191
- svjetsko 30 245 - 251 255 256 303
331 351 373 401 430 - 432 443
- vanjsko 60

Umjetnost

- i mitologija 146

Upotrebna vrijednost

- i kapital 55 66 67
- i opticajni kapital 52 55 - 57 61
- i potrošnja 54 109
- i proizvodnja 196
- i promet 28
- i razmjena 271 349 353 355
- i razmjenska vrijednost 27 28 37
73 168 207 215 246 263 271
290 - 292 296 298 - 300 337 - 339
341 346 347 353 366 368 385
413
- kao ekonomska kategorija 28 215
- kao ekonomski odnos 215 267 -
- 270 282 283 285 296 338 359
362
- kao elemenat materijalnog bogatstva
338 344 359 362 413
- kao odnos između čovjeka i prirode
263 264 344
- kao opredmećeni rad 134 299 300
301 338 - 342 344 346 347 351
356 358 361 370
- kao predmet potrebe 337 338 341
344 349 352 - 354 413
- novca 394 411 413 422
- reprodukcija upotrebne vrijednosti
45 46 102 - 104 109
- robe 338 344 345 348 - 351 352 -
- 356 361 367 368 469
zlata 385 411 413 434

Višak rada

- apsolutni i relativni višak rada
127 - 129
- i bogatstvo 72 - 75
u obliku slobodnog vremena 23
72 - 75
- i hiperprodukcija 75 76
- i kamata 118
- i kapital 21 42 47 118
- i nauka 127
- i potreban rad 73 74 75 76
- i profit 118

- i radni dan 130
- i razvitak proizvodnih snaga 127 -
- 131
- i stanovništvo 127
- i strojevi 100
- i višak vrijednosti 42 43 47 83
- oblici i stopa viška rada 30 129
- prisiljavanje na višak rada 168
- raspodjela viška rada 16 38 47 59
118 140

Višak vrijednosti

- apsolutni i relativni 107 125 126
- brkanje viška vrijednosti i profita
u gradanskoj ekonomiji 59 112
115
- i akumulacija kapitala 129
- i dohodak 95 96
- i kapital 26 71 86 105 106 168
212
- i obrt kapitala 12 - 15 44 83 84
105 106
- i profit 23 38 106 107 110 112
118 - 120 124 167 168 192 207
- i profitna stopa 46 164
- i primjena strojeva 124 131 132
166 167 172 173
- i proizvodnja 39
- i promet 39 40 101 - 104
- i razvitak proizvodnih snaga 23
128 130
- i troškovi prometa 10 11
- i troškovi proizvodnje 86
- i višak rada 42 43 47 83
- i vrijednost 60 292 293
- izvori viška vrijednosti 47 105 -
- 107
- prisvajanje viška vrijednosti 118
- raspodjela viška vrijednosti 16 38
47 59 118 140
- reprodukcija viška vrijednosti 37
46 60 71 103
- u obliku kamate 23 192

Vlasništvo

- i novčani odnosi 253
- i podjela rada 17
- i promet 22 265 - 267
- i rad 265 266
- kapitalističko 39
- odnosi vlasništva 332 464
- oruđenje vlasništva 55 253 254
- pokretno i nepokretno 101 102
253
- pravo vlasništva 254 266 267
- privatno 17 51 101 102 266 342

- radnika 51 300
- nad radnom sposobnošću 300
- i lišenost vlasništva 51
- nad vlastitim radom 51
- u pretkapitalističkim društvenim odnosima 215
- zajedničko 101 102 216 225 226 342
- kao slovenski kuriozitet 216

Vrijednost (razmjenska)

- i cijena 37 119 145 162 205 241 286 369 370 382 383 385 395 403 404 423 439
- i društveno bogatstvo 362 411 414 416 427 437
- i kapital 8 9 26 - 28 30 34 37 38 40 41 47 48 51 53 55 60 65 - 67 76 83 105 - 107 109 116 118 123 131 168 169 207 212 289 - 297
- i konkurencija 37
- i novac 27 48 131 140 150 151 154 193 196 208 241 243 248 257 274 280 284 - 290 292 - 296 299 354 357 358 360 403 416 419 422 423 424 426 427 429 436 439 442 446 449 453 455 456
- i obrt kapitala 9 11 - 14 83 84
- i opća profitna stopa 164
- i podjela rada 288 272
- i potrošnja 16 17
- i prisvajanje rezultata rada 266 267
- i proizvodnja zasnovana na kapitalu 9 21 50 71 - 74 77 277 278
- i profit 185
- promet 11 - 16 18 21 145 241 288 - 295
- i troškovi proizvodnje 37 38
- i troškovi prometa 10 11 16 17 39
- i upotrebna vrijednost 27 28 37 73 168 207 215 246 263 271 290 - 292 296 298 - 300 337 338 348 349 352 353 - 355 368 369
- u procesu razmjene 15 196 349 - 355 357 358 403
- i višak vrijednosti 60 292 293
- kao društveni odnos 72 246 266 267 338 343 349
- kao ekonomska kategorija 32 131 274 275
- kao osnova građanskog društva 215 246 266 267 277 278 280 - 282

- kao opredmećeni rad 338 - 343 358 360 - 363
- nominalna 374 400 402 403 406 409 448
- obezvrijeđenje vrijednosti 8
- plemeniti metali kao prirodna supstancija vrijednosti 188 366 367 368 371 373 376 385 386 395 397 404 407 409 413 419 435 438 - 440 446 - 451 454
- radna teorija vrijednosti u klasičnoj građanskoj ekonomiji 133 134 187 269
- radno vrijeme kao mjera vrijednosti 15 - 17 37 38 47 50 51 128 144 145 164 165 187 288 347 352 359 366 - 371 374 377 378 382 385 397 401 405 408 410 423 427 429 430 442
- razmjenska vrijednost kao društveni oblik vrijednosti 207
- reprodukcija vrijednosti 37 40 45 46 50 103 290 - 296
- rada 363 364
- robe 346 - 349 358 360 - 363 367 378 380 381 386 409 441 446 450 453
- supstancija vrijednosti 371

Vulgarna politička ekonomija 219 -
- 227 277 278
 vidi i *Građanska politička ekonomija*

Zajednica

-- vidi *Općina*

Zalihe 8 171 205 249 251

Zemljišna renta

-- i profit 113 164
- kao ekonomska kategorija 362 365

Zemljišno vlasništvo

-- i razmjena vrijednosti 101 102
- i zemljoradnja 101 102
-- kao ekonomska kategorija 331
- u kapitalizmu 80 81 101 102 382
- u pretkapitalističkim društvima 101 102 177 179

Zlato (i srebro)

-- izvor plemenitih metala 450 - 452 456 - 459
- kao kapital 458
-- kao novac 11 68 69 142 158 208 209 246 - 253 259 - 264 358 369 374 375 383 386 387 410 413 430 432 433 441 458

- kao oblik bogatstva 245 - 247 249
252 255 262 - 264 411 413 419
429 436 437 442 444
 - kao prirodna supstancija vrijednosti
188 366 - 368 371 373 385 386
395 397 404 407 409 413 419 429
438 - 440 446 - 451
 - kao roba 68 69 142 147 - 151 153
159 187 205 244 - 249 251 252
254 255 259 - 264 279 366 382
386 410 429 - 431 441 442
nalazišta i proizvodnja plemenitih
metala 9 245 246 249 258 - 262
263 - 265 334 398 432 435 436
438 439
 - njihova estetska svojstva 262 263
303 418 419 434
i luksuzni predmeti 206 251 252
261 - 264 419 442
njihov značaj u antičkom svijetu
i feudalizmu 263 - 265
odnos između vrijednosti zlata i
srebra 264 265
pad vrijednosti plemenitih metala
245 264 265 418 419 429 430 435
439 440 454
 - i revolucionisanje plemenskih od-
nosa 245 429
 - prirodna svojstva zlata i srebra
260 - 264
 - sirovo i kovano 149 206 430
 - težinska jedinica zlata i srebra 144
372
 - u međunarodnoj trgovini 208 247
430 441 446
i ekonomske krize 208 250
kao svjetski novac 429 431 443
 - zlatna podloga novca 143 - 151
153 154 161 162 373 374 429 433
- Život*
- društveni 338
i životna sredstva 338
 - materijalni 332 333 464 465
i svijest ljudi 332 333 464 465
 - životni uslovi 333 464
ekonomski 331
materijalni 332 464
- Životna sredstva*
- kao opredmećeni rad 337 338

Sadržaj

Sadržaj

Osnovi kritike političke ekonomije

III. GLAVA O KAPITALU (NASTAVAK)

DRUGI ODJELJAK

PROMETNI PROCES KAPITALA (NASTAVAK)

	Strana
E. <i>Kružno kretanje i obrt kapitala (nastavak)</i>	
1. Opticajni i stalni kapital	5
2. Obrt kapitala i troškovi prometa	9
3. Vrijeme prometa i »radno vrijeme« kapitalista.....	15
4. Storch o prometu kapitala i opticajni kapital kao opće obilježje kapitala	19
5. Građanski ekonomisti o razlici između stalnog i opticajnog kapitala	23
6. »Slobodna konkurencija« kao sloboda kapitala	30
7. Višak vrijednosti, vrijeme proizvodnje i vrijeme prometa (s umetkom o konkurenciji)	33
O konkurenciji	37
8. Razlika između vremena proizvodnje i radnog vremena	46
9. Mali promet ili razmjena između kapitala i radne sposobnosti	50
10. Trostruko određenje ili način prometa kapitala i razlike između opticajnog i stalnog kapitala	54
11. Strojevi i nauka u službi kapitala	64
12. Mogućnost zbiljskog bogatstva i slobodnog razvoja individualnosti	72
13. Slobodno vrijeme kao mjera bogatstva	74
14. Ukidanje suprotnosti između radnog i slobodnog vremena	78

15. Owenovo historijsko shvaćanje industrijske (kapitalističke) proizvodnje.....	79
16. Oblici kapitala i prirodni faktori	80
17. Vrijeme obrta i reprodukcija stalnog i optičajnog kapitala	83
18. Dohodak od stalnog i od optičajnog kapitala	95
19. Umetak o slobodnom radu kao latentnom pauperizmu	97
20. Povezanost prometa i reprodukcije stalnog i optičajnog kapitala	99

TREĆI ODJELJAK

KAPITAL KAO ONO ŠTO DONOSI PLOD

(kamatu, profit itd.)

A. <i>Pretvaranje viška vrijednosti u profit</i>	
1. Kapital, višak vrijednosti i profit	105
2. Zakoni profita i nužnost samonegacije kapitala	106
3. Još o padanju profitne stope	110
2. Kapital, profit i troškovi proizvodnje	116
5. Stalni kapital i povećanje proizvodne snage rada	122
6. Rezime o višku vrijednosti	124
7. Razvoj proizvodnih snaga i međusobni odnos sastavnih dijelova kapitala	126

DODACI UZ GLAVE O NOVCU I KAPITALU

1. Ekscerpti i bilješke o raznim pitanjima teorije vrijednosti i teorije novca	132
2. Ekscerpti o razvoju industrije i najamnog rada u Engleskoj	136
3. Ekscerpti o akumulaciji kapitala i o profitu	138
4. Novac kao mjera vrijednosti i kritika teorija o idealnoj mjeri vrijednosti	141
5. Novac kao optičajno sredstvo i novac kao predmet zgrtanja	155
6. Određivanje vrijednosti radom	163
7. Strojevi i višak rada	165
8. Kapital i profit	167
9. Ilustracije o odnosu strojeva, potrebnog rada i viška rada	171
10. Otuđenje i mogućnost razotuđenja	175
11. Fragmenti o novcu i o lihvarstvu (napose o antici i srednjem vijeku)	177

	Strana
12. Ekscerpti, o proizvodnoj potrošnji i sl.	182
13. Price, Proudhon i drugi o vrijednosti, novcu, kapitalu	183
14. Kamata i profit	191
15. Pretvaranje trgovca u industrijskog kapitalistu	195
16. Ekscerpti o kamati	199
17. Razni ekscerpti o novcu	200
18. Kritika Jamesa Milla i drugi fragmenti o novcu i cijeni	203
19. Razmjena među nacijama i treće određenje novca	207
Vrijednost	215

BASTIAT I CAREY

Uvod.....	219
XIV glava. O najamninama	224

INDEKS ZA SEDAM SVESKI (prvi dio)

Prva varijanta indeksa	231
Druga varijanta indeksa	234

Prilog kritici političke ekonomije — fragment prvobitnog teksta

Druga glava. Novac

2. Novac kao sredstvo razmjene	241
3. Novac kao međunarodno sredstvo plaćanja i kupovanja, kao svjetska moneta	245
4. Plemeniti metali kao nosioci novčanog odnosa	260
5. Pojava zakona prisvajanja u jednostavnom prometu	265
6. Prijelaz na kapital	279

Treća glava. Kapital

A. Proces proizvodnje kapitala	297
1. Pretvaranje novca u kapital	297

Dodatne bilješke

Nepromjenljiva vrijednost novca	303
Novac kao novac (svjetska moneta itd.)	303
Oblik vlasništva.....	304

MARXOVI POPISI
UZ RUKOPISE IZ 1857 – 1858

Referati uz moje vlastite sveske	307
--	-----

NACRT PLANA TREĆE GLAVE
»PRILOGA KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE«

I. Proces proizvodnje kapitala	321
II. Prometni proces kapitala	324
III. Kapital i profit	325
Razno	325

Prilog kritici političke ekonomije

Predgovor	331
-----------------	-----

PRVA KNJIGA: O KAPITALU

Odjeljak I: Kapital uopće

<i>Glava prva: Roba</i>	337
A. Historijski osvrt uz analizu robe	356
<i>Glava druga: Novac ili jednostavni promet</i>	366
1. Mjera vrijednosti	366
B. Teorije o jedinici mjere novca	375
2. Prometno sredstvo	383
a) Metamorfoza roba	384
b) Opticaj novca	392
c) Moneta. Znak vrijednosti	398
3. Novac	409
a) Obrazovanje blaga	412
b) Platežno sredstvo	421
c) Svjetski novac	429
4. Plemeniti metali	433
C. Teorije o prometnim sredstvima i novcu	436

Dodaci

F. ENGELS: KARL MARX,
»PRILOG KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE«

I	463
II	466

	Strana
Izvaci iz sveski o Ricardu	
<i>Izvaci o Ricardovom učenju o novcu</i>	471
<i>Bilješke i izvaci o Ricardovom sistemu</i>	483
Napomene uz Ricarda	485
Predmetni registar za Ricarda	486
Izvaci iz Ricarda	487
I. O vrijednosti	487
II. O renti	491
III. O prirodnoj i o tržišnoj cijeni	499
IV. O najamnini	509
V. O profitu	518
VI. O porezima	528
VII. Iz Predgovora (početak knjige)	529
NAPOMENE I REGISTRI	
Napomene	533
Literatura	546
Registar imena	562
Registar pojmova	576

K. MARX—F. ENGELS
DELA • tom 20

•
Pripremili za štampu saradnici
Instituta za međunarodni radnički pokret
Gligorije Ernjaković i Slobodanka Kovačević

•
Registar pojmova izradila *Slobodanka Kovačević*

•
Prevođioci

Mara Fran je prevela priloge na str.: 463-470
Branko Petrović: 5-326 i 473-529
Moša Pijade: 331-334
Miloš Sofrenović: 335-459

•
Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Grafička oprema *Borivoje Miladinović*
Tehnički urednik *Milena Mijailović*
Korektori *Ljubica Kovačević Divna Petković i*
Mirjana Šetlija

•
Izdaje
Izdavačka radna organizacija *Prosveta*
OOUR •Izdavačka delatnost•
Beograd, Dobračina 30
Institut za međunarodni radnički pokret
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

•
Štampa
Birografika
Subotica, Put Moše Pijade 72

•
Tiraž: 5 000 primeraka

